

*Қазақстан Республикасы білім беру ісінің
Құрметті қызметкері, филология
ғылымдарының докторы, профессор
Бүркіт Отарәлі Бүркітұлының туғанына
70 жыл толуына арналған*

**«ПРОФЕССОР ОТАРӘЛІ БҮРКІТТІҢ
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ,
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ
ПАРАДИГМАЛАРЫ»**

атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары

**ОРАЛ
2024**

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Қазақстан Республикасы білім беру ісінің Құрметті қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор Бүркітов Отарәлі Бүркітұлының туғанына 70 жыл толуына арналған

«ПРОФЕССОР ОТАРӘЛІ БҮРКІТТІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ, ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ ПАРАДИГМАЛАРЫ»

атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары

**13 желтоқсан, 2024 жыл
Орал қаласы**

УДК 80/81
ББК 81. 2
П82

Ұйымдастыру комитетінің төрағасы/Председатель организационного комитета:

Серғалиев Н.Х. - б.ғ.к., профессор, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің басқарма төрағасы-ректоры

Ұйымдастыру комитетінің мүшелері/Члены организационного комитета:

Ержанова Ұ.Р. - филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Мүтиев З.Ж. - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, БҚУ профессоры
Хасанов Ғ.Қ. - филология ғылымдарының докторы, профессор
Ақболатов А.А. - философия докторы (PhD), доцент, М. Өтемісов атындағы БҚУ филология факультетінің деканы
Мырзағалиева А.С. - аға оқытушы, магистр

П82 Профессор Отарәлі Бүркіттің лингвистикалық мұрасы, қазіргі қазақ филологиясының парадигмалары атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары – Орал: М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті РБО, 2024. – 362 б.

ISBN 978-601-266-716-5

Бұл жинақ көрнекті түрколог-ғалым, Қазақстан Республикасы білім беру ісінің Құрметті қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор Бүркітов Отарәлі Бүркітұлының туғанына 70 жыл толуына арналған «Профессор Отарәлі Бүркіттің лингвистикалық мұрасы, қазіргі қазақ филологиясының парадигмалары» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарын қамтиды.

Жинаққа енген ғылыми мақалаларда О.Бүркіттің түркология, лингвистика және әдебиеттану саласындағы ғылыми-зерттеу еңбектері, оның педагогикалық және ғылыми жетекшілік қызметі кеңінен қарастырылады. Сонымен қатар, конференция материалдарында қазіргі қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері, әдебиеттанудың жаңа бағыттары, тарихи және мәдени құндылықтарды зерттеу, білім беру жүйесіндегі әдістемелік мәселелер, цифрлы педагогиканың мүмкіндіктері сынды тақырыптар қамтылған.

Жинақ ғалымдарға, оқытушыларға, докторанттар мен магистранттарға, сондай-ақ түркітану, әдебиеттану, тіл білімі және педагогика салаларына қызығушылық танытатын барша оқырмандарға арналған.

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ тіл білімі мен түркітану ғылымында өзіндік орны бар көрнекті ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Бүркітов Отарәлі Бүркітұлының ғылыми мұрасы – ұлттық руханияттың маңызды бөлігі. Оның түркітану, лингвистика және әдебиеттану салаларындағы зерттеулері қазақ ғылымының өркендеуіне зор үлес қосып, қазіргі тіл білімінің өзекті бағыттарын айқындауға ықпал етті. Ғалымның еңбектері тілдік құрылымдарды зерттеу, әдеби тіл нормаларын жүйелеу, тарихи-салыстырмалы әдістерді қолдану, стилистикалық ерекшеліктерді айқындау сияқты мәселелерді кеңінен қамтып, қазақ тілінің теориялық және қолданбалы аспектілерін терең зерттеуге негіз болды.

Бұл жинақ ғалымның туғанына 70 жыл толуына арналып ұйымдастырылған *«Профессор Отарәлі Бүркіттің лингвистикалық мұрасы, қазіргі қазақ филологиясының парадигмалары»* атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарын қамтиды. Жинаққа енген ғылыми мақалаларда профессор Отарәлі Бүркіттің түркология, қазақ тіл біліміндегі орны, оның зерттеу нысандары мен әдіснамалық ұстанымдары жан-жақты қарастырылып, қазіргі түркология мен қазақ филологиясының өзекті мәселелері талданады.

Сонымен қатар, жинақта әдебиеттанудың жаңа бағыттары, тарихи-мәдени мұраларды жүйелеу, тілдік тұлғаның қалыптасу ерекшеліктері, цифрлық лингвистика, білім беру жүйесіндегі әдістемелік мәселелер, аударма теориясы және тіл саясаты мәселелері кеңінен қамтылған.

Профессор Отарәлі Бүркіттің ғылыми мұрасы тек қана қазақ тіл білімінің дамуына емес, сонымен қатар жалпы түркітану ғылымының өркендеуіне зор ықпал еткен құнды зерттеулердің қатарында. Оның ғылыми ізденістері қазақ тілінің стилистикалық қырларын зерттеуге, тілдік категориялардың қалыптасу заңдылықтарын айқындауға, әдеби тіл мен сөйлеу мәдениетінің даму тенденцияларын анықтауға бағытталған.

Бұл жинақ тіл білімі, әдебиеттану, педагогика, тарих, мәдениеттану, түркітану және басқа да салаларда зерттеулер жүргізіп жүрген ғалымдар мен ізденушілер үшін құнды ақпарат көзі болады деп сенеміз. Сонымен қатар, қазақ және түркі әлемінің ғылыми кеңістігін кеңейтуге, жаңа бағыттарды қалыптастыруға үлес қосатын маңызды материал ретінде қызмет етеді.

Жинаққа өз мақалаларын ұсынып, ғылыми ойларымен бөліскен барлық ғалымдарға, зерттеушілерге және конференцияны ұйымдастыруға атсалысқан барша азаматтарға алғыс білдіреміз. Бұл материалдар профессор Отарәлі Бүркіттің ғылыми мұрасын кеңінен насихаттап, түркітану мен қазақ филологиясының дамуына өз үлесін қосады деп сенеміз.

*М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің
басқарма төрағасы-ректор, биология ғылымдарының кандидаты, профессор
Нұрлан Хабибуллаұлы Серғалиев*

ПРОФЕССОР О.БҮРКІТ ЖӘНЕ ТҮРКІ ӘЛЕМІ ИНТЕГРАЦИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы – филология ғылымының докторы, профессор. Орал қ.
Бөкенбай Ерасыл Мұратұлы – педагогика ғылымдарының магистрі. Орал қ.*

Аннотация. В статье всесторонне анализируются идеи и выводы профессора О.Буркита в области тюркологии. Рассматривается духовная значимость мнений ученого для интеграции тюркского мира. Исследуются актуальные проблемы современной тюркской интеграции. **Ключевые слова:** тюркизм, тюркская интеграция, письменные памятники, единый алфавит.

Благодарность: Статья написана в рамках проекта Комитета науки МНВО РК «Язык письменных памятников Средневековья – мир духовных и культурных ценностей» (AP19679282).

Әлемдік кеңістік аясында түркі дүниесінің алатын өзіндік орны бар. Түркілердің ортақ тарихын бірлесе түгендейтін, ондағы зор рухани және материалдық ескерткіштерді насихаттайтын, әлем алдында Түркі мәдениеті деп таныстыруға лайық құндылықтарды көрсететін уақыт та жетті деп ойлаймыз.

Түркі халықтарының рухани, мәдени жағынан бірлесуі, жақын болуы заман талабы. ХІХ ғасырдың соңында орын алған *«түрікшілдерден»*, ХХ ғасырдың басындағы *оянған түркі зиялыларының* айтқан пікірлерінен, ХХІ ғасырда өмір сүріп, жаһандануды бастан кешіріп отырған біздің қазіргі жағдайымызда үлкен айырмашылықтар бар. Ол айырмашылықтар өміріміздегі болып жатқан түрлі өзгерістермен тікелей байланысты. Қазіргі жағдайда әлемде түрлі интеграциялық ықпалдастық үдерістер жүріп жатыр, үлкен жаһандану мәселелері тұр[1,160].

Белгілі ғалым Зия Гөкалыптың айтуынша, *түрікшілдік* қазіргі Түркияда және осы этностар қоныстанған Тұран ауқымында пайда болудан бұрын, Еуропада екі қозғалыс түрінде бой көрсеткен. Оның бірі француз тілінде «Turquie» деп аталған *«Түрікті жақсы көрушілік»*, яғни түрікке деген тамсанушылық. Өйткені, түріктер қолымен жасалған жібек және жүн маталар, кілемдер, алашалар, ағаш заттары, кітап түптеушілердің, оны көркемдеушілердің туындылары, маңғалдар, канделябры сияқты түрік өнерінің өнімдері Еуропадағы өнерсүйгіштердің назарын көптен-ақ өзіне аударған-ды. Олар түрік туындылары болып табылатын бұл әсем дүниелерді мыңдаған доллар беріп алатын және үйлерінде түрік залын немесе түрік бөлмесін жасайтын. Ал кейбіреулері бұл дүниелерді басқа халықтардың туындыларымен бірге көрмелерге қоятын[2,5].

Бұларға қоса, Еуропалық суретшілердің түрік өмірінен алып салған суреттері, ақындар мен философтардың жазған кітаптары да «Turquie» жататын. Ламартиннің, Ауғус Комтенің, Пьер Лафиттің, Әли пашаның жеке хатшысы Мисмердің, Пьер Лотидің, Фаррердің түріктерге байланысты нағыз достарша қалдырған жазбалары – міне осылардың санатынан.

Еуропада пайда болған екінші ағым «Түркология» деп аталады. Ресейде, Алманияда, Мажарстанда, Данияда, Францияда, Англияда көптеген ғалымдар көне түріктер, ғұндар туралы тарихи және археологиялық зерттеулер жүргізу арқылы Түріктердің өте көне ұлт екендігін, кең аймаққа тарайтынын және түрлі кезеңдерде бүкіл әлемге үстемдік еткен жиһангер мемлекеттер мен биік өркениеттер құрғанын жазып, дәлелдей бастады.

Түркітану бірінші кезекте түркі тілдерінің қалыптасу тарихын зерттейтін ғылым болса да, ХХІ ғасырда маңызы арта түсті. Саяси-әлеуметтік, гуманитарлық пән ретінде әлеуеті артып отыр. Ғасырлар тоғысында біршама түркі тектес ұлттардың тәуелсіздікке қол жеткізуі, өз тарихын өзі жазып, ұлт тілі мәселесін күн тәртібіне қою түркітанудағы кейбір мәселелерді қайта қарауға алып келді. Жаңа ғасырда түркітануда тіл білімімен қатар тарихи-этнологиялық және мәдениеттанымдық деңгейде зерттеулер жүргізу міндеті тұр. Түркітануға осындай қоғамдық, этностық, мәдени мән беруіміз бүгінгі күннің талабы. **Осы мәселелерді елден бұрын аңғарған біртуар, тілтанушы, түркітанушы ғалым Отарәлі Бүркіт болатын.** Ғалымның 2000 жылы жарияланған «Түркітану» кітабының маңызы зор. Мәселе кітап көлемінде емес, мазмұнында. Ол *«Көне түркілердің адамзат тарихындағы рөлі ерекше болғандығына бүгінде ешкім де қарсылық білдірмейді. Өкінішке орай, әлемдік өркениетте өзінің анық ізін қалдырған түркі халықтарының тарихы әлі күнге толық жазылмай отыр. Ал халықтың тарихы оның тілінің тарихымен де сабақтасып жатады деген сөз»*, -деп түркітану ғылымында да, тарих ғылымында да ұлт тарихын тіл тарихымен тығыз байланыста қарастыру керек екені ескертеді[3]. Сонымен қатар *«Кешегі Кеңестер Одағының территориясы болып саналған, бүгінде бірнеше тәуелсіз мемлекеттер орналақан евразиялық территорияның басым көпшілігін түркі халықтары мекендейді. Бұл жерлер – түркілердің туып өскен ата-қонысы»*-дейді[3,12].

Жақында Түркия Ұлттық білім министрлігі Орталық Азия атауын мектеп бағдарламасында Түркістан деп атауға шешім қабылдады. Бауырлас түрік қоғамының тәуелсіз санасынан туындаған бұл әрекет құптарлық – іс. Ұлы Мағжан ақынның

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,

Тұранда ер түрігім туып-өскен.

Тұранның тағдыры бар толқымалы,

Басынан көп тамаша күндер кешкен [4],-деген рухты жырлары санамызда қайта жаңғырды. Біз Ұлы Дала деп жүрген кеңістігіміз Кеңес заманында Орта Азия деп аталса, Кеңес одағы ыдырағаннан кейін бұрынғы Орта Азия республикалары мен Қазақстан аумағында пайда болған геосаяси кеңістік Орталық Азия деп аталды. Геоаймақ ресми түрде 1993 жылы 4 қаңтарда Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Түрікменстан Республикалары президенттерінің Ташкент қаласында өткен саяси, экономикалық ынтымақтастықты нығайту мәселелері жөніндегі бас қосуында бекітілді. Орталық Азия болып аталуы – жер аумағының Еуразия құрлығының ортасында орналасуына және бұл елдердің тарихы, діні мен тілі, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпы, мәдениеті мен шаруашылығындағы жақындықтар, ұқсастықтардың көп болуына байланысты. **Ал Түркістан осы ұлы кеңістіктің тарихи географиялық атауы, яғни түркілер елі, түркілер мекендеген аймақ дегенді білдіреді. Тарихи атауды қалпына келтіруді Орталық Азия елдері де қолдаса нұр үстіне нұр болар еді.**

Осы кеңістікте жарау атты түркілер бірнеше мемлекеттік құрылымдар құрған. Түркі қағанаты, Шыңғыс империясы, Алтын Орда мемлекеті, Ақсақ Темір империясы өз заманындағы ұлы державалар. Тілі мен діні ортақ, дүниетанымы бір түркі қауымдастықтары осы аймақта мыңдаған жылдар бойы мекендеп келеді.

Ғалым тарихты саралай келе, еркін пікірлер айтады: *«түркілер адамзат мәдениетіне үлес қосқан, көне дәуірде де, орта ғасырларда да айбыны асқақ жұрт болған. Еуропалықтар асқа отырарда Құдайға: «О, жасаған ием! Найзағай мен топан судан және түріктердің қайқы қылышынан сақтай ғар», – деп мінәжат етуі түркілердің шын мәнінде дүние жүзіне танымал болғандығын көрсетеді», – дейді*[3,13].

Жаңа ғасырда түркі интеграциясының саяси-әлеуметтік мән зор. ««Түркі дүниесі түгел бол» дегенде барлығы бірлесіп, бір мемлекет құрып, бір тілде сөйлеп, бір ұлт болып кетеді деген сөз емес, бұл бірлестіктердің, ұжымдастықтың мәні түркі халықтарының арасындағы мәдени-ақпараттық алмасулар, экономикалық, саяси қарым-қатынастардың тығыз байланысы, қай салада да түсіністікке қол жеткізу». Бұл жағдайда біріншіден, бізге өзіміздің әлемдік тарихтан алатын түркілік тарихымызды тұтастай бағамдауға мүмкіндік туады, екіншіден, ортақ тарихи мұрамызды насихаттауға, соның негізінде келешек ұрпағымызды этномәдени тұрғыда тәрбиелеуге жол ашылады. Түркі халықтары қазіргі кезде бір-бірімен рухани жақын болатын болса, сырттан төніп тұрған үлкен жаһандану залалы, жалпы ұлттың өзін-өзі жоғалтып алуы, рухани мәдениетінен ажырап қалуы деген сияқты қауіп-қатер азаяды.

Профессор О.Бүркіттің пікіріне сүйенсек, *«Ғасырлар қойнауынан келе жатқан әлемдегі көне халықтың бірі – түркі халықтарының болашағы жарқын. Кезінде әлемдік өркениеттің іргетасын қалауға тікелей ат салысқан Ұлы халықты тарихтан сызып тастауға болмайтыны кім-кімге де белгілі. Бүгінгі демографиялық мәліметтерге сүйенер болсақ, түркі халықтарының таңы әлі қайта ататынына күмән келтіруге болмайды»*[3,7].

Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде Түркі әлемі бірлестігін жандандыру мақсатында келелі істер атқарылды және жалғасын табуда. Астанада 2023 жылғы 3 қарашада Қасым-Жомарт Тоқаевтың төрағалығымен Түркі мемлекеттері ұйымының мерейтойлық X саммиті өткені есімізде. Осы жиында «Түркі әлемінің келешегі – 2040» атты құжат бекітілді. «Ең бастысы, бауырлас елдердің бірлігін бекемдей түстік. Ортақ құндылықтарымызды төрткүл дүниеге таныттық. Біз бабалар өсиетін орындап, түркі елдерінің ынтымағын нығайтып келеміз. Ендігі мақсат – өзара сенімге және бауырластыққа негізделген бірлігімізді сақтап, өскелең ұрпаққа табыстау. Түркі әлемі жаһандық ықпалы бар елдермен тең дәрежеде қарым-қатынас жасап отыр. Басқа мемлекеттер біздің ұйымның ұстанымдарына баса мән беретін болды. Сондықтан түркі халықтарының ықпалдастығын арттыра түсу – бәрімізге ортақ міндет», - деді Мемлекет басшысы. Президент еліміздің Түркі мемлекеттері ұйымын одан әрі дамытуға мүдделі екенін айта келіп, Қазақстанның Ұйымға төрағалығы «Түркі дәуірі!», яғни «TURKTIME!» ұранымен өтетінін мәлімдеді. Бұл ретте Мемлекет басшысы еліміздің салт-дәстүр (Traditions), біріздендіру (Unification), реформалар (Reforms), ғылым (Knowledge), сенім (Trust), инвестиция (Investments), медиация (Mediation) және энергия (Energy) атты сегіз мәселеге басымдық беретінін атап өтіп, олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталды. Мемлекет басшысының пікіріне сүйенсек, түркі бірлігін дәріптеудің маңызы зор. Өйткені біздің тарихымыз, мәдениетіміз, тіліміз және діліміз – ортақ.

Қазақстан, Түркия, Әзербайжан, Қырғызстан және Өзбекстан 2024 жылдың 3 қазанында Түркі елдерінің ынтымақтастығы күнін атап өтті. Осыдан 15 жыл бұрын дәл осы күні Нахчыван қаласында Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастығы кеңесін құру туралы келісімге қол қойылып, кейін ол Түркі мемлекеттері ұйымы (ТМҰ) болып өзгертілген еді. Салыстырмалы түрде қысқа мерзімде ТМҰ өзін бейбітшілік пен тұрақты дамуды нығайтуға үлес қосуға ұмтылатын халықаралық қатынастардың толыққанды және беделді субъектісі ретінде жариялай алды. Түркі интеграциясы транзит әрі көлік, экономика, экология, ғылым, білім, өнер, туризм, спорт мәселелерінен бастап, қомақты гуманитарлық блокпен аяқталатын кең ауқымды ынтымақтастықты қамтиды. Қазақстан – ТМҰ қызметі аясында интеграцияны дамыта отырып, Ұйымның бастамашысы және негізін қалаушы мемлекеттердің бірі.

2024 жылдың 19-қазанында Бішкекте Түркі мемлекеттері ұйымына қатысушы елдердің экономика және сауда министрлерінің 13-ші кездесуі өтті. Кездесудің басты тақырыбы ТМҰ-ға мүше мемлекеттердің экономикалық дамуы мен ынтымақтастығын одан әр нығайту мәселелері болды. ТМҰ аясында құрылған Түркі инвестициялық қоры экономикалық және инвестициялық ынтымақтастықты кеңейтуге, бірлескен инвестициялық жобаларды іске асыруға, елдеріміздің қарқынды өсуі мен өркендеуі үшін капиталдарды, технологиялар мен таланттарды тартуға деген ортақ ұмтылысты айғақтайды. **Алдағы уақытта «TURAN» арнайы экономикалық аймағын ашу жоспарланып отыр.**

Үстіміздегі жылдың 6 қарашасында Қырғызстан астанасында Түркі мемлекеттері ұйымының 11-саммиті өтті. Басты тақырып: «Экономикалық интеграция, тұрақты даму, цифрлық болашақ және қауіпсіздік». Келелі жиынға ұйым мүшелері – Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан мен Түркия елдерінің басшылары, сонымен бірге осы ұйымда бақылаушы мәртебесіне ие Түркіменстан, Венгрия және Солтүстік Кипрдің ресми өкілдері қатысты. Бішкектегі жиында көлік-логистика байланыстары, соның ішінде Қытайдан Еуропаға Ресейді айналып өтетін бағытты нығайту – Түркі мемлекеттері ұйымының басымды міндеттерінің бірі ретінде аталды. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаев «Түркі инвестициялық қоры өз қызметін тиімді жалғастырып келеді. Мұны түркі интеграциясын тереңдетуге бағытталған қадам деп бағалаймын... Соңғы 10 жылда ұйым мүшелері арасындағы экономикалық байланыстар нығая түсті. Биыл өзара сауда айналымы 45 миллиард доллардан асты. Осы көрсеткішті әлі де ұлғайтуға болады, оған мүмкіндігіміз жетеді,-деп мәлімдеді. **Сонымен қатар ол ұйымға мүше мемлекеттерді Орталық Азия елдері, Каспий теңізі мен Оңтүстік Кавказ аймағы арқылы өтетін Орта дәліз әлеуетін пайдалануға және түркі әлеміне ортақ ақпарат кеңістігін қалыптастыруға шақырды.**

Саяси-экономикалық мәселелермен қатар түркі әлемінің интеграциясы үшін **әліпби мәселесі** де өзекті. Сондықтан 9-11 күндері Әзербайжанның Баку қаласында Халықаралық Түркі Академиясы мен Түрік тілі қоғамы бірлесіп «Ортақ түркі әліпбиі декларациясын» жариялады. «Ортақ түркі әліпбиі» – түрік халқының мәдени-рухани бірлігін сақтау үшін маңызды. Түркі халықтарының жазуы ежелден ортақ болып келген-ді. Көне түркі дәуіріндегі бітік жазуы, орта ғасырлардан XX ғасырдың басына дейін араб жазуы түрік халықтарының ортақ мұрасын қалыптастырды, ортақ тарихы мен игі дәстүрлерін сақтады. Тарихтан тамыр тартқан ортақтық XX ғасырда Кеңестік саясаттың мүддесімен өзгертілді, түркілер экономикалық, саяси, мәдени жағынан бір-бірінен алшақтады. Алдағы уақытта әр түркі тілінің өзіндік дыбыс жүйесіндегі ерекшеліктерді ескере отырып, латын негізді ортақ түркі жазуын қабылдасақ, түркі әлемі ынтымақтастығы дамуының рухани жаңа кезеңі басталады. Жаһандану үдерісінде түркі тектес ұлттардың бірлігі мен ынтымағы қашанда өзекті болмақ.

Түркі интеграциясының тағы бір өзекті аранасы – **орта ғасырлық түркі жазба ескерткіштерін кешенді зерттеу мәселесі**. Түркі әлеміне ортақ жазба мұраларды кеңестік түркологияда әр ұлтқа теліп зерттеулер орын алғаны анық. Түркілердің тілдік, рухани-мәдени, әдеби, тарихи қалыптасу арналарын білдіретін ортақ тамыр, арналар осы жазба мұралар. Махмұт Қашқаридың «Диуан лұғат ит-түрік» сөздігінен бастап, кейінгі Жошы Ұлысы дәуіріндегі жазба мұралар қыпшақ-оғыз аралас тілде жазылған мәдени құндылықтар айнасы. «Орта ғасырлардағы жазба ескерткіштер тілі аралас сипатта болды, бір ескерткіштерде қыпшақ элементі басым болса, енді бірінде оғыз элементі көбірек. Бірақ олар тұтас бір тілдің әртүрлі көріністері ғана. Яғни орта ғасырларда біртұтас көне қыпшақ тілі қалыптасты (XIII-XV ғ.). Бұл кезең тіл тарихын уақыт өлшемімен классификациялауда Н.А.Баскаковтың «орта түркі дәуіріне» сәйкес келеді. Ал «әдеби тіл» ұғымымен зерделесек V-X ғасыр аралығындағы жазба ескерткіштер тілін «көне түркі әдеби тілі» деп, ал X-XV ғасыр аралығындағы жазба ескерткіштер тілін «орта түркі әдеби тілі» деп тануға болады.. Ал XIII-XIV ғасырларда көне түркі әдеби тілінің оғыз варианты және көне түркі әдеби тілінің қыпшақ варианты жарыса дамыған»[5,14]. Ә.Нәжіп, Ә.Құрышжанов, А.Ибатов, Б.Сағындықұлы, Ә.Керімов сияқты ғалымдар орта ғасырлық жазба мұраларды зерттеудің тұтас әдіснамалық қағидаларын қалыптастырды. Дегенмен Жаңа Қазақстан тұсында тәуелсіз, соны ой-тұжырымдарға келу үшін этномәдени, лингвомәдени тұрғыда зерттеу де өзекті мәселе болып отыр. Бұл бағытта Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің ғалымдары «Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілі – рухани-мәдени құндылықтар әлемі» атты жоба аясында зерттеулер жүргізуде.

Сонымен қатар XX ғасыр басында ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы көтерген **ортақ терминология мәселесі** де өзекті. Бүкіл түркі жұртының болашағы, мәдениетінің сақталып, өсіп-өркендеуі белгілі бір деңгейде ортақ терминология, ортақ ғылым тілін қалыптастырумен тығыз сабақтастықта өріледі. Әртүрлі ғылым салаларының терминдерін түзіп, саралап, қабылдауда академик Ш.Құрманбайұлы бастаған қазақ ғалымдары нәтижелі еңбек етуде.

Соңғы уақыттардағы Еуразия кеңістігіндегі саяси жағдайлар қазақ қоғамының «орыс әлемінен» іргесін аулақ сала алмайтынын көрсетті. Бұл біздің географиялық тағдырымыз. Орыс тілі мен мәдениеті ғылым-білім көзі дегенмен Абайша айтсақ, «залалынан қашық» болған да абзал. Жаңа Қазақстанның алдында да толған таңдау: Америка жосығы, Қытай үлгісі, Түркия жетістіктері, Азия жолбарыстарының серпіні бәрі пайдалы, бәрі қажет сияқты. Біздің төл жолымыз, өркениетке бастар арнамыз қайда деген сауал туындайды. Дана халқымыз «төртеу түгел болса төбедегі келеді, алтау ала болса ауыздағы кетеді»

демей ме. Тілі мен діні, ділі бір, ортақ тарихи жолы, дәстүрлері бар Түркі әлемімен бірлесе жол табу, жаһандасу заманында ұлттық, түркілік бейненді сақтаудың бірден-бір жолы болып қала береді.

Қазақ халқының тарихын объективті түрде шын мәнінде әлемдік тарихи үдерістердің контекстінде түсіну және түсіндіру үшін, біз түркілік тарих пен руханиятқа бетбұрыс жасап, жетістіктерін игеруіміз керек. Қазақ тарихы мен мәдениетінің кешегісі жеке дара, дербес құбылыс емес, ол түркілік тарихпен, мәдениетпен бірге өрілді, өсті, дамыды, бірде жетілді, бірде кетілді. Түркілік тұтастық, түркілік ортақтық – рухани мәдениетіміздің басты тірегі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Тайжанов А.Т. Білім мен тәрбиенің этномәдени аспектілері. Мақалар жинағы/ Ақтөбе: М.Оспанов атындағы БҚМУ редакциялық – баспа орталығы. 2023.
2. Гөкалып З. Түрікшілдіктің негіздері. Алматы. 2000.
3. Бүркіт О. Түркітану. Оқу құралы. 2- басылым. Алматы: «Арыс» баспасы, 2003.
4. Жұмабаев М. Өлеңдері, прозасы және әдеби зерттеулер / Құрастырған Ж.Сүлейменов. – Петропавл, 2006. – 428 б.
5. Сабыр М.Б. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфо-семантикалық сабақтастығы. Алматы: «Liber» баспасы, 2021.

ӘОЖ 811.512

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНЕ ЖАМПОЗДЫҒЫМЕН ЖОЛ САЛҒАН ҒАЛЫМ

Сағындықұлы Бекен

филология ғылымдарының докторы, професор.

Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті

«Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік» депті Абай бабам. Отан ағамның пенделік ғұмыры жарты ғасырмен өлшенгенімен, онан кейінгі он бес жыл қайта-қайта дүниеге келіп отырыпты. Соның үшінші бес жылдығында отырмыз. Өзгені қайдам, о баста өзіме өзім келе алмадым ба, күйкі тірліктің қамы бас бұрдырмады ма, ағамның алпыс пен алпыс бесіне аяқ жетпеді. Жетпіске қамданғаным ақпарат шыққаннан басталды. Естелік кітапқа «Алыстан аңғарылатын азамат» деп үн қостым. «Жайықтың үні» «Еңбекпен өлшенген ғұмыр» мақаламды жариялады. Енді алдарыңызға «Қазақ тіл біліміне жампоздығымен жол салған ғалым» атты баяндамамды алып келдім. Армысыздар, арда жүрт! Ғылыми іс-шараға бас-көз боп отырған университет ұжымына, ғалымның бейнесі мен сом тұлғасын ұмытпаған/ұмыттырмаған шәкірттері мен жан жақындарына басымды идім.

Адам пендесіне бітетін биік беделділікті, орыс ілімділер *харизма, харизматичность* деп жүр, кіндік қаны тамған топырағынан іздеп тапқандай боламыз. «Қанына тартпағанның қары сынсын» дегенге салсақ, әке мен атаның тәрбиесі ме дерсің? Үшінші бір жол бар, көргені мен тергенінің ізі. Ағам туған ауданның алдаспаны Қ.Жұмалиев, батыс білімінің бір бүрер білгірлері З.Қабдолов, Р.Сыздық, Алматы шаһарындағы Байтұрсынұлы атындағы бас институт пен Фараби атындағы бас университетке алшаң басып кіретін тіл-әдебиет тұлғаларының қай-қайсысы болсын, жоғарыда айтқан харизмалықтың дәнін сепкендер қатарын толықтырғаны анық. Әдейілеп есімі ескерілгендер (Жұмалиев, Қабдолов, Сыздық) ағам аңғартқан тақырыптың, тіпті, басында тұрды. Ондайда арқа біткен арлан мен жал біткен көкжалдар болмаса, еңбек жазу қайдан болсын. Сол арқалы арландық пен көкжарлы көкжалдық батыстық берен Бүркітке «Қазақ тіліндегі қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесін» түгендеуіне алып келді. Мен баяндамама тек осы еңбектегі үздік ойларды ғана алдым.

1) Тіл-әдебиеттің бір ғасырлық ғылымдануында әр бірліктің терминдену жолы өткерілді. Көп жылдар бойы дағдыдан қолданысқа, қолданыстан қабылдауға айналған *қайталау* сынды бірліктің бастауы болды, аяқтау да керек еді. Басында А.Байтұрсынұлы тұр. Аяғы О.Бүркітпен бітеді. 1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш» *қайталақтау* деп көрсетіпті. Қимыл есімді «у» тұлғасы ұлт ұстазының оқу құралдарында өте көп. Мәселен, бір ғана *әсерлеудің* ішкі бірліктерінің өзі *арнау, қайталақтау, шендестіру, дамыту, түйдектеу, бүкпелеу, кекесіндеу* болып кете береді. «У» тұлғасымен термин түзуге 1960-70 жылдардан кейін тұсау түседі. *Қайталау* сынды бірліктің де зерделенуге түсетін тұсы сол уақыт. Бұл бірлікті онан кейін өзгерту ешкімнің ойына да қонған емес.

Қайталақта (у), қайталау, қайталама сөздерінің түсіндірмесі кеңестік дейтін сөздікте де (1980), егемен елдің сөздігінде (2011) де толық. Бірақ олардың тілдік терминге айналуына үлес қосқан ғалымдардың бірі О.Бүркіт. А.Ысқақов «-ма/ме жұрнақтары етістіктен зат есім тудыру жағынан қандай өнімді болса, сын есім тудыру жағынан да сондайлықты қабілетті» - депті. Бірақ, біздіңше, бұл жұрнақтың етістік тұлғасына жалғанып, термин тудыру қабілеті тым солғын. Тек сол еңбектегі ғалымның *қайталама* және *қосарлама* қос сөздері ғана өміршеңдікте жүр. Әйтпегенде Байтұрсынұлы еңбектерінде –ма тұлғасынан болған сын есімді пәнсөздер мол болатын: жайылма сөйлем, қыстырма сөз, қаратпа сөз, байымдама, оның ішкі бірліктері: бастама, ұсынба, баяндама, қорытпа; ермектеме.

Сондықтан «Қайталама төңірегінде шешімін таппаған сұрақтардың қатарында осы категорияның нақты терминмен белгіленуі секілді де мәселе бар болатын» деген О.Бүркіт өзіне дейінгі терминдердің «бәрі бірдей қайталау процесінің табиғатын толық аша алмайды» деп нақты айтты. Ақиқаты осы еді.

Жалпы, термин түзу, әсіресе терминнің түзілуіне жұрнақ түрлерін енгізумен дәріптеу дәстүрде бар. Байқасаңыз, -уыш жұрнақты тіл-әдебиеттік терминдердің ғұмыры ұзақ. Ондай терминдер бастауын 1920 жылдардан алады. Өлі де бар. Ыс/іс/с жұрнақты терминдер 1990 жылға дейін беріктікте еді, қазіргі уақыт олардың саябырлағанын көрсетіп отыр. Егемен елдің ғалымдары -ым жұрнақты терминдерді әкелді. Ғалым Ф.Оразбасаваның ұсынымындағы терминдер тіл білімі мен қазақ педагогикасының ажырамас құралына айналғандай болды. Ендігі кезек –ма/ме-ге келді ме деп едім. Өзірше бұл Отар ағамның одағай ойы болып тұр. Менің қаперімнен тыс қалған термин сөздер бар да шығар, бәлкім болар. Бірақ Бүркіт жампоздығы осы тұста.

2) Көзі қарақты, құлағы түрік жұрт біледі. О.Бүркіт еңбегінің қазақ ғылымына, оның ішінде қазақ тіл біліміне, енгізген өзіндік бағыты болды. Қай ғалымның болса да еңбектенуі белгілі бір тақырып маңында болады. Қазақ филологиясының алдыңғы қатарлыларына әмбебаптық бітті. Ақымет, Құдайберген, Сәрсен жазбалары тіл білімін де, әдебиет ілімін де, тарихты да жаратқандырды. Мұндай үдеріс 1940 жылдар еншісіндегі еңбектерде сақталды, там-тұмдап 1960 жылдар ішінде (Р.Сыздық) байқалды. Онан кейінгі уақыт жеке ғылым саласының иелерін сахна төріне шығарады. Тіл білімінің тарауларын күйттейтіндер бөлектеніп, әдебиетті дамытушылар өз отауындағы сарқылмас қазынаны қаузады.

Ал жаңа ғасыр жаңа қадамды күтпеген шығар. Бірақ 2001 жылы қорғалған қайталамалардың егесі О.Бүркіт соны саралауды санаға енгізді. Белгілі бір тақырып, бұл жерде қайталама бірлігі, тіл білімінің барлық тарауынан тарқатылды. Ғалым «Қайталама термині тілдің ішкі саласына қатысы жағынан *дыбыстық қайталамалар, лексикалық қайталамалар, морфологиялық қайталамалар, синтаксистік қайталамалар* болып бөлінеді» - дейді. Кейіннен мұны тіл біліміндегі түйіспелілік ілімі (контактология) деп іліп әкеттік. Біздіңше, О.Бүркіттің ғылыми тұжырымдары бұл ілімнің де қағидаттарына сыймайды. Онда жеке бір ғылымның емес, кемі үш ілімнің басы қосылды: тіл білімі, әдебиеттану, стилистика. Тіпті, О.Бүркіт пікірінде, қайталаманың бір түрі – «Реприза лингвистикаға музыкадан енген». Демек, бұл еңбек анау басқа жұрт айтып жүрген конфликтологияны да қамтиды. Бірақ ол олар айтқандай, тек философияның, психологияның, әлеуметтанудың ғана объектісі емес. Конфликтінің ғылыми тұрғыдан жеке ғалымның (индивид) өзіне дейін айтылған ой-тұжырымдарға қарсы тұруы, басқаша айтқанда бәсекелестікке түсуі деп түсінсек, *повторды* құртқан *қайталама, геминация* мен *удвоениені* қуған *еселену* деп бағаламасқа амалың да қалмайды. Отан ағам біткен жампоздықтың келелі бір жолы осы ма деймін!

3) Еңбекте қайталамаға қатысы бар барша зерттеулер ақтарылады. Озық туды дейтін Ломоносов, Буслаев, Потебня, Шахматов, Пешковский қайталамаларды «грамматикалық бірлік немесе құбылыс ретінде ғана қарастырған» екен. Түгел түркіде қайталаманы «тілдік тұрғыдан алғаш сипаттаған профессор Қ.Жұбанов», «Лингвостилистикалық бірлік ретінде қарастырған профессор Р.Сыздық» - дейді О.Бүркіт. 1968 жылы Абай өлеңдерін тарқатып, қазақ тіл білімін дүр сілкінткен Рабиға Сатығалиқызы сонымен қоя қойса да болар еді. Тыным бермеген болу керек, 2004 жылы «Абайдың сөз өрнегіне» қайта соқты. Бұл жолы, өзі көрсеткеніндей, микро және макротекстегі қайталануды *дыбыстар гармониясынан*, ассонанс пен алитерацияны айтып отырмыз, айқындады.

О.Бүркітке бөгелу тоқыраумен тең еді. Сондықтан қазақ тіл біліміне барыс тұлғасын бекіткен (Барыс орденін мензеп отырмыз) Р.Сыздық ойының ұшығын ұстап алды да, қайталаманы микро-макромәтінге алып келді. Бірақ Бүркіт бүркеуіндегі микроның өзі макро, макроның өзі гипермакро?! Жас ғалымның макромактіні роман, повесть т.б. көркем шығармалармен ширғады да, микромактіні күрделі синтаксистік тұтастық, абзац сынды бірліктермен бекітіледі. Сонда деймін-ау, Ж.Жақыповтың «тиянақты бір ойды білдірмейді» деп жерлеген жай сөйлемі тіптен қарапайымдылыққа ұшырап, О.Бүркіт ойымен жүйеленген күрделі синтаксистік бірліктік шама бүртұтас күрделі ойға жұтылып, микромактің болып қалады ғой. «Қазақ тілі синтаксисінің қысқа курсына» «Ақынның я жазушының бүтін романы, поэмасы, баяндамашының жасаған баяндамасы түгелімен бір ойға, күрделі бір пікірге байлаулы болады. Сол роман, я поэма біткенде ғана ақын я жазушының ойлаған ойы, айтайын деген сөзі бітеді. Міне, бұдан ойдың өрісі, ішкі көлемі кең екендігі анық көрінсе керек» деген С.Аманжоловтың тұжырымы араға жетпіс жыл салып барып жаңғырып отыр десек болады-ау, шамасы. О.Бүркіттен танылатын үшінші бір жампоздық осы болуы тиіс.

Қорыта келгенде, өз ойыма сіңісті болып, біте қайнасып кеткен *қайталау* атты бірлік ғалым О.Бүркіттің докторлық диссертациясынан соң қайта жабдықталды. «Шығысым батыс боп» кетті. Осы еңбектен кейін дыбыстық қайталамалар қазақ іліміне дендей енді (қазақ тіл білімі үшін зерттеуге түспеген еді), лексикалық қайталамалар жетілдірілді (барынша айтылып келген тақырып болатын); морфологиядағы полисиндетондық қызметтің (қазақ тіл біліміне Құламқадір Мамытбековпен еніп еді) қайталамалық аспектісі жаңа қырына шықты; синтаксистік қайталамалардың соңғы уақыт жемісі екендігі тұрақтандырылды. Осы синтаксис күні бүгін де қайталамалалық байланысуға келгенде көш соңында тұр. Бұлардың әрқайсысы да мені іліп алып кет дегендей тақырып болатын. Басқасын білмеймін, өзім солай істедім. Паратаксисті тіл білімі салаларына телуде үлгі болған еңбек «қайталамалар жүйесі» еді дегенді жасырғым келмейді.

ҒАЛЫМНЫҢ ҒЫЛЫМДАҒЫ ҒҰМЫРЫ

*Мұратбек Бағила Құрманбекқызы
филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті*

Annotation: *This article explores the contributions of Otarly Bırkitov to Kazakh linguistics and Turkology. It highlights the scientific significance of his works, "The Journalistic Style of the Kazakh Literary Language", "The Linguistic-Stylistic System of Repetitions in the Kazakh Language", and "Turkology". The study examines the journalistic style, the phenomenon of repetitions, and key aspects of Turkological science, underscoring their importance in Kazakh and Turkic linguistics.*

Keywords: *Kazakh literary language, journalistic style, repetitions, linguostylistics, Turkology*

Отарәлі Бүркіт – қазақ тіл білімінің дамуына сүбелі үлес қосқан көрнекті ғалым, қазақ стилистикасы мен түркітану саласындағы белгілі маман. Оның еңбектері қазақ тілінің лингвостилистикалық ерекшеліктерін, публицистикалық стильдің мазмұнын және қайталамалардың рөлін терең зерттеуге бағытталған. Бұл мақалада ғалымның өмір жолы мен ғылыми мұралары талданып, түркітану ғылымына қосқан үлесі сараланады.

Негізгі бөлім. *Отарәлі Бүркіт Қазақстанның көрнекті ғалымдарының бірі ретінде, өзінің ғылыми және педагогикалық қызметін қазақ тілінің стилистикасы мен түркітануға арнады. Ғалымның өмірі мен қызметі ұлттық тілдің байлығы мен қолдану ерекшеліктерін зерттеумен байланысты. Оның еңбектері Қазақстанның жоғары оқу орындарында оқытылатын маңызды оқу құралдарына айналды.*

«Қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі» еңбегі. Бұл зерттеу қазақ әдеби тілінің стилистикалық жүйесіне арналған. Ғалым публицистикалық стильдің ерекшеліктерін айқындап, оның құрылымдық және мазмұндық ерекшеліктерін талдаған. Ол публицистикалық стильдің қоғамдық қызметі мен тілдің әсерлілігін арттырудағы рөлін атап көрсетіп, бұл стильдің қазақ қоғамындағы маңызын ашып берді.

«Қазақ тіліндегі қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі» Бұл зерттеуде Отаралы Бүркіт қайталамаларды мәтіннің лингвостилистикалық бірлігі ретінде қарастырған. Ол қайталамалардың мәтін құраудағы рөлі мен стилистикалық әсерін талдап, олардың көркемдік құрал ретінде маңызын дәлелдеген. Қайталамалар арқылы мәтіннің эмоционалды және ақпараттық мазмұнын күшейтудің жолдарын көрсеткен [1, 9-10].

Ғалымның зерттеулері қазақ әдеби тілінің стилистикасы мен түркітану мәселелерін қамтыды. Оның басшылық етуімен 2001 жылы «**Қазақ тіліндегі қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі**» атты монографиясы жарияланды. Бұл еңбектер ғылыми қауымдастық тарапынан жоғары бағаланып, қазақ тіл біліміндегі қайталамалар құбылысын түсінуге маңызды үлес қосты.

Қайталамалар – тек тілдік құрал емес, адамзат ойының дамуындағы маңызды құбылыс. Қайталамалар туралы алғашқы деректер көне түркі мәтіндерінде, мысалы, «**Күлтегін**», «**Тоныкөк**», «**Білге қаған**» ескерткіштерінде кездеседі. Бұл құбылыстың ерекшелігі ауызекі тілде кең таралғандығымен байланысты. Қазақ әдеби тілінің қайнар көздері ауызекі тілге негізделгендіктен, қайталамалар қазақ әдебиетінде жиі кездеседі. Профессор Отарәлі Бүркіттің лингвистикалық мұрасының бірі – қайталамалардың қазақ әдеби тіліндегі қызметін сипаттап, олардың стильдік және сөзжасамдық ерекшеліктерін анықтады. Оның зерттеулері қайталамалардың ұлттық ерекшеліктерді айқындауда маңызды рөл атқаратынын көрсетті [2, 13-14]. Қайталамалар алғашқыда ауызекі тілде пайда болған және кейіннен әдеби тілдің стилистикалық құралына айналған. Қайталамалар тек ақпаратты қайталау емес, сонымен қатар, эмоционалды әсерді күшейту, мәтіннің мағынасын нақтылау қызметін атқарады. О.Бүркіт қайталамалар дамуының төрт деңгейге бөлінуін ұсынды:

1. ой – көрініс;
2. ой – дәлел;
3. мағына – мағына;
4. сөйлем – мағына.

Бұл сатылар қайталамалардың тілдік құбылыстан стилистикалық категорияға айналғанын көрсетеді. Қайталамалар қазақ тілінде сөзжасамның тәсілі ретінде де кеңінен қолданылады [2, 11].

Ғалым қайталамаларды лингвостилистикалық категория ретінде анықтап, олардың барлық тілдік деңгейлерде қызмет ететінін дәлелдеді. Ол қайталамаларды екі бағытта зерттеу қажеттігін атап өтті:

- Қайталамалардың тілдік құбылыс ретіндегі табиғаты.
- Қайталамалардың стилистикалық тәсіл ретіндегі ерекшеліктері.

Ғалым қайталамаларды қазақ тілінде ең алғаш сипаттаған А.Байтұрсынұлының «қайталақтау» терминін талдап, оны толықтырған. Оның бұл еңбектері қазақ тілінің стилистикасын жаңа деңгейге көтерді.

Белгілі лингвист қайталамаларды қазақ тіл білімінде алғашқылардың бірі болып жүйелі зерттеген ғалым. Оның еңбектерінде қайталамалардың сөзжасамдық және стильдік табиғаты кеңінен қамтылған.

Түркітану – түркі халықтарының тілін, әдебиетін, мәдениетін зерттейтін іргелі ғылым. Профессор Отаралы Бүркіт «Түркітануға кіріспе» пәнін дамытуға ерекше үлес қосты. Ол түркі тілдерінің даму кезеңдерін, олардың фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктерін зерттеуде маңызды тұжырымдар жасады. Ғалымның зерттеулері арқылы түркі халықтарының ортақ мәдени және тарихи құндылықтары танылып, олардың қазіргі заманға дейінгі байланысы айқындалды.

О. Бүркітовтің зерттеулері түркі тілдерінің тарихи қалыптасуы мен даму кезеңдеріне арналды. Түркі тілдерінің классификациясы мен олардың өзара байланысы, сондай-ақ, әлемдік өркениеттегі орны туралы ғалымның еңбектері ғылымға қосылған маңызды үлес болып табылады.

Отаралы Бүркіт «Түркітануға кіріспе» пәнінің әдістемелік негіздерін жетілдіруге ерекше көңіл бөлді. Бұл пән алғаш рет 1970 жылы жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде енгізілді. Оның негізгі мақсаты – түркі халықтарының тарихы, мәдениеті, әдебиеті мен тілдік ерекшеліктері туралы кешенді түсінік қалыптастыру.

О. Бүркітов түркі тілдерінің даму кезеңдерін, классификациясын және олардың зерттелу тарихын сипаттап, қазақ студенттеріне түркі тілдерінің лингвистикалық құрылымы мен тарихын үйретуде маңызды рөл атқарды. Түркітану пәні арқылы студенттер қазақ тілінің түркі тілдері жүйесіндегі орнын терең түсініп, лингвистикалық білімдерін кеңейтті.

Түркі тілдерінің зерттелуі бірнеше ғасыр бойы жалғасып келеді. Көне дәуірде түркі тілдері негізінен практикалық мақсатта зерттелсе, кейіннен олардың тарихи және құрылымдық ерекшеліктеріне мән берілді. Түркі тілдерін алғаш классификациялаған ғалым – М. Қашқари. Ол тілдерді географиялық және қарым-қатынастық ерекшеліктеріне қарай екі топқа бөлді:

- Қашқардан жоғары орналасқан аймақ тілдері.
- Қашқардан Румға дейінгі аймақ тілдері.

Кейін бұл бағытты Н.И. Ильминский, В.В. Радлов, А.Н. Самойлович, Н.А. Баскаков сияқты ғалымдар жалғастырды. Отаралы Бүркіт осы дәстүрді дамытып, түркі тілдерінің фонетикалық, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін зерттеді. Оның еңбектері түркі тілдерінің тарихи дамуы мен олардың ұлттық мәдениеттегі орны туралы жаңа көзқарастар ұсынды.

Отаралы Бүркіттің зерттеулерінде түркі халықтарының этнонимдеріне қатысты мәселелер де талданған. А.Н. Кононовтың пікірінше, «түркі» этнонимі алғашында саяси термин ретінде қалыптасқан. Кейін ол түркі халықтарының ортақ атауына айналды. Бұл терминнің қалыптасуы түркі халықтарының тарихи және мәдени байланыстарының нәтижесі болып табылады [3, 26].

Түркі тілдерінің тарихындағы басты ерекшеліктердің бірі – олардың жазба дәстүрінің көне замандардан бері жалғасуы. Мәселен, «Күлтегін», «Білге қаған» ескерткіштері түркі жазба мәдениетінің терең тарихынан сыр шертеді.

Түркі әлемінің тұтастығына арналған ғалымның ғылымдағы матрицасы кейінгі «Түркі дәуірі!», яғни «TURKTIME!» Түркі мемлекеттерінің X саммитінде бауырлас елдердің бірлігін бекемдей түсті. Ортақ құндылықтарымызды төрткүл дүниеге танытты. Біз бабалар өсиетін орындап, түркі елдерінің ынтымағын нығайтып келеміз. Ендігі мақсат – өзара сенімге және бауырластыққа негізделген бірлігімізді сақтап, өскелең ұрпаққа табыстау. Түркі әлемі жаһандық ықпалы бар елдермен тең дәрежеде қарым-қатынас жасап отыр. Бұл ретте Мемлекет басшысы еліміздің *салт-дәстүр* (Traditions), *біріздендіру* (Unification), *реформалар* (Reforms), *ғылым* (Knowledge), *сенім* (Trust), *инвестиция* (Investments), *медиация* (Mediation) және *энергия* (Energy) атты сегіз мәселеге басымдық беретінін атап өтіп, олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталды.

Белгілі ғалым, түркітанушы, филология ғылымдарының докторы, профессор Отаралы Бүркіттің – қазақ тіл білімінің ғылыми бағыттары, «Жұбановтану» курсы, «Қазақ тілінің стилистикасы» және «Түркітану» саласындағы еңбектері толағай.

Ұстаз ғалымның қайталанбас еңбектері ұлттық тілдің байлығын зерттеуге, түркі халықтарының мәдени және тарихи мұраларын зерделеуге зор үлес қосты. Ғалымның мол мұрасы Қазақ стилистикасының өзекті мәселелері, қазақ әдебиеттану мәселелері, түркітану және тарих, білім беру жүйесіндегі қазақ тілі мен әдебиет әдістемесі, цифрлы педагогика: заманауи трендтер және педагогтың цифрлық құзыреттілігі саласының дамуына әлі де ықпал етуде.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бүркітов О. Қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі. Автореферат. Алматы - 1996.
2. Бүркітов О. Қазақ тіліндегі қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі. Автореферат. Алматы - 2001.
3. Бүркіт О.Ө. Түркітану [Мәтін] : лекциялар желісі. Оқу құралы / О. Ө. Бүркіт. - Алматы: Арыс, 2003. - 140 б.

ПРОФЕССОР ОТАРӘЛІ БҮРКІТ – ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚАЙТАЛАМАЛАРДЫҢ ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ЗЕРТТЕУШІ

*Хасанов Ғабит Қайыржанұлы
ф.ғ.д., М. Өтемісов атындағы БҚУ профессоры*

Аннотация: В статье описывается вклад профессора О. Буркита в исследовании природы повторов в казахском языке. О. Буркит в своем труде рассматривает особенности употребления повторов в казахском художественном тексте. Профессор описывает различные виды повторов и их структурные особенности.

Ключевые слова: Профессор О. Буркит, лексические повторы, стилистические особенности повтора, контактные и дистантные повторы, грамматические повторы.

Профессор О. Бүркіт – қазақ стилистикасымен ғылымға келген күнінен өмірден өткенше айналысқан ғалым. Оның алғашқы қалам тартқан тақырыбы қазақ тілінің публицистикалық стилінің табиғаты болатын. Публицистикалық стиль туралы еңбегі қазақ тіл біліміне қосылған ірі үлес болды. Бұл зерттеуінде көсемсөз стилінің қалыптасу тарихы мен қолданыс ерекшелігі баспасөз бетінен теріп алынған мол мысалдар арқылы талданады. Оның үстіне, профессор О. Бүркіт бұл стиль мен тіл мәдениеті мәселесінің егіз екенін көріп, тіл мәдениеті мәселелерімен де айналысты. Осы зерттеуінен кейін ірі зерттеуі қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесіне арналған еңбегі болды. Бұл зерттеуде қазақ тіліндегі қайталамаларды фонетикалық, лексикалық, грамматикалық сипатын айқындайды. Сонымен қоса, қайталамалардың стилистикалық табиғатын толық зерттейді. Әсіресе, қазақ стилистикасында кең көлемде сөз болмаған қайталамалардың барлық тілдік ерекшелігін ашуды өзіне мақсат қылады. Ол, әрине, оңай шешілетін іс емес, сондықтан зерттеуші көптеген ғылыми әдебиеттерді ақтарып, көркем әдебиеттерден, мерзімді баспасөз беттерінен мол мысалдар жинайды. Зерттеуші қайталамалардың тарихын ертедегі зерттеушілердің еңбектерінен бастайды. Атап айтқанда, В.В. Катаринский, А. Байтұрсынұлы, Қ.Қ. Жұбанов, І. Кеңесбаев, М. Балақаев, А. Ысқақов, Ә. Қайдаров, Р. Сыздықова, Б. Әбілқасымов, С.М. Исаев т.б. зерттеушілер еңбектерін толық дерлік қарастырғанын атап өткен жөн.

Зерттеуші 1966 жылдан бастап, яғни акад. І. Кеңесбаев, Т. Жанұзақов сөздігінен қайталамаларға анықтама берілгенін жаза келе, акад. Р. Сыздықтың «Абайдың сөз өрнегі» зерттеуінде қайталамалар арнайы зерттеле бастағанын жазады. Осы зерттеуден кейінгі «Сөз құдіреті» еңбегінде қайталама терминінің тұрақталғанын көрсетеді [1, 87]. Осы зерттеуден кейін З. Ахметов, Қ. Өмірәлиев, М. Серғалиев, Б. Шалабай, Р. Досжан т.б. ғалымдар еңбектерінде бұл терминнің ғылыми айналымға түскенін көрсетеді. Зерттеуші О. Бүркіт былай деп жазады: «Проф. Р. Сыздық – қайталаманы бүгінгі күн талабынан жан-жақты қарастырған ғалымдардың бірі» [2, 32]. Зерттеуші Р.А. Досжан, Ы. Балқыбекова, Г.М. Әзімжанова, Т.Б. Қалабаева, З.Н. Қожабергенова т.б. зерттеушілердің еңбектерін қарастырып, олардың жаңалықтарын жоғары атап өтеді. Зерттеуші Ш. Құрманбайұлы еңбегіне сүйене келе, «қайталаманың» терминденуін толық зерттейді. Ол былай дейді: «Лингвистикада қайталама аталымдар, қайталама белгілер, қайталама амал-әрекеттер деген ұғымдар да бар» [2, 43]. Жалпы, Т.Б. Қалабаева қазақ тіліндегі қайталамаларды таза қайталамалар, редупликациялық қайталамалар деп бөлген [3, 14]. Ал З.Н. Керімбаева қайталамаларды компоненттерінің орналасуына орай «контакттілі және дистантты қайталамалар, компоненттерінің құрамына қарай жай және күрделіленген қайталамалар, стилистикалық сипатына қарай анафора, эпифора, сақина қайталама, стык, хиазм деп бөледі» [4, 10-11]. Осы зерттеулерге сүйене келе, профессор О. Бүркіт қайталама әдісінің тілдік сипатын толық нақтылап береді.

Зерттеуші, әсіресе, лексикалық қайталамалардың тілдік табиғатын ашуда көптеген жетістіктерге қол жеткізеді. О. Бүркітов лексикалық қайталамаларды зерттегенде көптеген зерттеушілердің еңбегіне сүйенеді. Атап айтқанда, З. Керімбаева, А. Әділова, Р. Досжанова, З.Н. Қожабергенова, З.Б. Орынбаев, Т.Б. Қалабаева т.т., одан басқа көптеген шетел ғалымдарының зерттеулеріне сүйенеді. Мәселен, А.К. Некрасов, Н.Ф. Алиева, Ф.Г. Галлямов т.б. зерттеушілер еңбектерін атауға болады. Зерттеуші О. Бүркіт осы еңбектер негізінде және көптеген толып жатқан терминдерді екшей келе, өзіндік тұжырымдар жасайды.

Ол былай деп жазады:

«Көркем мәтінде қолданылатын лексикалық қайталамалардың өзін шартты түрде үшке топтастыруға болады:

- 1) Көркем мәтінде таза стильдік қызмет атқаратын лексикалық қайталамалар;
- 2) Көркем мәтінде аралас қызмет (стильдік және мәтінтүзушілік) атқаратын лексикалық қайталамалар;
- 3) Көркем мәтінде құрылыдық-композициялық (мәтін түзу және мәтін дамыту) қызмет атқаратын лексикалық қайталамалар.

Сонымен, лексикалық қайталамалар бір сөздің немесе сөз тіркесінің түрлі морфологиялық құрамда келіп қайталануы арқылы берілетін, өз ішінен бірнеше түрге бөлінетін, тілімізде көне дәуірлерде қалыптасып, бүгінгі тілімізде актив көркемдегіш құралдардың біріне айналған, грамматикалық қызмет те, стильдік қызмет те атқара алатын қайталама категориясының негізгі түрінің бірі болып саналады» [2, 91].

Зерттеуші лексикалық қайталамаларды көптеген мысалдар арқылы түрлерін нақтылап, талдап, жүйелейді. Сонымен қатар, тек қана көркем әдебиет стилі, публицистикалық стильдерде ғана емес, басқа стильдерде болатынын ескертеді. Ол былай деп жазады: «Лексикалық қайталамалар ауызекі сөйлеу тілінде де мол ұшырасады. Әсіресе, ауызша сөз стиліне тән реплика қайталамалар осы лексикалық қайталамалар арқылы жасалады» [2, 90]. Әсіресе, диалог пен полилогта қайталамалардың көптеген түрлері кездесетінін көрсетіп өтеді. Мысалы, былай дейді: «Лексикалық қайталамалар шешендік сөздер мәтіні құрылымына да актив қатысып, оның айтылуға оңай, қабылдануға оңтайлы келуіне септігін тигізеді» [2, 91]. Лексикалық қайталамалар фольклорда мол екенін айта келе, бірқатар мысалдармен көрсетеді. Ол былай дейді: «Қайталаманың бұл түрі мақал-мәтелдерде де көп кездеседі» [2, 91]. Мысалы: «Аз сөз – алтын, көп сөз – көмір», «Ерте шықсаң алдыңнан күн шығар, кеш шықсаң алдыңнан түн шығар» т.т.

Қазақ прозасында лексикалық қайталамалар жиі қолданылатыны белгілі. Осы әдісті қазақ жазушылары жиі қолданатынын зерттеуші стиль даралығы деп түсінеді. Стиль даралығы, жазушы шеберлігі осы жеке стильге ғана байланысты болатынын зерттеуші дәл нақтылайды. Ол былай деп жазады: «Лексикалық қайталамалар жазушының дара стилінің шеберлік шыңын көрсететін сентенция құбылысында да ұтымды пайдаланылады. Сентенция – афоризмнің бір түрі, философиялық, дидактикалық поэзия жемісі, артық-кемі жоқ, қысқа құрылған нақыл сөз» [2, 91]. Бұл ойларын зерттеуші түркі тілдеріндегі қайталамаларды зерттеген, олардың лингвистикалық табиғатын қарастырған З.Б. Уринбаевтың, Ф.Г. Галлямовтың Г.Н. Семеновтың зерттеулеріне толық шолу жасай отырып, өз пікірін қорытады.

Профессор О. Бүркітов дыбысқа еліктеуден туатын қайталаудың негізінде ономотопея құбылысы жатқандығын айта келе, оны алғаш А. Байтұрсынұлы танығанын көрсетеді. Фоностилистиканың басты құралы болып ономотопея құбылысы болатындығын көрсетеді. Сонымен қатар, паронимиялық аттракция құбылысын алғашқы стилистиканы зерттеушілер қатарынан екенін айтқан жөн. Ол былай деп жазады: «Поэтикалық мәтіндегі ұқсас дыбыстарың стильдік жағынан семантизациялануы бірте-бірте жеке әдіс ретінде дараланып, паронимиялық аттракция атауына ие болып, фоностилистикада стилистикада фигура ретінде тұрақтай бастады» [2, 81].

Зерттеуші О. Бүркітов паронимиялық аттракцияның поэзиямен бірге прозада жиі қолданыла бастағанын да жазған болатын. «Паронимиялық аттракцияның алғаш қолданылған жері – поэтикалық шығармалар болса да, олар қазіргі кезде көркем проза тілінде де өнімді қолданылып отыр» [2, 85]. Бұл мәселені Х. Нұрмұқанов өзінің «Сөз және шеберлік» еңбегінде кеңінен зерттегені белгілі. Жалпы алғанда, толық зерттелмеген паронимия құбылысын түрлерге жіктеп, мысалдармен зерттеген ғалым – О. Бүркіт болатын. Лексикалық қайталамалардың сыңарларына байланысты мағыналары күрделі болады. Корреляттар көп тарамд болуы тілдің байлығы мен қолданыс жүйесіне қатысты. Осы тұрғыдан келгенде, мәтін жасалымы кезінде жеке адамның не ақын-жазушының табиғи болмысына байланысты лексикалық қайталамалар стильдік тәсіл ретінде айналымға еніп жатады. Зерттеуші О. Бүркіт: «Лексикалық қайталама деген түсінік қайталанатын корреляттардың құрамына байланысты болып келеді. Әдетте, бір сөздің немесе сөз тіркесінің қайталану үрдісін лексикалық қайталама деп алып, оны қайталамалардың қалған түрлерінен ажыратамыз. Лексикалық қайталамалар қайталама категориясының басқа да түрлері секілді өзіндік ерекшеліктерге ие болып, өз ішінен бірнеше түрлерге тармақталады» деп жазады [2, 86]. Мәтін лингвистикасы мәселесін қозғай келе, зерттеуші мағыналық байланыс негізінде қайталаманың туып, түрленетіні туралы сөз қозғайды. Бұл ойын дамыта келе былай деп қорытады: ««Лексикалық қайталамалардың мәтін түзу мен мәтін дамытудағы қызметі де ерекше» [2, 89]. Зерттеуші өз пікірін дамытып, қайталамалардың грамматикалық сипатын ескермесе лексикалық қайталамалардың тілдік жүйесін ашу қиынға соғатынын айтып өтеді. Ол былай деп жазады: «Қайталама қос сөздер мен лексикалық қайталамаларға тән ортақ белгі – қайталану процесі. Алғашқысында сөз өзгеріссіз тұрақты позицияда қайталанып келсе, соңғысында сөздің сөйлемдегі берілу орны алдындағыдай бола бермейді» [2, 95].

Зерттеуші қайталама сыңарларының табиғаты мен қолдану орны көркем мәтінде шығарма мазмұнын айқындап, кейіпкер мінезін ашатынын мысалдар арқылы дәлелдейді. Бұнда редупликатор мен рудупликанттың мағыналық байланысы негізінде қайталама жүзеге аса бастайтыны айқындалады. Зерттеуші былай деп жазады: «Қайталамалар тілдің ішкі саласына сәйкес дыбыстық, лексикалық, синтаксистік және стилистикалық қайталамалар болып қана бөлінбейді, сонымен қатар осы түрлердің әрқайсысы тілдік және сөзсаптамдық қасиетіне қарай, корреляттарының сөйлемдегі немесе микромагнәтіндегі орнына қарай, редупликант пен редупликатордың құрамына қарай өз ішінен бірнеше түрлерге сараланады. Ал стильдік қызмет атқаратын қайталамалардың өзін стильдік қайталамалар және құрылымдық-стильдік қайталамалар деп бөлуге болады» [2, 95]. Бұл түрлерді нақтылап, жіктеп шығу

үшін зерттеуші көптеген ғалымдардың көзқарастарына шолу жасап, көркем шығармалардан мысалдар келтіреді. Осы ойлардың негізінде олардың контактілі мен дистантты деген түрлерге ажырайтынын, өздеріне тән белгілер мен ерекшеліктері болатынын айқындап береді. Ол былай деп жазады: «Сөйлем ішіндегі немесе микроәтіндегі орнына қарай және редуликант пен редуликатордың бір-біріне арақатысына қарай лексикалық қайталамалар контактілі және дистантты болып бөлінеді» [2, 98]. О. Бүркітов контактілі қайталамаларға Д. Исабековтың «Қарғын» романынан нақты мысалдар келтіре отырып, талдайды. Мәселен, «Не оқыған әйел өзінің әйел екенін ұмытып кетеді. Ал әйелдің әйелдік қасиетті ұмытуы – адам ретінде жоқ деген сөз» [99]. Зерттеушінің пікірінше, контактілі қайталамалар «қимылдың өту сипатын, заттың көптігін зат белгісінің, сапасының дәрежесін білдіру мақсатында да қолданылады» [2, 99 б]. Қайталамалардың әр түрінің ерекшелігін түсіндіру үшін нақты мысалдар керек болады. Зерттеушінің әдеби көркем шығармаларды көп оқығаны осындайда көрініп отырады. Өз зерттеуінде мысалдарды молынан келтіріп, өзінің ғылыми пайымдауларын айғақтап отырады. Ал дистантты лексикалық қайталамаларды түсіндіргенде редуликант пен редуликатордың алшақ орналасатынын мынадай нақты мысал арқылы көрсетеді: «Көктем еді. Абай елінің көктемі. Өлеңге айналған өмірдей керемет көрікті көктем. Әрине, әр жердің өз көктемі бар және көктем әр елде де көрікті. Дейтұрғанмен, Шыңғыс атырабының Абай әшекейлеген көктемі бәрінен де көркем» (З.Қ. «Менің Әуезовім») [2, 100]. Зерттеуші дистантты қайталамалардың поэзияда жиі қолданылатын жаза келе, былай дейді: «Мысалы, Ж. Молдағалиевтің «Мен қазақпын» поэмасында Мен қазақпын дистантты қайталамасы он тараудың жетеуінде анафора түрінде қолданылады» [2, 103].

Бұнымен шектелмей зерттеуші қайталамалардың грамматикалық сипатын нақтылау үшін өз зерттеуінде тұтас бір тарау арнайды. Бұл ерекшелікті толық айқындап, мысалдармен талдап береді.

Қорыта айтқанда, профессор О. Бүркіт қазақ стилистикасына өзіндік мол үлесін қосып, бұрын жете зерттелмеген қайталама атты күрделі тілдік категорияның тілдік табиғатын, жүйелік ерекшеліктерін зерттейді. Қайталамалар туралы барлық дерлік зерттеулерге тыңғылықты шолу жасап, көзқарастарды саралап, өзіндік тұжырымдарын ұсынып, оларды көркем әдебиеттерден алынған мол тілдік мысалдармен дәлелдейді. Көптеген көркем әдебиеттерді оқып, мындаған тілдік мысалдарды теріп алғанына қарап, зерттеушінің қазақ әдебиетін сүйіп оқығанын, ана тілі шынайы сүйген ғалым екеніне куә боласың.

Бұл еңбегінен басқа профессор О. Бүркіт алғашқылардың бірі болып, Қ.Қ. Жұбановтың мұрасын зерттеп, «Жұбановтану» арнаулы курсына оқу бағдарламасына енгізіп, жоғары мектепте жүйелі түрде курс жүргізгенін айтқым келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Р. Сыздық. Сөз күдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
2. Бүркіт О. Қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 2001. – 274 б.
3. Калабаева Т.Б. Лексика-грамматическая структура повторов в казахском языке. – Автореф. дисс.....канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1980. – 26 с.
4. Керимбаева З. Традиционные языковые средства казахских народных сказок (глагольные повторы, номинативные и атрибутивные сочетания, поэтические формулы). – Автореф. дисс канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1989. – 22 с.

ӘОЖ 811.512

ОТАРӘЛІ БҮРКІТ ЖӘНЕ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ СТИЛЬ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Беккужиева Светлана Адилхановна
№41 мектеп-лицейі
Орал қаласы*

Аннотация. Публицистический стиль пережил период своего развития, с его развитыми, стандартизованными, индивидуализированными особенностями. Поэтому ученый О. Бүркіт говорит об актуальности этой темы. В статье анализируется работа ученого О. Бүркіта, приводя примеры.

Ключевые слова: публицистика, функциональный стиль, лингвистика, казахский литературный язык, пресса.

Отарәлі Бүркіт – қазақ тіл білімі лингвостилистика саласында өзіндік, тың ғылыми ой-тұжырымын қалдырған ғалым. Ғалым өз зерттеулерінде лингвостилистиканың қазақ әдеби тілі, публицистикалық стиль, қайталама теориясы, тілдік құрылым, т.б. өзекті мәселелерін сөз етті.

Ғалым 1996 жылдың 20 маусымында «Қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясын қорғады [1].

Диссертациялық жұмыста ғалым қазақ тіліндегі публицистикалық стильдің функционалдық қызметін, құрылымдық сипатын, әдеби тілдің функционалдық стильдер жүйесіндегі орны мен рөлін,

басқа стиль түрлерімен қарым-қатынасын, лексика-грамматикалық ерекшеліктерін, лингвостилистикалық мінездемесін анықтауды мақсат етеді. Еңбекті парақтай отыра, біз ғалымның өзіне дейін зерттелмеген публицистикалық стильдің лексика-грамматикалық ерекшеліктері мен стилистикалық қызметін мерзімді баспасөз материалдары негізінде кешенді қарастырғанының куәгері болдық. Сонымен қатар, аталған еңбекте газет лексикасының ерекшеліктері мен сипаты, сыныптары, даму жолдары да белгіленген.

Ғалымның өзі бұл тақырыпты зерттеудің өзектілігін былайша түсіндіреді: «Публицистикалық стильдің жан-жақты, кең қолданылатын жері – мерзімді баспасөз. Сондықтан оған жоғарыдағы қос функция тән болады. Оның осы қос қызметін біртұтас бірлікте алып қараған дұрыс. Бұл функционалды стильге тән тағы бір ерекшелік – оның қолданылу аясының кеңдігі. Көпшілік қауым бұқаралық ақпарат құралдарын оқып немесе тыңдап қана қоймайды, сонымен қатар миллиондаған адам автор ретінде баспасөз бетінде көрінеді. Қазақ әдеби тілінің функционалды стильдері арасында осы «өміршең әдебиет тілінің» алатын орны, атқаратын қызметі ерекше. Ал оны зерттеудің теориялық та, практикалық та маңызы зор» [1, 7 б.].

Ғалым негізгі тақырыпқа бармас бұрын қазақ әдеби тіліндегі публицистикалық стильдің қалыптасу жайын төмендегіше кезеңдерге бөліп, оларды былайша түсіндіреді: «Қазақ әдеби тілінің негізгі стильдік тармақтарының бірі - публицистикалық стиль өзінің тарихи тамырын XIX ғасырдың екінші жартысынан алады. Бірақ сол кезеңдегі бірлі-жарым басылымдар мен кейбір қазақша материалдар негізінде әдеби тілімізде публицистикалық стиль толық қалыптасты деген пікір тумаса керек...

Оның төмендегідей себептері бар:

- 1) газет таза қазақ тілінде ғана емес, шағатай тілінде басылды;
- 2) бұл екі басылым да орыс тілінде шығатын «Туркистанские ведомости» және «Акмолинские областные ведомости» газетінің қосалқы (приложение) аудармалары болатын;
- 3) газеттер қазақ даласына тегіс тарай алмады және олардың тиражы өте аз болды. Мысалы, «ТУГ» 240 данадан аспады;
- 4) кейін бұл басылымдар дербес сипатқа ие болып, қазақ тілінде басылса да, оның тілінде орыс тілі нормасы үстем болды. Сондықтан XIX ғасырдың II жартысын қазақ әдеби тіліндегі публицистика стилінің қалыптасу кезеңінің «**балаң дәуірі**» деп есептеген дұрыс [2, 18 б.].

Ғалымның түсіндіруінше, публицистикалық стиль өзінің дамыған, нормаланған, өзіндік ерекшеліктерімен дараланған бүгінгі деңгейіне дейін біраз кезеңді басынан кешірді.

Соның ішінде, XX ғасырдың басы қазақтың ұлттық публицистикасы мен оның стилі үшін дамудың **жаңа кезеңі, жетіле түсу кезеңі** болып саналады. 1905-1917 жылдар аралығын қамтитын осы кезеңде қазақ тілінде 7 мерзімді басылым жарық көрді. Бұл басылымдар бетінде халықтың ой-пікірі, дүниетанымы берік орын ала бастады. Публицистикалық стильдің өзіндік ерекшеліктері пайда бола бастады.

Ал, 1917-1920 жылдар аралығы қазақтың **ұлттық баспасөзінің қалыптасу кезеңі** болып саналады. Ақпан төңкерісі мен Қазан төңкерісі, Азамат соғысы халықтың саяси өмірі мен дүниетанымына елеулі өзгеріс әкелді. Бұл кезеңде түрлі саяси көзқарасты ұстаған 21 қазақ газеті жарық көрді.

Баспасөз бірте-бірте саяси оқиғалар мен әлеуметтік мәселелер аренасына айналып, жалпыхалықтық сипатқа ие бола бастады. Ұлттық әдеби тілдің қолданылу қызметінің аясы кеңейе бастады. Сол кезеңге дейін бір ғана функционалдық стилі – көркем әдебиет стилі бар қазақ әдеби тілінде толыққанды жаңа стиль – публицистикалық стиль дүниеге келіп, XX ғасырдың басында толық қалыптаса бастады.

Ғалымның пікірінше, қазақ әдеби тілінің дамуына және оның стильдік тармақтарының қалыптасуына, жетілуіне аса қолайлы жағдай Кеңес дәуірінде жасалынады. Бұл кезең – қазақ әдеби тіліндегі **публицистикалық стильдің ерекше қарқынды дамыған кезеңі**. Ұлттық сипаттағы алфавит пен жазудың пайда болуы, жаппай сауатты елге айналуға ұмтылыс, мемлекет тарапынан баспасөзге қамқорлық, мемлекеттік идеологияның ерекше дамуы және практикалық үгіт-насихат жұмысы баспасөздің рөлін бірінші орынға қойды. Шын мәнінде, Кеңес дәуіріндегі қазақ баспасөзі жан-жақты дамыған, тілі жетілген, таралымы көбейген бұқаралық ақпарат құралдарының негізгі түрлерінің біріне айналды. Баспасөз әдеби тілдің, оның стильдік тармақтарының дамуына әсерін тигізе бастады.

О.Бүркіттің зерттеуіне сүйенсек, қазақ баспасөз тілінің зерттелу жайы XX ғасырдың 20-30 жылдарынан бастау алады. Осы зерттеулердің ішінен белгілі ғалым С.М.Исаевтың еңбектерінің маңызы ерекше.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында ғалым публицистикалық шығармалар тілінің төмендегіше негізгі белгілерін анықтайды: 1) берілген материалдың деректілігі және ресми деректермен сәйкестігі; 2) берілген материалдың қалың көпшілікке түсініктілігі; 3) берілген материалдың оқырманға әсерлілігі [1, 9 б.].

Публицистика стиліне тән болып саналатын хабарлау, ықпал ету функциялары басқа да функционалдық стиль түрлерінде кездесіп отырады. Мысалы, әсер ету функциясы публицистикаға да, көркем әдебиет стиліне де тән. Бұл тұрғыдан мұндай белгілер оларды әрі біріктіреді, әрі оқшаулайды. Ғалымның тұжырымдауынша, біріктіретін белгі жазушы да, журналист те өзінің шығармалары арқылы

оқырман санасына әсер етуге ұмтылады. Ал оқшаулайтын белгі – автордың оқиғаға өз көзқарасы. Автор-публицистің көзқарасы ашық, бірден беріледі де, автор-суреткердің көзқарасы көркем шығарманың композициялық құрылысынан кейін пайда болды. Яғни публицистикалық стильде ашық субъективтілік басым келеді. Автор-публицист пен оқушы арасында үнемі байланыс болады. Бұл процесс әсіресе ПС-дің синтаксистік ерекшеліктерінде анық көрінеді. Ғылыми стильде логикалық синтаксис, публицистикалық стильде риторикалық синтаксис басым келеді. Автор-публицист пен оқушы арасында тығыз байланыс орнауына риторикалық синтаксистің рөлі ерекше.

Ғалым публицистикалық стильдің басқалардан ерекшелігін анықтау барысында мына бір тұсты ерекше атап өтеді: «ПС-дің өзіндік ерекшеліктерінің бірі – оның ауызша сөз стиліне жақын болып келуі. Бұл тұрғыдан ПС әдеби тілдің өзге стильдерінен дараланады. Ауызша сөйлеу стилінің элементтері ресми стиль мен ғылыми стильге жат болып келсе, көркем әдебиет тілінде белгілі бір мақсатқа сәйкес қана қолданыс табады. Мысалы, кейіпкердің сөйлеу ерекшелігін беруде, сатиралық немесе юморлық детальдар жасауда жазушы саналы түрде сөйлеу тілінің элементтерін пайдаланады. Ал ПС-ге келетін болсақ, публицистикалық шығармалар тілінде ауызекі сөйлеу тілінің ерекшелігі мүлде басқа бағытта қолданыс табады» [2, 23 б.].

Еңбекті жазу барысында ғалым кірме терминдердің қазақша баламаларын қолданады. Бұл – О.Бүркіттің өз еңбектерінде төл терминдерді өз қолымен жасап, еңбектерінде қолданып, сол арқылы оларды ғылыми айналымға салуды мақсат тұтқандығын көрсетеді. Мәселен, жұмысты оқу барысында біз төмендегіше төл терминдерді кездестірдік:

Публицист – туындыгер;

Подстиль – шағын стиль;

Адъективтену – сындану;

Ғалым публицистикалық стиль әдеби тілдің функционалдық стильдерінің ішіндегі ең күрделісі дей келе, оның күрделілігі шағын стильдерінің (подстиль) көптігінде және әртектілігінде екендігін айтады. Зерттеу жұмысында публицистикалық стильдің газет стилі, лозунг стилі, радио тілі, теледидар тілі, сөйлеуші шешен стилі, публицистикалық әдебиет тілі сияқты шағын стильдерін бөліп көрсетеді.

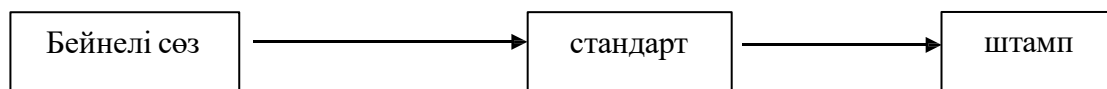
Зерттеулер жүргізе келе, ғалым публицистикалық стильде авторлық баяндаудың үш түрінің кездесетіндігін айтады. Оларды жекелеп көрсетсек: 1) оқиғаның I жақтың жекеше түрінде баяндалуы; 2) I жақтың көпше түрінде баяндалуы; 3) автордың III жақтан баяндауы. Осы аталған баяндаудың әрқайсысы публицистикалық стильде үлкен стилистикалық қызмет атқаратындығы ғалым зерттеуінде нақты мысалдармен дәлелденген және олардың жанрлық ерекшеліктеріне сәйкес қолданылатындығы да көрсетілген.

Публицистикалық стильдің ғалым анықтаған тағы бір өзіндік ерекшелігі – оның ауызша сөз стиліне жақындығы. Ғалым бұл ерекшелік публицистикалық стильдің қалың бұқарамен тығыз байланысты болуынан деп есептейді. Осы ерекшелігі арқылы публицистикалық стиль әдеби тіл мен ауызша сөз стилінің арасында дәнекер қызмет атқарып, олардың жақындасуына игілікті әсерін тигізеді. Бұл процесті ғалым әдеби тілдің демократиялануы деп атайды.

Публицистикалық стиль әдеби тілдің нормалық жүйесіне тікелей қатысты болып келеді. Ғалымның тұжырымдауынша, публицистикалық стильдің әдеби тілдің нормасына қарым-қатынасы екі жақты болып келеді: 1) публицистикалық стиль қалың бұқара тілінің нормалануына әсерін тигізеді; 2) публицистикалық стиль арқылы әдеби тілімізде жаңа стилистикалық нормалар қалыптасады [1, 11 б.].

Публицистикалық стильдің басқа да функционалдық стильдер түрімен байланыста келуі – заңды құбылыс. Ғалым бұл мәселені де назардан тыс қалдырмаған. Зерттеу жұмысында бұл байланыс бір функционалдық стильге тән амал-тәсілдердің екінші бір стильде қолданылуынан, бір функционалдық стильдің екіншісіне әсер етуінен, соның нәтижесінде әдеби тілдің функционалдық стильдер жүйесінің дамуынан байқалатындығы туралы айтылады. Ғалым бір стильге тән тілдік ерекшеліктердің екінші стильге ауысып, өнімді қолданылуын стильаралық диффузия деп атайды.

Ғалым аса назар аударған келесі мәселе – штамп пен стандарт құрылымдар. Мерзімді баспасөз тілінің лексикасы барынша стандартты болып келеді. Стандарт құрылымдар газет материалдарының берілуін тездетеді әрі оны қабылдауды оңайлатады. Бірақ стандарт құрылым жиі қолданылуы нәтижесінде бейнелілігін, экспрессивтік бояуын жоғалтып, штампқа айналады. Ғалым бұл процесті төмендегіше түрде бейнелеп көрсетеді:

Зерттеу жұмысында публицистикалық стильде жиі кездесетін штамп құрылымдарға мына тәрізді тіркестер мысалға келтіріледі: *көзделіп отыр, қамтамасыз етті, жүзеге асырды, қозғау салды, атап өтілді, қолға алынды, орын алды, талап етілді, қол жеткізді, т.б.* Ал стандарт құрылымдар ретінде мына тіркестер алынған: *ерен еңбек, еселі еңбек, талағай табыс, еңбек белесі, жеңіс белесі, жетістік*

белесі, т.б. Ғалымның пікірінше, штамп – әдеби нормаға нұқсан келтіретін құбылыс, ал стандарт - әдеби тілде болатын құрылым.

Ғалым диссертациялық жұмысында публицистикалық стильдің грамматикалық құрылысы туралы жазады, публицистикалық стильдің морфологиялық сипаты мен синтаксистік ерекшеліктері сөз болады. Әдеби тілдің функционалдық стильдерінің стилистикалық және лексикалық-грамматикалық белгілерін анықтаған кезде оның грамматикалық ерекшеліктерін айтпау мүмкін емес. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу жұмысының бұл тарауы да өзекті мәселеге арналған. Себебі осы грамматикалық ерекшеліктері арқылы қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі өзге функционалдық стильдерден дараланады.

Публицистикалық стильдің грамматикалық құрылымы мен оның өзіндік сыр-сипаты, атқаратын қызметі қазақ тіл білімінде ғалым О.Бүркіттің ғылыми талдауына дейін жүйелі және жан-жақты зерттелмегенін айтуымыз керек. Бұған дейін кейбір грамматикалық құрылымдардың (бірыңғай мүшелер, үйірлі мүшелер, күрделі синтаксистік тұтастық, сөз тіркестері) табиғатын тануға арналған зерттеулер жарық көрсе де, ол еңбектердің өзінде сол құрылымдардың публицистикалық стильдегі стилистикалық қызметі, қолданылу ерекшеліктері толық қамтылмайды. Ғалым өз зерттеуінде жекелеген грамматикалық тұлғалардың, единицалар мен құрылымдардың публицистикалық шығармалар тіліндегі қызметін, қолданылу ерекшеліктерін анықтап көрсетуге ұмтылады.

Ғалымның айтуынша, публицистикалық стильдің морфологиялық сипатының стилистикалық бояуы тілдің басқа қабаттарына қарағанда әлсіз болып келгенімен, белгілі бір морфологиялық категориялар мен тұлғаларды таңдап қолдануының өзі публицистикалық стильдің негізгі ерекшелігі – бағалаушылық қасиетімен байланысты.

Публицистикалық стильдің морфологиялық сипатын ашуда публицистикалық мәтіндердегі сөз таптарының қолданылу ерекшелігін, қолданылуының сандық және жиілік ерекшелігін анықтаудың маңызы зор. Осы ұстанымды берік ұстанған ғалым, ең алдымен, қазақ тіліндегі сөз таптарының публицистикалық стильде қолданылуының жиілік көрсеткішін анықтап алуды жөн көреді.

Зерттеу нысаны ретінде ғалым журналистиканың негізгі және белді, таза публицистикалық жанры – мақаланы алады. Статистикалық талдау қорытындысы бойынша зерттеу жұмысында мынадай тұжырымдар жасалып, келтірілген: «Барлық текстер бойынша ең көп қолданылған сөз табы – зат есім. Оның текстердегі қолданылған барлық сөздерге қатысы 33,6% пен 43,6% аралығында болып, барлық 10 текст бойынша орташа қолданысының үлес салмағы 38,3% құрайды. Зат есімдер барлық текстер бойынша қалған сөз таптарынан саны жағынан әлдеқайда көп қолданылған барлық сөздерге қатысты 22,5 % пен 29 % аралығын құрайды. Барлық текстер бойынша орташа қолданысы – 25,3 %. Осы екі сөз табының барлық қолданылған сөзге қатысы 63,6 % болып, барлық сөздің үштен бір бөлігін құрайды. Сын есім қолданылу жиілігі мен сандық көрсеткіші жағынан үшінші орында тұр. Оның орташа үлес салмағы – 8,5 %» [2].

Ғалым публицистикалық шығармалар тілі мен оның лексикасы бағалаушы қасиетке ие болады деп айтқанымен, жоғарыда келтірілген пайыздық көрсеткіштер бағалау категориясының негізгі белгілерін өз бойына сіңірген сын есімдердің үлес салмағының зат есім мен етістіктерге қарағанда төмен дәрежеде екендігін дәлелдейді. Бұл мәселені ғалым былайша түсіндіреді: біріншіден, зат есімнің басқа сөз таптарына қарағанда көп қолданылуы зат есімге тән негізгі қызмет – номинативтік қызметке байланысты. Заттар мен құбылыстар, оқиғалар мен деректер, осы ұғымдарға қатысты адамдар, олардың кәсібі, дәрежесі, мамандығы, т.б. толып жатқан атаулар зат есімнің баспасөз тілінде мол қолданылуына себепші болады. Екіншіден, қазақ әдеби тілінде бағалаушылық қасиет тек сын есім сөздерге ғана тән болып келмейді. Қазақ тілінде зат есімдер де бағалаушылық мәнге ие болады [2].

Зерттеу жұмысында келтірілген деректерге сүйенсек, шылаулардың, етістіктер мен үстеулердің публицистикалық текстердегі қолданылу деңгейі біркелкі. Барлық сөз қолданыстың 7,9% -ын құрайтын шылаулар құрмалас сөйлемдер құрамында және т.б. өздерінің үйреншікті қызметтерінде келіп, публицистикалық стиль лексикасының бейтарап лексика тобын толықтырады. Үстеулер мен есімдіктер барлық сөздердің 7,5 % -ын құрайды.

Ғалымның талдауы бойынша, сан есімдер, көмекші есімдер және модаль сөздер баспасөз текстісінің ең аз бөлігін құрайды. Сан есімнің үлесі 2,8%, ал көмекші есімдер 0,63%-ды ғана құрап отыр. Жүргізілген статистикалық есепке сүйенсек, одағайлар мен еліктеу сөздер газет тілінде кездеспейді деп те айтуға болады. Бұл тұрғыдан публицистикалық стиль көркем әдебиет стилінен окшауланады. Көркем тілдегі бейнелілік еліктеуіш сөздер арқылы беріліп, одағайлар диалогта кездесетін болса, бұл категориялар баспасөз тілінде пассив қолданылады.

Ғалым жүргізген статистикалық талдаулардың қорытындысы бойынша, қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі сөз таптарын іріктеп қолдануы жағынан да басқа функционалдық стильдерден ерекшеленеді деп айтуға болады.

Қорыта келсек, ғалым О.Бүркіт қазақ әдеби тілінің публицистикалық стиліне тән лексикалық, грамматикалық және құрылымдық ерекшеліктерді ашып көрсетеді. Зерттеу жұмысының нәтижесін қорытындылау барысында публицистикалық стильдің өзіне тән лексикасы болатындығы, оның басқа функционалдық стиль түрлерінің лексикасына ұқсамайтындығын анықтайды.

Ғалым публицистикалық стиль мерзімді баспасөз беттерінде жаңа сөз жасап қана қоймайды, сол жаңа сөздердің адаптациялануына, сөз тудыру қабілеті әлсіреген журналдардың активтенуіне, қазақ тілінде бұрын кездесе бермейтін ұйытқы сөздер қатарының көбеюіне, бекітілген терминдердің өмірге енуіне, сөз тудыру тәсілдерінің кейбір түрлерінің ерекше активтенуіне тікелей себепші болатындығын тілдік материал арқылы дәлелдеп көрсетеді.

Публицистикалық стиль қазақ әдеби тілінің дамуына игілікті әсер етіп, оның қызмет аясының, қолданылу өрісінің кеңеюіне, сөздік құрамының баюына, әдеби тілдің нормалық жүйесінің дамуына септігін тигізіп, жалпыхалықтық тіл мен әдеби тілдің арасын жақындататындығын айтады.

Қазақ тіл білімінде өзіндік сара жолын салып, ғылымға үлкен жаңалық әкелген ғалымның ғылыми-лингвистикалық мұрасының маңызы зор. Отарәлі Бүркіттің ғылыми мұраларының ұрпаққа берері мол.

Тіл білімі білгірі, сөз зергері, профессор Отарәлі Бүркіт мұрасының зерттелуге тиіс жақтары әлі жетерлік. Болашақта бұл жұмыстар тоқтамай жалғасын табары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бүркітов О. Қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі. Ф.ғ.к дисс.авторефераты. –Алматы, 1996. – 21 б.
2. Бүркітов О. Қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі. Ф.ғ.к диссертациясы. –Алматы, 1996.

ӘОЖ 811.512

ПРОФЕССОР ОТАРӘЛІ БҮРКІТТІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

*Избасарова Камшат Джумахметовна
М.Мәметова атындағы ЖОББМ КММ
БҚО Бөкейордасы ауданы, Сайқын ауылы*

Аннотация: В данной статье рассматривается лингвистическое наследие профессора Отаралы Буркита. Изучаются его труды в области фонетики, морфологии, синтаксиса, лексикологии и исторического языкознания казахского языка. Исследования профессора играют важную роль в развитии казахского языка, а его научные взгляды формируют основу современного языкознания. В статье раскрыты научные новшества Отаралы Буркита и их значение для казахской лингвистики.

Ключевые слово: синтаксис, фонетика, морфология, лексика, грамматика.

Профессор Отарәлі Бүркіт – қазақ тіл білімінде айрықша орын алатын тұлғалардың бірі. Ол қазақ тілінің дамуына, оның зерттелуі мен қолданылу салаларының кеңеюіне зор үлес қосқан ғалым. Ғалымның лингвистикалық мұрасы қазақ тілінің фонетикасы, морфологиясы, синтаксисі, лексикологиясы мен тарихи тіл білімі салаларында айтарлықтай жаңалықтар әкелді. Осы мақала арқылы Отарәлі Бүркіттің қазақ тіл біліміндегі негізгі еңбектері мен ғылыми жаңалықтарына талдау жасамақпын.

Фонетика және морфология саласындағы зерттеулері. Отарәлі Бүркіттің фонетика саласындағы еңбектері қазақ тілінің дыбыс жүйесін зерттеудегі маңызды қадам болды. Ол дыбыстардың жасалу жолдарын, фонетикалық өзгерістерді және олардың тілдік мәнін тереңінен талдаған. Сонымен қатар, морфология саласында профессордың қосымшалар мен түбірлердің қызметін айқындаудағы еңбегі жоғары бағаланады.

Отарәлі Бүркіттің фонетика саласындағы еңбектері қазақ тілінің дыбыстық құрылымын жан-жақты зерттеуге негізделген. Ғалым фонетиканы тек дыбыстарды қарастыру ғана емес, сонымен қатар олардың мағыналық мәні, тілдік өзгерістерге ықпалын түсінуге бағытталған сала ретінде қарастырған.

- **Дыбыс жүйесінің ерекшеліктері.** Бүркіт қазақ тіліндегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың артикуляциялық және акустикалық қасиеттерін талдай отырып, олардың бір-бірімен байланысын анықтаған. Ол әсіресе қазақ тіліндегі жуан және жіңішке дауыстылардың мағыналық өзгеріске әсерін қарастырған.

- **Фонемалардың қызметі.** Ғалым дыбыстық жүйені фонема деңгейінде зерттеп, әр фонеманың тілдегі сөз жасау процесіне қатысын анықтаған. Оның зерттеулері фонемалардың грамматикалық және лексикалық мәнін ашып көрсетуге бағытталған.

- **Дыбыстардың комбинаторлық өзгерістері.** Отарәлі Бүркіт дыбыстардың комбинаторлық өзгерістерін, яғни дыбыстардың бір-бірімен үйлесу ерекшеліктерін қарастырып, оның нәтижесінде сөздің айтылу заңдылықтары мен орфоэпиясына қатысты құнды тұжырымдар жасаған.

- **Морфология саласындағы зерттеулері.** Морфология саласында профессордың еңбектері қазақ тіліндегі сөздердің жасалу жолдарын, олардың құрылымын және грамматикалық мағынасын анықтауға бағытталған. Оның зерттеулері арқылы қазақ тіліндегі қосымшалардың түрлері, олардың грамматикалық қызметі мен синтаксистік рөлі нақтыланған.

- *Қосымшалар мен түбірлердің рөлі.* Отарәлі Бүркіт қазақ тіліндегі түбірлер мен қосымшалардың тілдің мағыналық және құрылымдық ерекшеліктерін қалыптастырудағы маңызын анықтаған. Ол әртүрлі қосымшалардың мағыналық ерекшеліктерін сипаттап, оларды грамматикалық тұрғыдан топтастырған.

- *Сөзжасам процестері.* Ғалым сөзжасамның негізгі заңдылықтарын, жаңа сөздердің пайда болу жолдарын зерттеп, қазақ тілінде жаңа сөздерді қалыптастырудағы морфемалардың маңызын ашып көрсеткен. Оның зерттеулері қазақ тілінде сөз жасауға әсер ететін тарихи және қазіргі факторларды терең түсінуге ықпал етті.

- *Грамматикалық категориялар.* Профессор Бүркіт грамматикалық категориялардың құрылымдық ерекшеліктерін, олардың морфологиялық тұрғыдан қалыптасуын зерттеген. Ол әсіресе етістіктің шақ, рай, жақ категорияларын жан-жақты зерттеп, қазақ тілінің грамматикалық жүйесін дамытуға үлкен үлес қосты.

Отарәлі Бүркіттің фонетика мен морфология саласындағы зерттеулері қазақ тілінің дыбыстық және грамматикалық құрылымын терең түсінуге, оның жүйелілігін анықтауға мүмкіндік берді. Ғалымның бұл бағыттағы еңбектері қазақ тілінің теориялық негіздерін құрайды және қазіргі қазақ тілін оқытуда, оны дамытуда негізгі әдістемелік құрал болып табылады.

Синтаксис және сөйлем құрылымы. Ғалым қазақ тілінің сөйлем құрылымын зерттеуде маңызды рөл атқарды. Оның синтаксистік құрылымға байланысты жасаған тұжырымдары мен теориялық моделдері қазақ тіліндегі күрделі сөйлемдердің құрылымын терең түсінуге мүмкіндік берді. Профессор Отарәлі Бүркіттің синтаксис және сөз құрылымы саласындағы зерттеулері қазақ тіл білімінде маңызды орын алады. Ғалым қазақ тіліндегі сөйлем құрылымын, синтаксистік байланыстарды, олардың жасалу жолдары мен ерекшеліктерін зерттеп, қазақ тілінің синтаксистік жүйесіне елеулі үлес қосты.

Синтаксис саласындағы зерттеулеріне тоқталатын болсам:

- *Сөйлем құрылымын талдау.* Профессор Отарәлі Бүркіт қазақ тіліндегі сөйлемнің құрылымын зерттей отырып, олардың грамматикалық ерекшеліктерін ашып көрсеткен. Ол сөйлемдердің грамматикалық құрылымын, олардың тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелерін анықтаудың жаңа тәсілдерін ұсынды. Сөйлем құрылымының осылайша жіктелуі сөйлемнің синтаксистік құрылымын дұрыс түсінуге мүмкіндік береді.

- *Синтаксистік байланыс түрлері.* Ғалым қазақ тіліндегі синтаксистік байланыс түрлерін – сабақтастық, салаластық, күрделі байланыстарды жан-жақты зерттеді. Оның зерттеулерінде синтаксистік байланыс түрлері мен олардың жасалу жолдары нақты мысалдармен көрсетілген. Бұл қазақ тіліндегі синтаксистік конструкцияларды анықтауға және оларды дұрыс қолдануға септігін тигізеді.

- *Құрмалас сөйлемдер.* Отарәлі Бүркіт құрмалас сөйлемдердің құрылымы, олардың байланысу тәсілдері мен түрлерін зерттеуде маңызды тұжырымдар жасаған. Ол құрмалас сөйлемдерді салалас құрмалас және сабақтас құрмалас деп жіктеп, олардың әрқайсысының құрылымдық ерекшеліктерін анықтады. Ғалымның еңбектерінде сабақтас құрмалас сөйлемдердегі бағынықылықтың түрлері мен қызметі терең талданған.

- *Сөйлем мүшелерінің қызметі.* Профессор сөйлем мүшелерінің қазақ тіліндегі ерекшеліктерін, олардың сөйлемдегі қызметін және орын тәртібін зерттеп, әр сөйлем мүшесінің грамматикалық, семантикалық рөліне назар аударған. Ғалымның тұжырымдары сөйлемдегі тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелердің өзара байланысын, олардың сөйлемдегі орнын дұрыс анықтауға көмектеседі.

Сөз құрылымы саласындағы зерттеулері

- *Сөз тіркестерінің түрлері.* Отарәлі Бүркіт сөз тіркестерінің түрлерін, олардың жасалу заңдылықтарын зерттеп, оларды есімдік, зат есім, сын есім, сан есім және т.б. сөз тіркестері ретінде классификациялауды ұсынған. Оның бұл бағыттағы зерттеулері қазақ тіліндегі сөз тіркесінің жасалу жолдарын және олардың синтаксистік құрылымын толық түсінуге жол ашады.

- *Сөз тіркестерінің құрылымдық ерекшеліктері.* Ғалым сөз тіркестерінің грамматикалық және мағыналық ерекшеліктерін зерттей отырып, олардың сөйлемдегі рөлін анықтаған. Бүркіт сөз тіркесін сөйлемнің іргетасы ретінде қарастырып, олардың құрылымын нақты жүйелеген.

- *Сөздердің байланысу тәсілдері.* Профессор сөздердің байланысу тәсілдерін, оның ішінде қиысу, қабысу, меңгеру және жанасу сияқты түрлерін зерттеген. Ол сөз тіркесін құраудағы осы байланысу тәсілдерінің қызметін жан-жақты талдап, олардың сөйлемдегі грамматикалық рөлін анықтаған.

Отарәлі Бүркіттің синтаксис және сөз құрылымы саласындағы зерттеулері қазақ тілінің синтаксистік құрылымын және сөз тіркесінің жүйесін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Ғалымның бұл бағыттағы еңбектері қазақ тіліндегі сөйлем және сөз тіркесі құрылымдарын дұрыс түсіндіруде, синтаксистік байланыстарды зерттеуде құнды теориялық база болып табылады. Бүркіттің зерттеулері қазіргі тіл білімі мен қазақ тілін оқыту әдістемесінде кеңінен қолданылады және болашақ зерттеулерге бағыт-бағдар береді.

Лексикология және тарихи тіл білімі. Бүркіттің лексикология саласындағы еңбектері қазақ тілінің сөздік қорын байыту және жүйелеуге арналған. Ол қазақ тіліндегі көнерген сөздер мен терминдерді қайтадан зерттеу арқылы тіліміздің тарихи тамырын анықтауда үлесін қосты. Тарихи тіл

білімі бойынша Отарәлі Бүркіттің еңбектері қазақ тілінің қалыптасу кезеңдерін анықтауға мүмкіндік береді. Лексикология саласындағы зерттеулері

- *Қазақ тілінің сөздік қорын зерттеу.* Отарәлі Бүркіт қазақ тілінің сөздік қорын жан-жақты зерттеп, сөздердің шығу тегін, мағынасын және олардың тарихи өзгерістерін қарастырған. Ол тіліміздегі көнерген сөздер мен жаңа сөздердің мағыналық ерекшеліктерін анықтап, оларды жаңғыртуға, дұрыс қолдануға бағыт берді.

- *Сөздердің мағыналық түрлері.* Ғалым сөздердің семантикалық құрылымын талдап, олардың көпмағыналылығы, омонимия, антонимия, синонимия сияқты семантикалық ерекшеліктерін анықтауға көңіл бөлген. Бүркіт қазақ тіліндегі сөздердің мағыналық өзгерістерін, олардың тарихи даму барысындағы семантикалық кеңеюі мен тарылуын зерттеп, әртүрлі лексикалық топтарға жіктеу жүйесін ұсынды.

- *Терминология және жаңа сөздер.* Профессор Отарәлі Бүркіт терминологиялық лексиканың қалыптасуына зор үлес қосып, әртүрлі ғылым салаларына қажетті қазақша терминдерді жасауда белсенді жұмыс істеді. Оның еңбектері арқылы көптеген терминдер қазақ тілінің нормасына сәйкес жаңадан жасалып, қазіргі заманға сай қолданысқа енгізілді.

- *Фразеологияны зерттеу.* Бүркіт қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер мен идиомалардың мағыналық ерекшеліктерін, олардың мәдени және этнографиялық сипатын зерттеп, фразеологизмдердің лексикалық қордағы орны мен мәнін ашып көрсеткен. Бұл бағыттағы еңбектері фразеологизмдердің тілдегі рөлін және мағыналық құндылығын терең түсінуге мүмкіндік берді.

Тіл білімі саласындағы зерттеулері

- *Қазақ тілінің тарихи кезеңдері.* Отарәлі Бүркіт қазақ тілінің тарихи дамуын зерттеу барысында оның қалыптасу кезеңдерін анықтауға тырысты. Ол қазақ тілінің ерте дәуірден қазіргі заманға дейінгі даму жолдарын, әр кезеңдегі тілдік өзгерістерді және тілдің тарихи факторлар ықпалымен дамуын жан-жақты талдады.

- *Тарихи салыстырмалы әдіс.* Ғалым тарихи тіл білімінде салыстырмалы әдісті қолдана отырып, қазақ тілін басқа түркі тілдерімен салыстырып зерттеген. Бұл әдіс арқылы қазақ тіліндегі көптеген сөздер мен грамматикалық құрылымдардың басқа түркі тілдеріндегі ерекшеліктерін анықтап, олардың ортақ заңдылықтарын ашуға ықпал етті.

- *Диалектология.* Бүркіт қазақ тілінің диалектологиялық ерекшеліктерін зерттеп, әртүрлі аймақтардағы тілдік айырмашылықтарды анықтады. Оның диалектологиялық зерттеулері арқылы қазақ тілінің аймақтық ерекшеліктері, жергілікті сөз қолданыстары, олардың сөздік қорға қосқан үлесі талданып, қазақ тілінің лексикалық байлығының аймақтық негіздері көрсетілді.

- *Этимология.* Профессор этимология саласында да зерттеулер жүргізіп, көптеген сөздердің шығу тегін анықтаған. Ол сөздердің түпкі мағынасын ашу арқылы олардың тарихи тамырларын, басқа тілдермен байланысын, сонымен қатар мәдени және әлеуметтік факторлардың сөз мағынасына әсерін қарастырған.

Профессор Отарәлі Бүркіттің лексикология және тіл білімі саласындағы зерттеулері қазақ тілінің лексикалық қорын және тарихи дамуын терең түсінуге, оның қалыптасу заңдылықтарын ашуға үлкен септігін тигізді. Оның еңбектері қазақ тілінің сөздік байлығын зерттеуде ғана емес, жалпы тілдің тарихи, мәдени байланыстарын анықтауда да маңызға ие. Бүркіттің бұл бағыттағы жанашыл көзқарастары қазақ тіл білімін байытып, оның дамуына елеулі үлес қосты.

Терминология және жаңа сөздердің қалыптасуы. Профессор тілдегі жаңа терминдер мен сөздердің жасалуына байланысты көптеген зерттеулер жүргізген. Бұл қазақ тілінің заманауи ғылым мен техниканың дамуымен қатар өзгеруіне ықпалын тигізді. Терминология саласындағы зерттеулері

- *Термин жасаудағы негізгі қағидалар.* Отарәлі Бүркіт терминология жасауда ұлттық тілді сақтай отырып, жаңа ұғымдарды қазақша жеткізу қағидаларына сүйенген. Ол терминдердің мағыналық дәлдігін, қысқалығын және түсініктілігін қамтамасыз етуге баса назар аударды. Профессордың пікірінше, термин жасауда ұлттық ерекшеліктері мен тарихи-мәдени құндылықтары сақталуы тиіс.

- *Ғылыми және техникалық терминдер.* Ғалым ғылыми-техникалық салада қазақ тіліндегі терминдердің жүйелі түрде қалыптасуына ерекше мән берді. Ол көптеген ғылыми ұғымдарды қазақ тілінде дұрыс жеткізу жолдарын қарастырып, терминдердің қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына сәйкес келуін қамтамасыз етті. Бүркіттің еңбектері арқылы химия, физика, математика, биология сияқты ғылым салалары бойынша көптеген терминдер қазақ тіліне бейімделіп, кең қолданысқа ие болды.

- *Қоғамдық-саяси терминология.* Отарәлі Бүркіт қоғамдық-саяси терминдер жүйесін қалыптастыруда белсенді жұмыс істеп, саяси, әлеуметтік, құқықтық салаларға қатысты көптеген терминдердің қазақ тілінде қолданысқа енуіне ықпал етті. Оның зерттеулері қазақ тіліндегі саяси және әлеуметтік терминологияның ұлттық нақышта жасалуын және оларды халыққа түсінікті түрде жеткізуді қамтамасыз етті.

- *Терминдердің көпмағыналылығы және бірмағыналылығы.* Профессор терминдердің көпмағыналылығы мен бірмағыналылығы мәселесін зерттеп, ғылыми ұғымдардың тек бір ғана мағынада қолданылуы керектігін дәлелдеді. Оның тұжырымдамасы бойынша, термин көпмағыналы болған жағдайда, ол ғылымда дұрыс түсінілмеуге және қолдану барысында қиындықтарға әкелуі мүмкін.

Жаңа сөздердің қалыптасуы саласындағы зерттеулері

• *Жаңа сөздердің жасалу жолдары.* Отарәлі Бүркіт қазақ тілінде жаңа сөздер жасаудың морфологиялық және синтаксистік жолдарын зерттеді. Ол түбір мен қосымша арқылы жаңа сөздердің жасалуын, сөзжасамның морфемдік құрылымын және олардың жаңа мағына қалыптастырудағы рөлін қарастырды. Ғалымның еңбектері арқылы тілімізде көптеген жаңа сөздер жасалып, сөздік қорымыздың дамуына ықпал етті.

• *Жаңа сөздер мен кірме сөздер арасындағы байланыс.* Ғалым кірме сөздерді аудару немесе қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкес бейімдеу жолдарын ұсынды. Отарәлі Бүркіттің зерттеулерінде кірме сөздердің қазақ тіліне икемделуінің маңыздылығы көрсетілген, соның арқасында көптеген шетелдік терминдер ұлттық сипат алып, қазақ тіліне сіңісті болды.

• *Салалық лексиканы дамыту.* Бүркіт салалық терминологияларды қалыптастыруға баса назар аударды. Әртүрлі саладағы жаңа ұғымдарды қазақ тілінде қалыптастыру арқылы салалық лексиканың дамуына, оның терминологиялық негізін қалауға ықпал етті. Ол әрбір саланың ерекшеліктерін ескере отырып, сөзжасамның жаңа тәсілдерін ұсынған.

• *Жаңа сөздердің қолданылуы және қалыптасуы.* Отарәлі Бүркіт жаңа сөздердің қоғамда қолданылу деңгейін, олардың қалыптасу үдерісін және тұрақтылығын зерттеп, тілге енгізілген жаңа сөздердің кең таралуы үшін халыққа түсінікті болуын маңызды деп санады. Ол тілдің дамуы мен лексикалық қордың кеңеюінде жаңа сөздердің маңызды рөл атқаратынын атап өткен.

Қорытындылай келе айтарым, Отарәлі Бүркіттің лингвистикалық мұрасы қазақ тіл білімінің әртүрлі салаларын байытқан ғылыми құнды еңбектерден тұрады. Ғалымның жаңашыл көзқарастары қазақ тілінің теориялық және қолданбалы бағыттарындағы зерттеулерге негіз болды. Оның еңбектері қазақ тілін зерттеу мен дамытуда қазіргі және болашақ ұрпаққа үлкен жол ашып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бүркіт О. Қазақ тілінің морфологиясы. Алматы: Ана тілі, 2005.
2. Бүркіт О. Қазақ тілі фонетикасының негіздері. Алматы: Білім, 2003.
3. Ахметов Қ., Әлімжанова Ж. Қазақ тіл біліміне кіріспе. Алматы: Ғылым, 2010.
4. Бекболатова С. Тіл білімі: теория және тәжірибе. Алматы: Қазақстан, 2015.

ӘОЖ 811.512

ПРОФЕССОР ОТАРӘЛІ БҮРКІТТІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ ПАРАДИГМАСЫ

*Ажуова Гулдария Джусуповна
Теректі ауданы, Еңбек негізгі орта мектебі
Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы*

Кіріспе. Қазақ тілінің байлығын, оның грамматикалық және лексикалық құрылымын ғылыми тұрғыда зерттеген ғалымдардың бірі – профессор Отарәлі Бүркіт. Ол тіл ғылымының түрлі салаларында өз қолтаңбасын қалдырып, қазақ тілінің құрылымдық, танымдық, мәдени ерекшеліктерін зерттеуге зор үлес қосты. Қазақ филологиясы бүгінгі таңда лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика және әлеуметтану лингвистикасы сияқты жаңа бағыттармен толыққан заманда Бүркіт еңбектерінің маңызы ерекше. Бұл мақалада профессордың лингвистикалық мұрасы және оның қазіргі қазақ филологиясындағы рөлі нақты деректермен талданады.

1. Профессор Отарәлі Бүркіттің өмірі мен қызметі

Отарәлі Бүркіт XX ғасырдың ортасынан бастап қазақ тіл білімінің теориялық мәселелерін зерттеуге ден қойған көрнекті ғалым. Ол Ташкенттегі Орталық Азия мемлекеттік университетінде, сондай-ақ Қазақ мемлекеттік университетінде білім алған. Ғалымның алғашқы зерттеулері қазақ тілінің фонетикасы мен морфологиясына арналды. Тілдің ішкі заңдылықтары мен тарихи даму жолдарын зерттеу оның басты ғылыми бағыттарының бірі болды. Оның осы салалардағы еңбектері ғылыми әдістемелерді қолдана отырып қазақ тілін жаңа қырынан ашуға мүмкіндік берді.

Бүркіттің жетекшілігімен орындалған бірнеше диссертациялық зерттеулер қазақ тіл білімінің дамуына үлес қосты, әсіресе грамматика, лексикология және фразеология салаларында жасалған ғылыми тұжырымдар оның өзекті мәселелерге назар аударғанын көрсетеді. Ол қазақ тілін терең зерттеу арқылы оның тек сөйлеу құралы ғана емес, сонымен қатар ұлттық ерекшелікті сақтаушы рөліне мән берді.

2. Профессор Бүркіттің лингвистикалық мұрасы

Профессор Отарәлі Бүркіт қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық құрылымына арнап бірқатар маңызды зерттеу еңбектер жазды. Оның «Қазақ тілінің фонетикасы» еңбегі қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттеуге арналған басты еңбектердің бірі саналады. Бұл кітапта ол қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарын, атап айтқанда дауысты және дауыссыз дыбыстардың түрлері, олардың тілдегі

қызметі және үйлесімділігіне терең талдау жасаған. Бүркіт дауысты дыбыстардың үндесімдік заңдылығын зерттеу келсе, оның қазақ тілінің сөзжасамдық қабілетіне әсерін нақты мысалдармен дәлелдеген.

Профессордың «Қазақ тілі грамматикасының негізгі категориялары» еңбегінде сөз таптарының категориялары, олардың морфологиялық құрылымы және қызметтері жан-жақты қарастырылған. Бұл еңбекте Бүркіт қазақ тіліндегі негізгі сөз таптарын морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктеріне байланысты талдап, олардың құрылымдық элементтерін ашып көрсеткен. Әсіресе зат есім, етістік, сын есім сияқты сөз таптарының түрлену жолдарын, олардың сөз тудыру және сөз түрлендіру ерекшеліктерін талдау, арқылы қазақ тілінің күрделі морфологиялық жүйесін түсіндірген. Бұл зерттеулер қазіргі кезде қазақ тілінің морфологиялық және синтаксистік құрылымын зерттеуде әдістемелік құрал ретінде пайдаланылуда.

3. Қазақ филологиясындағы жаңа парадигмалар және олардың Бүркіт еңбектерімен байланысты

Қазақ филологиясында қалыптасқан жаңа бағыттар тілдің әлеуметтік, мәдени және танымдық кырларын ашуға бағытталған. Лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика және әлеуметтану лингвистикасы сияқты салалар тіл мен мәдениеттің, тіл мен қоғамның байланысын көрсетеді. Отарәлі Бүркіттің «Қазақ тілінің ұлттық сипаты» атты еңбегі лингвомәдениеттану парадигмасы тұрғысынан ерекше маңызға ие. Бұл еңбегінде ғалым қазақ тіліндегі ұлттық кодтардың маңызын талдап, олардың тілде қалай көрініс табатынын сипаттаған. Мысалы, «қызыл іңір», «ақ жаулық» секілді мәдени мәні бар сөз тіркестері арқылы қазақ халқының ұлттық ерекшеліктері ашылады.

Когнитивтік лингвистикада Бүркіттің «Қазақ тілінің метафоралық жүйесі» атты зерттеуі үлкен рөл атқарады. Бұл еңбегінде ғалым метафоралардың тек әдеби құрал ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының ойлау жүйесін танытатын танымдық элемент екенін дәлелдеген. Қазақ тіліндегі «қамшының сабындай қысқа өмір», «көк темір» сияқты тұрақты сөз тіркестерінің мағыналары арқылы халықтың дүниетанымын, қоршаған ортаны қабылдау ерекшеліктерін ашып көрсеткен.

4. Қазақ филологиясы және болашақ бағыттар

Қазіргі заманғы қазақ филологиясында Бүркіттің зерттеулерінің рөлі ерекше. Қазақ тілін зерттеудің болашақ бағыттары мәдени-танымдық, әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді ескере отырып, жаңа зерттеу әдістерін енгізуді талап етеді. Профессор Бүркіттің қазақ тілінің диалектологиялық ерекшеліктері туралы зерттеулері қазіргі уақытта қолданбалы лингвистикада кеңінен пайдаланылуда. Ол Қазақстанның әртүрлі аймақтарындағы тілдік ерекшеліктерді зерттеп, диалектологиялық лексиканы жинақтап, талдау жасады. Бүркіттің диалектология саласындағы еңбектері қазақ тіліндегі аймақтық ерекшеліктерді сақтап қалуға, олардың тарихи-мәдени мәнін ашуға бағытталды. Мәселен, оның қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі қазіргі тілтану бағытында қазақ тілінің түрлі аймақтарда қолданысын талдауға мүмкіндік береді.

Бүркіт Қазақстанның әр өңірінде сөздердің мағынасы, қолданысы және дыбысталуы өзгешеліктерге ие болатынын нақты зерттеулер арқылы дәлелдеді. Мысалы, Қазақстанның батыс аймақтарында «құрсақ» сөзі «жүктілік» мағынасында қолданылады, ал оңтүстік өңірлерде бұл ұғымды «іш» немесе «қарын» деген сөздер білдіреді. Сондай-ақ, солтүстік өңірде кездесетін «сойдақ» сөзі батыста «сидаң» немесе «сұйдаң» ретінде белгілі, мағынасы – ұзын, арық адамды сипаттау.

Отарәлі Бүркіт осы секілді сөздердің аймақтық ерекшеліктерін жинақтап, олардың мағынасы мен қолданылу ерекшеліктерін терең зерттеген. Ғалым қазақ диалектологиясында кездесетін сөздерге этимологиялық талдау жасап, олардың шығу тегі мен өзгерістеріне де назар аударды.

2. Қазақ тіліндегі фонетикалық ерекшеліктер

Бүркіт диалектілерде жиі кездесетін фонетикалық айырмашылықтарға да баса назар аударған. Мысалы, Қазақстанның батыс өңірлерінде «ж» дыбысының орнына «ш» дыбысы қолданылатын жағдайлар жиі кездеседі: «жас» сөзінің орнына «шас», «жаңбыр» орнына «шаңбыр» деп айту аймақтық фонетикалық ерекшеліктерді айқындайды. Оңтүстік аймақтарда «ғ» дыбысының «к» дыбысына ауысуы, мысалы, «қазақ» сөзі «қазак» болып айтылуы секілді ерекшеліктер кездеседі.

Профессор Бүркіт фонетикалық айырмашылықтардың тілдегі дыбыстық өзгерістерге әсерін зерттей отырып, олардың ұлттық ерекшеліктерін сақтаудағы маңызын көрсетті.

3. Диалектологиялық сөз тіркестері мен фразеологизмдер

Отарәлі Бүркіт диалектологиялық сөз тіркестері мен фразеологизмдерді де жинақтап, олардың әр аймаққа тән қолданылу ерекшеліктерін зерттеген. Мысалы, оңтүстік аймақтарда қолданылатын «жеріген» сөзі «жек көру» мағынасында болса, батыстағы «қайрат қылды» тіркесі «жігерленді» мағынасында қолданылады. Осындай тіркестерді талдай отырып, ғалым қазақ халқының аймақтық мәдени ерекшеліктері мен дүниетанымын ашып көрсеткен.

4. Диалектілік лексикадағы тарихи-мәдени элементтер

Профессор Бүркіт қазақ тіліндегі диалектілік лексиканы зерттеу арқылы әр аймақтың мәдени-тарихи өмірінен сыр шертетін деректерді ашқан. Мысалы, Қазақстанның батыс өңірінде «кұрт» сөзі ерекше мағынаға ие, ол қазақ халқының көшпелі өмір салтымен байланысты азық-түлік атауы ғана емес, сонымен қатар ерекше қолданыс мәдениетімен де ерекшеленеді. Әр түрлі аймақтарда қолданылатын «бөрік», «такия», «құндыз» секілді сөздер де олардың тарихи-мәдени ерекшеліктерін білдіреді. Бүркіт

диалектілік сөздердің тарихы мен мәдени мәнін талдап, олардың әрқайсысын тілдің аймақтық ерекшеліктерін сақтаушы элемент ретінде сипаттаған.

Болашақта қазақ тілін қолдану аясы кеңейе отырып, тілдің ұлттық құндылығын сақтай отырып, жаңа салаларда қолдану қажеттілігі артуда. Осы орайда профессор Бүркіттің еңбектері арқылы қазақ тілінің ішкі және сыртқы құрылымдық ерекшеліктері ескеріліп, оның ұлттық сипатын сақтап қалуға үлкен үлес қосылады. Ғалымның тілдік жүйе мен тілдік құбылыстарды дәстүрлі лингвистика тұрғысынан түсіндіруі заманауи зерттеушілер үшін әдістемелік үлгі ретінде маңызды.

Қорытынды

Профессор Отарәлі Бүркіттің еңбектері қазақ тіл білімінің әр саласына маңызды үлес қосқан ғылыми мұра болып табылады. Оның грамматика, фонетика, лексикология, диалектология салаларындағы зерттеулері қазақ тілінің ерекшеліктерін терең тануға, оның ішкі құрылымын, ұлттық және танымдық ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған. Отарәлі Бүркіттің еңбектері заманауи қазақ филологиясындағы жаңа парадигмаларды толықтырып, тілдің әлеуметтік және мәдени қызметін аша түседі. Қазақ тілінің дамуы мен оның болашағын зерттеуде ғалымның мұрасы әдістемелік құрал болып қала бермек, ал оның зерттеулері қазақ тілін сақтап, оны әлемдік аренаға таныстыруда құнды дереккөз болып табылады.

Профессор Отарәлі Бүркіттің диалектологиялық зерттеулері қазақ тіліндегі аймақтық ерекшеліктерді жинақтауда, олардың тілдік және мәдени мәнін ашуда маңызды рөл атқарады. Оның еңбектері қазақ тілінің байлығын, оның түрлі аймақтардағы ерекшеліктерін зерттеуде құнды мәлімет көзі болып табылады. Бүркіттің еңбектері арқылы қазақ тілі диалектологиясы ұлттық мұра ретінде сақталып, болашақ зерттеулер үшін әдістемелік негіз қаланды.

Ұсыныстар. Диалектологиялық сөздік құрастыруды жалғастыру

Профессор Бүркіт бастаған диалектологиялық лексиканы жинау жұмыстары ары қарай да жалғасуы керек. Әр аймақтың жергілікті сөздерін, сөз тіркестерін, фразеологизмдерін жинап, олардың семантикасы мен қолданылу ерекшеліктерін жүйелеу арқылы қазақ тілінің диалектологиялық сөздігін жаңартып, толықтыру қажет. Бұл келешек ұрпаққа тілдік байлықты жеткізу үшін маңызды.

Диалектілік ерекшеліктердің мәдени және тарихи аспектілерін зерттеу

Профессор Бүркіт көрсеткендей, диалектология тек тілдік ерекшеліктерді зерттеу емес, сонымен қатар аймақтық мәдениет пен тарихтың көрінісін ашады. Сондықтан қазақ диалектілеріндегі сөздердің мәдени және тарихи мәндерін талдайтын арнайы зерттеу жұмыстарын арттыру қажет. Бұл қазақ тілін сақтап қалудың, сондай-ақ аймақтық мәдениетті ұрпаққа жеткізудің маңызды қадамы.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Бүркіт, О. Қазақ тілінің грамматикасы. Алматы: Ғылым, 1990.
2. Бүркіт, О. Қазақ тілінің фонетикасы. Алматы: Білім, 1985.
3. Құсайын, Ә. Қазақ тіл білімі тарихы. Алматы: Жазушы, 2005.
4. Ахмет, Г. Қазақ тілінің морфологиялық ерекшеліктері. Астана: Күлтегін, 2010.
5. Мұрат, Н. Қазақ филологиясының қазіргі мәселелері. Алматы. Ана тілі, 2020.

ӘОЖ 81'38

ПРОФЕССОР ОТАРӘЛІ БҮРКІТТІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

*Кусмурзиева Гулдана Урунбасаровна
«Ы.Алтынсарин атындағы жалпы орта білім беретін мектеп» КММ
Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы, Теректі ауданы*

Түйіндеме: Мақалада профессор Отарәлі Бүркіттің тіл біліміндегі сіңірген еңбектері мен ғылыми мұрасы жүйелі түрде талданады. Оның қазақ тілінің құрылымдық ерекшеліктері мен тарихи даму барысын зерттеуіндегі жаңа көзқарастар мен әдіснамалық тәсілдеріне ерекше назар аударылады. Бұл мақала ғалымның зерттеулерінің қазақ тілінің қазіргі жағдайы мен оның болашағын дамытудағы маңызын көрсетеді.

Тірек сөздер: лингвистика, қазақ тілі, грамматикалық құрылым, тілдің типологиясы, морфология, синтаксис, тілдік бірліктер, ғылыми мұра.

Профессор Отарәлі Бүркіт - қазақ тіл білімінің көрнекті өкілі, лингвистика саласында терең із қалдырған ғалым. Оның еңбектері қазақ тілінің құрылымы, тарихы және қолданысын зерттеуге арналған. Ол лингвистикалық мұрасын, оның негізгі зерттеу бағыттарын және қазақ тіл біліміне үлкен үлес қосты. Университетті лингвистика мамандығы бойынша оқыды. Оның ғылыми қызығушылығы қазақ тілінің морфологиясы мен синтаксисіне бағытталды. Ол өз зерттеулерінде қазақ тілінің грамматикалық құрылымын жан-жақты талдап, жаңа теориялық тұжырымдар жасады.

Отарәлі Бүркіт қазақ тілінің морфологиясын зерттеуде маңызды жаңалықтар ашты. Оның "Қазақ тіліндегі сөз тудыру жүйесі" атты еңбегі бұл саладағы іргелі зерттеу болып табылады. Бүркіт қазақ тіліндегі сөз тудыру тәсілдерін жүйелі түрде талдап, олардың ерекшеліктерін анықтады. Ғалым қазақ тіліндегі жұрнақтардың қызметін терең зерттеп, олардың мағыналық және функционалдық ерекшеліктерін ашты.

Сөз тудырушы тәсілдері	Жұрнақтар жүйесі	Семантикалық аспектілер
Қазақ тіліндегі сөз тудырудың негізгі тәсілдерін жүйелеп, олардың ерекшеліктерін анықтады.	Қазақ тіліндегі жұрнақтардың қызметін терең зерттеп, олардың мағыналық және функционалдық ерекшеліктерін ашты.	Семантикалық жақтарына ерекше назар аударды, бұл тілдің лексикалық қорының даму заңдылықтарын түсіндірді.

Қазақ тілінің синтаксистік саласының зерттеуінде «Қазақ тілінің күрделі сөйлем жүйесі» атты еңбегінде күрделі сөйлемдердің құрылымы, олардың түрлері және қолдану ерекшеліктерін терең талдады. Қазақ тіліндегі салалас, сабақтас сөйлемдердің ерекшеліктерін ашып, қолдану заңдылықтарын көрсетті.

Отарәлі Бүркіт «Қазақ тілінің грамматикасы» атты еңбегінде қазақ тілінің даму кезеңдерін анықтап, әр кезеңнің ерекше ліктерін талдады. Көне түркі жазба ескерткіштерінен бастап, қазіргі қазақ тіліне дейінгі тілдік өзгерістерді жүйелі зерттеді.

- Көне түркі кезеңі
- Орхон-Енесей жазбаларының тілі
- Орта түркі кезеңі
- Қараханид дәуірінің тілі
- Ескі қазақ тілі
- ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ елі
- Қазіргі қазақ тілі
- ХІХ ғасырдан бүгінгі күнге дейінгі қазақ тілі

Сонымен қатар, «Қазақ тілінің лексикалық жүйесі» атты еңбегінде қазақ тіліндегі сөздердің этимологиясын зерттеп, олардың шығу тегін анықтаған. Ол қазақ тіліндегі кірме сөздерді, олардың қазақ тіліне ену жолдарын және бейімделуін талдады. Қазақ тілінің лексикалық байлығын түсініп, даму тарихын анықтауға үлес қосты.

➤	➤	➤
Төл сөздер	Кірме сөздер	Калька сөздер
Қазақ тілінің өз ішкі мүмкіндіктері арқылы жасалған сөздер	Басқа тілдерден енген сөздер (араб, парсы, орыс т.б)	Басқа тілдердің үлгісімен жасалған аударма сөздер

❖ **Лингвистикалық мұрасы.** Отарәлі Бүркіттің лингвистикалық мұрасы қазақ тіл білімінің дамуында маңызды рөл атқарды. Оның зерттеулері қазақ тілінің құрылымын, тарихын және қолданысын жан-жақты түсінуге мүмкіндік берді. Жалпы идеялары мен тұжырымдары қазіргі қазақ тіл білімінде де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Оның еңбектері жаңа зерттеулер үшін теориялық және әдістемелік негіздерін қалыптастыруға үлкен үлес қосты. Қазіргі таңда лингвистикалық мұрасы қазақ тілін одан әрі зерттеу мен дамыту үшін маңызды ресурс болып қала береді.

Ғылыми еңбектер

Монографиялары мен мақалалары қазақ лингвистикасының алтын қорына енді.

Ғылыми мектеп

Ғылыми мектеп қазақ тіл білімін дамытуды жалғастыруда

Инновациялық идеялар

Қазақ тіл білімінде жаңа зерттеу бағыттарын ашты

Лексикология саласы

Лексикология саласында Отарәлі Бүркіт қазақ тілінің сөздік қорын зерттеу арқылы тілдің мәдени және әлеуметтік өзгерістерін, сөздердің мағыналық өрістерін ашуға ұмтылды. Оның еңбектерінде сөздердің мәні мен мағыналық өзгешеліктері талданған. Сонымен қатар, семантика тұрғысынан сөздердің қолданылу ауқымы, полисемия мен омонимия құбылыстары да терең зерттелді.

❖ Қазақ тілінің типологиялық ерекшеліктері

Отарәлі Бүркіттің лингвистикалық зерттеулерінің маңызды бір бағыты – қазақ тілінің типологиялық ерекшеліктері. Ол қазақ тілін түркі тілдерімен салыстыра отырып, оның типологиялық ерекшеліктерін талдады. Әсіресе, түркі тілдеріндегі қосымшалар мен сөзжасам тәсілдері туралы тұжырымдары бүгінгі күнге дейін өз мәнін жоғалтпай келеді.

Ғалымның типология саласындағы зерттеулері қазақ тілінің құрылымын жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Ол қазақ тіліндегі сөзге қосымшалардың жалғануы арқылы жаңа мағыналар мен формалардың пайда болуын талдады.

❖ Отарәлі Бүркіттің тіл біліміндегі жаңа концепциялары

Отарәлі Бүркіттің ғылыми еңбектерінде қазақ тіл біліміндегі жаңа концепциялары мен бағыттары кеңінен талқыланды. Қазақ тілін зерттеуде дәстүрлі әдістермен қатар заманауи әдіс-тәсілдерді де пайдалану керек. Әсіресе, тіл мен қоғамның арасындағы байланысты, тілдің функционалдық қызметін зерттеу маңызды болып табылады. Оның ғылыми еңбектері қазақ тілінің құрылымын, типологиялық ерекшеліктерін, сондай-ақ оның грамматикалық жүйесін зерттеуге арналған. Ғалымның зерттеулеріндегі жаңашылдықтар мен әдіс-тәсілдер қазақ тіл білімінде жаңа бағыттар мен зерттеу тәсілдерін қалыптастырды. Бұл мақалада Отарәлі Бүркіттің лингвистикалық мұрасы мен оның қазақ тіл біліміндегі орны жүйелі түрде қарастырылды. Ол қазақ тілін зерттеу жолында айрықша із қалдырды және оның еңбектері болашақта да өз маңызын сақтайды.

Профессордың лингвистикалық мұрасы қазақ тілінің қазіргі дамуына үлкен әсер етіп отыр. Оның зерттеулері қазақ тілінің құрылымын ғана емес, оның қоғамдағы рөлін, мәдени аспектілерін де терең түсінуге бағытталған. Ғалымның еңбектерінің арқасында қазақ тілінің ғылым мен білім, мәдениет пен әдебиет саласындағы маңызы артты. Сонымен қатар, қазақ тілін халықаралық деңгейде насихаттау, оны әлемдік ақпараттық кеңістікке енгізу мәселелері де бүгінгі күні басты назарда тұр. Бүркіттің тілдің тарихи даму кезеңдерін зерттеудегі тәсілдері қазіргі тіл тарихын зерттеу мен тілдің даму болашағын болжауда маңызды рөл атқарады. Бұл әсіресе қазақ тілінің қазіргі заманғы жағдайы мен болашағын болжау үшін қажетті теориялық негіз болып табылады.

Қорытындылай келе, Отарәлі Бүркіт тек ғалым емес, сонымен қатар талантты педагог. Ғылыми мұрасы қазақ тіл білімінде маңызды орын алады. Ол көп жылдар бойы жоғары оқу орындарында дәріс оқып, жас тіл мамандарын дайындауға үлесі зор. Оның дәрістері студенттер арасында үлкен қызығушылық тудырып, көптеген жас ғалымдарды қазақ тіл білімін зерттеуге шабыттандырды. Әдістемелік тәсілдерді жас ғалымдар арасында кеңінен қолданады. Қазір Қазақстанның жетекші жоғары оқу орындарында және ғылыми зерттеу институтында қызмет етіп, қазақ тіл білімін жалғастыруда. Бұл сала қазақ тілінің әлемдік ғылыми кеңістікте лайықты орын алуына және оның ұлттық код ретіндегі рөлін нығайтуға ықпал етеді. Әрине мұндай деңгейге жету жолында Отарәлі Бүркіт секілді зерттеуші-ғалымдардың еңбектері назардан тыс қалмауы сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бүркіт О. Қазақ тілінің грамматикасы. Алматы: Ғылым, 1990.
2. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2010
3. Бүркіт О. Қазақ тілінің этнолингвистикалық сөздігі. Алматы: Арыс, 2010.
4. Электронды ғылыми кітапхана БҚО Махамбет Өтемісов атындағы университет
5. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2002

УДК 811.512.122

ОТАРӘЛІ БҮРКІТТІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ «ҚАЗАҚ СТИЛИСТИКАСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

Тажмуханова Ақмәнет Берикқалиқызы
«Б.Алтынсарин атындағы ЖОББМ»
Орал қаласы Теректі ауданы Шағатай ауылы

Түйіндеме: Бұл мақала қазақ стилистикасының қазіргі таңдағы өзекті мәселелерін қарастырады. Профессор, ғалым, зерттеуші Отарәлі Бүркіттің еңбектеріне сүйене отырып, қазақ тілінің стилистикалық ерекшеліктері, оның даму бағыттары мен қазіргі заманғы қолданысындағы өзгерістер талқыланады. Сонымен қатар, қазақ стилистикасының ғылыми зерттеу саласы ретіндегі маңыздылығы мен болашақ перспективалары қарастырылады.

***Тірек сөздер:** Отарәлі Бүркіт, қазақ, стилистика, тілдік нормалар, тіл және мәдениет, лексика, грамматика, функционалдық талдау, контекстік талдау, салыстырмалы талдау*

Қазақ стилистикасының қалыптасу тарихы ұзақ және күрделі жолдан өтті. Бұл сала XX ғасырдың басында қазақ тіл білімінің дербес бағыты ретінде қалыптаса бастады. Алғашқы зерттеулер қазақ тілінің көркем әдебиеттегі қолданысына бағытталды. 1920-30 жылдары Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанов сияқты ғалымдар қазақ тілінің стилистикалық ерекшеліктерін зерттеуге үлкен үлес қосса, осы ғалымдардың ізін жалғаушы, республикалық деңгейде насихаттаушы Отарәлі Бүркіттің лингвистика мен стилистикаға қосқан үлесін атамай өту мүмкін емес. 1960-1970 жылдары арасында қазақ тілі стилистикасы бойынша алғашқы зерттеулерін жүргізді. Бұл кезеңде ол қазақ тілінің функционалдық стильдерін зерттеуге көп көңіл бөлді. 1980-2000 жылдары көптеген маңызды ғылыми еңбектерін жариялады, қазақ стилистикасының теориялық негіздерін қалыптастырды.

Отарәлі Бүркіттің ғылыми жұмыстары қазақ тілінің тарихы, теориясы, стилистикасы қазіргі қазақ көркем шығармаларының тілі, түркітану мәселелерін зерттеуге арналған. Қазақ тіл білімінің, әсіресе стилистика саласының дамуына зор үлес қосқан көрнекті ғалымның еңбектері қазақ тілінің стилистикалық ерекшеліктерін жан-жақты зерттеп, тілдің көркемдік құралдарын терең талдауымен ерекшеленеді. Бұл баяндамада мен Отарәлі Бүркіттің еңбектеріндегі қазақ стилистикасының өзекті мәселелеріне назар аударып, оның ғылыми мұрасының маңыздылығына шолу жасағым келеді.

Жалпы қазақ стилистикасы бірнеше негізгі бағыттарды қамтиды. Олардың әрқайсысы тілдің белгілі бір аспектісін зерттейді және тіл мамандары үшін маңызды ақпарат көзі болып табылатыны сөзсіз.

- **Функционалдық стилистика**

Тілдің әртүрлі қолданыс саласындағы ерекшеліктерін зерттейді. Ғылыми публицистикалық, ресми-әскери, көркем әдебиет және ауызекі стильдерін қарастырады.

- **Көркем әдебиет стилистикасы**

Көркем шығармалардың тілдік құралдарды, бейнелісөз қолданысын, автордың жеке стилін зерттейді. Метафора, теңеу, эпитет сияқты көркемдеуіш құралдарды талдайды.

Практикалық стилистика

Тілдік нормаларды, сөз қолдану ережелерін, грамматикалық құрылымдарды дұрыс пайдалану мәселелерін қарастырды. Тіл мәдениетімен тығыз байланысты.

Қазақ стилистикасының қазіргі даму кезеңінде бірқатар өзекті мәселелер бар. Олардың шешімін табу саланың одан әрі дамуына жол ашады.

Мысалы, терминологияда стилистикалық терминдердің бірізділігі мен стандарттау мәселесі бар. Оны терминологиялық сөздіктер құрастыру, ғалымдар арасында келісім жасау сияқты ықтимал шешімдермен шешуге болады. Көркем аударма бағыты бойынша аударма кезіндегі стилистикалық ерекшеліктерді сақтау мәселесі орын алып тұр. Бұл мәселені аударма теориясы мен практикасын дамыту, арнайы курстар ұйымдастыру арқылы шешу жолы бар.

Осы орайда Отарәлі Бүркіттің мына еңбектерін атап өтейін. 1974 жылы жазылған «Қазақ тілі стилистикасының негіздері» атты еңбегі қазақ стилистикасының теориялық негіздерін қалыптастырды. Кітапта функционалдық стильдер, стилистикалық құралдар және тіл мәдениеті мәселелері жан-жақты қарастырылған. Ал 1982 жылы жазылған "Сөз мәдениеті және стиль" кітабында сөз қолданысының мәдени аспектілерін зерттеп, тіл мәдениеті мен стиль арасындағы байланысты талдады. "Қазақ тілінің функционалдық стильдері" атты еңбегі 1990 жылы жарық көрді. Бұл монографияда қазақ тілінің әртүрлі функционалдық стильдері терең талданып, олардың ерекшеліктері мен қолданылу аясы анықталды.

Отарәлі Бүркіт ресми-іскери стильдің ерекшеліктерін, оның құжаттама мен заң тілінде қолданылуын зерттеді. Ол бұл стильдің нақтылығы мен стандарттылығына назар аударды. Ғалым публицистикалық стиль ерекшелігін бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылатын тіл ерекшеліктерін талдады. Ол бұл стильдің қоғамдық пікірге әсерін зерттеді. Ал көркем әдебиет стилі ерекшеліктерін әдеби шығармалардағы тілдік құралдарды, олардың эстетикалық функциясын және автордың жеке стилін қалыптастырудағы рөлін қарастырды. Тілдік бірліктердің стилистикалық қызметін лексикалық деңгейде сөздердің стилистикалық мәнін, синонимдер мен антонимдердің қолданылуын, фразеологизмдердің рөлін зерттеді. Ол әсіресе қазақ тіліндегі бейнелі сөздердің қолданысына ерекше көңіл бөлді. Ал сөз таптарының стилистикалық қызметін морфологиялық деңгейде грамматикалық категориялардың мәнерлілік мүмкіндіктерін талдады. Етістіктердің қолданысына ерекше назар аударды.

Сөйлем құрылымының стильдік ерекшеліктерін синтаксистік деңгейде, сөз тіркестерінің қолданылуын және күрделі синтаксистік құрылымдардың мәнерлілік қызметін зерттеді.

❖ **Стилистикалық ерекшеліктер:** Қазақ тілінің стилистикалық ерекшеліктерін, яғни жазба және ауызекі тіл стилистикасын зерттейді. Ол тілдің көркемдік көзі мен стилистикалық құралдарын талдап, олардың қолданылуындағы айырмашылықтарды түсіндіреді.

❖ **Тілдік нормалар мен стилистикалық стильдер:** Ғалымның еңбектерінде тілдік нормалар, әсіресе стилистикалық нормалардың қалыптасуы мен пайдалануын зерттеу маңызды орын алады. Ол

стилистикалық стильдердің жіктелуі мен әр стильдің белгілі бір контексте қалай пайдаланылатынына назар аударады.

❖ **Көркем әдебиет тілі:** Отарәлі Бүркіт қазақ көркем әдебиеті тілінің стилистикалық құралы ретінде қызметін, жазушылардың стилін, көркемдеу тәсілдерін талдайды. Көркем мәтіндегі тілдік элементтердің мағынасы мен эмоционалдық бояуы оның зерттеулерінде негізгі тақырыптардың бірі.

❖ **Стилистикалық әдістер мен тәсілдер:** Ғалымның еңбектерінде стилистикалық әдістер мен тәсілдердің жан-жақты талдануы байқалады, мысалы, метафора, метонимия, гипербола және т.б. Бұл тәсілдердің мазмұнды жүзеге асырудағы рөлі қарастырылады.

❖ **Тіл мен мәдениет:** Тіл мен мәдениеттің арасындағы байланыс та Бүркіттің зерттеу объектілерінің бірі. Ол қазақ тілінің стилистикалық аспектілерінің мәдени контексте қалай көрінетінін көрсетеді.

Қазақ әдебиетіндегі метафора мен метонимияның қолданылу ерекшеліктерін зерттеді. Ол бұл троптардың ұлттық ойлау мен дүниетанымды бейнелеудегі рөліне ерекше назар аударды. Теңеу мен эпитеттердің қазақ тіліндегі бейнелілік қызметін талдады. Ол олардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін және автордың жеке стилін қалыптастырудағы маңызын көрсетті. Сонымен қатар қайталау, параллелизм, риторикалық сұрақ сияқты синтаксистік фигуралардың көркем мәтіндердегі қызметін зерттеді. Ол бұл құралдардың оқырманға эмоционалдық әсерін талдады.

Автордың стилистикалық талдау әдістемесін былай деп қарастыруға болады.

➤ Контекстік талдау	➤ Салыстырмалы талдау	➤ Функционалдық талдау
Отарәлі Бүркіт тілдік бірліктердіңмәніндегі қызметін зерттеуге ерекше көңіл бөлді. Ол сөздердің, сөз тіркестерінің және сөйлемдердің нақты қолданыс жағдайындағы стилистикалық мәнін талдады.	Ғалым әртүрлі стильдер мен жанрлардағы тілдік құралдарды салыстыра отырып зерттеді. Бұл әдіс арқылы ол әр стильдің ерекшеліктерін анықтап, олардың арасындағы айырмашылықтарды көрсетті.	Зерттеуші тілдік бірліктердің қызметін, олардың мәтіндегі рөлін және автордың ниетін жеткізудегі маңызын зерттеді. Бұл әдіс арқылы ол стилистикалық құралдардың прагматикалық аспектілерін ашты.

Қазақ тілінің стилистикалық ресурстарының қорын дамытуда да өз үлесін қосты.

<i>Лексикалық қор</i>	<i>Грамматикалық құрал</i>	<i>Фонетикалық құралдар</i>	<i>Ұлттық-мәдени элементтер</i>
Қазақ тілінің бай лексикалық қорын, оның ішінде синонимдер, антонимдер, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің стилистикалық мүмкіндіктерін зерттеді.	Ғалым морфологиялық және синтаксистік құрылымдардың стильдік қызметін, олардың мәтін құрудағы рөлін талдады.	Дыбыстық қайталаулар, ырғақ, интонация сияқты фонетикалық құралдардың стилистикалық маңызын зерттеді.	Ол қазақ тіліндегі ұлттық-мәдени стереотиптер мен символдардың стилистикалық қызметін қарастырды.

Ғалымның еңбектерінің қазіргі қазақ стилистикасының дамуына жоғары деңгейде әсер етті десем қате болмас еді. Өйткені, оның зерттеулері қазіргі қазақ стилистикасының теориялық негізін қалады. Оның еңбектері стилистиканың негізгі ұғымдарын анықтап, зерттеу әдістемесін жетілдірді. Қазақ стилистикасына жаңа серпін берді десе де болады. Ал, педагогикалық маңызына келетін болсақ еңбектері қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда кеңінен қолданылады. Оның стилистикалық талдау әдістері студенттерге мәтіндерді терең түсінуге көмектеседі. Оқулықтары мен әдістемелік жұмыстары қазақ тілі стилистикасын оқытудың негізі болып қала береді. Оның идеялары қазіргі оқу бағдарламаларына енгізілген. Инновациялық тұрғыда қазақ тілінің жаңа қолданыс салаларын зерттеуге негіз болды. Мысалы, жарнама тілі, әлеуметтік желілер тілі сияқты жаңа бағыттар оның теорияларына сүйенеді.

Ғылыми зерттеулерге ықпалы Отарәлі Бүркіттің идеялары қазіргі ғалымдардың зерттеулеріне негіз болды. Оның еңбектері жаңа стилистикалық зерттеулерге бағыт-бағдар береді. Тіл мәдениетін дамытудағы рөлін қазақ тілінің мәдениетін, сөйлеу мәнерін жетілдіруге қосқан үлесімен ерекшеліп атауға болады.. Оның еңбектері тіл тазалығын сақтауға көмектеседі.

Қазақ стилистикасының болашағы жарқын және перспективалы. Бұл сала қазақ тілінің дамуымен тығыз байланысты және оның қоғамдағы рөлінің артуына ықпал етеді. Болашақта қазақ стилистикасының дамуы келесі бағыттарда жүруі мүмкін: Цифрлық технологиялармен интеграция: Үлкен деректерді (Big Data) талдау, машиналық оқыту әдістерін қолдану арқылы стилистикалық

зерттеулердің ауқымы кеңейеді. Пәнаралық зерттеулер: Психоллингвистика, нейролингвистика, әлеуметтік лингвистика сияқты салалармен байланыс нығаяды. Қолданбалы аспектілердің дамуы: Аударма, мәтін редакциялау, сөйлеу мәдениеті сияқты практикалық салаларда стилистикалық білімнің қолданылуы артады. Жаңа стильдердің пайда болуы: Цифрлық коммуникация дамуымен байланысты жаңа функционалдық стильдер қалыптасуы мүмкін. Қазақ стилистикасының болашақ дамуы ұлттық тіл саясатымен, білім беру жүйесінің дамуымен және жалпы қоғамның тілдік мәдениетінің жоғарылауымен тығыз байланысты болады. Бұл сала қазақ тілінің әлемдік ғылыми кеңістікте лайықты орын алуына және оның ұлттық код ретіндегі рөлін нығайтуға ықпал етеді. Әрине мұндай деңгейге жету жолында Отарәлі Бүркіт секілді зерттеуші-ғалымдардың еңбектері назардан тыс қалмасы сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Электронды ғылыми кітапхана БҚО Махамбет Өтемісов атындағы университет
2. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2002
3. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы. 1998 жыл, 509 бет
4. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2010

ӘОЖ: 81'373.2

ОТАРӘЛІ БҮРКІТОВТЫҢ ТҮРКІТАНУ САЛАСЫНА САЛҒАН ДАРА ЖОЛЫ.

*Тұрғаналиева Анель Куановна
№41 мектеп-лицейінің мұғалімі
Орал қаласы*

Түйіндеме: *Отарәлі Бүркітов — түркітану саласының көрнекті ғалымы, қазақ халқының тарихы мен мәдениеті, түркі тілдері мен халықтарының тарихын зерттеудегі елеулі еңбектерімен танымал тұлға. Оның «Түркітануы» атты еңбегі түркі әлемінің мәдениеті мен тілдік қатынастарын, тарихи дамуын терең зерделеуге бағытталған. Ғабит Хасанов пен Берікбай Сағындықұлы сияқты ғалымдар да түркітану ғылымына зор үлес қосқан. Олар түркі халықтарының тарихи-саяси құрылымдарын, тілдер арасындағы байланыстарды және мәдени интеграцияны зерттеу арқылы түркі әлемінің ортақ тарихы мен мәдениетін толыққанды түсінуге мүмкіндік берді. Отарәлі Бүркітовтың және оның әріптестерінің зерттеулері түркітану ғылымының дамуына айтарлықтай әсер етті, бұл саладағы ғылыми тұжырымдар түркі халықтарының ұлттық бірегейлігін қалыптастыру мен мәдени мұрасын сақтау үшін маңызды негіз болып табылады.*

Тірек сөздер: *Отарәлі Бүркітов, түркітану, түркі тілдері, тарихи даму, ұлттық бірегейлік, түркі мәдени мұрасы*

Отарәлі Бүркітов — қазақ халқының ұлы тарихшылары мен түркітанушыларының бірі, түркі тілдері мен мәдениетінің тарихына қатысты терең ғылыми зерттеулерімен танымал. Оның «Түркітануы» деп аталатын еңбегі түркі әлемінің кең көлемдегі мәдениетіне, тілдік қатынасына және тарихи дамуына арналған зерттеу болып табылады. Ғабит Хасанов және Берікбай Сағындықұлы сияқты ғалымдардың еңбектері де осы саладағы маңызды үлестерді қосып, түркітану ғылымының дамуына әсер етті. Бұл мақалада Отарәлі Бүркітовтың түркітану саласындағы ғылыми көзқарастары мен оның зерттеулерінің негізгі бағыттары қарастырылады.

Отарәлі Бүркітовтың түркітануға қатысты еңбектері негізінен екі үлкен бағытқа бөлінеді: тіл білімі және тарих. Оның түркі халықтарының тілдері мен мәдениеттері арасындағы байланыстарды зерттеудегі ең басты жетістіктерінің бірі — түркі тілдерінің тарихи дамуын зерттеп, түркі тілдерінің бірегейлігін және олардың уақыт өте келе қалай өзгеріп, жаңа тілдерге бөлінгенін түсіндіруі.

Бүркітовтың түркітануға арналған ғылыми концепциясы көптеген аспектілерді қамтиды, соның ішінде:

1. **Түркі тілдері мен жазба мұраларын зерттеу:** Ол түркі тілдерінің тарихи дамуын жан-жақты зерттеп, ежелгі түркі жазба ескерткіштерін жаңаша көзқараспен талдады.
2. **Түркі мәдениетінің қалыптасуы:** Бүркітов түркі халықтарының мәдениетінің даму тарихын, олардың арасында мәдени алмасулар мен ықпалдастықтарды зерттеу арқылы түсіндірді.
3. **Түркі тарихындағы геосаяси өзгерістер:** Оның еңбектерінде түркі әлемінің геосаяси құрылымдарының өзгерістері мен олардың тарихи контекстегі рөлі терең қарастырылған.

Отарәлі Бүркітовтың түркітануға қатысты жаңа көзқарастары оның академиялық еңбектерінде айқын көрінеді. Ол түркі әлемін тек тілдер тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар мәдени және саяси тұрғыдан да зерттеді. Оның бұл бағыттағы ғылыми жұмыстары түркі әлемі мен қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қатысты көптеген жаңа пайымдауларды туындатты.

О.Бүркітов түркі халықтарының мәдениетінің пайда болуы мен даму процесін жан-жақты зерттеді. Оның еңбектерінде түркі халықтарының мәдени мұраларының арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды қарастырып, түркі мәдениетін құрайтын негізгі элементтерді, оның ішінде этникалық бірегейлікті, дәстүрлерді, өнер мен әдебиетті зерттеуге көңіл бөлген. Ол түркі мәдениетінің тарихын зерттеу арқылы түркі әлеміндегі мәдени алмасулар мен ықпалдастықтарды ашып көрсетті. Түркі халықтарының мәдениетінің әртүрлі кезеңдерде қалай өзгеріп, дамығанын түсіну үшін Бүркітов түркі тарихындағы маңызды оқиғалар мен саяси жағдайларды да назарға алды.

О.Бүркітов түркі халықтарының геосаяси тарихын зерттеуде ерекше назар аударды. Ол түркі халықтарының бірлігі мен олардың тарихи жолын тек этникалық тұрғыдан ғана емес, сондай-ақ саяси және әлеуметтік тұрғыдан да қарастырды. Оның зерттеулерінде түркі халықтарының мемлекеттілік тарихы, олардың саяси құрылымдары мен ортақ мұралары кеңінен талданды. Түркілердің тарихи географиясы мен олардың орналасқан жерлері, сондай-ақ түркі мемлекеттерінің дамуы мен олардың арасындағы саяси байланыстар туралы айтылған тұжырымдар бүгінгі күнде түркітану ғылымы үшін маңызды дерек болып табылады.

Отарәлі Бүркітовтың түркітану ғылымына қосқан негізгі жаңалығы — бұл оның тарихи, мәдени және тілдік аспектілерді біртұтас жүйе ретінде қарастыруы. Ол түркітануды тек тіл білімі тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік, мәдени және саяси тұрғыдан зерттеді. Бүркітов түркі тілдері мен мәдениетінің дамуының тарихи байланыстарын ашып көрсету арқылы түркі халықтарының ортақ мәдени мұрасын жаңаша көзқараспен түсінуге мүмкіндік берді.

Оның еңбектеріндегі тағы бір маңызды аспект — бұл түркі халықтарының тарихындағы этникалық және мәдени интеграция мәселесін зерттеуі. Отарәлі Бүркітов түркі әлеміндегі әртүрлі халықтар мен мәдениеттердің өзара ықпалдастығын, олардың ұқсастықтарын және айырмашылықтарын ашып көрсетті. Оның бұл көзқарастары түркі халықтарының ортақ тарихын зерттеуде жаңа әдіс-тәсілдерді енгізді.

Ғабит Хасанов пен Берікбай Сағындықұлының Түркітану Ғылымына Қосқан Үлесі.

Ғабит Хасанов және Берікбай Сағындықұлы сияқты ғалымдар да түркітану саласына ерекше үлес қосқан тұлғалар болып табылады. Хасановтың түркі халықтарының тарихи-саяси құрылымдарын зерттеудегі жұмыстары өте маңызды. Оның еңбектерінде түркілердің орта ғасырлардағы мемлекеттерінің құрылымы мен даму жолдары, сондай-ақ түркі тілдерінің диалектологиялық ерекшеліктері терең зерттелген. Хасановтың зерттеулерінде түркі әлемінің географиялық кеңістіктегі алмасуларын көрсетіп, олардың тарихи түйіндерін ашуға көп көңіл бөлінген.

Берікбай Сағындықұлы болса түркі тілдерінің жүйелі классификациясы мен диалектологиясын зерттеу саласында айтарлықтай жетістіктерге жетті. Ол түркі тілдерінің генетикалық байланыстарын, олардың тарихи дамуындағы өзгерістерді және жаңа диалектілердің пайда болуын түсіндіруде ғылыми зерттеу әдістерін жетілдірді. Сағындықұлының еңбектері қазақ тілінің түркі тілдері отбасының бір бөлігі ретінде қалыптасуы мен дамуының тарихи контекстін дұрыс түсінуге мүмкіндік берді.

Отарәлі Бүркітов, Ғабит Хасанов, және Берікбай Сағындықұлының Ортақ Ғылыми Тұжырымдары бойынша, Отарәлі Бүркітов, Ғабит Хасанов, және Берікбай Сағындықұлының еңбектеріндегі басты ортақ тұжырымдар — бұл түркі тілдері мен мәдениетінің өзара байланысын терең зерттеу, сондай-ақ түркі халықтарының ортақ тарихын түсіну арқылы олардың қазіргі заманға дейінгі ықпалы мен өзара қарым-қатынасын ашу. Бүркітов пен оның әріптестерінің еңбектерінде түркі халықтарының мәдени интеграциясы мен этникалық тұрғыдан бірігуі мәселелері кеңінен қарастырылады. Бұл зерттеулер тек қана өткен тарихты ғана емес, түркі халықтарының бүгінгі күніндегі ұлттық бірегейліктерін сақтау мен дамыту мәселелерін де қозғайды.

Қорытындылай келе, Отарәлі Бүркітовтың түркітануға қосқан ғылыми үлесі өте маңызды және оның еңбектері бүгінгі күнде түркітану ғылымының дамуына айтарлықтай әсер етуде. Ғабит Хасанов және Берікбай Сағындықұлы сияқты ғалымдардың жұмыстары да бұл саладағы ғылыми ізденістердің өрісін кеңейтті. Олар түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеу арқылы қазақ халқының ғана емес, жалпы түркі әлемінің ұлы тарихын жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Түркітану саласындағы осы іргелі зерттеулер ұлттық сана-сезімді қалыптастыру мен түркі әлемінің мәдени мұрасын сақтау үшін маңызды негіз болып табылады.

Отарәлі Бүркітовтың түркітануға қосқан ғылыми үлесі өте маңызды және оның еңбектері түркітану ғылымының дамуына айтарлықтай ықпал етті. Оның ғылыми зерттеулері түркі тілдері мен мәдениеті арасындағы байланысты тереңірек түсінуге, түркі халықтарының ортақ тарихын зерттеуге жаңа қырынан қарауға мүмкіндік берді. Бүркітовтың ғылыми тұжырымдары бүгінгі күнде түркі әлемінің тарихы мен мәдениетіне қатысты көптеген маңызды сұрақтарға жауап іздейтін зерттеушілер үшін бағдар болып табылады. Оның еңбектері қазақ халқының ғана емес, жалпы түркі халықтарының тарихын терең әрі толыққанды зерттеуге негіз қалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бүркітов О. Тарихи түркі тілдері. — Алматы: «Қазақ университеті», 2002.
2. Хасанов Ғ. Түркі халықтарының тарихи-мәдени мұрасы. — Алматы: «Өнер», 2005.
3. Сағындықұлы Б. Түркі тілдері мен диалектологиясы. — Астана: «Фолиант», 2010.

ПРОФЕССОР ОТАР ӘЛІ БҮРКІТ ЖӘНЕ ДЫБЫСТЫҚ ҚАЙТАЛАМА

Садуақас Нұрбол Абдуллаұлы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе қаласы

Аннотация: В статье рассматривается жизнь и творчество ученого О. Буркита, а также использование повторов в его трудах как отдельной категории, сложного лингвостилистического явления и стилистического приёма. Проанализированы исследования, посвященные лингвостилистической функции повторов в художественных произведениях. Приведены примеры различных видов лингвостилистического использования повторов в поэзии.

Ключевые слова: Повтор, лингвостилистика, поэзия, звук, рифма, ритм, гармония.

Профессор Отар Әлі Бүркіт студенттік кезінен Орал қаласында тұрып, кейіннен ғылыми-педагогикалық еңбек жолын Орал педагогикалық институтында (қазіргі М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінде) жалғастырған еді. Оның ұстаздық еңбек пен ғалымдық келбеті қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасында қатардағы оқытушы болып басталып, кафедра меңгерушісі, факультет деканы, сол оқу ордасының оқу істері жөніндегі проректоры қызметін атқару кезеңіндегі азаматтық тұлғасынан анық байқалады. Оқытушы ретінде О.Бүркіт алғаш еңбек жолын бастаған кезеңінде оның алдында отырып, сөзін тыңдап, білім алған шәкірттерінің бірі ретінде мен Отан ағайымызды (біз оның есімін солай атайтынбыз) ерекше құрмет тұтамын. Әр адамға тән мінез бен өзіндік қабілеті болады, ал Отар Әлі Бүркіттің азаматтық тұлғасынан басқаларға ұқсай бермейтін ерекше қабілеттілікті, терең білімдарлықты, әділдік пен тура айтатын батылдықты байқайтынбыз. Сонымен қатар оның жанына шуақ шашар мейірімділігі мен ағалық ілтипатпен айтылатын қамқор көңілін сезініп, кездескен сәтте қашан да қуана амандасып, сыйлап тұратынбыз. Ғалым О.Бүркіттің «Баспасөз қызметіндегі публицистикалық стиль» (1996 ж.) тақырыбында кандидаттық, «Қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі» (2000 ж.) деген ғылыми тақырыпта докторлық диссертациясын әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің диссертациялық кеңесінде қорғады. Жоғары оқу ордасында ұстаздық және декан, проректор қызметтерін атқара жүріп, қазақ тілінің тарихы, теориясы, стилистикасы, қазіргі қазақ көркем шығармаларының тілі, түркітану мәселелері бойынша монография, оқу құралдары мен ғылыми еңбектер жазып қалдырды. Егеменді ел болып, еліміз тарихындағы ақтаңдақтарды зерттеуге назар аударыла бастаған тұста ғалым О.Бүркіт алдыңғы лекте профессор Қ.Жұбанов еңбектерін насихаттауға белсене араласып, «Жұбановтану» атты бағдарлама дайындап, «Профессор Қ.Жұбанов» деген тақырыпта мақала жазған еді. Оның зерделі зерттеулері нәтижесінде жазылған «Түркітану», «Қазақ тіліндегі қайталама категориясы», «Қайталамалардың лингвистикалық жүйесі» сынды еңбектері қазақ тіл білімінің алтын қорына қосқан құнды туындылары болып табылады [1.212].

Қазақ тіл білімінде стилистикалық әдіс-тәсілдердің тілдік табиғаты мен қолданылу ерекшеліктері, олардың қазақ әдеби тілінің көркемдік, өткірлік, бейнелегіш, сұлулық т.б. сапаларын, тілдік қуатын арттырудағы қызметі жан-жақты зерттеліп келеді. Тілдің стилистикалық жүйесіне қатысты зерттеулер нәтижесінде әдеби тіліміздің көркемдік қырлары мен қолданыс ерекшеліктерін тілді қолданудағы сөзсаптама түрлері мен тәсілдерін т.б. көркемдік табиғатын тани түстік. Қазақ әдеби тілінің ежелгі басты стилі – көркем әдебиет стилін лингвостилистикалық тұрғыдан зерттеу нәтижесінде әдеби тіліміздің қолданылу ерекшеліктерін, әсемдік әлемін, тілдік даму кеңістігін танып, ақын-жазушылар стилі мен олардың шығармаларындағы эстетикалық сұлулықты жете білуге мүмкіндік болды. Лингвистикада көркемдегіш тәсілдердің бірі ретінде қайталамалар туралы біраз деректер болса да, басы ашылмаған мәселелер де көп болды. Түркі тілдерінде қайталамалар белгілі түркітанушылар Н.К.Дмитриев, Н.А.Баскаков, І.Кеңесбаев, А.Т.Қайдаров, Е.И.Убрятова, Р.Ғ.Сыздық, М.И.Адилов, З.Б.Орынбаева, О.Бүркіт, т.б. еңбектерінде қарастырылды. Қазақ тіліндегі қайталамалар туралы Т.Б.Қалабаев, З.Н.Қожабергенова, З.Керімбаева, Р.А.Досжанова, А.Қ.Утанова зерттеулерінде қарастырылып, А.Байтұрсынұлы, Е.Жанпейісов, М.Серғалиев, Б.Шалабаев еңбектерінде де сөз етілді.

Көркемдегіш тәсіл ретінде қайталамаларға қатысты жазылған еңбектер болғанмен де, қазақ тіліндегі қайталамаларды дербес категория, күрделі лингвостилистикалық құбылыс ретінде алғаш рет ғылыми талдау жасап, анықтамасын беріп, оның әдеби тіл нормасына қатысын, жанрлық-стилдік ерекшеліктерін көрсетіп, оларды өзіндік табиғатына сәйкес топтастырып, фонетика, лексика-грамматикалық сипатын танытып, тілдік және стилистикалық тұрғыда кешенді түрде зерттелуіне өз үлесін қосқан ғалым Бүркіт Отар Әлі еді [2]. Қайталамалардың қазақ тіл білімінде бұрын-соңды зерттелмеген қырларын анықтап, тілдік және стилистикалық қызметін талдап көрсете келіп, көркем шығармалардан көптеген мысалдар келтіре талдау жасаған. Қайталаманы лингвостилистикалық категория деп көрсете отырып, оны түрге бөлудің негізгі ерекшеліктеріне назар аударып, тілдік қабаттарына қарай дыбыстық қайталама, лексикалық қайталама, синтаксистік қайталама деп бөледі.

О.Бүркіт қайталамаларды өзіндік жүйе мен құрылымнан тұратын, өз ішінен бірнеше түрге бөлінетін, парадигмалық және синтагмалық сипатпен ерекшеленетін күрделі лингвостилистикалық категория ретінде оны тілдік және сөзсаптамдық құбылыс ретінде қарастыра отырып, осы екі қызметіне, лингвостилистикалық жүйесіне, терең барлау жасаған.

Сөз өнері ретінде әдебиетте, көркем шығармада, тілдің тазалығына, әр сөздің өз орнында, айшықты, көркем қолданысына ерекше маңыз беріледі. Сөйлеу әрекетінде орынды қолданылған бір сөйлем, сөз тіркесі, сөз, дыбыс немесе дыбыс тіркестерінің қайталануы айтылған ойды мәнерлеп, әсерін күшейтіп, басқадан ерекшелене түсуіне қызмет етеді. Бұл құбылыс тіл білімінде қайталама (редупликация) деп аталып жүр [3.208]. Қайталамалар стилистикалық айшық ретінде де, грамматикалық мағына туғызатын әдіс түрінде де қарастырылады. Қайталама тіл жүйесіндегі барлық салада да белсенді қолданылып, стилистикалық қызметі арқылы ерекше танылады. Қайталаманың фонетикалық деңгейдегі көрінісі көбінесе поэзия саласындағы стильдік қызметімен ерекшеленеді. Түрік тіліндегі өлеңдердің дыбыстық қайталамаларын зерттеген А.Е.Мартынец бір дыбыстың ерекше қайталануы поэтикалық мәтінді қабылдауда негізгі көңіл аударту қызметін атқаратынын айтқан екен [4.64]. Ал қазақ әдебиетінде бұл құбылысты алғаш А.Байтұрсынұлы «қайталақтау» деп атап қолданса [5.170], академик Қ.Жұмалиев «Белгілі бір ұғымға назар аударту үшін бір сөзді не сөйлемді қайта – қайта айтуды қайталау деп атайды» деп түсінік берген екен [6.252]. Қазақ тілінде қайталамалардың лингвостилистикалық бірлік ретінде поэзиядағы қолданысын Абай шығармаларындағы сөз өрнегі ретінде ғалым Р.Ғ.Сыздық жан-жақты талдап көрсетеді [7.146].

Қазақ тіл білімінде қайталамаларды жеріне жеткізе терең талдап, оны ақын-жазушылар шығармаларынан нақты деректер келтіре отырып, лингвостилистикалық жүйеде барынша теориялық терең талда, ғылыми тұрғыда зерделеген О.Бүркіт: «Қайталама – тілдегі және сөйлеу процесіндегі қайталанудың барлық ерекшеліктерін қамтитын ортақ термин», - дейді [2.39]. Себебі тілдегі қайталау ұғымы геминация, мультипликация, реприза, дубликация, удвоение, редупликация, повтор, тавтология т.б. атаулар арқылы беріледі екен. Бірақ бұл атаулар қайталама термині қамтыған ұғымды толық жеткізе алмайтыны байқалады. Тілдің фонетика саласында бір дыбыстың қайталанып қолданылуы гемината терминімен аталатын болса, бұл атауды қазақ фонетикасында С.Мырзабеков қайталама дыбыстар деп қолданғаны белгілі [8.90].

Қайталамаларды стилистикалық табиғатына қарай да өз ішінде бірнеше түрге бөліп көрсетіп, мысалы, семантикалық байланыс қызметін атқаратын қайталамалар мен мәтін түзімі қызметін атқаратын қайталамалар т.б. түрлерінің ерекшеліктерін алғашқы болып сөз еткен еді. Қайталамалар сөздің мағынасын өзгертпегенмен мәтін мағынасына үлес қосып, экспрессивтік жағынан күшейтіп тұратынын айтады. Ғалым О.Бүркіттің қайталамалардың көркем шығармадағы тілдік және стилдік қолданысының ерекшеліктері жөнінде, әсіресе, дыбыстық қайталамалар туралы ғылыми талдауларының маңызы зор деп білеміз. Дыбыстық қайталаманың аллитерация, ассонанс, анофора, ұйқас, ырғақ, паронимиялық аттракция, консонанс сияқты т.б. түрлері стильдік қызметімен көрінеді. Қайталамалар поэзияда өлеңнің ұйқасы мен ырғағы, сөз бен ойдың көркем үйлесіміне, оның дыбыстық әуеннің әуезділігіне қызмет етіп тұрады. Сондықтан өз ойымды төменде көркем шығармадағы дыбыстық қайталамалар қолданысын Махамбет өлеңдеріндегі дыбыстық құрылымның үйлесім табуы жөніндегі нақты талдауларым арқылы білдіргенді жөн көрдім.

Көркем шығармаларды, әсіресе, поэзиялық шығармалардағы дыбыстар бірдей келіп, үндесіп, қайта-қайта айтылуы арқылы стилистикалық қызмет атқарып, көркемдегіш құралға айналуы фониканың зерттеу нысанына алынады. Дыбыстардың өлеңде қайталанып келуі поэзиялық шығарманың ішкі бай мазмұнының сырлы сөзбен өрнектелуін, өлең әуезділігі мен ұйқасын қамтамасыз етеді. Сондықтан көркем шығарманың дыбыстық құрылымын қарастырған кезде дыбыстық қайталамалардың маңызы зор болмақшы. Дыбыстық қайталамалар көркем шығарманың поэтикалық эмоционалды бояуын күшейтіп, өлең ырғағын келтіреді. Өз ішіндегі ерекшеліктеріне қарай олардың бірнеше түрі болады. Дыбыстық қайталамаларды лингвостилистикада ассонанс, аллитерация, дыбыстық анафора, ұйқас, ырғақ, дыбысқа еліктеу, консонанс, ішкі ұйқас, паронимиялық аттракция секілді бірнеше түрге бөледі [7.67].

Дыбыстық қайталамалардың ішінде аллитерация мен ассонанс туралы көп айтылып, әсіресе, әдебиеттану саласында көбірек қарастырылып келеді. Ал поэзиялық шығармалардағы фоностилистика мәселелері кейінгі кезде арнайы сөз етіле бастады [9]. Осы орайда, өршіл рухты ақын Махамбет өлеңдерінде да дауысты және дауыссыз дыбыстардың ерекше айтылуы жиі кездесетін фоностилистикалық тәсіл екенін байқауға болады. Себебі бұл екеуін қазақ фольклорынан бастап, барлық ақындарымыздың да шығармаларынан кездестіреміз. Махамбет те өз өлеңдерінде аллитерация мен ассонансты шебер қолдана білген. Мысалы, «қ» дауыссыздың қайталануы:

Қарындасым бар-ды деп,

Қабырғасын сөксе де,

Қанын судай төксе де,

Қайыспас қара нар-ды деп... [10.41]

Дауыссыз дыбыстар қайталанып отыруы арқылы да өлеңге ерекше леп беріп, эмоция туғызуы

Махамбет өлеңдерінің өзіндік стильдік ерекшелігін танытады [10.97]. Ассонанс – дауысты дыбыстардың қайталанып басталуы. Махамбеттің ел қорғаған ерлердің басында түрлі қиыншылық болатынын айтып, олардың осы ауыртпалықты көтеріп, қайыспай шыдау керектігін, әсерлі жеткізу мақсатына өлеңде ассонанс көмекке келеді. «*Айналайын Ақ Жайық, Ат салмай өтер күн қайда? Еңсесі биік боз орда, Еңкеймей кірер күн қайда?*» деген өлең жолдары «а», «е» дыбыстарынан басталып, бұл дыбыстар өлеңге ерекше леп пен ырғақ беріп тұр.

Махамбет дыбыстарды қайталай қолданып қана қоймай, оларды бір-бірімен шебер ұйқастырып, бір тармаққа енген тіркестерді тілге жеңіл оралатын әсем әуенмен, ойлы мазмұнмен өреді. Мысалы: «*Толықсып толғау толғасам*», «*Қиқулап құстар қонатын*», «*тебінгі теріс тағынбай*», «*Ақтабан аты астында*», «*Түніменен түйіндік*», «*тан атқанша тарандық*», «*қабырғасын қағыратқан*», «*кел, кетейік, кетейік*», т.б. тармақтарда бірдей дыбыстар сылдырап сырлы сазбен сезімді қозғайды.

Стилист ғалым О.Бүркіт: «Өлең жолындағы /бас жағындағы/ бір /кейде екі/ сөз сол жолдың соңындағы аяққы ұйқаспен үндес келсе, ол ішкі ұйқас болып танылады», - деп, көркем шығармада стильдік қызмет атқаратын ұйқастың ерекше бір түрін көрсетеді [7.75]. Махамбет өлеңдерінде осындай ұйқастар арқылы келген сөздерде тек бір дыбыстан ғана өзгешелік болып, ұйқасып, үндесіп тұрған сөздер көп кездеседі. Мысалы: «*Халқымның көрген қорлығы, хандардың еткен зорлығы*», «*Қабырғасын сөксе де, қанын судай төксе де*», «*Атандай даусын ақыртып, Лауазымын көкке шақыртып*», «*Тебінгісін тесе атқар, Тізгінінен кесе атқан*», «*Хан ұлына қас болу, қара ұлына бас болу*», «*Жағасында жары бар, қабағында қары бар*» т.б. ішкі ұйқастар қолында алмас қылышы бар, астына жер тарпыған асау тұлпар мініп, желмен жарысып келе жатып, соңына ерген сарбаздарына өзінің өткір жырларымен дем берген батыр-ақынның асқақ бейнесін, оның ішкі көңіл-күйін танытқандай. Ішкі ұйқас арқылы құрылған дыбыстық жарасымдылық өлең жолдарының шешендік сөз үлгісінде келіп, ел аузында жүретін қанатты сөздерге айналуына себеп болады. Осындай ұтқыр айтылып, дыбыстық үндестігімен сезімге ерекше әсер ететін ұйқастар Махамбет шығармаларының да стильдік ерекшелігінің бір қыры болып табылады. Мысалы: «*Жетімдерге жем бердім*», «*Жесірлерге жер бердім*», «*Ат туар ма шұбардай, Ер туар ма бұлардай*», «*Қона алмадық қонысқа, келе алмадық келіске*», «*Хан емессің, қасқырсың, қас албасты басқырсың*», «*Тауда болар тарғыл тас, Тарықса шығар көзден жас*», «*Қатын қалса, бай табар, қарындас қалса, жай табар*», т.б. өлең жолдары қанатты сөз ретінде қолданысқа ыңғайлы, үндесіп келіп тұр.

Махамбеттің «Еңіреу ұлы емшек боз» өлеңі ассонанс арқылы «е» дыбысынан басталатын сөздерге құрылса, «Толарсақтан саз кешіп» өлеңі аллитерация арқылы «т,қ-к, б, м» дауыссыз дыбыстары үш-төрт тармақ жол сайын кезектесіп келуімен ерекшеленеді. Кейде ақын айтылған сөздің әсерін күшейту мақсатында бір сөзді бірнеше рет қайталап, өлеңнің стильдік бояуын қалыңдата түсетінін байқаймыз. Мысалы, «Аймақ та аймақ, аймақ көл», «Мұнар да мұнар, мұнар күн», «Асқар, асқар, асқар тау» «Уа, Иса-еке, Иса-еке, Кел кетелік, кетелік», «Ау, қызғыш құс, қызғыш құс», т.б. Бір сөздің өлеңнің өн бойында бастан аяқ қайталанып келуі Махамбет шығармашылығына тән стильдік ерекшеліктердің бірі болып табылады. Мұндай сөздердің қайталанып келуі өлеңнің дыбыстық жағынан бір ырғақпен айтылып, тыңдаушыға эмоциялық әсер етуіне қызмет етеді. Мысалы, «Мен, мен едім, мен едім» өлеңінде «едім» сөзі ер едім, бөрі едім, жебе едім, еп едім, көп едім, жеп едім, сен едің, мен едің т.б. түрде тіркесіп келсе, «Адыра қалған Нарынның» өлеңінде «бар» сөзі суы бар, жуы бар, туы бар, буы бар, жары бар, қары бар, оба бар, қоға бар, талы бар, жолы бар, т.б. тіркестер ақынның ішкі көңіл күйін ерекше ырғақпен жеткізу амалы ретінде өлеңнің стильдік бояуын қалыңдата түседі. Демек, сөз де, дыбыс та белгілі бір жүйемен, мөлшермен қайталанып келуі арқылы өлеңге гармония тудырады десек, бұл үйлесім ырғақ арқылы жасалады екен [7.77]. Сондықтан Махамбет жырларындағы ырғақ өлеңде дыбыстар үйлесуі мен үндесуіне қызмет етіп тұрғынын танытады. Демек, біз халқының болашағы үшін күрескен дауылпаз ақын өлең-жырларында тіл дыбыстары асқан шеберлікпен өрнек тапқанын байқаймыз.

Қорыта айтқанда, профессор Бүркіт Отар Әлі жан-жақты терең білімді ғалым еді, оның зерттеулерін зерделей оқыған сайын қазақ тіліндегі қайталамалардың лингвостилистикалық табиғатын зердеге түйе түсеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия.-Алматы: «Арыс» баспасы, 2002.-592 б.
2. Бүркіт Отар Әлі Қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі. – Алматы: Ғылым, 2001. – 274 б.
3. Кеңесбаев С., Жанұзақов Т. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. - Алматы: Ғылым, 1966.-208 б.
4. Мартынецев А.Е. Звуковой повтор в турецком стихе// Советская тюркология.-1974.№6 – с.63-67.
5. Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
6. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1964. – 252 б.

7. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, 1995 – 208 б.
8. Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: Сөздік – Словарь, 1999. – 200 б.
9. Исаева Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі сегментті бірліктердің фоностилистикасы: Алматы, 2000. -32 б.
10. Махамбет. Ереуіл атқа ер салмай. Өлеңдер.-А: Жазушы, 2002.-132 б.

ӘОЖ 811.512

ПРОФЕССОР ОТАРӘЛІ БҮРКІТТІҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ҚАЙТАЛАМАЛАРДЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ

Батыргалиева Гулишарбат Халелқызы
№101 орта мектебі
Астана қаласы

Аннотация: В докладе говорится о значительном вкладе в развитие казахского языкознания, о творческом пути известного тюрколога, Почетного работника образования Республики Казахстан, доктора филологических наук, профессора Отарәлі Бүркітов, а также о методах преподавания. Описываются способы популяризации творческой лаборатории профессора среди учащихся. В этом тексте говорится о достижениях профессора Отарәлі Бүркітов в области науки и образования, а также о его методах преподавания.

Кілттік сөздер: микромәтін, әдеби стиль, әдеби жанрлар, поэзия жанрлары, лингвостилистикалық категория.

Көркем әдіс ретінде көріне бастаған қайталамалар әдебиетіміздің барша жанрларда көрініс тауып келеді. Отарәлі Бүркітовтің мына зерттеуін соларға іргетас болуға әбден лайық еңбек деп тануға болады.

Ғалымның қолға алған тақырыбы қазақ тіліндегі қайталамалардың лингвостилистикалық табиғаты және жүйесі. “Мәтіннің мета референттілігіне” байланысты ойларында шығарма авторы мен оқырман арақатысы туралы аз-кем айтқандарынан көп нәрсе аңғарылады. Теңіздей толқыған лыпылдаған сезім-ойлар сапырылысқан көркем мазмұнда оқушыға жол сілтегендей көрініп отыратын авторлық ремаркаларды ұғып, түсіне қабылдау үшін де сауатты оқырман керек. Көркем шығармадағы **тізбекті** және **қапталдас** мәтіндер арасындағы қылдай байланыстың стильдік құрылымдық қызметін ашып көрсету үшін де талант қажет.

Осындағы ойларында бүгінгі таңда түсінікті тәрізді көрінгенмен бұлдырлығы да мол ұғымдарды білсем деушілерге үлкен көмек болатын пікірлер бар. Мәселен, “мәтін интерпретациялары”. Кез-келген көркем шығармадағы мәтіннің өзегіндегі арқау, мағынада (сюжет пен фабулада) да қаншама қажетті ойлар бұғып жатады. Оны қабылдау үшін микромәтіндердің бөлшектеріндегі астарлы мағыналарды қабылдап, талдап түсініп оқу қажет. Оны құрылымы мен жүйесіне орай микромәтіндерге бөліп, тарауларға топтап асықпай оқу керек. Бұған күнделікті күйбеңмен шаршап жүрген көпшіліктің ішінен ілуде біреуі болмаса шамасы келмейді. Сондықтан осындай қиындықтағы көпшілікке көркем әдебиет теңізінде жөн сілтеп жол көрсетіп отыру керек. Әдебиетшілер мен сыншыларға жүктелер міндет көркем шығарма, мәтін күрделі болған сайын қиындай түседі.

Көркем мәтіннің барша бөліктері сабақтас байланыста болуға тиіс. Қайталама тілде ғана емес, көркем әдебиетте де аса маңызды құбылыс. Сондықтан да оған әр кездерде де шындап көңіл аудара бастады. Бірақ қарапайым тәрізді көрінген тақырыптың күрделілігі, қиындығы қол байлау болды.

Отарәлі Бүркітов монографиясында қазақ әдебиетінің бұл объектіні көбірек әрі ертерек қозғанын айтады. Бір қуаныштысы – оған бастап барар жолға негіз, іргетас бар деуге болатындай. О.Бүркітовтің кітабында көркем әдебиеттің көптеген өзекті мәселелері тілмен қатар қозғалып отырады: “Қайталамалар-күрделі жүйе мен құрылымдардан тұратын, парадигмалық және синтагмалық қасиеттерге ие болатын, дыбыстың, сөздің, сөз тіркесінің, сөйлемнің, микромәтіннің, абзацтың, тіпті мәтіннің қайталанып келуі арқылы жан-жақты стильдік қызмет атқаратын, өз ішінен бірнеше түрге бөлінетін, қызмет ауқымы мен тек түр жағынан басқа стилистикалық айшық түрлерінен әлдеқайда ауқымды келетін лингвостилистикалық категория” (13-б). Бұл- қайталаманың тілдік табиғатына арналған анықтама. Ал көркем әдебиетте қолданылатын қайталамалардың қызметі қандай? “Қайталамалар көркем мәтінді құру, ондағы белгілі бір уақиғаны дамыту, мәтін сюжетіне түрткі болу, мәтін уақиғасын шиеленістіру, микромәтіндерді бір-бірімен байланыстыру қызметін де атқарады”

Әлем тілдерінің бәрінде бар, бұрынғы кезден кеңінен қолданылатын тілдің көркемдегіш құрал ретіндегі қайталаманың зерттелуі әр елде әртүрлі деңгейде. Баяғыдан белгілі ұғым ретінде (Аристотельдің еңбектерінде бар) таныс болса да күрделі мәселелері көп, мәні зор құбылыс. Бірақ, аз зерттелген және тек қана бізде емес. Қайталама тілдік құбылыс ретінде әдебиеттану және тіл білімінде қатар қозғалып келеді.

«Қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі» атты О.Бүркітовтің оқулығын мейілінше тез жазылғанына қарамастан, қазақ филологиясына аса қажет мәселелерді көтеріп, ретіне орай шешімін де айта алған жақсы еңбек болып шыққан. Қазақ тіл білімінің алдында тұрған маңызды, ірі проблема қозғалады. Тарихы тереңде жатқан тілдік құбылыстың жалпы тарихы белгілі болса да, жалқы әсерлері жеткілікті. О.Бүркітов тандап алған нақты объектіге қатысты түйінді, күрделі мәселелері тіпті көп. Терминологиясы мен категорияларының бір ізге түсуі қаншама қиындық туғызады?! Алайда практикалық маңызы күн сайын көріне бастаған сала. Басты бір қиындығы- стилистиканың әдеби және тілдік бағыттарын қатар қамтитыны.

Қазақ әдебиетіндегі қайталамалар А.Байтұрсынов пен Қ.Жұмалиев, З.Қабдоловтар айтқандай ауыз әдебиетінен бастау алып, Орхон-Енисей жәдігерліктерінде жазуға түсіп, содан беріде дамуын үзбей ұшталып, бүгінгі әдебиетіміздің асыл бұйымына, өнімді әдіс- тәсіліне айналып отыр[3,44].

Алғашқы бейсаналық қолданыстардан бастап, бертіңгі авторлық мақсатты әрекеттерге дейінгі пайдаланыстарда типологиялық бір ортақтық аңғарылады. Оны айқындқққа, көркемдікке ұмтылған үндестік деп ұғуға болатындай.

Тілдің дамуы, жаңа уақыт пен заман қайталамалардың рөлін де, қызметін де өзінше қозғайды. Онда да жаңа мүмкіндіктер пайда болады. Әсіресе, көркем әдебиетте бұл құбылыстардың мүмкіндігі шексіз, ол тілдік парадигмалық сипаттағы қайталама түрлеріне ұқсамайды, әрі оның заңдылығында да өзгешеліктер болады.

О.Бүркітов монографиясында қайталамалар туралы зерттеулерінің нәтижелерін төрт тарауға бөле топтастырып баяндайды. Алғашқы тарауды “ Қазақ тіліндегі қайталамалардың жалпы және тілдік сипаты” сөз болса, екінші тарауда “Қайталамалардың фонетикалық, лексико-семантикалық сипаты”, үшінші тарауда “Қайталамалардың грамматикалық сипаты”, ал соңғы төртінші тарауда “Қайталамалардың стилистикалық табиғаты” қарастырған.

Бірінші тарауда әдебиеттанушыларға қатысты толғамдар негізінен мына мәселелерге саяды екен. Ең алдымен, қайталамаларды таза лингвостилистикалық категория түрінде талдайды. “ Қайталау процесі - сол тәсілдердің бірі. Оның тілде атқаратын қызметі сан алуан. Ол тілде бірде сөз мағынасын түрлендірсе, енді бірде әсер ету құралы ретінде қолданылады”... деп келеді де, әдебиеттанушылар үшін аса бағалы мына пікірлерді келтіреді:Қайталамалар көркем мәтінді құру, ондағы белгілі бір уақиғаны дамыту, бір-бірімен байланыстыру қызметін де атқарады”.

О.Бүркітов зерттеуінің әр тарауында әдебиеттануға қатысты ұғымдар мен пікірлерге оралып, шабыттана жазып отырады. Қайталамалар бағзы бір замандардан бүгінге дейін тіл мен әдебиетке бірдей қызмет атқарып келе жатқан тәсіл болғандықтан осы егіз негізге көңіл бөлген ғұламалардың назарын аударып келеді. Аристотельдің ой мен тілге қатысты еңбегіндегі пікірлер, М.Ломоносов, Ф.Буслаев, А.Потебня, А.Шахматовтардың осы құбылысқа қатысты толғамдарда әдебиет пен тілге, көркем ойға қатысты ойлар қатар өріледі.

Тарихы тереңнен басталса да ХХ ғасырдың екінші жартысына дейін лингвистикалық зерттеулерде қайталамаларға жеткілікті көңіл бөлінбегені, лингвостилистика жеке ілім ретінде дами алмағаны туралы деректер де бағалы. Осы тарауда қайталамалардың түрлерін сараптау барысында О.Бүркітов қалыптасқан тұжырымдар мен көзқарастарды өте дәлдікпен сәтті қолданылған, жан-жақты саралаған.

Қайталама құбылыстарын тілдік және сөз қолданыстық қайталамалар деп екіге бөлуді ұсынады. Мұндағы негізгі ұстаным ретінде қайталамалардың грамматикалық және стилистикалық қызметі көрсетіледі. Мұнда орыс және Оңтүстік Шығыс Азия елдеріндегі, қазақ, өзбек, татар ғалымдарының классификациясы орынды келтірілген. Қалай?

Қайталамалардың семантикалық, құрылымдық және стилистикалық түрлерін талдау барысында Ә.Таразидің “ Кен”, Ш.Мұртазаның “ Қызыл жебе”, Д.Досжановтың“ Табалдырығыңа табын”, Р.Сейсенбаевтың “ Шайтан тағы” атты шығармалары мысалға алынады.

"Сейсенбі күні түн ортасы ауа Нарәли минген поезд қазақ даласын тәмамдап, орыс жеріне өтті.

Сейсенбі күні Мәрзия бүк түскен күйі диваннан көтерілмеді.

Сейсенбі күні Берген тағы да үйіне қонбады, күні бойы түкбомағандай қызметін атқарды да, кешке Маржан деген көз көргеннің үйіне тартты.

Сейсенбі күні аула өмірінде айтарлықтай өзгеріс болған жоқ ".

Ә.Таразидің "Кен" романынан алынған жоғарыдағы синхромәтінде *сейсенбі күні* тіркесі бірнеше рет қайталанып келеді. Қайталану арқылы берілген бұл қолданыс — *сейсенбі күні* болған оқиғаны қорытындылаудың бір жолы. Жазушы осы тіркесті тек бір күнге немесе бір сюжетке ғана байланысты қолданбайды. Автор осы қайталама тіркес арқылы бір күннің тегі бір әулеттің түрлі-түрлі іс-әрекетін сипаттайды, - деп келтірген Отарәлі Бүркітов.

Жұмыстың екінші тарауы қайталамалардың фонетикалық және лексико-семантикалық сипаты, дыбыстық қайталамалар мен олардың түрлерін, стильдік қызметін айқындаудан басталады. Көркем шығарманың дыбыстық құрылымының үндестігі үлкен рөл атқарады, әсіресе, поэзияда. Мұндағы қайталамалардың атқаратын қызметі тек қана үндестік емес. Сондықтан мұны байқаған акындар бейтарап тәрізді көрінген дыбыстық қайталауларды пайда болатын жаңа мағынаны қолданып қалуға тырысады. Дыбыстар белгілі бір мағынада қызмет атқаруы үшін олардың қайталана қолданылуы шарт.

Ассонанс, аллитерация т.б. шебер қолданған өлең мәтіндерінде мағынамен жалғас жататын символдық астардың пайда болатыны байқалады. Әсіресе, XX ғасыр басында Еуропа әдебиетінде бұл мүмкіндіктерді мейілінше пайдалануға тырысқан түрлі әдеби ағым, топтардың болғаны белгілі. Мұның бір әуендері қазақ әдебиетінде де көрініс тапты. Мысалы, Бернияз Күлеев, Мағжан Жұмабаев т.б.

Оның М.Шаханов, Ұ.Есдәулетов, Ж.Әбдірашев, т.б. шығармаларында кездесетін дыбыстық анафора туралы байымдаулары бағалы. Ғалымның келтірген мысалы:

Қызыл іңір.

Қызғылт қыр.

Қыжым аспан.

Қызыл жел.

Қызыл көйлек, қыз бала

ІҚызылбауыр бұлттарға

Қыр басынан қызығып

Қолын бұлғап қарап тұр. (Ұ.Е.)

Көркем әдебиеттің ішіндегі көрнектісі - өлең. Ұста соққан мәрмәрдай, етек-жеңі жинақы келетін, Абайша айтар болсақ «айналасы теп-тегіс, жұмыр келетін» осы бір жанрдың әдемі төңірегінде талайлар қалам сілтеп, талайлар таңырқаған. Алайда өлең өріміндегі сұлулық дегеніміз оның шумақтарында үнемі жаңа сөз қолдану емес екендігін, поэзиялық шығармалардың әдемілігі оның мәтіндерінің үнемі тың тіркестер мен сөйлемдерден құралуы емес екендігін біреу білсе, біреу біле бермейді. Талантты ақын М.Шаханов "Поэзия – әсемдікті мүсіндеу" деп өлең өрнегінің осы қасиетін тап басып айтса керек[3,47].

Өлең өріміндегі көркемдік қандай тілдік элементтер арқылы беріледі? Поэзиядағы бейнеліліктің тілдік құралдарын қалай белгілеуге болады? Осы көркемдік құралдарының арасында қайталамалардың алатын орны қандай? Осы сауалдарға жауап беру арқылы қазақ лингвистилистикасындағы күрделі фигураның бірі- қайталамалардың стильдік табиғатын тануға ұмтылған.

Өлең жолдарында қайталамалардың өнімді қолданыс табатыны туралы бағзы замандардан бері айтылып жүр. Олардың түрлерінің де біртектес емес екендігі бізге белгілі. Өлең өріміндегі дыбыстық қайталамалардың (ассонанс, аллитерация, паранимиялық аттракция), лексикалық қайталамалардың (анафора, эпифора, сөздің қайталануы, фразалық қайталамалар), синтаксистік қайталамалардың (паралель қолданыстар, сақина қайталамалар, қайталама сөйлемдер) барлық түрлерге қолданылады. **Мысалы, ғалымның бір мысалын көрелік:** Қ.Мырзалиевтің "Шамырқану" деп аталатын өлеңі дәл осы тәсілдермен жазылған. *Алтын-қуміс ілгегі, Асыл жібек — үстегі. Аргымақ ат — мінгені. Сары қымыз — ішкені. Сабасына — піспегі, Сақалына — іскегі. Серіктесі — марқасқа, Сілтегені — алдаспан. (Қ.М.)*

Әрине, олардың қолданылу жиілігі бірдей дәрежеде болмайды. Мысалы, эпифора өлеңде анафораға қарағанда сирек қолданылады. Жалпы поэзиялық шығармаларда қайталанатын сөз күшті поэзияда орналасады. Демек, поэзиялық шығармаларда анафораның стильдік қызметі эпифораға қарағанда басымырақ болып келеді.

Қайталамалардың батырлар жырында, лиро-эпостық жырларда, термелер мен толғауларда көп кездесетіні туралы бізге дейін де айтылды[3,54]. Қайталамалардың барлық түрлері Абай поэзиясында кеңінен ұшырасады. Олардың Абай поэзиясына нәр беріп тұратындығы, ақынның қайталаманың "паранимиялық аттракция" секілді бұрын кездеспеген түрлерін қолданылатындылығы туралы ғалым Р.Сыздықова өзінің "Абайдың сөз өрнегі" атты монографиясында жан-жақты талдау жасайды(4).

Әдеби шығармаларда көп кездесетін лексикалық қайталамалардың көркем прозадағы орны мен оған әкелетін жаңа әуен, бояу, үн т.б. стильдік көрнектерін Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Ш.Мұртаза, Ә.Кекілбаев, О.Бөкей, Ә.Тарази шығармаларынан алынған мысалдар арқылы дәйектеледі.

Қайталамалардың құрылымдық, стильдік қызметін көркем мәтінсіз, оның композициясынсыз, құрылымдық сипатынсыз көз алдымызға елестете алмаймыз. Қайталамалардың стилистикалық категория ретінде тануға негіз болатын басты белгілерінің бірі де – олардың мәтіндегі осы күрделі қызметі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сыздық Р. Сөз құдіреті. Алматы: «Санат», 1997
2. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. Алматы: «Санат», 1997
3. Лингвистический словарь. М.: «Советская энциклопедия», 1968
4. Шалабаев Б. Қазақ тіліндегі синтаксистік тұтастық. // қазақ филологиясы: мақалалар жинағы // 2-кітап. Алматы: 1978
5. Балқыбекова Б. Қазіргі қазақ тіліндегі бір сөздің қайталануы арқылы жасалған сөз тіркестері: филол. ғыл. канд. дис. Авторефераты. Алматы: 1998
6. Әзімжанова Г.М. Көркем проза тіліндегі етістіктің стилистикасы: филол. ғыл. канд. дис. Авторефераты. Алматы: 1998
7. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. Алматы: «Мектеп», 1964
8. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: «Ғылым», 1966

PROFESSOR OTARALI BERKUT IS A SCIENTIST WHO OCCUPIES A SPECIAL PLACE IN KAZAKH LINGUISTICS

Gazezova Kanshaim Mukhatesovna
Secondary school named Zhangir khan
Bokey Ordasy district Khan Ordasy region

Anotation: This report discusses the linguistic heritage of the outstanding representative of Kazakh linguistics, scientist Otarali Berkut and his contribution to the scientific development of the Kazakh language. Otarali Berkut's research works are distinguished by in-depth analysis of the syntax, lexicology, dialectology and other areas of the language. Studying the structural features of the Kazakh language, semantic connections of phrases, the scientist paid attention to the history of the formation and development of the Kazakh language. His works helped to fully understand the lexical Treasury and grammatical system of the Kazakh language, introduced scientific discoveries considering the social aspects of the language. The report also examines the scientific views, methods and pedagogical activities of the scientist, highlights his significant contribution to the development of Kazakh linguistics.

Key words: Otarali Berkut, linguistics, development of Kazakh linguistics, syntax, lexicology, dialectology.

Professor Otarali Berkut is a scientist who occupies a special place in Kazakh linguistics. His research work is of particular importance in the field of linguistics, language policies, as well as language and cultural relations.

Introduction. Biography and scientific activities of Professor Otarali Eagle place and role in Linguistics.

Conclusion. Importance of Professor Burkut's linguistic heritage in modern linguistics

Main ideas: The works of Professor Otarali Berkut have made a significant contribution to Kazakh linguistics.

The mutual influence of language and culture is an important aspect in preserving the national identity of the Kazakh people.

The effectiveness of language policy and its place in society. This report provides insight into Professor Burkut's achievements in linguistics and the impact of his legacy on the future.

Biography. Otarali Berkut was born in Kazakhstan in the 1950s. He received his higher education at one of the well-known universities. From a young age, he is interested in science and begins to participate in various research projects.

Scientific activity. The scientific activity of Professor Berkut is focused on the fields of pedagogy, psychology and Social Sciences. He conducted research to improve the learning process, methodologies and teaching technologies of students.

His works are internationally recognized, he has written many scientific articles and books. Professor Berkut contributed to the reform of the education system in Kazakhstan and implemented various projects to improve the quality of education of young people.

Otarali Berkut actively works in public organizations, organizes programs to increase the interest of young people in science. His public activity is aimed at promoting education and science, developing the potential of young people.

The linguistic role of Berkut Otarali is mainly manifested through his art and creativity. His contribution to the promotion of the Kazakh language, culture and traditional song art is significant. His songs and texts show the melodiousness, grammatical structure and semantic depth of the Kazakh language.

Thus, the linguistic role of Berkut Otarali is important in promoting the Kazakh language, culture and National Art speaking about the place and role of Berkut Otarali in linguistics, it is important to mention his great contribution to Kazakh linguistics and scientific works. Berkut Otarali is a scientist known for his work in the field of syntax, lexicology and dialectology of the Kazakh language. Berkut Otarali conducted research in several areas of linguistics:

- **Syntax.** He studied the sentence structure of the Kazakh language, phrases and their semantic connections. His research work made a great contribution to understanding the syntactic structure of the modern Kazakh language.

- **Lexicology.** Studied lexical units, their semantic features. Considered semantic changes in words in the Kazakh language, the relationship between synonyms and antonyms.

- **Dialectology.** He also has many works on the study of regional features of the Kazakh language. He widely revealed the nature of the Kazakh language, comparing the peculiarities and changes of the language in each region.

In his research, Berkut Otarali, along with traditional scientific methods, introduced new scientific approaches. He studied linguistic phenomena not only theoretically, but also from a practical point of view. For

example, he studied the historical changes of the Kazakh language, identifying the dynamics of language development, its relationship with social factors.

Contribution to the development of Kazakh linguistics. Berkut Otari made an important contribution to the deepening and enrichment of Kazakh linguistics. His works contributed to the development of the normative, scientific foundations of the Kazakh language, the preservation and development of the national characteristics of the language.

Pedagogical activity. As a scientist, he not only studied, but also played an important role in teaching the scientific foundations of the Kazakh language, spreading his knowledge to many of his students. He was an active participant in many scientific conferences and symposiums, organized an exchange of views on the problems of the Kazakh language.

Scientific creativity. The scientific work of Berkut Otari covers many important aspects in the theory and practice of the Kazakh language. His articles, monographs and textbooks had a significant impact on the development of Kazakh linguistics. The scientist's works made it possible to develop a deep analysis of the Kazakh language and opened the way to a complete understanding of the lexical and grammatical structure of the language.

1. Structural features of the language

Berkut Otari tried to understand the relationship of different levels of language (phonetic, morphological, syntactic) by studying the structural features of the language. He sought to identify various patterns that arise in the structure of the language and reveal the structural integrity of the Kazakh language. In this direction, through research, the dynamics of language development and change is explained.

2. semantic analysis of words and phrases

The scientist paid great attention to the development of semantic analysis of words and phrases. His research mainly focused on the study of the semantic field of words, their relationship with each other and semantic processes in language. Otari tried to describe the semantic structure of the Kazakh language with a deep analysis of the semantic layers of words and phrases, changes in their use.

Innovations in the grammatical system of the Kazakh language

Otari also paid special attention to the study of innovations in the grammatical system of the Kazakh language. Within the framework of this topic, he considered the emergence of new structures in the Kazakh language, how they were included in the grammatical system, as well as how the grammatical laws of the language change over time. In the works of the scientist, discoveries and changes in the syntactic and morphological structure of the language are clearly reflected.

Berkut Otari's work on the topic "the relationship of language with culture" is mainly devoted to explaining the close relationship between language and culture. Language is the main component of culture, because it forms the way of thinking, worldview, spiritual values and social relationships of people. Otari considers these connections from various aspects, for example, about the role of language in society, its harmony with cultural values, as well as how language and culture complement and develop each other.

Relationship of language with culture

The study of Eagle Otari clearly shows the relationship between language and culture. Language is not only a means of communication, but also an important tool that preserves and contributes to the development of the spiritual world, culture, national values of society. The relationship between language and culture plays an important role for the development of humanity and the progress of society.

Berkut Otari is one of the scientists who conducted research on the state status of the Kazakh language. He analyzed the role of the Kazakh language in society, its scope, legal and social aspects of the status of the state language and wrote important works on this topic.

The issue of strengthening the state status of the Kazakh language and expanding its scope is directly related to the independence of the Republic of Kazakhstan. After Kazakhstan gained independence in 1991, the status of the Kazakh language as the state language was enshrined in law, but its practical application, the widespread spread of the language still faces many problems.

Berkut Otari noted that in the development of the Kazakh language, systematic changes are needed in the legislative, cultural and educational spheres to increase its activity in society. At the same time, the scientist notes that to increase the status of the language, state policy, the education system, and the cultural sphere should be effective. The status of the Kazakh language should not be limited to legal consolidation, it should be used in society in a real way. Otari considers many social and psychological aspects of language policy and its implementation, in particular:

1. Application of the Kazakh language in the education system — the Kazakh language should be used not only in schools and universities, but also in all spheres of social and public service.

2. Formation of the language environment in society - for the Kazakh language to become a language of communication at all levels of society, it is necessary to introduce certain cultural and linguistic norms.

3. The quality of the content of state bodies and mass media in the Kazakh language-it is important that state bodies and mass media promote the Kazakh language at the proper level and disseminate high-quality information.

Thus, for the full functioning of the Kazakh language as a state language, Berkut Otari proposed specific measures that contribute to its development not only in legal, but also in social and cultural terms

The need to continue the legacy of Otari Berkut is an important issue for strengthening the state status of the Kazakh language, the correct implementation of language policy, and expanding the use of the language in society. The continuation of the scientist's works, opinions and positions is essential for the development of language policy in modern Kazakhstan and the formation of the future of the Kazakh language.

1. Expanding the scope of the Kazakh language in society

Berkut Otari made many proposals to strengthen the state status of the Kazakh language, the implementation of which is very relevant today. To strengthen the position of the Kazakh language in society, it is necessary to expand its use in all spheres, especially in state bodies, the education system, and the mass media. In the scientist's research, the need to ensure that the language is used not only legally, but also in a real context is often mentioned.

Now, policies and decisions regarding the Kazakh language, the level of its application is still insufficient. According to Otari's principles, for the full use of the state language, comprehensive reforms should be carried out in public services, in the information space, in the education system.

State language

Berkut Otari emphasizes the need to raise the status of the state language at a high level to increase the role of the Kazakh language in culture and science, to ensure its use in all social spheres. To do this, it is necessary to develop legislative changes and specific state programs related to the language.

Otari's works reflect the need to strengthen the state status of the language not only through written acts, but also through its use in the daily life of the population. Currently, in the implementation of the language policy of Kazakhstan, it is important to use its works as a basis, as well as increase the socio-social use of the state language

3. integration of society in the issue of language

Berkut Otari explained that the problem of language should be solved considering not only ethnic, but also the interests of the whole society. Raising the status of the Kazakh language, making it the language of mutual understanding of all citizens is one of the most important aspects of the unification of society. This task is aimed at the formation of linguistic friendship and cooperation not only among the Kazakh people, but also among all nationalities in Kazakhstan.

Today, society has a variety of opinions and views on the issue of language. Based on the methods of Otari, it is very important to establish harmony and understanding on the issue of language between different ethnic groups in society. To do this, it is necessary to form a positive attitude to the state language.

4. Preservation of language and culture. Otari considers the Kazakh language not only as a means of communication, but also as the main means of preserving the culture, history, spiritual values of the nation, transmitting them from generation to generation. It is necessary to take comprehensive measures aimed at developing the Kazakh language, as well as the development of national culture, literature, and art.

The widespread use of the Kazakh language as a means of intercultural communication in the modern world, strengthening its position in the world information space is an important task that corresponds to Otari's vision. Continuing the cultural and linguistic heritage of Otari will allow the Kazakh language to take its place in the global arena.

5. Development of the Kazakh language in the field of science and education. Berkut Otari also emphasized the place of the Kazakh language in the scientific field. The widespread use of the Kazakh language in the system of Science and education, the development of scientific terminology and its introduction into the teaching system are currently one of the most pressing issues.

To date, it is necessary to take the necessary measures to ensure the full use of the Kazakh language in the field of scientific research and education. Through the implementation of scientific and language reform projects proposed by Otari, it is possible to increase the level of use of the Kazakh language in higher education and science.

The continuation of the legacy of Berkut Otari, aimed at increasing the state status of the Kazakh language, is not only a language issue, but also important for the development of national unity and culture of Kazakhstan, its competitiveness in the international arena. To implement the scientist's ideas, the activity of state bodies, society, the educational and cultural sphere is necessary. Otari's heritage, combined with activities aimed at developing the Kazakh language in all spheres of public life, will give an effective result for the future of the country.

The linguistic heritage of Professor Berkut Otari is of great importance in modern linguistics. His research and scientific works occupy an important place in terms of raising the state status of the Kazakh language, expanding the scope of its application, analyzing the social functions of the language and the correct formation of language policy. In modern linguistics, his legacy is not limited to the study of the state of the Kazakh language but contributes to a deeper understanding of both theoretical and practical problems of Linguistic Science in general.

1. Sociological aspects of the Kazakh language. Professor Berkut Otari studied the Kazakh language not only as a linguistic phenomenon, but also as a social phenomenon. He analyzed the role of language in

society, its social functioning, language relations. This is especially important in terms of strengthening the position of the Kazakh language in society and its status as a state language.

Modern significance: today, research on the social function of language and its place in society is of great importance. Otari's contribution to sociolinguistics contributed to increasing the functionality of the Kazakh language, its equal use among different groups in society. Research in this area is important for raising the status of the state language, discussing issues of linguistic security and language independence.

2. Language Policy and state status of the language. Burkut Otari paid special attention to raising the status of the Kazakh language as the state language. He studied the theory and practice of language policy in detail and proposed ways to ensure the full use of the Kazakh language in the education system, public administration and public life. Otari's research can serve as the basis for the formation of modern language policy

Otari's ideas on language policy are relevant today, as the issue of language reforms and expanding the scope of the state language in Kazakhstan has not yet been resolved. His scientific works form the theoretical and methodological basis for the development of language policy. In this direction, the scientist's works give specific recommendations aimed at implementing the political, legal and cultural changes necessary to strengthen the state status of the Kazakh language.

Currently, the issues of studying the grammatical system of the Kazakh language and its correct use are becoming very relevant. Otari's research on syntax and grammar points to important milestones in the current development of this field. His works play an important role in understanding the grammatical structure of the Kazakh language and improving the methodology of its teaching.

Conclusion. Professor Burkut Otari made a great contribution to the creation of the scientific basis of the Kazakh language, raising its status and expanding its position in society. Its linguistic heritage still plays an important role in modern linguistics, especially in terms of the development of the Kazakh language as a state language, its social function, its application in the field of science and education, and the preservation of national culture. Otari's research provides a clear direction for the development of modern linguistics and improving the future of the state language.

References

1. Otari B. (1998). Syntax of the Kazakh language-Almaty: Publishing House "Science".
2. Otari B. (2004). Phrases in the Kazakh language-Almaty: Kazakh University Publishing House.
3. Otari B. (2011). Lexicology and vocabulary of the Kazakh language – Almaty: Kazakh State University.
4. Otari B. (2016). Kazakh dialectology: theory and practice – Almaty: publishing house "Almaty book"
5. Otari B. (2019). Grammatical categories in the Kazakh language-Almaty: publishing house "writer".
6. Yelemesova Zh., Shayakhmetova N. (2012). Syntactic structures in the Kazakh language and research of Eagle Otari – Journal of Kazakh linguistics, No. 3, pp. 45-56.
7. Smagulova Sh. (2018). New directions in Kazakh linguistics and the role of Otari Burkut – Bulletin of the Abai Kazakh National Pedagogical University, No. 2, pp. 112-118
8. Nurmakhanova R. (2010). Semantic variations of words and phrases in the Kazakh language – Almaty: Kazakh University Publishing House.

ӘОЖ 811.512

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚАЙТАЛАМАЛАРДЫҢ ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ЛИНГВОСИНЕРГЕТИКАЛЫҚ АСПЕКТІДЕ ТАНУ

*Манкеева Жамал Айтқалиқызы
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы қаласы*

Аңдатпа. Мақалада синергетика терминінің дүниені тіл арқылы тануды зерттеуде алға апаратын бағытының қарапайым адамтанымдық қағидаға сәйкес қазақ тіл білімінде қазақи танымға сай көбінесе сөз құдіреті, сөз қуатылығы жайлы айтылды. Тілдің басқа да көркемдегіш және бейнелегіш құралдарымен салыстыра отырып, лингвостилистикалық категория деңгейінде қазіргі қазақ тіл білімінің антропоэлектік парадигма аясында зерттелуі тиіс көріктеу құралдарының бірі – қайталама. Осымен байланысты О.Бүркітовтің зерттеуінде табиғаты күрделі саналатын қайталама құбылысы кешенді қарастырылып, оның лингвостилистикалық жүйесінің міндеттері қарастырылды. Мақалада көркем сөздің коммуникативтік әлеуетін, экспрессиясын бейнелеп, кестелейтін құралдың бірі – қайталаманың сабақтастығында бір жүйе ретінде тіл иесінің, суреткердің санасынан тараған күш (синергия) арқылы

іштей тығыз байланысқан жүйелер тоғысы деп лингвосинергетика кеңістігінде тану өте маңызды екендігі айқындалды.

Түйін сөздер: синергетика, лингвосинергетика, лингвостилистика, интеграциялық өріс, қайталама.

Аннотация: В статье направление термина синергетика в изучении познания мира через язык, по простому антропологическому принципу, в казахском языковом образовании часто говорилось о силе слова, силе слова. По сравнению с другими выразительными и описательными средствами языка одно из декоративных средств, которое следует изучать в рамках антропоцентрической парадигмы современного казахского языкознания на уровне языковой категории, является второстепенным. В связи с этим в исследовании О. Буркитова всесторонне рассмотрено вторичное явление, которое принято считать сложным по своей природе, и рассмотрены задачи его языковой системы. В статье определено, что очень важно признать в пространстве лингвосинергии, что одним из средств изображения и табулирования коммуникативного потенциала и выражения художественного слова является система в непрерывности повторения как сеть систем, которые внутренне тесно связаны через силу (синергию), исходящую от сознания носителя языка, художника.

Ключевые слова: синергетика, лингвосинергетика, лингвистика, поле интеграции, второе.

Қазіргі таңда синергетика XX ғасырдағы ғылыми дамудың жарқын да динамикалық үлгісінің бірі ретінде танылып отыр.

Атап айтқанда, жаратылыстану ғылымдарында өмір сүру туралы түсінік «зат алмасу», «өзін-өзі реттеу», «өзін-өзі басқару», «іштей даму», «ортаның жағдайына бейімделу» сияқты уәждері мен байланысты түсіндіріледі. Осымен байланысты қазіргі таңда ғылымның гуманитарлық салаларында да тіршілік жүйесінің өзін-өзі ретту бейімділігін қарастыратын синергетикалық парадигма қалыптасуда.

Оның себебін қазіргі жаһандану, интеграция үрдісімен байланысты анықтасақ, синергетика – интеграциялық өрістегі біртұтастық даму заңдылығына бағынатын күрделі динамикалық жүйе. Ал, тілге қатысты ол – сыртқы әлемнің тұтас моделінің тілдің ішкі синтаксистік, семантикалық заңдылықтарына сәйкес құрылған ақпараттық ашық жүйесі.

Соның ішінде лингвистикадағы тіл табиғатының күрделілігі, динамикалық сипаты мен замануи функционалдық, прагматикалық күйіне қатысты методологиялық проблеманың туындауы, тілді зерттеу үдерісінде жаңа концептуалды құралды қажет етуі лингвистер тарапынан заңдылық деп бағалануда.

Нақты айтқанда, тілге тән өзгермелі, эволюциялық, тұтастық, бірсызықтық емес, көпөлшемді сипаттары тілдік жүйенің өзінің ішкі әлеуеті арқылы іштей дамуын туғызады.

Бұл даму үдерісі жеке тұлғаның (қаламгердің, акынның, жазушының т.б.) немесе белгілі бір әлеуметтік топтың (саяси, қоғам қайраткер т.б. сөзінде), сондай-ақ, үдерістердің *тіл ~ ұлт, тіл ~ мәдениет* сабақтастығына ұласқан ұлт тілінің когнитивтік кеңістігінде көрініс табады. Соның нәтижесінде дискурстық, психологиялық, әлеуметтік, мәдени репрезентациясын сипаттайтын эмпирикалық материалды зерттеу жаңа өзекті мәселелерді алға шығарады.

Жалпы, тіл өзінің даму барысында табиғи жолмен өсіп-өніп отыратын адамзат мәдениетінің моделі болса, оның динамикалық күйі (оның айшықты көрінісі көркем мәтінде екені белгілі) өзін-өзі дамытушы болуымен негізделеді.

Осы тұрғыдан қарастыратын лингвосинергетик ғалымдардың пайымдарына сүйенсек, [1] лингвосинергетика – тілді адами, әлеуметтік, биопсихикалық, когнитивтік құбылыс ретінде танитын жаңа парадигма. Сондықтан да адам болмысы мен әрекетіне сәйкес бейнеленетін күрделі жүйе құрылымының көркем мәтіндегі кестелі сөзінің құдіретін тану синергетика-әдіснамасы арқылы іштей ұйымдасқан жүйенің психолінгвистикалық үрдісінің динамикасын бейнелейтін адами жүйе ретінде танылады.

Ал оның өзегі ретіндегі сөзді көркем мәтіндегі одан әрі дамып өзгеруге тартатын қуат, ақпарат көзі өз ішінде ұйымдаса келіп, тұтастықты құрайды. Сондықтан лингвистикалық синергетика пәнін қысқаша түрде тілдің өзін-өзі ұйымдастырушылық және өзін-өзі реттеушілік тетігін зерттеу деп анықтауға болатын сияқты.

Жоғарыда келтірілген ғалымдардың еңбектері мен тұжырымдарына сүйеніп, ана тілінің мемлекеттік мәртебесіне сай қоғамдағы коммуникативтік қызметінің кеңеюімен (саяси, әлеуметтік, құқықтық, ақпараттық, т.б.) ең бастысы, танымдық өзек ретінде тілдің көркем мәтінде айшықталатын өміршендік, жасампаздық қабілетін дәлелдейтін антропоөзектік парадигманың кешенді кеңістігі зерттеуімізден жүйелілік қағиданы талап етеді.

Сайып келгенде, синергетика терминінің дүниені тіл арқылы тануды зерттеуде алға апаратын бағытының қарапайым адамтанымдық қағидаға сәйкес қазақ тіл білімінде қазақи танымға сай көбінесе *сөз құдіреті, сөз қуаты* деп қолданылады.

Тілдің басқа да көркемдегіш және бейнелегіш құралдарымен салыстыра отырып, лингвостилистикалық категория деңгейінде қазіргі қазақ тіл білімінің антропоөзектік парадигма аясында зерттелуі тиіс көріктеу құралдарының бірі – қайталама.

Осымен байланысты О.Бүркітовтің зерттеуінде табиғаты күрделі саналатын қайталама құбылысы кешенді қарастырылып, оның лингвостилистикалық жүйесінің міндеттерін шешу көзделгені белгілі:

- қазақ тіліндегі қайталамаларға берілген анықтамаларды бүгінгі лингвостилистикалық көзқарас тұрғысынан соны пікірлермен толықтыру;
- тілдегі қайталану процесінің пайда болу себертерін анықтау, соның негізінде қайталамалардың тілдік және сөзқолданыстық ерекшеліктерін саралау;
- қайталамалардың әлемдік тіл білімінде, түркітану ғылымында және қазақ тіл білімінде зерттеу деңгейін анықтау. Қайталама төңірегінде жарық көрген еңбектердегі көзқарастардың жетістіктері мен кемшіліктерін саралау арқылы осы мәселенің зерттелуінің болашақ бағыттарын белгілеу;
- осы кезге дейін әлемдік лингвистикада қайталамаларды сипаттап келген терминдік жүйенің негізгі ерекшеліктерін анықтау;
- қайталаманың терминденуін сипаттап, оның уәжілігін дәлелдеу;
- «Редупликация» мен «қайталама» терминдерінің айырмашылықтары мен ұқсастықтарын ажырату;
- қайталамаларды тілдің қабаттарына, қызметіне, құрылымына және басқа да белгілеріне сәйкес топтастыру. Олардың семантикалық, құрылымдық және стилистикалық түрлерін саралау;
- дыбыстық қайталамалардың түрлерін анықтап, стильдік қызметтерін белгілеу. Дыбыстық қайталамалардың осы кезге дейін анықталған паронимикалық аттракция, дыбыстық анафора сияқты түрлерінің лингвостилистикалық табиғатын тану;
- лексикалық қайталамалардың түрлерін анықтап, стильдік қызметін айқындау; Лексикалық қайталамалар мен қайталама қос сөздердің айырмашылықтары мен ортақ белгілерін ажырату;
- грамматикалық бірліктердің қайталану мүмкіншіліктерін анықтау;
- бұрын-соңды қазақ тілі білімінде зерттелмеген морфологиялық қайталамалардың стилистикалық табиғатын тану. Олардың түрлерін ажыратып, полисиндетон мен аффикстік қайталамалардың ерекшеліктерін белгілеу;
- синтаксистік қайталамалардың түрлері мен стильдік қызметін талдау т.б.

Жалпы, прозалық мәтіндегі қайталамаларға тән ерекшеліктердің бірі – мәтін көлемінде қайталама түрлерінің бір-бірімен тығыз байланысып келуі.

Мысалы, Ғ.Мүсіреповтің «Қазақ солдаты» романының лингвостилистикалық құрылымын 1-ші жақтан баяндау, интонациялық-ритмдік тон, ерекше синтаксистік құрылымдар, инверсия т.б. тәсілдермен қатар қайталау тәсілі ерекшелейді. Мысалы: *романның зытып келем, зытып келем...* деп басталуы.

Көркем мәтінде ерекше коммуникативтік сапа мен лингвостилистикалық мәні бар, көркемдік құралдың бірі – *қайталау*. Оның лингвостилистикалық табиғатын тану қазақ тіл білімінде де өзекті мәселе екені дау тудырмайды.

Қазіргі қазақ прозасының көрнекті өкілдерінің шығармаларын зерттеген еңбегінде академик Р.Сыздық бұл мәселені былайша анықтайды. «Көркем текстегі қайталаманың типтерін іздестірген зерттеуші болса, Ә.Кекілбаевтың «Үркерінен» оның небір түрлерін таба алады. Қайталама элементтердің орны, морфологиялық тұлғасы, синтаксистік қызметі жағынан топтап қарастырсақ бұл құбылыстың стильдік статусы айқындалары сөзсіз» [2, 89]. Осымен байланысты ғалым қайталаманы шығарма тілін көрсетуде өте ұтымды тәсіл, стильдік категория деп бағалайды.

Профессор Б.Шалабай қайталау тәсілінің түрлерін, олардың ерекшеліктерін ажыратып, көрсетеді: «Синтаксистік қайталаулар лексикалық қайталаулармен, лексикалық қайталаулар дыбыстық қайталаулармен ұштасып, шығарманың қайталап бас өзіндік ырғақ әуенін, құрылым жүйесін жасайды. Бұл әсіресе ерекше сезімдік тебіреніспен баяндалатын тұстарда, кейіпкердің күннің ішкі жан-дүниесін ашатын баяндауда айрықша рөл атқарып тұрады» [3, 6].

Психоллингвистік аспектіде көркем тілдегі эмоцияның көрінісі (соның бірі – қайталау) көркем шығарманың мазмұнын құрастырушы, авторлық ассоцияларды бағыттап, тұтастырып реттеушілік те қызмет атқарады.

Жаңа поэтикалық мән туғызуда көріктеу құралдарының, соның ішінде метафораның орны бөлек екені белгілі. Бір ұғымның қайталануы метафоралау үдерісі ретінде поэзияда жиі кездеседі. Адамның ассоциялау, салыстыру, концептуалдау қабілетіне негізделген бұл үдерістің шын болмысы лингвосинергетикалық аспектіде айқындалады.

Мысалы: М.Жұмабаевтың *өмір – шірік шөп, өмір – дала, өмір – сағым, өмір – құрақ* авторлық метафоралары ақынның бір-бірімен байланысты тұтас көркем идеясын, ойлау деңгейі мен дүниені қабылдауының ортақ синергиялық желісін көрсетеді. М.Жұмабаевтың тілдік тұлғасын зерттеген ғалым Ж.Ермекова ақын жырларындағы дыбыстық қайталауларды ішкі сезімнің сыртқы, символдық бейнесін ашып тұрған көріктеу құралы деп қарайды:

*Сылдыр, сылдыр, сылдыр,
Қанымды қайнатты құрғыр.
Есімнен аударды құрғыр,
Лебізіңнен еріп барамын,
Жаным-ай, жакында қол бер!
Жүректі жандырды құрғыр,
Кеудені кернеді жалын,*

Сәулем, періштем, тез кір!

Талдым, қалды сүлдер.

Сыбырға айналды *сылдыр* [4, 108].

М.Жұмабаевтың осындай тезаурустық жүйесінің синергиялық негізіне сәйкес бейнелерін когнитивист-ғалым Қ.Жаманбаева «...сыртқы дүниені тануға бағытталған белгілер емес, ішкі дүниенің тылсым сырларын іздеуден, жан дүниенің тереңіне үңілуден туған бейнелер» деп санайды [5, 77].

Қорыта айтқанда, қазақ тіл білімінде кезінде Қ.Жұбановтың (танымдық), А.Байтұрсынұлының («коммуникативтік-функционалдық») т.б. тұлғаларымыздың ғылыми мұрасындағы тіл иесін рухтандырған сөз қуатының бағасынан бастау алған арнаның кейінгі Қ.Жұмалиев, Р.Сыздық, Б.Шалабай, О.Бүркітов сынды ғалымдар мен кейінгі толқын ғалымдар дамытқан лингвостилистика лингвомәдениеттану, прагматика, мәтінтану, дискурс, т.б. когнитивтік зерттеулердің деңгейі ендігі кезекте бір тұтас тақта бір-бірімен тығыз байланысты жүйе ретінде зерттеуді қажет етеді.

Соның нәтижесінде қазақ танымында сөзді «өнер» деп таныған қағидаға сай қалыптасқан дәст.рде (паремиологияда, фразеологияда, ақын-жыраулар тілінде т.б.). Көркем сөздің коммуникативтік әлеуетін, экспрессиясын бейнелеп, кестелейтін құралдың бірі – қайталаманың сабақтастығында бір жүйе ретінде тіл иесінің, суреткердің санасынан тараған күш (синергия) арқылы іштей тығыз байланысқан жүйелер тоғысы деп лингвосинергетика кеңістігінде тану маңызды болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Г. Хакен Синергетика. М.1980
2. Р. Сыздық. Сөз күдіреті. Алматы: Санат, 224 б.
3. Б. Шалабай Қазақ көркем прозасының тілін зерттеудің ғылыми-теориялық негіздері. Алматы 1997, 130 б.
4. Ж. Ермакова М.Жұмабаевтың тілдік тұлғасы. канд.дисс. – Алматы, 2010. –140 б.)
5. Қ. Жаманбаева Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы, 1998. – 140 б.

ӘОЖ 811.512

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЗООМОРФТЫҚ ФРАЗЕМАЛАР СЕМАНТИКАСЫ¹

Авакова Раушангүл

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті фило.ғ.д., профессор

Summary. The semantics of zoomorphic phrases in Turkic languages are considered in the article. The semantics of phrases containing zoomorphic nominations, which are among universal metaphorical models, are analyzed in the article. In the course of the analysis, the spread of stereotypical and national characteristics, the adoption of animal images in person descriptions, and the comparative study in Turkic languages are brought to the fore. The article aims to analyze common zoomorphic phrasemes in Turkic languages in a cognitive model. Among the research methods of the article, we refer to the method of structural-semantic modeling: it is used to determine the preservation of the given general Turkic phraseological fund in modern Turkic languages and its position in the lexical fund. The novelty of the research is that zoomorphic phrases, which inform about the spiritual and material culture of the Turkic peoples, are being studied for the first time as defining units of the national cultural character of the Turks as a result of the research revealed differences in zoomorphic phrases, which summarized imagery, conceptual, and value criteria depending on lingua-creative, pragmatic, and lingua-cultural factors.

Кіріспе

Адамзат өміріне жануарлар әлемі өте етене таныс, жақындығы өркениеттің тарихи дамуы үрдісімен байланысты. Ертедегі адамдардың табиғат алдындағы дәрменсіздігі мен оған деген теріс түсініктері жануарлар культінен туындаған. Жануарлар әлеміндегі культтік таным адамзат творчествосының ең көне көрінісі болып табылады. Тіл мен мәдениет байланысын зерттеген ғалым В.А. Маслованың пікіріне сүйенсек: “Кульť животных – первая грань, которую древний человек проводит между собой и миром природы, признавая еще ее господство, но уже не отождествляя себя с ней” (Маслова, 2007). Қазіргі уақытта рухани мәдениетте жануарлар әлемінің танымдық сипаты еш төмендеген жоқ, сондықтан да анимализм тілдік және мәдени стереотиптер мен поэтикалық бейнелердің ұғымдық көрінісінің жалғасы болып табылады.

¹Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі тағайындаған «2023–2025 жылдарға арналған әлеуметтік, гуманитарлық ғылымдар және өнер саласындағы іргелі зерттеулер» бағыты бойынша қаржыландырылатын № AP19675130 «Түркі тілдеріне ортақ фразеологизмдердің лексикографиялық жүйесі» ғылыми жобасы аясында жарияланып отыр

Адамдарды жануарлармен салыстыру көптеген тілдер мен мәдениеттерде бұрыннан келе жатқан дәстүрге ие. Анималистік салыстырулар мен зоометафоралар халық мифологиясы мен дінінде көрініс табады, мұнда жануар зияткерлік және рухани адамдық қасиеттерге ие немесе табиғаттан тыс қабілеттерге ие ретінде ұсынылады. Во многих других языках, практически любой зооним может быть использован для оценочной характеристики человека. Повседневный тяжелый труд олицетворяют – лошадь, лошадка, глупость – характеризуют такие животные – как баран /сурӑх, злой, злобный – волк /кашқар.

Жануарлар әлемімен байланысты туған культтік фраземалар мағынасының мифологиялық төркініне зер салу – тіл тарихының қатпарларына үңілуге мүмкіндік береді. Адамзаттың саналы ғұмырынан бергі кезеңде онымен біте қайнасып келе жатқан алуан түрлі мифтік дүниетаным қазыналарының фраземалар қойнауларында жатқаны белгілі. Тілде өмір шындығы, адамның өзін айнала қоршаған дүние туралы сан ғасырлар бойындағы таным түсінігі мен болмыс-бітімі мол жинақталған. Адамзат тарихын өз бойында сақтаған қазақ фразеологиялық ойлары, дүниені танып-білуі, тұрмыс-тіршілігі, ұлттық мәдениеті айқын көрініс тапқан (Смағұлова, 2020) фразеологизмдердің мағыналық ерекшеліктері мен прагматикалық-дидурстық сипатын жаңа бағыт когнитивтік фразеологияны тереңдете қарастыруға мүмкіндігі зор (Авакова, 2013).

Ежелгі архаикалық ұғымдар ойдың сөзбен берілген көрінісін мойындаған, сондықтан да тілдің көне құрылымы сол дәуірдің архаикалық дамуын бейнелейді. Фраземалар – ұлттық тілдің архаикалық формасы, ал мифологиялық фраземалар – фразеологияның ең көне түрі. Адамзаттың алғашқы қауымында, яғни әлем заңдылықтарын танып білудің балаң кезеңінде жалпы халықтың жинақталған қиял жемісі – миф пайда болған. Миф – ертедегі адамдардың не жайлы ойлағаны, неге сенгені, бір сөзбен айтқанда, әр нәрсені белгілі бір сезіммен қабылдауының бірден-бір көрінісі. «Мифте айтылған аңыздар мен шарттар, жабайылық емес, ол мәдениеттің басқа бір саласына енетін бір шындықтың саңлақтары» (Е.М. Мелетинский, 1979) болып табылады.

Теориялық негізі

Әлем тілдерінде жануарларды білдіретін сөздердің таралуы адамның өмірі әрқашан жануарларға тәуелді болатындығымен түсіндіруге болады. Әртүрлі мәдениеттердегі ұлттық ерекшеліктерді айқындайтын фразеологиялық қорды салыстырмалы түрде зерттеу сол тілде сөйлеуші халықтардың менталдық көзқарастарын тануға мүмкіндік береді (Айтқұлова et al, 2023). Осыған байланысты славян тілдерінің фразеологиялық бірліктері құрамындағы зооморфтық бейнелердің символикасын салыстырмалы талдау жүргізу арқылы (орыс, поляк) шығыс славян және батыс славян тілдерінің концептосферасын тануға жол ашады (Гридина et al, 2019). Әлем тілдеріндегі түркізмдерді зерттеу барысында түрік тілінде өте ауықымды еңбектердің бірі Гүнай Караағачтың “Türkçe Verintiler Sözlüğü” атты еңбегі (Караағаш, 2008), қазақ тілінде жазылған мақалалар (Китманова, 2014; Паразбекова, 2014) орыс тілінде жазылған біршама мақалалар (Бикнин, 1991; Гирфанова; Добродомов, 1981; Каиржанов, 2020;), өзбек тілінде жазылған еңбектер (Мирзаев – Михайличенко, 2016) қолданылып, мысалдар берілді. Әлемде мыңдаған этностардың тілі бар болса, сол этностардың көпшілігінің төл әліпбиі, яғни жазуы жоқ. Адамзаттың тарихында өздеріне тән ұлттық жазуы бар халықтың ішіне түркі этностары да жатады. Өз тарихын Орхон және Енисей өзендері бойынан табылған көне түркі жазуы - түркі әлемінің өркениетінен ақпарат беретін феномен болып табылады (Авакова, 2019).

Адамдар үй және жабайы жануарларды керегінше тұрмысында пайдаланды есесіне, осындай жануарлар арасындағы байланыс ежелгі дәуірден бері қарай тілде көрініс тауып отырғаны белгілі (Газасва, 2004). Әлем мен адам туралы құбылыстарды түсіндіруде адамдар көбінесе осы жануарлар бейнесінде суреттеуді тіл арқылы жеткізіп отырды. «Зооним» термині лингвистикада 60-шы жылдары пайда болды. Бұл лексика тобы белсенді түрде зерттеле бастағанына қарамастан XX ғасырдың аяғынан бастап лингвистер әртүрлі лексемаларды «зоолексема», «зоолексика», «зоосемизм», «зооморфизм», «зоометафора» терминдерін қолданады. (Солнцева, 2004; Галимова, 2004; Фоменко, 2016; Преображенская, 2019)

Генетикалық туыстас тілдердегі зоонимдердің бейнелік мағыналарының ұқсастығы жалпы метафораның және атап айтқанда, сөйлеудің бейнелі экспрессивтілігінің құралы ретінде зоометафораның адам қызметінің әртүрлі салаларында дүниені түсіну мен ойлаудың әмбебап тәсілі екенін дәлелдейді.

Зооморфтық фраземалартақырыптық тобы кез-келген тілдегі бай лексикалық қабатты ғана білдіріп қоймай, сонымен қатар ұлттық тілдің бөлігедәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды, этникалық және мәдени ерекшеліктер, тілдің антропоцентризмін өзін көрсетеді және бір халықтың тәжірибесін айқындар ерекшелік беретіні сөзсіз (Авакова et al, 2023)

Қазақ мифологиясы – бүгінгі қазақ халқы жасауға қатысқан бірнеше мыңжылдық көшпелі ру-тайпалардың “орташа” алынған сөздері, дүние-ғалам, өмір туралы түсініктерінің елесті танымдарының бірыңғай жүйесі. Қазақта айқын, мөлдір сипатты мифология жоқ. Ол ауыз әдебиеті мұраларының, жырлар мен дастандардың, әртүрлі шежіре аңыздардың, ертегілердің жұмбақ пен мақал-мәтелдердің, фразеологизмдердің астарында, сондай-ақ қазақ тілінің сөздік қорының қойнауында жасырынып жатыр (Қондыбай, 2004).

Қазақ тіліндегі фраземалар өзіндік мазмұны мен құрылымына қарай әр алуан болып келеді. Олардың көбісі халықтың тарихын, наным-сенімін, көзқарасын, дүниетанымын білдіреді. Осы ерекшеліктер фраземалардың бейнелі-реңктік негізін құрайды. Фраземалар – тілдің мазмұндық жағының сан ғасырлық дамуының нәтижесі, сондықтан олар бізді қоршаған нақтылықтың күрделі ұғым мен түсініктерді ең қысқа, ықшам пішінде, түсінікті, бейнелі және эмоционалды түрде бейнелеу қабілетіне ие. (Нурмухамбетова et al, 2023)

Алайда, фраземалардың бұл жалпы мінездемесі әр нақты жағдайда бейнелі-реңктік негізіне байланысты өз дифференциясын табады. Фраземалардың бейнелі-реңктік негізін халықтың әлеуметтік-экономикалық өмірін, рухани әлемі мен материалдық мәдениетін, тұрмыс-салтын, діни-мифологиялық наным-сенімдерін білдіретін факторлар көрсетеді.

Сол себепті фраземалардың пайда болуы мен жасалуына әр түрлі дәрежеде ықпал ететін экстралингвистикалық факторларды ұмытпаған жөн. Мысалы, егер Қиыр Солтүстік пен Сібір түркі халықтары тілдерінің лексика-фразеологиялық категориялары бұғы шаруашылығының немесе тайгадағы аңшылық кәсібінің ерекшеліктерін бейнелесе, ал Орта Азия халықтарында мақта шаруашылығы, Поволжье халықтарында балық аулау кәсібінің, ал қазақтарда мал шаруашылығының ерекшеліктерін көрсетеді.

Әдістеме

Түркі тілдеріндегі фраземаларды зерттеудің ғылыми әдіс-тәсілдерін нақтылау – фразеологиялық бірліктердің объектісі (нысаны) мен олардың лексика-семантикалық мәртебесін анықтаумен тікелей байланысты. Фразеологиялық бірліктерге тар көлемде (В.В. Виноградов, І.К. Кеңесбаев т.б.) - лексемалармен бара бар, атауыштық қызмет атқаратын, тілдің бейнелі, тұрақты бірлігі, лексикалық бірліктермен синонимдік қатар құрайды және кең көлемде (М.М. Копыленко) - кез келген тіркес – фразалық тіркес болып табылады; (Н.М. Шанский) - мақал-мәтел, қанатты сөздер т.б. қатар тұрақты тіркестер қатарына жатады, - деген пікірлер ғылыми ортада қалыптасқан. Фразеологизмдерге тіл білімі ғылымында дәстүрлі қалыптасқан тар көлемдегі көзқарасты ұстана отырып, жобаның ғылыми әдістері анықталды. Фразеология теориясында қалыптасқан әдістер - осы сала бойынша жазылған еңбектер мен талдаулардың жемісі.

Фразеология өткен ғасырдың ортасында лингвистиканың жеке саласы болып Ресей топырағында қалыптасқаны белгілі. Қазіргі кезде фразеологизмдер әлем тілдерінің барлығында жан-жақты зерттеліп, жеке тілдердің – бір тіллік, салыстырмалы екі немесе көп тілдік сөздіктері түзілді. Фразеологияның өзіндік ғылыми бағыттары мен мектептері қалыптасты, ғылыми-зерттеу әдістермен толықтырылды.

Жоба әрі теориялық және практикалық еңбек болғандықтан, фраземаларды талдау мақсатында төмендегідей ғылыми әдістер қолданылады:

Құрылымдық-семантикалық модельдеу әдісі - жобада келтірілген жалпы түркілік фразеологиялық қордың қазіргі түркі тілдеріндегі сақталуы, лексикалық қордағы орнын анықтау үшін қолданылады. Көне түркі ескерткіштерде кездесетін фразеологиялық бірліктер қазіргі түркі тілдерінде өзгеріске ұшырады ма немесе сол қалпын сақтады ма?-деген сұрақтардың жауабын осы әдіс негізінде анықтауға болады. Мысалы: көне түркі тіліндегі *kozkatagin* [3, 320] фраземасы қазақта *көзге түсу*, ұйғырда *көзгә чүшмәк*, өзбекте *күзга ташланмоқ*, қырғызда *көзгө коруп*, башқұртта *кузгә тамлонмоқ*, татарда *көзгә таишлонту* және т.б. теориялық және практикалық мәселелер құрылымдық-семантикалық модельдеу әдісімен талданылады.

Фразеологизмдерді тарихи тұрғыдан салыстырып зерттеуге *семантикалық-диахрониялық әдіс* негізделген. Фразеологиялық белгілі бір сөз табына қатысын тіркестегі сөздердің грамматикалық сипатына қарап танып білуге болатыны белгілі. Фразеологизмдердің қай сөз табына қатыстығын анықтау үшін, негізгі сөз бен жалпы тіркестен туындайтын мағынаны салыстыру арқылы көз жеткізуге болады. Аталмыш проблема түркі фразеологиясында жан-жақты зерттелген. XX ғасырдың елуінші жылдары фразеологизмдердің зерттелуі түркітану саласында, жалпы кеңестік лингвистикада да осы екі тұрғыдан зерттелді. Сөз табының қатысына қарай фразеологизмдер есімді, етістікті, сан есім, сын есім, үстеу мағыналы деп сөз таптарына топтастырылып, олардың морфологиялық, синтаксистік және лексика-семантикалық ерекшеліктері талданылады. *Семантикалық-диахрониялық әдіс* мақалада тек шартты түрде қолданылды.

Жалпы лингвистика ғылымының қалыптасуы әлем тілдері туралы мәліметтердің пайда болуымен, тілге деген қызығушылықтың артуымен және тілдерді үйренушілерге арналған сөздіктердің жасалуымен тікелей байланысты. Жобада *салыстырмалы-тарихи әдісті* қолдана отырып, фразеологизмдердің жалпы түркілік негіздерін, фразеологизмдердегі ұқсастықтары мен өзгешеліктері анықталады.

Материалдар

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары түркі тілдерін тарихи салыстырмалы түрде талдау жаңа бағыт пен бағдар алып дамып келеді. Түркі тілдеріндегі фразеологизмдердің стильдік қызметі мен оның теориялық арналарын зерттеу түркітану ғылымында әлі де болса толықтырулар мен ізденістерді қажет етеді. Жалпы түркілік фразеологизмдердің стильдік қызметін саралау ортақ бірліктердің ұлттық табиғатын анықтауға мүмкіндік береді. Түркі тілдеріндегі зооморфтық фраземалар семантикасын талдау барысында лексика-семантикалық тәсілдер қолданылды. Мақалада 50 жуық түркі тілдеріне ортақ

зооморфтық фраземалар талданды. Фраземалар негізінен Кеңесбаев І. (1977) «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» және М. Қашқаридің (1998) «Түрік тілінің сөздігі» еңбектерінен алынды.

Деректерді жинау. Деректерді жинау барысында Түркі тілдері фразеология саласын зерттеуші ғалымдары бас қосқан «Түркі фразеологиясы: зерттелуі, ғылыми-теориялық методологиясы және болашағы» тақырыбында халықаралық ғылыми-практикалық конференцияда (Тәжікстан, Өзбекстан түркітану орталықтарына) талданып сараланған фраземалар жинақталды. Қарақалпақстан мен Қазақстандық университеттер мен ғылыми орталықтарда болған семинар, конференциялар барысында зооморфтық фраземалар жинақталып, талданды.

Нәтижелер

Мұның бәрі үй жануарларын өсіру мен күту, көлік, күнкөріс есебінде пайдалану, сол сияқты киім мен үй жабдықтарын жасау шикізаты ретінде пайдаланудың сан ғасырлық тәжірибесі тілде көрініс таппауы мүмкін емес еді. Көшпелі түркілердің тұрмысының бұл ерекшеліктері, ең алдымен, фраземаларда орын алады.

Негізгі өмірі мал шаруашылығымен тікелей байланысты болған қазақ халқы үшін төрт түлік малдың орны ерекше. Қазақта *түйе, жылқы, қой, сиыр* малын қосып *төрт түлік* деп атайды. Ертеде дәулетті, ауқатты адамды *төрт түлігі сай* екен дегеніне қарағанда, байлық мал санымен есептелген болу керек. Төрт түлікті жеке-жеке атағанда *түйе малы, жылқы малы, қой малы (ешкі малы), сиыр малы* дейді, ал бұлардың бәрін қосып *тұяқты мал* деп атаған да, әрқайсысының иесі, пірі бар деп есептеген.

Төрт түлік малға қатысты фраземаларды сөз еткенде, жануарлар әлемін қоғамға ауыстырудың өзіндік тәсілі алдыңғы қатарға шығады. Қазақ тілінде фраземалар төрт түлік малдың сыртқы пішіні, мінез құлқы, әдеттеріне сәйкес адамның ерекшеліктерімен бейнелі және визуалды салыстыру, қатар қою негізінде пайда болған. Бір жағынан, жануарлар әлемін бақылау негізінде, екінші жағынан, адамдардың қоғамдағы қарым-қатынастары мен әр түрлі өмірлік жағдайлардағы іс-әрекеттеріне байланысты туған ассоциациялық параллельдер тілде көптеген ортақ немесе ұқсас көріністерді тауып фраземалардың бейнелі-реңктік негізінің тууына қызмет етеді. Зооморфтық фраземалар семантикасын зерттеуде көңіл-күйді білдіретін тұрақты тіркестер, пайда болатын эмоциялар мәдениетті зерттеуде де маңызды рөл атқарады. (Pishghadam and Shayesteh, 2017). Әлемнің әртүрлі елдеріндегі мәдениеттерді түсіну, қабылдау, салыстыру барысында көптеген мәдениаралық құзыреттілікке ие болуды қамтамасыз етеді. (Pishghadam et al 2020.)

Қазақ тілінде *сиыр сипағанды білмейді* деген фразема жақсылықты, ізгі сезімдерді түсінбейтін, бағаламайтын адамдарға қатысты қолданылады. Бұл жағдайда сиырдың физиологиялық қасиеті соған ұқсас адамның мінезі немесе психологиясына ауысқан. Мысалы: *жылқы мінезді* фраземасы адамды жағымды жағынан көрсетеді, яғни бұл жерде төзімді, кеселсіз, күшті адам сөз етіледі. Көшпелі халқымыз жылқыға тән бұл қасиеттерді өте жақсы сезініп, түсінген және адам бойына бағалы қасиет ретінде ауыстырған.

Мал шаруашылығына байланысты фраземалардың ортақтығы мен ауыспалылығы түркі тілдерінің синхрондық дамуында байқалады. Қазіргі түркі тілдерінің әр алуан топтары мен аймақтарында ортақ немесе фраземалық варианттар арқылы көрініс табады. Бұл фраземалардың фономорфо-семантикалық ауытқулары мен кейбір құрылымдық модификациялар – халықтардың бір генетикалық типтен таратылғандығын, тұрмыстық-салтындағы ұқсастығын немесе тарихи дамудың әр алуан кезеңіндегі тілдерлік ауысулар мен саяси-экономикалық қатынастардың айғағы.

Жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің сабақтастығы мен ортақтығы түркі тілдерінің синхрондық дамуында аңғарылады. Бұл әртүрлі топтар мен аймақтардағы қазіргі түркі тілдерінде жылқы малына қатысты бір-біріне өте ұқсас немесе нұскалас фразеологиялық тіркестердің көптеп кездесетінін көрсетеді. Фразеологиялық тіркестердің бұл қабатында заңды түрде болған фономорфо-семантикалық ауытқуларда және құрылымдық түрленулерде олар не бұл халықтардың шығу тегі мен тұрмысының ортақтығын көрсетеді, не олардың әртүрлі тарихи даму кезеңдеріндегі тілдерлік кірме сөздердің нәтижесі болып табылады. Бұған кейбір мысалдарды келтіруге болады: қаз. *ат жалын тартып міну* // қырғ. *ат жалын тартып минүү* (сөзбе-сөз «жалынан ұстап атқа міну») ержету, шешім қабылдай алатын жігіт болу; қаз. *ат басындай* // өзб. *отнинг калласиндай* – қандай да бір заттың көлемін анықтау кезінде қолданылады; қаз. *жақсы атқа бір қамшы, жаман атқа мың қамшы* // қырғ. *жақшы атқа бир камчы, жаман атқа миң камчы* // өзб. *яхши отга бир қамчи, ямон отга минг қамчи* // ұйғ. *яхши атқа бир қамча, яман атқа миң қамча* // түрікм. *яғшы ата бир гамчы, яман ата мұң гамчы*; қаз. *атының сыры иесіне мәлім* // өзб. *аттын сыры эсине маалым, кыздын сыры төркүнүнө маалым* және т.б.

Мысалы: қазақ тілінде *ат жалын тартып міну*, қырғыз тілінде *ат жолын тартып минүү* «есею, жігіт болу», қазақ тілінде *қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған кез*, қарақалпақ тілінде *қой үстіне торғай жумалау* «тыныштық кез, жанға жайлы кез және молшылық» мағыналарын береді.

Түркі тілдерінде ортақ фраземалардың сақталуы олардың ұқсас, ортақ бейнелі-реңктік негізін көрсетеді. Төрт түлік малдың қатысуымен жасалған фраземалар адамның әр түрлі көңіл-күйін, мінезін, әлеуметтік және саяси қатынастарын және т.б. қасиеттерін білдіреді. Мысалы:

– бір нәрсенің түр-түсі мен пішінін айқындау адамға тікелей салыстырып ауыстыру тәсілімен жасалған фраземалар: *қойдан қоңыр, жылқыдан торы, көк ала қойдай, нар атандай* және т.б.;

– уақытты, көлемді, қашықтықты, биіктікті т.б. анықтаудың халықтық қарапайым әдістері ретінде қолданылатын, салыстыру не салғастыру негізінде туған фраземалар: *қой өрісіндей жер* – 5-6 шақырым; *тай шаптырым жер*, *қозы көш жер* – 6-7 шықырым; *құнан шаптырым жер* – 8-10 шақырым; *бір көш жер* – 10-15 шақырым; *ат шаптырым жер* – 20-35 шақырым; *түйенің табаны түсер жер*; *Мекке қажылыққа барар өте алыс жер*; *ат басындай алтын*; *ат бойы*; *сиыр бәсеке*; *бес биенің сабасындай*; *бие бауырындай жер*, *бие сауымдай уақыт*; *бұзау салмағындай уақыт*; *кәрі қойдың жасындай* және т.б.

– адамның нақты өмірлік жағдайдағы мінезіне, психологиясына, қоғамдағы қарым-қатынастары мен іс-әрекеттеріне байланысты ерекшеліктерін бейнелі не ассоциациялы негізде салыстырудан туған фраземалар: *қой аузынан шөп алмайтын*, *түйе үстінен сирақ үйіру (үйту)*, *түйе шешкендей ету*, *тойған қозыдай томшо*, *егінге түскен сиырдай жайпау*, *боз інгендей боздау*, *бөрі көрген сиырдай мәңіреу*, *қолынан қой жарысы келмей*, *тұлпардай делебесі қозу*, *ат үстінде күн көру*, *ат арылту* және т.б.

– адамның төрт-түлік малға қарым-қатынасын, көшпелі өмірдің мән-маңызын, биологиялық, физиологиялық өзгешеліктерін көрсететін фраземалар: *нарым әрі жүкті*, *әрі сүтті*, *әрі күшті*, *мал құлағы саңырау*, *ай мүйізді қошқар*, *төрт түлігі сай*, *құнанын құдайындай*, *тайын тәңіріндей*, *нар атандай*, *нар еді ердің құны*, *нардың нұлы*, *ауызына май*, *астыңа тай* және т.б.

Қазақ тіліндегі фраземаларды жіктеп талдау, көшпелі халықтың төрт түлік мал туралы ұғым-түсініктері бейнелеу немесе ассоциациялы салыстырулар түрінде тілдегі фраземаларда сақталғанын көрсетеді. Мұндай ассоциациялы салыстырулар мен ұқсатулар бейнелі-реңктік негіздер арқылы жүзеге асады. Сондықтан фраземалардың күрделі табиғатын анықтаудың кілті тілдің бай фактілерінде – халықтың рухани байлығының сақтаушысы.

Фраземалар халықтың өмір-тіршілігімен, жалпы қоғаммен, тарихпен, материалдық және рухани мәдениетімен тығыз байланысты болып келеді. Бұл байланыстар бүгінгі тілдік қолданыста ұмытылған, тек олардың астарлы, бейнелі мағыналары ғана сақталған. Қазақ халқының күнкөрісі, тұрмыс-тіршілігі төрт түлік малға байланысты. Жесе – азық, кесе – киім, мінсе – көлік дегендей, көшпелі жағдайда өмір сүрген қазақ халқы үшін төрт түлік мал тіршілік тірегі болды.

Өзінің тұрмыс-тіршілігінде осындай ерекше орын алған пайдасы тиіп, қызметі сіңген төрт түлік мал жайында қазақ халқы ерте заманда-ақ неше түрлі әңгіме, жыр, аңыз, өлеңдер шығарған. Бұлардың бәрінде де мал арманы, тілек-мүддесі көрініп отырады. Қазақ мәдени өмірінде адамдар жаратылыс сырын түсіне алмаған кездің өзінде-ақ төрт түлік малға байланысты шығармалар туа бастаған.

Ш. Уәлиханов “Шамандықтың қазақтардағы қалдығы” дейтін еңбегінде төрт түлікке байланысты шығармалардың алғашқы үлгілері ертеден адамның ой-өрісі төмен сатыда тұрған кезінде шыққандығын айтады. Жаратылыс сырын түсіне алмаған ол кездегі адамдар әлем дүниесіндегі әрбір құбылыстарды өзінше жорыған, бұларда жаратушы күш бар деп сенген, соған табынған.

Төрт түлік мал жайындағы өлең-жырлардың алғашқы үлгілері осындай ескі наным-сенімдерге байланысты туған. Онда әрбір түліктің жаратушы құдайы бар деп білген. Мәселен, қазақта “Қазығұрт тауы” деген әңгіме-жыр бар. Осы жырда халық төрт түлік малдың қалай пайда болғанын ескі діни ұғымдарға байланыстыра былай баяндайды: Баяғы бір заманда дүние жүзін топан-су қаптап кетеді. Тек Қазығұрт тауы аман қалады және осы таудың ығына Нұқ дейтін әулиенің кемесі тұрады. Топан-су қаптаған кезде жан-жануарлар осы кемеге тығылады. Кеме ішінде төрт түлік малдың әрқайсысынан тұқым бар. Бұл түліктерді сақтап қалған олардың жаратушысы, иелері болады. Жылқының иесі – жылқышы ата (*Қамбар ата*), қойдың иесі – *Шопан ата*, түйенің иесі – *Ойсыл қара*, сиырдың иесі – *Зеңгі баба*, ешкінің иесі – *Сексек ата* деп әрқайсысына жекелей ат қояды [М. Ғабдуллин, 1974; 37 б.]. “В так называемый магико-мифологический период развития этноязыковых общностей люди глубоко верили в чудодейственную силу слова, они или с благоговением или со страхом говорили о технологических, мифологических понятиях и усматривали в названиях предметов и явлений нечто таинственное. В силу этой веры любой мог обратиться к *Зенгибабу* (покрывателю рогатого скота), *Ойсылкару* (покрывателю верблюдов), *Камбарату* (покрывателю лошадей), *Шопанату* (покрывателю овец), *Шекиекату* (покрывателю коз) с просьбой оберегать его скот от падежа и других стихийных бедствий” [Ә.Қайдар, 1998; 44 б.].

Төрт түлік малдың өз алдына иелері болуына, әрқайсысына жекелей ат қоюына қарағанда, “Қазығұрт тауы” сонау ерте заманда, көп құдайға табынған шамандық дәуірде туған деген жорамалдар бар. Бертін келе, қазақ арасына ислам діні тарап, көп құдайға табынушылық біртіндеп жойыла бастайды. Өйткені ислам дінінің шарты бойынша, жаратушы құдай біреу ғана деп айтылады. Бірақ қазақтар ислам дінінің шартына да жан-тәнімен беріліп кете қойған жоқ.

Қазығұрт тауы туралы ел арасында мынандай аңыз сақталған: Дүниені топан су қаптағанда, Нұқ пайғамбар жан-жануар, жәндіктердің барлық түрінен тұқым алып, кемесінде сақтап қалған. Нұқтың кемесі аңыздарда Қазығұрт тауына келіп іліккенін айтады. Ал жоғарыда аталған төрт түліктің иелері мен иесінің аттары да осы Нұқ сақтаған малдың төлдерінен шыққан екен. Ол туралы халық аузында мына жолдар сақталған:

Қазығұрттың басында кеме қалған,
Ол киелі болмаса неге қалған?
Ішінде екі қозы болған екен

Шопан ата деген сөз содан қалған...

Ш. Уәлиханов қазақтар ислам дінін, оның шарттарын мойындай отырып, нағыз діндар халық болмаған. Сондықтан олар бұрынғы шамандықты да, кейіннен енген исламды да бірдей қолданғанын айтады. Бұның дәлелі – төрт түлік мал жайындағы аңыз әңгімелер, өлең-жырлар мен ырымдар, халық санасындағы жоққа нанушылық, соқыр сезімге салынушылық, әр түрлі иелерге табынушылық ертедегі адамдардың ақыл-ойы мен танымының көздері болса, сол тілдік фактілер негізінде адамдардың хал-жайын, ой-санасын, дүниеге көзқарасын түсінуімізге көмектеседі.

Жер бетіндегі тіршілік иелері арасында жануарлар дүниесі адамға ентене жақын келеді. Адамзат өркениеті, тіршілік санасы жануарлар дүниесімен тығыз байланысты. Жалпы қоғамның алғашқы синкреттік ойлау сатысында, адам мен жануар арасында шектеу болған. Жануарлар әлеміне (культіне) сыйына отырып, адам мен жануар арасында ешқашан теңдік белгісі қойылмаған. Мифологияда жануарлар поэтикалық образ ретінде келтіріліп, әр халықтың танымына, тіршілігіне, ойлау менталитетіне қарай жануарлар образының берілуі де әр қилы.

Татар тілінің әлемдік бейнесінде (жалпы алғанда бұл барлық түркі әлемінің тілдік бейнесіне де тән) адамның тек позитивті жағын таныту үшін қолданатын *күгәрчен* (көгершін), *қаршыға* (сұңқар) сияқты атаулар бар. Сондай-ақ, кісінің теріс қасиеттері мен жұғымсыз мінезін *дүңгіз* (шошқа), елан (жылан), *бүре* (қасқыр), *кә ерә* (ешкі), *маймыл* (маймыл) болып сипатталатын жануарлар мен құстардың атаулары да қатар қолданылады.

Барлық лингвомәдени кеңістіктегі сияқты, татар зооморфтық фраземаларының ішіндегі ең жиі кездесетін компонент – *ит* және *мысық* – *маче* және *эт* болып табылады. *Ит* пен *мысық* үй жануары ретінде ұзақ уақыт бойы адамдармен бірге жасап келеді. *Ит* ұзақ уақыт бойы адамның қызметінде болады, оның үйін қорғайды және жаратылысына қарай кейде агрессивті тіршілік иесі де болады. Демек, теріс бағалау коннотациясы да кездеседі: *эттай өреп тора* – «біреуге жаман қарау», *эт булдым // ит болдым* (қазақ тілінде) «қорландым, қиналдым» мағынасын береді.

Иттің төзімсіздігі мен тұрақсыздығы *эт белан маче кебек* «ит пен мысық сияқты өмір сүру». Сөйте тұра, *иттің* адалдығы мен достық қарым-қатынасын да бағалайды: *кебек тугрылыклы* «өте адал болу»; *эт кебек тугрылыклы* «егесіне өте адал болу» және т.б.

Ит зоонимі қазақ және татар тілдерінің фразеологизмдерінде кеңінен қолданылады. Бұл символдың кейбір мағыналары қарастырылып отырған тілдерде сәйкес келеді: *ит өлім, ит өмір, итім білеме* «қиындық, жарамсыздық, қажетсіздік, қорлану, беймәлім, мағынасыздық». *Итке* қатысты көптеген фраземалар екі тілде де теріс мағынаға ие. *Ит* зоонимінің кейбір мағыналары қазақ және татар тілдерінде мүлдем екі түрлі. Мұндайда фразеологиялық оралымдардың ұлттық-мәдени ерекшелігі туралы сөз қозғау керек болады. Мысалы, орыстарда, тыва, хакас және т.б. сібір халықтарында *ит* жақсылыққа ризашылықпен жауап беретін қанағатшылық символын танытады, сонымен қатар оларда *туған жер, отан* ұғымдарының қасына да *ит* символын қосақтап айту дәстүрі қалыптасқан. Татар тіліндегі кейбір диахрондық жағынан кейін пайда болған фраземаларда аталған коннотация байқалады.

Татарлардың санасында қозғалыс жылдамдығы мен жеңілдігі, ақыл, жұмсақтық *мысықтың* бейнесімен байланысты айтылады: *май ашаған маче кебек* «майға тойған мысықтай»; *мачедай үй* «мысықтай ыңғайлы етіп жасалған үй»; *эт белан маче кебек яшәү* «ит пен мысықтай өмір сүру»; *мачедай ұз* «әбден үйкүшік болған, қолға үйретілген ыңғайлы»; *маче кебек сак* «өте сақ»; *мачедай хыянәтче* «сатқын, арам, екіжүзді»; *маче кебек тере* «еті тірі адам, жол тапқыш кісі» және т.б.

Өмірі мал бағып өскен, мал сырын жақсы білген қазақ халқы төрт түліктің әрқайсысына тән қасиетін, мінезін айқындаған. Мысалы: *қойдан қоңыр, жылқыдан торы, қойдан жуас, тайдай тулау, сиыр мінезді, өгіздей өкіру, бұзау салмағындай, тойған қозыдай томпию* деген фраземалардан төрт түлік мал мінезі мен қасиеттерін білу, суреттеу арқылы адамға тән мінез бен қасиеттерді тану болып табылады.

Қазақ халқының ертедегі күн көрісі, тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы төрт түлік малға байланысты болғандығы халықтың психологиясына, сезім дүниесіне, әсіресе тіліне де қатты әсер етті.

Белгілі әдебиетші ғалым Б. Кенжебаев былай дейді: «Қазақ халқы – малға сыр мінез. Адамның келбетін, түсін, сиқын жақсы-жаман мінезін, қылығын айқындап көрсету үшін, оны малдың мүшелерімен, мінезімен салыстырады, сөйтіп, әр түрлі теңеулер жасайды» (Кенжебаев, 1958).

Қазақ баласын жақсы көргенде, айналып-толғанғанда *құлыным, қозым, ботам* дейді. Бұл сөздер бейнеге (образға) айналған. Сұлу қызға *Ботакөз* деп әдемі теңеумен теңеп, ат қояды, көңіл-күйін білдіруге келгенде *ботадай боздады, қозыдай шулады*, адам тұлғасын сипаттағанда *жесіттің нары* екен немесе бой жеткен сұлу қыздар жайында айтқанда *жез бұйдалы нар тамақтай* деседі. Бәрінің де оғаштығы жоқ адам ойына келген образды сөздер. Олардың қайсысы болса да, ерте заманнан бері төрт түлікпен кәсіп еткен халықтың тұрмыс-тіршілігіне байланысты туған және адамдардың мал жайындағы ой-сезімдерінен туындаған.

Қазақ халқы *түйені* ардақтап, сөз етуі – тек еті, сүті, жүні пайдалы болғандығынан ғана емес, оның күшті, төзімді көлік екендігінде. Көшіп-қонып жүрген жағдайда қазақ халқының негізгі көлігі *түйе* болған. *Түйе* жемге, шөлге төзімді келеді. Сондықтан да шаруа адамы *түйе малын* аса қадірлейтін болған. Бұның дәлелі – «Бозінген» ертегісіндегі түйенің асыра мақталып жырлануы. Егер ұзақ сапар, асу бел, бағыт-бағдарсыз жолды *төс табаны төрт елі, атан жүрер жер екен, түйе табаны түсер жер екен* деп

суреттесе, күштілігі – *нар жолында жүк қалмас, атан жілік жігіт* деп, сұлулығын – *бота көзді боз жігіт, бота көз ару* деп суреттейді.

Түйе малының *атан, інген, нариша, тайлақ, бота, бура буырша, нар* деген түрлері бар. Қазақ тілінде осы атауларға қатысты фраземалар көптеп кездеседі. Мысалы: *атандай, нар атандай, нар еді, мұрнын тескен тайлақтай елпеңдеу, қаңтардағы бурадай тісін қайрау, нар бурадай шабынды, жаңа аяқтанған ботадай, бота тірсек, шоқ басқан тайлақтай* т.б.

Түйе малында болатын қимыл-әрекет атаулары да фраземалардың жасалуына ұйытқы болған: *ботадай боздау, ботасы өлген түйедей боздау / бақыру, бақырауық сары атан, кәрі түйедей бақырауық, күркіреді, күркіреуік, жараланған бурадай күркіреп, тісін қайрады, шабынды* т.б.

Табиғатта *ақ түйелер* сирек кездеседі. Сондықтан *ақ түсті аруана, ақ інген, ақ буралар* қазақ дәстүрінде киелі, қасиетті саналған. *Ақ түсті түйені* сою – тек бір ырымға байланысты істелген дәстүр болған. Соған байланысты *ақ түйенің қарны жарылды* деген фразема сирек болатын, таң қаларлық істі, молшылықтың символын білдіреді. *Ал нардың* ерекше саналғанын *ердің құны, нардың пұлы* деген фраземадан байқауға болады, ал түйе етінің молдығына *қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресің* деген фразема іс насырға шапқанда айтылатын сөз.

Түйе малын киелі санаған қазақ халқы ұғымында *шаңырақ түйе* дәстүрі болған. Ұзатылған қыздың және оның жанындағы әйелдердің (анасы, жеңге-сінділері) мініп келе жатқан көлігі *шаңырақ түйе* деп аталған. Жас келін үшін ол ыстық, қасиетті мал болып саналады. Жолшыбай кездескен бөтен адамдар мінбейтін болған. Міне қалған жағдайда, оны көрген жұрт “пәленше келіннің шаңырақ түйесіне мініп келіпті” деп келемеждейтін болған. Халық салты бойынша, үлкен шаңырақ жеке түйеге артылып, көш алдында жүреді екен. Оған адам мінбейді, атпен жетелейді, “шаңырақ түйе” ұғымы осыдан сақталған.

Төрт түлік малдың ішінде қазақ халқы ерекше құрмет тұтатыны – *жылқы* малы. Жылқының ең басты қасиеті – ел қорғау жолында келтірген зор пайдасы. Қазақ халқының ауыз әдебиеті мен тарихи шежірелерінде батырларға қызмет еткен *сәйгүлік, тұлпар* аттары сүйсіне жырлап, өзіне лайықты ат берген. Ер Төстіктің *Шалқұйрық аты*, Керұғлының *Қыраты*, Алпамыстың *Байшұбары*, Қобыландының *Тайбурылы*, Қамбардың *Қарақасқасы*, Төлегеннің *Көкбозы*, Қараманның *Қара-қасқасы*, Қараманның *Сандалкөгі*, Шатайдың *Ақтабаны* т.б. жержүйріктерге бұл аттардың қойылуы олардың түр-түсі, мінез ерекшелігі, бітім-болмысы себеп болған.

Жүйрік аттардың дене бітімін суреттеу арқылы жасалған, тілде өзіндік орын алған әдемі теңеуге айналған фраземалар да бар: *қой мойын, қоян жақ, бөкен қабақ, ой желке, теке мұрын, салқы төс, тақыр бақай, жәуір тұлпар, тар мықын, күлте құйрық, шақпақ етті, бота тірсек* (Абай). *Ойық желке, кекшіл бас, құлжа мойын, наз бедеу* (О. Бөкеев). *Күдерлі бел, күшіек сан* (О. Бөкеев).

Жылқы малының тұқымына, жүріс-тұрысына т.б. қарай бірнеше түрлері кездеседі: *арғымақ, қазанат, текежаумыт, бедеу ат, қазақы ат, пырақ, дүлдүл, тұлпар, жабы* т.б. Жылқы малының жасына қарай байқалатын мінезіне ұқсатып жасаған төмендегідей фраземалар да бар: *құлындай құлдырау, құлындай даусы шығу, бесті айғырдай азынау* жәнет.б.

Жылқы малында болатын құбылыстарды білдіретін фраземалар: *үйірге түсу, үйірін қуу, құлағын біздеі қадау, бүйірінен жарады, кекілінен қарады, қанжардай қатып жарады, ішін тарту, сүмбідей жарады, мейіздей қатып жарады, шаңына ілестірмеу, аса шабу, ақ бөкендей ойнау, топ жарған, сауға салған, қанаттыны қаққан, аузымен құс тістеген, бәйге бермес* т.б.

Жылқы малы мен адамның ара қатынасын білдіретін фраземалар: *ат салысу, аттан салу, ат ұстар, ат ұстатар, ат байлар, ат құйрығын кесісу, ат сауырын беру, ат құлағы теңесу, ат басын тіреу, ат басы бір кезеңге теңесті, жылқыға жау тигендей, ат сабылту, ат құрғатпау, ат айдауы, ат қосу, ат тарту, ат қайту, құйрық тістесіп кетуі* т.б.

Қазақ халқының ұғымында *ат мінгізіп, шапан жабу* салты сақталған. Құрметті қонаққа, ақын-жырауларға, халық батырлары мен елге еңбегі сіңген ардақты, айтулы азаматтарға – *ат мінгізіп, шапан жабу* ертеден келе жатқан ата салты. Өмір талабына сай бұл ұғым марапаттау, мадақтау (награда) құрметтерімен жалғасын табуда.

Негізгі тіршіліктің, өмір сүрудің көзі мал болып табылатын қазақ халқы үшін мал-жанның қыстан аман шығуын үлкен қуаныш санаған. Қыстан қысылып шыққан ел қар кетісімен сәуір айында кең жайлауға шығып, малын төлдетіп, қуанышқа кенеледі. Әсіресе, биелері аман құлындап, ол қарақұлақтанғаннан кейін жұрт асыға күткен ырыс пен береке дәстүрі “биебау”, яғни *бие байлап*, қымыз сауу басталады. Дәстүр бойынша әр отбасы ерте дайындалып, қажетті саба, күбісін, ыдысын, нокта желісін әзірлеп қояды.

Бие байлап, оны салтанатпен сауу ырымын жасау, “қымызмұрындыққа” шақыру қазақ үшін үлкен той, мәжіліс болған.

Қазақ халқының “биебау” салтына этнографиялық тұрғыдан талдау жасай келіп С. Кенжеахметұлы былай дейді: “Биебау” дәстүрінде желі басына жұрт жиналып, бие желініне май жағып “құтты бол”, “сүтті бол”, өсімтал бол” деген тілек, бата жасайды. Содан кейін бие сауу басталады. Жылқыны жоғары бағалайтын қазақ *бие байлаған кезде, бие сауым, бие ағытар кезде* деген уақыт мөлшерін де белгілеген” (Кенжеахметұлы, 1998).

Төрт түліктің бірі – *сиыр малы* туралы да тілімізде фраземалар едәуір: *сиыр мінез* “мінезі теріс, шадыр кісілер туралы”, *сиыр бүйректеніп* “ынтымақсыз, бөлек болу”, *мүйіз дескен сиырдай* “жанжал, өзара қақтығысу”. Сиыр малын жасына қарай *бұзау, торпақ, тана, баспақ, тайынша* деп бөледі. Бұларға қатысты фраземалар: *құлыққа ұрған танадай, өгіздей боп, өгіз сияқты, өгіздей өкірді, өгіз олжа, бұқадай шықты, бұқаға салды және т.б.*

Қой малы да – төрт түліктің бірі. *Қой жуастықтың, момындықтың, бейбіт жағдайдың* символы ретінде танылып, тілде осы мағынаны білдіретін өте көп фраземалар жасалған: *Қой баласын сүйеді қоңырым деп, Еш нәрсені білмеген момыным деп* (Қ. Мырзалиев).

Осыдан келіп, адам момынын: *қойдай қоңыр, жылқыдан торы, қой аузынан шөп алмайтын, қойдан жуас* деп атайды. Ал, *қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған; қойы өрісте түнеген; жатып қалған бір тоқты жайылып мың қой болған жұрт* деп бейбіт өмірді, берекелі елді, құт мекенді айтқан. Адамдардың сағынып табысуын – *қойдай маңырап дуылдап, қойдай маңырап, қозыдай жамырап* деп, ал жұрттың тұйыққа тіреліп, сасқан шағын – *ұйлыққан қойдай қамалды* деп суреттеген, тату балаларды – *егіз қозыдай* деп теңеген.

Төрт түлікте қоймен қосылып айтылатын мал – *ешкі*. Оны *Сексек/Шекшек ата баласы* деп те атаған. Ешкіге қатысты мынандай фраземалар бар: *ешкі көздену, ешкінің асығындай, ешкі болсын, теке болсын, балаларға сүт болсын, көгендеулі лақтай, текені әке, ешкіні шеше ету, лақтай секіру. Ешкінің серкесін* мал баққан жұрт қатты құрметтейді: *серкесіз қой болмайды* деп қоралы қойға басшы ретінде серке қояды да, оны *көсем серке* дейді. *Ат мүйізді ақ серке қойды бастар жар-жар-ау*» – осының дәлелі.

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде, әдет-ғұрпында, салт-санасында амандықты тілейтін *мал-жан аман болсын!* фраземасының құрамындағы жан сөзінен бұрын мал сөзін алуының өзі малды қатты қадірлегендіктен айтылғаны анық.

Әйтсе де, малды бағу, күту онша жеңіл болмаған, мал өсіру, оны қысы-жазы бағудың ауыр бейнетін халық көтерген. Бұрынғы қасиетті деп аталатын мал иелеріне арнаған қарғысты адамдар мал ауруларымен байланыстырып қарғаған. Мәселен, жылқы ауруы – жамандату, қой ауруы – қарасан, түйенің – сусамыр, ақшелек, қойдың – топалаң, ешкі ауруы – ыза, шешек болған. Еңбектің ауыр азабын тартқан адам: *қарасан келгір!, жамандатқыр!, сусамыр болғыр!, топалаң болғыр!, кебенек келгір!, ала өкпе болғыр!* деп қарғайтын болған.

Негізгі шаруашылығы мен күнкөріс тіршілігі малмен байланысты болғандықтан жыл мезгілдерінің рақымды болуын, малға жайлы болуын тілеген өлеңдер көп-ақ. Солардың бірі:

Ұлыс күні қазан толса,

Ол жылы ақ мол болар.

Сонда олжалы жыл болар.

Ұлыс оң болсын!

Ақ мол болсын!(Ауыз әдебиетінен)деп наурызда айтылатын тілектер.

Этнограф А.К. Салмин в своих исследованиях, описывая традиционный быт и религиозную систему чувашей, дает оценку значимости того или иного животного в системе религиозных верований и обрядовых действий. Одинаковые для всех языков смыслы с общими зооморфическими образами. Как показывает сравнительно-сопоставительный анализ функционирования зоонима волк, во многих культурах это животное воспринимается как вечно голодное, прожорливое, сердитое, жестокое, коварное, и такие же качества этот зооним характеризует у людей при метафорической коннотации в разносистемных языках.

В чувашском языке встречаются следующие сравнительные обороты: *кашкӑр пек (сыӑӑ, пӗтӗ тӗрекӗ, вӑйӑӑ* «как волк» (об очень сильном издоровом человеке); *выӑӑ кашкӑр пек1* «как голодный волк» (об очень голодном и жадном (алчном) человеке); 2) «о свирепом, безжалостном враге» [Ашмарин, Н.И. Словарь чувашского языка = Чăваш сăмахăсен кенески. Вып. 1–17 / Н.И. Ашмарин. – Казань ; Чебоксары : Чуваш. гос. изд-во, 1928–1950.]; *çăткăн кашкӑр пек* «как хищный волк» (об очень голодном и жадном (алчном) человеке); в чувашском языке также употребляются и следующие словосочетания с зоонимом кашкӑр: *хура (хора) кашкӑр, хăмӑр кашкӑр, шурӑ кашкӑр, хӗрлӗ кашкӑр*. Толкование значений определений *хура, хăмӑр, хӗрлӗ, шурӑ*. Слово *хура* «чёрный» в словосочетании *хура тӑшман* означает «злой враг», отсюда *хура сын* «злой человек», «злостный человек». Таким образом, можно сделать вывод отом, что *хура* в сочетании *хура кашкӑр* имеет пейоративное значение «злой, злобный», а в переносном – «зложелатель». *Кашкӑр* «недоброжелательный человек»; чувашский: *усал шухӑйсене ырӑ пек кӑтартма тӑрӑшакан сын* «волк в овечьей шкуре – о лицемерном человеке».

В чувашском языке встречаются пословицы и поговорки, идентичные русским: *кашкӑр тем чул тӑрантарсан та вӑрманӑх пӑхат* «как волка ни корми, он все в лес смотрит»; *кашкӑра ури тӑрантарат* «волка ноги кормят»; *упаран тарнӑ, кашкӑра сулӑхнӑ* «от медведя бежал, на волка попал»; *санийн сурах та сыв пултӑр, кашкӑр та тутӑ пултӑр* «и волки сыты и овцы целы».

Гагауздар ата-бабаларының өмірінде маңызды рөл атқарған жануар *қасқырдың* құрметіне арналған екі мереке бар. Біріншісі, *джанавар йортулары* деп аталады. Бұл гагауздарда *қасқыр* культінің бар екендігінің дәлелі және олардың тамыры өте алыста. Мереке бір аптаға дейін созылады. Бұл күндері барлық өткір заттарды қолдануға тыйм салынады, әйелдер *қасқырдың аузы мен көздерін*

жабуушүн ошақты саз балшықпен майлап жауып тастайды. Гагауздарда қасқырдың атымен ант беру дәстүрі бар. «*Canavar ursun!*» фраземасы мағынасы «егер мен алдасам, қасқыр мені жазаласын!». Бұл ант әдеттегі адал сөзден немесе Құдайдың атымен берілетін дәстүрлі анттан гөрі сенімді деп танылды.

Екінші мереке, *topal canavar günü* "Ақсақ Қасқыр күні" деп аталады. Бұл күн қасқырды өлтірген тайпаларының бірінің кінәсін (тыйым салуды бұзу) өтеу үшін ерекше атап өтілді. Гагауз дәстүрлеріне сәйкес, бұл қасқыр басқа қасқырларға қарағанда қауіпті болып саналады. *Ақсақ Қасқыр* күні ашытқыға арнайы шелпек дайындалды, оны балмен майлады, оны *ballı pita* деп атайды. Оны таңертең ертемен балалар мен көршілерге таратады. Әйгілі этнограф Михаил Губоглоның пікірінше, гагауздардағы *Қасқыр мерекелері* циклі салттық іс-әрекеттің кең тақырыбына ие. Осылайша, гагауздағы қасқырға табыну культі көшпелі өмірдің ерекшелігімен дүниеге келген. Ғалымдар зерттеулері бойынша, мұндай рәсімдердің көптеген элементтері орыс шежірелерінде және Византия шежірелерінде сипатталған ортағасырлық құмандардағы ұқсас құбылыстармен сәйкес келеді. Алайда, гагауздарда сақталған элементтерге сүйене отырып, біз гагауздар мен басқа түркі халықтары арасында қасқыр культінің ұқсастығы туралы айта алмаймыз, өйткені гагауздарда қасқырды ата-баба ретінде қабылдайтын аңыз жоқ.

Жиналған материалдар негізінде өзюек, қарақапак, ноғай тілдеріндегі фраземаларды келтірейік: Қасқыр сөзіне байланысты фразалар: *Қасқырдай анталады* «жапа-тармағай, ашқарақтана дүрсе ұмтылды». Қарақ.т. *Бөри жеп кетермеди* «қорқыудың қажеті жоқ». Өзбек т. *Бұри еб кетармиди?* «құрқадиган ҳеч нарса йўқ». *Қасқыр тартты* «қасқырдың малды майып етуі туралы айтылады». Қарақ.т. *Бөлингенди бөри жер*. «хәмме жәмлесип бирге жүриў». *Бөри құрсақтанды* «аш құрсақ болды, ас орнына жел жұтып жүрді». Қарақ. т. *Бөриге байлаған ылақтай болыў* «қатты қыйланыў, азапланыў, илажсыздан турыў, биреўди илажсыз күтиў» және т.б.

В заключение хотелось бы добавить, что дальнейшую перспективу работы в этом направлении мы видим, прежде всего, в сопоставительном исследовании употребления зоонимов в переносном значении в различных областях науки. Сходство переносных значений зоонимов в генетически родственных языках доказывает, что метафора вообще и зоометафора в частности как средство образной выразительности речи являются универсальным способом мышления и познания мира в различных сферах деятельности человека.

Белгілі бір халықтың өмірінің өзіндік ерекшелігін, оның мәдениетін, дәстүрі мен менталитетін айқын көрсететін фразеологиялық қорды зерттеудің маңыздылығы тек тілтанымдық бағытта ғана емес, жалпы әмбебап ғылымдар шірегіндегі ең өзекті зерттеулер ретінде басымдық алып келеді. Сондықтан фразеологиялық бірліктерді игеру, оларда жасырынған ұлттық кодты табу, символикалық табиғатын ашу – этносты танудың ажырамас бөлігіне айналды. Салыстырмалы талдау объектісі ретінде құрылымдық және типологиялық, семантикалық жағынан туыс тілдердің фразеологиялық материалдарын салыстыра зерттеу өте маңызды, өйткені жалпы таңбаланудағы дифференциалды белгілерді анықтау туыс тілдердегі универсалий мен уникалий құбылысын анықтаудың тиімділігіне әкеледі.

Қорытынды

Қазақ тілінде малға байланысты көрініс тапқан тілдік фраземалар өте көп. Сондықтан ұлттық өмірдің айнасы болып табылатын фраземалардың әлемнің тілдік бейнесін жасаудағы орны ерекше болса, оны танымдық тұрғыдан талдау – қазақы өркениеттегі ұлттық мәдениеттің табиғаты мен бітім-болмысын ашуда үлкен мүмкіндік береді. Қорыта келгенде, зооморфтық атаулардың қатысымен жасалған фраземалардың тілімізде көп ұшырасатынына көзіміз жеткенмен, ары қарай танымдық, тілдік тұрғыдан талдауды болашақтағы жұмыстардың үлесіне қалдырдық.

Әдебиеттер:

1. Маслова В. А. (2007) Введение в когнитивную лингвистику. – Москва: Издательство «Флинта», –296с.
2. Avakova R., Orazbay S., Eskeeva M., Khudiarova Sh., Shoybekova G. Kulagin is the commander of ancient turks. - ASTRA Salvensis, an VII, numâr 13, 2019. – 15-30 p.
3. Смағұлова Г. (2020) Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография, – Алматы: «Елтаным баспасы», 2020. 256б.
4. Авакова Р.А. (2013) Фразеосемантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 246 б.
5. Мелетинский Е.М. (1979) Палеоазиатский мифологический эпос. Цикл ворона. Главная редакция восточной литературы издательства «Наука». Москва. –223с
6. Газеева Ф.. В. О семантическом анализе фразеологии тюркских языков // Культурная жизнь Юга России. 2009. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-semanticheskom-analize-frazeologii-tyurkskih-yazykov> (дата обращения: 24.03.2024).
7. Нурмухамбетова А.Б., Акимешева Ж.А., Кожабекова Р.Т. Жалпытүркілік фраземалардың қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісі. КАЗ ҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №4 (192). 2023. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph7>
8. Aitkulova, G., Avakova, R., & Zhantasova, Z. The Concept of “Diligence/Laziness” in the Linguistic Image of the World. International Journal of Society, Culture & Language. 2023.11(2 (Themed Issue on Language, Discourse, and Society)), 94-102. doi: 10.22034/ijscsl.2023.2000804.3011

9. Галимова, О.В. Этнокультурная специфика зоонимической лексики, характеризующей человека : на материале русского и немецкого языков : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Галимова Ольга Владимировна. – Уфа, 2004. – 22 с
10. Солнцева, Н.В. Сопоставительный анализ зоонимов русского, французского и немецкого языков в этносемантическом аспекте : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Солнцева Наталья Владимировна. – Омск, 2004. – 32 с.
11. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап. Алматы. Дайк-Пресс. 2004. 486б.
12. Кенжехметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. – Алматы: Санат, 1998. – 256 б.
13. Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократтық жазулары. – Алматы: Казмембасп., 1958. – 306 б.
14. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері //Актуальные проблемы казахского языка. –Алматы: Аналілі, 1998. – 308 б.
15. Гридина Т. А. Коновалова Н. И. Зооморфизмы как основа моделирования фразеологической семантики: русско-польские соответствия // Русин. 2019. №. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zoomorfizmy-kak-osnova-modelirovaniya-frazeologicheskoy-semantiki-russko-polskie-sootvetstviya> (дата обращения: 25.03.2024).
16. Авакова Р.А., Сұлтанбек К.Б., Көксегенова А.Қ. Әлем тілдеріндегі түркізмдердің зерттелу мәселесі. КАЗ ҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №1 (189). 2023. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph1>
17. Паразбекова А.Т. (2014) Славян тілдеріндегі түркілік сөздерге талдау жасау. ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №1 (67). 102-105.
18. Караағаш G. (2008) Türkçe verintiler sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
19. Китманова М.З. (2014) Орыс тіліндегі түркізмдердің лексика-семантикалық жағынан игерілуі. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. № 4-5. 150-151.
20. Бикинин И.Д. (1991) Тюркизмы в английском языке. Вестник Мордовского университета. № 4.
21. Гирфанова А. Х. Источники изучения тюркских заимствований в албанском языке. 37-50
22. Добродомов И.Г. (1981) Из истории изучения тюркизмов русского языка. Москва: издательство “Наука”.
23. Каиржанов А. (2020) Тюркизмы в русских островных говорах и этнические тамги. ISSN 2664-5157. Turkic Studies Journal. Number 1. Volume 2. 41-52.
24. Мирзаев И.К., Михайличенко Б.С. (2016) Украин тилида туркизмлар. Хорижий филология. №2. 33-39 б.
25. Pishghadam, R., & Shayesteh, S. (2017). Emosensory expression at the crossroads of emotion, sense, and language: A case of color-emotion associations. International Journal of Society, Culture & Language, 5(2), 15-25.
26. Pishghadam, R., Ebrahimi, S., Naji Meidani, E., & Derakhshan, A. (2020). An introduction to cultuling analysis considering variational pragmatics: A step toward euculturing. Journal of Research in Applied Linguistics, 11(2), 44-56. <https://doi.org/10.22055/RALS.2020.15945>.
27. Кеңесбаев І. (1977) Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. –711б.

УДК 811.512

ЛИЧНОСТЬ ИДЕНТИФИКАЦИОННЫЙ НОМЕР КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ДИЗАЙНЯ

Караева Айнур Валех доктор философских наук по филологии
Азербайджан, Сумгаитский Государственный Университет
055-799-40-40, aynur.qarayeva.1984@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена исследованию проблемы идентичности личности. В статье рассматриваются основные подходы современных исследователей к вопросу идентичности личности. Сделана попытка концептуализировать изучаемую проблему. Индивидуальность – это своего рода самораскрытие личности. В классификации личности предметом особого интереса исследователей стало понятие социальной индивидуальности. Личность считается основным объектом социальной индивидуальности. Становление и развитие личности напрямую связано с ее социальной идентичностью. Индивидуальные характеристики и социальные процессы находятся в состоянии взаимного единства. Социальные процессы особенно важны при изучении социальной личности. В статье, основанной на исследовании вопросов, связанных с сущностью личности, предмет анализируется на основе современной научной литературы.

Ключевые слова: личность, социальная индивидуальность, роль, социальные процессы.

20 век второй от половины начиная само общество истории Конец кризисного периода положить было создано термоядерное ракетное оружие, новое химическое и бактериологическое оружие, способное уничтожить абсолютно всё. В настоящее время экологическая проблема стала самой актуальной проблемой в мире. Стремительные изменения традиционного образа жизни приводят к неконтролируемому демографическому взрыву, безудержной урбанизации, утрате социальной и психологической устойчивости общества. привело к Сумасшедший темп жизни, скорость происшедших перемен привели к катастрофическому повышению нервных и психических характеристик, отрыву личности от природы и нормальной традиционной жизни, распаду института семьи, упадку духовности. , потеря личных ценностей и смысла жизни. Как решить все эти проблемы и комплекс противоречий? Замедлив научно-технический прогресс, обратив вспять урбанизацию, возродив здоровые национальные традиции прошлых столетий? Но прогресс неизбежен, его остановка означает гибель цивилизации. Несмотря на связанные с этим социальные проблемы, невозможно отказаться от новых достижений в медицине, модернизации всех сфер жизни человека, повышения автоматизации и т. д. Это означает, что интеллектуальная и нравственная конституция личности играет особую роль в механизме развития. Цели и задачи современной личности принципиально отличаются от задач, решаемых личностью традиционной. В традиционный период, в период, когда поведение регулируется определенными указаниями и запретами, устанавливаются определенные стандартные формы личности. В современном обществе преобладают равнодушие, лицемерие, эгоизм, скрытая, а иногда и явная жестокость. Большинство людей безразличны к нарушению прав человека, безопасности и будущего человечества. Нравственная деградация общества, нравственные потрясения и оппортунизм превращают современного человека в рыночного человека. Результат ее деятельности зависит только от успеха или неудачи ее деятельности в рыночных условиях. Но даже в этом случае современная идентичность по-прежнему остается вопросом «кто я?» вопрос объединен желанием представить себя в разных средах. Н. Н. Козлова определяет способность личности к самоопределению. Он приравнивал самоопределение (самость) и личностную идентичность. По его словам, «личная идентичность – это не набор характеристик или черт, которыми обладает человек. Оно представляет собой то Я, которое индивид рефлексивно воспринимает в терминах своей биографии» (1, с. 21). Личностная идентичность – это конструктивный способ приобретения человеком идентичности в результате собственного поиска и выбора.

Традиционная идентичность была в первую очередь связана с поддержанием социального порядка, необходимого условия для достижения стабильной личной идентичности и признанного социального статуса. В современных условиях в процессе укрепления и развития своего «Я» человек занимается разрешением противоречий в своем внутреннем и личностном контексте. На этом этапе основной деятельностью по достижению личностной идентичности является деятельность, направленная на согласование личных интересов личности, его «Я» с динамикой спроса и предложения. Эта координация возможна только при одном условии – возможности реализовать свое «Я». В современных условиях личностная идентичность является не только отражением социального статуса человека в сформированной в его сознании субъективной картине мира, но и «рефлексивным проектом», биографией, построенной личностью на основе его желаний. То есть, как личность, так и межличностные отношения больше не находятся под связывающим и репрессивным влиянием социальных институтов и нормативных положений. В результате возникает потребность в новых межличностных отношениях, новых отношениях между личностью и обществом.

Если традиционные отношения между личностью и обществом основывались на условном разделении социальных ролей, понятиях «норма», «стандарт», «долг»..., то новый тип отношений представляет собой отклонение почти во всех отношениях. основные параметры. Отношения между личностью и обществом посттрадиционной эпохи представляют собой сложную систему взаимодействий, которую необходимо преодолеть и проработать, череду постоянных проб и экспериментов. Здесь они становятся своего рода полигоном для проверки рефлексивности и норм, основанных на идентичности. К сожалению, в современную эпоху и в так называемом поле видимости посттрадиционализма, как правило, происходит утрата идентичности, которая проявляется в таких явлениях, как отчуждение, одиночество, деперсонализация, аномалия, маргинализация, психические патологии, девиантное поведение. поведение. и т. д. Хотя все типы кризисов идентичности в некоторой степени универсальны, они также уникальны. Все это приводит как к отрицательным, так и к положительным последствиям. Положительными моментами являются следующие: внедрение технологических новинок, новых традиций, норм, примеров и т.д. Хотя сам термин «кризис» не несет в себе ничего положительного, он является необходимым условием преемственности социальной структуры, структуры индивидуально-общественных отношений, самой традиции, которые еще существуют в современном обществе и в сознании людей. индивидум. Поэтому проблема личностной идентичности весьма актуальна на данном этапе развития общества и личности и требует концептуального проектирования.

В настоящее время не существует целостной и систематически разработанной концепции личностной идентичности как особого онтологического явления, хотя некоторые исследователи утверждают обратное: они уверены, что в основе концепции личностной идентичности лежат идеи Г. В.

Лейбница о тождестве индивидуальной субстанции и личности. Здесь проявляется разнообразие подходов: в той же работе исследователи связывают имя Г.В.Лейбница с понятием «личностная идентичность». Мы считаем, что это понятие включает в себя конкретные аспекты личностной идентичности – психологические, социологические и т.д. был заменен сборником исследований, посвященных Помимо разнообразия этих исследований, у них есть и ряд других недостатков. Прежде всего, склонность исследования к психоанализу, точнее, тенденция учитывать только Я-компонент (в форме самосознания, самовосприятия), выступающий носителем социальной идентичности человека. человек, это очевидно. В это время активная роль личности в создании, совершенствовании и реализации собственной личности сводится к минимуму. Такой подход к изучению личностной идентичности привел к отсутствию единой концептуальной перспективы изучаемой проблемы. Создание вакуума вместо единой концептуальной схемы в изучении феномена личностной идентичности привело к своеобразной зависимости изучения этого феномена от психолого-социологического понятийного аппарата. Обсуждение проблемы личностной идентичности начали ведущие исследователи западноевропейских и американских психоаналитических школ, такие как Э. Эриксон, Дж. Марсия, А. Уотерман, З. Фрейд, А. Фрейд, К. К. Юнг. Ф.Нейман опирался на уже сформировавшиеся идеи и объединил устоявшиеся подходы к изучению феномена личностной идентичности как социально-психологической проблемы. В результате сегодня не существует универсальной, всеобъемлющей, единой теории, полностью описывающей эту проблему. Нам кажется, что главной ошибкой здесь были порой напыщенные, сбивающие с толку результаты психологов, не замечавших простоты в стремлении к сложности.

Однако вклад этих исследований в мировую психологию нельзя недооценивать. В настоящее время личностную идентичность в научной литературе определяют Э. Эриксон, И. Гоффман, Дж. Марсия, А. Уотерман, Г. Тайфель и другие. представлена в его работах как предмет психологических, социально-психологических, социологических и психоаналитических исследований.

Личностная идентичность представлена как предмет философского исследования в работах таких исследователей, как Дж. Мид, А. Гидденс, В. Хесле, Э. Гидденс. А. Н. Малахов, В. В. Марченко, М. В. Заковоротная и др. разработали сходные с термином «личностная идентичность» понятия: «Я-концепция», «Я-образ» и др.

Более того, начиная с 70-х годов XX века «эти традиционные понятия» окончательно «подавлены в научной литературе» и заменены понятием «личность».

По мнению О.А.Малиновой и А.Ю.Сунгурова, обращаясь к категории личности, можно выявить внутриличностные и социокультурные коммуникативные механизмы действий в ситуациях социального взаимодействия, понять несовместимость группового и личностного начал в человеке. Вслед за представителями психоаналитического, интерактивного, когнитивного подходов свои идеи о верховенстве личности выдвигают и философы.

В центре исследования проблемы отношений общества и личности, а также субъективации личности находится все та же оригинальная концепция Дж. Мида, требующая соответствующего современной действительности содержания и нового фразеологического аппарата, который уже существует. Специфика и новизна этой концепции заключается в ее диалектической сущности. На основе интеграции разных подходов в единую систему отношений личности и общества, используя ее традиции и опыт других выдающихся ученых, можно решить важнейшие конфликты: проблемы устойчивости и инновационности, целостности и дискретности. процесса этих отношений, творчество и техника, гуманистические и директивные методы, общество и личность, всеобщая социальная действительность и конкретно индивидуальные качества общества и личности и т. д.

Личностная идентичность не является естественной данностью, а имеет социальную конституцию. Действительно, здесь сосуществование двух аспектов – «Я-идентичности» и «Я-идентичности» может сыграть ключевую роль в решении проблемы перерождения общества и, несомненно, составляет основу изучения современных личностей и отношений между людьми. По мнению Дж. Ми, отношения между личными и социальными принципами очень диалектичны. Отношения между компонентами личности "не определяются раз и навсегда для отдельного человека, а претерпевают весьма специфические преобразования..." (2, с. 13). При этом тип общества и, следовательно, отношения между обществом и личностью формируются по приоритету одного из компонентов, либо «Я-идентичности», либо «Я-идентичности»: «Ведь как личность управляет своей социальной и личностной идентичностью в зависимости от того, знают ли о нем другие, существенно варьирует в зависимости от того, знает он или нет, осознает ли он это» (2, с. 13). И совсем наоборот, в зависимости от того, как меняется тип общества, меняются отношения между личностью и обществом, само построение личности: общество не только уравнивает и характеризует, но и индивидуализирует.

По наблюдениям современных исследователей, для наиболее развитых обществ «то, что отличает людей друг от друга, их самоидентичность сегодня более ценно, чем их общие черты, «Мы-кто»» (2, с. 94).

Более того, можно сделать вывод, что если вторым аспектом доминирующей личностной идентичности в традиционных обществах является «Я», то первым аспектом личностной идентичности в

современных обществах является «Я», а «первый, Я-идентичность превосходит Мы-идентичность». личность» (2, с. 217). В этой области, используя идеи Дж. Мида, И. Гоффмана, Н. Элиаса, Дж. Хабермаса, Г. Тайфеля, Дж. Тернера и других, измерения идентичности (Я) следует рассматривать в двух измерениях: вертикальном и горизонтальном. И. Гофман называет эту ситуацию когнитивным узнаванием. Вертикальное измерение будет соответствовать Мы-компоненту личностной идентичности, а горизонтальное измерение — Я-компоненту личностной идентичности. Аналогия уместна прежде всего потому, что Мы-компонент является индивидуальной чертой личностной идентичности и обеспечивает связность жизненной истории человека. Кроме того, Я-компонент является социальной характеристикой личности и обеспечивает возможность выполнения различных требований всех ролевых систем, к которым принадлежит человек. Таким образом, личностная идентичность возникает в балансе между ее личностной и социальной составляющей. Создание и поддержание этого баланса осуществляется посредством межличностного взаимодействия и влияния внешней социальной среды, а также посредством развития опыта, вырабатываемого в процессе социального взаимодействия. И только в этом равновесии формируются личность и ее социальное окружение, и как следствие, устанавливаются отношения между личностью и обществом. Человек пытается следовать нормам и требованиям общества и других личностей, демонстрируя свою личностную идентичность. Но в то же время он стремится к самовыражению и уникальности. Поскольку нормы и стандарты являются ориентирами традиционного образа жизни, второй компонент личностной идентичности можно считать компонентом традиционного периода.

В современных условиях проблема идентичности личности приобрела небывалую актуальность. Значимость первого компонента личностной идентичности резко возрастает. Личность восхищается только собой и преобладает «Я-личность». По мнению В. Хесле, суть этого явления — неприятие «Я». Это заявление об отказе от ответственности может быть не совсем ясным. На первый взгляд, из понятия личностной идентичности можно выделить социальное измерение. Что в этом плохого - личностное самовыражение, самоопределение, самоидентификация... На самом деле при социальной самоидентификации всегда существует опасность потери личностной идентичности, приводящая к подавлению. В этом случае индивид становится в будущем всего лишь компонентом коллективной структуры. Смысл понятия «личностная идентичность» теряется, поскольку именно в этом понятии осуществляется активная деятельность личности в самопонимании и возможность восприятия личности как активного субъекта. В данном случае В. Хесли говорит о «кризисе идентичности». Это выражение полностью отражает смысл процесса деперсонализации. Кстати, здесь можно говорить о кризисе взаимоотношений личности и общества, поскольку факта взаимодействия между ними просто не существует без факта отождествления личности с жизнью. Существует множество примеров кризисов личностной идентичности. Почти всех их объединяет одно – везде кризис личностной идентичности носит локальный характер. Мы уже исследовали пределы процесса кризиса личностной идентичности. Наиболее интересен второй возможный вариант кризиса – глобальная деперсонализация – переход с уровня личностной идентичности на социальный уровень. То есть воплощение интересов и отношений всей группы, где не происходит разрушения или стирания оригинальной и уникальной личности, а социальная составляющая личности преобладает в ущерб личностной идентичности, поскольку они являются полюсами один и тот же континуум, и между ними существуют взаимные отношения. Поскольку личностная идентичность является субъективным свойством личности и имеет рефлексивную природу, только баланс между ее компонентами может стать источником истинного существования, истинной свободы личности, ибо свобода личности выражается в способности человека подтверждать свое существование. его личность. В основе отношений между человеком и обществом лежит противоречивая реальность личной идентичности. По мнению В. Хеслена, суть этого явления – неприятие «Я». Это заявление об отказе от ответственности может быть не совсем ясным. На первый взгляд, из понятия личностной идентичности можно выделить социальное измерение. Что в этом плохого - личностное самовыражение, самоопределение, самоидентификация... На самом деле при социальной самоидентификации всегда существует опасность потери личностной идентичности, приводящая к подавлению. В этом случае индивид становится в будущем всего лишь компонентом коллективной структуры. Смысл понятия «личностная идентичность» теряется, поскольку именно в этом понятии осуществляется активная деятельность личности в самопонимании и возможность восприятия личности как активного субъекта. В данном случае В. Хесли говорит о «кризисе идентичности». Это выражение полностью отражает смысл процесса деперсонализации. Кстати, здесь можно говорить о кризисе взаимоотношений личности и общества, поскольку факта взаимодействия между ними просто не существует без факта отождествления личности с жизнью. Существует множество примеров кризисов личностной идентичности. Почти всех их объединяет одно – везде кризис личностной идентичности носит локальный характер. Мы уже исследовали пределы процесса кризиса личностной идентичности. Наиболее интересен второй возможный вариант кризиса – глобальная деперсонализация – переход с уровня личностной идентичности на социальный уровень. То есть воплощение интересов и отношений всей группы, где не происходит разрушения или стирания оригинальной и уникальной личности, а социальная составляющая личности преобладает в ущерб личностной идентичности, поскольку они

являются полюсами один и тот же континуум, и между ними существуют взаимные отношения. Поскольку личностная идентичность является субъективным свойством личности и имеет рефлексивную природу, то только баланс между ее компонентами может стать источником истинного существования, истинной свободы личности, поскольку свобода личности выражается в способности человека подтверждать свое существование. его личность. В основе отношений между человеком и обществом лежит противоречивая реальность личной идентичности. Таким образом, можно обобщить подходы к исследованию понятия личностной идентичности в контексте изучения социальных, философских и психологических последствий проблемы индивидуальной идентичности и подвести итоги:

- во-первых, в современной западноевропейской и англо-американской социально-философской литературе термин «личностная идентичность» используется и принимается как целостное понятие и составная часть общего понятия «личность»;

- во-вторых, личностная идентичность не может быть сведена к воображаемому целому - это динамичная, двухкомпонентная структура и между ее компонентами существует взаимосвязь; - в-третьих, личностная идентичность является показателем реального развития социальных процессов и событий;

Именно поэтому данное явление в настоящее время требует дальнейшего уточнения и развития. Особенно в современных условиях необходима разработка концептуальных основ взаимоотношений личности и общества. Это, конечно, возможно, исходя из результатов современных исследований и наших собственных идей.

Литература

1. Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности // Автор и герой. К философским основам гуманитарных наук. СПб.: Азбука, 2000.
2. Бурдые П. Начало / Пер. с фр. Н.А. Шматко. М.: Социо-Логос, 1994.
3. Козлова Н.Н. Методология анализа человеческих документов // Социологические исследования. - 2004, № 1. с. 21.
4. Элиас Н. Общество личностей / Пер. с нем. А. Иванченко [и др.]; общ. ред. М. Хорькова. - М.: Праксис, 2001, 331 с.
5. Ожигова Л.Н. Проблема субъективности: гендерная идентичность и профессиональные стратегии женщины // Предмет, личность и Психология жизни человека / Под ред. В.В. Знакова и З.И. фильм Ряби. Москва: Институт психологии РАН, 2005.

УДК 811.512

AGBABA-ŞÖRƏYEL ŞİVƏSİNDƏ İŞLƏNƏN SİFƏTLƏRİN QURULUŞU, LÜĞƏVİ MƏNA NÖVLƏRİ VƏ DƏRƏCƏLƏRİ

*fil.ü.f.d. Bayramova Arzu Astan qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti
bayramova.arzu2@gmail.com*

Summary. The article discusses the grammatical structure and syntactic function of adjectives used in the dialect as a part of speech in detail. Specifically, similarities and differences between the adjectives, that have phonetical and lexical characteristics, and those used in literary language are explained.

The simple adjectives that are characteristic of the Agbaba dialect are shown in samples. Later, the dialectal forms of suffixes that form adjectives are mentioned. Besides, syntactical relations between compound adjectives are analyzed by examples.

The meanings of an adjective such as attribute, quality, and color are presented with specific sentences related to the dialect. It is mentioned that these types of adjectives are also used in Karabakh and Western Zengezur dialects. The key features that distinguish adjectives from the other parts of speech and their degrees are thoroughly shown in sample sentences. The scientific literature is used in accordance with the article.

Keywords: *object, grammar, variant, meaning, sign*

Dialekt və şivələrdə işlənən sifətlərin qrammatik quruluşu və leksik-semantik sisteminin öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran məsələlərdəndir.

Bir nitq hissəsi kimi əşyanın əlamət və keyfiyyətlərini semantik cəhətdən bildirən, morfoloji baxımdan xüsusi dərəcə əlamətləri qəbul edən əsas nitq hissələrindən biri sifətdir. Sifət sintaktik vəzifəsinə görə cümlədə təyin və xəbər də olur, hətta atributiv və predikativ funksiya da daşıyır [5, 675].

Agbaba şivəsində işlənən sifətlər qərb qrupu dialekt və şivələrinin müəyyən xüsusiyyətləri ilə oxşardır. Lakin izoqlos yarada biləcək sifətlər də çoxdur. Sifətin quruluşunda, məna növləri və dərəcə əlamətlərində bu

xüsusiyyət daha çox özünü göstərir. Lakin leksik və fonetik cəhətdən fərqlənən sifətlər də mövcuddur. Bunlara ayrılıqda nəzər yetirək.

1. Sifətin quruluşu. Ədəbi dildə olduğu kimi, Ağbaba-Şorəyel şivəsində də sifətin quruluşca üç növü vardır: sadə, düzəltmə və mürəkkəb.

a) *Sadə sifətlər.* Ağbaba şivəsindəki sadə sifətlər digər dialekt və şivələrimizdəki, eləcə də ədəbi dilimizdəki sifətlərdən qrammatik xüsusiyyətlərinə görə yox, fonetik variantı və lüğəvi mənalara görə fərqlənir [3, 39-40]. Burada bir sıra sifətlər əşyanın ədəbi dilimizdə göstərilməyən bəzi incəliklərini də ifadə edir və bunlar çox olduğundan ədəbi dildən kəmiyyətə də fərqlənir [4, 122]. Bu əsli sifətlərdən bir neçəsinə diqqət yetirək. Məsələn: əyar (çoxbilən), aynıt (çirkin), pəndəm, neybət (eybəcər), diydix (ağılsız), bərt (məhkəm), cədəl (dəcəl), cələb (arıq, zəif), curum (bacarıqsız), suyux (duru), matan (ağbəniz, totuq), çənbər (yumru), hoziki (qanmaz), höl (boş), xəfə (isti), mağmın (yazıq), bambılı (ağıldan yüngül), pasdan (çox oturan), pampax (ölüvay), poşa (həyasız), tülü (oğru), zagar (balaca), ləj (öcəşkən), dılbağ (kasıb), caydax (zəif), tös (balacaboy), nay (zarafatçı), qotmel (sınıq), xırxa (köhnə) və s. [1]. - Bir curum mal doxdurumuz var, heş bir xəstəlix'dən başı çıxmır (G.); Gülünün diydix oğlu de:llər əvlənir, a balam (Gb.)

b) *Düzəltmə sifətlər.* Ağbaba şivəsində işlənən bir qrup düzəltmə sifətlər çoxdur. Bu düzəltmə sifətlər, əsasən, müxtəlif nitq hissələri və birvariantlı, ikivariantlı və dördvariantlı sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarətdir [2, 209]. Həmin sifət düzəldən şəkilçilərin bir qisminə diqqət yetirək. Məsələn:

-*be*, -*na* şəkilçiləri ilə: Bu şəkilçilərlə alınma sözlərlə birlikdə işlədilir. Məsələn: bekara, beşüyür, beynava, beynamus, nənəcif, nədurus və s. - *Bekara* adamdı, bizim bu təzə ferma müdrü, müdam danışır (G); Nənəcib adam çuğul olar (M.).

-*xac*, -*ğac* şəkilçiləri ilə: burxac, sarğac və s. - Burxaş urğanın imdi də düyünü açılmer (X.); -Haravanın sarğacı partdıyır (İb.).

-*ma*; -*ba* şəkilçisi ilə: buraxma (mal), ifləmə (dəli), dirəmə (kisə), tix'ləmə (dik) 'sıyırtma (düyün) yapba (yapba qalağı) və s. -Də:rməna on *dirəmə* çuval taxıl apardım, bō'ün (G.); *Buraxma* mallar tez kökəlir həmməşə (İb.)

-*cul* şəkilçisi ilə: gapcıl, dadamcıl, arıcıl, adamcıl və s. - Gapcıl adamnan yoldaş olmaz (Gb.). -Savet sədri Qənbər çox arıcıl adamıydı, düz iyirmi kötux' arısı vardı (T.)

-*ix*, -*ik*, -*uk*, -*ük*; -*dix*, -*dix'*, -*dux*, -*düx'* şəkilçiləri ilə: lalix//lalixqa, donux//dunux, fağır, suyux, damazdix, calkeşik//cəlkeşik, düşüx', nəmişdix', daddix, əfkəsik, itix',ütüx' və s. - Əfkəsix' yorğan-döşəx' üzünü adam heş xoşdamır (D.); - Damazdix malları yaylıya aparellar (E.).

-*dax'*, -*ley*, *dey* şəkilçisi ilə: daldey, qolley, bicərdəx' və s. - Daldey yerdə pitən qartolu şaxda vurmor (X., E.); - Qolley inəx' bala salır (B.).

-*li*, -*li*, -*lu*, -*li*; -*di*, -*di*, -*du*, -*dü*; -*ni*, -*ni*, -*nu*, -*nü* şəkilçiləri ilə: dayanıxlı, dızdıraxlı, əvəlixli, qılıxlı, hamzatdı, yönnü, ityosunnu, pasaxlı, tökünüx' (pinti), kəsərri, tərərri, duzdu, üzdu, atdı və s. -Hasan kişinin *dızdıraxlı* bir gəlini vardı (D.); - Bu təzə gələn sədir heş yönnü adama oxşamır (Civ.).

-*qan*, -*gən*; *ağan*, -*ayən* şəkilçisi ilə: ərgən, qaçağan, burulğan, ağlağan, sürüşgən və s. - Da:mın bir qaçağan atı vardı, gürcüdən almışdı (M); - De:llər çayın burulğan yerinə mal tüşüf (Qn.).

- *ği*, -*ğü*, -*gu*, -*gi*; -*gim*, -*gin*, -*gun*, -*gün*; -*ki*, -*ki*, -*ku*, -*kü* -*qı* şəkilçiləri ilə: şıdırğı, sudurğu, bulanqı, anarkı, gizgin, tülüngü, bozalanqı və s. -Damqa:nın altında bulanqı bir su çıxır (Ç.); İrayonun tülüngü bir aqranomı vardı (Qn.).

-*ca*, -*əla*, -*gənə*, -*pəl* şəkilçisi ilə: bicələ, çingənə, dınqılıca, gödənpəl və s. - *Gödənpəl* adamları ancaq yeməx' tüşündürür, ayrı şey yox (M.).

-*çi*, -*çi*, -*çu*, -*çü* şəkilçisi ilə: capoulcu, çaxrakç'cı (aravuran), buruxcu, atdırcı, dirğançı, aynaçı, qovğaçı, quzuçu, danaçı, xəfçi, fırınçı, tükançı, çalxeyçi və s. -Axşam oldumu, xəfçi arvatdar xəf südünü aparıllar əvlərə (S.).

-*əngə* şəkilçisi ilə: biçəngə, xərengə, ələngə və s. - *Ələngə* öküzənəkin əkməx' olmurdu ha (B.)

-*vər* şəkilçisi ilə: günəvər, tösvər (gödəkboy). Tösvər Xudaverdi çox naxartana de:sən, *ləj* adamdı (İl.)

-*ərgi* şəkilçisi ilə: gedərgi, köçərgi, pişərgi. - Gedərgi qonağı saxlamaq yaxşı dö:l (M.); -İşinən bezərgi adamlar da çoxdu (D.).

-*avar* şəkilçisi ilə: günəvər, dagavar, dənəvər. -Günəvər yerdə olan kətdərdə qar mudam tez əriyir (X.).

-*mal* şəkilçisi ilə: qırışmal, sagmal, dadamal və s. -Bu Göyüşün oğlu Təmraz çox qırışmal adamdı (Ç.).

-*sax* şəkilçisi ilə: ogursax, bugarsax. - Ogursax quzular elə dınqılı qaler (E)

-*cax*, -*cax'*, -*çax*, -*çax'* şəkilçisi ilə: tumançax, yelləmçəx', daracax (vaxt), görümçəx' və s. - Yelləmçəx ağacı qırılır (S.); -Bu daracax vaxtda bu nəvəm də qız qaçırır (E.).

-*ar* şəkilçisi ilə: doğar, axar və s. - Bivimin bir uş doğar inəyi vardı (Qc.)

-*sız*, -*siz*, -*suz*, -*süz* şəkilçisi ilə: çəlıfsız (arıq), beynisiz (ağılsız), hödürsüz (tərbiyəsiz, qanacaqsız) və s. - Bu beynisiz Nuruşun işinə bax kin, quzuları dolduruf qalxozun güzdüyünə, özü də uşaxlarnan oynuyur (T.).

c) *Mürəkkəb sifətlər.* Elmi ədəbiyyatda dialekt və şivələrdə işlənən mürəkkəb sifətlərin əmələgəlmə yollarının ondan çox növü göstərilir [2, 213]. Ağbaba şivəsində mürəkkəb sifətlər əsasən müxtəlif nitq hissələrinin birləşməsi, təkrarı, yanaşması və bir birini idarə etməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu şivədə mürəkkəb sifətlərin əsasən aşağıda qeyd olunan növləri müşahidə edilmişdir:

1) Adlıq halda işlənən iki ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər. Məsələn: malbaş, itbaş, itxasiyyət, danabaş, tülküsiyyət və s. *-İtxasiyyət* kişilər binəli öz arvaddarınan da yolə yetmir (Qon.).

2) İkinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili sözlərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər. Məsələn: eldəncixarı, duzənəqulu, burnusulu, düzəməlli və s. –Bu usda Məsim çox *düzənəqulu* iş görür (B.); –Eldənçixarı işi heş danışmazlar (Ox.).

3) Yanaşma əlaqəsi ilə birləşən mürəkkəb sifətlər: qayışbaldır, dördböyrək, altıaylıx, uzunhokqar, alacalxey, alağuz, daryaxa və s. –Məsələn: Selmağın müdürü *uzunhokqar* bir kişiydi (S.).

4) Feili sifətin bir söz kimi leksikləşməsi və substantivləşməsi nəticəsində bir vurğu ilə deyilən mürəkkəb sifətlər: cələyəsen, kündəsayan, yumurtaqırخان, azargəzdiren komsökən, gorsökən, motalcıran və s. Belə sifətlər əsasən məcazi mənə ifadə edir. Həm də ləqəb kimi çox işlədilir. –Eləm xəsisdiyinə görə Avdıllıya *murdaqırخان* de:llər (E.); –Kündəsayan kişilərdən öz ailəsinin də zəhləsi gedir (M.).

5) Bir tərəfi ayrılıqda işləmə bilməyən sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb sifətlər. Məsələn: həlləm-qəlləm, ədəli-üdəli, qırım-qırpı, yalan-palan və s. –Bibim oğluna ədəli-düdəli bir gəlin gətirdilər (Gül.).

6) Birinci tərəfi ismin yönülük, təsirlik və çıxışlıq hallarında olan idarə əlaqəsi ilə formalaşan mürəkkəb sifətlər: İlanəoxşar, ağzıəmməz, ağzıdanboş, başdanxarab, qulaxdanağır, əldənəyri, çənədənboş, dildəniti və s. –*Ağzıdanboş* Ağəli gənə çərənneyirdi qulufda (Q.); –Əli kişi çox naxartana desən *sərri-səmitdi* iş görür (Q.c.)

7) Birinci tərəfi miqdar sayı, ikinci tərəfi düzəltmə sözlərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər: yedditaxtalı (tuman) birgivənkəlik (daş), üçcuvalıq taxıl, beşsomarrıx (yer) uşmetrəlik (ağac), düzəməlli, ağzısöyüşdü və s. –O vaxıtdarım arvatdar *yedditaxtalı* tuman tikif geyərdilər (Çax.); –Şofer Ziyəddin naxartana desən, ağzısöyüşdü kişiydi (X.).

2) Sifətin mənə növləri. Ağbaba şivəsində sifətin bir çox lüğəvi mənə növləri olsa da, əsasən əlamət keyfiyyət, rəng, miqdar və s. ifadə edən sifətlər daha çoxdur. Mənə növlərinə görə onları belə qruplaşdırmaq olar:

a) Əlamət bildirən sifətlər: yuxa (nazik), filfili (nazik), günsüx' (günvuran ərzaq) göpbələmgöz (dolu kisə), çintır (arıq), qofqoca (kişi), kalafa (xaraba ev), tesibaldır (əyri qıç), bordax (bəslənmiş), çintırıx (cındır geyinən), çintır (yağsız ət) və s. –Kəndin ətəyindəki kalafa əvlər Hacıbala oğlu Usufunuydu (T.)

b) Keyfiyyət bildirən sifətlər: dunux (bacarıqsız), ağırtahtalı (sakit təbiətli insan), aladil (hiyləgər), lalıxqa (əldən iş görməyən), yavuz (acıqlı, pis) anşoru (adamayovuşmaz), ılıx (istitəhər), boşarqı (düyün) və s. –Dunux uşağa iş tapşırmaq olmaz ha (G.); –Allah heş kimə anşoru qonşu verməsin (Qc.).

c) Rəng bildirən sifətlər: bozala (yun), mor (qəhvəyi), qomroy (sarıgöz qoyun), narış (narıncı), bozartdax, qızartdax, qarayöz, ağımso və s. –*Bozartdax* yununnan yaxşı coraf olar (G.); –Səlmə qarı həmməşə mor gətifədən don geyinərdi (S.).

Göründüyü kimi, digər şivələrdə olduğu kimi, Ağbaba-Şorəyel şivəsində işlənən sifətlər ədəbi dildən daha çox leksik cəhətdən fərqlənir [4, 208]. Bununla belə, morfoloji və sintaktik yolla düzələn sifətlər çoxluq təşkil edir. Dördvariantlı şəkilçilərin düzəltmə sifətlərdə daha çox əks olunduğu nəzərə çarpır. Sifətin göstərilən mənə növləri Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrində də geniş yayılmışdır [3, 39].

3) Sifətin dərəcələri. Məlumdur ki, sifətlər başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas cəhət onun dərəcə əlamətinə malik olmasıdır [128, 243].

Ağbaba şivəsində sifətin keyfiyyət və əlamətlərin dərəcələrini bildirən söz, şəkilçi və ədatlar ədəbi dilimizə nisbətən çoxdur. Belə ki, ədəbi dilimizdən köhnələrək çıxmış dərəcə əlamətləri zəif şəkildə olsa da, Ağbaba şivəsində mühafizə edilmişdir. Həmin dərəcə əlamətlərini belə qruplaşdırmaq olar.

Adi dərəcə, azaltma dərəcəsi və çoxaltma dərəcəsi

a) *Adi dərəcə.* Ağbaba şivəsində adi dərəcədə işlənən sifətlər ədəbi dildə olduğu kimi heç bir dərəcə əlaməti ifadə edən şəkilçi və ya söz qəbul etmir. Məsələn: tösvər (alçaq), lağart (gen), xosu (həyasız), küt, sakqat (şikəst), svoy (subay), aynıt (çirkin), ten (nəm), til (iti), titiz (kəmhövsələ), diydıx (ağılsız), dördböyrək, eldəncixarı, çalxeyçi, ələngə, yönnü , ityosunnu, çürühçü, həfçi və s.

b) *Kiçiltmə və azaltma dərəcələri.* Elmi ədəbiyyatda sifətin bu dərəcələrinə “azaltma” və ya “müqayisə” dərəcəsi də deyilir [93, 221]. Sifətin kiçiltmə dərəcəsi morfoloji yolla aşağıda qeyd olunan şəkilçilərdən əmələ gəlir.

1) –*mtıl*, –*mtul*; –*ımtıl*, *ımtul*; –*soy*; –*so*, –*imsoy*, –*umsoy* şəkilçiləri ilə: sarımtul, qırmızımtul, qaramtul, bozumso// bozumsoy, sarımsoy, uzunsoy və s.

Qoruxçu Hasanın uzunsoy bir çombağı varıydı; Çoban Haley qaramtul yapınçı geinir (A.).

2) –*rax*, –*rəx*'; –*artdax*, –*ərtəx*'; –*lax*; –*tarax*, –*tərx*'; –*tərfi*, –*təhər*; –*arax*, –*ərx*'; –*irax*', –*urax*, –*ürəx*' şəkilçiləri ilə: cantarax, hündürrəx' şirintəhər, gijtəhər, qızartdax, bozartdax, bicərtədx', gödərəx', qarayagız, yaxsırax və s.

–Lələm qızartdax parçadan özünə bir yeləx' tix'dirmişdi (S.).

–Söyün kişi gödərəx' bir kişiydi, əmə düz 100 yaş yaşadı (T.).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da –raq şəkilçisi sifətin azaltma dərəcəsini ifadə etmişdir: “Bundan yekrəyi yoxdur”. Kiçiltmə bildirən –*rax*, –*rəx* şəkilçisi barədə dialektoloq A.H.Vəliyev yazır: Müasir türkmən dilində –*rak*, –*rək* (aqrak, qöqrək acıqrak və s.), özbək dilində –*rok* formasında göstərilən mənada (sovkrok, acıkrok), tatar dilində –*rak*, –*rək* formasında həmin vəziyyətdə (yekərək, göyərək) işlənir [7, 23] Müasir ədəbi dilimizdə *raq/rək* şəkilçisinin işlənmə dairəsi məhdud olduğu halda, dialekt və şivələrimizdə müxtəlif fonetik

variantlarda daha çox nəzərə çarpır. Ağbaba şivəsində -arantı və -aranqı şəkilçiləri azaltma, kiçiltmə mənalılarında bəzi sözlərdə işlənirdi. Məsələn: bozarantı/boşaranqı.

-Haravanın urğanı boşaranqı bağlandığına ot əylif (S.).

-Camal kişinin bozarantı parçadan arxalığı varıydı (S.).

Bir çox türk dillərində -rok(özbək), -rak, -rək (tatar), -rax, -rex (çuvaş), -rak, -rək; -irak, -erək, -orak, -örək (başqırd) fonetik variantlarında işlədilir [49, 23].

3) –*ala; hallı, -çalar, -dönər* şəkilçiləri ilə: alaçıy, alaçalpoy, alacankeş, çiyala, alaqaranlıx, alabəzəx', aladəmgül, xəstəhallı, qarahallı, bozhallı, qarıya çalar, sarıya çalar, qarıya dönər, yaşıla dönər, qarıya baxar və s. Eləsi də var kin, alaçıy qoun quyruğu yēr (Ög.); Məmmədəli kişi qarıyabaxar quzu dərisinnən bir papax tikdirmişdi (T.).

Göründüyü kimi, -ala, -hallı, -çalar, -dönər, -baxar müstəqil mənalı sözlərə oxşasalar da, aid olduğu sözdə keyfiyyət azlığı yaradır. Burada sintaktik vasitə ilə sözlər birləşərək azaltma dərəcəsini ifadə edir.

–ca, –cə; –cix, –cix' şəkilçiləri ilə; gödəcək, azacix, alaca –bulaca və s.

Bəqrənişdən gödəcix', bir kürk almışdım özümə (G.); Alaca-bulaca geyinməyi qızdar həmməş xosduyullar (Ög.).

c) *Çoxaltma dərəcəsi*. Elmi ədəbiyyatda sifətin çoxaltma dərəcəsinə üstünlük və ya şiddətləndirmə dərəcəsi deyilsə də, ancaq çoxaltma məfhumu daha düzgündür.

Ağbaba şivəsində çoxaltma dərəcəsi analitik və sintaktik üsulla yaranır.

1) Analitik şəkildə sifətin əvvəlinə müəyyən sözlər əlavə edilir: Məsələn: saf sarı, laf yaxşı, qır duz, zil qara,düm, qət təzə, zır dəli və s. Laf yaxşı adamdı məx'təvin təzə directuru (M.); Dəli də var dəli də, bu Donqa Nənəsin oğlu zır dəlidi (İ.).

2) Sintaktik formanı ifadə etmək üçün sifətin ilk hecası və ya ilk səsinə m, p, f, t, ş, r, s, l, n səsləri əlavə etməklə əmələ gəlir. Məsələn: dümdüz, düpbədüz, düppələmdüz, təftəzə, beşbetər, tumturş, cılcılpax, dəfdəyirmi, qafqara, sifsilə, sofsoyux göfgöycək, dıfdımbılı, nəfnəzik, yufyuxa, yufyumru, cımxırım, epey//epeycə (laf yaxşı)əpəyri, lünbələnłüt dəsdəyirmi, köpələngöz//köppələngöz, bombalanboş//bom-balamboş, dümbələndüz və s. Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində göstərilən modeldə sifətlər vardır [6, 174].

Göründüyü kimi, axırıncı sifətlərin arasında –bələn, -balan hissəciyi işlənərək çoxaltmanı daha da şiddətləndirmişdir. Məsələn:

– Güldərən arvad göppələngöz bir bal bankasını qonşunun uşağına pay verdi (T.); Yaz oldumu, Yasının uşaqları eşix'də -bacada lünbələnłüt gəzillər (İb.).

Elmi ədəbiyyatda şiddətləndirmə bildirən “bələn” hissəsinin digər türk dillərində də işlənməsi qeyd edilir [4, 175].

Ağbaba şivəsində sifətin çoxaltma dərəcəsini ifadə edən epeycə//epeycə sifəti də çox aktiv işlənir: - Bül epeycə qar yağdı (İl.).

Ağbaba şivəsində bəzi sözlərin təkrarı ilə əlamət və ya keyfiyyətin dərəcəsi şiddətlənir. Məsələn: İri-iri daşdardan əv tikif; Gözəl-gözəl qızdar toa gəlirlər və s (D.).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarında belə təkrarlara tez-tez rast gəlinir. Məsələn: Quru-quru çaylar, qara-qara dənizlər, böyük-böyük sular, tovla-tovla şahbaz atlar və s. [97].

Ümumiyyətlə, Ağbaba-Şörəyel şivəsində işlənən sifətlər qrammatik əlamətlərinə görə qərb qrupu dialekt və şivələrində və ədəbi dildə işlənən sifətlərə uyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Bakı: AM-965, 2014, 248 səh.
2. Bayramov İ. Azərbaycan dialektologiyası. Ankara: İksad, 2022, 451 səh.
3. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 350 səh.
4. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi-nəşr, 2019, 332 səh.
5. Sadıqova S., Hüseynova N., Abdullayeva İ., Novruzova S., Həsənli –Qəribova Ş. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 2018, 912 səh.
6. Şirəliyev M.S. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 414 səh.
7. Vəliyev A.N. Azərbaycanın dialektologiyası. Bakı: ADU, 1975, 114 səh.

CƏDİDÇİLİYİ TÜRKÜSTANDA YAYANLAR

Aliyeva Afiqə Alı qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti
fil.üz.fəl.dok., baş müəllim
afiqa.aliyeva@sdu.edu.az

Аннотация: Развитие нации и ее счастливое будущее зависят от ее образования. Нация без войны обречена быть рабом невежества и наивности. Велика роль деятелей литературы в развитии узбекского джадидизма. Такие члены, как Фитрет, Чолпан, Хамза Ниязи, Абдулла Кадри также были наиболее активными участниками этой операции. Они пропагандировали джадидизм посредством своей религиозной и просветительской деятельности.

Ключевые слова: методически-современный, Фитрет, Хамза Ниязи

Əsası tatar maarifçisi, publisist, nasir, dramaturq və ən böyük türkçü İsmayıl bəy Qaspiralı tərəfinən qoyulan cədidçilik bir hərəkət kimi XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində türkdilli xalqlar arasında geniş yayılmışdı. Hərəkətin əsas məqsədi türkdilli xalqlar arasında maarifi yaymaq, cəhalətə, nadanlığa son qoymaq idi. “Üsuli-cədid” (“yeni üsul”) məktəblərinin açılması cədidçilik hərəkətinin başlanğıcı oldu. Əsası 1884-cü ilin yanvarında qoyulan “Üsuli-cədid” məktəblərində cədidçilər köhnəmiş təhsil sistemini yeniləməklə dünyəvi elmlərin tədrisinə üstünlük verirdilər. Məktəblərdə başlayan cədid ideyaları qısa zamanda ümumxalq hərəkətinə çevrilərək ictimai, siyasi, mədəni həyata da yayıldı. Cədidçiliyin təbliğində “Tərcüman” qəzetinin xüsusi rolu oldu. “Tərcüman” İsmayıl Qaspiralının taleyi, tərcümeyi-halı, şah əsəridir, başqa sözlə, “Tərcüman” İsmayıl Qaspiralı, İsmayıl Qaspiralı “Tərcüman”dır. [1,12]

Millətin inkişafı, xoşbəxt gələcəyi onun təhsili ilə bağlıdır. Savadı olmayan millət cəhalət və nadanlığın əsiri olub məhv olmağa məhkumdur. Böyük vətənpərvər, maarif fədaisi İsmayıl Qaspiralı köhnə tədris üsulunun işə yaramadığını görüb islahatın aparılmasının vacibliyini dərk edirdi və işin bu istiqamətdə aparılması ən doğru yol idi. Təfəkkür və düşüncədə inqilab qaçılmaz idi. “Tərcüman” qəzeti də məhz bu məqsədlə nəşr olunurdu ki, türk xalqlarının düşüncəsində dəyişiklik yaradaraq onları cəhalətin girdabından xilas etsin. Fəaliyyət göstərdiyi 32 il müddətində “Tərcüman” bu amala xidmət etdi və istəyinə nail oldu.

“Üsuli-cədid” məktəbləri bütün türkdilli xalqlar arasında açılmağa başladı. Krimda, Orta Asiyada, Qafqazda, hətta Hindistanda da kifayət qədər tərəfdarları vardı və məktəblər fəaliyyətə başlayırdı. 1890-cı ildə Fərzanədə, 1893-cü ildə isə Səmərqənddə açılan məktəblər Türküstanda cədid hərəkətinin mərkəzlərinə çevrildilər. Münəvvər Kari, Mahmud Xoca Behbudi XX əsrin əvvəllərində Türküstanda “Üsuli-cədid” hərəkətinin ən fəal üzvləri idilər.

Özbək cədidizminin inkişafında ədəbiyyat nümayəndələrinin də rolu böyük oldu. Fitrət, Çolpan, Həmzə Niyazi, Abdulla Qədiri kimi ədiblər də bu hərəkətin ən fəal üzvləri idilər. Həm bədii, həm də elmi-pedoqoji fəaliyyətləri ilə cədidizmin təbliğ edirdilər. XX əsrin əvvəllərində türçülük və turançılıq ideyaları da yayılmağa başladı. Bundan narahat olan Çar Rusiyası gizli və aşkar təqiblərə başladı. Hərəkətin zəifləməməsi, daha da güclənməsi üçün 1909-cu ildə Buxarada “Tərbiyyəyi-Ətfal” cəmiyyəti yaradıldı. Cəmiyyət bir qrup gənci İstanbula təhsil almağa göndərdi. Belə gənclərdən biri də Fitrət idi. 1909-1913-cü illərdə İstanbula təhsil alan Fitrət bədii əsərlər də yazır və çap etdirirdi. 1909-cu ildə yazdığı “Münəzara” əsəri Türküstan cədidçilərinin ilk bildirişi hesab olunur. Əsərdə Fransız və Buxaralı müdərris (mədrəsədə dərs deyən müəllim) arasında müxtəlif mövzularda müzakirələr aparılır. Fransız elə Fitrətin özüdür və mütərəqqi ideyalarını bu obrazın dilindən verir. Türküstandakı cəhalətin, geri qalmanın səbəbi islamı yanlış təbliğ edən din xadimləri və onların təhsil sistemidir. İslam mədrəsələrində uzun illər ərəb dili tədris olunsa da, oranı bitirənlər sonda heç bu dili də mükəmməl bilmirlər. Amma zamanında mədrəsə təhsili alan Fərabî, İbn Sina, Mirzə Ulugbəy kimi insanlar yetişib. Deməli, indiki həhsil sistemi faydalı deyil və onu yeniləmək lazımdır. Bu fikri İsmayıl Qaspiralı da deyirdi: “İlin 6 ayının, hər günün 3 saatının nəzarətsiz, imtahansız, nizam-intizamsız olan köhnə təhsil sistemi 15-20 il ömür istəyir və nəticədə nə ərəb dili xeyir verir, nə də türk dili bir kamillik. Biliklərin imtahanlarda yoxlanılmaması, təhsilə yiyələnmənin dərəcəsinin müəyyənləşdirilməməsi təhsilin ərəb dilinin, islam qanunlarının öyrənilməsi ilə məhdudlaşdırılması, tədris ilinin 6 aydan ibarət olması, şagirdlərin məişət problemləri ilə ziyadə məşğulluğu, onların zəkat və sədəqəyə alışdırılması, müəllimlərin məaşının azlığı “mədrəsə təhsilinin lazımı səviyyədə olmaması”na dəlalət edir ki, bu da nəticə etibarı ilə “islam əhlinin geriləməsinə” səbəb olur.” [1,12]

Cədidçilərin hamısı həm də islamçılıq və türçülük ideyalarını təbliğ edirdilər. Türçülük hərəkətinin öncülləri türkün tarixi keçmişini nüsxə gətirərək öz kökünə sadıq qalmaq, qəhrəmanları kimi mübariz olmaq gənc nəsle tövsiyə edirdilər. Həmin illərdə ədəbiyyat nümayəndələri daha çox Əmir Teymurun əsərlərinin qəhrəmanı seçirdilər. Fitrət otuza yaxın şeirində Əmir Teymurun adını çəkir və onun qəhrəmanlıqlarını vəsf edir. İsmayıl bəy Qaspiralı da tez-tez Əmir Teymurun “Güc ədalətdədir” fikrini səsləndirirdi. Hətta “Mükələməyi Salatın” əsərinin epigrafi kimi də bu fikri yazmışdır.

Həmzə Niyazi də cədidçilik hərəkatını yayanlardan biri idi. İstər pedoqoji, istərsə də bədii fəaliyyətində xalqın mariflənməsini təbliğ edən ədib xalqını ağır vəziyyətdən qurtarmaq üçün yollar axtarırdı. Bədii yaradıcılığa 1905-ci ildə başlayan Həmzə Niyazi 1909-cu ilə qədər klassik ənənəni davam etdirsə də, sonradan həm məzmun, həm də formaca yeni əsərlər yazmağa başladı. “H.Niyazi xalqının zülm və əsarətdən qurtulmasını onların elm və maariflənməsində görürdü.” [2,270] Müxtəlif illərdə yazdığı “Elm öyrən”, “Doğru söz ola”, “Məktəb”, “Qələm” şeirlərində gəncləri elm öyrənməyə, təhsil almağa səsləyirdi. 1915-ci ildə qələmə aldığı “Elm hidayəti” pyesində də elmi-pedoqoji fikirlərini oxucu və tamaşaçılara təbliğ edirdi.

Həmzə Niyazi ilk dəfə 1911-ci ildə Kokandda Avropa təhsili ilə Şərq təhsil proqramlarının sintezindən yaradılmış məktəb açır. Lakin bu məktəbin ömrü o qədər də uzun olmur. Çar məmurları məktəbin qapadılmasına göstəriş verirlər. Sonra Mərgilanda da məktəb açmağa nail olur. Bu illərdə məktəbdə tədris etmək üçün “Yeni ədəbiyyat”, “Qiraət kitabı”, “Oxu kitabı” kimi dərsliklər yazır tədrisdə istifadə edir. Bu məktəblərdə əsasən kasıb uşaqlarına pulsuz təhsil verirdi. Təəssüf ki, bu məktəblərin uzun müddət fəaliyyətinə icazə verilmədi. 1915-ci ildən sonra Həmzə Niyazi daha çox bədii ədəbiyyat sahəsində fəaliyyət göstərdi və dəyərli əsərlərini yazdı. Əgər o, 1937-ci ilə qədər yaşasaydı Abdulla Qədri, Fitrət, Mağcan Cumabay, Əhməd Baytursun kimi onu da “pantürkist”, “panislamist” damğası ilə ya sürgünə göndərəcək, ya da güllələyəcəkdilər. “Sovet təbliğatçısı kimi onu Şahimərdan kəndinə göndərüb orada öldürdülər. Bu da imperiyanın bir oyunu idi. “[3,107] Əsərləri ilə xalqını xoş günlərə səsləmiş, müasir özbək ədəbiyyatının, teatrının, musiqisinin inkişafına təkan vermişdir

Ədəbiyyat

1. Tahirli A. Bütün türklərin tərcümanı. Bakı: Ozan, 2011, 240 s.
2. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 632 s.
3. Ülvi A. Azərbaycan-Özbək (cıgatay) ədəbi əlaqələri. Bakı: Qartal, 2008, 326 s.

УДК 81'27

ИЗМЕНЕНИЕ СМЫСЛОВ КОГНИТИВНОЙ МОДЕЛИ «РУКА – ВЛАДЫКА» В РУССКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ В ДИАХРОНИИ

*Демидова Евгения Евгеньевна,
кандидат филологических наук, преподаватель.
Международный гуманитарный университет им. П. П. Семёнова –
Тянь-Шанского, Санкт-Петербург, Россия
MGU-SPb@bk.ru*

Abstract. The article describes the somatic cognitive model of the "hand is the lord". The relevance of the conducted research lies in determining the stages of development of the meanings of this model over three centuries – from the XIX century to the present time. The primary meanings of the model are: 1. The ability to find a way out in a difficult situation, getting excitement from it; 2. The ability to fight; 3. Creativity; 4. Expression of will, fulfillment of the desired; 5. Making an unambiguous decision; 6. The opportunity to receive; 7. Art; 8. God's punishment; 9. Ruthlessness. These first conceptions were formed in the XIX century. The model has doubled the number of meanings in the twentieth century: 1. Diocese; 2. Patronage; 3. Lobby; 4. Tyranny; 5. Greed; 6. Action understood as creation; 7. Art; 8. Generosity; 9. Independence; 10. Responsibility; 11. Arbitrariness; 12. Power; 13. Self-will; 14. Bureaucracy; 15. Indulgence of whims; 16. Expression of will, fulfillment of the desired; 17. The ability to freely carry out any activity at their discretion; 18. Ruthlessness. The 19th century tripled the number of such meanings: 1. Power; 2. Indulgence; 3. Self-will; 4. Arbitrariness; 5. Expression of will; 6. Creation.

Keywords: cognitive model, somatic code, language picture of the world, linguoculturology.

Введение. В лингвокультурологии XIX в. сформировалось одно из приоритетных направлений – изучение когнитивных моделей². Основная цель статьи – описать соматическую когнитивную модель «рука – владыка». Поставлены три задачи для ее решения: 1. Определить хронологию изменения смыслов когнитивной модели. 2. Отыскать смыслы, в том числе первичные, которые эта модель актуализирует; 3. Проследить семантические связи между другими лингвокультурами, отыскав основания создания данной когнитивной модели.

Изучение когнитивных моделей началось в 10–20-е годы XXI в. [см., например: 2, с. 232–242; 3, с. 85–98]. В современной лингвистике отсутствуют работы по теме статьи: в этом заключается научная новизна исследования.

² Под когнитивной моделью понимается «стереотипный образ, с помощью которого организуется некий жизненный опыт. Такая модель определяет нашу концептуальную организацию опыта, оценку этого опыта, а также то, что мы хотим выразить» [1, с. 33].

Семантические сферы ограничены набором когнитивных моделей, их выражающих. Власть и управление – особая область картины мира – так же имеет свой набор когнитивных моделей, реализующих соответствующие смыслы.

Соматический код лингвокультуры – это совокупность наименований тела человека и его составляющих частей, а также специфичных для них физических или ментальных характеристик, состояний и действий [4, с. 98–99]. В описаниях сферы власти часто встречаются соматические метафоры: *взять управление в свои руки, глава региона, органы власти, заседание парламента* и т. д.

Материалы и методы исследования. В статье использовано несколько методов научного анализа: описательный, сравнительно-исторический, интерпретативный, аналитический. Материалом исследования являются 120 контекстов из Национального корпуса русского языка: далее – НКРЯ (www.ruscorpora.ru), пять словарей русского языка XIX – XXI вв.: М.И. Михельсон (1896–1912), МАС (1999), Д.Н. Ушаков (1935–1940), С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова (1992), В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина (2007).

Результаты исследования.

Изучаемая когнитивная модель (далее КМ) актуализируется через словосочетание *рука – владыка*, являющаяся частью поговорки *своя рука – владыка* разг. «о возможности поступать по своему усмотрению, желанию» [5, с. 499].

Интересен аспект изменения смыслов у данной поговорки в диахронии. В XIX в. поговорка *своя рука – владыка* толкуется как: 1. Своеволие сильного; 2. Не надейся на других, а делай сам [6]. В этих значениях ей близка немецкая пословица: *Selbst ist der Mann*. В. И. Даль трактует русскую поговорку двояко: 1. Всяк своим умом живет; 2. Своя доля [7]. В. И. Даль приводит полный вариант этой пословицы: *Своя рука, да над своим добром – владыка* [7].

Рука «связана в символике власти, господства» [8, с. 171]. Метафоры рук делят правую и левую сторону. В религиозном христианском дискурсе правая рука – *десница божья* – символ карающей силы. В историческом дискурсе левая рука – ассоциируется с искусностью, мастерством (тульский умелец *Левша*, подковавший блоху). Владыкой называют архиерея (устар.) и митрополита. В договорных грамотах подпись архиерея могла стоять выше, чем подпись князя, что свидетельствует о главенстве церковной власти над светской в определенный период развития государства.

Согласно данным НКРЯ, впервые сочетание «*рука – владыка*» встречается в неоконченном романе А.А. Бестужева-Марлинского «Вадимов», датированного 1834 г. Писатель вкладывает два смысла, расширяя выражение эпитетом *русская*: 1. «умение найти выход в трудной ситуации, получая от нее азарт»; 2. «умение воевать»³. Первосмысл КМ относится к фактору действия и переделки неудачно сделанного, обозначенных глаголами *кроить, гладить, обтачивать, ломать, рвать* объединённых семантикой творчества⁴. Другими тремя первосмыслами являются: 1. «волеизъявление, исполнение желаемого»⁵; 2. «принятие однозначного решения»⁶; 3. «возможность получить»⁷. К концу XIX в. формируется еще один смысл когнитивной модели: «искусство»⁸.

В христианской традиции существуют дополнительные смыслы КМ: «божье наказание»⁹ и «беспоощадность»¹⁰. В латыни есть слово *omnipotentia* «всемогущество; всеисилие»¹¹ (англ. *omnipotence of*

³ Да, русская рука владыка! Она сорвет хоть какой банк под конец игры; но разве в первый раз русские под стенами Ахалциха? А. А. Бестужев-Марлинский. Вадимов (1834).

⁴ Своей рукой владыкой забирает она и вещи и мнѣня: кроить, гладить, обтачивает, ломает, рвет, соиздаст, но чаще – передѣлывает старую погудку на новый ладъ, и все это не по нуждѣ, не по убѣжденію, а такъ – здорово живешь – изъ ребячьей прихоти! Ф. Барановский. Переводы (1840).

⁵ От царя земного далеко, а царь небесный грѣшников милует, так делай что хочешь – своя рука владыка. М. Н. Загоскин. Русские в начале осмнадцатаго столетия (1848).

⁶ Все эти переговоры, переписки могли бы не достигнуть до желанной цели, а тут просто и прямо все решила рука-владыка. П. А. Вяземский. Старая записная книжка (1830–1870).

⁷ На кого бы гнѣваться-то! мы черницы въ дѣла мірскія не мѣшаемся – молимъ Бога о благодѣющихъ и власть держащихъ; въ споры не вступаемъ, препятій не чинимъ, а смѣлому – города и съ пригородов! коли рука владыка – бери! В. П. Ключников. Семья вольнодумцев // «Нива», №№ 1–19, 1872.

⁸ Он может по временам делать экскурсии в эту область, но центр тяжести его деятельности должен непременно лежать в художественной сфере, где у поэта, как говорится, своя рука владыка. Н. К. Михайловский. Жестокий талант (1882).

⁹ Во всех своих страданиях она так привыкла чувствовать на себе руку владыки, что и тогда, когда тяготеет на народе десница Вышнего, она ищет около себя или поближе под собою виновников напасти. П. А. Вяземский. Старая записная книжка (1830–1870).

¹⁰ Не пощадив свой журнал (своя рука владыка!), он, заняв почти все страницы двух номеров, все свои усилия употребил: 1) на ругань, 2) на беззастенчивое передергивание чужих слов и бесцеремонное искажение их смысла, 3) на доказательство неважности Донской конституции и присяги, 4) на разведение самого дешевого сорта демагогии и 5) на призыв к казакам об «изоляции самостийников». Ш. Н. Балинов. Запоздалый «сполах» Н. М. Мельникова // «Вольное казачество» № 63–64, 1930.

God), выражение *рука – владыка* ему соответствует. Владыка – это иное имя бога, рукой которого творится мир и создаются в нем события. Он исполняет свои желания, творит свою волю и претворяет задуманное в материальном мире. Другими словами, поговорка *своя рука – владыка* берет свое начало из религиозных текстов, подтверждением этому служат признаки бога в христианстве: всеведение, совершенство, всемогущество и вездесущность Бога.

Словари XX в. века показывают изменение значения поговорки *своя рука – владыка*. МАС дает такое толкование: «возможность поступать по своему усмотрению, желанию» [9]. Д. Н. Ушаков приводит негативную дефиницию к этой поговорке: «о самодуре, деспоте, человеке, который делает все, что хочет» [10]; «о возможности самому всем распоряжаться» [11].

Начало XX вв. ознаменовалось формированием новых смыслов КМ: «епархия»¹², «покровительство»¹³, «лобби»¹⁴ и ироничных смыслов, выражаемых КМ: «самодурство»¹⁵ и «жадность»¹⁶. Среди сохранившихся смыслов КМ отмечаются два: 1. «действие», понимаемое как творение¹⁷; 2. «искусство»¹⁸. К середине XX в. появляются смыслы: «щедрость»¹⁹, «самостоятельность»²⁰, «ответственность»²¹, «самоуправство»²², «власть»²³, «своеволие»²⁴, «бюрократия»²⁵, «потакание прихотям»²⁶. До конца XX в. для КМ актуальны первосмыслы

¹¹ *Spiritualitatem tueri non possumus quae omnipotentem Deum creatoremque obliviscitur.*

¹² Спросите (что еще недавно было), когда комиссия по исполнению росписи, обратив внимание на неправильное распределение наградных кредитов между местными учреждениями и маленькими служащими и служащими в центральных ведомствах, где своя рука владыка, затребовала от Контроля сведения наградах и пособиях в центральных ведомствах свыше 500 р., выданных на одно лицо. А. И. Шингарев. Правительство и Дума в вопросах бюджета (1912).

¹³ У него есть большой покровитель, граф Строганов: это рука-владыка в Обществе поощрения художеств, а главную действующую роль как исполнитель тут, разумеется, сыграет Д. В. Григорович. И. Е. Репин. Далекое близкое (1912–1917).

¹⁴ Ведь в президиуме у друзей Кишкина и Терещенки своя рука владыка. Н. Н. Суханов. Записки о революции (1918–1921).

¹⁵ Алексей Антипыч повывтаскал все свои забытые пьесы и ну их ставить. Это называется своя рука владыка. Так этим он принижает в глазах публики литературную корпорацию. П. М. Невежин. Воспоминания об А. Н. Островском (1906–1910).

¹⁶ Из присланного плана вижу, что ты забрал больше комнат, чем тебе нужно. Ну да своя рука владыка. Но я очень рад, что в Институте дела налаживаются и работа идет. П. Л. Капица. Из переписки с Н. Н. Семеновым (1923).

¹⁷ Вообще «своя рука владыка» действует в полной мере. А. Н. Савин. Дневник (1911).

¹⁸ Искусство всегда выход, оно предприятие с ограниченной ответственностью: в нем своя рука владыка. М. А. Алданов. Бегство (1930).

¹⁹ Но сам хозяин, вместо экономии, всегда был щедрее тех, кого ограничивал... Ну, уж своя рука владыка. Зато и удовольствия этого он никому не уступал. Г. Д. Гребенщиков. Чураевы (1952).

²⁰ Своя рука владыка, себе головы, хозяева. Б. Л. Пастернак. Доктор Живаго (1945–1955).

²¹ Отцовская рука – владыка! – согласился Ковшов и, приоткрыв дверь, заглянул в сени. А. И. Мусатов. Большая весна (1957).

²² Да, его стиль работы – это в какой-то степени стиль прежних времен, самоуправство, своя рука владыка и так далее... Ю. Трифонов. Утоление жажды (1959–1962).

²³ Рядом со статьей Засулич – присланная из Полтавы статья В. Г. Короленко, которая называется «Протест» и начинается так: «Мне, профессиональному писателю, кровь бросилась в лицо от негодования, когда я увидел номер «Полтавского Дня» с белыми полосами, в которых так ясно почувствовалась властная «рука-владыка», считающая себя вправе стать между гласностью и населением нашего края». Г. П. Струве. Дневник читателя // Мосты. Сб. статей к 50-летию русской революции, 1967.

²⁴ Частенько хозяин собаки, попирая старые традиции («своя рука – владыка!»), называет гончую Дианкой, Трезором, Марсом, а владелец борзой, чтобы выглядеть ультрасовременным, дает кличку Вымпел, Атом и т. п. Н. Пахомов. Несколько слов о кличках собак // Охота и охотничье хозяйство, 1969. Лавлинский... «припечатывает» нечто о Высоцком в своей рецензии на «Нерв» («Литературное обозрение», № 7), – своя рука владыка... И. А. Дедков. Дневник (1982).

²⁵ Это вызвало ряд трудностей бюрократического свойства, но, как говорится, своя рука владыка... Александр Бовин. Пять лет среди евреев и мидовцев, или Израиль из окна российского посольства (1999).

²⁶ Само собой, что лететь туда не было никакой надобности, но валюта в кассе Союза еще не исчерпалась, своя рука – владыка, чего не полететь первым классом, со всеми удобствами. Г. Я. Бакланов. Жизнь, подаренная дважды (1999).

«волеизъявление, исполнение желаемого»²⁷ и «возможность»²⁸, при этом последний расширился до «возможность свободно осуществлять любую деятельность по своему усмотрению».

Словари русского языка XXI в. показывают тенденции к появлению новых значений, так и сохранению прежних у пословицы: 1. разг. О возможности поступать по своему усмотрению, желанию [ФСРЯ, с. 499].

В XXI в. у КМ наблюдается сокращение развернувшихся ранее смыслов: сохраняются смыслы: «власть»²⁹, «потакание прихотям»³⁰, «своеволие»³¹, «самоуправство»³². В это время возвращаются первосмыслы: 1. «волеизъявление»³³ и 2. «творчество», трансформировавшийся в «творение»³⁴.

Заключение.

Своя рука является знаком своеволия, самоуправления и силы. Владычество подтверждает эти смыслы: полной силы, власти и господства.

В диахронии русского языка наблюдается три этапа развития смыслов когнитивной модели «рука – владыка»:

I. Первосмыслы (1. Умение найти выход в трудной ситуации, получая от нее азарт; 2. Умение воевать; 3. Творчество; 4. Волеизъявление, исполнение желаемого; 5. Принятие однозначного решения; 6. Возможность получить; 7. Искусство; 8. Божье наказание; 9. Беспощадность);

II. Промежуточные смыслы XX в. (1. Епархия; 2. Покровительство; 3. Лобби; 4. Самодурство; 5. Жадность; 6. Действие, понимаемое как творение; 7. Искусство; 8. Щедрость; 9. Самостоятельность; 10. Ответственность; 11. Самоуправство; 12. Власть; 13. Своеволие; 14. Бюрократия; 15. Потакание прихотям; 16. Волеизъявление, исполнение желаемого; 17. Возможность свободно осуществлять любую деятельность по своему усмотрению; 18. Беспощадность);

III. Актуальные смыслы XXI в. (1. Власть; 2. Потакание прихотям; 3. Своеволие; 4. Самоуправство; 5. Волеизъявление; 6. Творение).

Как показывает проведенное исследование, КМ «рука – владыка» наивысшую степень развития достигла в XX в., когда для нее актуально наибольшее количество смыслов, связанных с разными сторонами проявления власти. В XXI в. количество функционально значимых смыслов заметно сокращается – втрое, что говорит, что представление о власти меняется, появляются новые символы, приходящие на смену прежним. Власть переосмысливается в новом времени в метафорах механизма (мир меняется нажатием *кнопки*, а перед этим поколение назад произошла *перезагрузка* власти).

Литература

1. Пименова М. В. Концепты внутреннего мира человека (русско-английские соответствия): дис. ... докт. филол. наук: 10.02.01 / Марина Владимировна Пименова. СПб., 2001. 497 с.

2. Пименова М. В. Символические признаки в структуре концепта *сердце* (когнитивные модели «сердце – Бог», сердце – солнце» и «сердце – жертва») // Язык. Текст. Дискурс. Ставрополь, 2012. Вып. X. С. 232–242.

3. Пименова М. В., Бодриков А.Б. Война как миф: когнитивная модель «театр военных действий» (на примере периода русско-японской войны) // Мифологос. Серия: «Миф и общество: история, политика, социология». 2023, № 4(8). С. 85–98.

²⁷ Своя рука – владыка, как пожелаем, так и сделаем: Константину Азадовскому в Питере сами наркотики подбросили, сами же и срок впаляли – не будь несоветским человеком! Евгений Попов. Подлинная история «Зеленых музыкантов» (1997).

²⁸ Они, конечно, в любую минуту (своя рука – владыка) могли стать государственным агентством, но тогда их не признали бы другие участники конвенции. В. Войнович. Дело № 34840 (1999).

²⁹ Очень просто, командир. Твоя рука в твоём подразделении владыка. Ты можешь приказать, чтобы нам сейчас же, в ночь загрузили. В. Черкасов. Черный ящик (2000).

³⁰ В этом же году им плюнут в душу еще раз – Брежнева сделают дважды Героем Советского Союза. Своя рука – владыка. В. Быков, Ольга Деркач. Книга века (2000).

³¹ И хотя мальчонка появился на свет 19 декабря 1955 года, мамин брат, работавший в ту пору председателем сельсовета, решил для «круглости» записать малого первым января 1956 года (своя рука – владыка!). Личность. Он видит скрытое от глаза // «Марийская правда» (Йошкар-Ола), 10.01.2003.

³² Приписка избирателей за рубежом – не нарезка округов, она не регламентирована и тут своя рука владыка. Лев Московкин. Пьяный народ не доползёт до избирательных урн // Интернет-альманах «Лебедь», 26.05.2003.

³³ Хотя проще всего, не вдаваясь в лишнюю казуистику, распространить на Францию действие поправки Джексона-Вэника, ибо здесь даже и объяснять ничего не надо — хочу и распространяю, своя рука владыка. Максим Соколов. Дружба, скрепленная венником. 8.П – 14.П // «Известия», 2003.02.14.

³⁴ Именно такой смысл мы вкладываем в выражения «Все в руках Божьих», «Божья рука владыка», «Под рукой царевой народы и земли». Маргарита Альбедиль. «Ты держишь мир в простертой длани»: символика руки // «Теория моды», 2013.

4. Гудков Д. Б., Ковшова М. Л. Телесный код русской культуры: материалы к словарю. М.: Гнозис, 2007. 288 с.
5. Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Большой словарь русских поговорок. М: Олма Медиа Групп, 2007. 784 с.
6. Михельсон М.И. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образных слов и иносказаний. Т. 1–2. Ходячие и меткие слова. Сборник русских и иностранных цитат, пословиц, поговорок, пословичных выражений и отдельных слов. СПб.: Типография Академии наук, 1896–1912. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/michelson_new/9557/своя (дата обращения: 11.12.2024).
7. Даль В. И. Пословицы русского народа. Сборник пословиц, поговорок, речений, присловий, чистоговорок, прибауток, загадок, поверий и проч. М.: Университетская типография, 1862. 1101 с.
8. Адамчик В.В. Словарь символов и знаков. М.: АСТ, мн.: Харвест, 2006. 240 с.
9. Словарь русского языка: в 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; под ред. А. П. Евгеньевой. 4-е изд., стер. М.: Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999. (МАС)
10. Ушаков Д. Н. Толковый словарь русского языка: в 4 т. М.: Сов. энцикл.: ОГИЗ, 1935–1940.
11. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 72500 слов и 7500 фразеологических выражений. М.: Азъ, 1992. 960 с.

УДК 37.035.6 (075.8)

РОЛЬ БЛАГОПОЖЕЛАНИЙ В НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКЕ БАШКИР

*Хабибуллина Зулейха Ахметовна
Башкирский государственный педагогический
университет им. М. Акмуллы
г. Уфа, Россия*

Annotation. *Good wishes are the richest treasure trove of the pedagogical heritage of the Bashkirs. They are one of the bright elements of the Bashkir folk pedagogy, which help to transmit moral values, cultural heritage and life wisdom from generation to generation. This article examines good wishes as a component of the folk pedagogy of the Bashkirs and provides examples of the use of good wishes to form the speech culture of schoolchildren in the Bashkir language lesson.*

Key words: *Bashkir language, good wishes, ethnopedagogy, folk pedagogy.*

Речевой этикет является важной частью культуры любого народа, а для башкир он дополнительно несёт глубокую воспитательную функцию. Благопожелания являются одной из форм речевого этикета, где сконцентрированы мудрость и доброжелательность. Эти устойчивые формулы речи служат для установления контакта, выражения уважения и поддержки, а также для поддержания и завершения общения.

На сегодняшний день многие исследовательские работы, которые связаны с изучением языка и культуры, основаны на проявлении национального самосознания и национального духа. Отдельные стороны традиционного этикета башкир на современном этапе рассмотрены в исследованиях различных специалистов, в частности, педагогов: К.Ш. Ахиярова, Ю.З. Кутлугильдиной, лингвистов: З.Г. Ураксина, Ф.Г. Хисамитдиновой, Р.Н. Хадыевой, Л.Х. Самситовой; фольклористов: А.М. Сулейманова, С.А. Галина, Ф.А. Надыршиной, Р.А. Султангареевой, философов: Д.Ж. Валеева, З.Я. Рахматуллиной, З.Р. Валеевой, этнографов: Р.Р. Баязитовой и др.

Благопожелания (башк. *алгыш*) в башкирском языке – это достоверные факты, которые передают объемную информацию из жизни, быта, обычаев и культуры народа, которые определяют национальный портрет башкирского народа. Башкирская традиция благопожеланий сохранила множество форм, которые можно разделить на две основные группы. Первая группа – это пожелания, которые произносятся в обыденной жизни. Они чаще всего включают глаголы «булһын» (пусть будет) и «бирһен» (пусть даст), выражая надежду на лучшее.

У башкир в повседневной жизни при общении по тому или иному поводу: рождение ребенка, покупка, постройка дома, женитьба и т. д. используются речевые формулы благопожелания. Например, тем, у кого родился ребенок, адресуют следующие пожелания: *тәүфиклы булһын* (пусть будет благонравным, дисциплинированным); *озон ғүмерле булһын* (пусть будет долголетним); *ата-инәһенә тиң үҫһен* (пусть растёт ровней своим родителям). Если ребенок родился в бездетной семье, говорят: *аяғың еңел булһын* (пусть твоя нога будет легкой, т. е. не будь последним). При виде работающих говорят: *алла ярзам бирһен* (пусть аллах поможет); *эшегеҙ уң булһын* (пусть дела будут удачными); *алла кеүәт бирһен* (пусть аллах даст силы). Тому, у кого пропала вещь, говорят: *килер қаза шуның менән үтһен* (пусть ожидаемое несчастье уйдёт с этим); *насип булмаған, язмаған* (не было тебе предназначено). Если человек приобрел новую вещь, ему говорят: *йылы тәнеңдә туҙһын* (пусть износится на теплом

(живом) теле); *котло булһын* (пусть будет с душой, счастливой); *тузғансы кей* (носи, износи). Невесте в доме родителей мужа говорят: *төклө аяғың менән* (дословно: с богатой, счастливой ногой); *төшкән ереңдә таи кеүек бат* (буквально: где оказалась - застынь камнем) и т. д.

Вторая группа – это поэтические благопожелания, которые традиционно связаны с календарными праздниками и имеют художественную форму. К этой группе относится башкирский детский фольклор. Устное народное творчество представляет собой свод духовных ценностей и является определенной средой жизни ребенка, оно оказывает большое влияние на воспитание творческой личности, устанавливает педагогическую преемственность между разными этапами развития, позволяет реализовать преемственность эффективного семейного, дошкольного и школьного воспитания.

Благопожелания (алгыши) башкирского народа - богатейшая сокровищница педагогического наследия, являясь одним из ярких элементов башкирской народной педагогики, они помогают передавать нравственные ценности, культурное наследие и жизненную мудрость из поколения в поколение. С педагогической и научной точки зрения башкирским благопожеланиям можно дать следующее определение. Алгыш – это одна из составных частей народной педагогики, отражающие этические воззрения народа в виде наказа, пожелания, восхваления, прощения в свободной стихотворной форме. Они играют значимую роль в учебно-воспитательном процессе, обеспечивая комфортную атмосферу на уроках и мотивируя учащихся. Мотивация к учебному процессу зависит напрямую от отношения субъектов образовательного процесса к обучению. В этом случае очень многое зависит от педагога, как он выстроит каждый этап занятия: приветствие, вводную часть, основную и заключительную части, прощание.

Погружение обучающихся в работу с применением новых методов проведения урока должно начинаться на этапе знакомства учителя с учениками, также на этапе приветствия педагога с обучающимися и обучающихся друг с другом, ведь успех проведения занятия зависит от организации его начала в гораздо большей степени, чем это обычно принято считать. Приведем некоторые техники приветствия, которые можно использовать на занятиях. Всегда интересно и продуктивно выглядит использование техники под названием «Приветствие и индивидуальность». Благопожелания – это общепринятые слова, устойчивые словосочетания, употребляющиеся в общении для установки речевого контакта (коммуникации) с собеседником – *Хәйерле иртә (көн)! (Доброе утро (день)!)*, для поддержания этого контакта – *Хәлдәрегеҙ нисек? – Яҡшы. (Как у вас дела? – Нормально)*, для завершения контакта – *Уңыштар теләйем! – Желая удачи!*

Что касается уроков башкирского языка, какие же благопожелания можно использовать во время учебного процесса? Как мы говорили ранее, слова учителя играют очень важную роль в течение всего урока. Урок башкирского языка начинается с приветствия, например: *Хәйерле иртә, балалар, кәйефтәрегеҙ шәпме? Яңы көндө матур һүҙҙәр менән башлаһаң, көн яҡшы уза, тиҙәр. Әйзәгеҙ әле бер-беребезгә теләктәр әйтеп алайыҡ.*

На втором этапе обучающимся можно предложить начать новый день с улыбки и сказать друг другу благопожелания или комплименты: *Яңы көн тыныслыҡ алып килһен! Яңы көндә тик “5”-ләр генә алайыҡ! Яңы көндә барыбыҙ за яҡшы эштар генә кылайыҡ!*

В научной, учебной и справочной литературе насчитывается до 17 видов речевого этикета: обращение, приветствие, знакомство, приглашение, поздравление, благодарность, прощание и др. Каждый человек, который говорит на родном языке, умеет употреблять все виды речевого этикета, потому что без этого невозможно общение. Поэтому при изучении языка, особенно неродного, первые слова, усваивающиеся школьниками, это слова речевого этикета: *раһмәт (спасибо), зинһар (пожалуйста), хәйерле иртә, көн, кис (доброе утро/ день/ вечер), сәләмәт бул (будь здоров), һау-сәләмәт булығыҙ (будьте здоровы)* и др. В начале изучения родного языка тоже обращается внимание на слова речевого этикета.

Профессия учителя характеризуется повышенной гиперответственностью. Учитель «приближается» к школьнику с помощью благопожелательных слов. От учителя требуется доскональное внимание, осторожность, чуткость, уверенность в каждом своем слове. Учителю, который работает в школе (гимназии, лицее, колледже и т. д.), необходимо ежедневно использовать благопожелания, чтобы развить ребенка, формировать позиции школьника.

Башкирские благопожелания (алгыши) действуют на детей разного возраста обуславливают учет этнической специфики, также применяют в роли средства воспитания в целом, национального целого. Как воспитательное средство значимость башкирских благопожеланий состоит в том, что равносильно другим средствам педагогики, формирует ценные представления и самооценку личности естественным путем.

Учитель играет ключевую роль в интеграции благопожеланий в образовательный процесс. Педагогу, который работает в школе, важно использовать речь как механизм личностного развития ребенка, формирование позиции ученика, смыслов, образов, саморегуляции. Слово учителя является мощным инструментом, через который можно поддерживать учеников, помогать им раскрывать свои способности и мотивировать их к обучению. Слово педагога, которое определяет характер речевой деятельности ученика, чрезвычайно важно в процессе их взаимодействия. Приведем в пример слова В. А.

Сухомлинского: «Мудрое и доброе слово доставляет радость, глупое и злое, необдуманное и бестактное приносит беду. Словом можно убить и оживить, ранить и излечить, посеять смятение и безнадежность и одухотворить, рассеять сомнения и повергнуть в уныние, сотворить улыбку и вызвать слёзы, породить веру в человека и заронить неверие...». Педагог «прикасается» к личности ученика с помощью своей речи. От него это требует доскональное внимание, осторожность, чуткость, выверенность в каждом своем слове.

Перед учителем стоят важные задачи:

- Создание атмосферы доверия и поддержки: доброжелательные слова снижают стресс и помогают ученикам сосредоточиться на учебе.

- Помощь в преодолении страха ошибок: например, слова «*Хаталанырға куржма, һин барыбер уңышка өлгәшерһең*» (Не бойся ошибаться, ты всё равно добьёшься успеха) позволяют детям быть смелее и увереннее.

- Стимулирование активности и самостоятельности: слова поощрения и мотивации, такие как «*Мин һезгә ышанам*» (Я в вас верю), побуждают учеников к действию.

Эти речевые обороты помогают ученикам почувствовать поддержку, избавиться от страха наказания за ошибки и развивать самостоятельность.

В учебной среде использование благопожеланий становится инструментом для формирования речевой культуры школьников. Через благопожелания ученики учатся выражать свои мысли в уважительной и тактичной форме, что позволяет им комфортно чувствовать себя в общении как со знакомыми, так и с незнакомыми людьми.

На уроках башкирского языка речевой этикет вводится через:

1. Ситуативные задания: учащиеся составляют диалоги, где приветствуют, благодарят и желают друг другу успехов.

2. Иллюстрации и рисунки: визуальный материал помогает детям освоить формулы общения в различных ситуациях.

3. Ролевые игры: учащиеся воспроизводят сценки, связанные с бытовыми ситуациями, например, поздравление с праздником или прощание.

Такая работа развивает у школьников не только речевые навыки, но и уважение к культуре своего народа.

Речевой этикет играет важную роль в социализации детей. Умение правильно и уважительно выражать свои мысли помогает ученика укреплять дружеские отношения с одноклассниками, находить общий язык с учителями и другими взрослыми, а также уверенно чувствовать себя в новых социальных ситуациях.

Башкирские благопожелания имеют особую силу, так как они несут в себе искренние добрые намерения. Например, слова «*Хозай тел аскыстары бирһен!*» (Пусть Бог дарует тебе красноречие) или «*Алла ярзам итһен!*» (Пусть Бог поможет) побуждают к взаимной поддержке и вниманию к окружающим.

Благопожелания играют важную роль в формировании успешных качеств личности. Интеграция благопожеланий в учебный процесс помогает сохранять культурное наследие, формирует нравственные основы личности и создаёт комфортную образовательную среду для каждого ученика. С их помощью у школьников развиваются доброта и отзывчивость: слова благодарности и поддержки помогают детям понять ценность добрых поступков; уважение к старшим и сверстникам: через традиционные фразы ученики осваивают нормы речевого этикета; терпение и трудолюбие: пожелания успехов и удачи мотивируют к достижению целей.

Использованная литература

1. Башкирское народное творчество. Т. XII: Обрядовый фольклор / сост., авт. вступ. ст. и коммент. Р. А. Султангареева, А. М. Сулейманов. – Уфа, 2010.
2. Головин И. Б. Основы культуры речи. Санкт-Петербург: Слово, 1983.
3. Мухамедьянов С. А. Этнопедагогические очерки. – Уфа, 1998.
4. Хисамитдинова Ф. Г., Ураксин З. Г. История и культура Башкортостана. Учебное пособие. – Уфа, 2003. – С. 185.

ТРАНСФОРМАЦИЯ РУССКОЙ СВАДЕБНО-ОБРЯДОВОЙ ТРАДИЦИИ В УСЛОВИЯХ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Кульманова Нонна Галымовна
Челябинский государственный институт культуры
г. Челябинск

Түйіндеме: Мақалада фольклорлық-этнографиялық экспедиция материалдары ұсынылған Қарағанды облысы Шет ауданы Красная поляна ауылында оның ішінде орыс үйлену рәсімі тіркелген бірге қазақ дәстүрінің элементі. Талдау да жүргізіледі Қарағанды облысының ұлттық құрамы тақырыбындағы дереккөздер үйлену тойы кешенінің семиотикасы тақырыбы. Факторлар анықталады үйлену рәсімін өзгерту.

Кілт сөздер: дәстүрлі мәдениет, үйлену рәсімі, Орыс қоныс аударушылары, Орталық Қазақстан.

Свадебно-обрядовый комплекс - одна из самых значимых и древних традиций в жизни каждого народа, он отражает культурные, социальные и экономические аспекты общества. Региональной специфике свадебного обряда посвящено бесчисленное количество трудов. Особый интерес представляют собой те традиции, которые сформировались в поликультурной среде, а именно в среде, где русское население не является коренным.

Традиции, сформированные в поликультурной среде, часто отражают процессы адаптации и интеграции различных культурных элементов. Они показывают, как разные народы приспосабливаются к компактному проживанию, в результате которого создаются новые формы культурной жизни. Изучение таких традиций позволяет лучше понять механизмы межкультурного взаимодействия и его влияние на формирование новых культурных идентичностей.

В ходе исследования мы рассмотрим на примере села Красная Поляна Шетского района, как русская свадебная традиция адаптировалась к условиям Центрального Казахстана позднесоветского периода, какие изменения произошли в структуре обряда, символике и значении свадьбы.

Центральный Казахстан – обширный регион, в состав которого на сегодняшний день входят две области: Карагандинская и Улытауская. Историко-этнографические материалы свидетельствуют о довольно разнообразном составе казахских родов в Центральном Казахстане. Преобладают казахи Среднего жуза племени Аргын. В настоящее время здесь компактно проживают представители таких родов как Каракесек, Куандык, Суйиндик, Тобыкты, Таракты [1].

Как отмечают исследователи, русская диаспора формировалась на данной территории достаточно медленно, активных темпов миграции не наблюдалось. Этому способствовало, прежде всего, географическое положение и климатические условия, которые не позволяли в полной мере заниматься земледелием – основным видом хозяйства, традиционным для русского народа.

Б. С. Малыбаева утверждает, что в конце XIX — начале XX века на севере Центрального Казахстана, на территории современного Нурина района, появились первые поселения русских и украинских переселенцев. В бассейне реки Нуры, где преобладают плодородные темно-каштановые почвы и достаточное количество осадков, русские смогли заниматься бесполівным земледелием.

На территории современной Караганды были основаны русско-украинские поселки, а именно Большая Михайловка, Дубовка, Черниговка, Волынское и другие. Эти «поселки, состоявшие из саманных, дерновых и глинобитных хат, по своему экономическому существу были сельскохозяйственными, хотя определенный процент их жителей постепенно втягивался в угольное производство» [6, с. 196]

И всё же регион оставался недостаточно привлекательным для переселенцев, чьим главным традиционным занятием оставалось земледелие. Тем не менее, Центральный Казахстан оказался перспективным для развития промышленности, в добыче полезных ископаемых, и в эксплуатации других природных ресурсов.

В середине XIX века в Центральном Казахстане активно исследовались месторождения полезных ископаемых. В результате русский купец Н. Ушаков в 1840-х годах получил разрешение на строительство Спасского медеплавильного завода, который должен был располагаться в сорока верстах от Карагандинских угольных копей. Медная руда добывалась на Успенском руднике и обогащалась на Сарысуйской фабрике. Примерно в то же время в урочище Караганды-басы было обнаружено угольное месторождение, которое называли Карагандинские угольные копи.

Пролетариат состоял из опытных рабочих, привлечённых с горнозаводских территорий Урала, а также из обедневших русских и украинских крестьян из близлежащих деревень. Со временем казахов начали стали нанимать для работы в тех отраслях горнозаводского производства, где раньше трудились только русские рабочие. В 1864 году на Успенских горных рудниках, угольных копиях Караганды и

Спасском медеплавильном заводе в среднем работало не менее 650 человек: 212 из них были русскими, а 357 – казахами.

В 1857 году рядом с Карагандинскими копиями появился первый шахтёрский рабочий посёлок. Он состоял из трёх одноэтажных кирпичных домов для администрации и нескольких бараков из самана для рабочих. Это событие положило начало строительству города Караганды. Спасский завод, строительство которого дало старт освоению угольных месторождений, сыграл важную роль в этом процессе. [8, с. 1143].

К 1926 году численность населения в Центральном Казахстане составляла 4963 человека. Большинство из них - 4111 человек - проживало в сельской местности, занимаясь земледелием, огородничеством, скотоводством, а на побережье Балхаша - рыболовством. В сельской местности люди разных национальностей жили компактно. В Центральном Казахстане преобладали русско-украинские поселения [6, с. 198].

Русское население массово прибыло на данную территорию в советский период в 1931 году, данный процесс переселения тесно связан с работой так называемого Карлага (Карагандинский исправительно-трудовой лагерь). Народ переселяли на территории спецпоселений, которые комплектовались в основном за счет «кулацкой ссылки». К 1938 году по области имелось 30 посёлков с населением 91297 человек. Кулаки были представлены следующими народами: русские, украинцы и немцы, а также присутствует упоминание казахов, поляков, белорусов, татар, евреев, эстонцев, мордвы, армян, литовцев и других народов [5, с. 72].

Село Красная поляна основано в 1956. В окрестностях округа есть бывшие отделения «Карлага» 1930–1950 года, откуда и происходило основное население села. Специализированными направлениями хозяйства села являлись выращивание племенного крупного рогатого скота, овощеводство [4, с. 322].

В 2024 году мы посетили данное село в целях исследования свадебно-обрядовых традиций данной местности. В ходе исследования был опрошен 1 респондент в лице местной жительницы, Кульмановой (Жаксимбаевой) Нонны Шаймерденовны, которая родилась в Шетском районе в 1953 году. Мать респондентки родом из д. Литвиново Витебской области Белорусской ССР, отец (отчим) – из с. Атбасар Акмолинской области Казахской ССР.

Свадьба респондентки состоялась в июле 1977 года, её жених был родом из соседнего аула Бурма Шетского района. Празднование длилось 3 дня, что соответствует устоявшейся форме русской свадьбы. Респондент отмечает, что в свадьбе фигурировал дружка, а также подружка невесты. Традиция дружек - тех, кто держал венец во время венчания, во второй половине XX века претерпевает изменения, теперь они назывались свидетелями и своими подписями скрепляли подписи молодоженов в свидетельстве о браке [3, с. 419]. На основе предоставленных фотографий мы сделали выводы, что отличительным признаком у обоих была бутоньерка – цветок или букетик цветов на пиджаке.

Для свадеб позднего периода характерна замена традиционной одежды на более современную, однако достаточно устойчиво сохраняется традиция надевать свадебный венок невесте и бутоньерку жениху и дружке. Бутоньерку прикалывали на ворот костюма ещё в XVI веке, подобным образом мужчины спасались от «дурного глаза». В XVIII–XIX веках бутоньерка была очень модным аксессуаром, без цветка не появлялись на публике. Сейчас же данное украшение используют в особенных случаях, в том числе на свадьбу [9, с. 179].

В первый день свадьбы жених с дружкой и родственниками направлялись к дому невесты, где ему преграждали дорогу и просили за невесту выкуп её родные. Затем молодые направлялись в ЗАГС. Стоит отметить, что регистрация брака в советский период являлась заменой традиционному обряду венчания с целью уменьшения роли церкви в общественной жизни граждан.

Венчание (а также крещение, отпевание), не были исключены полностью, и все же практиковались, однако легальной и признаваемой новой властью стала считаться исключительно регистрация актов гражданского состояния в специально создаваемых органах при исполнительных комитетах Советов.

После регистрации молодожены направлялись в дом жениха, где их уже заранее встречает родня. Матери молодых выносили каравай. Караваем благословляли жениха и невесту на счастливый брак.

Каравайный обряд характерен для свадеб русского, белорусского и украинского народов. Он состоял из нескольких этапов, и, начиная с розжига печи и заканчивая подачей караваев молодым, обряд сопровождался приговариваниями, в которые вкладывался магический смысл. Однако сама респондентка не может вспомнить, было ли что-то подобное на ее свадьбе. По ее словам, в момент выноса караваев предполагается просить у родителей прощения и кланяться в ноги, однако сами молодые отказались от этой традиции.

Ввиду казахского происхождения жениха далее следовал ритуал, традиционный для казахской свадьбы, а именно ритуал инициации невесты *отқа май құю бұқ* (заливание кипящего масла в огонь), который символизирует ритуал задабривания духа священного огня. В свадебных обрядах тюркских народов огонь занимал особое место, почитался как священная стихия. Согласно древним представлениям, он обладал мощной катарсической силой, способной очистить от грехов и защитить невесту и её новый дом. [7, с. 392].

На второй день свадьбы, пока молодожены спят, ряженые (мужчины переодевались в женщин, и наоборот) воровали кур у соседей, приносили в дом жениха, где их обрабатывали женщины и варили куриный суп с лапшой. Данную традицию мы обнаруживаем и в украинской, и в белорусской традиции. Чтобы все могли отведать суп, нужно было выкупать ложки и вилки. Как подчеркивают некоторые исследователи свадебной традиции – это замена платы за вход. На третий день свадьбы молодые направлялись в дом невесты. Выпекались и подавались на стол блины.

Обрядовые действия с блинами широко распространены на постсвадебном этапе. Ряд исследователей отмечает, что блины в свадебной традиции, вероятно, символизируют девственность невесты [2]. В постсвадебный этап обрядовые действия с этими изделиями из теста могут воплощать ее утрату во время брачной ночи, а подача блинов и реакция жениха на них позволяла инсказательно сообщить о честности невесты. Однако данные детали респондентом не уточняются. Более подробно третий день не описывается. Не сохранились сведения об образцах фольклора, сопровождавших все обряды.

В заключение хотелось бы отметить, что трансформация русского свадебно-обрядового комплекса была неизбежна ввиду ряда факторов (политический, географический, экономический и др.) и коснулась всех территорий СССР. Поскольку в поселках, подобных Красной поляне, национальный состав смешанный, достаточно сложно выделить наиболее яркие и выдающиеся черты локальной позднесоветской свадебной традиции. Также затруднительно определить истоки тех или иных традиций. Сама респондентка не являлась этнической русской, однако при рассказе о свадьбе она подмечала, что «справляли по-русски». Ритуалы, описанные ею, были широко распространены как среди русских, так и белорусов, украинцев, а потому могут происходить из традиций каждого из названных народов.

Во второй половине XX века русские переселенцы все больше отказываются от ритуалов предсвадебного этапа, молодые выбирают пару самостоятельно и сразу переходят к основному этапу – регистрации брака. Уходят в прошлое такие традиции, как сватовство, венчание. Домашнее застолье заменяется посещением кафе, и в дальнейшем это явление прочно укоренится в свадьбах XXI века.

Однако сохранялись такие архаичные элементы, как ряженье, выкуп, приготовление обрядовой пищи в виде караваев, куриного супа, блинов. Что касается атрибутов свадьбы (венки, бутоньерка и др.), ввиду экономического фактора они принимают новые формы (зачастую упрощенные), состоят из новых материалов, и вместо самостоятельного изготовления, молодожены могут позволить себе приобрести уже готовые атрибуты.

Несмотря на разрозненность происхождения, на влияние советской идеологии, мы всё еще можем наблюдать, что переселенцам удалось сохранить те узнаваемые элементы традиции, которые позволяющие нам четко понимать, что мы имеем дело именно с русским свадебным обрядом.

Использованная литература:

1. Востров В. В. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX — начало XX) / В. В. Востров, М. С. Муқанов. - Алма-Ата «Издательство „Наука“ Казахской ССР», 1968. - 255 с. – Текст: непосредственный;
2. Гревцова, Т. Е. Блины в русском свадебном ритуале: культурная терминология и обрядовая семантика // Лингвокультурология. 2016. №10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bliny-v-russkom-svadebnom-rituale-kulturnaya-terminologiya-i-obryadovaya-semantika> (дата обращения: 10.11.2024).
3. Жидкова, Е. Советская гражданская обрядность как альтернатива обрядности религиозной / Е. Жидкова // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2012. №3-4 (30). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-grazhdanskaya-obryadnost-kak-alternativa-obryadnosti-religioznoy> (дата обращения: 14.11.2024).
4. Караганда. Карагандинская область : энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 2008. – 528 с. – Текст : непосредственный;
5. Козина В. В. Материалы государственного архива Карагандинской области как источник по изучению насильственных переселений (депортаций) в ходе работы комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (1930-е годы) / В. В. Козина, А. З. Жуманова. Фундаментальные и прикладные исследования: Концепты, методики, инновации. Материалы VI Всероссийской научно-практической конференции. - Ростов-на-Дону. – 2022. – с. 71-75 – URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48604819> (дата обращения 01.11.2024);
6. Малыбаева, Б.С. Русское население Центрального Казахстана в конце XIX – 20-е годы XX века. Актуальные вопросы современной науки и образования: Материалы международной научно-практической конференции - Том 1, Выпуск 15. - Московский финансово-юридический университет МФЮА, Кировский филиал – 2016. – с. 195-200. – URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?edn=xapipn&ysclid=m36z12zmrt792346115> ;
7. Наурзбаева, А. Б. Финно-Угорский и тюркский ритуал инициации невесты: общее и специфичное в традиционных сакральных знаниях (на примере обиходных утварей и казахов) / А. Б. Наурзбаева, Ж. Н. Шайгозова, С. П. Кульсариева // Вестник угроведения. 2021. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/finno-ugorskiy-i-tyurkskiy-ritual-initsiatsii-nevesty-obshchee-i-spetsifichnoe-v-traditsionnyh-sakralnyh-znaniyah-na-primere-obskih> (дата обращения: 05.11.2024).

8. Самохин, А. Ю. Центральный Казахстан: «железный след» английских концессионеров / А. Ю. Самохин // Наука и образование. Актуальные вопросы теории и практики: Материалы международной научно-практической конференции. – Самара–Оренбург–Нижний Новгород: СамГУПС, ОрИПС, Филиал СамГУПС в Нижнем Новгороде, 2021. – с. 1143. – URL: elibrary.ru/download/elibrary_49306858_88896615.pdf#page=1143

9. Якушевская, Ю. О. Семантический анализ свадебной обрядности: о трансформациях символов / Ю. О. Якушевская // Художественное образование: интердисциплинарная социокультурная среда, трансляция художественных ценностей. Материалы международной научно-практической конференции. – Чита, 2021. – с 171-180. – URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48089848> (дата обращения 10.11.2024).

ӘӨЖ 82.0

ҚАЗАҚ ТАРИХИ ЖЫРЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ («ЖАНҚОЖА БАТЫР» ЖЫРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Тлеубердина Гүлден Тоқатовна
«Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті»
КеАҚ қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры
Көкшетау қаласы
guldentleuberdina@inbox.ru

Маканова Сауле Сырымовна
«Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау Университеті» КеАҚ
«6В01709 – қазақ тілінде оқытатын және оқытпайтын
мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бакалавры
Көкшетау қаласы

Аннотация: В этой статье раскрывается содержание исторической поэмы о Жанкоже батыре. Выявляются художественные особенности поэмы о Жанкоже батыре, определяется личность героя, который поднял боевой дух казахского народа. А также в статье отражается значимость поэмы в истории нации и передает читателю идеалы героизма и патриотизма. Задачами статьи являлись всесторонне проанализировать образ Жанкожа батыра в поэме, определить его историческую роль и место в истории казахского народа, показать героизм батыра в стражениях за независимость народа. Проанализировать значение исторических поэм в казахской истории и культуре и в воспитании поколений. Используемые методы: историко-аналитический метод, художественный анализ.

Ключевые слова: Жанкожа батыр, героизм, независимость, патриотизм, защитник народа.

Қазақ халқының тарихи жырлары – елдің өткенін, батырлық мұрасын, ұлттық рухын сақтаған маңызды әдеби-мәдени қазыналардың бірі. Олар ұлттың тарихи санасын қалыптастыруда, жастарға патриоттық тәрбие беруде, сондай-ақ ел бірлігін нығайтуда ерекше рөл атқарады. Тарихи жырларда қазақ батырларының ерліктері, жаугершілік заманда ел қорғаудағы ерлік әрекеттері, халқына қызмет ету жолындағы қажыр-қайраты мен қайтпас қайсарлығы сипатталады. Бұл жырлар ұлттық идеяны дәріптеп, халықтың бірегей болмысын көрсетеді. Қазақтың ауызша мұраларында сақталған тарихи жырлар көркемдік жағынан да құнды, себебі олар бейнелі тіл, терең мағыналы эпитеттер, метафоралар, теңеулер арқылы халықтың ұғымын көркем түрде жеткізеді. Бұл жырлар қазақ халқының тарихындағы ерлікке толы кезеңдер мен батырлардың тұлғасын дәріптеуге арналған. Батырлар жырының ерекшелігі – олар еркіндік пен азаттық үшін күресті, отанға деген адалдықты, батырлық пен қайсарлықты арқау етеді. Мұндай жырлар ұлттың рухын көтеріп, келер ұрпаққа үлгі боларлық қасиеттерді насихаттайды.

Осы тарихи жырлардың ішінде «Жанқожа батыр жыры» ерекше орын алады. Жанқожа Нұрмұхаммедұлы – XIX ғасырдың бірінші жартысында Сыр бойында өмір сүрген атақты батыр, ұлт азаттығы үшін күрескен тұлға. Ол халық арасында шапқыншылық пен әділетсіздікке қарсы күрескер ретінде танылған, оның ерліктері қазақ жерін жау қолынан қорғаумен байланысты. Жанқожа батыр туралы жырлар қазақ әдебиетінің батырлық эпосы дәстүрін жалғастыра отырып, жаңа тарихи кезеңге бейімделген. Бұл жырларда XIX ғасырдың күрделі саяси оқиғалары, патшалық Ресейдің отарлау саясаты және осыған қарсы халықтың қарсылық қозғалысы нақты суреттеледі. Жанқожа батыр жырының басты тақырыбы – ерлік пен батырлық. Жырда батырдың жауынгерлік қабілеті мен патриоттық сезімі көрініс тауып, оның шайқастарда көрсеткен қаһармандығы, қиыншылыққа төзімділігі, халық алдындағы борышын адал атқаруы үлкен құрметпен жырланады. Жанқожа батыр – халықтың қорғаушысы, азаттық үшін күрескен батыр ретінде бейнеленеді, бұл өз кезегінде ұлттық сана мен ұлт мүддесін қорғаудың ерекше үлгісін көрсетеді. Жырдағы ерлік тақырыбы қазақ халқының бай рухани мұрасын зерттеуде, оның ұлттық құндылықтарын түсінуде маңызды орын алады.

Қазақ халқының ауыз әдебиеті мұраларының ішінде тарихи жырлардың орны ерекше. Олар қазақ халқының өткені, батырлық болмысы және әлеуметтік өмірі жайлы мәлімет беретін құнды дереккөз болып табылады. Тарихи жырлар белгілі бір тарихи тұлғаның өмір жолын, ерлігін, халық алдындағы қызметін суреттеу арқылы ұрпақтан-ұрпаққа патриоттық тәрбие беруге бағытталған. Бұл жырларда елдің басынан өткен күрделі кезеңдер, отаршылдыққа қарсы күрес пен халықтың болашаққа деген сенімі көрініс тапқан.

Қазақтың белгілі ғалымдары тарихи жырларды жан-жақты зерттеген. Мұхтар Әуезов, Әлкей Марғұлан, Сейіт Қасқабасов сынды ғалымдар тарихи жырлардың ұлттық әдебиетіміздегі маңызын атап көрсетті. М.Әуезов тарихи жырларды халықтың рухани қазынасы деп атап, оларды зерттеудің ұлттық сананы қалыптастырудағы маңызы зор екенін айтқан. Оның пікірінше, батырлық жырлар арқылы халықтың ерлік дәстүрлері, азаттыққа ұмтылысы көрініс табады. Әуезов «тарихи жырлардың әр кезеңге сәйкес бейімделіп, халықтың арман-мүддесін жеткізуші» екенін атап өткен. Мысалға Сейіт Қасқабасов тарихи жырлардың құрылымы мен стилін зерттей отырып, олардың эпикалық жырлармен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Оның пайымдауынша, тарихи жырлар мен батырлық эпос өзара сабақтасып, халықтың тарихи жады мен батырлық идеясын жалғастырушы рөл атқарады. Қасқабасов тарихи жырларды зерттеуде олардың тарихи шындыққа негізделетінін және батырдың ерлігін бейнелейтінін баса айтқан.

«Жанқожа батыр жыры» XIX ғасырдағы қазақ халқының Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы күресін бейнелейтін жырлардың бірі болып табылады. Жанқожа Нұрмұхаммедұлы – Сыр өңіріндегі қазақтардың әділет үшін күрескен батырларының бірі, оның ерлігі осы жырда ерекше сипатталған. Батырдың Хиуа хандығы мен Ресейдің отаршыл әскеріне қарсы ұрыстарда көрсеткен ерліктері халық арасында кеңінен тарап, оның өмірі мен күресі туралы жырлар айтылған. Жырда Жанқожа батырдың әділеттілік пен халықтың тыныштығын қорғау жолындағы қайтпас қайсарлығы суреттеледі. Әлкей Марғұлан Жанқожа батырдың жырындағы тарихи оқиғалардың шынайылығына ерекше назар аудара отырып, оның ерліктері тарихи шындықпен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Марғұланның айтуынша, «Жанқожа батыр жыры» сол кезеңдегі саяси ахуал мен отарлаушы күштердің озбырлығына қарсы қазақ халқының ұлт-азаттық күресінің нақты көрінісін береді. Жанқожа батыр туралы жыр көркемдік жағынан ерекше бай, қазақ ауыз әдебиетінің эпикалық дәстүрлерін жалғастырушы шығарма болып саналады. Жырда батырдың ерлігі мен мінез-құлқы эпитеттер, метафоралар және теңеулер арқылы көркемделіп, тыңдаушының жүрегіне әсер ететіндей бейнеленген. Мысалы, батырдың жауымен бетпе-бет келген сәттері, оның айбаты мен қайсарлығы «арыстандай», «қырандай» теңеулері арқылы суреттеледі.

Тарихи жырлар, әсіресе «Жанқожа батыр жыры», көркемдік тұрғыдан бай әрі әсерлі. Бұл жырда батырдың тұлғасы ерекше бейнеленіп, оның қаһармандығы, батырлық қасиеттері халықтық эпос үлгісінде өрнектелген. Жырдың көркемдік ерекшелігі, ең алдымен, бейнелі сөздерде, метафоралар мен эпитеттерде, кейіпкерлердің айқын әрі айбынды образдарында көрінеді [6, 50] – яғни батырдың жауға қарсы күресі мен оның қаһармандық рухы жырда метафоралық образдар арқылы асқақтатыла көрсетілген.

Мұхтар Әуезов жырдың көркемдік ерекшелігін зерттей отырып, оның халықтық эпос дәстүріне сай жасалғанын айтады. Әуезовтың пікірінше, Жанқожа батыр жырындағы көркемдік тәсілдер халықтың батырға деген сүйіспеншілігі мен құрметін көрсету үшін қолданылған. Әуезов жырдағы эпитеттер мен метафораларды қазақтың батырлық идеясы мен рухани құндылықтарын айқындайтын құрал ретінде қарастырған. Жанқожа батыр жырлары осы тарихи шындыққа негізделіп, оның ерлік істерін дәріптейді және халықтың отаншылдық рухын сақтауға қызмет етеді. Жанқожа батыр жыры қазақ халқының азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күрескен тарихи тұлғаның бейнесін жан-жақты сипаттайды. Жанқожа батыр (1774-1860) XIX ғасырда өмір сүрген, қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күрескен қайсар тұлғалардың бірі. Оның ерлік істері, Ресей отаршылдарына және Қоқан, Хиуа хандықтарының озбырлығына қарсы күресі ел аузында аңыз болып, жырлар арқылы ұрпақтан ұрпаққа жетті [5, 74] – демекші батырдың халық мүддесін қорғаған қаһармандығы туралы аңыздар мен жырлар оның қазақ халқы үшін қаншалықты маңызды тұлға болғанын көрсетеді. Жанқожа батыр қазақ жеріне шапқыншылық жасаған Ресей империясының отаршыл саясатына қарсы шыққан. Оның ерлігі, халықтың бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресте ерекше байқалады. Ол Оңтүстік Қазақстандағы Жетісу өңірінде көтеріліс ұйымдастырып, халықты отарлаушыларға қарсы біріктірді. Батырдың жауға қарсы шайқастары тарихта үлкен маңызға ие, олар халықтың бостандығы үшін жасаған батылдығының символы болды. Жанқожа батыр жырлары осы тарихи шындыққа негізделіп, оның ерлік істерін дәріптейді және халықтың отаншылдық рухын сақтауға қызмет етеді. Жанқожа батыр жыры қазақ халқының азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күрескен тарихи тұлғаның бейнесін жан-жақты сипаттайды. Жырда батырдың отаншылдығы, өз халқының бостандығы үшін күрестегі қайсарлығы мен батылдығы баяндалады. Жанқожа батыр жырында батырдың ерлігі бірнеше эпизодта айқын көрінеді. Әсіресе, оның өз халқының бостандығы мен амандығы үшін күресі, жаулармен қақтығыстардағы батылдығы және әділдігі арқылы ерекшеленеді. Ерліктің басты көріністері – батырдың жауға қарсы тұрып, елін қорғау

жолындағы күресі мен жанқиярлық әрекеттері арқылы суреттеледі. Осылайша, жырдағы басты тақырып – Жанқожа батырдың ерлікке толы өмірі мен оның ұлт үшін күрес жолы.

Жырда батырдың отаншылдығы, өз халқының бостандығы үшін күрестегі қайсарлығы мен батылдығы баяндалады. Жанқожа батыр жырында батырдың ерлігі бірнеше эпизодта айқын көрінеді. Әсіресе, оның өз халқының бостандығы мен амандығы үшін күресі, жаулармен қақтығыстардағы батылдығы және әділдігі арқылы ерекшеленеді. Ерліктің басты көріністері – батырдың жауға қарсы тұрып, елін қорғау жолындағы күресі мен жанқиярлық әрекеттері арқылы суреттеледі. Осылайша, жырдағы басты тақырып – Жанқожа батырдың ерлікке толы өмірі мен оның ұлт үшін күрес жолы. Негізінен жырда қолданылған көркемдегіш құралдар Жанқожа батырдың бейнесін айқындап, оқырманға оның ерлігін, қайсарлығын терең түсінуге мүмкіндік береді. Жанқожа батырдың ерлігі жырларда оның қаһармандық тұлғасын, туған жеріне деген сүйіспеншілігін және халықтың қорғаушысы ретіндегі рөлін ерекше сипаттайды. Жыраулар батырдың қайсарлығын, әділдік жолындағы күресін және халықты бірлікке шақырудағы рөлін насихаттай отырып, жастарға үлгі етіп, отансүйгіштік рухты оятады. Оның халық үшін жасаған ерліктері, туған жерін қорғаудағы жанкештілігі, әділдік үшін күресі жырларда кеңінен баяндалып, заманауи ұрпаққа патриотизм мен батылдықтың символы ретінде ұсынылады.

Көркемдік ерекшеліктер жырдың эмоционалды әсерін күшейтіп, тыңдаушыны баурап алады. Жырда кездесетін негізгі көркемдік құралдарға эпитеттер, теңеулер, метафоралар, гипербола және қайталаулар жатады. Осы құралдарды талдап, жырдан нақты мысалдар келтірейік. Эпитеттер батырдың тұлғасын, мінезін немесе оқиғалардың айбындылығын көрсету үшін қолданылған. Олар жырдың образдық әсерін күшейтіп, Жанқожаның халық арасындағы ерекше орнын білдіреді. Эпитеттер батырдың тұлғасын, мінезін немесе оқиғалардың айбындылығын көрсету үшін қолданылған. Олар жырдың образдық әсерін күшейтіп, Жанқожаның халық арасындағы ерекше орнын білдіреді. Мысалы:

«Қайсар батыр» – жырда Жанқожаның мінезін сипаттайтын эпитет. Бұл эпитет арқылы батырдың қайтпас, табанды екені көрінеді. «Қайсар» сөзі батырдың тек физикалық күшін ғана емес, оның рухани мықтылығын да айқындайды. «Айбынды ер» – батырдың жауға қарсы ерлігін білдіретін эпитет. «Айбынды» сөзі Жанқожаның жау алдында мызғымас тұлға екенін көрсетіп, оның абыройлы әрі айбатты екенін айқындайды. Эпитеттер батырдың батырлық бейнесін анықтап, оның жауға деген қаһарлы сипатын жеткізеді. Сондай-ақ теңеулер де баршылық. Теңеулер жырда Жанқожаның ерлігі мен мінез-құлқын белгілі бір құбылыс немесе жануарға ұқсатып, нақты әрі әсерлі түрде суреттейді. Бұл құрал жырдың бейнелі тілін байытады және батырдың табиғатын ашуға көмектеседі. «Арыстандай айбатты» – Жанқожа батырдың ержүректілігін, жауға деген қаһарын көрсету үшін қолданылған теңеу. Арыстан бейнесі арқылы батырдың күш-қуаты мен айбындылығы суреттеліп, оның жауға қарсы тұрарлық тұлға екені көрініс табады. «Қырандай қырағы» – батырдың алғырлығын, тапқырлығын көрсететін теңеу. Қыранға теңеу арқылы оның тез қимылдайтыны, кез келген жағдайды жіті бақылай алатыны айқындалады. Осы теңеулер батырдың бойындағы ерекше қасиеттерін бейнелі түрде жеткізіп, оның табиғатын аша түседі. Басым көпшілігінде батырдың ерлігін, халық арасындағы беделін және елге деген адалдығын жеткізу үшін метафоралар шебер қолданылған. Метафоралар батырдың тұлғасын айқындап, оның қасиеттерін ауыспалы мағынада әсерлі түрде суреттейді. «Жанқожа – халықтың қорғаны, жауға қарсы тұрар қайтпас қамалы» [1,57] – бұл жолдарда Жанқожа батыр елдің қорғаны ретінде бейнеленген. «Қорған» сөзі оның халық алдындағы міндетін, елді сақтаудағы рөлін айқындайды. Ал «Жанқожа – елдің туы, алға сүйрер ердің қаны» [1,59] дегенде, – мұнда батырдың ел бірлігінің символы ретінде көрінетінін аңғаруға болады. «Жанқожа – елдің туы, алға сүйрер ердің қаны». «Ту» арқылы жырда оның халықтың ар-намысы мен батырлық идеалын білдіретін тұлға екенін көрсетеді. «Қыран жүрек Жанқожа, жауға шапқан арландай» [2,78] –деп, «қыран жүрек» метафорасы арқылы жауға қарсы шыдамдылығы мен қайсарлығы суреттеледі. Бұл оның алғырлығы мен батыл мінезін көрсетеді. Бұл метафоралар жырды көркемдеп, батырдың тұлғасын асқақтатып көрсетеді, әрі жырдың мағынасын тереңдете түседі. Жырдың маңызды тұстарының бірі – батырдың жауға деген қаһары мен ешбір кедергіден қорықпай, жауға қарсы тұруға дайындығы. Мысал:

«Жау көрсе шапқан найзадай,
Жалғыз өзі мыңға шабар,
Ер Жанқожа қайтпас қайсар,

Өзі тас қамалдай мызғымас.» [3,125] – бұл үзіндіде гипербола мен теңеу қатар қолданылған. «Жау көрсе шапқан найзадай» теңеуі арқылы батырдың жауға қарсы шабуылға дайын тұрғаны айқын суреттеледі. Ал «жалғыз өзі мыңға шабар» гиперболасы батырдың қайтпас қайсарлығын, жау алдында жалғыз болса да, ешқашан берілмейтінін ерекше атап көрсетеді. Сонымен қатар, «тас қамалдай мызғымас» теңеуі батырдың беріктігін, қайсарлығын бейнелейді. Сонымен қатар, риторикалық сұрақтар батырдың ішкі қайшылығын, күресінің мәнін тереңдету үшін қолданылады. Олар оқырманның назарын шоғырландырып, ой салатын әсер етеді. Мысалы:

- «Қайда сенің жауың?»

- «Жеңіске жетер ме екенсің?» [4, 265] – бұл сұрақтар батырдың ерлігі мен шешім қабылдауын күшейтеді, әрі оқырманды ойлануға итермелейді. Тек қана осындай көркемдегіш құралдар ғана емес, қайталамалар жырдың құрылымын күшейтеді, ерекше мағыналық мән береді және маңызды ұғымдарды

ерекше атап көрсетеді. Мысалы: «Жанқожа батыр елін қорғады, Жанқожа батыр жауды жеңді» Қайталама арқылы батырдың ерлігінің үздіксіздігі және оның жанқиярлығы айқындалады. Жырдың көркемдік ерекшелігі, тарихи және тәрбиелік мәні оның әдеби құндылығын арттырып, халқымыздың мәңгілік мұрасы ретінде сақталып келеді. Жанқожа батырдың ерлігі мен қайтпас рухы бүгінгі ұрпақ үшін де рухани азық болары сөзсіз. Бұл жырларда батырдың ерлігі мен қайсарлығы, елге деген адалдығы, жауға қарсы күресіндегі ержүректігі көркем сөздермен, тұрақты тіркестермен және түрлі тілдік құралдармен әсерлі түрде сипатталады. Жырда қолданылған тілдік құралдардың көптігімен, олардың шығарманың мазмұнын тереңдетіп, батырдың бейнесін айқын бейнелеу арқылы көрінеді. Эпитеттер, теңеулер, метафоралар, гипербола, қайталамалар және басқа да көркемдегіш құралдар батырдың ерлігін, қайсарлығын және халық алдындағы міндетін ерекше етіп көрсетеді. Осы тілдік бірліктер арқылы жыраулар Жанқожа батырдың ұлт үшін жасаған ерліктерін бейнелеп, оны халықтың қаһарманы ретінде ұлықтайды. Жырлардағы батыр бейнесі халқына қызмет ету, әділдік пен ерліктің символы ретінде сипатталады. Жыраулар батырды халықты қорғайтын тұлға ретінде дәріптейді. Жанқожаның халық үшін жасаған қызметі, елдің бірлігін нығайтуға қосқан үлесі ерлік тақырыбын толықтырып, батырдың халық арасында аңызға айналған бейнесін қалыптастырады. Сыртқы жаулардан туған жерін қорғап, халқын басқыншылардың езгісінен құтқаруға тырысты. Ол елге төнген қауіп-қатерге қарсы тұрып, жаумен үздіксіз күрес жүргізді. Елінің тәуелсіздігі мен бейбіт өмірін сақтау үшін халықты бірлікке шақырып, елдің ішкі ынтымағын нығайтуға тырысты. Ол елдің біртұтастығын сақтау арқылы сыртқы жауларға қарсы күшті бірлестік құрды.

Жанқожа батыр қазақ тарихында тек қана жауынгер емес ұлттық сананы оятушы тұлға ретінде бағаланады. Оның ерлігі мен жаужүрек мінезі, халық үшін жасаған қызметтері бүгінгі ұрпаққа үлгі болып, ұлттық мақтанышқа айналды.

Жанқожа Нұрмұхамедұлының ерлігі тарих сахнасында батырлық, халықтың мұңын түсіну, отаршылдыққа қарсы күрес, және ұлттық рухты көтеру сияқты қасиеттер арқылы бейнеленді. Оның өмірі мен іс-әрекеттері қазақ халқының тарихында терең із қалдырған және бүгінгі ұрпақ үшін мәңгілік үлгі болып табылады. Бұл жыр тек өткен тарихтың көрінісі ғана емес, сонымен бірге бүгінгі ұрпаққа үлгі болып, ұлттық сана мен отансүйгіштік рухты оятатын маңызды мұра. Бұл жырлар арқылы халықтың ерлікке, бостандыққа және әділдікке деген ұмтылысы, ұлттық рухтың оянуы мен нығаюы жалғасып, Жанқожа батырдың есімі халықтың жүрегінде мәңгілік сақталады. Бүгінде Жанқожа батырдың ерлік жолы жас ұрпаққа тәрбиелік мәні бар, отансүйгіштік, батылдық және елін қорғау идеалдарын насихаттайды. Ол – халықтың жүрегінде мәңгілік орын алатын, тарихи және рухани мұра ретінде бағаланады. Жанқожа батырдың ерлігі бізге тәуелсіздік пен бостандық жолында күресудің маңыздылығын, ұлттық бірлік пен ынтымақты сақтаудың қажеттілігін көрсетеді. Сондықтан оның ерлік жолы – тек өткен тарихымыздың емес, болашағымыздың да өнегесі. "Жанқожа батыр" жыры басқа да тарихи-фольклорлық үлгілер сияқты ұлтымыздың XIX ғ. ауқымындағы ерлік күресін, батырларымыздың отанын, туған өлкесін, азаттығын сақтап қалу жолында қандай құрбандықтарға барғанын, сол үшін қаншама күш-қайрат сарп еткенін көрсетеді. Қалай дегенмен аталмыш туындылардың ұлтжанды ұрпақ тәрбиелеуге қосар үлесі зор екені сөзсіз. Бұл жыр тек өткен тарихтың көрінісі ғана емес, сонымен бірге бүгінгі ұрпаққа үлгі болып, ұлттық сана мен отансүйгіштік рухты оятатын маңызды мұра. Батырдың жырдағы ерлігі тек өткен тарихтың бейнесі ғана емес, ол бүгінгі күні де жастарға, келешек ұрпаққа үлгі болатын рухани мұра болып табылады. Бұл жырлар арқылы халықтың ерлікке, бостандыққа және әділдікке деген ұмтылысы, ұлттық рухтың оянуы мен нығаюы жалғасып, Жанқожа батырдың есімі халықтың жүрегінде мәңгілік сақталады. Бүгінде Жанқожа батырдың ерлік жолы жас ұрпаққа тәрбиелік мәні бар, отансүйгіштік, батылдық және елін қорғау идеалдарын насихаттайды. Ол – халықтың жүрегінде мәңгілік орын алатын, тарихи және рухани мұра ретінде бағаланады. Жанқожа батырдың ерлігі бізге тәуелсіздік пен бостандық жолында күресудің маңыздылығын, ұлттық бірлік пен ынтымақты сақтаудың қажеттілігін көрсетеді. Сондықтан оның ерлік жолы – тек өткен тарихымыздың емес, болашағымыздың да өнегесі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. С.Қасқабасов, С.Қордабай, С.Қосан. Бабалар сөзі: Тарихи жырлар. – Астана, Фоллиант, 2010 – 376 б.
2. Сейітжанұлы З.Н, Бисенбаев П.Қ. Қазақтың көне эпосы. – Алматы, Аруна, 2008. – 240 б.
3. Мұқанов С. Қазақтың XVII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. – Алматы, 2002 – 115 б.
4. Қасқабасов С. Тарихи жырлардың зерттелуі мен жанрлық сипаты // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы, 1979. – 113б.
5. Тебегенов Т, Сақыпұлы А. Жанқожа батыр туралы жырлар. Өлеңдер мен дастандар. – Астана, Фоллиант, 2007. – 328 б.
6. Н.Елесбай. Дала фольклорының антологиясы – Алматы, 2019. – 584 б.

КҮРДЕЛІ СӨЗДЕР МЕН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

*Икапова Дана Сарқытқызы
Халықаралық білім беру корпорациясы
Алматы қаласы*

Annotation. The Article deals with the complex words and phraseological units. The Author comes up with the similarity and differences as well as the relevant ways of their acquisition by the students.

Keywords: complex words, composition of words, phraseological phrases, concept, structure of words

Лингвистикалық зерттеулер мен әдебиеттерде және оқу құралдарында күрделі сөздер мен фразеологиялық сөз тіркестерінің арасы әлі де болса ажыратылмай келеді. Әдетте, сөз атаулы құрамына қарай жалаң сөз және күрделі сөз делініп екі топқа бөлініп қарастырылады. Жалаң сөздерге қандай сөздердің жататындығы туралы мәселе-тіл білімінде айқындалған, пікір таласын тудырмайтын мәселе. Ал әр түрлі тілдердегі күрделі сөздердің шегін, олардың түрлерін айқындау, әсіресе күрделі сөздерден фразеологиялық сөз тіркестерін ажырату мәселелері тиянақты шешімін таба алмай келеді.

Қазақ тілін зерттеуші А. Ы. Ысқақов күрделі сөздерді тілдік мол материалдың негізінде кең көлемде қарастырып, күрделі сөздер деген ұғымның ішіне фразеологиялық сөз тіркестерін де енгізеді. Ол былай дейді: «Күрделі сөз деп кемінде екі я онан да көп дара сөзден құралып, ритм ырғақ жағынан бір ұдай, лексика-семантикалық жағынан біртұтас, лексика-грамматикалық жағынан бір бүтін тұлға болып бірлесіп тұрақталған құрама сөзді немесе сөз тіркесін айтамыз. Мысалы, бүгін, биыл, ағайын, қолғанат, бүгін-ертең, кешелі-бүгінді, ағайын-туысқан, келе ғой, айта отыр, отыра тұр, еңбек ет, құрмет қыл, ал қызыл, ал кара көк, сап-сары ала, ала жаздай, ала қыстай, күні бүгін, күні ертең, жалаң аяқ, жалаң бас, құр қолшан, құр алақан, темір жол, қоян жүрек, қырғи қабақ, темір қазық, жеті қаракшы, тау соғар, бас бұзар ұр да жық, көр де қой, көз бояу, жан кию, арқа сүйеу, таяқ жеу, сол себепті, сөйте тұра сияқты сөздердің бәрі де күрделі сөздерге жатады». Бұл мысалдардың ішінде нағыз күрделі сөздермен бірге қоян жүрек, қырғи қабақ, бас бұзар, ұр да жық және т.б. фразеологиялық сөз тіркестері де берілген. Мұнан әрі автор фразеологиялық сөз тіркестерін күрделі сөздердің қатарына қосу жайында былай дейді: «Бір жағынан, ала аяқ бос белбеу, бас сауға, жүрек жұтқан, жүрек жалғау, ауыз жаласу, жаны ашу, жұлдызы қарсы, тонның ішкі бауындай, қас пен көздің арасында сияқты күрделі сөздерді, екінші жағынан, асқар тау, ну қарағай, темір жол, қыпша бел, сүмбіл шаш дені сау, есі дұрыс, дымы құру, табан тіреу тәрізді күрделі сөздерді алсақ бұлар тіл білімінде тұрақты сөз тіркестері деп немесе фразеологиялық тұлғалар деп аталатын күрделі сөздердің қатарына жатады». Әр түрлі тілдердің сипаттама грамматикалары мен академиялық грамматикаларының «Күрделі сөздер» немесе «Сөз тудыру» деп аталатын тарауларында синтаксистік тәсіл арқылы жасалған күрделі сөздердің қатарында кейде фразеологиялық сөз тіркестері де беріледі, бірақ ол грамматикалардың жеке сөз таптарына арналған тарауларында әр сөз табына тән күрделі сөздердің барлық түрлері қарастырылып, олардың ішінде фразеологиялық сөз тіркестері аталмайды, мысалдар да келтірілмейді. Кейбір грамматикаларда фразеологиялық сөз тіркестері күрделі сөздердің қатарына мүлдем енгізілмейді. Олар фразеологиялық единицалар ретінде тіл білімінің фразеология саласында ғана қарастырылады. Бұл айтылғандардың бәрі де фразеологиялық сөз тіркестерінің бірде күрделі сөздердің қатарында қаралып, бірде мүлдем бөлек топ, басқа құбылыс ретінде саналып, күрделі сөз бен фразеологиялық сөз тіркесінің арасы ажыратылмай келе жатқандығын көрсетеді. Кейбір лингвистикалық еңбектерде күрделі сөздер мен фразеологиялық сөз тіркестерінің арасы ажыратылмай, бір-бірімен араласып кетуі олардың бір-бірінен айырмашылығы немесе ара жігі жоктығынан емес, бұлай болуы, біріншіден, біздің әлі де болса олардың арасын ажырататындай белгілер мен өлшем-межелерді жете айқындай алмауымыздан, екіншіден, күрделі сөздер мен фразеологиялық сөз тіркестерінің бір-бірімен астарласып, өз ара ұштасып жататындығынан.

Күрделі сөздерді синтаксистік сөз тіркестерінен ажыратудан гөрі фразеологиялық сөз тіркестерінен ажырату әлдеқайда қиын. Күрделі сөз бен фразеологиялық сөз тіркесінің арасын ажыратудың қиындығы фразеологиялық сөз тіркестерінің жалпы сөз атаулымен, соның ішінде әсіресе күрделі сөздермен, ортақ, ұқсас жақтарының болуында. Ол ұқсастық пен ортақ белгілер қайсылар? Лексикалық единица ретіндегі сөз де, фразеологиялық сөз тіркесі де қарым-қатынас жасауда, сөйлеу процесінде конструкцияланбай, тілдің бұрыннан жасалап, қалыптасқан даяр единицалары ретінде қолданылады. Мысалы, адалдық деген сөз де, ақ жүрек деген фразеологиялық сөз тіркесі де-сөйлеу кезінде жасалмай, тілде бұрыннан жасалып, жадымызда сақталған, керек кезінде сол даяр қалпында синтаксистік сөз тіркесінің немесе сөйлемнің құрамына енетін тілдің единицалары. Ал еркін сөз тіркес мен сөйлем фразеологиялық сөз тіркесі немесе сөз тәрізді даяр тұрған, «өздігінен» жасалып қойған единицалар емес, олар сөйлеушінің ойды айтып жеткізу мақсатына орайласып, қарым-қатынас жасау процесінде, сөйлеу кезінде тілдің грамматикалық заңдары бойынша сөздердің емін-еркін тіркесу арқылы

жасалып отырады. Құрамы мен құрылысы жағынан сөз де, фразеологиялық оралымдар да тұрақты болып келеді.

Фразеологиялық оралымдар бүтіннің бөлшектері ретінде танылатын, өз ара бір-бірімен тығыз байланысты белгілі бір сөздерден жасалады, оны құрастырушы сөздердің әдетте орны да өзгермейді, басқа сөздермен алмастыруға да көнбейді. Орыс тіліндегі фразеологизмдерді зерттеуші Н.М. Шанский сөздің морфемалық құрамының тұрақтылық сипаты қандай болса, фразеологизмдердің құрамының және компоненттерінің орын тәртібінің тұрақтылық сипаты да сондай деп есептейді. Сөз құрамындағы морфемалардың әрқайсысының өз орны бар, олар белгілі бір тәртіппен бірінің соң бірі орналасады да, орны өзгермей, әрдайым тұрақтылық қасиетін сақтайды. Мысалы, түркі тілдерінде сөз құрамында түбір морфема мен аффикстік морфемалар мынадай тәртіппен орналасады; бірінші орындағы түбір морфемаға ең алдымен сөз тудырушы жұрнақтар, онан кейін сөз түрлендіруші жалғаулар жалғанады.

Сөзге сөз түрлендіруші аффикстердің бірнешеуі жалғану керек болғанда, олардың ішінен ең алдымен көптік жалғауы, онан кейін тәуелдік жалғауы, мұнан соң септік жалғау жалғанады да, жалғаулардың осылайша жалғану тәртібі, сөз құрамындағы морфемалардың қалыптасқан орны берік сақталады. Фразеологиялық сөз тіркестерінің құрылысы мен құрылымдық да осындай сөздер басқа сөздермен алмастырылмай, сыңарлардың бұрыннан қалыптасқан орын тәртібі өзгермей, тұтасқан күйінде қолданылады. Жоғарыда сөзге тән белгілердің бірі семантикалық тұтастық дедік. Семантикалық тұтастық белгісі ғана емес, онымен бірге фразеологиялық сөз тіркестеріне де тән.

Сөз бен фразеологиялық сөз тіркестерінің жоғарыда аталған ұқсас жақтары мен ортақ белгілері сөздің бір түрі-күрделі сөздерге де тән. Атап айтқанда, аққу, аққұтан, көкқұтан, тасбақа, көлбақа, боз торғай, қара торғай, суық торғай, ащы шек, тоқ шек, соқыр шек және т.б. осылар тәріздес күрделі сөздер де сөйлеу процесінде жасалмайды, тілде әуелден жасалып қалыптасқан, даяр сөздер ретінде жұмсалады. Аталған күрделі сөздердің құрамындағы сыңарлар, мысалы, тасбақа дегеннің тас және бақа деген сыңарлары немесе суық торғай дегеннің суық және торғай деген сыңарлары бір-бірімен сөйлеу кезінде тіркестірілмей, бұрыннан тіркестіріліп қойылған сыңарлар ретінде ұғынылады да, осы сыңарлардың тіркесуінен жасалған күрделі сөз әбден қалыптасқан, бір бүтін сөз ретінде біздің жадымызда сақталады. Мұндай күрделі сөздерді керегінде даяр тұрған тұтас күйінде басқа сөздермен тіркестіріп қолдана береміз. Сөз бен фразеологиялық сөз тіркесінің құрамы мен құрылымындағы тұрақтылық қасиет күрделі сөздерге де тән. Мысалы, аққұтан, тасбақа, көртышқан, қаптесер, орынбасар, боз торғай, боз қырау, қара торғай, суық торғай, қарақұрт(жәндік), қарақұйрық (аң), қарақат(жеміс), қосаяқ(аң), су жылан, кәрі жілік, асық жілік(бұлар орфографиялық сөздікте көрсетілген емлесі бойынша жазылып отыр) және т.б. осылар тәріздес күрделі сөздердің әрқайсысының құрамы әрдайым тұрақты, құрастырушы сыңарларының орны бекем болып, әбден қалыптасып орныққан қалпынан өзгермей бір бүтін лексикалық сөз ретінде ұғынылады. Сөз бен фразеологиялық сөз тіркесінің екеуіне бірдей ортақ белгі-семантикалық тұтастық белгісі күрделі сөздердің бәріне бірдей тән.

Күрделі сөздің құрамындағы сыңарлардың әрқайсысы әр басқа мағынаны емес, бүтіннің бөлшектері ретінде бірлесе келіп, бір бүтін мағынаны білдіреді. Осыған орай күрделі сөз тұтасымен бір ғана ұғымның атауы-бір бүтін лексикалық сөз ретінде ұғынылады. Сонымен, жалпы дербес сөздерге, соның ішінде әсіресе күрделі сөздерге тән қасиеттер мен белгілер фразеологиялық сөз тіркестерінің бойынан да табылып, жоғарыда аталған ұқсастық пен ортақ белгілер бұл екеуінің(күрделі сөз бен фразеологиялық сөз тіркесінің),бір-бірінен жігін, шегін ажыратуды қиындата түседі. Қиындықтан шығудың жолын күрделі сөздер мен фразеологиялық сөз тіркестерін бір-бірінен ажырататын белгілерден іздестіру қажет. Ондай белгілер қайсылар? Аққұтан, аққу, көкқұтан, тасбақа көлбақа, құрбақа, көртышқан, суық торғай, қара торғай, боз торғай, боз қырау су жылан, оқ жылан, қосаяқ, қазан қап, тау сағыз, көк сағыз, кәрі жілік, ащы шек, тоқ шек, асық жілік және т.б. осылар тәріздес күрделі сөздер номинативті немесе атаушы қызмет атқарады, бұлардың әрқайсысы бір-бір атау ретінде қолданылады. Ал қас пен көздің арасында, ит өлген жерде, тайға таңба басқандай, ала ауыз, ала аяқ, ала көз, ала жаздай, ала күздей, атам заманда, ат төбеліндей, ашық ауыз, бармағын тістеу, екі жүзді, ер жүрек, ер қашты болу, еті тірі және т.б. осылар тәрізді фразеологиялық сөз тіркестерінде номинативті немесе атаушы қызмет қана емес, мұнымен бірге оларда эмоционалды және стилистикалық бояу да, образдылық қасиет пен экспрессивті қызмет те бар. Мысалы, қас пен көздің арасында деген фразеологиялық сөз тіркесі «жылдамның жылдамы, өте жылдам, лезде» дегенді білдірсе, ала аяқ деген фразеологиялық сөз тіркесі жай ғана «қу» дегенді емес, «қудың қуы,өте қу, залым» деген мағынаны білдіреді. Ашық ауыз тіркесі «аңқау» дегенді, бармағын тістеу тіркесі «өкіну» дегенді әсерлеп, күшейтіп, бейнелеп айту қызметінде жұмсалса, тайға таңба басқандай немесе соқырға таяқ ұстатқандай деген тіркестер «ашық, белгілі, айқын» дегенді күшейтіп, бейнелеп айту қызметінде жұмсалып, «ашықтың ашығы, айқынның айқыны» деген мағынаны білдіреді. Бұлар белгілі бір ұғымды ғана білдіріп қоймайды, сонымен бірге оған сөйлеушінің қатысын, эмоциясын да білдіреді, номинативті қызметпен бірге экспрессивті қызмет те атқарады, образдылық қасиетімен сипатталады. Ал аққұтан, көлбақа, тау сағыз, қосаяқ, асық жілік, тоқ шек тәрізді күрделі сөздерде фразеологиялық сөз тіркестеріндегі тәрізді эмоциялық бояу да, экспрессивті қызмет те жоқ. Олар заттың атауы ретінде тек қана номинативті қызмет атқарады. Жоғарыда аталған күрделі сөздердің термин сөздерге жақын жағы да бар. Терминдер образды мағынада

емес, номинативті немесе тура мағынасында қолданылады. Терминдер, әдетте, дара мағыналы болады, оларға эмоциялық бояу да, экспрессивті қызмет те тән емес.

Терминдер ұғымға атау болып, таза номинативті қызмет атқарады. Дара мағыналы болып, таза номинативті қызмет атқару-термин сөзге тән ең басты қасиет. Осындай қасиет көк жөтел, боз торғай, суық торғай, ала өкпе, тоқ шек, соқыр шек, кәрі жілік, асық жілік тәрізді күрделі сөздердің бойында да бар, олар белгілі дәрежеде терминдік сипатқа ие болады. Бұл сөздердің терминдік сипаты әсіресе олар ғылымның белгілі бір салаларында, мысалы, биология, ботаника, анатомия, зоология, медицина және т.б. салаларда қолданылғанда, айқындала түседі. Күрделі сөздер мен фразеологиялық сөз тіркестерінің бір-бірінен арасын ажырату үшін бұларға тікелей қатысы бар тағы бір мәселені айқындап алу қажет.

Лингвистикалық әдебиеттерде, әсіресе соңғы жылдары шыққан әдебиеттерде, фразеологиялық единицалардың қатарына қандай тіркестерді жатқызу керек деген мәселе қарастырылып, тұрақты сөз тіркестерін кәдімгі тұрақты тіркестер және фразеологиялық единицалар деп аталатын екі топқа бөлу қажет деген пікір айтылып жүр. Тұрақты сөз тіркестерін жоғарыдағыдай екі топқа бөлуде функционалды критерий негізге алынып, фразеологиялық единицалардың қатарына номинативті қызметімен бірге эмоционалды бояуы және экспрессивті қызметі бар фразеологизмдер, ал кәдімгі тұрақты тіркестердің қатарына тек номинативті қызметі ғана бар тіркестердің жатқызылуында күрделі сөздердің табиғатын айқындауға қатысты тағы бір мән бар.

Күрделі сөздерді жоғарыда аталған екі топпен салыстырудан мынаны көреміз: күрделі сөздер, функционалды тұрғыдан алғанда, фразеологиялық единицалардан эмоционалды бояуы мен экспрессивті қызметі болмауы жағынан ажыратылады да, кәдімгі тұрақты тіркестермен таза номинативті қызметке ие болуы жағынан сәйкес келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ғ. Әмірова. Қазақ тілі // Алматы, «Сөз», 2005.
2. А. Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі // Алматы, «Ана тілі», 2003

ӘОЖ 811.512.122+81.371

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ЭТНО-МӘДЕНИ КОННОТАЦИЯ

Жүнісқали Әсия Қайырқызы

*Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қаласы*

Аннотация: *Статья посвящена исследованию этнокультурной коннотации. Дается определение термина «коннотация», раскрываются культурные особенности и исторический контекст коннотативных слов в фольклоре. Автор анализирует примеры из казахских сказок, пословиц и поговорок.*

Ключевые слова: *коннотация, этнокультурная коннотация, фольклор, культура.*

Адамзат жаратылысында тіл айрықша маңызды рөл атқаратыны белгілі. Адам тіл арқылы жай ғана ақпарат алып немесе ақпарат беріп қоймайды. Сонымен қатар әрдайым өзінің қоршаған ортаға, құбылысқа деген көзқарасын, сезімін, субъективті қарым-қатынасын, бағасын тіл арқылы жеткізіп отырады. Тіл бірліктерінің адам эмоциясын жеткізудегі экспрессивтік-бағалаушылық қызметі ғалымдардың назарын көптен аударып келеді. Эмоция мен бағадан тұратын сөз мағынасының үстеме макрокомпонентін ғалымдар эмоциялық, коннотаттық, прагматикалық деп атап жүр.

Коннотация – бұл «connotation» - қосымша мағына деген латын тілінен алынған термин [1, 85].

Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте «коннотация (латынша *connotatio, connoto* – қосымша мағынасы бар) узуальды немесе окказионалдық сипаттағы тілдік бірліктің эмоционалды, бағалау немесе стилистикалық бояуы» деп түсіндіріледі [2].

Коннотацияға қатысты Л. Ельмслев, Р. Барт, Ю. Апресян, Н. Комлев, А. Леонтьев, Л. Ваильева, Е. Шендельс сияқты ғалымдардың пікірлері мен А. Уфимцева, Л. Сергеева, В. Говердовский тарапынан ұсынылған коннотаттық макрокомпонентінің типтеріне шолу жасалынған еңбектері бар.

Қазақ тіл білімінде коннотация құбылысын теориялық тұрғыдан арнайы зерттеген ғылыми еңбектер аз. Дей тұрғанымен, бұл мәселе зерттеушілер еңбектерінің лексикалық мағына, екіншілік номинация, лингвопозитика, лингвостилистика аспектілеріне сәйкес сөз етілген. Мысалы, М. Оразов, А. Салқынбай, Е. Абақан, Р. Авакова, Ғ. Хасанов, Д. Әлкебаева сияқты ғалымдар тарапынан берілген анықтамалар негізінде айшықталады [3, 15].

Қазақ тіл білімінің ғалымдары А. Салқынбай, Е. Абақанның 2002 жылы жарық көрген «Лингвистикалық түсіндірме сөздікте» коннотацияға келесі анықтама береді: «коннотация (лат. *connotatio, connoto* - қосымша мағына бар) - тіл бірлігінің эмоциялық, бағамды немесе стилистикалық реңі. Кең мағынада, коннотация тіл бірлігінің грамматикалық және заттық-ұғымдық (денотативті)

мағынасын толықтыратын, оған экспрессивті сапа беретін кез келген бөлігі. Коннотация сөйлеушінің эмпирикалық (тәжірибелік) тарихи-мәдени, танымдық біліміне, олардың сөз болып отырған нәрсені ұнатуы не ұнатпауына (бағалауына), стильдік деңгейге, тіл қызметінің саласына, олардың әлеуметтік қатынасына және т. б. байланысты болатын құбылыс. Тар мағынада - тіл бірлігі мағынасының бөлігі, сол мағынаның ассоциативті - образдық ішкі тұлғасын түсінуден туындайтын қосымша мағынасы, яғни троп не сөйлеу фигурасы. Коннотацияның субъективтілігін бір сөздің қарама-қарсы мағынада қолдануынан байқауға болады. XIX ғ. аяғынан бастап коннотация термині эмоциялық бояуы бар сөздерге байланысты қолданылады (О. Эрдман, Л. Блумфелад)» [4, 109].

Коннотация құбылысына арналған еңбектерді шолу барысында ғалымдар тарапынан коннотацияның құрылымдық бөліктері әр түрліше танылып, коннотация ұғымы кең мағынада және тар мағынада қарастырылатындығы байқалады. Бұл тұрғыда зерттеушілерді толғандыратын негізгі мәселелердің бірі – бұл үстеме, бағалауыштық, экспрессивтілік және эмоционалдылық макрокомпоненттерінің денотация және коннотация аспектілерінде орын алу деңгейі. Мысалы, В.И. Говердовский, К.А. Долинин еңбектерінде аталмыш категориялар толықтай коннотацияның макрокомпоненттері ретінде танылса, профессор М. Оразов көрсеткендей, Э. Азнаурова, В. Звегинцев, И. Арнольд сияқты ғалымдар «сөздің эмоционалды-экспрессивтік қызметін стилистикалық мағына құрамында қарап, оны коннотаттық (негізгі мағынаға қосымша) мағынаның қатарына жатқызады» [5,68]. Ал ғалым А.В. Филиппов коннотация ұғымына тек эмоционалды және стилистикалық мазмұндағы семантикалық мағына жатады деп есептейді де, бағалауыштық және экспрессивті семаларды ол денотацияның белгілі бір бөлшегі ретінде қарастырады. Ғалымның пікірінше, бағалауыштық сема – ұғымның (түсініктің) прагматикалық компоненті, сондықтан да ол денотация аспектісінің объектісі. Ал экспрессивтілік әрқашан сөздің (денотаттың) әдеттен тыс, жаңа тұлғасында көрініс тауып, нормадан ауытқыған окказионалдылықпен байланысты [5, 69].

Сондай-ақ, қазақ тіл білімінде семантика мәселесімен арнайы айналысқан ғалым М. Оразовтың: «... сөздердің эмоциялық мағынасы сөздің негізгі мағынасы болмайды, негізгі мағынаға қосымша мағыналық реңк болып саналады дейтін болсақ, онда тентек, ақымақ, дана, сараң, нас, топас (бұлардың тура және ауыспалы мағыналары да) деген сияқты сөздердің мағынасын түсіндіріп бере алмаған болар едік», – деген пікірі де аталған ғалымдардың ұстанымын құптамайтындығын байқатады [5, 70].

Осындай әр қилы көзқарастардың орын алуы – бұл ғалымдар тарапынан аталмыш мәселеге бір жақты және белгілі бір тұрғыдан ғана қарауынан туындаған жағдай болса керек. Осыған орай, коннотация табиғаты, нақты айтқанда, экспрессивтік, эмоционалды және бағалауыштық макрокомпоненттер «толықтыру, үстемелеу қағидасы» («принцип дополнительности») негізінде сипатталу қажет. Бұл қағида физика ғылымынан бастау алып, қазіргі кезде лингвистикада да кеңінен қолданылып жүрген әдіс. «Толықтыру, үстемелеу қағидасы» бойынша бір объектіге қатысты қарама-қарсы келетін екі немесе одан да көп ғылыми теориялардың болуы – заңды құбылыс. Себебі айтарлықтай күрделі таным объектісі бір ғана үлгіде толықтай танылуы мүмкін емес, ол оны жан-жақты көрсете алатын, онымен байланысты құбылыстардың түрлі тобын, түрін ашып бере алатын бірнеше үлгіден тұруы қажет деген А.П. Чудиновтың және кез келген тұжырым – бұл күрделі және іштей қарама-қайшылықтарға толы объектінің біржақты идеализациялануы, санадағы біржақты көрінісі деген В.Я. Перминовтың пікірін ескеретін болсақ, әрбір тұжырым тек өз орнында, өз құбылыстар тобын түсіндіру кезінде орынды болып табылатынын ұғамыз [5, 69]. Сондықтан да бағалауыштық, экспрессивтілік және эмоционалдылық макрокомпоненттерді тек денотацияға тән немесе коннотацияның ғана бөлшектері деп бөлмей, олар осы екі макрокомпоненттің объектілері бола алады деген ұстанымды құптаған жөн.

Қазіргі ғылыми парадигма лингвомәдениеттану, этнолингвистика және когнитивтік лингвистика сияқты салаларға баса назар аударуда. Лингвомәдениеттану – тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуін зерттейтін пәнаралық білім саласы. Ол мәдениеттің тілде қалай көрінетінін және тілдік құралдардың халықтың мәдени ерекшеліктерін, құндылықтары мен дүниетанымын қалай жеткізетінін қарастырады. Лингвомәдениеттану тілдің лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар мәдени контекстке қатысты тереңірек, жиі жасырын коннотацияларды да талдайды.

Лингвист ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор В.Н. Телия лингвомәдениеттанудың негізгі ұғымы мәдени коннотация деп санап, бұл мәдениетті тілдік белгі арқылы білдіру тәсілі ретінде қарастырады. Мәдени коннотация «мәдени категориялар шеңберіндегі мағынаның денотативті немесе бейнелі дәлелденген, сондай-ақ квазиденотативті аспектілерін түсіндіру» ретінде анықталады [6, 214].

Л.М. Штайнгарт атап өткендей, «сөздің мағынасында ассоциативті белгілерді бекіту – коннотациялардың пайда болуы - мәдени-ұлттық процесс. «Мәдени коннотация» ұғымы белгілі бір лингвомәдени қауымдастық үшін тілдік белгінің әлеуметтік, эмоционалды және эмоционалды-бейнелік маңыздылығын білдіреді» [7, 196].

В. А. Маслова «коннотацияда тілдің номинативті жүйесінің әлеуетті ресурстары жүзеге асырылады, өйткені коннотативті сөз сөздің семантикасымен күрделі қарым-қатынаста болатын терең мағынаны құрып қана қоймай, оны тілде бекітіп, сол арқылы мәдени-ұлттық тілдік көріністі жасай алады», - деп санайды [8, 56]. Зерттеушілердің пікірінше, «мәдениеттегі күнделікті сананың қалыптасқан

нормалары мен стереотиптерінің ықпалымен тілде биоморфтық код элементтері мен адамның қасиеттері арасындағы кездейсоқ ассоциациялар қалыптасып, орнығады» [9, 193].

Сөздердің этно-мәдени коннотациясы арқылы ұлттың мәдениеті мен бірегейлігі, халықтың өмір салты, дүниетанымы, дәстүрлері мен тарихы көрініс табады. Мысалы, «ару» сөзі – қазақ фольклорында, әсіресе аңыз-ертегілерде жиі кездесетін сұлу, сымбатты, әдемі жас қыз немесе батырдың адал жары. Ертедегі тілімізде ару ат, ару ұл, ару батыр секілді тіркестер қолданыста болған, кейін мағынасы тарылып, екінші заттық мағынасының белсенділік танытуынан сөз заттанып, тілде жаңа аталым жасалды.

Ежелгі түркі ескерткіштерінде «арығ тон» – таза киім, «аруғ азуқ» – адал тамақ, «кылқы аруғ» – мінез-құлқы игі, «ару күмүш» – таза, қоспасыз күміс секілді тіркестер кездеседі. Бұдан ару(ғ) сөзінің мағынасы «таза, адал, игі» дегенді білдіргенін көреміз.

Түркітанушы ғалым, этнограф, археолог В.Радлов 1893 ж. сөздігінде «ару» - таза, жақсы, шыншыл деген аудармасын беріп, «ару іс, ару адам, ару тағам, ару су» деген тіркесімдерін келтірген.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Р.С. Сыздық: «Қазірде де қолданыста бар, мағынасы да айқын «ару» сөзін ертедегі нұсқалардан жиірек кездестіреміз, мұнда бұл сөз екі түрлі мағынада келеді: бірі – жеке тұрып, «сұлу, көрікті әйел, сүйікті қыз, жар» деген мәнде. Доспамбет жырау өз портретінің бір жерінде: «Алғаным Әли ағаның қызы еді, Қас арудың өзі еді» десе, екінші бір жерінде: «Зерлі орындық үстінде, Ал шымылдық ішінде Тұлымшағын төгілтіп, Ару сүйдім – өкінбен» дейді. Сонымен қатар ертедегі қазақ әдебиеті тілінен ару ат, ару ұл, ару батыр деген тіркестерді де ұшыратамыз: «Ақтабан ару торы ат жайлаған» (Шобан). «Айсұлдың ару Өметі тұрғанда» (Шалкиіз).

Бұл күнде ару ат, ару батыр дегендер құлаққа жат естіледі. Қазірде «ару» сөзі әйелге, көбінесе сұлу қызға қатысты қолданылса, бұрын бұл сөз «жақсы, мінез, асыл» деген ұғымда да келіп, ат, жігіт сөздерімен тіркесе алғанын көреміз. Бұл сөздің қолданысы бұрынғы «таза, кіршіксіз, пәк» деген түпкі мағынасынан ауысқан», – деп көрсетеді [10, 97].

«Аталы жұрт – ару ел», «Аққу айдын көлде жүзеді, Ару айдын көңілде жүзеді» деген қазақтың мақал-мәтелдеріндегі «ару» сөзінің этно-мәдени коннотациялық мағынасы жеке тұрғанда да, кез келген тіркесте де жағымды, ойға, көңілге қонатын мәнде жұмсалады.

Қазақ фольклорында сөздердің тікелей мағынасының ауысуы және олардың коннотативті (бейнелі) мағынаға ие болуы - символизмді, эмоционалды бояуды және философиялық идеяларды тереңірек түсінуге көмектесетін маңызды қасиет. Фольклорлық мәтіндердегі коннотативті мағыналар жасырын мағынаны жеткізеді, бұл шығармалардың экспрессивтілігін күшейтеді.

Фольклорда кездесетін заттар, жануарлар, табиғат құбылыстары көбінесе өздерінің тікелей мағыналарын ғана емес, сонымен қатар моральдық және философиялық тұжырымдамаларды бейнелейтін қосымша семантикалық реңктерге ие болады. Мысалы, қазақ фольклорында түлкі бейнесі жиі кездеседі. Түлкінің денотативті мағынасын сипаттау кезінде жануардың сыртқы физикалық параметрлері (түсі, салмағы, ұзындығы және т.б.) ескеріледі, ал бұл лексеманың коннотативті белгілеріне «айлакерлік», «алдау» және т.б. жатады. Қазақ мәдениетінде түлкі терісі өте бағалы, көбінесе ол сәнді киімдерді тігуде қолданылған. Түлкінің терісін халық арасында байлар немесе ерекше сыйлы адамдар киген (түлкі тымақ, түлкі жаға, түлкі тон және т.б.). Ертегілерде түлкі қу, әккі аң ретінде бейнеленеді, ол қулық, айлакерлік, жылпостық, арамзалықтың бейнесі болып саналады. Түлкінің бұл жағымсыз бейнесі қазақтың «Қу түлкі ертегісі», «Түлкі мен құмыра», «Түлкі мен ешкі», «Түлкі мен қырғауыл», «Түлкі мен қоян», «Түлкі мен бөдене», «Түлкінің айланы» және т.б. ертегілерінде толық ашылады.

Мақал-мәтелдер халықтың тұрмыс-тіршілігін, әлеуметтік қатынастарын, мінез-құлық нормаларын, рухани құндылықтарын суреттеп, көбінесе жиі қолданылатын метафоралар мен символдар арқылы коннотативті мағынада беріледі. Осылайша, мақал-мәтелдер тек өмірдің нақты жағдайларын ғана емес, соларға деген әлеуметтік немесе моральдық көзқарастарды да жеткізеді. Коннотативті мағына мақал-мәтелде айтылған ойды кеңейтіп, тыңдаушыға немесе оқырманға тереңірек түсінік береді. Қазақ мақал-мәтелдері мен тұрақты сөз тіркестерінде түлкі бейнесі жағымсыз бағалау сипаты басым: «Түлкі бәрін құйрығымен жауып тастайды», «Түлкі жеті қасқырды жетектейді», «Түлкідей қу», «Түлкінің жанынан өту», «Түлкі құйрығына дақ түсірмейді», «Түлкі апанына жақын жерде аңға шықпайды», «Айдалы түлкі алдырмас», «Арыстан болсаң жау үшін, Түлкідей болсын әдісін», «Заманың түлкі болса, тазы боп шал», «Түлкінің алдағанынан Арыстанның талағаны артық», «Түлкіні түн асырайды», «Жүйрік тазыны түлкі ғана жек көрер», «Арыстанға түлкі айланы жараспас» [11, 19].

Мақал-мәтелдер халықтың тұрмыс-тіршілігін, әлеуметтік қатынастарын, мінез-құлық нормаларын, этно-мәдени құндылықтарын суреттеп, көбінесе жиі қолданылатын метафоралар мен символдар арқылы коннотативті мағынада беріледі. Осылайша, мақал-мәтелдер тек өмірдің нақты жағдайларын ғана емес, соларға деген әлеуметтік немесе моральдық көзқарастарды да жеткізеді. Мысалы, қазақтың фольклорлық шығармаларында жиі кездесетін «шешен» сөзін алатын болсақ, түсіндірме сөздікте сын есімдер қатарында қарастырылып, мағынасы «сөзге жүйрік, сөзшен, тілмар» деп берген [12, 486].

Қазақ тілінде шешен туралы «Жауға барсаң, кесерді ал, Дауға барсаң, шешенді ал», «Батыр мың қол бастайды, Шешен тар жерде сөз бастайды», «Шешеннің тілі – семсердің жүзі», «Шешеннің сөзі – мерген, Шебердің көзі – мерген», «Жүзден біреу – шешен, Мыңнан біреу – көсем», «Шебердің бізі –

ортақ, Шешеннің сөзі – ортақ», «Батыр болсаң – жауды қайтар, Шаруа болсаң – малды қайтар, Шешен болсаң – дауды қайтар» сияқты жағымды коннотацияға ие мақал-мәтелдер көп. Қырғыз, қарақалпақ, өзбек, башқұрт тілдерінде де «шечан//сәсән» сөзі қазақ тіліндегідей мағынада қолданылады. Ал тува тілінде «әдемі, көркем» деген мағынаны білдіреді. Монғол, бурят-монғол, қалмақ тілдерінде «цэцен, цэцэ, сәсэ» сөзінің «данышпан, ақылгөй, дана, тапқыр» деген мағыналарымен қатар «мерген, дәл тигізетін, дәл басатын» деген де мағынасы бар. Шешен сөзінің бұл мағынасы тува, алтай тілдерінде де кездеседі. Шешен сөзінің этно-мәдени коннотациясы түркі, монғол тілдеріне ортақ [13, 222].

Этномәдени коннотацияның фольклор тілінің семантикалық кеңістігіндегі құрылымы мен түрлерін анықтау, жүйелеу мәселелері ғылыми қызығушылық тудырады. Зерттеудің өзектілігі қазақ фольклорындағы этномәдени коннотацияның теориялық және практикалық маңыздылығын, этномәдени бірліктердің ерекшеліктерін анықтау қажеттілігіне байланысты түсіндіріледі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-словарь, 2005, 85 б.
2. Лингвистический энциклопедический словарь, главный редактор В. Н. Ярцева Научно-редакционный совет издательства «Советская энциклопедия», Институт Языкознания АН СССР, Москва: «Советская энциклопедия», 1990.
3. Хасанов Ғ. Сөздің лексикалық мағынасының құрылымы (қазақ тілі материалдары бойынша) // Филология ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған автореф. – Алматы, 1997, 15 б.
4. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік, Алматы: Сөздік-словарь, 2002, 109 б.
5. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991, 68 б.
6. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва, 1996, 214 с.
7. Штейнгарт Л.М. Коннотация как показатель национальных особенностей картины мира (на материале пословиц и поговорок российских немцев) с.196.
8. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие. Минск, 2005, 56 б.
9. Битокова С. Х. Парадигмальность метафоры как когнитивного механизма (на материале кабардинского, русского и английского языков) // Диссертация на соискание ученой степени докт. филол. наук. Нальчик, 2009, с.193.
10. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар): гөптомдық шығармалар жинағы, – Алматы: ел-шежіре, 2014, 97 б.
11. Кейкін Ж. Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі. – Алматы: Өлке, 2002, 19 б.
12. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі II том. – Алматы, 1961, 486 б.
13. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966, 222 б.

ӘОЖ 81'27

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ТІЛДЕРІНДЕГІ «КЕДЕЙЛІК» КОНЦЕПТІСІ: ЛИНГВОМӘДЕНИ ШОЛУ

*Мырзағалиева Айгерім Сидеғалиқызы,
аға оқытушы, магистр
М.Өтемісов атындағы БҚУ*

Аннотация: Тілдің мәдениетпен және халықтың дүниетанымымен өзара байланысы тілде ұлттық мінез бен мәдениеттің, қоршаған әлемді танудың ерекше тәсілінің көрініс табуына ықпал етеді. Бұл құбылыс концепт деп аталатын мәдени бірліктер арқылы тілде бейнеленеді. Осы зерттеуде қазақ және татар тілдеріндегі «кедейлік/ярлылық» («кедейлік») концептосферасына енетін лексемалардың түрлі сөздіктердегі концептуалдық мәндерінің көрініс беру ерекшеліктері қарастырылады.

Зерттеудің негізгі мақсаты – туыстас қазақ және татар тілдеріндегі «кедейлік/ярлылық» концептосферасын құрайтын лексемалардың этимологиясы мен түсіндірмесін салыстырмалы-салғастырмалы талдау және осы лексемалардың синонимдік қатарын анықтау.

Тақырыптың өзектілігі – қазақ және татар этносоциолексемаларын антропоцентрилік парадигма аясында зерттеу қажеттілігімен байланысты, бұл тілдік бірліктер ұлттық менталитеттің айқын көрсеткіштері болып табылады. Осындай этносоциолексемалар қатарында «кедейлік/ярлылық» концептосферасын құрайтын лексемалар ерекше орын алады.

Зерттеудің материалдары ретінде қазақ және татар тіл білімінде жинақталған лексикографиялық деректер алынды, атап айтқанда, этимологиялық және түсіндірме сөздіктер, синонимдер сөздігі, сондай-ақ зерттеліп отырған тілдердің ұлттық корпустарының деректері пайдаланылды.

Эмпирикалық, лингвомәдени, салыстырмалы-салғастырмалы, синхрондық және диахрондық талдау әдістері арқылы жүргізілген зерттеу нәтижесінде «кедейлік/ярлылық» концептосферасы қазақ және татар тілдерінің тілдік әлем бейнесінде кеңінен көрініс табатыны анықталды. Алайда, «кедейлік»

және «ярлылық» лексемаларының синонимдері қазақ тілінің синонимдер сөздігінде кеңінен қамтылғанымен, татар тілінің синонимдер сөздігінде азырақ берілген.

Аталған концептосфера құрылымында адамзаттың базалық концептілерінің қатарына жататын, бағалау әлеуеті жоғары және репрезентацияның кең функционалдық мүмкіндіктеріне ие лексемалар бар. Бұл лексемалар қазақ және татар халықтарының шынайылықты қабылдау ерекшеліктерін бейнелейді және мәдени-тарихи факторлармен, осы тілдік қауымдастықтардың ұлттық ерекшеліктерімен тығыз байланысты.

Түйінді сөздер: концепт, концептосфера, тілдік әлем бейнесі, лингвистика, этномәдениет.

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы мәселесі лингвистикада ғылыми-теориялық деңгейде алғаш рет В. фон Гумбольдт тарапынан зерттелген. Ол: «Халықтың рухы мен мінезін танудың барлық формалары ішінде оның сырларын ұғынудың жолы – тек тіл арқылы ғана жүзеге асады» [2, 169-б.] деп тұжырымдаған. Ғалымның белгілі бір халықтың материалдық және рухани мәдениетінің ұлттық сипаты тілде көрініс табатыны, тілдік таңбаның ішкі формамен сипатталатыны және тілдің адам мен қоршаған орта арасындағы байланыстырушы тетік ретіндегі рөлі туралы негізгі ғылыми көзқарастары көптеген лингвистердің, соның ішінде қазіргі заманғы лингвомәдениеттанушылардың еңбектерінде жалғасын тапты.

Тілдің мәдениетпен және халықтың дүниетанымымен өзара байланысы оның ұлттық сипаты мен ерекше танымдық тәсілін айқындайды, бұл тілдік бірліктерде көрініс табатын мәдени концептілер арқылы анықталады. Бұл зерттеуде қазақ және татар тілдерінің «кедейлік/ярлылық» («кедейлік») концептосферасына енетін лексемалардың әртүрлі сөздіктердегі концептуалдық мағыналарының берілу ерекшеліктері қарастырылады.

Зерттеудің негізгі мақсаты – туыстас қазақ және татар тілдеріндегі «кедейлік/ярлылық» концептосферасын құрайтын лексемалардың этимологиясы мен түсіндірмесін салыстырмалы-салғастырмалы тұрғыда талдау, сондай-ақ осы лексемаларға синонимдік қатар құру.

Тақырыптың өзектілігі – антропоцентрлік парадигма аясында қазақ және татар этносоциалдық лексемаларын, соның ішінде ұлттық менталитетті айқын бейнелейтін «кедейлік/ярлылық» концептосферасына жататын лексемаларды зерттеудің қажеттілігімен айқындалады.

Кедейлік құбылысы – қоғамның даму деңгейінің әлеуметтік-экономикалық көрсеткіші болып табылады және ол жалпы алғанда қоғам тарапынан жағымсыз қабылданады. Адамзат өмір сүрген барлық кезеңдерде, ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін кедейлік мәселесі өзекті болып келген. Сондықтан «кедейлік» ұғымының қазақ және татар тілдерінде кеңінен қолданылуы заңды құбылыс. Бұл тақырып халық ауыз әдебиеті мен авторлық көркем шығармаларда да көрініс тапқан, онда негізгі идея әлсіздер мен мұқтаждардың мүдделерін қорғауға негізделген.

Қазақ және татар тілдеріндегі «кедейлік/ярлылық» концептісін зерттеуге арналған еңбектер бар, олардың ішінде ең алдымен XX ғасырдың бірінші жартысында жарық көрген көрнекті түркітанушы А.Н. Самойловичтің «Түркі тілдеріндегі байлық пен кедейлік» атты зерттеуін атап өту қажет. Сонымен қатар, қазақ және татар тілдерінде жазылған бірқатар ғалымдардың еңбектері де бұл мәселені қарастырған. Біздің жұмысымыз осы концептосфераны қазақ және татар тілдерінде салыстырмалы-салғастырмалы зерттеуге бағытталған.

Адамның қоршаған ортаны ойлау әрекеті арқылы тану процесінде санасында белгілі бір көркем бейнелер қалыптасып, олар тілдік (сөйлеу) формада көрініс табады. Адамзат болмысын түсіну мидың қызметіне негізделгендіктен, ал бұл тіл арқылы көрініс тапқандықтан, барлық халықтар үшін қоршаған ортаны қабылдау сипатында ортақ заңдылықтар бар деп айтуға болады. Сананың қызметі нәтижесінде объективті әлемдегі заттар мен құбылыстар белгілі бір тілдік бірліктермен беріледі, осының негізінде адамдар арасындағы коммуникация жүзеге асады, яғни адам әлемді ойлау арқылы танып, оның нәтижелерін тілде бейнелейді [3, 9-б.].

Тілдік әлем бейнесі тілдік таңбаларда жинақталған қоршаған әлем туралы ақпараттың жиынтығынан құралатыны белгілі. Осыған орай, Р.Р. Замалетдиновтің «когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттану әр түрлі тілдердегі концептуалды жағдайларды категориялаудың әр алуан мүмкіндіктерін анықтау міндетімен өзара тығыз байланысты» деген тұжырымын орынды деп есептейміз [4, 37-б.].

Қазіргі ғылымда «концепт» терминіне түрлі анықтамалар берілген. Бұл термин лингвоконцептология, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика, лингвофилософия сияқты бірнеше ғылыми салалардың негізгі ұғымдарының бірі болып саналады, сондықтан әрбір ғылыми мектеп оны әртүрлі интерпретациялайды. Біз зерттеуде лингвомәдениеттану тұрғысынан «концепт» ұғымын «мәдени-ментальды-тілдік» құбылыс ретінде қарастырамыз. В.В. Степановтың анықтамасына сәйкес: «Концепт – адамның санасындағы мәдениеттің түйіні іспетті; ол мәдениеттің менталды әлемге ену формасы. Сонымен қатар, концепт – адам мәдениетке енудің, ал кейбір жағдайларда оған ықпал етудің құралы» [5, 42-б.].

«Кедейлік/ярлылық» концепті функционалды тұрғыдан кең мүмкіндіктерге ие, өйткені ол адамзаттың базалық концептілерінің бірі болып табылады және бағалау әлеуеті жоғары. Бұл концепт мазмұнында қазақ және татар тілдік қауымдастықтарының мәдени-тарихи факторларымен, ұлттық ерекшеліктерімен тығыз байланысқан әлемді қабылдаудың этноспецификалық сипаты көрініс табады. «Кедейлік/ярлылық» концепті

ең алдымен материалдық қажеттілік жағдайын сипаттайды, яғни адамның әлеуметтік-экономикалық жағдайының төмендігін, киім мен азық-түлік тапшылығын, ауыр тұрмыстық ахуалын білдіреді. Дегенмен, біздің талдауымыз көрсеткендей, бұл концептосферада адамның рухани әлемін сипаттайтын элементтер де орын алған, бірақ олар әлсіз көрініс тапқан.

Лексикалық бірліктердің мағынасын анықтау үшін этимологиялық талдау қажет, себебі, Р.Р. Замалетдинов атап өткендей, «этимология сөздің бастапқы уәжділігін ашады», ал «ішкі форма тудыратын ассоциациялар мен мағыналық реңктер денотативтік компонентке қарағанда анағұрлым этномәдени ерекшелікке ие» [Замалетдинов, 2004].

«Кедей» сөзінің этимологиясына қатысты А.Н. Самойловичтің пікірі назар аударуға тұрарлық: оның айтуынша, бұл сөз Жетісу өңірінде шамамен 900 жыл бұрын пайда болған және парсы тіліндегі «геда, гедай» сөздерінен шыққан.

Айта кету керек, татар тілінде қазақ тіліндегі «кедей» сөзіне толық эквивалент жоқ, оның орнына «ярлылық» сөзі қолданылады. Татар тілі этимологиялық сөздігінде «ярлы» сөзі «-йар-» түбірінен тарағаны көрсетіледі, бұл түбір «ауыртпалық, еңбек» мағынасын білдіреді және бастапқыда «кедей, жарлы, тұрмысы төмен адам» мәнінде қолданылған.

Қорытындылай келе, «кедейлік/ярлылық» концепті ғасырлар бойы қазақ-татар мәдени менталитетінде дамып, белгілі бір ұлттық-мәдени концептуалды деңгейге жеткенін атап өту қажет.

Жалпы алғанда, «кедейлік/ярлылық» концептінің қазақ және татар лингвомәдени кеңістігіндегі этимологиясының біртұтастығын атап өткен жөн. Зерттеліп отырған лексемалардың бастапқы мағыналары мен түбірлері бірдей, бұл заңды құбылыс, себебі қазақ және татар тілдері – бір алтай тілдік отбасының түркі тілдер тобына жататын туыстас тілдер.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Даутова С.Б., Оспанова Б.Р «Байлық–кедейлік» концептісінің әлемнің тілдік көркем бейнесін берудегі ұлттық ерекшелігі. // 2013. 8-17 б
2. Замалетдинов Р.Р. Внутренний и внешний мир носителей татарской культуры через призму языка. Казань: Изд-во КГУ, 2003. 208 с.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. М.тілді дамыту. Алматы, 2014. 728 б.
4. Кошанова Ж.Т. Қазақ тіліндегі «байлық – кедейлік» концептісі: танымдық сипаты мен қызметі. 2009. 24 б.
5. Мәхмүтов Х.Ш. Татар халық ижаты: Мәкальләр һәм әйтемнәр. Казан: Татар. кит. Нәшр, 1987. 592 б.
6. Турманжанов У.С. Қазақ мақал-мәтелдері. Білім, 2007. 136 б.

ӘОЖ 81`27

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӨСІМДІК АТАУЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Есқалиева Линда Ғарифоллақызы
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал қаласы*

Аннотация: Статъя посвящена изучению фитонимов в казахском языке, их семантическим особенностям и классификации. Автор рассматривает роль растений в жизни казахского народа, их использование в народной медицине и быту. В работе приводится мировая классификация растений, включающая 11 групп, и анализируются труды казахстанских исследователей, в частности Б. Калиулы, который систематизировал наименования растений в казахском языке. Особое внимание уделяется заимствованной и исконно казахской лексике фитонимов, а также их значению в национальном мировоззрении.

Ключевые слова: фитонимы, казахский язык, классификация растений, лексико-семантический анализ, Б. Калиулы, народная медицина, заимствованная лексика, этнолингвистика.

Адамзат баласының тұрмыс-тіршілігі өсімдіктер дүниесімен тығыз байланысты. Ерте заманнан-ақ халқымыз өсімдіктерді әр түрлі мақсатта пайдалана білген. «Біздің дәуірімізге дейінгі 460-377 жылдары өмір сүрген, медицинаның атасы саналатын әйгілі грек дәрігері – Гиппократтың еңбегінде 230 дәрілік өсімдіктің атауы келтірілген екен. Біздің дәуірімізден 4000 жыл бұрын мысырлықтар дәрілік өсімдіктердің 80-нен астам түрін, 3000 жыл бұрын қытайлықтар 230 түрін білген. Б.з.д. 2600 жылдары жазылған Қытайдың алғашқы дәрілік шөптер туралы кітабында (Бень Цао) 900 дәрілік өсімдік сипатталған. Кейін Әбу Әли ибн Сина өз еңбегінде 900-дей дәрілік затты пайдалану жолын жазған. Испандық Ибн Байтер оны ары қарай толықтырып, 1400 өсімдік түрін сипаттап көрсеткен» [1, 4 б.].

Әлемдік тәжірибеде кейбір ғалымдар әртүрлі құрылымдық жүйедегі тілдердегі фитонимдік әлемнің сипатын беріп, соның нәтижесінде өсімдіктерді төмендегіше 11 топқа жіктейді:

Бірінші (I) топша – арборетум *ағаштары* немесе дендронимдер. Олар «ағаш өсімдіктері» деген мағынаға ие. Яғни діңі қатты, бұтақтары жан-жаққа тармақталған, ұзақ өмір сүретін өсімдіктер.

Екінші (II) топша – *бұталар* – ағаш тәріздес бұтақтары бар, кішкене бойлы, көп жылдық өсімдіктер, олардың негізгі діңгегі болмайды; биіктігі – 0,8-6 метр, өмір сүру ұзақтығы – 10-20 жыл.

Бұтақшалар – сүректенген жас өркендері жоғарыға қарай тармақталған, биіктігі – 5-60 сантиметр, өмір сүру ұзақтығы – 5-10 жылды құрайтын төмен бойлы, көпжылдық өсімдіктер (мүкжидек, қазанақ, аршагүл, тал).

Үшінші (III) топша – шөпті өсімдіктер немесе *шөптер*. Жасыл, жұмсақ әрі жіңішке сабақтары бар біржылдық өсімдіктер.

Төртінші (IV) топша – *гүлдер* – сабақ не жанама бұтақ ұшында өсетін, хош иісті, ашық түсті, шөпті өсімдіктер.

Бесінші (V) топша – *жидектер* – шөпті өсімдіктер мен бұтақ- бұтақшалардың шырынды жемісі (қарлыған, таңқурай, каражидек, мүкжидек жидектері) жатады.

Алтыншы (VI) топша – *саңырауқұлақтар* [грек. *мүкәс* «саңырауқұлақ», осыдан микология – саңырауқұлақтарды зерттейтін ғылым]. Саңырауқұлақтар – табиғат сыйға тартқан таңғажайып ерекше өсімдік.

Қыналар VII топшаға жатады және төмен бойлы өсімдіктерден тұрады. Олар саңырауқұлақтар симбиозы (аскомицет немесе базидиомицет) мен балдырлардан (жасыл, кейде жасыл-сары) түзіледі.

Сегізінші (VIII) топшаға *мүктер* жатады. Бриофиттер – жоғары сатыдағы көпжылдық өсімдіктер, олардың өсу формаларына тікенді бұта, куртина жатады. Мүктерді медициналық мақсатта (антибиотикалық қасиетке ие) қолданады.

Тоғызыншы (IX) топшаға *балдырлар* жатады. Олар – құрамында хлорофилл бар, төменгі сатыдағы су өсімдіктері. Балдырдың денесі таллом [грек. *thallos* – жасыл бұтақ] деп аталады.

Оныншы (X) топшаға *бақша дақылдарын* жатқызамыз. Олар бірнеше кіші топтарға бөлінеді: а) күтіп-баптайтын шөпті өсімдіктер: орамжапырақ, аскөк, күнзе, кирсалат, балдыркөк; б) тамыр жемісті өсімдіктер (сәбіз, шалқан, қызылша); в) жеміс беретін өсімдіктер (қызанақтар).

Он бірінші (XI) топқа *дәнді-бұршақты өсімдіктерді* жатқызамыз. Олар бірнеше кіші топтарға бөлінеді: а) бұршақты (бұршақ тұқымдас қос жарнақты өсімдіктер. Жер шарында бұл өсімдіктердің 17 мыңға жуық түрі мен 700-дей тұқымы бар. Бұршақты дақылдарға *асбұршақ, үрмебұршақ; дәнді дақылдарға бидай, қарабидай, сұлы, жүгері және күріш* жатады [2, с. 13].

Бүгінгі таңда қазақ тіліндегі өсімдік атауларының семантикалық ерекшеліктерін зерттеу маңызды мәселеге айналып отыр. Зерттеу барысында қазақ халқының болмысын, жергілікті ерекшеліктерін, әр өңірдің табиғатын, жер бедерін, әр аймақта өсетін өсімдіктердің әртүрлілігін ескеру қажет. Осыған байланысты өсімдік атаулары жергілікті тұрғындар тілінен жиналған, қолданыстағы атаулар болып табылады.

Қазақ халқының өсімдіктер дүниесі ерекше орын алғанымен де, тілімізде лексикалық байлығымыз жүйеленбей ақсап тұрған шағында, сан кітаптарды парақтап, түрлі экспедицияларға шығып, жүйелеп, ұзақ жылдардағы үздіксіз еңбектердің нәтижесінде тіліміздегі өсімдік атауларын жинақтаған, лексика-семантикалық тұрғысынан зерттеген ғалым Б. Қалиұлы болатын.

Ғалым бұл еңбегінде өсімдік атауларының қалай жасалғанын, түп- төркінін, мән-мағыналары мен сөздікте берілуі жайын сөз етіп, өзіне дейінгі өсімдіктердің зерттелу жайынан мол мағлұмат бере отырып, олардың сандық көрсеткіштеріне дейін анықтайды. Автор өсімдік атауларының лексикалық құрамы жағынан талдаған тарауын *төл өсімдік атаулары және басқа тілдерден ауысқан өсімдік атаулары* деп екіге бөліп, төл өсімдік атауларына, оның ішінде түркі тілдеріне ортақ – 40 өсімдіктің атын атайды: *қына, атқұлақ, ебелек* т.б. Басқа тілдерден ауысқан өсімдік атауларын, атап айтқан араб-парсы тілдерінен ауысқан өсімдік атауларына – 49 өсімдікті жатқызса, моңғол тілі мен қазақ тіліне ортақ атаулары ретінде – 32 өсімдік атауын көрсетеді. Ал, орыс тілінен ауысқандар қатарына – 93 өсімдікті жатқызады.

Ғалымның өсімдік атауларын ұлт танымына сабақтастырып түсіндірген талдауларында қолданған тәсілдері (метафоралық, функционалды т.б.) ерекше назар аударады. Мысалы: *сағыз, алқа, сиырқұйрық, балтасап, кәрікыз* т.б. Ғалым өсімдіктер жөнінде былай жазады: «... өсімдіктерсіз өмір жоқ, олар біздің досымыз; тіршілігімізге тірек, өмірімізге нәр, күнделікті тұрмысымызда көрік. Өсімдіктер: кисең – киім, ішсең – тамақ, жатсаң – төсек, жазсаң – қағаз». Дәстүрлі мал шаруашылығымен шұғылданған қазақ халқы жер бетіндегі өсімдіктер дүниесін тым ертеден бақылап, зер салып, көңіл қойған. Олардың қайсысы қай малға жұғымды екендігін, қай шөп олар үшін пайдалы, қай шөп зиянды (улы) екендігін ажырата білген және өсімдіктердің түр-түсін саралап, әрқайсысына жеке-жеке ат қойып, айдар таққан [3, 7 б.].

Профессор Б. Қалиұлының осы зерттеуінен бастау алған өсімдік атауларын қазақ лексикасының бір бөлшегі ретінде халық танымымен байланыста зерттеу әрі қарай өз жалғастығын тапқаны белгілі. Сондықтан халық тұрмысында кеңінен қолданылған кейбір өсімдіктерге тоқталып өткіміз келеді.

Қазақ танымында емдік қасиетімен ерекшеленетін өсімдіктердің бірі – *жалбыз*. *Жалбыз* – тау шатқалында, сыздауыт, сулы жерлерде өсетін дәстүрлі емшілікте жиі қолданылатын жұпар иісті, емдік

шөп. Жапырағы ирек келетін *жалбыздың* сабақтары – кырлы, өзегі – қуыс.

Өсімдік атауларын арнайы зерттеген М. Бимағамбетовтің ойынша:

«*Жалбыздың* әуелгі формасы «жел бұз». Бұрынғы кезде халық оны қайнатып, жел ауруына ішкізіп, соған ем ететін болған. Яғни, *желді бұзады* деген ұғымға байланыстырып, «жел бұз» атаған. Қазіргі кезде қазақ тілінде *жалбыз* аталып кеткен» [4, 158 б.] – дейді. Егер ғалымның бұл пікірін қуаттар болсақ, өсімдік атауы оның емдік қасиетінің негізінде қойылған деуге болады.

Бұл өсімдіктің мәдениетімізге етене сіңісіп кеткенін «*Жалбызды* жерде жан қалады» деген мәтелден айқын аңғаруға болады. Сондай-ақ, *жалбыздың* емдік қасиетіне байланысты аңызды «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедиядан кездестіреміз: «Бір-бірімен кәсіби өрісі туралы шен таластырған екі емші кез келген ауруды емдеп жаза алатынығын алға тартып бәстеседі. Бәстің аяғы ту ешкінің бүйрек майын балаларына жегізіп, онан келетін кесапаттан айықтыру болады. Емшінің бірі май ерітудің құпиясын біледі екен де, екіншісі онан мақұрым болса керек. Ақыры екінші емшінің *жалғыз* баласы қатқан ешкінің майынан айықпас дертке душар болып көз жұмады. Емші әкесі баланың асқазанына байланған ешкінің тоңмайын кесіп алып, пышаққа сап жасап алған екен дейді. Ішқұса болып тау-тасты кезіп кеткен емші бірде дамылдап отырған кезде беліндегі пышағы абайсызда *жалбыздың* үстіне түсіп кетеді. *Жалбыздың* пышақтың сабын ерітіп бара жатқанын байқаған емші «*Жалбызды* жерде жан қалады екен, *жалбызды* білгенде жалғызым өлмес еді» немесе «*Жалбызымның* жоғынан жалғызымнан айырылдым» деп күйінген екен. Дәстүрлі емшілікке қатысты бұл аңыздың негізгі лейтмотиві күллі аурудың емін тапқан, ұзақ өмір сүрудің құпиясын ашқан Лұқман хәкімге қатысты аңыздың қазақыланған нұсқасы деуге болады» [5, 312 б.]. Лұқман хәкімге қатысты аңыздардың бірінде баласының ауырып қайтыс болуына себепкер болған жүрегінің басына байланған мүйіз болған деседі. Сол мүйізді таяғына сап қылып, оны бір жерге сүйей салған екен, ояғанда саптың шөпке (*жалбызға*) тиген жағы ери бастаған екен.

Жалбыздың қасиетін білетіндер оны гүлдемей тұрып жинап алады. Көлеңке жерде баппен кептірілген *жалбыз* өзінің емдік қасиетін жақсы сақтайды. Халық емшілігінде *жалбызды* суықты тартатын, майды ерітетін, асқазан-ішек жолдарын тазалайтын қасиеті үшін жоғары бағалайды.

Жалбыздың қазақ өміріндегі маңызы мен қасиеті туралы өлең-жырларда да көп айтылады. Мысалы, Сейфолла Оспанның «Жалбыз» өлеңінде Құдай адамды жаратқанда оның жанына керек неше түрлі хайуандар мен өсімдіктерді жаратады. Бірақ адамның көңілі бір нәрсеге алаң болып, тынши алмайды. Сол кезде Жаратушы: «Сен үшін не жаратайын? – деп сұрағанда, адамның берген жауабы мынадай болады: «*Жапырағы жайылған, Болсам егер өсімдік. Ессе ізгілік бойымнан, Алар едім есім ғып*» – дей отырып, өзінің қалауын сұрайды. Сонда Құдай «жалбызды» жаратады.

Содан жалбыз ем болып, Талайларға жағыпты.

Сыйлайды екен ел болып, Жанын оның таныпты. Аңыз болып тараған

Кім білмейді жалбызды. Сыйлап бар ел, бар адам

Жалбыздайын жан дейді (Сейфолла О. «Жалбыз»).

Жазушы Тұрдыбек Алшынбаевтың «Жалбыз иісі» шығармасында бұл өсімдіктің барлық қадір-қасиеті көрінеді. Кішкентай Дәуіржанның атасымен бірге қыстауға, жай ғана қыстау емес, Ата қонысқа көшіп келуі. Атасының снаряд жарықшағы тиген көзінің ауырғаны, күйбең тіршілікпен шауып жүрген әке-шешесінің бұларға көңіл бөле алмауы жас баланың үлкен кісілерше шешім қабылдауына, сөйтіп атасының көзіне ем ретінде түнделетіп барып *жалбыз* теріп әкелуі баяндалады. Шығарманың өн бойында өсімдіктің бар қасиеті ашылады. Атасының: – Жәй, көздің ұшыңғанына *жалбыз* жақсы болушы еді, мына қараңғыда қайдан табамыз! – деген бір ауыз сөзі баланың қараңғы түнде бұлақ бойында қарауыта ырғалып, хош иісі мұрын жарған барқыт жапырақты жұмсақ шөпті құшырлана жұлуына себепші болды. «*Айнала қою қараңғылықтың өзі байқалмай кетті. «Әне, анау қарауытқан атасының Ата қонысы, ескі қыстау зой. Қасиетті мекен! Бұл жердің әр тал шөбіне дейін ойға медеу, бойға шипа! Дәуіржан хош иісті жалбызды құшақтап келе жатып, бір сәт міне, осылайша шалқыды...»* (Алшынбаев Т. «Жалбыз иісі»). «*...Мен тас жықпылына біткен бір түп жалбызды жұлып үлгергенше шың кемерінен табаным көтеріліп үлгерді. Қыркүйек айында буыны қатып, толысқан жалбыздың иісі ерекше екен. Менің қазіргі сәттегі әрі-сәрі көңілімді орнықтырғандай, осы бір шүйкедей ғана жапырақтың саумал иісі сарайымды ашып жіберді. Есіме тағы әжсей марқұмның: «Тауға біткен жалбызым-ау!» - деп отыратын сөзі түсті. Есіме түскені мұң екен қолымдағы жалбыз елбіреп, саусағын созған әжемді елестеті, ұсақ түк басқан қара көк жапырақтар көзіме оттай басылды. Жалбыздың да буын-буыны босағандай, алтыс екі тамыры иігендей, жұпар иісімен ағыл-тегіл шомылдырып жатыр...»* (Сейдімбек А. «Тауға біткен жалбыз»). Жоғарыдағы шығармалардан келтірілген мысалдар *жалбыз* өсімдігін барлық болмысымен жарқыратып, соны айқындауға, соны даралауға жұмсалып отыр. *Көлден кетсе, жалбыз мұң, Елден кетсе, жалғыз мұң. Қалақай – емдік қасиеті бар көп жылдық өсімдік. Ұзын сабақты, жапырақтары қарама-қарсы орналасқан. Оны халық тілінде шақпа шөп, кейде қышыма деп те атайды. Себебі қалақай тиіп кеткен жерін шағып алғандай ұйғытып, қышытып жібереді. «Күнінде көктемнің, бір қызық шөп көрдім. Барлығын шағады, жанасып кеткеннің. Білдің бе, балақай, не нәрсе екенін?». Бізден едеуір үлкен Рақаң басын екі жағына кезек шайқап, айналасына қулана қарайды. Жауабын таба алмай, бәріміз дабырласып жатырмыз.*

Қиналғанымызды көріп, ол кісі маз. Бір кезде Бейсекең: «Қалақай» деп сарт еткізді (Табеев Қ. «Балалар әлемінің әйдік әзілкеші»). Қалақайдың өсіп шыққан жер үстіндегі бөлігін жаз, күз айларында жинап алып, кептіріп емдік мақсатта пайдаланады [7, 62 б.]. Қалақай өсімдігінің емдік қасиеті туралы медициналық оқулықтардың барлығында дерлік ақпараттар берілген. Емдік өсімдіктер жайлы айтылғанда, қалақай міндетті түрде аталады. Көркем әдебиетте де қалақайдың емдік қасиеті бірінші көрсетіледі. «Бала кезімізде үйдің маңайында **қалақай** көп өсетін. Абайсызда қолың түйіп кетсе ине сұққандай баж еткізеді. Және де **қалақай** шаққан жер ұзақ уақыт ашып, жан таптырмай жіберетіні тағы бар. Әкемнің айтуынша **қалақайдың** денсаулыққа пайдасы зор» (Сқабылұлы А. «Әкемнің қалақайы»).

Қалақайдың емдік қасиеттерін халық емшісі С. Қалиев былайша саралап көрсетеді:

- жел-күз қоздырған буын қабынуға шөбін қайнатып, шым-шым ыстықтай ауырған орындарды жуады;

- қан қысымы жоғарылап, қол-аяқтың ұюына қалақай тамырынан 31 грамды шамалы суға қайнатып ішеді;

- қалақайдың іштен, жатырдан шыққан қанды тыйып, қалпына келтіруде орны ерекше. Мәселен, жүкті әйелдердің жатыр мойнынан шыққан қанды тоқтатып, қанның үю қабілетін жоғарылатуда қалақай бірден әсер етіп, жақсартатыны тәжірибеде дәлелденген;

- есекжемнің алғашқы кезеңінде қалақайды жаншып, шырынын жақса пайдасы бар;

- жылан, басқа да улы жәндіктер шаққан кезде қалақайды жаншып, нiлiн сол жерге жақса уыттың жылдам тарауына жол бермейдi [8, 323 б.].

Қазіргі медицинада қолданылатын дәрілердің көпшілігінің құрамында қалақай өсімдігі кездеседі. Қыз-келіншектер шаштың түбін қатайтып, әлсізденген ұштарын емдеу үшін де қалақайдың қайнатылған суды пайдаланады.

Осы емдік шөптердің қатарында долана өсімдігін де атап өткен жөн. Себебі көркем шығармада да, халық аузында да долана өсімдігі емдік қасиетімен ерекше аталады. Долана – тау аңғарларында, тоғайда, өзен жағасында өсетін бұтақты ағаш. Қазақстанның оңтүстік шығыс аймақтарында көптеп кездеседі. Жемісі мен жапырағы және тамырын халық емшілері дәрі ретінде пайдаланады. Дәстүрлі ортада долана жемісінің және жемісінен жасалған тұнбаның қан қысымын түсіретін, сарана өсімдігімен қосып, сүтке қайнатып ішсе шаршауды басып, адам тәніне қуат беретін қасиеті жиі айтылады. Шипалық қасиеті мен тұрмыстық қасиеті әспеттеліп, ән-жырға арқау болған.

Саранасы білектей,

Доланасы жүректей.

Қайран Алтайдан қайтып,

Қобдаға қаңғып келгенім-ай – деп сағынышын басып, шерін тарқатқан.

Бұрмасай толы – долана, Итмұрын жұпар аңқыған. Осындай тылсым Далада

Көңілім ерен шалқыған (Қарт М. «Бұрмасай»).

Соңғы жүз жыл ішінде әлем медицинасында долананың көптеген қасиеттері біртіндеп ашыла түсуде. Әсіресе, жұмыс қабілеті нашарлаған жүректі әлдендіруге, оның майлануын тежеуге, соғу жиілігін теңдеуге, жүрек құлақтарының бұзылуын тоқтатуға, жүрек қарыншаларының кеңуін тежеуге, тамырлардың ішкі қабырғасында май, тұз түзілістерін болдырмауға қатысады [8, 315 б.].

Дәстүрлі ортада емдік қасиетімен танылған өсімдіктің бірі – жантақ. «Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігінде»: зат. өс. Жапырағы ұсақ, бұтағы тікенді, гүлі қызғылт, жартылай бұталы, тамыры 10- метрге жететін, бұршақ тұқымдас, шөптесін өсімдік [9].

Отының болсын жантақтан, Қатының болсын қалмақтан. Қосының болсын қазақтан, Сегіз қиыр шартаран, Төрт құбылаңды түгел қып, Төріңде жатыр [10].

Мамырдың ортасынан маусымның аяғына дейін гүлдеп бітетін тікенді шөп. Мал азығы ретінде қолданылады, әрі емдік қасиеті бар. Шөлді, шөлейт өңірлерде өсетін жантақ өсімдігі – түйе малының жеңсіз азығы. Жантақтыкей жерлерде теміртікен деп те атайды. Дәстүрлі ортада жантақтан алынған дәріні қуыққа тас байланғанда, өт, несеп жолдары қабынғанда, ем ретінде қолданған. Сондай-ақ жантақ тұнбасымен тік ішектің қан тамырлары кеңейіп ауырғанда бұлау жасаған. Түрлі тері ауруларына қарсы жантақ қайнатындысымен бетін жуған [11, 335 б.].

Әне, анау қызыл – жантақ. Оның да көркімен мақтанар түгі жоқ. Бірақ тілін білгендер гүлдегенде орып алып, көлеңкеге кептіріп, жапырағын шай орнына қайнатып ішсе, қан тасыған ауруға дауа көрінеді. Бұл жантақтың қасиеті туралы бір түрікпен әйелі докторлық диссертация қорғаса керек (Мұртаза Ш. «Көкемарал гүлдегенде»).

Аңыз бойынша: бір аңшы шөл далада адасып кетіп, қатты шөлге ұрынады. Шаршап, сарылып, ақылы айнып, көзі тұнған аңшыға, айналадағы сағымның барлығы су болып көрінеді. Бір кезде осынау жалпақ жатқан жазықтағы бір көгергенге көзі түседі. Жер беті күйіп, құрап, құарып, күл беттеніп жатқанда, қурап жатқан шөлге бойы бермей, құдіреттене құлпырып, жапырақ жайып, гүл атып, қызара пісіп тұрған ту жантақ екен. «Өлмегенге өлі балық жолығады» дегендей, жантақ іші теңкііп жатқан

қарала **қарбыз** (Тұрманжанов Ө. «Жантақ деген жеміс бар»). *Жантақтан* басқа шөп жан сақтай алмайтын шөлде, диқандар *қарбыз* өсірудің амалын осылай тапқан екен. *Жантақтың* тамыры өте тереңге кетеді. Жердің суы мол, ылғалы бар қабатына жеткенге дейін тоқтамайды. Құдық қазған кезде де *жантақтың* тамырын қуалай қазады. Сым сияқты тамыры суға жеткенде тарамдалып, суды сіміріп, ылғалды жоғары тартады. Сондықтан *жантақ* өсімдігі қандай ыстық болса да қурап, жұтамайды. Көгеріп, құлпырып өсе береді. «*Жантақтың* түбірдегі тамырының басталар жері, адамның алақанындай аялы, жалпақ шоқпардай болып шорлана бітеді. Қауын, қарбыз еккенде сол жер бетіне жақын тұрған тамырдың жалпақ алақанын ерсілі-қарсылы шақпақтай тілгілеп жіберіп, сол тілгіленген жерінен суы тамып тұрған тамырға топырақпен тұтастыра *қауын, қарбыз* шопағын бірге егеді. *Қауын, қарбыз* ешкіге телінген жетім лақ секілді, өсіп, өркендеп кетеді» (Тұрманжанов Ө. «Жантақ деген жеміс бар»).

Табиғаттан алыстау, оған немқұрайлылық таныту – өзің отырған бұтақты кесумен тең. «*Жантақ* деген өсімдіктің тамыры тереңдеп, 10-15 метрге дейін жетеді екен [12, 13 б.]. Сол тамырлары үзілсе, ол өсімдік ұшарын сай, қонарын жел білетін қаңбаққа айналады. Бабаларымыз өздері мұраға қалдырған Жер Анамызды көзіміздің қарашығындай сақтауды аманаттап кеткен. Егер ұлттық құндылықтарымызды сақтай алмасақ, біз де жантақ қалпымыздан айырылып, қаңбаққа айналамыз. [13]

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ержанұлы Е. Өсімдіктердің төл атауын қалпына келтіруге бола ма? // Qazaq Alemi.
2. Исаев Ю.Н. Фитонимическая картина мира в разноструктурных языках. дисс. на соис. уч. ст. доктора филол. наук. – Чебоксары, 2015.
3. Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Ғылым, 1988. – 159 б.
4. Бимағамбетов М. Қазақ тіліндегі шөп атауларының кейбір мәселелері Ученые записки. Кзыл-Ординский педагогический институт им. Н.В. Гоголя. Серия гуманитарных наук. – Кзыл-Орда. 1958 Т 4.– С. 155-171.
5. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі/Энциклопедия 2 том. – Алматы, «Алем Даму Интеграциясы», 2012. – 736 б.
6. Бегманов Қ. Этнографпен әңгіме. – Алматы: Дәстүр, 2010. – 500 б.
7. Қазақтың халық емі. 2-кітапша. Құрастр. М. Қанапияұлы. – Алматы: Өнер, 1998.
8. Қалиев С. Емдік рецептер энциклопедиясы. – Алматы, 2010. – 496 б.
9. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. Алматы: 1997. – 368 б
10. Бес ғасыр жырлайды. Екі томдық, 1-том. – Алматы: Жазушы, 1989. – 376 б.
11. Ғабитов Т. Мәдениеттануға кіріспе. – Алматы: Санат, 1996. – 125 б.
12. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том. – Алматы, 2011. – 744 б.
13. Шормакова А.Б. Қазақ тіліндегі өсімдік әлемінің лингвомәдени бейнесі.

ӘОЖ 82-313.1

М.ЕСЛАМҒАЛИҰЛЫНЫҢ «ТҰМАН ШІНДЕГІ КӨШ» РОМАНЫНДАҒЫ ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ

Сабырбаева Аягөз Сейтхановна

*Х.Досмұхамедов ат. Атырау университетінің 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор Сабыр М.Б.*

Резюме. В статье широко анализируется творчество писателя Мукадеса Есламғалиулы. Подробно проанализирован роман писателя «Тұман ішіндегі көш». Рассматривается мастерство автора в изображении характеров героев. Исследователь представляет свои выводы и гипотезы.

Ключевые слова: произведение, партия, современная проза, караван, казахское общество.

Қамшының сабындай қысқа ғұмырында әдебиет әлеміне айшықты із қалдырған талантты жазушы Мұқадес Есламғалиұлы 1946 жылы 18 ақпанда Батыс Қазақстан облысы, Сырым ауданының Жосалы ауылында дүниеге келген. Бұлдырты орта мектебін, кейіннен Орал педагогикалық институтының қазақ тілі мен әдебиеті факультетін бітірген ол облыстық радио және телевидение комитетінде қызмет атқарған. 1979 жылы жазушы Орал қаласынан Алматыға қоныс аударып, сол жердегі бірқатар шығармашылық ұжымдарда лауазымды жұмыстар істеген. «Мұқадеспен Орал институтында қатарлас оқыдық. Бір жатақханада, көрші бөлмелерде тұрдық. Уақытының көбін кітапханаларда өткізетін ол, бізден классиктерше жазуды талап етеді. Мұқадестің «Аққу сазы» деп аталған тұңғыш кітабы үшеуара пікірталас нәтижесінде дүниеге келіп, оқырмандарға сапар шеккен болатынды» [1, 8 б.] – деп өткен күндер естеліктерімен бөліседі ақын А.Нәріков.

Ең алғашқы әңгімесі қазіргі «Жас Алаш» газетінде 1966 жылы жарияланған жазушы тұңғыш әңгімелер жинағын «Аққу сазы» деген атпен 1977 жылы жарыққа шығарады. Жазушының

шығармашылық мұрасына үңілсек, оның «Екінші тыныс» (1982) [70], «Қайырлы таң» (1984), «Екі басқа дүние» (1986), «Толқын мен ағын» (1992), «Өз жүрегіне үңіл» (1996), «Тұман ішіндегі көш» (2000) атты көркем прозалық кітаптары жарық көрген. Сондай-ақ, тарихи зерттеулері топтастырылған «Сан қилы сауал» (1995), «Әбілхайыр хан», «Ғұмырнамалар мен ғибратнамалар» (2000) атты кітаптары мен «Әйтеке би» тарихи-философиялық дилогиясы (2001) жарыққа шыққан.

Жалпы жазушының туындыларының көпшілігі тарихи тақырыптарға арналған, оған қоса өзі өмір сүрген дәуіріндегі орын алған оқиғаларды, қоғам келбетін арқау еткен. Тарихи тұлғалардың еліне жасаған елеулі еңбектерін жинақтап «Төле би», «Партизан Қасым Қайсенов», «Ақ бата», «Тамаша», «Жаһанша Досмұхамедов» атты жинақтарды құрастырды.

Мұқадес Есламғалиевтің «Тұңғыш түбіндегі сәуле» әңгімесінің негізгі кейіпкерлері – аудан басшыларының бірі Қазтуған, талантымен танылған суретші Қазыбек, ағайынды жігіттердің ауылдасы Төлеш. Жазушы Қазыбектің ойы арқылы Төлештің өткен өмірін елестетіп, болмыс-бітімін, мінез-құлқын танытады. «Қазыбек ойға шомды. Бұл тағдыр дегенің бір теріс қараса, жаны ашып, қайтып бетін бұрмай қоятын, соншама безбүйрек, соншама тасбауыр болар ма? Әйтпесе кез келгеннің басына қонып жатқан бақ құстарының бірі болмаса бірі мұның басына неге қонбасқа? Үрке безетіндей, қонбайтындай бұл не жазды оған? Жан баласына қара тырнақтай қаралық жасап көрмеген Төлеште не құны кетіпті? Әкесі болса майданнан оралмады. Шешесінің соғыс жылдары колхоз шөбін тасып жүріп, боранға ұшып өлгенін Төлештің өзі де білмейтін болса керек» [2, 5 б.].

Жалғыз қорғаны әжесінен де айырылған Төлеш қатал тағдырдың сынағына бас көтере алмастай қажып, мәңгірт адамдай аузы аңқиып, ештеңемен шаруасы жоқ, басы ауған жақта жүреді де қояды. Оның бұрынғы қалпын білетін Қазтуған мен Қазыбек қана. Оны Төлештің сөзінен де аңғаруға болады. Үлкен де, кіші де өзін кез келген жұмысқа жұмсайтынын, сөйлесе бәрі күлетінін айтқан Төлеш сөзі мен ісіне тек осы екеуінің ғана дұрыс көзбен қарайтынын сезеді.

Саналы да өнегелі ғұмыр кешіп, қай кезеңде де ұлтын қадір тұтып, халқының сөзін сөйлей білген дарынды жазушының өмір жолы мен шығармашылық мұрасын жете зерттеуде көптеген әдебиетші-ғалымдар мен сыншылардың мақалалары мен ой-пікірлері болары сөзсіз. Осы тұста М.Хамзақызының «Мұқадес Есламғалиев. Бұл есімді айбынды алаш жұрты жақсы біледі. Ақ Жайықта туып, оқып, өсіп-өніп, Алматы қаласына барып әдеби ортада өндіріп повестер мен романдар жазып, еліміздің өнері мен мәдениетіне сүбелі үлес қосқан азамат. Дарынды жазушы» [2, 8 б.] – деген тұщымды пікірі М. Есламғалиевтің жазушылық даралығына дәлел бола алады.

«Тұман ішіндегі көш» романын тағы бір қайталай оқығанда байқағанымыз тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы өлара кезеңдегі қоғамдағы сан қилы өзгеріс жазушының жүрек сүзгісінен өтіп, санасын сілкіп, тәнін тітіркендіргенін, жазбауға мүмкіндік болмағасын жазғанын байқаймыз. Жазушы «адам жанының инженері екен-ау» деп қол қоямыз. Романның бас кейіпкері –Береке жиынтық образ болғанымен автордың өзі болмаса да көзі. Берекенің ішкі монологы: «Ал жартусыз жалақысының, зейнетақысының өзін жыл бойы ала алмай, ең соңғы тай-тұяғынсаудагерге қашытып, құдайдан бір ғана тыныштық тілеп, «Жоқ» деген сөздің өзін күліп тұрып айтатын мына далалықтардың жан дүниесін, қадір-қасиетін басқаның басын ауыртпағанда, қашан болмасын, өзіміз ұқтық па?... Өзі жылап отырып та өзгені жұбатуға келгенде өре тұратын бұл далалықтардың жаны неткен сірі!...келімсектерге құдайдың кіндігінен жаралғандай елпектеп, ал бұларға күннің некесіз жаралған баласындай шекемізден қарайтынымыз қалай деп ең болмаса бір қайыра ойландық па? Сонда: «Бұларың не?» деп бір қыңқ етпейтін қандастарымызға өлшеусіз дархандық сыйлаған мына табиғат –Ана неткен құдіретті!...». Қазақтың да, биліктің де құлағына жетер ащы шындық.

Тұман ішіндегі көштің қатарында кім жоқ дейсің? Өзі туралы кітап жаздырғысы келетін Төремұрат, сөз жоқ бүгінгі Қазақстанның адамы. Ол үшін дүниеде сатылмайтын ештеңе жоқ. «... Мына кейуана тірлікте сат деген сөздің жалғыз сыңары –сатып ал! Оның құйтырқысына бұл сияқтылар кешше. Оған сұңғылалар –әлгі Төремұрат сықылдылар. Заманның құрсағында жаралып, кіндігін уақыттың өзі кескендер, әне, солар. Бүгінгі күннің мырзалары да солар. Олардың ұғымында, Алланың нұрпейілінен жаралған пендесінің ең асылы – жаны мен арыныңбағасы да солардың қалтасында, солардың құзырында...». Бұл да нарықтық қатынастармен кірген «арыңды сатсаң да ақша тап» дейтін сасық пиғыл, қорқау күнкөріс[3]. Бір редакцияда жұмыс істейтін адамдар әртүрлі. Ісі мен ойы қабыспайтын Далбай, баласы шет елге қашқан Қуангерей, тілінің тікені бар Есімхан бір-біріне қарама-қайшы кейіпкерлер. Шенеуніктер Төрежанов пен Күдербаев өмір бойы бақталас, тақталас, мақсатқа жету үшін еш нәрседен тайынбайтын жандар. Тәуелсіз газет шығарып, әртүрлі кедергілерге тап болып жүрген Игісін ішкі қырындысын ақтарады: «әуелден де ауқатты мен байдың көленкесін сағалайтын қазақты үш ғасырлық отарлаудың қоқанлоқысы еңсесін езіп жіберген бе деп қорқам. Рухы езілген халық –жалтақ. Жалтақ адам өзіне берілген еркіндікке де еркін қожалық ете алмайды. Ол әлі де күштіні торида. Соның көлеңкесінен кеткісі келмейді ». Бұл да көкейкесті тұжырым. Саяси тәуелсіздікке жеттік, енді рухани тәуелсіздікке жетер ме екенбіз деген аңсар.

Шығармада бүгінгі күннің сипаты анық суреттелген. «Үндесу» деп партия құрып, төріне Төрежанов қонжиды. «Жаңа ұран» деп партия құрып, жалы күдірейіп Күдербаев шыға келді. Қалыспай, қатарласа шапқандардың да қатар-қарасыны жетерлік. Не керек, аты басқа, заты инкубатордан шыққан

шөжелерден аумайтын партиялар қаптады-ай дейсің! Еркіндікке жеткеннің жөні осы ғой деді ме, ешкім өгейсімеді де,-деген сөздерден ескішілдік жайбарақаттықты баса-көктей көрсеткен жаңа көріністі, жаңа ұғымдар мен көзқарасты көреміз. Шығарманың басынан-ақ сарказм анық байқалады. Еш қорықпастан, қаймықпай шенеуіктерді өзара салыстыра суреттеген жазушы, Төрежанов пен Күдербаевтың сырын ашарлық баяндаулар мен кейіпкерлердің ой-сезімдерін бейнелеп, іс-әрекет, сөздері, қозғалысты көзге елестетерлік эпикалық сурет кендігімен молынан көрсеткен. Негізінен бір оқиғаның жобасымен дамыған композиция шығарманың романға тән ерекшелігін анықтағанмен, суреттеу құралдарында эпикалық қарымның молдығы көрсетіледі.

Жазушы шығармада телефон арқылы сөйлескен диалогты тырнақша ішіне ерекшелеп, басқаша стильде жазған. Осы таңдалған стиль шығармаға ерекше әсер беріп тұр, тіпті тіл мен әдебиеттегі жаңашылдық десекте болады. «Екі жақтының да ендігі уақытта ары қараған беттері бері қарамастай боп кетіскен тұстары осы еді...», -деп ашу-ызалары долданып беттеріне шыққан қос жақтың мінездерін, ел билеу жүйесіндегі әділетсіздікті, адамдарды құшағына алып бұза бастаған пиғылдар айқын да жарқын суреттеледі. Оқырман алдында үлкен көркемдік әлемді жайып тастаған қаламгердің романынан ауқымды туындыға тән суреткерлік пен кең жан-жақты ойлау жүйесін көре аламыз. «Америкада адамдар бір-біріне әрдайым күле қарап, амандасып жүреді екен дегенді айдан адам табылғандай жарыса келіп жазатынымызды қайтерсің! Құдай-ау, екіншісі бір айлық жалақысының жарымына машина алып, жарты жылғы үнеміне дүниенің қай қиырына қыдырып, демаламын десе де жетіп-артылып, ит үстіне іркіт төгіліп жатса, олар күлмегенде, жылауы керек пе?!», -деп жазушы жартусыз жалақысы мен зейнетақысын жыл бойы ала алмай, ең соңғы тай-тұяғын саудагерге беріп, құдайдан бір ғана тыныштығын тілейтін бөрі мінез далалықтардың жан-дүниесі мен қадір-қасиетін әсерлі жеткізеді. «Өзі жылап отырып, өзгені жұбатуға келгенде өре тұратын далалықтардың жаны неткен сірі!», -деп бірге таңданғандай жазушы. Қазақты төзімділік иесі, шексіз шыдамды, ала бөтен бауырмалдық, дархан жомарттық пен көл-көсір пейілді, ақ берен, атан қайрат, нар мінезді деп сипаттаған. Туған жерге деген сағыныш пен табиғатының салтанатына деген ілтипат, халқының қайталанбас болмысына ізет бәрі-бәрі ерекше суреттеледі. Осы жерде қазақ әдебиетінде ертеден қалыптасқан синтетикалық психологизм тәсілі көрініс табады, портрет, қозғалыс, мінез-құлықты анық көрсететін бұл тәсіл жазушы идеясының жүзеге асуына қызмет етеді.

Романда саясаттан сыр шертіп, шығарма ортасы үрейлі көрініске айналған. «Өз шекарасын тас құлыптап алған Ресейге есік, қақпаңды айқара ашып тастағандағы күнің қойынды қасқырға бақтырғанмен бірдей шықпаса, күндердің күнінде менің сәлемімді алмаңдар. Әлде өзіңе уы мен газын қалдырып, игілігін Ресейге берген Байқоңырын ба-елдігіңнің белгісі. Әлде халқыңнан жасырып келген Ресейге берген бес палигоның ба?!», -деген Далбай сөзі өмір шындығының қатыгез қалпын бұзбай, жұмсартылмай суреттелген бейнесі. Ащы шындықтың қоюлығы сонша, оқып отырып ешбір елдің тарихында болмаған бейбастықты білімсіздік деудің орнына кемелдік дегенін біреу естіп қалмасын деп өзің қорқасың. Осы аралықтарда Далбай мен ұлы арасындағы диалогта, шындықты көркем бейнелеу үлгісінде емес, сақауланған ұлының еріксіз құлақ түргізетін жауабын, іс-әрекетін көрсетіп суреттеу әдісін пайдаланған.

Кеңес Үкіметі кезеңі мен Тәуелсіздік уақытындағы тілшілік, журналистік өмірді романына арқау еткен қаламгер, түрлі кейіпкерлерді тудырады. Жазушы адамдарды тануға, олардың өзара қарым-қатынасына, адамдық, азаматтық сапа-қасиеттеріне аса қатты көңіл бөлген. Журналистер - бір-біріне өте қатты ұқсайды, тілге шешен, қателікті бірінші байқайтын, басынан сөз асырмастан, кез-келген ортада суырылып алға шығып сөз сөйлейтін адамдар. Бұл ережені көзі ашық, көкірегі ояу кез-келген адам біледі. Десе де бұл заңдылық романда бұзылған, яғни адамдардың әртүрлі болатынын, дүниетанымдары мүлдем ұқсамайтындарын көрсетеді. «Міне, Егемен ел атанған уақытымызға да бар болғаны төрт жыл өтсе де...», -деп басталып мақаланың соңы: «Көк байрағымызды бұдан да биікте желбіреп күні алда!» деп аяқталыпты. Береке осы мақаланы оқып, «Дәкесі, баяғыда әр мақалаңыз Коммунистік партияның сара басшылығының арқасында деп басталып, КПСС-тің пәленінші съезінің шешімдерін қажырлылықпен жүзеге асырайықпен аяқталатын еді», -деп «ақ шайтаны» түртіп Далбайға тиісіп әзілдейді. Осы екі ортада тышқан алып дәнйіккен мысықша тап беретін, тілі ұзын Есімхан: «Өзі кезінде коммунист болмағандай», -деп екі ортаға от тастайды. Өзілі жараспай Береке Далбайдың алдында кешірілмес күнаға батқандай жүрген, аңдамай сөйлеп, ауырмай өлгеннің кебін киді. Бұл жерде Есімханның ащы тілінен таяқ жеп жүретінін, «тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады» деген мақалдың Есімханға арналғанын байқауға болады. Есімхан-өзі сұрақ қойып, өзі жауап беріп отыратын қызық мінезді жан. Кезекшілік кезінде корректор қыздарға қайдағы-жайдағы сайқымазақ, кержамбай әңгімелерді айтып, көздерінен жас аққанша күлдіртіп, өзі корректураны сырғақсыз кез жүгіртіп өте шығатын әдеті бар. Алаңғасырлығы және бар, буындарды, жалғауларды ұмытып корректорлыққа дейін төмендеген, бірақ бес-алты ай өтпестен сарашының тілін тауып, қара орнына қайта келеді. Бірақ соған қарамастан сәтсіздіктерге қабырғасы онша сөгіле қоймайды, яғни өз көңіліне кірбің түсірмейтін жан. Есімхан мен Далбай арасындағы әңгіме өте шынайы бейнеленген, шыныменде көз алдында болып жатқан сияқты. Тілін тығып сөйлейтін Есімхан: «Вот, Қуекең екеуіңнің жөндеріңіз басқа. Бірің білдей бір журналды басқарып, бірің үкімет мүшесі боп қайтқан зиялы қауымнансыздар», -деп Далбайды оң жамбасына

оңтайлап әңгімеге тартады, бірақ Далбай оңай шағылатын жаңғақ емес, «нағыз жылансың-ау» деп кіжінеді, сенбейді. Мүләйімсіп сөйлегенмен, тілін аямай тығатын Есімханның сөздеріне алғашында әжептәуір ешкікөзденіп ежірейгенменен, тез ұмытып кетеді. Далбай – кек сақтамайтын, жамандықтан бойын аулақ салуға тырысып бағатын сабырлы жан. Ол шығармада ұлының «бизнесмен» боламын деген сөзіне өте қатты ренжейді. Өмірдің әділетсіздігіне наразы еді. Өзі бар өмірін тілші болуға арнап, күндіз-түні тынбай еңбек етіп келеді, бірақ ешқашан материалдық тұрғыдан бай болмады. Енді міне ұлдары «бизнесмен» болғысы келгені. «Неткен бір қайырсыз күн еді. Шетінен бизнесмен болғылары келеді. Ал тонандар! Мұраттарыңа жететін жалғыз жол сол болса, сыйрақ қып шығындар жұртты», - деп ашу-ызасын баласына төгеді шығармада. «Ұлт деген сөз болмасын, жер сатылсын деп сандалған ана сегіздің, деркүлдардың қолшоқпарына айналдың», -деп ұлына ұрысқан сөзінен Далбайдың бойынан намысты биік қойған, халық қамын жеген, әділ бейнені көруге болады. Жазушы шығарма сюжетін жеке адамдардың тағдырымен байланыстыру арқылы өз кезеңіндегі заманалық шындықты ашып көрсеткен. Бұл жердегі шындық-қазақ қоғамындағы билік, мансап және қарапайым халық үні екені айқын.

Романда нәзік сезім махабатқа да орын берілген. Береке мен Жаңылсын арасындағы әдемі жарасымдылық шебер баяндалады. Сырға бөккен тәтті тыныштықта әңгімелескен қос жанның бір-біріне сауалдары таусылар емес. «Махаббаттың дайын формуласы жоқ қой. Болса ешкім де қателеспес еді. Қателеспесе, адаспаса, махаббат осыншама әулие сезімге айналар ма еді. Міне, екеуіміздің арамыздағы сезімде бұрын еш жерде, еш кітапта жазылмаған», -деп Жаңылсынның еркелей сөйлеген сөздерінен Берекеге деген қимастық сезім аңғарылады. Жаңылсын-романдағы әйел бейнелерден нақты көзге түсетіні, шығармадағы бір жүйе тартыстың өрістеп шиеленісуі де осы Жаңылсынға байланысты, яғни Береке мен Жаңылсынның кездесуі, Жаңылсынның өлімін аяқ астынан болуы, оқырманды рухани күйзеліске ұшыратады. Жазушы сағыныш, өкініш, күйініш сезімдерін және кейіпкерлердің адамшылығы мен опасыздықтарын қатарластыра махаббат мәселесінде тоғыстырып, толық аңғартқан.

Шығармада бала тәрбиесі туралы да сөз қозғалады. Тәрбие-білімнің бастауы, қайнар көзі емес пе? Кімді кінәлау керек екенін қайдам, дегенмен романда Қуангерейдің жалғыз баласының ағылшын тілін жетік біліп, білімді болғанымен тәрбиесі тым бөлектеу. Қуангерейдің: «Өйтіп оқығаннан, жалғыз ұлдың көзі неге қара танымай қалмады», -деген сөзі әкесінің налыған қарғысы іспеттес. Өмір шындығының бір-біріне ұқсамайтын, тіпті қарама-қарсы күйге келген өзгерісін таныту үшін жазушы контрасты суреттер жасайды. Балаға білім беріп, азамат ету мен оған қарсы сол білімді бұрыс жолға пайдалану осыған дәлел.

Роман соңы өлім мен өмірдің арасында қалған Берекені суреттеумен аяқталады. «Іште, шынында, бұл кезде операция столында өмір мен өлім арпалысы итжығыс халде еді. Уақыт шіркін, қаншама «Тарихтың сарапшысы» атанғанмен, бұлар күткен жақсылы-жаманды хабарды жеткізуге тайсақтайтын секілді», -деп аяқталған романның психологиялық иірімдерінің мол екенін байқауға болады.

«Тұман ішіндегі көш» романы – тілі бай, образды, ойлы, суреттері жарқын, кейіпкерлері нақты, тілдік жүйесі қазақ ұғымына лайықты. Өмір шындығын мол қамтып жаңа өмірді, жаңа дәуірді кең суреттеген жазушы өзінің ойлау парасаты мен суреткерлік шеберлігін жоғары деңгейде ұстай отырып, оқырманға үлкен мұра ұсынды. Жазушының өзі өмір сүріп отырған заманның шынайы келбетін аша білген.

Әдебиеттер:

1. Нәріков А. Оралымды ой, қарымды қалам // Қазақ әдебиеті. – 2016. – 12 ақпан. – Б. 12.
2. Хамзақызы М. Мұқадес – мәңгі өлмейтін жазушы // Жайық үні. – 2016. – №18. – Б. 13.
3. Сабыр М.Б. Ақиқаттың аңсары, Егеменді Қазақстан, 2016.
4. Мүтиев З. Әдеби өлкетану.- Орал, 2018

ӘОЖ 81355

ЗАМАНБЕК ЖӘКЕНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

*Достанғалиева Гульмира Адилгереевна
М. Өтемисов атындағы БҚУ*

Аннотация: В статье рассматриваются особенности употребление фразеологизмов в произведениях писателя Заманбека Жакенова. Также рассматриваются особенности употребления виды фразеологизмов в художественном тексте писателя.

Ключевые слова: З. Жакенов, фразеологизмы, семантические особенности фразеологизмов, идиома и фраза..

З. Жәкенов тілінде тұрақты тіркестер молынан қолданылады. Әсіресе, жазушының шағын әңгімелерінің өзінде тұрақты тіркестер өз орнымен қолданылып, жазушының көркемдігін ашады. Жалпы, Қ. Жұбанов, І. Кеңесбаев, Н.Т. Сауранбаев, Ғ. Мұсабаев, Ә. Қайдари, Ә. Болғанбайұлы т.т.

ғалымдар дәстүрлі түрдегі анықтама беріп, фразеология ғылымының нысаны тұрақты тіркестер деп көрсетеді. Бүгінде С.К. Сәтенова, Г.Н. Смағұлова, Р.А. Авакова т.б. фразеологизмдерді қазіргі дамып жатқан ғылымдардың тұрғысынан зерттейді. Тілді бейнелі жасайтын құралдардың бірі – фразеологизмдер. Фразеологизмдерге идиом, мақал-мәтел, нақыл сөздер де енеді. Осы аталымдар туралы бірізділік болмаған соң, бірқатар пікірлер бар. С.М. Исаев өзінің «Қисынды қиысу» деген еңбегінде былай дейді: «Сөз тіркесі деген термин (сонымен бірге, ол білдіретін ұғым да) әр кез нақты, дәл, бір синтаксистік ұғымды ғана атауға емес, кейде жалпы мәндегі ұғым ретінде де қалай болса солай қолданылып жүр. Сондықтан да фразеологиялық тіркес дегенмен бірге фразеологиялық сөз тіркесі деген атау, тұрақты тіркес дегенмен бірге тұрақты сөз тіркесі т.б. болып жарыса қолданылып жүруі мәселенің басын ашуға, сол арқылы әр тілдік құбылысқа термин ретінде өз алдына бөлек атау болып, оның өзіндік мәнін қалыптастыруға мүмкіндік бере бермейді. Сөз тіркесі деген ұғымның синонимі ретінде тек синтаксистік тіркес немесе еркін тіркес деген атаулар ғана қолданылуы мүмкін. Демек, фразеологиялық сөз тіркесі, тұрақты сөз тіркесі, терминдік сөз тіркесі т.б. сияқты қолданыстар дұрыс емес, бұлар сөз тіркесінің түрлері емес және сөз тіркесі шеңберіне енбейді де» [1, 209]. Осыған орай фразеологизм немесе фразеологиялық тіркес аталымдарын қолданамыз. 3. Жәкенов тілінде фразеологиялық тіркестер өте жиі кездеседі. Мысалы: «Таңбалытастың арғы жағындағы бұлақ бойында Мұқатай дүниеге келіп, кіндік қаны сол жерге тамғанын анасы марқұм ылғи да айтып отыратын» [2, 5]. «Ең әуелі аяғын қаз-қаз басып, содан соң көк шыбықты ат қып мініп, лақ-қозы қуалап, күс басқан табанын тасқа тілдіріп, осы маңнан гүл терген баяғы балалық, жастық қандай қызық еді десеңші шіркін!» [2, 5]. «Бұл күндері тарбиған қырықбуын, күреңсе бетеге басса да сорабы мен мұңдалап сайрап жатқан сонау тарам-тарам соқпақ жолдарында, бұта-бүгені мол жыра мен жылға, изен-жусанды даласында Мұқатайдың табаны тимеген жер кемде-кем шығар-ау, сірә» [2, 5]. «Бәрі тып-тыныш, жап-жақсы өтіп жатқан өмірі бір-ақ күнде аяқ астынан тас-талқаны шығып, осы Таңбалытастан өзі амал жоқ алыстап кеткен кезі де әлі есінде...» [2, 5]. «Зымырап өтіп бара жатқан неткен ұшқыр уақыт!» [2, 5].

Қазақ тіліндегі фразеологизмдерді зерттеген академик І. Кеңесбаев былай дейді: «Тілдің сол бөлшектерінен түбірлі айырмасын, бас белгілерін (релеванттық қасиетін) бір-ақ ауыз сөзбен түйгенде мынадай жайт аңғарылады: 1) мағына тұтастығы (белгілі бір ФЕ-нің ішіндегі сөздер бастапқы мағынасынан түгел немесе ішінара жартылай айрылып қалады да, шоғыр тіркес біртұтас мағына береді); 2) тіркес тиянақтылығы (белгілі бір ФЕ-нің ішіндегі сөздер бір-бірімен жымдаса байланысады, олардың орын тәртібі нық келеді, барлық жағдайда дерлік бір шок тіркесу өз қалпын сақтайды); 3) қолдану тиянақтылығы (белгілі бір ФЕ әрдайым айна-қатесіз, өлендегі қайырма тәрізді бұлжымай қайталану қолданылады)» [3, 231]. Осы өлшемдерге салсақ, жазушы тіліндегі тұрақты тіркестерді топтауға болады. Мәселен, мағына тұтастығын сақтаған тіркестер: В.П. Жуков, А.В. Жуков фразеологизмдерді басқа сөздермен тіркесуін үш түрге бөледі. «Біріншіге жеке, толық мағынасы бар, еркін қолданысқа ие болатын фразеологизмдер жатады. Бұлар атауыштық сипаттағы басқа сөздермен кең және әр алуан байланыстарға түсуімен ерекшеленеді. Екіншіге жеке заттық мағынасы бар, бірақ басқа сөздермен қабыса, меңгеріле байланысқа түсетін фразеологизмдер жатады. Үшіншіге тар иінде сөздермен байланысатын, көбіне бір лексика-семантикалық топтағы сөздермен байланысатын фразеологизмдер жатады. Мәселен, *көздің қарашығындай* дегенде *сақтау* сөзі белгілі, яғни бұндағы *ұқыпты* сөзі барлық тілдік жүйедегі сөздермен еркін байланысады» [4, 315]. Академик І. Кеңесбаев тұрақты тіркестерді топтауға байланысты былай дейді: «Осы аталған басты үш белгіге, яки үш критерийге сүйене немесе табан тірей отырып, бүкіл қазақ тілінің құрамындағы ФЕ құбылыстарын ең негізгі үлкен екі арнаға бөлеміз. Оның біріншісі фразеологиялық түйдектер екіншісі фразеологиялық тіркестер деп аталады. Бұл топтардағы дәстүрлі термин атауларына сай түсіндіретін болсақ, фразеологиялық түйдекке идиом сипатындағы фразеологизмдерді жатқызамыз» [3, 232]. Мәселен: «Биыл жауын-шашын мол болып, бітік өскен шөп буыны әлі қатая қоймаған, көкпеңбек. Мұқатай табаны жерге тиісімен тынысы кеңіп, жаны жадырап, рақаттанып қалғанын сезді» [2, 5]. «Таңбалытас өңірі туралы осы сөздерді айтқанда, Әбеннің жанары сексеуілдің шоғындай ұшқындап нұрлана түсті» [2, 6]. «Өзі де осы өңірде туып-өскенін, өзгесін былай қойғанда, ешқашан естен кетпес ең алғашқы махаббатына дейін дәл осы Таңбалытаста бүршік атып көктеп, жас шағының біраз қызығы осында қалғанын қасында елпілдей сөйлеп келе жатқан Әбеге айтып, сырласуға бір сәт ынтыға түскендей еді» [2, 6]. «Қашаннан бері өстіп төсек тартып жатып қалдыңыз?» [2, 11]. «Әбеннің айтуынша, сырқат кісінің жаратылысы солай ма, әлде бойға әбден сіңісті болған дерттің салдары ма, кім білсін, әйтеуір, мінезі тым шатақ секілді» [2, 7]. Осы негізге сүйене келе, оларды екіге бөліп, көрсеткен дұрыс болар деген ой келеді.

1) Фразеологиялық түйдектер. Бұл тектес фразеологиялық тіркестер «Көшпелі алтын» хикаятында кездеседі. Мысалы: «Ауру болдың, әлек болдың» деген сол дағы» [5, 12]. «Өткен қыс ортасынан бастап сол бас ауру деген бәлесі құрыстап ұстай қалса бітті, қара терге түсіп, тыныс аа алмай дөңбекшіп, құдай бетін ары кылсын, жан тәсілім еткелі жатқан кісіден бетер қиналатын болды» [2, 12]. «- Немене, сіз шынымен-ақ солай ойлайсыз ба? – деді қабағын қатулана түйген Мұқатай» [2, 12]. 12. «Мұқатайға жалт қарап, жазбай таныған Ләззатханда ес қалған жоқ» [2, 13]. «Ылғи да бір мұңлы кіреукемен тұмандана тұнжырап, кіртііп тұратын қара көзінің жанарында қалың қоламтаның арасынан әзер табылғандай әлсіздеу, болымсыз ұшқын жалт етіп барып, тез өшті» [2, 13].

«- Жарайды, әйткенмен, бағыңыз бар екен» [2, 14].

Сонымен қатар, академик І. Кеңесбаев оларды былай бөледі: «Ф. тіркестер өз ішінен екіге бөлінеді: а) түйін тіркес. Бұл – әуел бастағы еркін тіркесті ауыс мағынада қолданудан туған фразеологизм. ә) түйіс тіркес. Бұл да әуел бастағы еркін тіркесті ауыс мағынада қолданудан туған. Бірақ ФЕ сыңарларының бастапқы мағынасы бұнда көмескіленбей, әнтек солғындап айтылады» [3, 232 б.]. Мәселен: «Ондай жақсылық қайдан жатсын, қашан да «ел құлағы - елу» емес пе? [2, 14]. 14. «Мен енді оның бетіне қалай қараймын?» [2, 15]. «Әйткенмен, тіршілікте жүрер жолы соншама бұралаң пенде шіркін өзі қаласын, қаламасын, басына түссе, бәріне көнеді екен ғой. Ләззатхан, міне, Құрман ажал аузында жатқан қиын жағдай үстінде Мұқатаймен тағы да кездесті» [2, 15]. «Мүлде тұралатып тындым, енді ел қатарлы жер басып жүре алмайды, өзім қазған сол орда мәңгі үйелеп жатып қалады» деген жымысқы, арам ниетті малданған сол Құрман – мына сенсің» [2, 15]. 15.

Жазушы түйдекті тіркестерді жиі қолданып, кейіпкердің сол кездегі қазағына сай мінезін ашады.

2) Фразеологиялық тіркестер. Фразеологиялық тіркестер түрлерін бүгінде идиомалар мен фразалар деп екіге бөлу қалыптасқан. Бұл туралы Н. Оралбаева бастаған авторлар бірігіп жазған «Практикалық қазақ тілі» еңбегінде айтылады [6, 17]. Бұлай бөлу түйдекті тіркес пен фразалық тіркестің жалғасы екені байқалады.

Жазушы тілінде өзіндік қолданыстан туған фразалық тіркестер көрінбейді. «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» көрсетілген фразеологизмдер жиі кездесіп отырады. Бұнда фразеологизмдер қолданысы жазушының көркем тілін көрсетіп отырады. Қазақы танымға құрылған фразеологиялық тіркестер «Бозқараған» шығармасында да жиі қолданыста болады. Мысалы: «Өмір бойы ешқашан есімнен кетпейтіндей етіп опық жегізіп, жанымды жаралағаныңды сен өзің де ұмыта қойған жоқ шығарсың» [2, 15]. «Мың асқанға бір тосқан бар» деген міне, осы болады» [2, 15]. «Таңбалытас өңірінде бір кездері Мұқатайдың табаны тимеген жер кем де емес шығар» [2, 17]. «Ал енді осынау өңірдің жыра мен жылға, сай-саласы былай тұрсын, әр түп ши, бұта-бүргеніне дейін бес саусақтай білемін», - деген еді, тым көтеріңкі көңілмен желпіне сөйлеп» [2, 18]. «- Ойпыр-ай, сен өзің бесіктен белің шықпай жатып-ақ, жіліктің майлы басын елден бұрын иемдене қоюды біліп алған ку екенсің, - деді мысқылды пішінмен көзін сыңырайта қарап, - қалағаның сол болса, бар, бара ғой» [2, 21]. «- Күні бойы тізе бүкпей, қара терге түсіп, еңбек еткен саған күжірейген қара мұрт шопан орден әперер деймісің?» [2, 22]. Осы алынған мысалдардағы *«опық жегізіп, мың асқанға бір тосқан бар, табаны тимеген жер, бес саусақтай білу, бесіктен белің шықпай жатып, жіліктің майлы басын иемдену, күні бойы тізе бүкпей, қара терге түсу»* т.т. фразеологизмдер орнымен қолданып, жазушының суреткерлік сипатын арттырады.

Сонымен бірге, идиомалар мен фразалар өзара бір-бірімен орайлас деңгейде жұмсалады. Мысалы: «Далада ат құлағы көрінбейтін боран» [2, 26]. «Кекете мырс ете түскен Құрман Айманды өрекіптіпей, тез тыйып тастап, өзгелерінің сағын оңай сындыра салғысы келді» [2, 28]. «Жоныңнан таспа тілейін, бәлем, орта мектепті бітіргенің кеше ғана, әлі бір жыл болған да жоқ» [2, 30]. «Осы оқиғадан кейін Мұқатайдың көпке дейін қабағы ашылмады» [2, 39]. «Осы өңірдің ой-шұқырын бес саусағындай білетін Мәміш Таңбалытасты паналаған Ләззатхан мен Мұқатайды оңай тапты» [2, 46]. «Өзге қыз құрып қалған жоқ қой, жығылған үстіне жұдырық сілтегендей болмай, аясаң нетті мені» [2, 59]. «- Әскерге шақырғанға дейін Ләззатхан екеуіңнің арасынан қыл өтпейтін тату едіңдер ғой» [2, 76]. «Құрманның қулығына құрық бойламайтынын өзің де білесің ғой» [2, 76]. «Ыстық сағынышқа толы осы сенімді күпті көңілге медеу тұтып, бөтен ойдан аулақ еді» [2, 77]. «- Тегінде осының бәрін өз жанымнан шығарып, орталарына от тастағалы жүрмегенім, ең алдымен, өзіңе аян болса керек» [2, 77]. «Діні қатты әйел еді» [2, 159]. «Оның үстіне «қызды қашан болса да шалекең алмайды, малекең алады», құдалар қалың малды екі есе төлеп тастапты» [2, 201]. «Әлгі кедейдің баласының да, Мәліктің де тілерсегін тіліп, табанына тұз құйып, Үрімжіге жаяу айдатып, түрмеде шіріттіремін» [2, 201]. Осы мысалдардағы *«ат құлағы көрінбейтін боран, сағын оңай сындыра салу, жоныңнан таспа тілейін, көпке дейін қабағы ашылмады, жығылған үстіне жұдырық, қулығына құрық бойламау, көңілге медеу тұту, арасынан қыл өтпейтін тату орталарына от тастағалы, діні қатты, қызды қашан болса да шалекең алмайды, малекең алады, тілерсегін тіліп, табанына тұз құю, түрмеде шіріту»* сияқты қолданыстар өзінің экспрессиясымен ерекшеленеді. Осындағы *«шалекең алмайды, малекең алады»* фразеологиялық тіркесі авторлық қолданыста сәтті қолданылғанын айтуымыз керек. Сонымен қатар, «Көшпелі алтын» хикаятында осы тектес фразеологизмдер кездеседі: «Бесқадақ молда: «... ила-ила еллолла, Мұхамадан рәсул алла...» - деп дұға оқып, әлденеше рет дем салды» [5, 59]. Осы мысалдағы *дем салу* фразеологиялық тіркесі сол кездегі дүние қуған дүмше молданың кейіпін оқырманының көз алдына әкеліп, бейнесін нақтылап береді.

Жазушы тілінің шұрайлылығын келтіріп тұрған осы бір тұрақты тіркестер қазақы танымды білдіретін ежелден келе жатқан тіркестер. Бұлардың көпшілігі идиомалық қасиетке ие болады.

Мәселен, «Қырсық бір айналдырса, шыр айналдырады» дегендейін, әкесі сотталысымен аттан жығылған Құрманның ортан жілігі мен жамбасы екі жерден сынып, бір жыл оқудан қалып қойыпты» [2, 35]. Осындағы *«қырсық бір айналдырса, шыр айналдырады»* макалы тұрақты сипатта келеді.

Осыған орай, З. Жәкенов тілінде фразеологизмдер әртүрлі мақсатта құбылып қолданылады. Мысалы: «Тегінде бұларды болыс болмай тұрып қармаққа іліп, уәдесін алып қалмасаң, қолына мөр тиген

соң өзге түгілі құдайын да ұмытып кетеді» [5, 153]. «Бірақ Беріктің діні қатты екен оңай жібі қоймады» [5, 154]. Осындағы «қармаққа ілу, діні қатты» тұрақты тіркестері орнымен қолданылып, оқырманға жазушы ойын түсінуге ықпал етеді.

Алғыс айту халқымызда жиі қолданылады, сондықтан осы мәндегі фразеологизмдер шығармада кездесіп отырады. З. Жәкенов тілінде алғыс мәнді фразеологиялық тіркестер эмоционалды мәнді білдіріп, диалогтар құрамында қолданып, кейіпкерлердің ішкі сезімін ашады. Мысалы:

« - Оқысын, бағы ашылсын, ғұмырлы, абыройлы болсын, екі құлыным!» [5, 53]. «Мұрты едірейіп, шүңектеу шегір көзі жайнаң қағып: - Ой, бәрекелді, Кәкенжан, бағың ашылсын, мұратыңа жет!» [5, 79]. 79. « Тәңірім жолыңды оңғарып, ата-бабаның аруағы қолдасын, құлыным! Аңсаған арманыңа жет, айналайын, ұлым! – деп бата берді» [5, 160]. 160.

Жазушы тілінде қарғыс мәнді фразеологизмдерді қолданады. Жалпы, қарғыс мәнді фразеологизмдер ең күшті коннотацияны байқатқандықтан кейіпкер мінезін ашу үшін қолданылады. Қарғауға қатысты лексика, яғни қарғыс мәнді фразеологизмдер жазушы тілінде орынды қолданып, өз оқырманын бей-жай қалдырмайды. Мәселен:

«Көктеме, көгерме... көзінді қарға-құзғын шоқып, айдалада көмусіз қал... жоғал, кет-кет» [5, 66]. «Қызығыңды жер көргір көк шешек, ойбай, жүгір Гүлзияны тез шақыр», - дей бере есікті нұсқады» [5, 127].

Қорыта айтқанда, жазушы тілінде фразеологизмдер өз орнымен, айшықты түрде қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Исасев С.М. Қазақ тілі жайында ойлар. – Алматы, 1997. – 223 б.
2. Жәкенов З. Бозқараған: Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1984. – 288 б.
3. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008.
4. Жуков В.П. Жуков А.В. Русская фразеология. – М.: Высшая школа, 2006.
5. Жәкенов З. Көшпелі алтын: Роман. – Алматы: Жалын, 1989. – 384 б.

ӘОЖ 82-313.1

ҚАЗАҚ СТИЛИСТИКАСЫ ТУРАЛЫ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР

*Бекбосинова Гүлсिम Зинетуллаевна
«№12 ЖОББМ»КММ
Орал қаласы*

Стилистика тіл білімінің бір саласы болып есептеледі. Стилистикадағы негізгі ұғымдардың бірі – стиль. Оны осы күнге дейін әркім әр түрлі түсінеді. Себебі «стиль» терминінің мазмұны кең. Оның қолданылатын орны көп. Стиль термині әдебиеттану, бейнелеу өнері, музыка (ән-саз) т.б. ғылым салаларында да кеңінен жұмсалады. Стилистика тілдің қолданылу заңдылықтарын зерттейтін ғылым болғандықтан тілдік (фактілердің) белгілердің дұрыс қолданылу нормасын көздейді. Тілдік құралдарды дұрыс, ұтымды қолдана білудің қоғамдық үлкен мәні бар. Тілдік белгілерді сұрыптап, қолданылу заңдылықтары әдетте айтылатын ойдың мазмұнына байланысты. Ойлау жұмысының нәтижелерін төл сөз арқылы бейнелейді. Ал сөз арқылы жеткізілетін ой мен оның мазмұнының арасында тығыз байланыстылық болады. Егер ой түсініксіз болса, онда сөз де түсініксіз шығады. Баяндау түрінде жазылған материалдарда қарапайым және жергілікті ерекшелік сипатындағы сөздерді қолдануға болмайды. Бірақ стилистикалық бұл талап барлық уақытта ескеріле бермейді. Стилистика тілдік тұлға – бірліктердің құрылысы мен мағыналарын ғана емес, белгілі бір қолданыс саласының мақсат міндеттеріне сай қызмет ету жағдайларын зерттейді. «Қазақ тілі стилистикасы» пәнінің мазмұны «Құрылымдық стилистика немесе тіл стилистикасы» мен «Қолданымдық стилистика немесе сөз стилитсикасы» салаларын құрайды яғни қазақ тілі стилистикасының негізгі байлығын құрайтын тілдік құралдар, олардың стилистикалық мағыналары мен бояулары, қолданылатын орындары және қазақ тілінің функционалды стилдер екені айтылып жүр. Солай десек те көркем әдебиет тілі де стилистикалық нормаларды реттеуші маңызды сипатқа ие, сондықтан ол да стилистикада әрдайым зерттеу нысаны болады. Жоғарыда айтылғандардан төмендегідей тұжырымға келуге болады: стилистика қазіргі қазақ тілі курсының барлық салаларымен, қазақ әдеби тілінің тарихымен тіл мәдениеті, көркем мәтінге лингвистикалық талдау пәндермен тығыз байланысты екенін байқауға болады. Тілімізде ежелден қалыптасқан бірсыпыра сөздердің кейбіреулері орынсыз, талғамсыз қолданылатынын да байқауға болады. Қазақ тілінің функционалды стильдерінің бір-бірінен өзгешелік белгілері осы уақытқа дейін айтылып келеді. Осы басты белгілер отандық тіл ғылымы мен орыс тіл ғылымының ортақ танымдық деңгейінің көрінісінің нәтижесінде қаралып келеді. Ол тек стилистика ғылымына ғана қатысты емес, тіл ғылымының басқа салаларына да қатысты деп айтуға болады. Бұның басты себептері - тілдегі функционалды стильдердің анықтамасы, зерттеу бағыттары, түрлері, стильдердің табиғаты, лингвистикалық тілдік құрылымның болмысы, ортақ, бірдей немесе ұқсас қызметінің әмбебаптық сипаты, т.б. Адамзат болмысының қоғамдық өмірде санасы, қабілеті, талғам-өрісі кеңейген кезде,

ғылымның ғажайыптары игеріліп, жаңа техника мен компьютерлік жүйенің дұрыс немесе кері ықпалы жетілген тұсында стильдердің әр саласының атқаратын қызметі күннен- күнге күрделеніп отыр. Қазақ тіл ғылымында функционалды стильдерді былайша топтастырып жүр: 1) ауызекі сөйлеу стилі; 2) ғылыми стиль; 3) ресми стиль; 4) публицистикалық стиль; 5) көркем әдебиет стилі. Бүгінгі таңда стилистика ғылымының негізгі теориялық әрі практикалық мәні артып, функционалды стильдерінің қоғамдық қызметі артқаны белгілі, сондықтан тілдің стильдік табиғатты жан-жақты тану, тереңнен зерттеу талабын міндетке алып отыр. Стиль туралы М.Серғалиев 4түрлі қасиетін былай түйіндейді: 1) Әдеби тілдің бір түрі; демек сол тілде сөйлейтін баршаға түсінікті сөздер мен конструкциялар; 2) Стиль - тарихи категория; 3) Стиль- қоғамдық қызметтің бір саласында жұмсалады; 4) Тілдік құралдардың қалай болса тіркескен тобы емес, шартты тұйықталған тобы. Бұл тұжырым стиль жөнінде айтылған «белгілі бір тілдегі лексикалық, грамматикалық және фонетикалық тәсілдердің қолдану принциптері» деген анықтамалардың кеңейген, қазіргі стиль мәселесіне терең үңіліп, әртүрлі қасиетін танудан туған деп айтуға болады. Стилистиканың зерттейтін саласы — стиль. Біріншіден, стиль -тарихи категория. Тарихы көне дәуірден бастау алған, өз қоғамына қызмет етіп отырған мемлекеттік мәртебесін алған тілдің тарихын тану, функционалды стильдердің әр дәуірде біреуінің ерте, біреуінің кеш даму сатысын бастан кешіргенін жүйелеу стильдің тарихи категория екенін толық дәлелдейді. Екіншіден, стиль әдеби тілдің бір түрі болғандықтан, қазақ әдеби тілінің даму сатысымен қатарласа сөз болып жүр. Әдеби тілдің басты белгісі нормаланған, сұрыпталған тіл болу шартын көрсетсе ол стильдің негізгі ұстанымы болып табылады. Ауызша және жазбаша әдеби тілдің ортақ тілдік белгілерінің нәтижесінен де стильдің салалары бөлініп шықты. Үшіншіден, стиль қоғамдық қызметтің бір саласында жұмсалады, стильдерді жіктегенде осы қызметі толық анықталуы қажет. Мысалы: публицистикалық стильдің, ғылыми стильдің де, көркем әдебиет стилінің де қоғамдық қызметі белгілі ортада өз мақсатына жетті. Бұл функционалды стильдің экстралингвистикалық факторларға да байланыстылығына әкеледі. Лингвистикалық стилистика негізінен таза стилистиканың ерекшеліктерді сөз етумен қатар, басқа факторлар да қажетті екендігіне әлеумет назарына ілікті. Ол кез- келген стильдің қоғамдық қызметі, қолдану аясы, қоғамға қызмет ету күзреті, т.б. Мысалы: тоқырау жылдарында қазақ әдеби тілінің өркендеуіне (ол XX ғасырдың басында толық орнықты десек те) біріншіден, публицистикалық стильдің қызметі зор ықпал етті. Екіншіден, ол қолдану ортаға қоғамдық сапаның толық орнығуына әсер етті, адам санасының түрлі информациялық хабарға қанығуына жол ашты, үшіншіден, тілімізге енген көптеген сөздердің пайда болуы, іске асуы әдеби тілдің қатарынан орын алып халықтық қолданысқа жарауға болатын сөздер бұқаралық ақпарат құралдары арқылы тарайды. Төртіншіден, стиль тілдік құралдардың қалай болса, солай тіркескен тобы емес, шартты түрде тұйықталған тобы деген анықтамасының бір тармағына басқаша қарауға тура келеді. Белгілі ғалым Р.Сыздықова «Тілдік нормадағы функционалды стильдерге қарай ажыратып тануда олардың бір стиль шеңберінде тұйықталатын сипаты жоғын білу керек. Нормалардың бір функционалды стильдің ішінде ғана емес, азды-көпті стиль аралық «ауыспалы-тіркестер» жүріп жатады» дейді. Мысалы публицистикалық стильде ғылыми стильдің ерекшеліктері, көркем әдебиеттің элементтері кездесіп отыратыны белгілі стильдердің басты қағидаларының бірі екені оның сол стильге тән лингвистикалық белгілерінің толық қамтитын бөлігіне байланысты да тану мүмкіндігін көрсетеді. Мысалы: көркем әдебиет стильдерінде (бұл стиль түрінің де сан алуан іштей жанрларға бөлінуіне байланысты ерекшеліктері мен өзгешеліктері шығып жатыр) ғылыми стильдің де, ресми құжат тілінің ауызша түрі немесе сот залынан көрініс суреттесе, заң тілінің де элементтері кездеседі. Ресми құжат тілі мен іс қағаздар тілінде де ғылыми стильге тән дәлдік, нақтылық, бола отырып, реттілік көрсеткіштері, сөйлемдерінің тілдік құрылымдық ерекшеліктерінің ұқсас комплекстерге жіктелген түрлерін кездестіруге болады. Публицистикалық стильге БАҚ-тың тілі жатады. Ол қай кезеңде де қазақ әдеби тілінің толық орнығуына тікелей ықпал етуде. Егемендік кезеңде публицистикалық стильдің қызметі жаңаша қырынан көрінді. Қазақ тіл ғылымының барлық салаларына қатысты оның көкейкесті мәселелерінің негізгі түйін қорытындыларын осы публицистикалық стильде жазылған шығармалар беріп отырады. Жаңа сөздердің енуі, сөз мағынасының кеңеюі, кейбір сөздердің мағынасы тарылуы, тіпті қолданыстан шығып қалуы, терминдердің енуі, жаңаша, мәндес тіркестердің пайда болуы - бәрі осы публицистикалық стиль арқылы танылды. Публицистикалық стильдің орасан зор ақпарат таратушы қызметінен, оның жеке өз алдына зерттеу бағыттар-нысандары, қазақ әдеби тілін дамытудағы рөлі, жазылу мақсаты мен міндеттерін жете саралап қарайтын уақыт жетті. Публицистикалық стильде сауатты, мәдениетті сөйлей алмаудың өзіндік себептері жоқ емес: біріншіден, қазақ тілінде көпшілік ортасында және ресми ортада сөйлеудің қажетті болмауынан (тоқырау кезінде қазақ тілінде сөйлемдеудің салдарынан), екіншіден, әрине бізге айтуға ауыз болсада айтауға тиісті тілімізді қадірлеуден, қадірқасиетін бағаламаудан, үшіншіден, орфоэпиялық нормаларды сақтамаудан, ойдың логикалық желісін сақтамаудан, төртіншіден, ұлттың ойлау желісін жоғалту үстінде екенінде жасыруға болмайды, бесіншіден, сөздерді бір-бірімен үндестіріп айтысу,сөйлемдерді дұрыс құрамау сияқты толып жатқан кемшіліктердің ашып айту қажеттілігі туындап отыр. Публицистикалық стильде адамның жете танымдық қабілетіне де байланысты, әрі сөйлеу үстінде тілдікқұрылымдық қазақ тілінің заңдылықтары дұрыс игермеуге байланыстылығын баса айтуға тура келеді. Бұл тек қана публицистикалық стильдің өзіне де тікелей қатысты салаға тән кемшілік екені белгілі. Публицистика (латынша: publicus – көпшілік, әлеумет) – қоғам өмірі үшін маңызды мәселелерді

талқылау деген ұғымда жұмсалады. Публицистикалық стиль қоғамдық талапқа сай жазылған шығармалардың негізінде қалыптасады. Белгілі бір тілде публицистиканың өз алдына бөлек стиль болып қалыптасуы қоғамдық сананың өскенін, артқанын көрсетеді. Тілдің басқа стильдері сияқты публицистикалық стиль де бірыңғай болып келмейді. Бірқатар лингвистер публицистикалық стильдің жазбаша түріне саяси тақырыпқа жазылған газет, журналдардағы мақалалар, памфлет, очерк т.б. шығармаларды, шешендік сөздерді публицистикалық стильдің ауызша түріне жатқызып жүр. Публицистикалық стиль – қоғамдық-саяси, үгіт-насихаттық әдебиетте, бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылатын функциональдық стильдердің бірі. Публицистикалық стиль тыңдармандар мен оқырмандардың арасына кең таралымымен, бейнелілігімен, баяндаудың шешендігімен, жағымды және жағымсыз мағынадағы мәнерлілігімен сипатталады. Тіл деңгейлеріне байланысты публицистикалық стильдің ерекшеліктері болады. Лексикада – қоғамдық-саяси терминдер мен сөздердің (митинг, ереуіл, демократия, парламент), эмоциялық баға беруші сөздердің (еңбек озаты, көшбасшы, еңбеккер, дем беруші), экспрессивтік бояуы бар сөздердің (қоян-қолтық, нық қадаммен), фразеологияда – перифразалардың (ақалтын – мақта, күріш; кара алтын – көмір, мұнай; екінші тың – қой шаруашылығы, көгілдір тың – құс шаруашылығы); морфологияда қос сөздердің (қоғамдық-әлеуметтік, бұқаралық-саяси, үгіт-насихаттық); бұйрық рай тұлғасының (орындайық, табысқа жетеміз), синтаксисіте – сөйлемдегі сөздердің инверсиялық орын тәртібінің, қаратпа сөздердің, риторикалық сұрақтардың, жай сөйлем бөліктерінің, сан алуан қайталамаларының т.б. жиі қолданысқа түсуі публицистикалық стильдің басқа стильдерден өзгешеліктерін көрсетеді. Публицистикалық стильді шағын стильдерге (подстиль) бөлу жөнінде бірізділік байқалмайды. Дегенмен кейбір зерттеушілердің, Мысалы А. Н. Васильеваның дәлелдеуінше, мынандай шағын стильдерге жіктеледі:

1. ресми-ақпараттық публицистикалық стиль;
2. ақпараттық-іс публицистикалық стилі;
3. ақпараттық-аналитикалық публицистикалық стиль;
4. ақпараттық-экспрессивтік публицистикалық стиль;
5. бейресми-ақпараттық публицистикалық стиль;
6. жалпы публицистикалық стиль директивалық публицистикалық стиль;
7. салтанатты-декларативтік публицистикалық стиль;
8. таза публицистикалық стиль;

Әдебиеттер

1. Әлкебаева Д. Стилистика және оның проблемасы/Қазақ тілі мен әдебиеті. - 2004 №4. -43.
2. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. - Алматы: Мектеп, 1974.
3. Васильева А. Н. Практическая стилистика русского языка.-М., 1989.
4. Кейбір стилистикалық ұғымдар мен категориялар туралы// ҚазМҰУ «Хабаршысы». -1997.- №8.
5. Мұсабекова Ф. Қазақ тілінің практикалық стилистикасы.-Алматы, 1982.

ӘОЖ 82-313.1

ӘДЕБИ КЕЙІПкерлерді Ішкі және Сыртқы Аспекттер бойынша талдау

*Аскарова Нургуль Сансызбаевна
Подстепный № 1 ЖОББМ, қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
Батыс Қазақстан облысы, Теректі ауданы*

Аннотация: Данная статья посвящена углубленному анализу образа литературных персонажей и выявлению особенностей их поведения. В литературных произведениях представлен анализ внешних и внутренних сторон характера персонажа. В ходе анализа приводятся примеры персонажей объемных произведений.

Ключевые слова: персонаж, образ персонажа, характер, мировоззрение.

Талдау әдісі- бұл әдеби талдаудың ғылыми негізделген әр түрлі жолдары мен тәсілдерін іздестірумен айналысатын сала. Әдеби шығарманың мазмұнын меңгергеннен кейін оған талдау жасалады. Әдеби талдау кезінде көркем мәтінді кез келген бөлшектерге бөліп, жіктеуге болады. Мәтінге талдау жасай отырып, біз суреткердің ой-мақсатын, дүниетанымын білуге ұмтыламыз. Талдау жасағанда мәтіндегі әрбір шағын, жеке элементтер де назардан тыс қалмау керек. Әдеби талдау үстіне шығарманың мазмұн-пішінін кейіпкерлер қатынасы мен тілдік құралдары ашылады.

Кейіпкердің бейнесін құрудың әдеби әдістері әдеби шығармалардағы кейіпкерлердің ерекшеліктерін айқын, толық және әсерлі етіп көрсетуге көмектеседі. Әдебиетте кейіпкердің бейнесін жасау үшін үш негізгі әдіс қолданылады: сипаттау, диалог және іс-әрекет.

Кейіпкердің бейнесін құрудағы ең негізгі әдістердің бірі – сипаттау. Бұл әдіс арқылы автор кейіпкердің сыртқы келбетін, киімін, дене қимылдарын, дауысын және басқа да физикалық ерекшеліктерін көрсетеді. Сипаттау арқылы оқырман кейіпкердің жалпы бейнесін көз алдына елестете алады.

Мысалы: Абай Құнанбаевтың «Абай жолы» романында Абайдың әжесі Зеренің бейнесі: «Зере – көзі ашық, көкірегі ояу, мейірбан, ақылды, қайратты ана...» деген сипаттамалар арқылы жасалады.

Диалог – кейіпкердің ішкі әлемін, ой-пікірін, мінез-құлқын, өмірге деген көзқарасын ашуға арналған маңызды құрал. Кейіпкердің сөзі мен әрекеті арқылы оның адамгершілік қасиеттері, психологиялық ерекшеліктері, қарым-қатынас стилі және әлемге деген көзқарасы көрінеді.

Диалог кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты, олардың арасындағы қақтығыстарды немесе келісімдерді анық көрсетеді. Диалог арқылы оқырман кейіпкердің қандай адам екенін, оның әлеуметтік жағдайын, интеллектуалды деңгейін және эмоционалдық күйін түсінеді. Мысалы: Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» әңгімесінде Бақтығұл мен Биағалардың диалогтары олардың өзара қарым-қатынасын, көзқарасын анықтайды.

Кейіпкердің іс-әрекеті – оның мінез-құлқын, шешім қабылдау процесін, ішкі жан дүниесін және сыртқы әлемге деген көзқарасын көрсетуге арналған ең маңызды әдістердің бірі. Кейіпкердің әрекеті оның қандай адам екенін, оның моральдық және этикалық принциптерін, қоғамдағы орнын және басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасын ашады.

Іс-әрекет арқылы оқырман кейіпкердің қалай әрекет ететінін, оның қандай жағдайда қандай шешім қабылдайтынын көреді. Іс-әрекет кейіпкердің динамикасын, оның өмірлік ұстанымдарын көрсетеді. Мысалы: «Алпамыс батыр» жырындағы Алпамыстың жауға қарсы күресі, батырлығы мен ерлігі іс-әрекет арқылы ашылады.

Бұл үш әдіс — сипаттау, диалог және іс-әрекет — бір-бірімен тығыз байланысты және әдеби кейіпкердің бейнесін терең әрі көпқырлы етіп көрсетеді. Оларды дұрыс және тиімді қолдану арқылы автор кейіпкердің ішкі әлемін, сыртқы көрінісін және оның қоршаған ортамен байланысын толыққанды аша алады.

Кейіпкердің әлеуметтік және мәдени контексті әдеби шығармалардағы кейіпкерлердің мінез-құлқын, дүниетанымын, әрекеттерін және олардың қоршаған ортамен байланысын тереңірек түсінуге көмектеседі. Әлеуметтік және мәдени контекст кейіпкердің бейнесін ашуда маңызды рөл атқарады, себебі олар кейіпкердің өмір сүрген қоғамының, дәстүрлерінің және құндылықтарының ықпалын көрсетеді.

Кейіпкердің мінезі әдеби шығармаларда сыртқы және ішкі аспектілер арқылы көрінеді. Бұл аспектілер кейіпкердің жеке тұлғасын ашуға, оның дүниетанымын, өмірлік ұстанымдарын, және эмоционалды әлемін көрсетуге көмектеседі.

Диалогтар кейіпкердің мінезін ашудың негізгі құралдарының бірі болып табылады. Кейіпкердің сөйлесу стилі, қолданатын сөздері, тон мен интонациясы оның мінезін, білім деңгейін, әлеуметтік мәртебесін, моральдық құндылықтарын көрсетеді. Диалогтар арқылы автор кейіпкердің басқа адамдармен қарым-қатынасын, оның ішкі дүниесін және қоршаған ортаға деген көзқарасын бейнелейді. Мысалдар: Агрессивті немесе сабырлы сөйлеу: Кейіпкердің диалогтарындағы агрессия, айқай немесе сабырлылық, мейірімділік оның мінезін ашады. Мысалы, Кейіпкердің әлеуметтік мәртебесі оның сөйлесу стилінен көрінеді. «Абай жолы» романындағы Құнанбайдың диалогтары оның қоғамдағы орнын және әлеуметтік мәртебесін анық көрсетеді.

Кейіпкердің іс-әрекеттері оның мінезін, өмірге деген көзқарасын және ішкі сезімдерін айқындайды. Іс-әрекеттер арқылы кейіпкердің батылдығы, мейірімділігі, жауапкершілігі немесе қорқақтығы сияқты қасиеттері ашылады. Әрекеттері кейіпкердің ішкі әлемін көрсететін айқын индикатор болып табылады. Мысалдар: Медеу Сәрсекенің «Қ.Сәтбаев» роман-эссесінде Қаныштың қиын жағдайда қабылдаған шешімдері. Кейіпкердің қиындықтармен күресу тәсілдері оның мінезін ашады.

Ал, кейіпкердің күнделікті өмірдегі іс-әрекеттері оның қарапайым қасиеттерін, әдеттерін және өмірлік ұстанымдарын ашады.

Кейіпкердің ойлары және сезімдері оның ішкі әлемін, дүниетанымын, философиялық көзқарастарын, шешім қабылдау процесін көрсетеді. Ойлар кейіпкердің сыртқы іс-әрекеттерінің себептерін түсінуге мүмкіндік береді. Кейіпкердің ішкі монологтары арқылы оқырман оның жан дүниесінің тереңіне үңіле алады.

Мысалы: Философиялық ойлар кейіпкердің өмір мен өлім, әділеттілік пен әділетсіздік, махаббат пен жек көру туралы ойлары оның ішкі әлемінің күрделілігін көрсетеді. Сырымның ішкі монологі. (Қ.Мұқанбетқалиұлы «Тар кезең»)

«Апыр-ай, мынау не сұмдық еді?! Жеті жұрт ауған бұ қоныстың бұларға да қайырсыз болғалы тұрғаны ма, сонда?! Солай ма шынымен... Мейтер ме екен, ә?! Қайда безіп барамыз осы біз?! Ата-бабадан қалған құйқалы қоныс, қара жұртты тастай қашқанда, қайда барып ұшпаққа шықпақпыз? Басымызға зауал төнген екен деп, бір қатты қайырымға да келмей, кете береміз бе осылай? Өйтсек шыр етіп дүниеге келген, кіндігің кесіліп, кірің жуылған мына жердің киесі кешер ме? Енді қайттық? Қайтеміз енді, япыр-ау?!»

Күрделі шешімдер: Кейіпкердің қандай да бір шешім қабылдау алдындағы ой толғауы оның ішкі қақтығыстарын, моральдық дилеммаларын көрсетеді.

Кейіпкердің сезімдері оның эмоционалды жағдайын, ішкі жан дүниесін ашады. Сезімдер кейіпкердің оқиғаларға, басқа адамдарға, және өмірдегі жағдайларға деген реакциясын көрсетеді. Әдебиетте кейіпкердің сезімдері жиі сипаттау арқылы немесе ішкі монологтар арқылы беріледі.

Кейіпкердің қуаныш немесе қайғы сезімдері оның өмірге деген көзқарасын, ішкі күйзелістерін ашады. Мысалы, Абайдың "Қара сөздеріндегі" кейіпкерлердің қайғысы мен үмітсіздігі олардың әлеуметтік жағдайының ауырлығын көрсетеді.

Махаббат, жек көру, өшпенділік сияқты күшті сезімдер кейіпкердің мінезін ашады, оның әрекеттерінің себептерін түсінуге көмектеседі.

Кейіпкердің мінезі сыртқы (диалогтар мен іс-әрекеттер) және ішкі (ойлар мен сезімдер) аспектілер арқылы толық көрінеді. Бұл екі аспект бір-бірімен тығыз байланысты және кейіпкердің толық бейнесін жасауға көмектеседі. Сыртқы және ішкі аспектілерді талдау арқылы оқырман кейіпкердің дүниетанымын, мінезінің күрделілігін және оның ішкі әлемін тереңірек түсіне алады.

Әдебиетте әр түрлі шығармалардағы ұқсас кейіпкерлерді салыстыру олардың мінез-құлықтарының, өмірлік ұстанымдарының, әрекеттерінің және мотивацияларының ортақ тұстарын және ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі. Бұл салыстыру кейіпкерлердің қалай бейнеленгенін, олардың қандай контексте әрекет ететінін, және әр автордың өз кейіпкеріне қандай ерекше сипаттар бергенін түсінуге мүмкіндік береді.

Және де кейіпкерлердің мінез-құлық ерекшеліктерін салыстыру арқылы авторлардың ұлттық болмысқа, қоғамға, моральға қатысты көзқарастарын тереңірек түсінуге болады. Әр түрлі шығармалардағы кейіпкерлердің мінездері арқылы олардың рухани әлемін, өмірге деген көзқарасын, қоғамдағы орнын, ішкі қайшылықтарын айқын байқауға болады.

1. Абай (М. Әуезовтің "Абай жолы" эпопеясы) және Еңлік (М. Әуезовтің "Еңлік-Кебек" пьесасы)

Ұқсастықтар: Тұлғалық қасиеттері: Абай да, Еңлік те шындықты, әділеттілікті іздеген, қоғамдағы әділетсіздікке қарсы шыққан кейіпкерлер. Олар өз принциптеріне адал, мықты ерік-жігерге ие.

– Ішкі қайшылықтар: Екі кейіпкер де ішкі қақтығыстарды бастан өткерді. Абай халықтың мүддесін ойлап, өзінің жеке амбицияларынан бас тартса, Еңлік өз махаббаты үшін дәстүрлерге қарсы шығып, оның зардабын шегеді.

– Айырмашылықтар:

– Әлеуметтік рөлі: Абай қоғамның ағартушысы, ақын ретінде халыққа білім мен әділеттілік жолында қызмет етеді, ал Еңлік – жеке адам ретінде өзінің сезімдері мен еркіндігін қорғауға ұмтылған әйел.

– Тағдыры: Абайдың өмірі қоғамға, халыққа пайдалы іс-әрекеттермен толы болса, Еңліктің тағдыры қайғылы оқиғамен аяқталады, ол қоғамның қатаң заңдарына қарсы келіп, жеке бақытын құрбан етеді.

2. Бақтығұл (М. Әуезовтің "Қараш-Қараш оқиғасы") және Құнанбай (М. Әуезовтің "Абай жолы")

Ұқсастықтар: Ерік-жігер: Бақтығұл да, Құнанбай да өз мақсаттарына жету жолында қайсарлық танытатын, ерік-жігері мықты адамдар. Екі кейіпкер де өз ұстанымдарына адал болып, оларды жүзеге асыру үшін күреседі.

– Қоғаммен қақтығыс: Екі кейіпкер де қоғамдағы әділетсіздікке қарсы шығады, бірақ әртүрлі жолмен. Бақтығұл жеке кегін қайтаруға ұмтылса, Құнанбай билікке ие болу үшін қоғамның ескі тәртіптерін өзгертуге тырысады.

– Айырмашылықтар:

– Моральдық құндылықтар: Бақтығұл әділетсіздікке қарсы күресте моральдық тұрғыдан ақталады, себебі ол әділдікті іздеп, кек алу арқылы өзін-өзі қорғауға тырысады. Құнанбай болса, өз билігін нығайту үшін кейде қатігездік пен әділетсіздікке барады.

– Қоғамдағы орны: Бақтығұл – қарапайым шаруа, ал Құнанбай – қоғамның элитасы, билікке ие адам. Осы айырмашылық олардың мінез-құлқы мен іс-әрекеттеріне үлкен әсер етеді.

3. Жұман (С. Торайғыровтың "Қамар сұлу" романы) және Мырзатай (Ғ. Мүсіреповтің "Ұлпан" романы)

Ұқсастықтар: Ер мінез: Жұман да, Мырзатай да билікке құмар, өз дегеніне жетуге тырысатын, қатал мінезді адамдар. Олар қоғамда өздерінің беделін сақтап қалуға және өз мақсаттарына жетуге ұмтылады.

– Әйелдерге қатысты көзқарас: Екі кейіпкер де әйелдерге билік жүргізуге, оларды өз еріктеріне бағындыруға тырысады. Жұман Қамарды күшпен өзіне әйел етіп алғысы келеді, ал Мырзатай Ұланды өз билігінде ұстауға тырысады.

– Айырмашылықтар:

– Әділеттілік: Жұман әділетсіз, қатыгез, өз мақсаттарына жету үшін ештеңеден тайынбайтын адам болса, Мырзатайдың билікке деген ұмтылысы белгілі бір деңгейде әділеттілікке негізделеді, бірақ ол да өз мақсатына жету үшін кейде қатаң әдістерді қолданады.

– Қоғамдық рөлі: Жұман – дәстүрлерді қатаң ұстанатын, өз мүддесі үшін бәрін жасайтын адам, ал Мырзатай Ұлпан арқылы қоғамда белгілі бір реформаларды жүзеге асыруға ұмтылады, бірақ оның тәсілдері әрқашан әділ бола бермейді.

Қазақ әдебиетіндегі әр түрлі кейіпкерлердің мінез-құлық ерекшеліктерін салыстыру арқылы олардың ішкі әлемін, әрекеттерінің мотивацияларын, қоғамдағы орнын және олардың өмірге деген көзқарастарын тереңірек түсінуге болады. Әр кейіпкердің мінезі қоғамның белгілі бір кезеңіндегі ұлттық болмыстың, мәдениеттің және моральдық құндылықтардың көрінісі болып табылады.

Контрастивті талдау әдісі арқылы қазақ әдебиетінде оң және теріс кейіпкерлердің бейнелерін салыстыра отырып, олардың мінез-құлық, мақсаттары, қоғамдағы орны және моральдық құндылықтары арасындағы айырмашылықтарды анықтауға болады. Бұл әдіс оң және теріс кейіпкерлердің әдеби шығармаларда қалай көрінетінін және олардың арасындағы қарама-қайшылықтарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Шығарманың кейіпкерлері арқылы біз адам табиғатының түрлі қырларын, олардың ішкі және сыртқы жан-дүниесін зерттей аламыз. Әр кейіпкердің ішкі дүниесі мен сыртқы әрекеттері арқылы біз әдеби шығарманың терең қабаттарын аша аламыз. Кейіпкерлердің әрекеттері мен шешімдері шығарманың тақырыбы мен идеясын түсінуге ықпал етеді. Олардың мінез-құлқындағы ерекшеліктер мен олардың қоғаммен қарым-қатынасы шығарманың әлеуметтік және мәдени контекстін түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. «Абай жолы» – Алматы: Жазушы, 1994.
2. Мүсірепов Ғ. «Ұлпан» – Алматы: Атамұра, 2003.
3. Дулатов М. «Бақытсыз Жамал» – Алматы: Атамұра, 2003
4. Қабдолов З. «Әдебиет теориясы» – Алматы: Ана тілі, 2004.
5. Базарбаев А. «Қазақ әдебиетінің тарихы» – Алматы: Ғылым, 2000.
7. Зайкенова Р. Қазақ әдебиеті 8-сынып. Алматы: Арман-пв, 2018

ӘОЖ 377.791.3

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ГИДРОНИМДЕРІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сайлауова Әсима Әділбекқызы

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

II курс магистранты

Орал қаласы

Аннотация: В статье анализируются языковые особенности гидронимов Западно-Казахстанской области, их историко-культурное и этнолингвистическое значение. Названия рек и озер региона отражают не только географические объекты, но и быт, историческую память народа. Исследование гидронимов позволяет глубже понять мировоззрение казахского народа и его отношение к природе.

Ключевые слова: Гидронимы, Западный Казахстан, языковые особенности, этнолингвистика, историко-культурное значение.

Қазақстанның кең байтақ жерінде сан түрлі географиялық атаулар, әсіресе гидронимдер, халықтың тарихи, мәдени және тілдік ерекшеліктерін бейнелейтін ұлттық мұраның маңызды бөлшегі болып табылады. Географиялық атауларды, соның ішінде гидронимдерді зерттеу – сол аймақтың тұрмыс-салты, дүниетанымы, тарихы мен этникалық ерекшеліктерін түсінуге жол ашады. Батыс Қазақстан облысы еліміздің тарихи-мәдени аймақтарының бірі болғандықтан, оның өзен-көл атауларының өзіндік сипаты бар. Гидронимдер өзара мәдени алмасу мен тарихи ықпалдардың нәтижесі ретінде пайда болып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен мәдени және тілдік мұра ретінде сақталуда.

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – Батыс Қазақстан облысындағы гидронимдердің тілдік ерекшеліктерін, олардың лексикалық, морфологиялық және этнолингвистикалық қырларын талдау арқылы аймақтың тілдік мұрасын анықтау. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін келесі міндеттер қойылады:

✓ Гидронимдердің шығу тегін анықтау: Аймақтағы гидронимдердің тарихи және мәдени байланыстарын зерттеу арқылы олардың этимологиялық және лингвистикалық негіздерін анықтау;

✓ Лексикалық және морфологиялық ерекшеліктерін талдау: Гидронимдердің сөздік және морфемалық құрылымын зерттеу, олардың табиғи-географиялық белгілерін бейнелейтін сипаттарын ашу;

✓ Этнолингвистикалық маңызын көрсету: Гидронимдердің аймақтың тарихи-мәдени өміріндегі орнын, халықтың дүниетанымын және табиғатқа деген қарым-қатынасын айқындау.

Батыс Қазақстан облысындағы гидронимдерді зерттеу қазақ тіл біліміндегі топонимика және гидронимика салаларына қосқан маңызды үлес болып табылады. Бұл зерттеу аймақтағы географиялық

атаулардың терең мағынасын түсінуге, олардың ұлттық мәдениеттегі рөлін айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, гидронимдерге қатысты мәліметтер аймақтық тарихи-мәдени туризмді дамытуда, білім беру саласында және ұлттық мұраны насихаттауда қолданылуы мүмкін.

Батыс Қазақстан облысы Қазақстанның солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан және Орал, Жайық, Шыңғырлау, Қараөзен, Сарыөзен сынды ірі өзендермен ерекшеленеді. Бұл аймақ көне заманнан бері әртүрлі тайпалар мен этностардың қоныстанған мекені болған, сондықтан мұндағы гидронимдер тарихи өзгерістердің айқын куәсі болып табылады.

Тарихи тұрғыдан, Батыс Қазақстан территориясы көшпенділердің кең таралған мекені болған, ал өзендер мен көлдер олардың күнделікті өмірінің маңызды бөлігі болды. Осы су көздерінің атаулары халықтың табиғатпен байланысын, су көздеріне қатысты ұғымдар мен дүниетанымын бейнелейді. Мысалы, "Жайық" өзені тек географиялық объект ғана емес, көптеген аңыздар мен эпостарда кездесетін ерекше маңызды атау болып табылады.

Жайық өзені – тек географиялық объект ғана емес, аңыздар мен эпостарда кездесетін ерекше маңызға ие гидроним.

Жайық атауы қазақ тіліндегі ең көне гидронимдердің бірі болып табылады және көптеген тайпалар мен халықтардың тарихи өмірімен байланысты. Жайық атауы тек географиялық белгі емес, сонымен қатар аймақтың тарихы мен мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады. Гидроним ретінде бұл атау су объектісі арқылы халықтың тарихи жады мен құндылықтарын сақтауға мүмкіндік береді. Атаудың түбірі "жай" сөзінен туындауы мүмкін, бұл кең, кеңейту деген мағынаны білдіреді, өзеннің кең ағысын, халыққа кеңінен танылған орнын сипаттайды.

Жайық гидронимі туралы аңыздар мен эпикалық жырлар тек өзеннің физикалық сипаттамаларын ғана емес, оның киелі орын ретіндегі мәртебесін де көрсетеді. Батырлар жырларында Жайықтың жағасы ерліктің, жауынгерлік рухтың, халықтың табиғатпен байланысының символы ретінде көрініс табады. Мысалы, «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын» эпостарында Жайық өзені батырлардың қақтығыстарында, шайқастарында маңызды орын алады. Бұл жырларда Жайық тек су көзі ретінде ғана емес, тарихи тағдырды бейнелейтін гидроним ретінде беріледі.

Жайық атауы – тек географиялық белгі емес, сонымен қатар аймақ тұрғындарының табиғатқа деген қатынасын, көзқарасын білдіретін символ. Гидронимдік атау ретінде ол халықтың өзенге деген құрметі мен сүйіспеншілігін білдіреді. "Жайық" сөзінің мағынасы кеңдік пен молшылықты білдіреді, бұл өзеннің табиғи ерекшеліктерін айқындап қана қоймай, оны халықтың құнды мұрасына айналдырады. Этнолингвистикалық тұрғыда Жайық қазақ халқының тарихи-мәдени ерекшеліктерін сақтауда маңызды рөл атқарады, өйткені халықтың табиғатқа қатысты ұғымдары гидроним арқылы бейнеленеді.

Жайық өзенінің гидронимі қазақ халқының мәдени мұрасында ерекше орын алғандықтан, оның атауы тарихи оқиғалар мен мәдени естеліктермен байланысты. Жайық бойындағы оқиғалар мен шайқастар арқылы бұл гидроним халықтың тарихи санасында ерліктің, батырлықтың нышаны ретінде қалыптасқан. Мұндай гидронимдер тек табиғи нысан атауы болып қана қоймай, халықтың таным-түсініктегі ерекше қасиеттерді, халықтың дүниетанымын білдіретін рухани символ болып табылады.

Бүгінгі таңда Жайық гидронимі тек тарихи мәнге ие ғана емес, сонымен бірге экологиялық маңызға ие болып отыр. Өзеннің ластануы және экожүйенің бұзылуы мәселелері өзекті болғандықтан, гидроним ретінде Жайықтың атауы оны қорғауға, сақтау қажеттілігін еске салатын символға айналды. Сонымен қатар, гидронимді зерттеу ұлттық мәдениетті сақтауға және жас ұрпаққа тарихи мұраны жеткізуге ықпал етеді. Осы тұрғыдан, Жайық гидронимі экологиялық және мәдени мұраны сақтауда маңызды рөл атқарады.

Жайық гидронимі – қазақ халқының тарихи, мәдени және рухани өмірінің айнасы, халықтың табиғатпен байланысын көрсететін атау. Бұл гидроним тек жер-су атауы емес, халықтың дүниетанымы мен тарихи санасының көрінісі. Жайықтың аңыздар мен эпостардағы орны оның рухани маңызын айқындай түседі, ал гидроним ретінде оны зерттеу халықтың мәдени құндылықтарын тануға көмектеседі.

Батыс Қазақстан облысының гидронимдерінде түркі, қазақ, монғол, парсы және араб тілдерінің әсері байқалады. Бұл аймақтың атаулары көбінесе көне түркі тілдерінен бастау алып, олардың тарихи, тілдік эволюциясын көрсетеді. Мысалы, "Орал" өзенінің атауы туралы пікірлер көп, оның бастапқыда "жайылып ағады" деген мағынаны бергені туралы болжам бар.

Гидронимдердің лексикасында көбінесе су көздерінің сипаты, олардың орналасуы мен көлемі көрсетіледі. Мысалы, "Шыңғырлау" атауы жоғары және жылдам ағатын өзенді бейнелесе, "Қараөзен" атауы өзен суының түсіне қатысты сипаттама береді.

Гидронимдердің морфологиялық құрылымында су объектісінің түрін, көлемін және оның ерекшеліктерін сипаттайтын түбір мен қосымшалардың қолданылуы байқалады. Мысалы, "Сарыөзен" атауының құрамында су объектісінің түсін көрсететін "сары" сөзі қолданылған, ал "өзен" сөзі объектінің түрін айқындайды. Осылайша, бұл атаулар морфологиялық құрылым арқылы табиғат ерекшеліктерін бейнелейді.

Батыс Қазақстан облысының гидронимдері халық арасында айтылатын аңыздар мен жырлар арқылы да белгілі. Мысалы, Жайық өзені туралы халық аңыздары бұл өзеннің тек су көзі ғана емес,

сонымен бірге тарих пен мәдениет көзі екенін көрсетеді. Осы гидронимдер арқылы халық су объектілерімен байланысты тарихи оқиғаларды, батырлар мен аруақтарды еске алады.

Аймақтық ерекшеліктерге байланысты атаулардың мәдени мазмұнына жергілікті халықтың табиғатқа деген көзқарасы, күнделікті өмірде пайдаланған су көздерінің маңызы кіреді. Көптеген гидронимдерге тән ерекшелік – олардың белгілі бір оқиғалар немесе атақты тұлғалармен байланысты болуы. Бұл халықтың өткеніне құрмет көрсету және болашақ ұрпаққа мұра қалдыру ниетінің көрінісі болып табылады.

Батыс Қазақстан облысындағы гидронимдер қазіргі қазақ тілінде жиі қолданылып келеді. Олар тек атаулар ретінде ғана емес, тарихи-мәдени мұра ретінде де сақталуда. Гидронимдер жергілікті халықтың тарихи естелігі ретінде ерекше мәнге ие.

Қазақстанның топонимикалық зерттеулерінде Батыс Қазақстан гидронимдерінің маңызды рөл атқаратыны байқалады. Олар тарихи-мәдени құндылықтарды жеткізудің бір жолы ретінде зерттеушілердің қызығушылығын арттыруда. Гидронимдерді зерттеу арқылы біз тек аймақтың тарихын ғана емес, сонымен бірге халықтың тілдік ерекшеліктерін де түсіне аламыз.

Батыс Қазақстан облысындағы гидронимдер қазіргі қазақ тілінде кеңінен қолданылады және олардың тілдегі қолданысы географиялық атаулар мен жер-су атаулары арқылы көрініс табады.

Мысалы, Батыс Қазақстанда Жайық, Шаған, Қараөзен, Сарыөзен сияқты атаулар жиі кездеседі. Бұл атаулар жергілікті тұрғындардың күнделікті өмірінде қолданылып, кейде басқа аумақтарда да танымал болып келеді. Мұндай гидронимдер тек атау ғана емес, сонымен қатар олардың мағынасы мен шығу тарихы ұлттық құндылықтарды сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде маңызды рөл атқарады.

Әр гидронимді тілдік ерекшеліктері жағынан талдайық:

«Жайық» атауы түркі тілдерінде ежелден бері қолданылып келе жатқан көне сөздерге жатады. «Жай» түбірі – «кең», «жазық» деген мағына береді. Сөздің құрамындағы «ық» қосымшасы арқылы кең өзеннің бейнесін сипаттау мақсаты тұр. Жайық атауының этимологиясы өзеннің табиғи ерекшеліктерін бейнелеп қана қоймай, кең мағынасында «дала», «кеңдік» ұғымдарын да қамтиды. Бұл атау қазақ тілінде бейнелілік пен көлемділікті білдіретін теңеулермен де тығыз байланысады.

«Шаған» атауы фонетикалық тұрғыдан қазақ тілінің үндестік заңына сәйкес келеді. Мұндағы «шағ» түбірі жарықтықты, ақтықты білдіретін «шағылу» сөзімен байланысты болуы мүмкін. Кейбір деректерде «шаған» сөзінің «аққан су» деген мағынасы бар екендігі айтылады. «Шағ» түбірінің түбір морфемасы түркі тілдерінде кездеседі, ал «ан» жұрнағы су атауларында қосымша мағына беру үшін қолданылады. Бұл атау қазақ тілінде қысқа әрі ұтымды қолданысқа ие болып, бейнелік мәнді күшейтеді.

«Қараөзен» атауы екі бөліктен тұрады: «қара» және «өзен». Қазақ тілінде «қара» сөзі күрделілікті, қуаттылықты білдіреді және кейде сумен, табиғатпен байланысты атауларда кеңінен қолданылады (мысалы, Қаратау, Қарасу). Мұндағы «қара» эпитеті су түсінің қарарлау немесе өзеннің мықты ағысы, ерекше қасиеті бар екендігін білдіреді. «Өзен» сөзі «су ағатын жол» деген негізгі мағынасында қолданылады. Бұл атау да қазақ тіліндегі эпитеттер мен географиялық атауларда көрініс табатын ұлттық символизмді көрсетеді.

«Сарыөзен» атауында «сары» эпитеті табиғаттағы түстік ерекшеліктерді бейнелейді. Қазақ тілінде «сары» түс тұрақтылықты, табиғаттың қуаңшылық кезеңдерін немесе күзгі мезгілді сипаттау үшін қолданылады. Мұнда «сары» сөзі өзеннің кей кезеңдерде тартылып, сары түске боялатын табиғи жағдайын немесе айналасындағы шөптердің түсін білдіруі мүмкін. «Өзен» сөзі гидронимнің негізгі мағынасын береді. «Сары» эпитеті қазақ тіліндегі түстік символиканың бір бөлігі бола отырып, атаудың бейнелік қасиетін арттырады.

Әрбір атау қазақ тілінің табиғатқа, түстік реңктерге, кеңістіктегі ерекшеліктерге деген бай көзқарасын көрсетіп, бейнелілік пен ұлттық дүниетанымының көрінісі ретінде сипатталады.

Батыс Қазақстан облысындағы гидронимдер – аймақтың тарихи, мәдени және этнолингвистикалық кырларын ашуға мүмкіндік беретін құнды тілдік мұра. Бұл гидронимдер тек географиялық атаулар ғана емес, сонымен қатар халықтың тұрмыс-салты, дүниетанымы мен тарихи тағдырының айнасы болып табылады. Батыс Қазақстанның өзен-көлдерінің атаулары олардың табиғи ерекшеліктерімен қатар, халықтың мәдени дүниетанымы мен тарихи оқиғаларға деген көзқарасын да бейнелейді.

Зерттеу барысында анықталғандай, аймақтағы гидронимдер бірнеше тілдік қабаттарға бөлінеді және олардың әрқайсысы өз ерекшелігіне ие. Олардың ішінде түркі тілдерінен енген атаулар да, көршілес халықтармен мәдени-тілдік қарым-қатынастардан пайда болған атаулар да кездеседі. Әсіресе, түркілік кезеңдегі атаулар аймақтың тарихи этникалық құрамын көрсетсе, кейінгі атаулардың пайда болуы халықтың тарихи оқиғаларға, табиғи құбылыстарға деген көзқарасын айқындайды.

Сонымен қатар, Батыс Қазақстан облысындағы гидронимдердің морфологиялық құрылымы да айрықша назар аударарлық. Атауларда лексикалық мағынасы терең сөздермен қатар, қысқа және нұсқа құрылымды, табиғаттың белгілі бір ерекшеліктерін суреттейтін тілдік құралдар да қолданылған. Бұл атаулардың көпшілігі өзен-көлдердің кеңдігі мен ағысын, олардың жергілікті халықтың өміріндегі маңыздылығын бейнелейді.

Этнолингвистикалық тұрғыда, Батыс Қазақстан гидронимдері халықтың өзен-көлдерді қасиетті деп тану дәстүрін, табиғатпен үйлесімді өмір сүруге деген ұмтылысын көрсетеді. Жайық, Шаған, Орал сияқты атаулар халық жадында сақталып, аңыздар мен эпостарда кездеседі, бұл олардың тек атау ретінде ғана емес, рухани-мәдени құндылық ретінде маңызды екенін білдіреді.

Қорытындылай келе, Батыс Қазақстан облысының гидронимдері – аймақтың географиялық ерекшелігін ғана емес, сондай-ақ тарихи-мәдени және тілдік мұрасын бейнелейтін маңызды құбылыс. Бұл атауларды зерттеу арқылы біз халықтың дүниетанымы, табиғатқа деген көзқарасы, тарихи оқиғалар мен мәдени құндылықтары туралы тереңірек түсінік ала аламыз. Сондықтан да гидронимдерді сақтау және зерттеу ұлттық мәдениетті дамытуға, жас ұрпаққа рухани мұраны жеткізуге үлкен үлес қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбдірахманов, А. Қазақстан топонимикасының негіздері. – Алматы: Ғылым, 1995.
2. Смағұлов, Е. Қазақстан гидронимдері: тілдік және этнолингвистикалық зерттеу. – Алматы: Рауан, 2002.
3. Төлебаев, Б. Қазақ топонимдерінің лингвомәдени аспектілері. – Астана: Елорда, 2006.
4. Қазақ Совет энциклопедиясы: 12 томдық. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1972-1978.
5. Қойшыбаев, Е. Қазақстанның жер-су атаулары: этнолингвистикалық зерттеу. – Алматы: Өлке, 1989.
6. Исаев, С. Қазақ тілінің тарихы мен диалектологиясы. – Алматы: Санат, 1998.
7. Батыс Қазақстан облысының ресми сайты. Географиялық атаулар мен гидронимдер туралы мәліметтер. Орал қаласы: 2023.
8. Наурызбаева, М. Қазақстан топонимдерінің этнолингвистикалық табиғаты. – Алматы: Рауан, 2000.
9. Сейфуллин, С. Қазақ халқының этнографиясы мен топонимдері. – Алматы: Ғылым, 1991.
10. Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. Батыс Қазақстан облысының тарихи-географиялық карталары мен құжаттары. Алматы: Қазақстан Республикасы Президентінің архиві, 2022.

ӘОЖ 82-313.1

ГЕНДЕРЛІК ПРОБЛЕМАЛАР ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР

Жалелова Айкөркем

*М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
«7М01701 Қазақ тілі мен әдебиеті» БББ магистранты*

Қазіргі таңда фольклордағы гендерлік тілдік ерекшеліктерді зерттеуге аса назар аударылуда. Қазақ фольклорында баяндалатын белгілі бір дәрежеде тұжырымдалған «ер адам» және «әйел» бейнелеріне талдау жасағанда олардың қалыптасуында халықтық таным мен менталитеттің рөлі айқын көрінеді. Сонымен қатар «ер» мен «әйелдің» әмбебап және жеке-дара тұлғалық, тілдік қолданыстарындағы ерекшеліктер байқалады.

Лингвистикада әлем суретін тіл ер адамның көзқарасымен қабылдауы бойынша белгілейді деген түсінік бар. Бұл ретте әйел тек нысан ретінде танылған. Өткен ғасырдың соңғы ширегінде постмодернистік идеологияның дамуына байланысты тілдегі феминдік және маскулиндік стереотиптердің қалыптасқандығын, сондай-ақ гендерлік ассиметрия – әйел және еркектің сөйлеу ерекшеліктерін қарастыратын гендерологиялық бағыт пайда болған [1].

Сонымен гендерология - еркек және әйел концептілерінің мәдени құрылымдық жүйесін айқындайтын ғылым. XX ғасырдың соңғы жылдары, XXI ғасырдың басталуынан бері тіл білімінде гендер мәселелері лингвистикалық зерттеулердің нысанына айналды. Түрлі ұлт тілдерінде кездесетін гендерлік мәселелер тілдік деректерді талдау арқылы этномәдени ерекшеліктерді көрсетеді. Бұл зерттеуімізде отбасы фольклорындағы гендерлік оппозициялық сипаттың тілдік санадағы ерекшеліктері сөз етіледі.

Тіл мәдениет пен ұлттық құндылықты тану құралы болып табылады. Осыған байланысты лингвомәдени білімнің пайда болуының ерекше ерекшелігі-адамның тілдегі көрінісін қарау болып табылады. Бұл проблемамен ғылыми зерттеулердің жаңа пәнаралық саласы – тілдік құрылымдарды талдау негізінде гуманитарлық ғылымдар үшін құнды материал беретін лингвистикалық гендерология айналысады. Гендерлік зерттеулер адамға бағытталған. Олардың басты назары «ер» және «әйел» оппозициясының жыныстық феноменін зерделеу. Адам жынысы оның әлемдегі әлеуметтік, мәдени және когнитивті бағдарын анықтайтын негізгі сипаттамаларының бірі болып табылады.

Бүгінде әлемдік тіл білімінде әр ел ғалымдары тілдегі гендерлік ерекшеліктер мәселесін көтеріп, жан-жақты зерттеулер жүргізуде. Гендерлік лингвистика теориясын, әдістемесін талдап-түсіндіруде батыс лингвистері Дж. Лакофф, О. Есперсен, Ресей тіл білімінде А.В. Кирилина, М.А. Китайгородская,

Н.Н. Розанова, Е.В. Митрохина, А.В. Бесарабенко, Е.И. Трофимова сынды ғалымдар елеулі үлестерін қосты. «Гендер» ұғымын тілдік жағынан сипаттап, оның ерекшеліктерін анықтап, дамытқан ғалым – А.В. Кирилина.

Қазақ тіл білімінде тіл мәселелерін гендерлік лингвистика аясында қарастырған зерттеушілер: Б. Хасанұлы, Г. Мамаева, Қ. Жанатаев, Г. Шоқым, М. Ешимов, А. Байғұтова. Гендерлік зерттеулердің басты мақсаты – әлеуметтік қоғамдағы ерлер мен әйелдерге деген тілдік қарым-қатынасты айқындайтын қоғамдық, танымдық, әлеуметтік, ұлттық факторларын, жеке тұлғаның белгілі бір жыныс ретінде сипатталуына қатысты мінез-құлық ерекшеліктерін, болмыс-бітімін, олардың ер не әйелге тән негізгі қасиеттерінің тілдік белгілерін анықтау.

Гендер – әйел мен ердің әлеуметтік қоғам қалыптастырып шығарған үлгісі іспеттес. Бұл тұрғыда осы ұғым әйел мен ер жынысының әлеуметтік ортадағы, қоғамдық-мәдениет ошақтарындағы өзіндік орны мен ролін айқындайды. Гендер – адамның психологиялық және әлеуметтік дамуын негіздейтін жеке тұлғаның базалық сипаттамаларының бірі. Зерттеуші А. Чекалина бойынша: «гендер – әлеуметтік психологиялық мағынадағы жыныс, әйелдер мен ерлердің әлеуметтік мінез-құлқын анықтайтын арнайы мәдени және мінез-құлықтық сипаттардың жиынтығы. Гендер аясында әйел және ер жынысына қандай психологиялық қасиеттер тән, әйелдер мен ерлерге қатысты қандай мінез-құлық қалыпты, күдікті немесе нормадан ауытқушылық саналады, сондай-ақ жыныс әлеуметтік жағдайға, жеке тұлға мәртебесіне қалай әсер етеді деген тәрізді мәселелер қарастырылады» [2, 24].

Отандық гендерлік лингвистика саласының маманы Ө. Мақанованың пікірінше, гендер әлеуметтік тұрғыда қаралуы тиіс: «Гендер ұғымы жыныстың әлеуметтік құрылымы деген мағынаны береді. Гендер қоғамның әйел және ерге бөлінуінің өзі әлеуметтік өмірдің, жемісі екенін көрсетеді. Сонымен қатар, гендер дегеніміз – жеке адамның белгілі бір шектердегі мінез-құлқын белгілейтін және шектейтін әлеуметтік ұстанымдардың жиынтығы» [3, 62].

Қазіргі гендерлік лингвистикада әлі де зерттеле қоймаған аспектілердің бірі – жалпы фольклордағы гендерлік тілдік ерекшеліктер, оның ішінде біздің зерттеу жұмысымыздың тақырыбы болып отырған отбасы фольклорындағы гендерлік тілдік оппозициялар.

«Ер» және «әйел» концептілері барша адамзат баласына ортақ әмбебап құбылыс болғанымен, әр ұлттың «еректілік» және «әйелдікті» анықтайтын өзіндік өлшемдері, оларға жүктейтін жауапкершіліктері мен міндеттері, мінез-құлық үлгілері болатыны анық. Отбасы фольклорындағы гендерлік ерекшеліктерді зерттеу бізге рухани, мәдени, өзіндік ерекшеліктерін және аталған концептілерге қатысты қалыптасқан дәстүрлі дүниетанымы мен ой-пайымдауларын ашуға мүмкіндік береді. Отбасы фольклорының гендерлік қырын сөз еткенде «әйел» және «ер» бинарлық жұбының қоғамдағы орны, қызметі, әлеуметтік статусын, ана-бала және ата-бала, әке-ұл, ана-қыз арасындағы қатынастарды айқындап, талдау жасау өте маңызды болып табылады.

Гендер - қоғамда дүниеге келіп, ұлттық тілдік тұлғаға әсер ететін әлеуметтік, психологиялық және мәдени процесстердің жиынтығы. Мұндай процесстер келіп тіл білімінде гендерлік лингвистиканы тудырды. Қай фольклорды алсақ та ол ер не әйел адамның жас ерекшеліктеріне, мінез-құлқына және іс-әрекеттеріне байланысты келеді. Отбасы фольклорындағы гендерлік қырын қарастыру барысында олардың ұлттық-мәдени астарын, рухани мәдениетінің қайнар көздерін де ашу маңызды, өйткені әр фольклордың астарынан халықтық дүниетаным, ұлттық философия, белгілі бір мәдени ақпаратты көре аламыз.

Отбасы фольклорында ұлттық, қоғамдық сананың барлық әрекеттері тілде көрінісін табады. Ал адам баласының ойлау жүйесінің өресі тілдің поэтикалық оралымдылығымен, бейнелілігімен жарыққа шығады. Отбасы фольклорындағы жырларда, ер адам мен әйел адамға тән тілдік ерекшеліктер әр түрлі сипаттармен көрініс табады.

Қазақ тілінде ерлер мен әйелдерге қатысты гендерлік сипатты білдіретін тілдік бірліктер этномәдени таным тұрғысынан алғанда шығыстық, мұсылмандық үлгіде қалыптасқан факторлар. Фольклорлық жырлардың тақырыптық аумағы кең және түрлері көп. Отбасы фольклорындағы гендерлік ерекшеліктерді қарастыру барысында олардың ұлттық мәдени астарын, рухани мәдениеттің қайнар көздерін де ашу маңызды, өйткені әр фольклорлық жырдың астарынан халықтық дүниетаным, ұлттық философия, белгілі бір тілдік қолданыстарды байқай аламыз.

Жалпы фольклор – ұлттың дүниетанымын, мәдениетін, салт-дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін толығымен сипаттап беретін туынды екендігі дәлелденген аксиома, сондықтан бұл фольклорлық шығармаларда әлеуметтік-мәдени феномен ретінде қарастырылатын гендер категориясының көрініс бермеуі мүмкін емес. Фольклорлық шығармалардың қай түрін алып қарамасақ та, онда қоғамдағы ер мен әйелдің рөлі міндетті түрде бейнеленеді.

Фольклор туындыларының өзіндік ерекшеліктері болады. Ең алдымен, фольклор - синкреттік өнер. Оның бойында халықтың тұрмыс-салты, театр, сөз, би және ән-күй өнері бір-бірінен дараланбайды. Фольклор шығармаларына тән осы белгіні белгілі орыс ғалымы, фольклорисі А.Н.Веселовский де айтқан еді[4, 114].

Соңғы кезде гендерлік аспектідегі зерттеулер лингвистика ғылымына кеңінен тарап, көптеген тың тақырыптарға арқау болып жүргені белгілі. Әрине, әдеби шығармалардағы әйел мен ер адам бейнесі,

олардың қарым-қатынасы бұрыннан да бар, талай әдебиеттанымдық зерттеулерде қарастырылып жүрген дәстүрлі сұрақтың бірі. Бірақ гендерлік тілдік зерттеудің бағыт-бағдары, мақсаты өзгелеу екенін тіл білімінің жаңа бағыттары: лингвомәдениеттану, концептология саласында қалам тербеп жүрген әріптестеріміз жақсы біледі. Лингвомәдениеттануда гендер мәселесін қарастырған белгілі орыс ғалымы В.Маслова гендерді әлеуметтік мәдени категория деп санайды. Демек, тілтанымдағы гендерлік ерекшелік дегеніміз-әр түрлі тарихи қоғамдағы ер мен әйел адам қатынасының тілдік көрінісі. Осы қатынасты бейнелеу үшін тілші ғалымдар «тілдік әрекет» (речевое поведение) ұғымын қолданып жүр. Оны В.Маслова былай деп анықтайды: «тілдік әрекет дегеніміз – осы қоғамға тән тілдік сананың ерекшелігін бейнелейтін жеке адамдардың коммуникацияның типтік жағдайларындағы тілдік әрекеті». Демек тілдік әрекет бар жердің бәрінде гендерлік қатынас та бар. Оны зерттеудің де жолы көп, соның бірі әрине, фольклорлық шығармаларға тілдік гендерлік тұрғыдан талдау жасау. Қазақ фольклорында гендерлік стереотиптерінің дәстүрлі жүйесі қатаң нормаға негізінде құрылған. Мәселен әйел адамдардың міндеттерін ер адам орындауы теріс көзқарас тудырған. Гендерлік стереотиптер әсіресе ритуалды этикетте айқын көрінеді, мұнда еркек пен әйел белгіленген сценарийді қатаң сақтауы керек. Айта кету керек, Еуропа елдерімен салыстырғанда қазақтардың дәстүрлі мәдениетінде және қазіргі қоғамда гендерлік стереотиптер айқын байқалады. Себебі әйел адамның және ер адамның өзіне тән негізгі қасиеттері бар.

Ер атаулыны сипаттауда оның жас ерекшелігі, отбасындағы орны, әлеуметтік орны, туыстық байланысына қарай атаулары да әртүрлі лексемалармен беріледі. Мысалы, «ер адам» тезаурын түзетін ұл, ер бала, бозбала, жігіт, ер, еркек, күйеу жігіт, отағасы, әке, ата, баба, ақсақал, қария, шал сөздері мақал-мәтелдерде «ер-ұл», «ер-жігіт», «ер-ер», «ер-күйеу жігіт», «ер-әке», «ер-ата», «ер-баба», «ер-ақсақал» когнитивтік модельдерін құрады.

Әйел және ер концептілеріне қатысты ұғымдарды талдасак, әйел қашанда өмірге нәресте әкелуші, барлық жылулық бастауы, тіршілік тынысы мен отбасының ұйытқысы саналған. Қазақ тілінде әйелді сипаттайтын тіл бірліктерін сәби, қыз бала, бойжеткен, келіншек, келін, жұбай, зайып, жар, қосак, шеше, ана, әже, кемпір деп өз ішінен жасына қарай бөліп атаған.

Фольклор туындыларының өзіндік ерекшеліктері болады. Ең алдымен, фольклор синкреттік өнер. Оның бойында халықтың тұрмыс-салты, театр, сөз, би және ән- күй өнері бір-бірінен дараланбай, тұтас күйінде көрінеді. Фольклор шығармаларына тән осы белгіні белгілі орыс фольклорисі А. Н. Веселовский де айтқан еді. Жоғарыда аталған терминдерді саралай келгенде, фольклордың бұл сипатына «халық ауыз әдебиеті» деген атаудан гөрі «халық поэзиясы» деген ғылыми термин көп жақын. XIX ғасырдағы фольклористика ғылымында осы атау қолданылып та келеді. Алайда бұл да фольклор шығармаларының сипатын толық аша бермейді. «Халық ауыз әдебиеті» деген атауға келер болсақ, ол фольклордан жіктеліп шыққан, бірақ әлі де болса дәстүрлі байланысын үзбеген жеке бір арна болып қалмақ

Қазақ фольклорында ер мен әйел арақатынасын сипаттайтын әр түрлі көптеген мақал-мәтелдер де бар, оларды айтудағы мақсаты мен мағынасына сәйкес, тарихи қалыптасқан жағдаяттарға сай, қазақ халқының өмір салтына сәйкес бірнеше топтарға бөлуге болады. Солардың ішінде әйелді ақылшы, ер азаматты бағыттаушы, ердің жамандығын жасырып жақсылығын арттырып отыратын отбасы ұйытқысы ретінде сипаттайтын мақал-мәтелдер. Осындай мақал-мәтелдерде әйелді жағымды немесе жағымсыз карама-қайшылық арқылы суреттеп береді. Мысалы: *Жақсы әйел жаман еркекті еркек етеді, Жаман еркек жақсы әйелді келсап етеді. Жаман әйел жақсы еркекті ез қылады, Жақсы әйел жаман еркекті ел қылады. – деп ер-әйел оппозициясына тән тілдік қолданыстарды көрсете білген.*

Қоғам дамуының сәби кезеңдерінде фольклор шығармаларын орындаушылар от басы, ошақ қасындағы қарт-қариялар болған. Оларды біз халық поэзиясының қарапайым жасаушылары дейміз. Сонда фольклор шығармаларының жасаушылары да, айтушылары да халықтың өзі болып шығады. Өнері өрге жүзген дарын иелерінің аузынан шыққан үлгілі де ғибратты сөздер мен жырларды басқа айтушылар іліп әкетіп, өңдеп, дамытып, нақышына келтіре орындайтын болған. Жырау мен жыршылар көлемді эпостық жырларды айтуды үрдіс етсе, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел, тұрмыс-салт, айтыс сияқты ұсақ формалы өлеңдерді кішігірім айтушылар тудырып, көпшілікке ортақ рухани мұраға айналдырып отырған. Осы ретпен туып, атадан балаға жетіп, ел аузында сақталып келген көркем сөз өнерін, оның айтылу және орындалу ерекшеліктерін фольклор дейміз. Ғылымда халық поэзиясын фольклор, ал оны зерттейтін ғылым саласын фольклористика деп атайды. Неміс ғалымы И.Ф.Кнафальдің анықтауынша бұл атау халық даналығы деген ұғымды білдіреді. Осы пікірді (folk - халық, lore - білім) ағылшын ғалымы У. Дж. Томс та дамыта түсіп, фольклорды ел арасында туған өлең-жыр, ертегі, аңыз түрлі наным-сенімдерді жинақтайтын термин ретінде ұсынған[5, 114].

Жалпы фольклорда гендерлік байланыстардың тілдік ерекшелігі өте көп. Фольклордағы гендерлік ерекшелікті ер мен әйелдің өзіне тән тілдік қолданыстарынан көруге болады.

Қазақ халқы да еркектің орны түзде болса, әйелдің орны үйде деп білген. «Ер – елдің иесі, әйел – үйдің иесі» деу арқылы ердің ісі қоғамдық, елдік, ерлік, әлеуметтік, отандық, шаруалық істермен айналасу деп тапса қазақ халқы, әйелдің міндеті тек ошаққасы үй шаруасы мен бала тәрбиесі деп бағалаған. Еркектің рөлі басым саналады, сондықтан оның міндеті де, әлеуметтік атқарар қызметі де үлкен [6, 75].

Олардың қалыптасқан әртүрлі әлеуметтік рөлінің өзі әйел мен еркектік коммуникативтік амалдарында өзгешеліктер тудырады. Осыдан келіп еркек нақты, құрылымды, анық, дәл сөйлеуге жүгінетін болса, әйел адам абстрактіге, жалпы сөйлеуге, эмоционалды-экспрессивті сөйлеуге ынталы болады. Еркектік гендерлік ерекшелігі оның қайраттылығы, мықтылығы, сенімділігі болса, әйел адам сыпайы, ибалы, инабатты, сезімге босаң, әсершіл келеді. Ал бұл ер адамның сөйлесім әрекеті кезінде нық, нақты, байсалды, сабырлы, сенімді сөйлеуіне ишарат жасаса, әйелдің биязы қасиеті оның құбылып сөйлеуіне мүмкіндік береді.

Ерлер мен әйелдердің өзара сөйлеу әрекетін И.С.Веселова айтылған әңгіменің мәтіндік, мазмұндық ерекшелігі адамның жынысы мен жас ерекшеліктеріне қатысты болады дейді. Ғалым әйелдердің әңгімесінде хабардан бұрын өз ойын жеткізу маңызды екенін, серігімен сырласу түрінде келетінін, ерлердің сөйлеу әрекетінде нақты «әңгіме», болған оқиғаның сюжетін әңгімелеу басым болатынын жеткізеді. – деп тұжырымдайды [7, 174].

Қазақ әйелдерінің тағы бір қасиеті – өзін ерінен төмен ұстау әдеті. Бұл сонау ертеден келе жатқан, ер адамды сыйлай білу қағидасы. Бұл тәрбиенің көрінісі басқа халықтарда ерсі көрінгенімен. Дегенмен әйелдің мінез-құлқына, кешірімділігіне, еріне деген сыйластығына қарай отбасының керегесі берік, шаңырағы шайқалмай, айқай-шусыз өмір сүреді. Еріне деген сыйластығы, сыпайылығы, әдептілігі әйел мінезін ерлердің психологиясынан ерекшелендіреді. Сондықтан да, ертедегі жұбайлардың арасында ажырасу, некені бұзу сияқты теріс қылықтар болмаған. Әйелдердің бұл психологиялық ерекшеліктері әлі де сақталып келеді. Бұл қасиет анасынан қызына, келініне ақыл, өсиет арқылы беріледі.

Қазақтың отбасы фольклорынан ер адамның қалай, әйел адамның қалай сөйлейтінін, ондағы тілдік ерекшеліктерге аса назар аударылған. Әдетте қазақ халқы ердің де, әйелдің де көп сөйлемейтін қалайды. Әсіресе ер жігітке көп сөйлеу, көпіріп сөйлеудің еш жараспайтынын ескертеді. *«Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені», «Екі сөйлеген езден без, ел таңдамас сөзден без», «Ердің өзіне қарама, сөзіне қара»*[8, 98] тәрізді мақал-мәтелдерден еркектің прагматикалық мақсаты да аз сөйлеп, көп іс қылу екені анық байқалады.

Ердің аз сөйлеуі оның ақылын, абыройын, іскерлігін, парасатын танытады. Аз сөйлеу дегеннің өзі – қысқа да нұсқа, нақты, сенімді, байсалды, шешімді, сабырлы да салиқалы, кесімді, дәлелді сөйлей алу. Әдетте халқымыздың түсінігінде әйел адам да аз сөйлеуі керек, бұл оның парасатын, ибасын, даналығын танытады. Дегенмен халық арасында кездесетін «Әйел сырын әйелден сұра», «Әйел көп болса іс бітпейді» тәрізді мәтелдерден әйелдердің өз ішінде сырлас әрі көп сөйлейтінін аңғартады. Бұл тұжырымдардан фольклорда гендерлік ерекшеліктер яғни «ер мен әйел» тілінің қолданысы қалай көрініс тапқанын аңғаруға болады.

Сонымен, жоғарыда айтылған зерттеулерді саралай келе, фольклор – бүкіл әдеби тіліміздің қалыптасуына ұйытқы болған, халықтың тұрмыс-тіршілігінен, дүниетанымынан, болмысынан, тарихынан және мәдениетінен хабар беретін сөз өнерінің айрықша салаларының бірі. Ал лингвистикалық тұрғыдан алып қарасақ, фольклор тілі, оның ішінде гендерлік тілдік ерекшеліктер құрылымдық жағынан күрделі болып келетін, әлі де зерттелуді қажет ететін айрықша категория. Фольклордағы гендерлік тілдік ерекшеліктерді талдаған кезде мәтінмен тығыз байланыстыра отырып талдау оң нәтиже беретіні анық байқалады. Өйткені тұрмыс-салт жырларының тілі, оның алуан түрлі ерекшеліктері контексте көрініс тауып, сол арқылы анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Хасанұлы Б. Қ. Жұбановтың гендерлік жіктелімдер жөніндегі пайымдаулары//«Жұбанов тағылымы»: халықаралық ғылыми-практи-калық конференция материалдары. – Ақтөбе, 2005. – 91-100 бб.
2. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу / Құрастырған Р. Нұрғалиев. Алматы: Жалын, 1991. 464 б.
3. Хасанұлы Б. Ана тілі. (Қазақ тілінің жер жүзі тілдері жүйесіндегі алатын орны). Алматы: Жазушы, 1992. 272 б.
4. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М., 1989. – 305 с.
5. Дьяконов И. М. Языки древней передней Азии. – М.: Наука, 1967 365 с.
6. Миллер В.Ф. Фольклор народов. М.: Наука, 2008. 421 с.
7. Ә. Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы: 1991. 86–89 б.
8. Веселова И.С. Фольклор и действительность. М., 1976. 214 б.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ МӘНІ

Аманбекқызы Жансая
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық
университетінің докторанты
Астана қаласы

Аннотация. *Статья предполагает выявление познавательного характера пословиц и поговорок в авторском употреблении, исследуя на сравнительно-исторической основе пословицы, встречающиеся в произведениях Шакарима Кудайбердиұлы. В статье ставится цель выявить смысловые, структурные особенности, сравнивая их с оригинальными пословицами и поговорками. Свойство пословиц ярко отражать культурную идентичность нации требует глубокого анализа и систематических исследований в этой области.*

Ключевые слова: *паремия, пословица, ценность, языковая модель вселенной.*

Мақал-мәтелдердің шыққан уақыты мен бастапқы авторы белгісіз. Сол себепті ұлт қалыптастырған мұндай афоризмдер біздің заманымызға бастапқы нұсқада немесе мағыналық ұқсас өрнектерімен түрленіп жетуі мүмкін. Ғалым Ә. Қайдардың пікірінше, мақал-мәтелдердегі тұлғалық тұрақтылық, сайып келгенде, оның біртұтас мағынасы мен мазмұнына тікелей байланысты. Ал мағына мен мазмұнның тұтастығы қоғам мүшелерінің өмір тәжірибесінен алған тағылым мен танымынан туған ой-пікір, логикалық тұжырымның әсерлі бейне мен алуан образбен астарласып, жалғаса көмкерілуінде. «Мақал-мәтел тұлғасына тән дәстүрлік тұрақтылық (оны паремиялогияда «клише» деп атайды) қаншама берік және тіл үшін нормаға айналған стандарт болса да абсолюттік ұғым емес: ол тілдің тарихи дамуына байланысты, көрші тілдердің әсерінен, сондай-ақ тілдің ішкі даму заңдылықтарына сәйкес, стильдік қолданысқа, сөз зергерлерінің сөз саптау шеберлігіне байланысты әр түрлі өзгеріске түсіп отырады» [1,427].

Міне, осылайша Шәкәрім Құдайбердіұлы өз қолданысында мақал-мәтелдердің мағыналық реңкін біршама түрлендіргенімен, түпкі мағынасын сақтай отырып, еркін қолдана білген. Сонымен бірге, затқа, дүниеге қатысты айтылған ойлар кейіптеу арқылы адам болмысына сай түрленіп, мінездегі міндерді, халық бойындағы жаман әдеттер мен жағымсыз қылықтарды сынау үшін қолданылған. Мақал-мәтелдердің мұндай қызметі туралы зерттеушілер қоғамда кең таралған ережелер мен заңдардың, кеңестер мен тыйымдардың үлгісі ретінде адамзатпен бірге жасасып, жалпы адамзаттық құндылықтарды насихаттау үшін қызмет етеді. Қазақ ұлтының ерекшелігі ретінде сөйлеу әдебінде өмірлік ұстанымдарымен бекітілген мәдени дәстүр мен көшпелі халықтың архетиптік санасы ретінде көрініс беретін тереңге тамырланған қонақжайлықтың да озық үлгісін де паремиялардан көруге болады. Өйткені, паремиялогиялық бірліктер тәрбиелік сөздер мен нақылдардан, дидактикалық ойлардан құралады. Және олар қазіргі қазақ лингвистикалық мәдениетінің тұрақты бөлшегі ретінде тілдік сана мен сөйлеу әдебінде белсенді қызмет етеді. [2,18].

Паремиялар адамның тұрмыс-тіршілігі мен ойлауына қатысты адамзат тіршілігінің заңдылығы мен адамның өз болмысын түйсінуін; әлеумет әдептерін қабылдауы мен оларды өзінің салт-дәстүрінде бейнелеуін; адам мен қоғам үшін маңызды құндылықтарды қабылдауын әсерлі де айқын суреттейді, әлемнің тілдік бейнесінде де паремиялар ерекше орын алады, себебі олар адам феномені мен адамзат қоғамына, адамзат санасына байланысты мәдени танымның кешенді жүйесін бейнелі, дәйекті, қысқа да нұсқа жеткізеді. Шәкәрім шығармаларындағы мақал-мәтелдерді осы тұрғыдан зерттеу маңызды. Ақын шығармаларындағы мақал-мәтелдердің дені әлі де халық арасында өмір сүріп жатса, кейбірі Ә. Қайдар атап өткен тіл практикасында бір-ақ рет қолданыс тапқан инварианттар түрінде де кездеседі.

Сонау Орхан жазбаларынан басталып тарихи тізбекпен жалғасып, рухани желі тартқан мәдени үндестік Шәкәрім шығармаларынан да көрініс табады. Ақын өлеңдерінде болсын, көркем шығармадағы кейіпкер тілінде болсын, паремиялар бай мағыналық әлеуетіне сай еркін қолданылған. Ақын тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін беруде, қазақ халқының табиғи мінезін сипаттауда мақалдарды орнымен қолдана білген:

1. «Ажал жетсе өлдің бе,

Өлім келді, көрдің бе [3,19]?

Ақын ажалға алдырмайтын адам жоқ, ақ өлімнен құтыла алмайсың деген ойды «Абай марқұм өлген соң өзіме айтқан жырларым» атты өлеңінің өн бойына арқау етеді. Шәкәрім риторикалық сұрақ қоя отырып, өзге емес өз жанының қалауын сынға алады. Және оны жеткізуде ажал мен өлімді еске салып тұратын халық даналығын шебер қиыстыра білген. Мұнда да «Ажал жетпей өлмек жоқ» деген мәтелдің құрамынан «ажал жетті» деген фразеологиялық тіркестің қарсылықты мағынада қолданылғанын байқаймыз. Өлім факторының себебін «ажал жету» тіркесі айқындап, мәтелге ұласып

түр. Бір тағанды төрт компонентті мәтел ақын қолданысында бейтарап жақтан екінші жаққа ауыстырылып, өзінің эксплицитті мағынасында берілген.

Жастық қалауы мен нәпсінің жетегінде жалған өмірдің бар қызығын көруге ұмтылған өз болмысына баянсызға салынба, арманды қуа берме, опасыз дүниеге байланба деген ақын философиясын ұғынамыз. Мұндағы «Ажал – діни-теологиялық ұғым-категория, тіршілік иесіне (нақтылап айтсақ, адамға) фәни дүниедегі белгіленіп берілген мөлшерлі мерзім, уақыттың соңы, аяқталуы», - деген зерттеуші Т. Шаңбай пікірінше, Шәкәрім өзінің көркем философиясында ажал ұғымына кең өріс берген. Поэзиялық шағармаларының шарықтау шегінде, шешімді сәттерінде ажал ұғымын Алла Тағала, асық (ғашық), тағдыр, сөз құдыреті, т.б. ұғымдармен астастыра беретінін айтады [4,30].

2. *Жетпесті құдың жеттің бе,*

Барша жаннан өттің бе [3,19]? Мұнда қазақтың «*Өткен іске өкінбе, Жетпесті қума*» [5,160] деген мақалы негізге алынған. Автордың жеке сөз қолданысына сай окказионалдық ерекшелік, яғни мақал-мәтелдің құрамы мен құрылысын жаймалап қолдану байқалады. Бұл жағдайда мақал еркін тіркестік сипат алып, сөйлеу тіліне жақындаған. Мақалдың контекстік мағынасын дәл беруде, мазмұнын кеңейтіп, экспрессиялық реңін күшейтуде қолданылған деуге болады [6,100]. Яғни болары болып қойған, адамның еркі жүрмейтін, өзгертуге шамасы келмейтін істерді меңзейді. Бұл дүние бізге уақытша берілген ырзық болғандықтан, оның түбіне жетемін деп талпыну, жетпесті қуып, болмасты аңсаумен бірдей. Түбінде ақ өліммен жолыққанда өткеніңе өкінбейтіндей өмір сүр, бұл дүниедегі әр сәттің, әр демнің қадірін біл дегенге саяды.

3. *«Дерт жасырған ажалсыз өлер»* деген,

Қазақты ондырмайтын осынысы [3,297]. Мұнда да қазақтың «*Ауруын жасырған өледі*» [5,53] деген мақалы арқау болады. Автордың окказионалдық қолданысы байқалады, яғни мақалдың компоненті вариант сөзбен (*ауру / дерт*) ауыстырылып, бір тағанды үш компонентті негізгі нұсқадан төрт компонентті нұсқаға түрлендірілген, компоненттерінің арасына сыналап сөз қосылып (*ажалсыз*), құрамы жаймалап қолданылған. Бұл өленде *дерт*, *ажал* деген сөздер тура мағынасынан гөрі метафоралық қолданыста көркемдік қызмет атқарып тұр. Ақын адамның жаман қасиетін беруде, ұнамсыз болмысын суреттеуде осы қолданысты пайдаланады. Адам бойындағы жаман әдеттер, жағымсыз қылықтар, мінездегі міндер дерт секілді маза бермей, оны қанша жасырсаң да, бір күні өзін көрсетіп, жарға жығады. Өзіңе қиянат әкеліп, өзіңнен-өзің азап пен жәбір тартып жүресің дегенді ескертеді.

4. Қайғы емес қаза, Болмаймын наза,

Ноқталы басқа бір өлім [3,52].

«*Ноқталы басқа бір өлім*» деген мәтелдің құрамынан «*ноқталы бас – басы ноқталы (айттырып қойған жері бар, айттырған қыз, қалыңдық)*» деген фразеологиялық тіркесті кездестіреміз. Мұнда іс-әрекеттің мағына жақындығына қарай фразеологиялық тіркес түрленіп, адам өміріне қатысты мәтелге айналған. Этнолингвистикалық уәжі: ноқталанған бастай айттырған қыздың барар жері қандай айқын болса, өмірі өлшеулі адамның да соңғы межесі өлім екендігі осы мәтелде айқын аңғарылады. Яғни, *ноқта* сөзінен *ноқталы бас / басы ноқталы* фразеологиялық мағынасы қалыптасып, істің бастапқы себебін білдіріп тұр, ал оның салдары «*бір өлім*» түрінде анықталып, күрделі ойды білдіретін бір тағанды төрт компонентті мәтелге ұласқан:

ноқта → *ноқталы бас* *Ноқталы басқа бір өлім*

Адам баласы бұл дүниеге келгеннен бастап түбі бір өліммен жолығатынын анық біледі. Мұның өзі «*Ер жігітке өлім бар да, қорлық жоқ*» деген халық мақалымен мазмұндас [5,321]. Яғни ер жігіттің артында өлім қауіпі тұрғанда, күні ертең өткінші бұл дүниемен қоштасатынын саналы түрде ұғынғанда дүниелік, пенделік ойлар мен астамшылыққа бой алдырмайды. Үнемі өлімді еске алып отырған жан әр күнін, тіпті әр сәтін мән-мағыналы етіп өткізуге тырысады. Шәкәрім Құдайбердіұлы да өлімнің осы қасиетіне басымдық беріп, оның ізгі мәнін, тәрбиелік астарын ұғындырудан жалықпайды.

Жоғарыда келтірілген мақал-мәтелдерде ажалға мойынсұну (*Ажал жетсе өлдің бе, Ноқталы басқа бір өлім*), жалған дүниеге алданбау (*Жетпесті құдың жеттің бе*), жағымсыз мінез (*Дерт жасырған ажалсыз өлер деген*) секілді адамгершілік құндылықтарды, мәңгілік бағасын жоғалтпайтын, құнын түсірмейтін рухани байлықты насихаттайды. Сонымен бірге, орнымен қолданылған мақал-мәтелдер арқылы бұл идея нәзік те астарлы оймен жеткізіліп, автордың өмірлік ұстанымымен астасып, бүкіл шығармаларында рухани желі тартып, көркемдік байланыс жібін жалғап отыр.

5. «*Ақ иіліп сынбақ жоқ*» - деген рас,

Нәпсі өлсе өзімшіл, бұған кім сенбейтін [3, 249]?

Мақалдарда да тура осы нұсқада кездескенімен, мағынасын айшықтауды қажет етеді: «Аққа зауал жок, *Ақ иіліп сынбайды*» [5, 267].

Мұндағы «*ақ*» сөзінің түпкі мағынасы туралы ғалым А. Салқынбай «*хақ*» сөзінің дыбыстық өзгеріске ұшыраған нұсқасы деп сипаттайды. Яғни, «Аққа құдай жақ», «Ақ көңілдің аты арып, тоны тозбас» деген мақалдардың құрамында келген ақ – таза, адал мағыналарында жұмсалатынын айтады [7, 28].

Мұнда акын адал адамға зауал жоқ, әділдік бәрін жеңеді, адам нәпсісін тізгіндей алғанда ғана мағыналы ғұмыр кешеді деген оптимистік ойын білдіреді. Өзінің өмірлік ұстанымына сай адамдық борышына адал болып, ар сақтасаң, халқыңа қызмет етсең ғана мәңгілік өлмейсің деп жырлайды.

6. *Мал да аяулы, жан да аяулы болса егер,*

Малды аяма, жаның үшін малды сат!

Жан да аяулы, жар да аяулы болса егер,

Жанды аяма, жарың үшін жанды сат [3, 327]!

Бүкіл өлеңге арқау болған бұл жолдардан мына мақалды байқауға болады: «*Малым жаным садағасы, Жаным арым садағасы*» [5, 382].

Жан туралы толғамдық ойлары акынның «Үш анық» еңбегінде және философиялық лирикасында жарияланған. «Яғни, Жанның түп себебі – Жаратушы, жанның мәңгілік екені анық айтылған. Өмір – тіршілік – өмір тізбегіндегі Жанның көрінісін акын философиялық лирикасында іздестірген, адресатты ойға шақырған» [4, 122].

Өлеңде айтылатын «жар» сөзі Жаратушы, жанның иесі мағынасында қолданылып тұр. Яғни адалдық, шындық жолында арың үшін жаныңды құрбан етуге үндейді. Ал «Ар ілімінің» негізін қалаған акын үшін ол «адамның адамдық санасын түзер» дүние.

«*Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы*» деген сөз халық танымында үлкен мәнге ие. Ер азамат үшін малдан да, жаннан да артық нәрсе – оның ар-намысы. Акынның философиялық лирикасында «көркемдік-эстетикалық жүйенің негізгі категориясының бірі – осы ар категориясы» [4, 76]. Ар ашуға қарсы, ынсапқа жақтас, адам бойындағы қасиет ретінде көрінеді. Шәкәрім шығармаларында акынның өмірлік ұстанымы ар ұғымымен астастырып беріледі. Атаның ұлы емес, ар-ұяты мол адам ұлы болуды насихаттайды.

Жоғарыда келтірілген мақал-мәтелдерде ажалға мойынсұну (*Ажал жетсе өлдің бе, Ноқталы басқа бір өлім, Дерт жасырған ажалсыз өлер*), адалдық («*Ақ иіліп сынбақ жоқ*» - деген рас) ар-намыс (*Мал да аяулы, жан да аяулы болса егер, Малды аяма, жаның үшін малды сат! Жан да аяулы, жар да аяулы болса егер, Жанды аяма, жарың үшін жанды сат*) секілді адамгершілік құндылықтарды, мәңгілік бағасын жоғалтпайтын, құнын түсірмейтін рухани байлықты насихаттайды. Сонымен бірге, орнымен қолданылған мақал-мәтелдер арқылы бұл идея нәзік те астарлы оймен жеткізіліп, автордың өмірлік ұстанымымен астасып, бүкіл шығармаларында рухани желі тартып, көркемдік байланыс жібін жалғап отыр.

Мақал-мәтел – бүкіл адамзат баласына ортақ, көлемі шағын, мазмұны бай, тілі көркем жанр түрі. Олар ауызекі тілді көркейту үшін ғана емес, көркем шығармаларда да молынан қолданылады. Әуелде жеке адамның айтқан сөзі болса да, уақыт өте келе өңделіп, өзгеріп, жалпы халықтық мұраға айналады. Мақал-мәтелді белгілі бір халықтың өмірде көрген-білгенінен жасаған қорытындысы, ақыл-ой түйіні деуге болады [8,15]. Яғни халықтық афоризмдер (паремиялар) – ойды жеткізудің таңбалық әдісі ғана емес, ұлттық мәдени мұраның куәсі, сонымен бірге адамзат мәдениетінің құндылығы мен мәнін ашатын тілдік таным бірлігі. Паремияларда сақталған мәдени ақпарлар типтік өмір құбылыстарын сипаттайтын халық түсінігінен, ұлттық мәдениетте кодталған ойлаудың қағидалары мен қалыптасқан ережелерінен көрініс береді. Шәкәрім шығармаларындағы паремиялар арқылы белгілі бір кезеңдегі этностың ұжымдық санасымен және уақыт өзгеруімен бірге тілдік сананың қаншалықты өзгеріске түскендігін де шамалауға болады. Бұл кезеңдегі шығармаларын тілін талдау арқылы, яғни Шәкәрім шығармаларындағы паремиялардың танымдық мәнін айшықтау арқылы ауқымды түрде сол кезеңдегі ұлттың әлеуметтік, тілдік ерекшелігін де анықтауға болады.

Адам болмысы – оның жақсылығы мен жамандығын, кемшілігі мен артықшылығын, қателігі мен жетістігін, көрген рақаты мен тартқан азабын, өнегелі өмірі мен күйбең тіршілігін тұтастай бойына жиган біртұтас әлем. Соның ішінде «жақсы мен жаман», «білімді мен білімсіз», «сау мен науқас» секілді дерексіз жұптар да деректі мәнге ие болады. Нәтижесінде дүниенің паремиологиялық бейнесінде адамға мінездеме берудің тілдік моделі пайда болады. Оларды адам мінезін танудың, адамгершілігі мен кісілік келбетін танытатын әдіс-тәсілдер деуге болады. Сол үшін де акын қолданысында материалдық әлемдегі заттар мен құбылыстардың қарым-қатынасын адам іс-әрекетімен байланыстыра суреттеу жиі кездеседі. Сол себепті де адам ұғымы «тіл және ұлт мәдениеті» бірлігінде ерекше этнолингвистикалық мәнге ие болады.

Шәкәрім шығармаларындағы мақал-мәтелдер арқылы белгілі бір кезеңдегі этностың ұжымдық санасымен және уақыт өзгеруімен бірге тілдік сананың қаншалықты өзгеріске түскендігін де шамалауға болады. Бұл кезеңдегі шығармаларын тілін талдау арқылы, яғни Шәкәрім шығармаларындағы мақал-мәтелдердің танымдық мәнін айшықтау арқылы ауқымды түрде сол кезеңдегі ұлттың әлеуметтік, тілдік ерекшелігін де анықтауға болады.

Қорыта келе, Шәкәрім шығармаларында кездесетін мақал-мәтелдерге талдау жүргізу арқылы мынадай тұжырымдар жасадық:

- мақал-мәтелдер қазақ халқының XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басындағы тұрмыс-тіршілігінен хабар бере отырып, заманға сай дамып отырған. Негізінен, адам мінезін түзеуге бағытталған, адалдық, әділдік, білімділік, саналылық секілді қасиеттерді насихаттайды. Яғни, мақал-мәтелдерде көрініс тапқан

материалдық мәдениет лексикасы Шәкәрім қолданысында рухани мәдениет лексикасына айналып отырған. Ақын жырлаған адами құндылықтар әлі де өзектілігін жоғалтпай, керісінше, бүгінгі жаңа дәуірде көкейкестілігі арта түскен.

- Шәкәрім шығармаларында кездесетін, көбінесе, өлім мен өмірге қатысты мақал-мәтелдерде негізінен, ажалға мойынсұну, мәңгілік өмірге дайындық, адалдық, ар-намыс секілді дәстүрлі құндылықтар дәріптеліп, ұлт болмысындағы дәстүрлі таныммен байланыста айшықталған. Мұның өзі рухани құндылықтарды жаңғыртуға септігін тигізери анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014 ж. -520 б.
2. Abramova, G., & Dmitryuk, N. (2021). Edification Dictums in the Language Consciousness of the Kazakh Ethnos. Psycholinguistics, 29 (2), 8–24. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2021-29-2-8-24>
3. Құдайбердіұлы Шаһкәрім шығармаларының үш томдық жинағы. Қажыма, ойым, қажыма. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. Т. 1: Өлеңдер. -408 б.
4. Шаңбай Т. Ұғым мәдениеті (Шәкәрім шығармашылығы аясында). – Алматы: Раритет, 2009. -352 б. – «Шәкәрім әлемі» сериясы.
5. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2010. 65-том. Қазақ мақал-мәтелдері. – 2010. - 414 б.
6. Динаева Б.Б. Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивтік аспектісі: Монография [Мәтін]. – Астана, 2013. -160 б.
7. Салқынбай А. Шәкәрім шыққан шың. Стер.бас. -Алматы: Қазақ универ., 2020 -213 б.
8. Адамбаев Б. Халық даналығы. - [өңд. екінші басылым]. – Алматы: Рауан, 1996. -156 б.

ӘОЖ 81354

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ГИДРОНИМДЕРІНІҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ «АҚ, ҚАРА» СӨЗДЕРІНІҢ СЕМАНТИКАСЫ

*Сайлауова Әсима Әділбекқызы, магистрант
М. Өтемісов атындағы БҚУ*

Аннотация: В статье рассматриваются особенности употребление слов «белое, черное» в составе гидронимов Западно-Казахстанской области. Также рассматриваются особенности семантики слов «белое, черное» в трудах ученых-топонимистов.

Ключевые слова: семантика, гидронимы, семантические особенности слов «белое, черное», реки Западно-Казахстанской области

Бүгінде еліміз тәуелсіз ел болғалы өзінің өңірінің жер-су атауларын зерттеумен айналысуды қолға алды. Қазақ тіл білімінде топонимика саласын Т. Жанұзақов, Е. Қойшыбаев, Ә. Әбдірахманов, Ә. Қайдар, Ә. Нұрмағамбетов, Ұ.Р. Ержанова, Р. Досжан т.б. көптеген ғалымдар зерттеген. Топонимика туралы Кеңес Одағы кезінде көптеген зерттеулер жүргізген А.В. Суперанская бұл ғылым туралы былай дейді: «Топонимика – это отрасль лингвистики, изучающая историю создания, преобразования и функционирования географических названий. Исторический компонент в топонимике обязателен. Но это не история государств и народов, а история языка. Ни одно историческое событие не отражается в языке непосредственно. Следы его могут быть лишь косвенно обнаружены в отдельных словах, поскольку язык представляет собой достаточно автономную систему, с трудом подвергающуюся внешним влияниям, но постоянно изменяющуюся по своим собственным законам» [1, 7]. Осы пікірден байқағанымыздай, топонимика жер, су, ату, өзен, көл, жалқы есімдерді зерттейді. Оның ішінде, тарихи оқиғаның жер-су атауларына тигізген әсері де ерекше болады. Алайда, алдымен, әсер ететін халықтың өзіндік тұрмыс-тіршілігі болса керек. Халық өзінің өмірінде жер-су атауларын тудырып, жаңадан жасап отырады.

А.В. Суперанская бұл туралы былай дейді: «Создание географических названий – вечно живой языкотворческий процесс. В народной речи ежедневно и ежечасно возникают обозначения для объектов, представляющих по тем или иным причинам интерес для определенной группы людей, причем названия эти нестабильны» [1, 13]. Біз зерттеп отырған, Батыс Қазақстан облысының гидронимдеріне оралсақ, бұл мәселе көптен қолға алынып, зерттелген. Жалпы, Батыс Қазақстан облысы жер көлемі жағынан үлкен орын алады. Ұ.Р. Ержанова былай деп жазады: «Батыс Қазақстан облысы Қазақстан Республикасының батысында, Жайық өзенінің екі бетінде орналасқан. Облыс территориясының көлемі 151,1 мың шаршы метрді құрайды. Жерінің көлемі жағынан Батыс Қазақстан облысы республика бойынша 6-шы орын алады» [2,13].

Осы мәселені зерттеген ғалым ел топонимиясы әртүрлі дәуір қабаттарынан тұратынын көрсетеді. Ұ.Р. Ержанова: «Ал бай тарихы бар Қазақстан территориясындағы жер-су атауларын бірыңғай топонимикалық жүйеде қарастыру мүмкін емес. Ғалымдардың пікірінше, жоғарыда көрсетілгендей, Қазақстан топонимиясы тарихи қалыптасуы жағынан түрлі тілдік қабаттардан (страттардан) тұрады: 1) көне қабат; 2) ерте дәуірдегі жалпытүркілік қабат; 3) араб-иран қабаты; 4) моңғол қабаты; 5) орыс қабаты; 6) жаңа қабат [11] деп жазады» [2, 15]. Осы барлық қабаттардан өтіп, күні бүгінге дейін жеткен – гидронимдер екені байқалды. Әсіресе, орыс қабаты тұсында көптеген ауысуларға ұшыраған батыс аймақ су атаулары күні бүгінде қайтадан өзінің тарихи атауларын қайтаруда. Өзінің «Батыс Қазақстан облысы жер-су атауларының сөздігі» атты зерттеуінде Ұ.Р. Ержанова мынадай пікір білдіреді: «Топонимиканың күрделі саласының бірі – гидронимия. Ол – грек тілінде *гидро* – су, *оним* – атау, яғни, су атаулары ұғымын береді. Демек, гидронимия – өзендер мен көлдердің, көлшіктердің, қайнарлар мен бастаулардың, бұлақтар мен құдықтардың, яғни су объектілерінің жиынтық атаулары.

Батыс Қазақстан облысы топонимиясының үлкен бөлігін гидронимдер құрайды. Мұның басты себебі, Батыс Қазақстан облысы – сулы өлке. Тіпті, облыстың оңтүстік аудандары сусыз, шөлейт аймақтарға орналасса да, облыс территориясында гидронимиялық атаулардың көп болуы осыны дәлелдейді. Ал солтүстік бағыттағы аудандарда өзен-көлдердің көп болып келуі – аймақтың солтүстік бөлігінің ылғалды зонада орналасқандығының белгісі. Облыс территориясында үлкенді-кішілі 2000-нан аса көлдің, көптеген өзендердің, жасанды тоғандар мен гидронимиялық объектілердің, сорлар мен сайлардың, шығанақтар мен көлмектердің, бұлақтар мен бастаулардың кездесуі облыстың топонимиялық жүйесінің салмақты бөлігін гидронимдердің құрайтындығын көрсетеді» [3, 50].

Жалпы топонимдер тарихтың куәсі ретінде тілдің ерекше бір тобы. Р.А. Досжан былай деп жазады: «Топонимдер – көне заман мен бүгінгі күннің арасын жалғастырушы алтын арқау, тарихи жәдігерлік. Олар бізге дейін болған, қазір де бар, болашақта да бола береді. Тілдің заңдары мен даму эволюциясына ден қоя қарасақ, уақытпен бірге өзгеріп, жаңарып отырады екен. Жаңарудың жақсы жағы да бар, сонымен қатар дәстүрлі бояуын солғындатып, дыбыстық өзгерістерге түсіретін қатал ережесі де қатар жүреді. Мұндай мәселелердің шешімін көбіне этимологиялық зерттеулерден іздейміз, алайда сөз болып отырған аймақтағы трансшекаралық топонимияға жақын жатқан елдің тілдік ықпалы тимей қоймайды. Тілдің даму заңдылықтары негізінде ұшырайтын өзгерістері мен қатар жатқан тілдің ықпалы арқылы болатын өзгерістердің айырмашылықтары бар» [4, 32]. Осындай өзгерістер қазақ тіліндегі «ақ, қара» сөздерінің өзіндік семантикалық ерекшелігінде жатыр. Ол ерекшелік туралы гидронимия мәселесіне қалам тартқан көптеген зерттеушілер жазған болатын.

Б.Д. Қоспаев А.Б. Әнесова жазған «Ақжайық ауданы. Ілбішін өңірі» деген еңбекте олар біздің өңірді зерттеген А.А. Чибилев деген зерттеушінің кітабынан «ақ, қара» туралы үзіктер келтіреді. Мысалы: «Өзінің тек Жайық бойын зерттеуге арнаған 18 мәрте жолсапары бойынша осы өңірдегі географиялық атаулардың шығуы туралы ғалым А.А. Чибилев төмендегідей қызықты пікір айтады:

«...Бывая в глубинных районах ... мы спрашивали коренных жителей, почему речки называют Аксу или Карасу и были удивлены их глубокими знаниями топонимий и местных природных условий.

Оказываются, давая название той или иной речке, озеру, древние кочевники учитывали, смогут ли они напоить скот в данном месте, скажем, в середине лета или нет. Ведь в сухое время года пересыхают временные проточные речки, обозначающиеся по казахский словом «аксу», и, напротив, «держат» воду плесы речек с грунтовым питанием – «карасу». Таким образом, в названиях Караколь, Акбулак, Аксуат, Акколь, Карасу и т.п., столь широко распространенных в бассейне Урала, характеризуется не цвет воды, а особенности водного режима. Это или «проточные», или «грунтовые» водоемы...!» [5, 220]. Бұдан байқағанымыз, түркі тілдерінің бәрінде дерлік гидронимге қатысты «ақ, қара» сөздері мүлдем басқа мән береді. А.В. Суперанская бұл туралы былай деп жазады: «Кроме того, в тюркских языках черная вода

карасу может означать реку, питающуюся подземными источниками, а белая вода *аксу* – мутной, окрашенной размываемыми породами. Следовательно, в указанной паре получается как бы обратное цветовое соотношение. О нецветовой сущности слов *ак* и *кара* в тюркских топонимах пишет А.Н. Кононов» [1, 55]. Бұл зерттеуде ең басты «ақ, қара» сөздерінің семантикасы мүлдем ерекше айқындалады. Атап айтқанда, «қара» ірілікті, көлемділікті, ауырлықты, ал «ақ» тазалықты, жеңілдікті, ең бастысы еркелету және қасиеттілікті білдіретіні зерттеледі [6, 85]. Бұл қасиет түркі халықтары өмір сүрген аймақтардың барлығында сақталған. Атап айтқанда, бұл ерекшелік сонау Сирия түркімендерінен бастап, Аляскаға дейінгі аймақтағы өзендер атауларында кездеседі. Еуразия, Кавказ, Қырым түбегі, Алтай, Омбы, Түмен, Саха, Хакас, Тыва елдерінде бұл ерекшелік толықтай сақталғаны анық. Тек бұл мәселені соңынан орыс қабаты дәуіріндегі бұрмаланған атаулардан байқау қиын. Оны анықтау үшін сол елдердің өзіне ғылыми іссапар, зерттеулер ұйымдастырып барып, анықтауға болатынын айта кеткен жөн.

А.В. Суперанская былай деп жазады: «Анализ направления течения черных и белых рек

показывает, что они часто имеют ярко выраженное меридиональное, или широтные направление.

Например, в области между Псковским озером и Ильменем, а также на среднем и южном Урале преобладают Белые реки, текущие с запада на восток, при этом чаще это – правые притоки» [1, 54]. Біздің өлкеде де кейбір өзендер меридиан бойынша ағады. Мәселен, Қазталов ауданындағы ірі өзен «Қараөзен» өзені осы бағытта ағады. Бұлай ағу және терең болғаны себепті «Қараөзен» атауына ие

болғаны анық деп ойлаймыз. А.В. Суперанская былай деп жазған болатын: «Нередко в состав названий рек включаются цветовые определения, сущность которых, возможно, совсем не цветовая. Цветовые определения встречаются слишком часто для того, чтобы быть случайными, но набор их слишком беден по сравнению с реальными признаками объектов» [1, 53]. Бұл ойға көз салсақ, «Қараөзен» атауы сол өзеннің негізгі түсіне қоса, басқа да мәнді береді. Оның үстіне, бұл тек «Қараөзенге» ғана қатысты емес, басқа да өзендерге қатысты екені анық. Дегенмен де, кез келген елдің өзен атауларының құрамында «ақ, қара» сөздері болатыны анық болып отыр. А.В. Суперанская жазғандай, «Чаше всего встречаются определения черный и белый, но парность их соблюдается далеко не всегда. Парность черный-белый чаще наблюдается в тех случаях, когда это добавочные определения при других собственных именах: Черная Тиса – Белая Тиса» [53].

Батыс Қазақстан облысындағы «ақ, қара» сөздері бар гидронимдер қатары бірқатар. Бұндай гидронимдер туралы Ұ.Р. Ержанова былай деп жазады: «Бұл атау көне дәуірде, оғыз-қыпшақ тіл бірлестігі кезеңінде қалыптасқан. Оның басты дәлелі - Ақсу, Ақсай гидронимдерінің қырғыз, татар, түркмен, әзербайжан топонимиясында кездесуі. Ол тілдерде де «ақ» сөзі судың ағу мағынасын береді. Сай термині жыра, өзен, жылға мағынасын береді. Демек, Ақсай – ағынды өзен, жылға деген сөз [27]». Ал бұрынғы Жалпақтал ауданы мен Жаңақала ауданымен шекаралас ағатын «Қарасу» гидронимі туралы Ұ.Р. Ержанова былай дейді: «Қарасу – үлкен өзен емес, жер астынан, сай-жыралардан шығып жатқан қайнар су. «Қара» сөзін байырғы түркі тілдес халықтар «жер» мәнінде түсінген. Демек, Қарасу атауы «жер суы – грунтовая вода» деген ұғымды береді [2, 27].

А.Н. Кононов көрсеткен «ақ» сөзіндегі «еркелету» мәні туралы ойды өзінің «Батыс Қазақстан облысы жер-су атауларының сөздігі» атты зерттеуінде Ұ.Р. Ержанова да ұстанады. Ол былай дейді: «Ақеділ айын – Жаңақала ауданындағы көл. Ақеділ атауы түркі халқының ежелгі қонысы саналған Еділ өзенімен байланысты берілген. Қазақтар өзінің малы мен жанына пана болған атамекенді үнемі еркелетіп, ол атауларға *ақ* сөзін қосып, *Ақеділ*, *Ақжсайық* деп атаған. Гидронимдер құрамында кездесетін ақ сөзі бірнеше ұғымды береді:

- 1) Өзен-көлдердегі судың түр-түсін білдіреді. Мысалы: *Ақкөл*, *Қарасу*, *Ақсу*;
- 2) Судың ағуы деген де түсінікті береді;
- 3) *Аб – ай – ақ* сөзі су ұғымын да бере алады. Қалай болғанда да, Ақеділ атауының құрамындағы ақ сөзі суға қатысты беріліп тұр. *Ақеділ* гидронимі Ресейдің Башқортостан Республикасында да бар» [3, 61]. Сондай-ақ, сөздікте Ұ.Р. Ержанова былай деп жазады: «*Ақбұлақ* – Шыңғырлау, Бөрлі аудандарындағы өзен және елді мекендер атауы. Батыс Қазақстан облысы топонимдері құрамында келетін *ақ* сөзі кейде құм, су сөзімен тіркесіп келіп, *сусымалы*, *көшпелі*, *ақпалы*, *ағынды* ұғымын береді. Оның бұл мағынасын номинативті (тура) мағынасының бірі деп санаған жөн. Мысалы, *Аққұм*, *Ақсу*, *Ақбұлақ*, *Ақсай* т.б.» [3, 61].

Бұдан басқа «ақ, қара» сөздері жалғанған кейбір гидронимдер өзеннің сол және оң жақ салалары деген мәнді білдіреді екен. Бұл ойды алғаш білдірген А.В. Суперанская болатын. А.В. Суперанская былай деп жазады: «Определения черная и белая не могут всегда обозначать правые или левые притоки, потому что многие реки впадают в моря или озера. Белых рек, впадающих в моря и озера, нам не встретилось» [1, 54]. Бұл пікірден «ақ, қара» сөздерінің «өзенге» жалғанып тағы бір ерекшелікке ие болатын көріп отырмыз. Алайда, қазақ тіліндегі гидронимдерден біздер бұндай ерекшелікті байқай алмадық, дегенмен де бұл мәселеде еліміздің басқа да өңірлеріндегі өзендердің атауларын зерттеген дұрыс болар. Сонда ғана дұрыс шешімге келуге болатын шығар деп ойлаймыз. Батыс Қазақстан облысының жер-су атауларының шығу тегін зерттеген Р.А. Досжан былай деп жазады: «Жер-су атауларының шығу тегі жайлы сөз болып отырғандықтан, ол сөздердің өзін көне тілмен салыстырып, алғашқы мағынасын ашып, өзгеріске түскен-түспегендігіне көңіл бөлу керек-ақ. Мысалы, көнеден келе жатқан Ақсу, Көксу, Ақтау т.б. атаулар екі сөздің бірігуінен жасалған әрі екі сөздің де мағынасы бүгінде түсінікті. Тұлғалық жағынан да көп өзгерістерге түсе қоймаған. Мұндай топонимдердің қатарына көп көңіл бөлмей-ақ сол қалпында беруге де болар еді, дегенмен тарих қойнауынан жеткендіктен, олардың да өзге қырларына үңіліп қайнар бұлақтарын аша білудің маңызы зор. Қолда бар тарихи деректерге сүйене отырып, *ақ* – *ақ* көне түркі сөзінің соншалықты көнелігіне, барынша өміршендігіне көз жеткіздік. Топонимдерге қатысты *ақ* сөзін бір ғалымдар етістікті, енді бір ғалымдар есімді түбір дейтін екі ұдай пікірдің бар екені белгілі. *Көксу*, *Қарасу*, *Сарысу*, *Жетісу* т.б. есімді сөз тіркестерінен жасалған атауларға сүйене отырып, *ақ* сөзінің сындық мағынасының тарихына үңілгенде монғ. т. *аг цагаан* “аппақ” (*цагаан* – ақ, боз), *агуи* “үңгір, қуыс” [13, 20, 22 б.] сөздерінің құрамында (халха-монғ. және қалм.т.) сақталып қалғандығы аңғарылды. Ал *ақ* (*агу*) етістігінің Америка үндістеріне кіретін мая тілінде кездесетіндігі де тарихымызды тереңге бастайтыны анық. Топонимдердің екінші компоненті *су* сөзінің де бір қарағанда этимологиясы түсінікті. *Су* сөзінің көне тілдегі *sub*, *su*, *su* варианттарын өзара салыстыру арқылы, біріншіден, эпитезальдық дыбыстардың бір-бірімен алмасып тұрғанын аңғарсақ, екінші жағынан, *б*, *ғ*, *й* дыбыстарының эпентезальдық, эпитезальдық дыбыстар екендігін толық дәлелдейді. Сондықтан тарихи тұрғыдан дыбыстық заңдылықтарды, сәйкестіктерді, ұқсастықтарды, дыбыстардың түсіп қалуы мен редукция құбылысын ескеру керек. Түркітанушы ғалым М.З. Закиев *шумер* сөзінің этимологиясын субар/шумер – *суб* “су”, *ар/ер* – түркі тайпасының этнонимі, “өзен халқы” деп береді

(алда бұған кеңірек тоқталамыз). Осы этнонимнің өзі тілдердің генеологиялық жақындығының бір мысалы болып табылады. Біріншіден, көне түркі тіліндегі *sub* түбірі *суб+ар* этнонимінің түбірімен толықтай сәйкеседі. Екіншіден, ежелгі замандарда су жалпылама атау болумен қатар, өзен-суларды да осылай атағандығы байқалады» [4, 24].

Сонымен, ойымызды қорытындылай келгенде, мынадай ерекшеліктер байқалды. Біріншіден, «ақ, қара» сөздері көне заманнан гидронимдер құрамында келе жатқаны көрінді, тіпті, көне үнді мая, шумер тілдерінде осы мәнде қолданылған.

Екіншіден, терең, мал суаруға болатын, жер асты суымен қоректенетін өзен атауының құрамында «қара» сөзі, ал жазда кеуіп қалатын өзен атауының құрамындағы «ақ» сөзі болатыны көрінді.

Үшіншіден, басқа да зерттеушілер және Ұ.Р. Ержанова көрсеткендей «Қара» сөзін байырғы түркі тілдес халықтар «жер» мәнінде түсінген. Демек, Қарасу атауы «жер суы – грунтовая вода» деген ұғымды береді.

Төртіншіден, ірі өзендер атауларының құрамындағы «ақ» қасиеттілікті, еркелетуді білдіретіні анық болды. Мәселен, «Ақжайық, Ақеділ» т.т.

Бесіншіден, гидронимдер құрамындағы «ақ, қара» сөздері қарама-қарсылық мәнді білдірмейді.

Қорыта келгенде, бұл мәселе бойынша әлі де зерттеуді қажет ететін сұрақтар бар, оның үстіне, осы сұрақ бойынша басқа да түркі ұлттарының территорияларындағы өзендерді зерттеу қажеттілігі көрінді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Супранская А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1984. – 182 с.
2. Ержанова Ұ. Ақжайық өңірінің топонимиясы. – Алматы: Арыс, 2001. – 171 б.
3. Ержанова Ұ.Р. Батыс Қазақстан облысы жер-су атауларының сөздігі. – Орал: «Полиграфсервис», 2001. – 172 б.
4. Досжан Р.А. Батыс Қазақстан облысының жер-су атаулары. Монография. – Шымкент, 2024. – 261 б.
5. Қоспаев Б.Д., Әнесова А.Б. Ақжайық ауданы. Ілбішін өңірі. – Орал: «Полиграфсервис» баспасы. – 316 б.
6. Кононов А.Н. О семантике слов кара и ак в тюркской географической терминологии. – Изв. АН ТаджССР. Отд-ние обществ.наук., 1954, вып. 5, С. 83-85.

ӘОЖ 82-313.1

РЕСЕЙ ЗЕРТТЕУШІСІ ПЕТР СИМОН ПАЛЛАС ЕҢБЕГІНДЕГІ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ТОПОНИМИКАСЫ

*Орынова Елнур Сандибековна
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университетінің магистранты
Орал қаласы*

Аннотация: В данной научной статье рассматриваются исследования Петра Симона Палласа, который особое внимание уделил топонимической истории Западного Казахстана и высказал свои мнения о происхождении названия города орал и его географическом значении. Рассмотрены его труды по происхождению названия «Яицкий городок», его связи с рекой Яик и изменения названия на «Орал», что имеет историческое и культурное значение. В статье также исследуется роль города орал в торговых и культурных обменах в регионе, а также рассматривается важность трудов Палласа и вклад данных из его исследований в современные научные исследования.

Ключевые слова: Петр Симон Паллас, Яицкий городок, река Яик, топонимика, Западный Казахстан.

Ресей зерттеушісі Петр Симон Паллас еңбегіндегі Батыс Қазақстан топонимикасы XVIII ғасырда Ресей империясы өзінің шекарасын кеңейтіп, табиғи ресурстарын зерттеуге үлкен мән берген кезеңде, аймақтың географиялық, этнографиялық және табиғи ресурстарын зерттеу үшін экспедициялар ұйымдастырыла бастады. 1734 жылы құрылған Орынбор экспедициясы Қазақстанның батыс өңірінің географиялық және табиғи ерекшеліктерін алғаш сипаттаған маңызды ғылыми шаралардың бірі болды. Бұл экспедицияның басшыларының бірі Иван Кирилов өз еңбектерінде аймақтың географиялық нысандарының атауларын жинап, сипаттады. Оның еңбектері кейінгі зерттеушілер үшін негіз болды.

XVIII-XIX ғасырларда аймаққа келіп, зерттеулер жүргізген зерттеушілер, олардың ішінде П.С. Паллас, А.И. Левшин, В.В. Вельяминов-Зернов секілді ғалымдар, тек географиялық емес, сонымен қатар этнографиялық, тарихи және тілдік деректерді жинады. Олардың еңбектерінде Батыс Қазақстан

жеріндегі көптеген өзендер, таулар, жазықтар мен басқа да географиялық нысандардың атаулары сақталып, ғылыми айналымға енгізілді.

Соның ішінде Петр Симон Палластың еңбегі Батыс Қазақстан аймағының топонимикасы мен табиғатын зерттеуде маңызды рөл атқарды. Паллас қазақ жеріндегі табиғи байлықтарды, жергілікті халықтың өмір салтын, мәдениеті мен тілін зерттеп, көптеген құнды мәліметтер қалдырды. Ресейлік ғалым, зерттеуші және табиғат зерттеушісі Паллас Ресейде ғылыми зерттеулер жүргізіп, жаратылыстану саласында үлкен беделге ие болды. 1768–1774 жылдары Екатерина II патшайымы ұйымдастырған экспедиция құрамында Орта және Оңтүстік Ресей, сондай-ақ Қазақстан аумағында болды. Экспедицияның негізгі мақсаты аймақтың табиғатын зерттеп, топографиялық және географиялық мәліметтерді жинау болды.

Паллас Батыс Қазақстан аймағында бірнеше маңызды зерттеулер жүргізді. Оның топонимикалық зерттеулері жергілікті атаулардың мағынасын анықтауға бағытталды. Зерттеулерінде ол жергілікті атаулардың этникалық шығу тегін талдап, олардың тарихын, географиялық ерекшеліктерін және этнографиялық мәнін анықтады. Батыс Қазақстандағы өзендер, көлдер, таулар және ауылдардың атаулары туралы деректер жинап, олардың мәнін түсіндіруге тырысты. Паллас жинаған мәліметтер Ресей империясының географиялық карталарын жасауға және Батыс Қазақстанның табиғи байлықтарын ашуға үлкен үлес қосты. Оның еңбектері қазіргі замандағы топонимика ғылымының дамуына әсер етті. Сондай-ақ Паллас зерттеген топонимдер қазақ халқының мәдениеті мен тарихы жайлы мәліметтердің көзі болып табылады. Оның зерттеулері арқылы қазақ даласындағы жер атауларының ерекшеліктері мен тарихи мәнін түсіну мүмкін болды.

Петр Симон Палластың Батыс Қазақстан аумағындағы зерттеулеріне қатысты нақты деректер оның 1776 жылы жарық көрген «Путешествие по разным провинциям Российской империи» («Ресей империясының әртүрлі провинцияларына саяхат») атты еңбегінде кездеседі. Бұл кітапта Паллас өзінің Қазақстан аумағындағы экспедициялары кезінде жинақтаған мәліметтерді егжей-тегжейлі сипаттаған. Мысал ретінде оның Жайық өзені туралы жазбасын қарастыруға болады: «Река Яик [Жайық] протекает обширные степи и является важной частью жизни местных кочевников. Ее воды привлекают множество людей и скота в летнее время, и на берегах реки можно найти многочисленные кочевья киргиз-кайсаков» (Паллас, «Путешествие по разным провинциям Российской империи», 1776). Жайық өзені кең далалар арқылы ағып, жергілікті көшпенділердің өмірінде маңызды рөл атқаратындығын және жаз мезгілінде оның суына адамдар мен малдар жиналып, өзен жағасында көптеген қазақ-қайсақтардың көшпелі қоныстарын көруге болатындығы жөнінде айтып өтеді.

Паллас Жайық сөзінің түркі тіліндегі шығу тегін зерттей отырып, оның «жай» түбірінен шыққанын болжайды. Түркі тілдерінде «жай» сөзі «кең» деген мағынаға ие, ал «жайлау» сөзі – жазғы жайылым деген ұғымды білдіреді. Сондықтан Паллас Жайық атауын өзеннің табиғи ерекшеліктерімен байланыстырады. Жайық өзені бойымен кеңінен жайылып ағатындықтан және оның алқабы малға жайлы, кең дала болғандықтан, жергілікті халық бұл өзенді осылай атаған деп түсіндіреді. Жайықтың бойындағы алқаптар жайылым ретінде пайдаланылып, жергілікті халықтың мал шаруашылығына үлкен маңызға ие болған. Сонымен қатар, Паллас Жайық атауының өзеннің су тасқындары мен кең жазықтарға жайылуымен де байланысты екенін айтады. Бұл атау өзеннің физикалық ерекшеліктерін ғана емес, оның халық шаруашылығындағы рөлін де бейнелейтінін түсіндіреді.

Жайық пен Орал атауларының арасындағы байланысты зерттейді. Ресей империясы кезеңінде Жайық өзені карталарда «Урал» деп атала бастаған, бірақ жергілікті халық оны тарихи түрде Жайық деп атауды жалғастырған. Паллас бұл атаудың орыстар үшін Орал жотасымен байланысты екенін түсіндіріп, оның жаңа атауға өзгертілгенін, ал қазақтардың бұрынғы атауды сақтап қалғанын жазады. Бұл атау жергілікті халықтың тарихи және мәдени жадында терең орныққанын көрсетеді. Жайық өзенінің атауы тек географиялық қана емес, этнографиялық мағынаға да ие екенін көрсетеді. Ол қазақтардың өмірі мен шаруашылығы өзенге тығыз байланысты болғанын, ал су көздері олар үшін тіршіліктің басты көздерінің бірі болғанын анықтайды. Жайықтың алқаптары қазақтардың көшпелі тұрмысында маңызды рөл атқарып, жазғы жайылымға қолданылғандықтан, атаудың да осындай кеңістікті сипаттайтынына назар аударады. Жайықтың атауы осы аймақтың экологиялық және шаруашылық маңызына тікелей қатысты болған. Жайық өзені бойындағы қазақтардың тарихи жадында ерекше орын алған, бұл атау олардың өткенінен, тарихи оқиғаларынан және ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келген аңыз-әңгімелерінен хабар береді. Жайық атауының ұмытылмай, сақталып қалуы осы аймақтың халықтарының өз ата-бабаларының жерлеріне деген құрметін көрсетеді. П.С. Паллас Жайық өзенінің атауын зерттеу барысында оның шығу тегін, лингвистикалық негізін, жергілікті халықтың шаруашылығымен және мәдениетімен байланысын жан-жақты талдайды. Жайық атауы тек географиялық нысанның атауы ғана емес, сонымен бірге қазақтардың табиғатпен және өзендермен тығыз байланысының көрінісі ретінде қарастырылады. Паллас бұл атауды тек қана сөз ретінде емес, халықтың мәдениеті мен шаруашылығындағы маңызды элемент ретінде бағалайды, осылайша Жайық өзенінің тарихи және этнографиялық мәнін аша түседі.

Жайық өзені туралы Паллас былай деп жазады: «Река Яик не только делит обширные степи, но и является важной частью культурного и экономического уклада киргиз-кайсаков [қазақтардың]. На её берегах можно наблюдать летние кочевья, что свидетельствует о значении этой реки для их

хозяйственной жизни» («Путешествие по разным провинциям Российской империи», Т. II, стр. 184). Бұл дерек Палластың Жайық өзені тек табиғи нысан емес, сонымен қатар қазақтардың экономикалық өмірінде маңызды рөл атқарғанын атап өткенін көрсетеді. Ол өзеннің жағалауындағы көшпелі ауылдарды сипаттап, Жайықтың қазақтардың мал шаруашылығымен тығыз байланысты екенін атап өтеді.

Паллас Орал тауларының маңызы мен атауының шығу тегі туралы да нақты мәлімет береді: «Уральские горы представляют собой естественную границу между Европой и Азией и имеют важное значение для народов, населявших этот регион. Название «Урал» может происходить от тюркского слова, означающего 'предел' или 'граница'» («Путешествие по разным провинциям Российской империи», Т. I, стр. 65). Орал таулары Еуропа мен Азия арасындағы табиғи шекара болып табылады және бұл аймақта қоныстанған халықтар үшін маңызды мәнге ие. Бұл жазбада Паллас Орал тауларының тек географиялық емес, сонымен бірге этнографиялық мәні бар екенін атап көрсетеді. Ол таулардың атауының шығу тегі туралы ой қозғап, оның түркі тілдерінен туындағанын болжайды. Бұл жазбалар Палластың зерттеулерінде географиялық атаулардың жергілікті халықтың өмірі мен мәдениетіне қалай әсер еткенін көрсетеді. Оның еңбектеріндегі деректер Батыс Қазақстанның топонимикасы, табиғаты және этнографиясы бойынша баға жетпес тарихи материал болып саналады.

Орал қаласының (бұрынғы Яицкий городок) атауы мен оның айналасындағы топонимдер туралы жазбалар осы аймақтың этнографиялық және тарихи сипаттамасын түсінуге мүмкіндік береді. «Яицкий городок» атауы және Жайық өзені туралы Паллас Орал қаласын сол кездегі «Яицкий городок» деп атайды және оның Жайық өзенінің бойында орналасуының географиялық және шаруашылық маңыздылығына тоқталады. Ол Жайық өзені мен оның атауының шығу тегіне қатысты былай деп жазады: «Река Яик, по берегам которой расположены многочисленные киргиз-кайсацкие [қазақ] кочевья, представляет собой не только важную артерию для их хозяйственной жизни, но и является границей, отделяющей Европу от Азии. Название реки, вероятно, происходит от тюркского слова, что может означать 'тающий поток' или 'река'» («Путешествие по разным провинциям Российской империи», Т. II, стр. 184). Бұдан біз Жайық өзенінің жағалауында көптеген қазақ ауылдары орналасқандығын және олардың шаруашылық өмірінің маңызды артериясы ғана емес, сонымен бірге Еуропа мен Азияны бөлетін шекара болып табылатындығын аңғарамыз. Ғалымның зерттеуінше өзеннің атауы «еріген ағыс» немесе «өзен» деген мағынаны білдіретін түркі сөзінен шыққандығын көреміз. Бұл мысал Палластың Жайық өзенінің қазақ халқы үшін тек су көзі емес, сонымен қатар этнографиялық шекара ретіндегі маңызын анықтауға ұмтылғанын көрсетеді. Жайық атауының шығу тегін түркі тілінен іздеуі өзеннің аймақтағы тарихи және мәдени мәнін түсіндіреді. «Яицкий городок» атауының «Орал» болып өзгеруі және оның географиялық негіздемесіне оралсақ, Паллас Яик өзенінің атауының кейін «Орал» болып өзгеруі туралы да пікір білдірген. Ол Екатерина II-нің осы атауды өзгертуіне байланысты, «Орал» атауының географиялық және этнографиялық тұрғыда сәйкестігін түсіндіреді. Паллас Орал атауының түркі тілінен шыққанын және оның «шекара» немесе «табиғи тосқауыл» мағынасында қолданылатынын жазады: «Слово «Урал» не только отражает географическое расположение гор и реки, но и обозначает границу между народами и культурами, что подчёркивает особое значение региона» («Путешествие по разным провинциям Российской империи», Т. III, стр. 68). Бұл дерек Орал атауының өзгеруіне тарихи-саяси себеп қана емес, оның табиғи шекара ретіндегі этнографиялық мәнін де түсіндіреді. Палластың жазбалары «Орал» атауының символдық мәнін ашады, оның аймақтағы халықтар үшін шекаралық рөлін көрсетеді.

Паллас Орал қаласының Ресей империясы мен қазақ даласының арасындағы маңызды форпост ретіндегі маңызын атап өтеді. Ол қаланың сауда және әскери орталық ретіндегі рөлін сипаттайды: «Городок на Яике является важным форпостом, через который проходят основные торговые пути и где можно встретить как русских, так и киргиз-кайсаков [қазақтарды], что способствует обмену культурами и товарами» («Путешествие по разным провинциям Российской империи», Т. II, стр. 204). Жайықтағы қала негізгі сауда жолдары өтетін және орыстар мен қазақтарды кездестіруге болатын маңызды бекініс болып табылады, бұл мәдениеттер мен тауарлар алмасуына ықпал ететінін оң ықпал екенін жазды. Бұл дерек Орал қаласының екі халық арасындағы мәдени және экономикалық байланысты қамтамасыз ететін стратегиялық маңызын көрсетеді. Ол сауда жолдарының тоғысқан орталығында орналасқандықтан, орыс және қазақ халықтарының өзара қарым-қатынас орнату орны ретінде қызмет атқарған.

Қорытындылай келе айтпағым, Петр Симон Палластың жазбалары арқылы біз Орал қаласының атауы, оның маңызы және этнографиялық тұрғыда қазақ жерімен байланысы туралы маңызды деректерге қол жеткіземіз. Палластың еңбектері бұл аймақтың тарихи және мәдени ерекшеліктерін зерттеуде құнды дереккөз ретінде танылып, Батыс Қазақстан топонимикасының даму тарихын ашып береді. Петр Симон Паллас Батыс Қазақстанның топонимикасын зерттеуде өз заманында өте маңызды рөл атқарды. Оның еңбектері қазақ жерінің табиғи, тарихи және этнографиялық байлығын ашуға ықпал етті. Палластың жазбалары қазіргі Қазақстанның географиясы мен тарихын зерттеушілерге құнды дерек көзі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Паллас П.С. «Путешествие по разным провинциям Российского государства»
2. Левшин А.И. «Описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацких орд и степей»
3. Султанов Т.И. «Топонимика и история Казахстана»
4. Кирилов И.К. «Орынбор экспедициясының жазбалары
5. Вельяминов-Зернов В.В. «История Оренбургского края»

УДК 325

ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА РИТОРИКАЛЫҚ СҰРАҚТАР АРҚЫЛЫ КӨРКЕМДЕЛГЕН ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ

Арыстанова Әуес Бахтығұловна

Орал қаласы, №12 МКҚ

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, педагог-зерттеуші

Әдебиет сабақтарында көркем шығармадағы көркемдегіш құралдар арқылы оқушылардың шығарманың құндылығын арттырып, мәні мен маңызын түсінуге мүмкіндік беретіндігі белгілі. Көркемдегіш құралдар - автордың шығарманы әсерлеу, бейнелуіне септігін тигізіп, оның шеберлігін танытатын құралдар. Ондай құралдарға ажарлаудың, құбылтудың түрлерін жатқызуға болады. Олар: эпитет, теңеу, метафора, метонимия, кейіптеу, аллгория, синекдоха, литота, риторикалық сұрақтар т.б. Ал көркемдегіш құралдың ең әсерлі түрінің бірі- риторикалық сұрақтар. Риторикалық сұрау(лепті сұрау)- шешендік тәсілге жататын айшықты сөз тіркесі, ойды, сезімді әсерлі ету үшін жауабы өзінен өзі-ақ айқын нәрсені әсерлі леппен, сұрау түрінде айту. Бұл күмәндану, шүбә келтіру мүмкін емес деген айрықша сенімділікті білдіреді. Мысалы:

Арыстанмын, айбатыма кім шыдар?

Жолбарыспын, маған қарсы кім тұрар?

Көкте-бұлт, жерде желмін гулеген,

Жер еркесі желдің жөнін кім сұрар?

Кейде айшықты шешендік сұрау, жансыз нәрсеге қаратылып айтылып, сұраулы арнау сөз түрінде келеді. Қазақ поэтикасында мұндай үлгіні сұрай арнау деп те атайды. Алайда сөздің негізгі стильдік ерекшелігі, өзгеше мәнділігі сұрау түрінде айтылуына байланысты болады.

Риторикалық сұраулы сөйлемдер көркем әдебиетте жиі қолданылады. Әсіресе поэзияда шешендер мен билер сөзінде шешендік толғау мақал-мәтел, сұрақ-жауап, шешендік нақыл, қанатты сөз, шешендік жұмбақ, шешендік мысал түрінде келеді.

Шешендік толғауға Асан қайғының:

Құйрығы жоқ, жалы жоқ

Құлан қайтіп күн көрер?

Аяғы жоқ, қолы жоқ

Жылан қайтіп күн көрер?

Жалаң аяқ балапан

Қаздар қайтіп күн көрер?

Шыбын шықса, жаз болып,

Таздар қайтіп күн көрер?

Көлде жүрген қоңыр қаз

Қыр қадірін не білсін?

Қырда жүрген дуадақ

Су қадірін не білсін?

Көшіп-қонып жүрмеген

Жер қадірін не білсін?! –деп толғанысын риторикалық сұрақтармен тебірене жеткізген.

Күнде жақсы бола ма, Бір қылығы жаққанға? Оқалы тон тола ма? Ар-ұятты сатқанға? Ойласаңшы, Мағышым, Кімнің гүлі солмайды? (Абай). Халық ұстазынан айрылса, не таппақ? Ел не ел? Жақсысымен ел. Басшысымен болмаған елде елдік бар ма? (М.Әуезов). Осы прозалық, поэзиялық шығармада риторикалық сұрақтардың біразы болымсыз ме ма, ба, бе шылаулары арқылы жасалса, енді біразы сұрау есімдіктері арқылы берілген.

Риторикалық сұрақты білдіретін сөйлемдер баяндауыштардың кері мағынада жұмсалуды арқылы құрылады делік. Бұл сөйлемдердің құрамында өзіне лайықталып құралған баяндауыштық формалар кездеседі: келді емес пе, келген жоқ емес пе. Өтті емес пе, оқыған жоқ емессің бе – риторикалық тудыратын баяндауыштық формалар. Жедел өткен шақ етістіктің болымсыз түрі -ма, -ме жұрнақтары арқылы жасалады. Риторикалық сұрақты білдіру үшін етістік осы формада да жұмсала алады: Содан бері

бір талай жылдар өтпеді ме? Өтті емес пе – оқыған жоқ емес пе деген формалардың құрамындағы емес пе – риторикалық тудыратын элемент .

Риторикалық сұрақ – риторикалық сұраққа, әдетте, жауап күтілмейді, айтылған ойға тыңдаушының назарын аударып, екпін түсіру үшін қолданылады.

Айналайын ақ Жайық,

Ат салмай өтер күн қайда?

Еңсесі биік ақ орда,

Еміне кірер күн қайда? (Махамбет).

Осы өлең шумағында ақын риторикалық сұрау тәсілін ішкі жан дүниесінің толғанысы мен өкінішін , асыл арманын көрсету мақсатта қолданып тұр. Ал

Еліне арналатын тілегі шын,

Ей, ұлым – Отанымның түлегісің!

Іргесін туған елдің тіреп тұрған

Қадірін Ата Заңның білемісің?!-

деген жолдар да ойландыру,назар аудару, ой қорыту тұрғысына бағыттап тұр.

Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да,

Алдамаған кім қалды тірі жанда?.

Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім,

Жалғыз-жарым болмаса анда-санда.

Пайда үшін біреу жолдас бүгін таңда,

Ол тұрмас бастан жыға қисайғанда.

Мұнан менің қай жерім аяулы деп,

Бірге тұрып қалады кім майданда?

Ақын достан да, дұшпаннан да көңілі неге қалғанын ашық айтады. Біреудің пайда үшін жолдас болатынын, бастан жыға қисайғанда, яғни бастан бағың тайғанда тайып тұратынын бүкпесіз жеткізеді. Абай өзін түсінетін, озық ойлары мен ізгілікті істерін қолдап, құптап, соны әрі қарай жалғастыратын дос іздейді. Мұнан менің қай жерім аяулы деп, майданда, демек айтыс-тартыста, мүдде-мақсат жолындағы күресте тірек болар жанашыр жолдасқа зәру. Екінші бірінің сөзіндегі ұрлық-қарлықтан ел ахуалының ауырлығы білінеді. Сөзді ұғатын саналы жан таппай қиналады. Еліне көңілі толмайтыны – мейірі қанып, мәз болып қуанатын, «бәрекелді!» дейтін жақсы істің жоқтығы. Өзгелердің көшіне ілесе алмай, қараңғылықта, надандықта қалып қойған жұртына наласын білдіруде риторикалық сұрауды қолданудың қаншалықты әсерін байқауға болады.

Адам баласының өмірдегі басты ой-мұраты да – өмірді өкінішсіз сүру, бақыт, қуаныш-қызығына бөлену. Адам деген асыл, ардақты атауды абыроймен сақтап қалу – басты парыз. Абайдың «Қарашада өмір тұр» өлеңі философиялық тұжырымдауымен ойлантады, толғантады. Ақын мұнда егделік пен жастықты салыстырмалы түрде қатар алып, өткен уақытын елестетіп, тіршіліктің қымбат құндылығын бағалаудағы риториканың мәнінің қаншалықты өтімді екенін аңғарғандайсың.

Қарашада өмір тұр,

Тоқтатсаң, тоқсан көнер ме?

Арттағы майда көңіл жүр,

Жалынсаң, қайтып келер ме?

Қараша – күздің қыспен жалғасар айы. Күз маусымының соңы болғанымен – суық, ызғарлы, тіпті кейде қар түсетін, қыстың қаһарын байқататын мезгіл. Ақын қарашада, яғни егделікте тұрған өмірді тоқсан тоқтатсаң да келмейді, өткен өмір өтті, кеткен уақыт кетті, енді өкінгенмен кері бұра алмайсың дейді. Арттағы майды, жайнаған жастықты көңілдің жүргенінен, енді жалынып-жалбарынсаң да қайтара алмайсың. Май-мамыр – көктем айының ең шуақты, жарқын, жайнап, жайқалған, жасанған, жасарған мезгілі. Бұл жастықтың жарқын кезеңдеріне баланған. Жастық шақтағы көңіл күй көктемнің көрікті кездеріндей керемет. Енді сол шақты оралту – тек қана арман. Сол жастықтың қадіріне жетті ме?

Майдағы жұрттың іші қар,

Бәйшешек қарға өнер ме?

Ішінде кімнің оты бар,

Қар жауса да сөнер ме?

Тұспалды сауалда бәйшешектің көктемнің алғашқы күндерінде қар ери бастаған шақта қылтиып, қақ жарып өсетінін риторикалық сұрақтар арқылы ойға салады.

Абай – ойшыл, суреткер, сезімтал психолог. Бәйшешектің қауашағының ішіне қарасаныз, сап-сары алаудай көрінеді. Бейне қар астынан жарып шыққан гүлдің қауызында жылт еткен күннің бір үзік сәулесі тамғандай. Табиғаттың осы бір ерекшелігін ақын адамның жан дүниесімен салыстырмалы сипаттайды. «Ішінде кімнің оты бар болса, қар жауса да сөнер ме?» деп тұспалды тұжырымдайды. Риторикалық сұрақ қойып, оны ой тереңдігімен, тіл даналығымен шешеді

Риторикалық сұрақтар Махамбет шығармаларын да өте жие кездеседі

Махамбет шығармалары - бұқара өмірінің рухани-поэтикалық шежіресі, шаруалар қозғалысының шынайы бейнесі. Ол Жыраулық поэзияның көркемдік әлемін байытып, шығармаларында ұлт-азаттық идеяларын көтерді, елдікті сақтап қалу және ел басына түскен ауыртпалықты ашына айтты.

Мысалы «Бағыналы терек» өлеңінде:

Бағыналы терек жарылса

Бақыраш жамап болар ма!?-десе

«Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқан»өлеңінде

Алайма, сұлтан, алайма!

Артыма мінген арғымақ

Аяңдап түсіп марай ма?

Арғымақ дейтін жығылар

Найза бойы жар келсе

Жабыдайын жалтандап,

Түсер жерін қарай ма?

«Ереуіл атқа ер салмай», «Ұлы арман», «Жайықтың бойы көк шалғын», «Атадан туған ардақты ер» жырларында ақын алдағы күндеріне үмітпен, зор сеніммен қарады. «Біртіндеп садақ асынбай», «Арғымақ, сені сақтадым», «Арғымақтың баласы», «Азамат ердің баласы», «Қара нар керек біздің бұл іске», «Еменнің түбі - сары бал», «Жалған дүние», «Еріскедей ер болса», т.б. шығармаларында ұлт-азаттық қозғалыс рухы, ел тағдыры мен арман-мүддесі терең әрі шынайы суреттеуде сатира, элегия, монолог, риторикалық сұрау, арнау, т.б. көркемдегіш құралдарды қолдана отырып толы ерлік жырлары, жауынгер рухты биік өлеңдері ақын шығармашылығын жоғары деңгейге көтерді.

Риторикалық сұрақтардың прозалық шығармаларында қолданудың қаншалықты әсеріне назар аудару арқылы түсінуге болады. Мысалы 9- сыныпқа ұсынылған Қажығали Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романында «Сол ширығу үстінде ол осы жолы не де де болса ата жаумен аянбай айқасып барып өлуге біржола бел буған-ды. Айқасы- айқасы қой.

Ал «өлімі»несі? Неге ол тек қана өлуге тиіс?! Қырық жыл қырғын келсе де, ажалды ғана өлмей ме ?» десе енді бір жерінде. Басты кейіпкер Аяғанның толғанысы, заманға наласы мынандай жолдар арқылы берілген:

«Осынау жалғанда пенде баласынан асқан қиянатшыл, қатыгез тіршілік иесінің болмайтындығына көзі анық жетті. Адамның азам шегіп қиналғанынан ләззат тауып, рақатқа мелдектейтін пендесіне билік беріп қойған мемлекеттен қандай қайырым, жақсылық дәмегуге болады? Ақыл, парасат емес, қара күшке, қиянатқа сүйенген мемлекетте болашақ бар дегенге кім сенеді?»

Сондай- ақ белгілі жазушы Рахымжан Отарбаевтың «Шыңғыс ханның көз жасы» хикаяты – психологиялық иірімге құрылған философиялық тұжырымы терең туынды. Ішкі монологқа құрылған көркем шығармадағы оқиғалар желісі елес-естеліктер арқылы дамып, шиеленісіп, шарықтау шегіне жетіп, шешімін табады. Бұрын-соңды қазақ прозасында қолданылмаған әдіс. Хикаят екі сөйлемнен ғана тұратын прологпен басталыпты: «аспан асты, жер бетіндегі тіршілік атаулының үкілеген үміті мен алғаусыз арманы, бауырын күйдірген өкініші осыған сыйып кетіп тұрғанын айтсаңызшы!»

Сонымен қатар, сөз орнын ауыстыру, инверсия да, риторикалық сұрақта хикаят та көрініс тапқан. «Жанында сыбырлап ертегі айтып отырған анасы қайда кеткен? Бәйтерек пен шыбық, тал... Дауыл мен құйын... мынау ертегі емес қой! Сана түкпірінде тағы да сан сурет алмасты. Кеудесі шок қарығандай удай ашыды. Бір түйіншек лықсып кеп жұтқыншағына қадалды. Кемсең қақты. Бетін жуып кеткен не нәрсе? Түйіншегі түскір жас боп тарап жатыр екен ғой. Жасы несі? Жарты дүниені жаулаған ұлы қаһан жылаушы ма еді? Ішкі шері ағытылып кеткен-ау. Бой берер емес. Бетін күйдіріп барады. Кермек дәм аузына келді. Удай ащысын! Тіпті құлағына да құйылып жатыр ма? Әжім шатыраш сап ойнаған мәлике жүзіне ақ сортаң із салып қатып қалады-ау. Күн сәулесі де өшіп бара ма? Жан-жағынан жарқырап, алтын шуағымен аялап не түспейді осы? Ашыңдар жолымды! Жарылыңдар екіге! Мен кетіп бара жатқан жоқпын ба?» Атағы жер жүзін сілкіндірген, қаһары жер басқан пендені түршіктірген Шыңғыс хан да барзақ дүниеге бет түзеді! Ей, бейопа жалған! Кім бар мәңгіліктің тағында мызғымай қалар?! Жоқ қой, жоқ! Ажалды пенде қашан да болса ата-бабалар салған бақи көшіне бет түзер... Жазушы Шыңғысханды өзгеше қырынан танытып, өзгеше бір мәнерде нақыштапты. «Жазушының, көбіне көп ақынның өзіне не өзгеге, кейде тіпті жалпы жұртқа арнайы тіл қатуы, көпшілікке қайырыла сөйлеуі, олармен іштей кеңесуін арнау дейді. Арнауды профессор Қажым Жұмалиев үш түрге бөледі: жарлай арнау, сұрай арнау және зарлай арнау. Ақын немесе жазушы жеке адамға емес, жалпы жұртқа қайырыла сөйлеп, жеке адаммен оңаша емес, жалпы жұртпен жария кеңессе — ол жарлай арнау. Жазушы немесе ақын өз ойын өзгеге арнап сан-сапа сауал арқылы айтып жеткізеді де, өзі сол сауалдарға жауап күтеді. Бұл — сұрай арнау деп аталады. Кейде арнауда қойылған сұрақтарға автор жауап күтпейді. Өйткені ол риторикалық сұрақтар болады, ешқандай жауапсыз-ақ түсінікті. Риторикалық сұрау өн бойында өзінен-өзі анықталып жатыр. Сұрай арнаудың мұндай түрлерін шешендік, яки риторикалық айшық деп атайды», –академик Зейнолла Қабдолов «Сөз өнері» монографиясында.

Риторикалық айшықты жазушылар мен ақындар белгілі бір замана ағымына көңілі толмағанда, болашаққа сенім жоғалғандай күй кешіп, жаны ауырғанда, қоғамдағы дерттерді көре тұра оған еш амалы

болмағанда пайдаланады.«Шыңғыс ханның көз жасы» хикаяты – қазіргі қазақ әдебиетіндегі ең бір шоқтығы биік дүние. «Тағы бір таң атты. Кімдерді қуантады екен?!» – деп риторикалық сұрақпен басталған кіріспеден бастап, Ұлы қаһанның ішкі монологтарының бәрі шешендік айшыққа құрылған. Өзіне-өзі сыр ашып, өзіне-өзі ішкі мұңын ағытқан Шыңғыс хан өзіне-өзі сұрақ беріп, оқырманды тым терең иірімге тарта жөнеледі. Ағынды өзендердің нақ ортасында адамды өзіне тартып әкететін жылым болушы еді. Маңына барған адамды үйіріп алып, құшағынан босатпай қоятын. Аталмыш туынды туралы да дәл соны айтуға болады. «Өмірі түскірдің алқұлым шақта өкініші көбейіп кете ме, немене?!» – бұл жолдар ту сыртынан келіп жай ұрған ұлы қаһанның өмір мен өлім арасында жатқанда санасында сансыз топырлаған көп ойдың бірі. Шындығында да өмір көкжиегінен аунап бара жатқан сәтте арман шіркіннің жалына қол апартпас арғымақтай жалт беретіні неліктен екен?! Өмір мен өлім белдескен сәттегі көңіл-күйді қаламынан сорғалата саулатқан жазушыға тәнті болып, таң қалатының рас.«Ақ көбігін аспанға атқан мына тасқын мені қайда алып барады?» – бұл да Шыңғыс ханның ішкі даусы, өзіне ғана қойған сұрағы. Оған еш пендеден жауап күтпейді.

Осындай шығармалардағы риторикалық сұрақ қою арқылы шығарманың айтпақ ойлары болашаққа арналған арман-тілектері жеткізіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Адамбаев Б. Қазақтың шешендік өнері. Алматы, «Ғылым», 1984ж
2. А. Құнанбаев шығармалар жинағы.
1. Сыдиықұлы Қ. Ақберен. ХҮІІІ-ХХ ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларының шығармалары.- Алматы: «Нұрлы әлем» баспасы, 2007.-576 б.
2. Баққожа Мұқаев «Өмірзая романы»
3. Рахымжан Отарбаевтың «Шыңғыс ханның көз жасы» хикаяты
4. Тебегенов Т. Ақындық поэзиядағы фольклор мен әдебиет дәстүрі. Әдеби процесс. Авторлық поэзия. Ақындық өнер психологиясы: Филол. ғыл. д-ры дис. автореф. – Алматы, 2002. – 65 б.
5. Кәрібозұлы Б. Қазақ өлеңінің ұлттық сипаты: Филол. ғыл. д-ры дис. автореф. – Алматы, 1997. – 23 б.

ӘОЖ 82-313.1

ТҮРКІТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХ

*Бегежанова Куляш Жалауовна
Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі.
БҚО Теректі ауданы
Покатиловка жалпы орта білім беретін мектебі*

Аннотация: В докладе представлены труды профессора ,доктора филологических наук тюрколога Отарәлі Бүркіт және тіл білімі мәселелері.Использованы материалы трудов академика Ә.Т Кайдарова и профессора М.Оразова «Введение в изучение тюркологии»,Н.А Баскакова «Введение в изучение тюркских языков» , « Алтайская семья языков»,А.Н Кононов «История изучения тюркских языков в России» .Труды В Бартольда,Ф. Айдарова. Тюркология – это раздел науки о культуре, литературе,языке,о истории, этнографии, географии, о социальном положении и философских взглядах тюркских народов.

Ключевые слова: Түркітану, классификация, Орхон-Енисей жазба ескерткіштері,

Түркі халықтары Орталық Азия даласынан шыққан.Көшпелі өмір салтын ұстанған халық Еуразия даласына тез тарала бастайды.Белгілі түркітанушы С.Е Маловтың пікіріне сүйенсек ,«түркі халықтары біздің жылсанауымызға дейінгі V ғасырдың өзінде қазіргі қоныстанған жерлерің тіпті одан да үлкен территорияны билеген.Яғни,көне дәуірдің өзінде түркі халықтары Қытайдан Дунайға дейінгі аралықты «жайлаған».Түркі халықтары – бір-бірімен бөлініп, жеке-дара өмір сүрген халықтар емес, қайта өзара тайпа-тайпа болып, жіті араласып, тығыз қарым-қатынаста бірге жасап келе жатқан, кейде өзара жауласып, кейде одақтасып отырған этникалық топтар. Сондықтан болар, көп жағдайда олардың тарихы,әлеуметтік жағдайы, мәдениеті, салт-дәстүрі, діні, тілі ортақ болып келген.

Түркітану бір жағынан, сол көне түркі тайпалары мен халықтарының көптеген ғасырға созылған тарихын зерттеу барысында қалыптасқан пән болып саналса, екінші жағынан, әлі жас, көптеген проблемалары шешіле қоймаған, әлі де дами түсуге тиісті ғылым саласы. Көне тарихта қолданылған «түрк» сөзі қазіргі кезде жаңа мазмұнға ие болған. Егер түрк атауы тек ертедегі «түрк будуны» тіркесінде ғана қолданылса, бүгінде «түркі» этнонимі түркі тілдес халықтарының, ру- тайпалардың бәріне бірдей өкілеттік жасайтын жалпы терминге айналды. Қазан төңкерісіне дейін «түркі» терминіне түрлі мағына беріліп, оны бірде татар, енді бірде түркі-татар терминімен теңестіріліп келді. Қазір түрк//түрік термині

Түркияның негізгі халқының атауына айналды. Түрк сөзі тарихи уақиғаны білдіру үшін «Түрк қағанаты» деген тіркесте қолданылып жүр. Қалай болса да, түрк//түрік//түркі атауларының түп төркіні бір сөз. Түркі термин – этнонимінің түркі тілдерін белгілеуге ыңғайлы екендігін алғаш таныған В.В Радлов болды. Сондықтан В.В Радлов өзінің кез келген еңбегінде бұл терминді батыл қолданды. Мысалы «Образцы народной литературы тюркских племен» (10 томов, СПб, 1866 -1904 «Опыт словаря тюркских наречий» (4 тома, 1883 – 1911). В Григорьев, П.С. Савельев, И.Н. Березин түркі және түрік сөздерін қатар қолданып отырды. А.Н. Самойлович өзінің арманына XX ғасырда жетті. 1935 жылы КСРО Ғылым академиясының академик Н.Я. Маррға арналған ғылым жинағында ресми түрде түркі, түркі халықтары, түркі тілдері терминдерін қолданады. Ал ұзақ уақыт бойы ғалымдардың талас объектісіне айналған түрік сөзі осман тілінің үлесінде қалды. Республикамызда «Түркологияға кіріспе» деген пән 1985 жылдан бастап жоғары оқу орындарында бағдарлама негізінде оқытыла бастады. «Түркі филологиясына кіріспе» оқу құралының негізгі мақсаты – түркі тілдерінің зерттелу тарихынан, олардың топтастырылып, жіктеліну принциптері жайынан мәлімет беру, әрбір түркі тілінің өзіндік ерекшеліктерімен таныстыру, олардың бір-бірімен алыс- жақындығын ажырата білуге үйрету, т.б. авторлар түркі халықтарының этникалық құрамы мен құрылымы туралы мәлімет бере отырып, олардың тарихи дамуын тіл тарихымен байланыстыра анықтауды, тілдік сыбайластықтың тарихи сырын анықтай білуді, салыстыра анықтауды үйретуді мақсат етті. Түркітану пәні-түркі халықтарының барлық рухани - мәдени өмірін, әдебиет, тіл, тарих, археология, этнография, география, әлеуметтану, философиялық көзқарасын түгел қамтитын ғылым саласы. Белгілі демограф М.Тәтімовтың «Қазақ әлемі» еңбегінде берілген деректерге сүйенсек, бүгінгі таңда 133 миллионнан астам түркі тектес халықтар өмір сүруде. Мұның өзі түркітану ғылымының зерттеу объектісін нақтылап отыр. Алты тілдік топтан, қырық тілден жүзден аса диалектілерден тұратын түркі тілдері жеке зерттеуді қажет етеді. Ол жұмыстардың барлығын түркітану ғылымы жүзеге асырады. Түркі халықтары Ғұн дәуірінен бастап әлемге белгілі болды. Олардың тілі, әдебиеті және мәдениеті мыңдаған жылдар бойы даму жолынан өткені мәлім. Түркі халықтары әлемдік өркениеттің даму үрдісінде де өзіндік ізін қалдырды. Ғұн империясы ыдырап, оның құрамындағы халықтардың Еуропаға жылжуы еуразиялық материкті мекендейтін халықтардың өркениетінде өзінің позитивті ізін қалдырды. "Халықтардың ұлы қозғалысы" атауына ие болған бұл процестің басқа ұлттар өміріне тигізген игілікті әсерін әлем ғалымдары толық мойындап отыр. Көне түркілердің адамзат тарихындағы рөлі ерекше болғандығына бүгінде ешкім де қарсылық білдірмейді. Ал халықтың тарихы оның тілінің тарихымен тығыз байланыста болып келеді, түркі халықтарының тарихы олардың тілінің тарихымен де сабақтасып жатады деген сөз анық. Кез келген ғылымның зерттеу объектісі – адам, халық болып табылады. Ғылым атаулының барлығы халық үшін қажетті құбылыстар мен адамзат құпиясын ашуға бағытталған. Демек, түркітану ғылымының да негізгі зерттеу объектісі – түркі халықтары. Түркітану дербес ғылым ретінде XVIII ғасырда пайда болды. Ал XIX ғасырда түркітану қарқынды дамып, сан ғасырлық тарихы бар ғылымдармен терезесі теңесті. Оның қалыптасуына есімдері әлемдік ғылымға алтын әріптермен жазылған М.А. Казем-Бек, В.В. Радлов, В.В. Бартольд, С.Е. Малов, сияқты ғалымдар ерен еңбек етті. XX ғасырдың 70 –жылдарында түркі халықтарының тарихы мен экономикасы, әдебиеті мен мәдениеті, тілі мен діні, этнографиясы мен географиясы туралы мәліметтер бере алатын курс – «Түркітануға кіріспе» пәні дүниеге келді. «Тарихты сезіну, оған қызығу, тарих тереңіне ұмтылу, одан өз халқының тамырын іздеу- қоғамдық сананың жоғары дамуының белгісі», - деп, орыс жазушысы Ф. Кузнецов дәл айтқан. Заманымыздың ұлы ойшылы Ш. Айтматов : «Әдебиеттің мақсаты – адамзат құбылысын тану. Бұл істе тарихсыз жетістікке жету мүмкін емес» - дейді.

Түркі тілдерінің зерттелуі. Түркі тілдері араб елдерінде, Батыс Еуропада Россияда, түркі халықтарының өздері мекендеген территорияларда зерттелді. VII ғасырда қалыптасқан арабтардың орта ғасырлық феодалдық мемлекеті – Араб халифатында пайда болды. Бұл мемлекет бүгінгі Иран мен Ирактың территориясында қалыптасты. Екі орталық қаласы болды. Басра және Бағдат. Араб халифаты VII ғ. I жартысында Иран мен Сирияны, Палестина мен Египетті, Иракты, ал VIII ғасырда Орта азия мен Кавказды, Солтүстік Африка мен Испанияны жаулап алып, осы аймақтарда ислам дінін, араб жазуы мен тілін таратты. Арабтар сол елдердегі өнер, білім, ғылымға құштар, талантты адамдарды өздерінің қалаларына шоғырландырды. Соның нәтижесінде Басра мен Бағдат әлемдік өркениетке үлкен үлес қосқан, білімділер мен дарындылардың қалаларына айналды. Осы жерде түркі тілдері туралы еңбектер де дүниеге келді. Жергілікті түркі тілдес халықтар арасында араб тілі мен ислам дінін тарату үшін ол халықтардың тілін білу қажеттігі туды. Ондай жұмыс арабтармен қатар, Арабиядан оқып білім алған түркі халқының өкілдері айналысты. Сондай ғалымдардың бірі- қашқарлық Махмуд Қашқари. Оның қаламынан XI ғ. жарық көрген «Диуани лұғат ат –түрік» сөздігі түркі тілдері бойынша жарық көрген тұңғыш зерттеу болып саналады. Еңбектің қолжазбасы XX ғасырға дейін ешкімге белгісіз күйінде Стамбул кітапханасында табылды. «Диуани лұғат ат түрік» кейінгі ұрпаққа көшіріп жеткізген – Әбу Бәкір әл Дамаски деген адам. Еңбек 1266 жылы көшірілген. Сөздікте XI ғ. түркі халқының тілдері туралы құнды материалдар, түркі халықтарының өмірінен этнографиялық деректер, түркі даласынан топонимиялық атаулар берілген. Еңбектің басты құндылығы – бұл сөздік әлемдік лингвистикадағы салыстырмалы әдіс бойынша тұңғыш зерттеу. «Мұқадимат әл-араб» деп аталатын арабша-парсыша-түрікше-моңғолша сөздігі. Бұл сөздіктің жазылу мерзімі белгісіз. Қазан төңкерісінен кейін түркі тілін

зерттеу Мәскеу мен Ленинградта (Санкт-Петербург) кеңінен етек алды. Республикаларда академиялар ашылып, үлкен қалаларға шоғарланды. Мәскеу мен Ленинградта шоғырланған тілшілер жалпы және теориялық түркітанымға қатысты мәселелерді зерттеді. В.А.Богородицкий(1879-1941)- көрнекті орыс тіл білімінің, Қазан мектебінің өкілі, түркі тілдерінің фонетикасын салыстыра зерттеген және олардың генеологиялық жақтан классификациясын жасаған ғалым. Е.Д.Поливанов(1891-1938)-жалпы тіл біліміне байланысты көптеген құнды пікір айтқан ғалым. Ол алтай тіл бірлігін талдап, түркі, монғол, корей және жапон тілдерін зерттеген, өзбек тілі диалектологиясының негізін жасаған.Н.К.Дмитриев(1898-1954) түркі тілдерінің тарихына байланысты түрік және башқұрт тілдерін жан-жақты зерттеген және жалпы түркі тілдерін салыстырмалы-тарихи зерттеулерге басшылық жасаған, құнды пікірлер айтқан көрнекті орыс түркітанушысы. Н.К.Баскаков(1905-1993) бүкіл түркі тілдері бойынша құнды еңбектер жазған, қарақалпақ, ноғай, ұйғыр, алтай, тува, т.б. тілдерді жан-жақты зерттеп, теориялық еңбек жазған, бірнеше тілдердің диалектілік ерекшелігін тексеріп, сөздігін жасаған көрнекті ғалым.Петербургте қалыптасқан түркологиялық орталық басқа жердегіден барлық жағынан да күшті еді. Сол замандағы көрнекті түркологтар-Қазамбек, Березин, Вельяминов-Зернов, Будагов сияқты ғалымдар осында істейді.

Түркі тілдерінің Еуропада да зерттелуіне көп көңіл бөлінеді.Түркі халықтары туралы алғашқы мәлімет Еуропада орта ғасырда Рим империясының солтүстік шекарасына көшпелі түркі тайпаларының қоныстану кезеңінде пайда болды.Византия елшілері мен тарихшыларының латын және грек тілдерінде жазған мәліметтерінде түркі халықтары туралы құнды деректердің мол екендігін түркітанушылар анықтап отыр.XVIII ғ ғ өмір сүрген И.Страленбергтің әлемдік түркітану ғылымында алатын орны ерекше.Ол –тұңғыш рет Енисей бойынан түркі халқының рун алфавитімен жазылған тасқа қашалған көне ескерткіш табушы.

Сондай-ақ,Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре түрік» атты еңбегін орыс,неміс,тілдерінде жариялаған да осы И.Страленберг. Түркі әлемін зерттеушілері: Ю.Клапрот, А.Вамбери, В.Томсен, Ф.Мюллер, О.Доннер, О.Стейн,Г.Венклер,Г.Рамстедт, Г.Кер.Орхон-Енисей ескерткіштері табылғаннан кейін түркі халқының көне тарихына қызықты.Батыс Еуропада,сондай-ақ,Орта түркі дәуірі ескерткіштері де ұқыптылықпен зерттелді. Түркі тілдерін жан-жақты зерттеген ел-Россия. Россия,шын мәнінде, түркітану ғылымының алғашқы бесігі саналады.Орыстар мен түркі халықтары арасындағы байланысты растайтын мәлімет 985 жылы жарық көрген орыс және византия ескерткіште кездеседі. XIX ғасырдың алғашқы жартысында Ресейде едәуір етек алған түркологиялық жұмыстың тағы бір түрі түрколог кадрлар дайындау ісі болды.Алдыңғы ғасырда жекелеген мектептерде, гимназияларда ғана түркі тілдері оқытылатын болса, XIX ғасырдың басынан бастап бұл жұмыс академиялық, университеттік дәрежеге көтеріліп, кең көлемде жүргізілді.

Жалпы Шығыс тілдерін, соның ішінде түркі тілдерін де оқыту, сойтіп, түркология кадрларын дайындау жұмыстарын ғылыми негізде дамыту үшін шет елдерден дарынды Шығыстану ғылымының мамандары шақырылды. Сондай мамандардың бірі –атақты Шығыс зерттеушісі Христиан Данилович Френ дейтін неміс ғалымы.Ибрагим Халфин, Мырза Қазамбек, Илья Николаевич Березин, Лазарь Захарович Будагов, Қызылұлы Пора Катанов, Николай Иванович Ильминский, Сергей Ефимович Малов, Феодал Евгеньевич Корш сияқты даңқты түркологтар-осы университеттің түлектері және соның оқытушылары болған, XIX ғасырдағы түркологияның дамуына зор үлес қосқан адамдар.Шығыс тілдерін, түркі тілдерін оқытатын жоғарғы оқу орындары Мәскеу мен Петербургта болды. XIX ғасырдың бас кезінде, яғни 1811 жылы Мәскеу университетінде Шығыс және түркі тілдерінің тұңғыш кафедрасы ұйымдастырылып, онда араб, парсы, түркі тілдері оқытылатын болған. Мұнда белгілі түркологтар Ф.Корш, А.Крымский,В.А.Торделевскийлер сабақ берген,ғылыми жұмыстар жүргізген.Шығыстанудың тағы бір орталығы- Петербургтағы Ресей Ғылым академиясы мен университеті болған. 1822 жылдан бастап университетте шығыс тілдері кафедрасы ашылды да, онда шығыс және түрік тілдері оқытылатын болды. 1855 жылы аталған кафедра негізінде шығыс тілдері факультеті ашылды.Бұл оқу орнымен қатар 1818 жылы академия жанынан «Азия музейі» бар.

Музей жазба нұсқаларын жинау, оларды зерттеу, жариялау сияқты ғылыми жұмыстармен айналысты. Бұл музей і 938 жылы құрылған Мәскеу шығыстану институтына негіз болады.Бұрын оның мекен-жайы Қазан каласы болса, енді ол Петербургке ауысты. Петербург университетіндегі Шығыстану факультеті осындағы Азия музейі түркологиялық орталыққа айналады, шығыс халықтарының бай жазба ескерткіштері енді осындағы кешпілік кітапханасына шоғырландырылады.XIX ғасырдың екінші жартысынан бері қарай түркология теориялық ерендігі жағынан да, қамтыған тілдері мен проблемаларының көлемі жағынан да, ғылыми кадрларының саны мен сапасы жағынан да үздіксіз ілгері болды. Бұл мезгілдер ішінде түркологияны дамытуға, оның даңқын арттыруға үлес қосқан ғалымдар В.Радлов, О.Бетлинк, В.В. Вельяминов-Зернов,Н.Ильминский, П.Мелиоранский , В.Бартольд, XX ғасырдың бас кезінен бастап бұларға С.Малов, А.Самойлович, Н.Ашмарин, В.Богородицкий сияқты белгілі түркологтар қосылды. Бұл мерзімнің бастапқы кезінде түркі тілдері ішінде әзірбайжан, түрік, қазақ тілдерін зерттеуге көбірек көңіл бөлінді.Әзірбайжан, түрік тілдерін оқытуға арналған шағын көлемді бірнеше оқу құралдары, соларға қоса екі тілді сөздіктер бірінен кейін бірі шығарылды.Петербург университетінің профессоры П.Мелиоранский Енисей ескерткішін түркі тілі жазба ескерткішін түркі тілі жазба уақыты VI-VII ғасырлар болу керек десе, Л.Р.Кызласов, И.В.Комушев, И.А.Батманов,А.Н.Кононов

сияқты біраз ғалымдар IX-X ғасырларда жазылған болар дейді. Бұдан кейін 1889 жылы Сібір өлкесін зерттеуші Николай Михайлович Ядринцев/1842-1894/ Моңғолиядағы Орхон өзені бойынан белгісіз жазуы бар екі құлпытас табады. Кейінде айқындалғандай, Орхон жазуы деп аталып кеткен бұл нұсқаның бірі-түркі ханы Мағиланға/Білге қаған/ екіншісі оның туысы Күлтегінге арналған тарихтық биографиялық ескерткіштер болған.Түркі тілінің руникалық жазуын 1893 жылы алғаш танып Дания ғалымы, Копенгаген университетінің салыстырмалы тіл білімі кафедрасының профессоры Вильгельм Томсен /1842-1927/. Алдымен Томсен жазудың оңнан солға қарай жазылғанын айқындайды. Содан соң жазбада барлығы 38 әріп, яғни таңба,барлығын анықтайды. Үшінші кезекте дыбыстардың дауыстысы мен дауыссыз түрлерін, олардың қалай орналасатынын ашады.

Зерттеулер нәтижесінде құлпы тастарды жырдың авторы және оны жаздырушы Иоллығ-тегін деген ақын екендігі айқындалды. Иоллығ-тегін Білге ханның /Мағилан/ баласы, Білге хан мен Күлтегін-Елтеріс ханның балалары.Білге хан болған да, Күлтегін оның әскер басы батыры болған. Білге 734 жылы, Иоллығ хан 739 жылы өткен.Орхон-Енисей жазбалары деген жалпы атаумен топталған эпитафиялық нұсқалар құрамына Отанымыздың әр түрлі аймақтарынан табылған бірсыпыра ескерткіштер енеді. Мысалы, Енисей езені бойындағы , Тува АССР-і мен Хакас автономиялық облысы және Краснояр аймақтарынан табылған Талас, Турфан, Лена, Байкал т.б.деп аталатын ескерткіштер де осы топқа жатады. Орхон ескерткіші деп аталатын нұсқалар да Онгин, Күлтегін, Могилян, немесе Білге қаған, Тоникук,Күтлуг қаған, Күлі-шор, Мойын-шор, Суджи, Иха-Асхед, Хойто-Тамир ескерткіштері дейтін бірнеше жазулардан құралады.Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі туралы айтылған біраз пікірлер бар. Мысалы, әйгілі түрколог, академик В.Радлов кене түркі жазба ескерткіштерінің тілін үш түрлі диалектіге бөледі: оның бірі- кене солтүстік диалектісі, екіншісі-оңтүстік диалектісі/мұны автор ұйғыр тілі деп те атайды/, үшінші-аралас диалект. Бұлардың біріншісіне Күлтегін,Могилян, Тоныкек, Онган т.б. ескерікіштердің тілдерін жатқызған. Екіншісіне-ұйғыр тілінде жазылған ескерткіштер тілі,үшіншіге солтүстік пен оңтүстік диалектісінің араласуынан туған Манихей ескерткіші, Алтын жарық,ескерткіштер тілдері жатады. Автор әр диалектіге тән фонетикалық,грамматикалық ескерткіштерді талдайды. Радлов жіктеуі жазудың сипатына ,дыбыстық, морфологиялық белгілерге негізделген.Көне түркі ескерткіш грамматикалық құрылысын зерттеумен белгілі кеңес түркологы а.Н.Кононов та айналысты. Ол езінің 1980жылы жарық көрген «Грамматика языка тюркских рунических памятников VI-IX в.в.» атты еңбегінде кене түркі жазба ескерткіштерінің табылу, оқылу тарихына шолу жасап, оны түрге жіктейді, шығу теркінін, оның тілінің фонетика-грамматикалық құрылысының зерттелу тарихына тоқталады және өз тарапынан ескерткіштің дыбыстық, грамматикалық сипаттарына жан-жақты талдау жасайды.Жазба ескерткіште барлығы 38 таңба бар, оның 8-і дауысты. Дауысты дыбыстар қазірдегі тілдердегі сияқты жуан-жіңішке, еріндік-езулік, келте-созынды, ашық-қысаң дауыстылар болып бөлінеді.Түркі тілдерін Россияда зерттелуін үш кезеңге бөліп қарастырылды 1) Көне дәуірден XIXғасырға дейінгі аралық;2)Түркі тілдерінің XIX ғасырда зерттелуі.3)Түркі тілдерінің XXғасырда зерттелуі.Петр дәуіріне дейінгі кезеңдегі түркі тілі,Петр дәуірі кезеңіндегітүркітану ғылымы.Түркі тілдерінің тарихи даму процесін терең зерттеген ғалымдар М.А Кастрен,В.В Бартольд,В.В Радлов П.М Мелиоранский,С.Е Малов,Г.Рамстедт,В.Котвич т.б негізі алты кезеңін белгілейді.

1. Алтай дәуірі (уақыты белгісіз)
2. Ғұн дәуірі (э.д.дейінгі X ғ.менб.эрамыздың Vғ)
3. Көне түркі дәуірі(V- Xғғ)
4. Орта түркі дәуірі(X-XVғғ)
5. Жаңа түркі дәуірі(XV- XX)
6. Ең жаңа дәуір (XX ғасырдың 17-жылынан бүгінге дейін).

Түркі тілдері классификациясы.

1. Орал-Алтай тілдері қауымдастығы. Орал тілдері семьясына фин-угор,самодей тармақтары кіреді. (фин-угор тармағына -фин тобы-угор тобы кіреді).Самодей тармағына(самодей тобы-Эскимос-алеут тобы кіреді)2.Алтай тілдері семьясына Түркі-моңғол тармағына(түркі тобы,моңғол тобы)және Түркі моңғол тармағына (түркі тілдері,моңғол,ойрат-моңғолға –Батыс Ғұн,Шығыс Ғұн және бурят,халха-моңғол)кіреді .Жапон корей тармағы(топқа бөлінбейді), жапон тілі,көрей тілдері кіреді.Тұңғыс-манчжур тармағы.(тұңғыс тобы,манчжур тобы) және (тұңғыс тілі, марчжұр, манчжұр, чжурчжень тілі кіреді). 3.Түркі тілдеріне Батыс Ғұнға (бұлғар тобы, оғыз тобы, қыпшақ тобы, қарлұқ тобы. Шығыс Ғұнға (ұйғыр-оғыз тобы, қырғыз-қыпшақ тобы) кіреді Моңғол тілдеріне (Ойрат-моңғол тобы батыс ареал,Моғол-моңғол тобы(оңтүстік ареал) Бурят-моңғол тобы (солтүстік ареал), Халха-моңғол тобы (шығыс ареал) Батыс Ғұн тармағы. 1.Бұлғар тобы (бұлғар тобына жататын өзіндік ерекшеліктері:1) Екі еріндік,еріндік емес және толық қалыптаспаған дауыстылары бар. 2.Сөз басында кейбір дауыстылардың орнына дифтонгоидтар 3.Сөздік құрамында тек осы топқа ғана тән сөздер кездеседі. Мысалы,қасан-арқа,сын-адам,самса-мұрын; 5Финн-угор,славян тілдерінен енген сөздер. 1.Көне бұлғар тілі, 2.Көне хазар тілі, 3.Қазіргі чуваш тілі. Оғыз тобының өзіндік ерекшеліктері(1.сегіз қысқа дауысты дыбысы болады. 2.Қосымшалар құрамында еріндік дауыстылар сақталған.3.Сөз соңында Ғ,Г дауыстары сақталып қолданылады. 4.Ілік.с және Б.с жалғаулары редукцияланған тұлғада келеді.5.Қалау рай- асы,-есі тұлғасында 6.Қыпшақ тобы тілдері ұқсамайтын өзге мағыналы сөздер тобы бар.Қыпшақ тобының тілі

(1.8-9 дауысты дыбыстары болады.2.Еріндіктер әлсіз келеді.3.Созылыңқыдауыстылары болмайды. 4.Сөз басында П-Б, Й-Ж дыбыстарының алмасулары байқалады. Мұнда Қыпшақ-половец подгруппасы 1.Құман тілі 2.Қарайым тілі 3.Құмық тілі. 4.Қарашай тілі. 5.Қырым-татарлары тілі. Қыпшақ-бұлғар подгруппасы 1.Батыс Алтын Орда әдеби тілі 2.Татартілі. 3.Башқұрт тілі. Қыпшақ –ноғай подгруппасы 1.Қазақ тілі. 2.Қарақалпақ тілі 3.Ноғай тілі 4.Өзбек тілінің Хорезм диалектісі.Қарлұқ тобы тілдерінің ерекшеліктері: (1. 6-9.дауысты дыбыстары болады. 2.П,Т,К,Қ дауыссыз дыбыстарында үн болмайды. 3.К,Қ,Г,Ғдауыссыз дыбыстары сөздің соңында сақталып отырады. 4.Сөз мағыналары активтенген. 5. Жинақтық сан есім агу,егу тұлғасы арқылы беріледі. 6.Ш.с жалғауы – дин тұлғасында келеді.Қарлұқ-ұйғыр подгруппасы 1.Қараханид кезеңінің әдеби тілі. 2.Шығыс Алтын Орда әдеби тілі.Қарлұқ-хорезм подгруппасы.1.Қарлұқ-хорезм тілі.2.Жошы ұлысының тілі. 3.Шағатай тілі. 4.Көне өзбек тілі. 5.қазіргі өзбек тілі. 6.Қазіргі ұйғыр тілі..Шығыс Ғұн тармағы (Ұйғыр-оғыз тобы, Қырғыз – қыпшақ тобы). Түркі тіл жеке салалары ерекше дами бастады.Жаңа алфавит пайда болуына байланысты бұрын танбаланбаған түркі тілдерінің дыбыстары жеке танбалық белгілерге ие болып,түркі дыбыстық жүйесі тәртіпке келтірілді. Түркі тілі лексикасы қарқынды дамыды.Сөздік құрам жаңа сөздермен толықтырылып, түркі тілдері бойынша сөзжасамның түрлі жолдары ерекше дами бастады. Түркі тілдердердің жаңа дәуірдегі даму үш кезеңнен тұрады.

1. Ұлттық автономиялар мен ұлттық республикалардың қалыптасу түркі тілдері
2. Социалистік қоғам кезеңіндегі түркі тілдері (1928 – 1990 жж)
3. Тәуелсіз мемлекеттер кезеңіндегі түркі тілдері (1990 жылдан бері қарай).

Түркі тілдері енді мемлекеттің барлық саласында толыққанды қолданыла алатын шын мәніндегі ресми тілге айналу процесін басынан өткеруде. Тәуелсіз түркі мемлекеттерінің тілдері енді мемлекеттік қамқорлыққа ие бола бастады. Ең жаңа дәуір түркі халықтары мен олардың тілдерінің өсіп-өркендеуіне аса қолайлы жағдай қалыптасқан кезең болып саналады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Отар Әлі Бүркіт. Түркітану. Алматы 2003 ж.
2. Ә.Қайдар, М.Оразов.Түркітануға кіріспе
3. Интернет ресурс материалдары.

ӘӨЖ 8

ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАР АРҚЫЛЫ ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫСЫН ДАМУ

*Жардемғалиева Сая Бақытқызы, педагог-зерттеуші
БҚО, Бөрлі ауданының білім беру бөлімінің
«Ақсай қаласының №6 мектеп-лицейі» КММ Ақсай қаласы*

Аннотация В данной статье рассматривается один из разделов казахского фольклора — эпические произведения, в которых отражена общая история тюрков, их место в мировой цивилизации, а также военная и культурная жизнь. На основе конкретных отрывков из эпосов доказываются значимость этих аспектов. Анализ проводится с опорой на статью Н. А. Назарбаева «Семь граней Великой степи», где раскрываются ключевые особенности Великой степи (культура верховой езды, металлургия, степной фольклор). Оценивается историческая значимость национального духовно-культурного наследия, приводятся примеры из эпосов, отражающие уклад жизни, быт, традиции и обычаи предков.

Ключевые слова: эпические произведения, национальные ценности, Великая степь, эпоха глобализации, духовность.

I. Кіріспе

Қазақ фольклорының ішіндегі тарихи сипаты басым тұрған құнды әрі көркем саласы – эпостық жырлар. Эпостық жырлар-ғасырлар бойы сараланып, ұлттық тәлім-тәрбие дәстүрімен тығыз байланыста дамып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан елдің мәдени мұрасы. Бүгінде өткеннің бай рухани мұрасын өн бойына дарытқан озық өнегелі дәстүрсіз, ұрпақтар сабақтастығынсыз тарихи процесті елестету мүмкін емес.

Бабадан мирас болған ұлттық құндылықтарымызды қорғай отырып, ұрпақ бойына сіңіру - біздің міндетіміз, өйткені ұлттық құндылықтарымыз- біз өзге халықтан ажыратылып, танылатын және әлем қауымдастығы алдында басқаға ұқсамайтын таным-түсінігіміз бен болмыс-бітімімізді айқындап тұратын сипатымыз.

Тұңғыш президентіміз Н. Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалық мақаласында аталған тарихымыздағы жеті ерекшелік туралы ойларында да тарихи мұрамыздың мол екеніне мән беріліп отыр. Уақыт тұрғысынан айтылып отырған мәдени жетістіктеріміз қазақ халқының ұлт болып қалыптасуына ықпал етті және олардың осы Ұлы Дала елінде пайда болғаны анық. Осының

бәрі, әсіресе, оның ішінде, тарихи жәдігерлер, өз уақытындағы өркениетті дамудың негізгі қозғаушы күші болғанын және технологиялық дамуға айтарлықтай септігін тигізген дәлелдер мақалада жан-жақты айтылған. Осы мақалада баса назар аудартып отырған мәдени жетістіктерімізді ұрпақ жадына сақтап, ұлттық кодымызды-ұлттық болмысымызды қалыптастырудың бірден-бір жолы ретінде эпостық жырларды оқытып қана қоймай, жыр мазмұнын терең ұғындыру, талдау арқылы тарихилығына көз жеткіземіз.

Батырлар жырларының ішінде мектеп бағдарламасына енгізілген жырлар «Алпамыс батыр» жыры мен «Қобыланды батыр» жыры.

«Алпамыс батыр» жыры-қазақ халқының қаһармандық эпосы. «Алпамыс батыр» жырында түрік қағандығы дәуіріндегі (Ү-ҮІІғ.) азаттық үшін күрестің сарындарынан бастап, ХҮІІ-ХҮІІІ ғасыр аралығы. Қалмақ шапқыншылығына қарсы қаһармандық ұрыстардың нақтылы елестері де сезіліп отырады. [4] Ал «Қобыланды батыр» жыры-тайпалық эпос түрінде туып, бірте-бірте жалпыхалықтық жырға айналған. Жырдың туу кезеңі шамамен ХІІІ -ХҮғ. ХХІ ғасырда ұлттық руханиятты сақтап қалуда екі жырдың да маңызы зор.

Ұлы даланың жеті қыры бағдарламалық мақаласында атап көрсетілген қазақ тегінің ұлылығын танытатын қырларын батырлар жырынан саралай келе, мына қырларының айқын көрініс табатынын байқаймыз:

1. Атқа міну мәдениеті

Көшпенді қоғамның негізгі қозғаушы күші -ол батырлар мінген тұлпарлары. Алпамыс батырдың Байшұбар аты, Қобыландының Тайбурылы да өз батырларының батырлық күшін толықтыра түседі.

2. Ұлы даладағы ежелгі металлургия

Батырлар ұстаған қару-жарақтары мен ат әбзелдері, киім-кешектері -жойқын жорықтарындағы басты қалқандары.

3. Дала фольклоры мен музыкасы

Батырлар жырында көрініс тапқан салт-дәстүрлер мен наным-сенімдер, кейіпкерлер дүниетанымы.

II. Негізгі бөлім

Жаһандану заманында ұлттық руханиятты сақтап қалуда батырлар жырының маңызы зор. Жырда кездесетін ұлттық дүниетаным, бабаларымыздың өзіндік өмір сүру заңдылығы секілді ұлттық ерекшеліктеріне көз жеткізу және оның құндылығын әлемдік деңгейге көтеру- бүгінгі ұрпақтың міндеті.

Еліміздің Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің негізгі бағдарлы идеяларын ұсынып: «Өскелең ұрпақтың тәрбиесі – өте маңызды мәселе. Біз ұлттық бірегейлігімізді нығайтуымыз қажет. Жалпы, дүние жүзіндегі әр ұлт – бірегей. Мұны дұрыс түсінуіміз керек. Табысқа жету үшін жоспарымыз қол жетпес қиялға не болмаса жалаң сөзге емес, нақты іске негізделуі керек. Адал азаматқа тән қасиеттер әрбір жастың бойынан табылуы керек. Ұлттың жаңа болмысы білім, ғылым және мәдениет саласын дамыту арқылы қалыптасады. Осы үш бағытты рухани даму саласындағы жұмыстың мызғымас ұштағаны деуге болады. Біз ұрпақ тәрбиесіне баса мән беріп, жастарды жақсылыққа жетелеуіміз керек.» деп келтірген сөздерінен ұлт болашағы- жастарға ұлттық тәрбие берілу керектігі міндеттеліп отыр.

Сондықтан да қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі ретінде жаһандану заманында, есігін айқара ашқан әлеммен қатарласа өмір сүріп жатқан ұрпақтарымыздың бойына ұлттық кодты қалыптастыру көзі ретінде эпостық жырларды ұсынбақшымын. Эпостық жырлардағы салт-дәстүр, дүниетаным, түрлі наным-сенімдермен қоса, жырда кездесетін қолданыстан шығып жатқан көнерген сөздердің мағынасын ашу арқылы да оқушыларға тарихымызды таныта түсеміз. Сөз астарына, мағынасына терең үңіліп, олардың ұлтымыздың сан ғасырлық сипаты мен тарихилығын айқындаймыз. Десе де мен бұл жұмысымда Н. Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласына сүйене отырып, түркілердің ортақ Отаны болған Ұлы дала жеті қырының элементтері көне эпостарымызда, батырлар жырында қаншалықты көрініс тапқанын зерделеп көрсем деймін.

Эпостық жырлардағы атқа міну мәдениеті

Жоғарыда аталған Ұлы даланың жеті қырының эпостық жырларда өте жиі кездесетін түрі деп жылқы жануарын атауға болады. Сан ғасырлық тарихи оқиғаларда батырлардың сенімді серігі, айшылық алыс жолда таптырмас көлігіне айналған жылқы жануары бабаларымыздың өздері қолға үйреткендігі - біз үшін үлкен жаңалық, зор мақтаныш. «Ту ұстаған салт атты жауынгердің бейнесі - батырлар заманының ең танымал эмблемасы, сонымен қатар, атты әскердің пайда болуына байланысты қалыптасқан көшпенділер әлемі "мәдени кодының" айрықша элементі. Жылқыны қолға үйрету арқылы біздің бабаларымыз өз дәуірінде адам айтқысыз үстемдікке ие болды. Ал жаһандық ауқымда алсақ, шаруашылық пен әскери саладағы теңдессіз революцияға жол ашты.

Жылқыны қолға үйретілуі атқа міну мәдениетінің де негізін қалады. Бес қаруын асынған салт атты сарбаз айбарлы көшпенділер империялары тарих сахнасына шыққан дәуірдің символына айналды»[4] Мақаладан келтірген үзіндіден байқағанымыздай, жылқы жануарын қолға үйрету арқылы бабаларымыздың уақыттың ұзақтығы мен жол қашықтығын ғана үнемдеп қоймай, жануар батырдың

жойқын күшке айналуына да себепкер болады. Сондықтан эпостық жырлардағы батырларымыз ат жалын тартып мінісімен-ақ өздеріне лайық ат іздейді. «Алпамыс батыр» жырындағы мына үзіндіде:

Баяғы көрген Байшұбар
«Мені ұста», - деп жануар,
Көлденең тартып тұрады.
«Мінбеймін», - деп Алпамыс
Жүгенмен басқа ұрады.
Жүгенде деп басымды
Жүгенге мойнын бұрады.
Ашуланып Алпамыс
Жүгенімен басқа ұрды.
Елемеді оны да
Қарсы алдынан тақ тұрды.
Ашуланып Алпамыс
Құйрықтан алып лақтырды.
Жығылмады онымен

Тақыр жерге тақ тұрды... [2] Мұнда Алпамыс батыр алғашында Байшұбарды өзіне лайық санамай, қанша сынап, зәбірлесе де Байшұбардың мықтылығына көзі жеткеннен кейін ғана өзіне серік етеді. Осы секілді мысалды «Қобыланды батыр» жырынан да келтіруге болады:

Аршын басты Бурылы, Қабырғада қанаты,
Сұлтанымның жан аты.
Күн түсірмей көзіне,
Жел тигізбей өзіне,
Үстіне шатыр тіккізді.
Бурылға қыз Құртқа
Түндікпенен күн берді,
Түтікпенен су берді,

Дәрілеген жем берді. [2] Бұл үзіндіде де қыз Құртқа Қобыландыдай сұлтанына Бурыл құлынды сай коріп, құлын кезінен баптап дайындайды. Тағы бір байқауға болатыны, жарысқа лайық деген атты 2-3 ай, әрі кетсе, бір жыл жарататын болса, эпостық жырларда батырға лайық атты құлын кезінен баптайды. Осылай жаратқан аттары өсе келе жойқын күш несіне, киелі тұлпарға айналатынына мына үзінділер дәлел болмақ:

Аманбайдың ақ тікен,
Асып Бурыл жөнелді.
Қарсы келген қабақтан,
Қартып басып жөнелді.
Сеңгір -сеңгір таулардан
Секіре басып жөнелді.
Ол төбе мен бұд төбе,
Бауыры шұбар көл төбе
Онан да өтіп жөнелді. [2]

Халқымыздың тарихында еліне қорған болған батырлардың сүйікті тұлпарлары осындай қасиеттерімен батырларымызды айнымас серігіне айналып, тұлпарлары олармен қатар аталып келеді.

Ұлы даладағы ежелгі металлургия

Қазақстан аумағында өмір сүрген түркі тайпалары ойлап тапқан тағы бір технологиялық жаңалық - батырлар ұстаған қару-қылыш. Оның оқтай түзу немесе иілген жүзі - ерекше белгісі. Бұл қару ең маңызды әрі кең таралған соғыс құралына айналды. Мұндай қару-жарақ түрлерін эпостық жырлардағы батырларымыз да кеңінен қолданған. Мәселен, «Алпамыс батыр» [2] жырында:

Дәуіт соккан жалаңқат.
Асынғаны жанына
Қынабының сабы алтын,
Ұстар жері сары алтын,
Қынаптан шықса - қылт еткен,

Тасқа салса - лып еткен...- деген жолдарда батырға лайықты қару-жарағы сипатталса, «Қобыланды батыр» [2] жырында:

Тобылғы атқа ер салды
Ақ алмасты қолға алды,
Өзіңс өлшеп Бурылдың
Алтыннан тұрман қақтатты.
Құртқа сұлу батырға
Қарағай найза саптатты.
Алмас қылыш соқтырып,

Күмістен қынын шақтатты
Немесе: Үстіне сауыт кигізді,
Жанына байлап болатты,
Беліне садақ ілгізді - деген жолдары заманындағы ұсталарға қару-жарактың түрлері мен тұлпарға лайық ер-тұрман соқтыратындығына нақты делел бола алады.

Міне, Еуразия көшпенділерінің айрықша маңызды әскери жаңалығына баланған «мұздай темір құрсанған» батырлар эпостық жырларда осылай бейнеленеді.

Дала фольклоры мен музыкасы

Мақалада көрсетілген бұл жобаға мысал ретінде эпостық жырлардағы түрлі наным-сенімдерді де келтіруге болады. Алпамыс пен Қобыланды батырдың дүниеге келмес бұрынғы ата-анасының түс көруі, оларға аян беру, батырлардың тылсым күш иелерінің арқасында қорғаныста болуы секілді мысалдар мол кездеседі.

«Қазақ фольклорынан ежелгі көшпелі тайпалардың ежелгі наным-сенімдері басты орын алады... Бір жағынан, көк тәніріні, отты қастерлеу, екінші жағынан, киелі күш ретінде адамды (өлі, тірі аруакты) қасиет тұтып, аталар культіне сыйыну-ру қоғамына тән құбылыс... Бұл ырымдардың басым көпшілігі қазақ эпосынан мол орын алған.» - деп дәйектейді фольклортанушы ғалым Ә. Қоңыратбаев. [3]

Мысалы, «Қобыланды батыр» [2] жырында:

Әулие қоймай қыдырып,
Етегін шеңгел сыдырып,
Жеті пірге танысқан.
Әулиеге ат айтып,
Қабыл болған тілегі,

Жарылғандай жүрегі-деген жолдарда әулие-әнбиелерге сыйынып, тылсым күштерден медет тілегенін көреміз. Ал, «Алпамыс батыр» жырында «Сексен сегіз серуден, тоқсан тоғыз мың машайықтың» батырды Тайшық хан мен жалмауыз кемпірдің түрлі зұлымдығынан қорғауы қазақ фольклорына тән мифтік сарын.

Қорытынды. Кез-келген халықтың ұлттық дүниетанымын қалыптастыратын және бүкіл тарих пен мәдениетті көзге көрсетіп сендіре алатын эпостық жырлар, дастандар - ұлттың рухани мәдениетінің негізі тірегі. Басқа халықтар секілді өз эпостық жырларымызда кездесетін халқымыздың ғасырлар бойғы басынан өткізген әлеуметтік-тарихи жағдай мен тарихи оқиғалардың, елдің ерлік, елдік салтын, әдет-ғұрпын, рухани күшін бейнелейтін құнды қасиеттеріміздің қай-қайсысын алып қарастырсақ та, бүгінгі өскелең ұрпақты болашаққа адастырмай жетелейтін темірқазық деуге толық негіз бар.

Аталған құндылықтарды саралай отырып, мен Н. Ә. Назарбаевтың «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласында қарастырған Ұлы құндылықтардың эпостардағы көріністеріне тоқталғым келді, өйткені халық ауыз әдебиеті түрлері, соның ішінде, эпостық жырлар ұлы даланың жеті қырын айғақтайтын, келер ұрпаққа ұлттық болмысын танытатын рухани құндылық дер едім. Тұңғыш елбасы Н. Ә. Назарбаев мақаласында: «Зор мәдени жетістіктер шоғыры даламызға сырттан келген жоқ, керісінше, көпшілігі осы кең-байтақ өлкеде пайда болып, содан кейін Батыс пен Шығысқа, Күнгей мен Теріскейге таралды» деп баса айтты. Ендеше, біз тарихты, өткенімізді, ұлттық менталитетіміздің болмысын өз рухани мұраларымыздан табамыз. Әрі мұндай ұлттық құндылықтардың ұрпақ санасының берік орнығуына ықпалы мол болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н. Ә. Назарбаев «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласы
2. «Батырлар жыры» Алматы «Жазушы» баспасы, 2008ж
3. Ә. Қоңыратбаев «Қазақ фольклорының тарихы»
4. «Аңыз адам» журналы №16, №19 саны

ӘОЖ 81.04:815.446.789

ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Гумарова Нургуль Канатовна
А.С.Макаренко атындағы №6 ЖОББМ
Орал қаласы

Аннотация: Основное изменение в обществе, влияющее на ситуацию в сфере образования, — это ускорение темпов развития общества. Конкурентоспособность на рынке труда во многом зависит от способности человека осваивать и развивать навыки и компетенции, которые могут применяться или изменяться в зависимости от жизненных обстоятельств. Соответственно, изменяются и цели образования. Отечественная школьная система требует особого внимания к компетентностному

подходу в обучении, который уже представлен во втором поколении государственных образовательных стандартов.

Ключевые слова: фонема, звук, словосочетание.

Қазіргі заманғы психологтардың, педагогтардың және әдіскерлердің құзыреттілікке негізделген көзқарас мәселесін қызу талқылауы қазіргі білім берудің мақсаттары ретінде қарастырылатын, оның ішінде тілдің мақсаттары ретінде қарастырылатын пәндік құзыреттіліктерді анықтауға және сипаттауға әкелгенін атап өтуге болады. Тілдік білімге қатысты құзыреттердің төрт түрі анықталды: лингвистикалық, лингвистикалық, коммуникативтік және мәдени.

Құзыреттілік – бұл кәсіби іс– әрекеттің нәтижелі орындалуын қамтамасыз ететін жалпыланған ұғым. Бұл тұлғаның өз құзіреттілігін іске асыру қабілеті. Құзыреттілік қабілеттілік, шеберлік деп түсіндіріледі. Құзыретті тұлға – бұл белгілі бір салада жеткілікті дағдылары, білімі мен қабілеті бар адам [1, 15].

Біздің зерттеу нысанамыз – тілдік құзыреттілік, оны Е.Д. Божович, Н.М. Шанский, А.П. Васильевич, Е.А. Быстрова, Г.А. Орлова және т.б. өз еңбектерінде зерттеп, қарастырды.

«Тілдік құзыреттілік» терминін лингвист Н.А.Хомский енгізгенін атап өткен жөн. «Тілдік құзіреттілік» терминін лингвист Н.А.Хомский енгізгенін айта кеткен жөн. Термин, Н.А. Хомскийдің пікірінше, «тілді қолдану» және «сөйлеу әрекетінде тілді қолдану» ұғымдарын ажырату үшін қажет болды. Бұл ұғымдардың бір-бірінен айырмашылығын түсіндіре отырып, ғалым бірінші термин «сөйлеуші-тыңдаушы» білімін білдірсе, екінші термин қарым-қатынас тәжірибесінде тілді қолдану үшін қолданылатынын айтады [2, 15]. Н.А.Хомский, «біз құзыреттілік (сөйлеушінің – тыңдаушының өз тілін білуі) және қолдану (тілді нақты жағдайларда нақты қолдану) арасында түбегейлі айырмашылық жасаймыз. Идеалданған жағдайда ғана... құзіреттіліктің тікелей көрінісі қолданылады. Шындығында, ол құзіреттілікті тікелей көрсете алмайды... мен енгізген контраст тіл мен сөйлеудің Соссюрлік қарама-қарсылығымен байланысты, бірақ бұл қажет... генеративті процестер жүйесі ретінде жасырын құзыреттілік туралы Гумбольдт концепциясына қайта оралу керек».

Тілдік құзыреттілік негізі, Н.А. Хомскийдің пікірінше, бұл «туа біткен лингвистикалық білім немесе тіл туралы туа біткен идеялар және адамның «өзі үшін грамматиканы құрастыру» қабілеті» [2, 28]. Демек, тілдік құзіреттілік автордың пікірінше, екі жақты негізге ие – табиғи және әлеуметтік. Бұл тұжырымның қазақ тілінің әдістемесі үшін маңыздылығы сөзсіз, өйткені тілдік құзіреттілік тілдік процесте арнайы қалыптасуы керек деген ойды растайды.

«Тілдік құзіреттілік» ұғымын қазіргі лингводидактика белсенді қолданады және мектеп оқушыларының тілдік құзыреттілігін қалыптастыруға ерекше мән беріледі, өйткені дәл осы құзырет баланың әлеуметтік белсенді тұлғасының табысты дамуының негізі болып табылады. Дәл осы құзіреттілік оқушылардың әртүрлі тілдік құбылыстарды талдау және бағалау қабілеттерін, ауызша қарым-қатынас қабілеттері мен дағдыларын, қазақ әдеби тілінің негізгі нормаларын меңгеруін қамтамасыз етеді.

Мектептегі және одан кейінгі өмір бойы тіл мен сөйлеу – ойлауды дамытудың, танымдық қабілеттерін дамытудың құралы, таным құралы. Демек, бұл мәселені зерттеудің өзектілігі сөйлеу дағдысының төмен деңгейі адамның қоғам өміріне еркін қатысуына мүмкіндік бермейтін себеп болып табылады. Олай болса, сөйлеу мәдениетін сақтай отырып, балаларды грамматикалық тұрғыдан дұрыс сөйлеуге, өз ойын жазбаша және ауызша жеткізе білуге үйрету – тіл тәрбиесі процесінде шешілуі тиіс негізгі міндеттердің бірі.

Тілдік құзыреттілікті дамытудың теориялық негізі келесі идеялар тізбегі болып табылатынын атап өткен жөн: оқу мен дамуда жас ерекшеліктерін ескеру идеясы (Д.Б. Эльконин, Н.Ф. Виноградова, В.В. Давыдов, Т.В. Кудрявцев және т.б.); оқытудағы белсенділік тәсілі (Л.С.Выготский, А.Н. Леонтьев, Д.Д. Данилов және т.б.); жеке тұлғаның субъективті тәжірибесін жаңарту идеясы (И.С. Якиманская, И.М. Осмольская және т.б.).

«Тілдік құзыреттілік» ұғымының жалпы қабылданған және дәл анықтамасы Е.Д. Божовичпен байланысты, ғалым оны екі негізгі компонентті қамтитын психологиялық жүйе ретінде қарастырады: 1) баланың әрекет пен қарым-қатынас процесінде жинақтайтын сөйлеу тәжірибесінен алынған мәліметтер; 2) мектепте арнайы ұйымдастырылған оқыту кезінде меңгерілетін тіл туралы білім қоры [3, 28]. Бұл анықтамада Е.Д. Божович тілдік құзыреттілікті қалыптастыру үшін арнайы оқытуды ұйымдастыру қажеттігін атап өтуді аса маңызды деп санайды.

Ғылыми әдебиеттерді талдау «тілдік құзыреттілік» ұғымының өзін түсіндіруде де, оның құрылымдық құрамдастарын анықтауда да әртүрлі тәсілдер бар екенін көрсетті. Осы ұғымға бірнеше анықтамалар берейік. «Тілдік құзіреттілік – тілдік қоғамдастық мүшесінің басқалармен сөйлеу байланысы мен тілді оқу пәні ретінде меңгеруі үшін қажетті нақты дағдылардың жиынтығы» [4, 6]. «Лингводидактикалық энциклопедиялық сөздікте» сәл басқаша анықтама берілген, мұнда тілдік құзіреттілік «зерттелетін тіл туралы оның деңгейлерінде: фонетикалық, морфемалық, лексикалық, синтаксистік ақпараттар жүйесіне ие болу» деп түсіндіріледі.

Осы міндеттерді тілді үйренуде "ережелер жолы" емес, оны практикалық игеру маңызды екенін есте ұстаған жөн. Бұл, әрине, біріншіден, оқуға деген қызығушылықты арттырады, өйткені білім алушылар қазақ тілі тек дауысты, дауыссыз, жұрнақтардың, аяқталулардың, сөздер мен сөз тіркестерінің қосындысы ғана емес, сонымен қатар оның сөйлеушілерінің барлық сезімдері мен ұмтылыстарын бейнелейтін тірі организм екендігіне көз жеткізе алады. Екіншіден, біріншісінен шығатын нәрсе сабақты әртараптандырады, оны қызықты әрі қол жетімді етеді, үшіншіден, балалар халық өмірінің ерекше жағымен (олардың дәстүрлері, әдет – ғұрыптары, мәдениеті, тұрмысы) таныса алады, өйткені өткенді білмей, бүгінді саналы түрде түсіну мүмкін емес. Басқа мәдениеттерді түсіну мен құрметтеудің дамыған сезімі бар, көпұлтты және көп мәдениетті ортада белсенді және тиімді өмір сүруге қабілетті және оқу процесінің мақсаты болып табылатын оқушы.

Қойылған міндеттерді неғұрлым тиімді шешу үшін сабақтарда және сабақтан тыс іс-шараларда біз, қазақ тілі мұғалімдері жиі пайдаланады:

1. Жұмыстың ойын формалары. Ойын-бұл оқушылардың ақыл-ой әрекетін белсендіретін тиімді оқыту құралдары. Сабақтар-жарыстарға физикалық жетілуге, ойдың бойкүндігіне ықпал ететін Ұлттық ойындардың түрлері кіреді. Күш, ептілік, төзімділік, реакция жылдамдығы, тез тапқырлық, көз, мақал-мәтелдер ойындарының сабақтары шешендікке үйретеді, адамның сөйлеуін безендіреді және байытады, сөздік қорын кеңейтеді, қиялын дамытады, жақсы тәрбие береді, ұлтқа, дінге және халықтың дәстүрлеріне деген сүйіспеншілікке жол ашады.

2. Сол заманның дәуірі барабар бейнеленген батырлық және тарихи шығармаларды зерттеу, оқушылар халықтың ұлттық салт-дәстүрлерімен танысады. Мысалы, егер Біз М.Әуезовтің "Абай жолы" роман – эпосына жүгінетін болсақ, (10-сынып) сол дәуірдегі қазақ халқының өміріндегі шынайы шындықтың көрінісін көреміз. 7-8 сыныптарда ический эпосы зерттеледі. Онда халық батылдықты, батылдықты, Отанға деген сүйіспеншілікті жырлайды. Батырлық эпос балаларды өткен жылдардағы тарихи оқиғалармен, осы оқиғалардың кейіпкерлерімен таныстырады. Шығармаларды зерттей отырып, балаларды пікірталасқа шақырып, олардың көзқарасы мен көзқарасын біліп, содан кейін ғана өз нұсқаларын беру керек. Тақырыптық сыныптан тыс іс-шаралар (өлеңдерді мәнерлеп оқу, сахналау, қазақ әндерін орындау, афоризмдер мен қанатты сөздерді білуге арналған жарыстар және т.б.) оқу процесін тартымды әрі қызықты етуге мүмкіндік береді, оқушыларды алаңдатады және алаңдатады. Бұл тілді меңгеруге күшті ынталандыру.

3. Оқушылардың шығармашылық жұмыстары ("Ою" ұлттық ою - өрнектерін салу арқылы-балалар негізгі өрнектердің түрлерін, олардың семантикалық жүктемесін зерттейді, киіз үйдің макеттерін жасайды, ұлттық мәдениеттің элементтерін зерттейді).

Оқушылардың коммуникативті мәдениетін дамытуға ықпал етеді. Бірақ біз бәріміз білеміз, практикалық қолданусыз бір нәрсе мағынасы жоқ. Ең алдымен, біз тілді оқыту жүйесінің оқу процесі арқылы өтуіне назар аударамыз. Оқушыларға тіл үйрену бойынша сауалнама жүргізу кезінде анықталған мәселенің неғұрлым тиімді және оңтайлы шешімін іздеуде "Тілашар" үйірмесін ашу қажеттілігі туындайды, оның мақсаты ауызша сөйлеу, әндер, мақал-мәтелдер, фразеологиялық бірліктер, афоризмдер, қанатты сөздер мен әдебиеттер арқылы тілдік тәжірибені жүзеге асыру.

Егер оқушы оқытылатын тілдің жүйесі туралы түсінікке ие болса және бұл жүйені тәжірибеде қолдана алса, оқушының тілдік құзыреттілігі бар деп есептеуге болады» [5, 391]. Ғалымдар «тілдік құзіреттілік» ұғымының мазмұны мынадай құрамдас бөліктерден тұрады деп есептейді: «тілдің белгі жүйесі және әлеуметтік құбылыс ретіндегі, оның құрылымы, дамуы мен қызметі туралы білімді меңгеру; лингвистика ғылым ретінде және тілші ғалымдар туралы жалпы мағлұмат беру, қазақ әдеби тілінің негізгі нормаларын меңгеру, оқушылардың сөздік қорын және грамматикалық құрылымын байыту; тілдік құбылыстар мен фактілерді талдау және бағалау қабілетін дамыту; түрлі лингвистикалық сөздіктерді пайдалана білу» [1, 149].

Мына түрдегі анықтаманы Е.А. Быстрова ұсынады: «Тілдік құзіреттілік – бұл «оқушылардың сөздерді, олардың формаларын, синтаксистік құрылымдарды әдеби тіл нормасына сәйкес қолдану, оның синонимдік құралдарын пайдалана білу, сайып келгенде, тіл байлығын меңгеру» [1, 25].

«Тілдік құзіреттілік» ұғымына берілген анықтамаларды қарастыру қазіргі педагогикалық және әдіснамалық ғылымда бұл ұғымның мәні тілдік тұлғаның басқалармен сөздік байланысын жүзеге асыруы үшін меңгеруге тиісті нақты дағдылардың жиынтығы арқылы ашылатынын көрсетеді. Тілдік құзыреттілік тілді оқу пәні ретінде меңгеруді де қамтиды. Бұл тілдік құзіреттілік оқушылардың ана тілі, оның құрылымы мен қызметі туралы білімді меңгеру барысында ғылыми-тілдік дүниетанымын дамыту нәтижесінде қалыптасады деген сөз. Сонымен қатар, лингвистикалық құзыреттілік тілдік және эстетикалық идеалды дамытуды, яғни оқушыларда тіл мен сөйлеудегі сұлулық туралы түсінікті қалыптастыруды қамтиды. Көріп отырғанымыздай, лингвистикалық құзіреттілік, бір жағынан, оқушылардың тілдік білім беру процесінде алған білімін, дағдысын, екінші жағынан, оқушының сөйлеу тәжірибесін бойына сіңіреді.

Кең мағынада «тілдік құзыреттілік адамның тілдік тұлғасының тіл жүйесі мен сөйлеу әрекетінің негізгі ережелері туралы идеяларын білдіреді». Бір қызығы, тілдік құзыреттілік ұлттық тілдің жеке нұсқасы ретінде сипатталады деген өте кең таралған көзқарас.

Тілдің фонетикалық, морфемалық, грамматикалық деңгейлерді қамтитын деңгейлік жүйе екендігі белгілі. Осыған байланысты тілдік құзыреттілікті ғалымдар «бірнеше деңгейді қамтитын деңгейлік құбылыс: тілдің сөздік құрамы туралы түсінік, фонемалар, дыбыстар, олардың тіркесімі, грамматика туралы түсінік, яғни сөздердің, сөз тіркестерінің және сөйлемдердің құрылымы» деп түсіндіреді.

Сонымен қатар, тілші ғалымдар тілдік құзыреттілікке тілдік тұлғаның тіл туралы білімін бағалау қабілеті ретінде түсінілетін металингвистикалық рефлексия да кіретінін атап өтеді. Осыған байланысты тілдік құзыреттілік семантикалық, фонетикалық, грамматикалық және прагматикалық аспектілерде сипатталады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Орынбаева У.К. Болашақ шетел тілі мұғалімінің рефлексивтік құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2021. – 145 б.
2. Черепанова Л.В. Формирование лингвистической компетенции школьников в основной общеобразовательной школе. Автореферат дисс..... д.п.н. – Москва, 2005. – 58 с.
3. Божович Е.Д. Диагностика языковой компетенции школьников. – Москва: Юрайт, 2024. – 188 с.
4. Лисина М. И. Общение, личность и психика. – М.: Изд-во «Ин-т практ. психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. – 384 с.
5. Щукин А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь. – М.: Астрель, АСТ: Хранитель, 2007. – 746 с.

ӘОЖ 82-313.1

ӘБІШ КЕКІЛБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ШЕШЕНДІК ДӘСТҮРДІҢ БЕЙНЕЛЕНУІ

*Джумағалиева Алмагуль Кайратовна
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Орал қаласы*

Аннотация: Әбіш Кекілбаев — қазақский литературный классик, сумевший возродить богатство национальной духовности в современном содержании. В его произведениях особое место занимают национальные ценности, в том числе традиции ораторского искусства. Казахское ораторское мастерство на протяжении веков служило инструментом сохранения духовного наследия нации и укрепления её духа. Отображение риторической традиции в произведениях Кекілбаева является прекрасным примером передачи этого богатого наследия современному читателю.

Ключевые слова: риторическая традиция, философское значение, национальная ценность, казахская литература, автор.

Шешендік өнер қазақ халқының ауыз әдебиетінің ең маңызды құрамдас бөлігі. Ол ел билеу, дау шешу, насихат айту және қоғамдық сананы қалыптастырудағы негізгі құралдардың бірі болған. Бұл дәстүр халықтың өмір сүру салтымен, тұрмысымен, және моральдық құндылықтарымен тығыз байланысты. Әбіш Кекілбаев өз шығармаларында осы дәстүрді жаңғыртып, кейіпкерлерінің болмысын ашу үшін шешендік элементтерді шебер қолданған.

Шешендік дәстүрдің негізінде ақыл-парасат, сөз тапқырлығы, әділеттілік пен адамгершілік сияқты ұғымдар жатыр. Әбіш Кекілбаев бұл қасиеттерді кейіпкерлерінің мінезінде тереңдете түсіп, олардың ұлттық болмысын анықтайтын маңызды сипат ретінде ұсынады. Қазақтың ауыз әдебиетінде кездесетін билер сөзі, ақылмандық және философиялық ойлардың ұшқындары оның шығармаларында жаңа қырынан ашылады.

Әбіш Кекілбаевтың шығармаларында шешендік дәстүр ерекше поэтикалық және философиялық мәнге ие. Оның кейіпкерлері қарапайым сөздерді терең мағыналы ойларға айналдырып, ұлттық құндылықтарды дәріптейді. Мысалы, "Үркер" романындағы басты кейіпкерлердің сөздері тарихи шындықты, әлеуметтік әділеттілікті және рухани тазалықты насихаттайды. Автордың тілі бай, көркем әрі дәл, бұл оның кейіпкерлерінің сөздерін нақты және әсерлі етеді.

Сонымен қатар, Кекілбаевтың тілі ерекше эмоционалды әсерге ие. Оның кейіпкерлері тек ой бөліспейді, олар тыңдаушының немесе оқырманның жүрегіне жететіндей әсерлі сөйлейді. Мысалы, "Аңыздың ақыры" романында бір кейіпкердің айтқан: "Тас түйін түйілген ойды сөзбен тарқатуға болады, бірақ жүрек түбіндегі өкінішті тарқатуға сөздің шамасы жетпейді" деген сөздері оқырманды терең ойға жетелейді. Бұл тәсіл қазақ әдебиетінің мазмұндық байлығын арттырып қана қоймай, оны заманауи оқырман үшін тартымды етеді. Шешендік тілдің бейнелілігі арқылы автор оқиғалардың терең мағынасын, олардың халықтың өмірімен байланысын көрсетеді.

Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы шешендік тілге мысал бола алатын бірнеше диалог пен үзінді:

"Үркер" романынан:

Абылай ханның дана сөздері:

"Көкірекке түскен күмәнді тек әділ сөз тарқата алады. Елдің бірлігі мен татулығы осындай әділдікке сүйенуі керек" (Абылай ханның ел бірлігін сақтаудағы рөлі мен шешендігі осылай бейнеленеді).

"Елең-алаң" романынан:

Төле бидің әділеттілік туралы пікірі:

"Билік айту оңай, билікті әділ айту қиын. Әділдік – елді біріктіретін бірден-бір жол". (Бұл Төле бидің әділеттілік пен ел басқарудағы шешендік қасиетін көрсетеді).

Қазыбек бидің жауға қарата айтқан сөзі:

"Бізге соғыс ашқанмен, бізден бауырлық үзілмейді. Қазақтың көкірегі кең, қайғыны сабырмен жеңеді."

"Аңыздың ақыры" романынан:

Кейіпкердің философиялық ойы:

"Сөз – көңілдің сәулесі. Адамның айтқанынан оның жүрегіндегі қайғыны, үмітін аңғаруға болады. Кейде сөз жүректі емдейді, кейде жаралайды." (Шешендік сөздердің адамдар арасындағы қарым-қатынастағы маңызын осылай ашады).

Ә. Кекілбаев шығармаларында шешендік дәстүр тек әдеби әдіс ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік мәселелерді көтерудің құралы ретінде де көрінеді. Оның кейіпкерлері өз ойларын шешендік тілмен жеткізе отырып, қоғамдағы әділетсіздікке, адамның моральдық құндылықтарын жоғалтуға назар аударады. Бұл тұрғыда шешендік дәстүр қазіргі заманның өзекті мәселелерін талқылауға мүмкіндік береді.

Мысалы, "Елең-алаң" романында кейіпкерлердің диалогтары арқылы әлеуметтік теңсіздік, адам тағдыры және билік пен халық арасындағы қарым-қатынастар терең қозғалады. Осы шығармада Қазыбек бидің сөздері: "Көш бастау қиын емес, қонатын жеріңді тап. Қол бастау қиын емес, шабатын жауынды тап. Шешендік – елдің тағдырын шешетін қару" деген секілді даналыққа толы ойлары елдің болашағына алаңдаушылықты білдіреді. Шешендік дәстүр арқылы автор халықтың мұң-мұқтажын, әділеттілікке деген сұранысын көркем жеткізеді. Бұл шығармаларда әрбір шешендік сөз қоғамның моральдық ахуалын бейнелейтін айна іспеттес.

Әбіш Кекілбаевтың шығармаларында шешендік дәстүр мен тарихи шындық тығыз байланыста көрініс табады. Оның тарихи романдары мен әңгімелерінде кейіпкерлердің шешендік сөздері арқылы сол кезеңнің саяси, әлеуметтік және мәдени жағдайы терең бейнеленеді. Мысалы, "Аңыздың ақыры" романында шешендік тілдің көмегімен кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынастар мен олардың ішкі жан дүниесі ашылады. Бұл шешендік өнердің халық тарихын сақтаудағы маңызын көрсетеді.

Кекілбаев өз шығармаларында тарихи деректерді шешендік дәстүрмен шебер ұштастырып, сол замандағы оқиғаларды бүгінгі күннің оқырманына жақын әрі түсінікті етіп жеткізеді. Оның тіліндегі тарихи нақтылық пен шешендік шеберлік оқиғалардың мән-маңызын күшейтіп, олардың заманауи оқырманға әсерін арттырады.

Әбіш Кекілбаев шығармаларының ерекшелігі – шешендік дәстүр арқылы ұлттық құндылықтарды бейнелеп, оларды бүгінгі заман оқырманына жеткізуде. Автордың кейіпкерлері шешендік өнерді пайдалана отырып, қазақтың ұлттық болмысын терең көрсетеді. Бұл әдіс ұлттық тарих пен мәдениетті насихаттауда маңызды рөл атқарады.

Кекілбаевтың шығармаларындағы шешендік дәстүр тек кейіпкерлердің жеке қасиеттерін көрсетіп қана қоймай, ұлттық болмыстың көрінісі ретінде сипатталады. Шешендік өнер – ата-бабаларымыздан қалған рухани мұра, ал Кекілбаев оны кейіпкерлерінің сөздері мен әрекеттерінде жаңғыртады. Мысалы, оның романдарында кейіпкерлердің терең ойлы, нақылға толы сөздері арқылы қазақ халқының дүниетанымы, мінез-құлқы мен ұстанымдары ашылып, ұлттық рухы бейнеленеді.

Ә. Кекілбаев тарихи тұлғалардың шешендік өнерін ерекше әсерлі етіп бейнелейді. Абылай хан, Қазыбек би, Төле би сынды тұлғалар тек тарихи қайраткерлер ретінде емес, халықтың ар-намысын, бірлік пен ынтымақ идеясын жеткізуші ретінде көрінеді. Мысалы, Абылай ханның сөздері ел басқарудағы жауапкершілікті, әділдікке деген ұмтылысты көрсете отырып, бүгінгі оқырманға да терең ой салады.

Билердің нақылдары халықтың шежіресіндей: олардың әрбір сөзі әділдік, сабырлық және бірлікке шақырады. Ә. Кекілбаев шығармаларындағы шешендік өнер ұлттық құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің құралы ретінде беріледі. Оның кейіпкерлерінің шешендік тілі арқылы жастарға тарихқа, дәстүрге құрмет көрсетудің, әділеттілік пен адамгершілікті сақтаудың маңыздылығы түсіндіріледі.

Шешендік өнерді ұлттық құндылықтармен ұштастыра отырып, автор қазіргі қоғамдағы тәрбиелік мәселелерді де назарға алады. Мысалы, жастардың ата-баба мұрасын құрметтеуі, өз болмысын сақтау қажеттілігі Кекілбаев кейіпкерлерінің сөздерінде ерекше мәнге ие.

Кекілбаев шығармаларында шешендік дәстүр ұлттық мұраны бүгінгі заманға сай жаңғыртудың көркемдік құралы ретінде бейнеленеді. Оның кейіпкерлерінің сөздері арқылы тек өткеннің рухани байлығы ғана емес, оның заманауи қоғам үшін өзектілігі де көрінеді.

Мысалы, "Аңыздың ақыры" романында автор шешендік өнерді тек әдеби тәсіл ретінде ғана емес, ұлт болашағы үшін маңызды құндылық ретінде қарастырады.

Кекілбаев шығармаларының шешендік дәстүрді ұлттық құндылықтармен байланыстыруы тақырыбына қосымша нақты мысалдарды ұсынуға болады:

1. Абылай ханның шешендігі ("Үркер" романынан):

Абылай ханның халықты бірлікке шақыратын сөздері оның көшбасшылық қабілетін ғана емес, ұлттық құндылықтарды да бейнелейді:

"Халықтың күші – бірлікте. Бірлігі мықты елді жау ала алмайды. Біздің тағдырымыз – ынтымақта."

Бұл сөздер қазақтың біртұтастығын сақтап қалудағы маңызды идеяны жеткізеді.

2. Қазыбек бидің әділдігі ("Елең-алаң" романынан):

Қазыбек би бір даулы мәселені шешкен кезде былай дейді:

"Ел билеу – ерлік қана емес, кемел ақыл мен әділет жолын табу. Әділдіктің соңы – татулық."

Бұл жерде шешендік тіл арқылы ел ішіндегі татулық пен әділеттілікті насихаттау ұлттық құндылықтармен үйлеседі.

3. Төле бидің нақыл сөзі ("Елең-алаң" романынан):

Шындық – су сияқты: ол жерді жарып өтеді, бірақ тоқтамайды. Ел билегенде, судай таза болу керек."

Бұл сөзде Төле би ел басқаруда адалдықтың, шыншылдықтың маңызын айшықтап, оны халыққа жеткізу тәсілін шешендік тілмен береді.

4. Әбіштің заманауи ойы ("Аңыздың ақыры" романынан):

Кейіпкердің ойынан:

"Тарих – ұрпақтың айнасы. Біз бабаларымыздың сөзін ұмытсақ, өзіміздің кім екенімізді ұмытамыз."

Бұл шешендік сөз арқылы Кекілбаев ұлттық құндылықтарды сақтаудың маңыздылығын қазіргі заман оқырманына жеткізеді.

5. Ұлттық болмысты сақтау туралы ("Үркер" романынан):

"Елді сақтап қалу – тілін, дәстүрін сақтап қалу. Тілің жоғалса, жерің де жат болады."

Бұл сөздер ұлттық құндылықтардың басты тірегі – тіл екенін, оның шешендік дәстүр арқылы көрініс табатынын меңзейді.

6. Жастарға насихат ("Аңыздың ақыры" романынан):

"Біздің мұрамыз – сөзде. Сөз – қару, сөз – күш. Оны дұрыс қолданбасаң, бәрін жоғалтасың."

Кейіпкердің сөзі арқылы Кекілбаев шешендік өнердің жастар тәрбиесіндегі орнын айқындайды.

Ә. Кекілбаевтың шығармаларындағы кейіпкерлер шешендік тіл арқылы өз заманының маңызды мәселелерін көтеріп, ұлттық рухты бейнелейді. Мысалы, "Үркер" романындағы Абылай хан мен оның төңірегіндегі тұлғалардың сөздері қазақ халқының бірлікке, әділеттілікке ұмтылысын көрсетеді. Кейіпкерлердің айтқан ойлары олардың ішкі жан-дүниесін ғана емес, сонымен қатар халықтың мінез-құлқын, өмірге деген көзқарасын бейнелейді.

"Аңыздың ақыры" романында шешендік тіл арқылы тарихи тұлғалардың өзара қарым-қатынасы мен олардың әлемге деген көзқарасы айқындалады. Мұндай тәсіл ұлттық болмыстың ерекше қырларын көрсетуге мүмкіндік береді. Шешендік дәстүрдің көмегімен Кекілбаев кейіпкерлері терең философиялық ойларды, адамгершілік қағидаттарын, және ұлттық дүниетанымды жеткізе біледі.

Әбіш Кекілбаев шығармалары жастарға ұлттық құндылықтарды жеткізудің тамаша құралы болып табылады. Шешендік өнерді қолдану арқылы автор тарихты оқырман санасына жақындатады. Жастар бұл шығармаларды оқи отырып, өз халқының тарихи тағылымы мен мәдени мұрасын түсінеді. Мысалы, "Елең-алаң" романындағы кейіпкерлердің даналық сөздері мен өмірлік философиясы жастарға ой салып, оларды ұлттық құндылықтарды бағалауға шақырады.

Кекілбаев шығармаларының диалогтарында кездесетін шешендік тәсілдер – заманауи оқырманға тәрбие мен рухани құндылықтарды жеткізудің ерекше формасы. Бұл шығармалар қазақтың дәстүрлі ой-өрісі мен мәдениетін жастар арасында насихаттауға үлес қосады. Мысалы, Қазыбек бидің "Досыңды мақтағанмен озбайсың, дұшпаныңды даттағанмен тозбайсың" деген сөздері қазіргі жастардың өмірлік ұстанымдарын қалыптастыруға бағыт береді.

Әбіш Кекілбаев шығармаларында Қазыбек би, Төле би және Әйтеке би секілді тарихи тұлғалардың бейнелері шешендік өнер арқылы беріледі. Бұл билердің нақыл сөздері мен шешендік шеберліктері шығармалардың ұлттық болмысты бейнелеудегі рөлін күшейтеді. Мысалы, Қазыбек бидің "Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз" деген сөздері халықтың табиғатын, оның бірлік пен бейбітшілікке деген ұмтылысын көрсетеді. Бұл билердің сөздері арқылы автор қазақ халқының ұлттық ерекшеліктерін, рухани құндылықтарын терең ашады.

Кекілбаев шығармаларындағы шешендік дәстүр қазіргі оқырманға ұлттық құндылықтарды түсіндіру мен жеткізудің тиімді жолы болып табылады. Бұл дәстүр арқылы оқырман халқымыздың рухани байлығын тереңірек түсініп, оның қазіргі заманға сай өзектілігін бағалай алады. Шешендік өнердің мазмұны мен формасы қазіргі қоғамның мәдениеті мен әдебиетінде де үлкен рөл атқарады.

Мысалы, "Елең-алаң" романындағы Төле би, Қазыбек би және Әйтеке би секілді тарихи тұлғалардың бейнесі арқылы қазақтың бірлік пен әділеттілікке негізделген ұлттық құндылықтары дәріптеледі. Қазіргі оқырман бұл шығармаларды оқи отырып, өткен дәуірдің тәлімін, шешендік өнердің құндылығын және ұлттық мұраның маңыздылығын түсінеді.

Шешендік дәстүрдің заманауи маңыздылығы – оның адамның ішкі рухын байытуы мен ұлттық сәйкестікті нығайтуы. Әбіш Кекілбаевтың шығармаларындағы шешендік сөздер оқырманды терең ойға батырып, оның туған жерге, ұлттық мұраға деген құрметін арттырады. Бұл қасиеттер қазіргі жаһандану дәуірінде ерекше маңызды.

Әбіш Кекілбаевтың шығармаларындағы шешендік дәстүр ұлттық әдебиетіміздің баға жетпес қазынасы болып табылады. Ол шешендік өнерді тек тарихи құндылық ретінде ғана емес, заманауи оқырманға ой салып, рухани байлықты бағалаудың құралы ретінде ұсынады. Шешендік дәстүрдің Кекілбаев шығармаларындағы көрінісі қазақ әдебиетінің уақытпен үндескен мәңгілік құндылығы екенін дәлелдейді.

Шешендік дәстүрдің тереңдігі мен оның әдебиеттегі рөлін түсіну – тек қазақ оқырманы үшін ғана емес, жалпы адамзаттық мәдениет үшін маңызды. Әбіш Кекілбаевтың шығармалары осы рухани байлықты әлемге танытудың айқын үлгісі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кекілбаев Ә. "Үркер". – Алматы: Жазушы, 1981.
2. Кекілбаев Ә. "Елең-алаң". – Алматы: Өлке, 1997.
3. Кекілбаев Ә. "Аңыздың ақыры". – Алматы: Жазушы, 1982.
4. Сейітов С. Қазақтың шешендік өнері. – Алматы: Ғылым, 2003.
5. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Санат, 1991.
6. Мұқанов С. Қазақ қауымы. – Алматы: Рауан, 1994.
7. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987.

ӘОЖ 82-313.1

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘЙЕЛДЕР БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ РӨЛІ

*Борашева Салтанат Жанғалиқызы
Жаңақала мектеп-гимназиясы, педагог-зерттеуші
Батыс Қазақстан облысы, Жаңақала ауданы*

Аннотация: В статье автор рассматривает анализ истории и эволюции образа женщины в казахской литературе, демонстрация их роли в обществе и рассмотрение особенностей образа женщины в современной литературе.

Ключевые слова: образ женщины, казахская устная литература, современная литература, литература и общество

Қазақ әдебиеті әйелдер бейнесін тарихи, мәдени, және әлеуметтік контексте байытатын құбылыс. Бұл мақалада әйелдердің әдебиеттегі рөлі мен орны түрлі шығармалар арқылы дәлелденеді.

Қазақ әдебиеті – терең тарихы, бай мәдениеті және күрделі әлеуметтік құрылымы бар халықтың рухани әлемінің айнасы. Қазақ әдебиетінің дамуы халықтың мәдениеті мен дүниетанымының, сондай-ақ, тарихи кезеңдердегі әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың әсерімен тығыз байланысты. Әдебиетте әйелдер бейнесі әрдайым маңызды орын алып, олардың рөлі мен статусы қоғамдағы өзгерістермен бірге өзгеріп отырды.

Ежелгі дәуірден бері қазақ әдебиетінде әйелдер көбінесе ана, жар, адал жар, тәрбиеші рөлінде көрінеді. Олардың бейнелері шығармаларда әсемдік, сүйіспеншілік, және адалдық символы ретінде сипатталады. Мәселен, халықтың ауыз әдебиетінде, дастандар мен жырларда әйелдер сұлулық, ерлік, және патриотизмнің нышаны болып табылады. «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» сияқты шығармаларда Баян Сұлу өз сүйіктісіне деген адалдығын, махаббатын және қасіретін көрсетеді. Мұндай кейіпкерлер арқылы қазақ әйелінің ішкі дүниесі, рухани күш-қайраты көрініс табады.

Кеңес дәуірінде әйелдер бейнесі жаңа рөлдермен толықтырылды. Бұл кезеңде әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктері кеңейіп, олар қоғамда белсенді рөл атқаруға мүмкіндік алды. Білім алу, еңбек ету, және саяси құқықтарды иелену – бұл әйелдердің қоғамдық өмірдегі белсенділігінің көрінісі. Көптеген әдеби шығармаларда әйелдер қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуында маңызды рөл атқарады. Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ әдебиетіндегі әйелдер бейнесі одан әрі тереңдей түсті. Әйелдердің өмірі мен олардың қоғамдық статусы жайында жаңа көзқарастар пайда болды. Заманауи авторлар, әйелдердің құқықтары, гендерлік теңдік, және әйелдердің қоғамдағы рөлі туралы мәселелерді

ашық талқылайды. Бұл кезеңде әйелдер тек аналар мен жарлар ғана емес, сондай-ақ, өз құқықтары үшін күресуші, білімді және белсенді азаматтар ретінде бейнеленеді.

Әдебиеттегі әйелдер бейнесі – ұлттық мәдениет пен дәстүрлерді сақтаушы, әлеуметтік мәселелерді көтеруші, және халықтың рухани әлемін байытушы. Әйелдер қоғамда тек отбасылық міндеттермен шектелмей, ұлттық қалыпты сақтауда, қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуына, және мәдениетке үлес қосуда маңызды рөл атқарады. Қазақ әдебиетіндегі әйелдер бейнесінің эволюциясын зерттеу арқылы, біз қоғамның тарихи кезеңдердегі өзгерістерін, әйелдердің құқықтары мен статусының динамикасын, және олардың қоғамдағы маңызын терең түсіне аламыз.

1.1. Қазақ ауыз әдебиеті және әйелдер бейнесі

Қазақ әдебиетіндегі әйелдер бейнесі халықтың мәдениеті мен рухани дүниесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Ежелгі замандардан бері ауыз әдебиеті, дастандар мен жырларда әйелдер сұлулықтың, адалдықтың, және батырлықтың символы ретінде көрінеді. Әйелдер көбінесе отбасылық, әлеуметтік, және рухани құндылықтарды сақтаушылар, тәрбиешілер ретінде сипатталады.

Қазақ ауыз әдебиеті – қазақ халқының тарихы, мәдениеті, дәстүрі мен дүниетанымының көрінісі. Бұл әдебиетте әйелдер бейнесі ерекше маңызды орын алады, себебі әйелдер көбінесе халықтың рухани және мәдени өмірінде орталық рөл атқарған. Әйелдердің бейнесі қазақ халық дастандарында, жырларында, мақал-мәтелдерінде және аңыздарында жан-жақты көрсетілген.

1. Қазақ ауыз әдебиетінде әйелдер бейнесінің символикасы

Әйелдер қазақ ауыз әдебиетінде әсемдік, адалдық, даналық, және мейірімділік символы ретінде бейнеленеді. Олар халықтың рухани байлығын, мәдениетін, және ұлттық құндылықтарын сақтау мен беруде басты рөл атқарады.

Мысал: «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» дастанында Баян Сұлу – сұлулықтың, адалдықтың және махаббаттың символы. Оның тағдыры, қасіреті мен жан дүниесі арқылы әйелдердің өмір сүру мәні терең баяндалады. Баян Сұлу – нағыз қазақ қызы, ол өзінің сүйіктісіне адал, ерліктің, шыдамдылықтың үлгісі болып табылады.

2. Әйелдер бейнесі халық дастандарында

Халық дастандарында әйелдер бейнесі көбінесе батырлармен қатар тұрады. Олар кейде батырлық, кейде ақылдылық арқылы қиындықтарды жеңуге көмектеседі.

Мысал: «Алпамыс» дастанында Гүлбаршынның бейнесі – сұлулық пен күштің, ақылдылық пен даналықтың үлгісі. Гүлбаршынның Алпамысқа деген сүйіспеншілігі, қиыншылықтармен бірге күресуі, әйелдердің қоғамдағы белсенді рөлін көрсетеді.

3. Әйелдер мен аналар

Ана бейнесі қазақ ауыз әдебиетінде ерекше орын алады. Ана – отбасының ұйытқысы, дәстүрлер мен тәрбиенің сақтаушысы. Әйелдердің аналық рөлі, балаларына деген махаббаты мен қамқорлығы әдебиетте кеңінен суреттеледі. Мысал: «Жиренше шешен» аңызында Жиренше шешеннің анасының рөлі – оның тәрбиесі мен даналығы арқылы баласының үлкен тұлға болып қалыптасуына әсер етеді. Ана – бала тәрбиесінің, дәстүрдің, және ұлттық мәдениеттің мұрагері.

1.2. Қазақ қоғамындағы әйелдердің тарихи рөлі

Тарихи кезеңдерде қазақ әйелдері қоғамда маңызды рөл атқарған. Олар тек отбасындағы аналар, әйелдер ғана емес, сонымен қатар, қоғамдық өмірдің белсенді қатысушылары болды. Қазақ қоғамында әйелдердің отбасылық рөлі мен құқықтары, көбінесе, дәстүрлермен, ұлттық мәдениетпен айқындалды.

Мысал: Қазақтың дәстүрлі қоғамында әйелдер шаруашылық жұмыстарға, мал бағып, үйдің тіршілігін ұйымдастыруға белсенді қатысқан. Бұл олардың физикалық және рухани күш-қуатын, шыдамдылығын және еңбекқорлығын көрсетеді.

1.3. Кеңес дәуірі және әйелдер статусының өзгеруі

Кеңес дәуірінде әйелдерге берілген құқықтар мен мүмкіндіктер едәуір кеңейді. Әйелдер енді тек отбасының тірегі емес, сонымен қатар, қоғамның барлық саласында, әсіресе, білім, медицина, және өнерде белсенділік танытатын тұлғалар болды.

Кеңестік кезеңде әдебиетте әйелдердің бейнесі әлеуметтік, саяси, және экономикалық контекстте тереңдетіліп, әйелдердің білім алу, еңбек ету, және саяси құқықтарға ие болуы мәселелері маңызды орын алды.

Мысал: Ғабит Мүсіреповтің "Ананың жылы алақаны" романы. Бұл шығармасында ананың рөлі мен балаларын тәрбиелеудегі маңызы, сондай-ақ, қоғамның дамуына әйелдердің қосқан үлесі туралы баяндалады. Мүсірепов ананың мейірімділігі, адалдығы, және күш-қуаты арқылы әйелдердің отбасы мен қоғамдағы орнының маңыздылығын көрсетеді.

2.0. Тәуелсіздік кезеңі және әйелдер бейнесінің жаңаруы

1991 жылы Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, қазақ әдебиетіндегі әйелдер бейнесі жаңа контексте, жаңа көзқарастармен толықтырылды. Әйелдер қоғамдағы рөлі, құқықтары, және теңдік мәселелері белсенді түрде талқылануда.

Заманауи авторлар әйелдердің әлеуметтік, экономикалық, және мәдени өмірдегі рөлін тереңдетіп, олардың күрделі мәселелерін жан-жақты қарастырады. Бұл кезеңде әйелдер тек отбасылық

міндеттерімен шектелмей, қоғамдық өмірде белсенді болып, өз құқықтары мен мүмкіндіктері үшін күресуде.

Мысал: Дидар Амантайдың "Таным" романы. Романда әйелдер өз орнын табу, қоғамдағы стереотиптермен күресу, және әлеуметтік статусын көтеру мәселелерін көтереді. Әйелдер тек жеке тұлғалар емес, сонымен қатар, қоғамның дамуында маңызды рөл атқаратын субъектілер ретінде сипатталады.

2.1. Қазақ әдебиетінің дамуы және әйелдер бейнесі

Қазақ әдебиетіндегі әйелдер бейнесінің эволюциясы, қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуымен байланысты. Әдебиетте әйелдер тек аналар мен жарлар емес, сонымен қатар, білімді, еңбекқор, қоғамның белсенді мүшелері ретінде көрінеді.

Мысал: Тәуелсіздік кезеңіндегі жаңа авторлар, олардың шығармаларында әйелдердің құқықтары, гендерлік теңдік, және әлеуметтік мәселелер басты тақырып ретінде қарастырылады. Заманауи әйелдер жазушылары, өздерінің шығармаларында әйелдердің құқықтары мен статусы, гендерлік теңдік, және қоғамдағы рөлі туралы пікірлерін білдіруде.

2.2. Қорытынды

Әйелдер бейнесі қазақ әдебиетінде тарихи контекстен бастау алып, мәдени және әлеуметтік өзгерістермен бірге дамып отыр. Әйелдердің рөлі мен статусы, дәстүрлер мен заманауи көзқарастар арқылы формаланып, әдебиетте кеңінен көрініс табуда. Қазақ әдебиетінің дамуында әйелдер бейнесінің эволюциясын зерттеу, бізге қоғамның тарихын, әйелдердің құқықтары мен міндеттерінің динамикасын, және олардың әлеуметтік рөлінің маңыздылығын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақ әдебиетінде әйелдер бейнесі көпқырлы, тарихи кезеңдерге байланысты өзгеріп, дамып отыр. Әдебиет арқылы әйелдердің қоғамдағы рөлі, құқықтары, және күрестері көрсетіледі. Әйелдер бейнесі – бұл тек отбасындағы аналар мен жарлар ғана емес, сонымен қатар қоғамның белсенді мүшелері. Қазақ әдебиеті әйелдер бейнесін әрі қарай жаңғырта отырып, олардың қоғамдағы маңызын арттыра береді.

Қазақ ауыз әдебиетінде әйелдер бейнесі көпқырлы, ол ұлттық мәдениет пен дәстүрдің, рухани байлықтың, және әлеуметтік құрылымның негізгі элементі болып табылады. Әйелдер әдебиетте тек жеке тұлғалар ғана емес, сонымен қатар, қоғамның дамуына, ұлттық мәдениетті сақтауға және ұлттық қалыптастыруға ықпал етуші ретінде сипатталады. Әдебиеттегі әйелдер бейнесі қазақ халқының тарихымен, дәстүрлерімен және мәдениетімен тығыз байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мүсірепов, Ғ. (1970). Ананың жылы алақаны. Алматы: Жазушы
2. Кекілбаев, Ә. (1992). Ақиқат. Алматы: Жазушы.
3. Мұқанов, С. (1956). Ботакөз. Алматы: Жазушы.
4. Амантай, Д. (2011). Таным. Алматы: Фолиант.

ӘОЖ 82-313.1

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ТҰРМЫСТЫҚ ЗАТ АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ КӨНЕ СӨЗДЕР

Нахуанова Амангул Жаксылыковна
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
«Аңқаты ЖОББМ» КММ
Аңқаты ауылы, Теректі ауданы

Аннотация: Древние слова, связанные с названиями бытовых предметов в поэзии жырау, являются отражением образа жизни и традиционной культуры казахского народа. Через них мы познаем быт, материальную культуру и уклад жизни казахов прошлых веков. Эти архаичные слова в произведениях жырау представлены как неотъемлемая часть повседневной жизни и обычая народа.

Ключевые слова: поэзия жырау, древние слова, бытовые предметы, материальная культура, традиции.

«Тіл – ұлттың жаны» деген ұлы адамдар. Ертегі – жырлардағы, бұрын өткен ақын – жыраулар шығармашылығындағы сөздердің басым көпшілігі бұл күнде де қалың оқырманға әбден таныс, мән – мағынасы түсінікті сөздер. Бірақ, сонымен қатар, бұларда жырланған тақырыпқа, көнеден келе жатқан образдарды пайдалануға, ескі тұрмыс – салтқа, әскери атауларға, діни атауларға тағы басқа байланысты түсініксіз сөздер бар. Бұл күнде ұмыт бола бастаған немесе мүлде ұмытылған, я болмаса мағынасы өзгерген сөздер мен тіркестердің кездесуі табиғи да, заңды. Сондай сөздердің сырын біліп, қолданылған жердегі мағынасын түсіну, олардың түп – төркінін танып отыру өте – өте қажет.

Уақыт өте келе өр заманның өз талабына сай осы көнерген сөздердің мағынасы ұмтыла бастаса да, «дәстүрдің озығы бар, дәурені тозығы бар» дегендей, бұлардың қайтадан жаңғырып, қазіргі ұрпақтың есіне салу әрбір адамның міндеті деп білемін.

«Тарихты сезіну, оған қызығу, тарих тереңіне ұмтылу, одан өз халқының тамырын іздеу – қоғамдық сананың жоғарғы дамуының белгісі», -деп, орыс жазушысы Ф. Кузнецов дәл айтқан. Шынында да, кешегі тарихқа бүгінгімізді толық орнықтыру үшін оралатынымыз рас. Заманымыздың ұлы ойшылы, қарымды қаламгер Шыңғыс Айтматов: «Әдебиеттің мақсаты – адамзат құбылысын тану. Бұл іске тарихсыз жетістікке жету мүмкін емес», - дейді.

Тіл – өмірмен өзектес, жанды құбылыс. Сондықтан, оның сөздік құрамы әрдайым өзгеріп, толығып, дамып отырады. Әр дәуір, өр қоғам, өр халық өзіне қажет жаңалықтарды туғызса, сол жаңа зат, құбылыс, ұғым, іс – әрекеттің өз атаулары пайда болады. Ғасырлар бойы жасаған халық өзінің саяси – әлеуметтік тіршілігіне орай өзінің төл мәдениетін қалыптастырған. Талай – талай қилы кезеңдерді, аласапыран замандары басынан кешірген қазақ халқының да көшпелі тіршілігіне лайық өз мәдениеті болған, әдебиеті, музыкасы, қолөнері дамыған. Солар арқылы халық ғасырлық арман – мұратын білдірген, тарихын бйнелеген. Олардың халықтың шежіресі де, этнографиялық да, талантты да, ерлік, елдік қасиеті де көрінген. Сол арқылы XV ғасырда дүниеге келе бастаған жыраулар поэзиясы дәлел.

Жырау – ерте кездегі халық поэзиясы дамытушы, өнегелі ақын, әрі елдің ақылгөй ақсақалы. Жырау атауы «Жыр» сөзінен туындайды. Махмұд Қашғари жырау сөзін (йығару) өлең шығару, музыкант деп түсіндіреді. Жыраулықтың ең басты белгісі ақынның, ақындық таланттың арқасында халық ішінде зор бедел тапқан. Жырау бірте – бірте тайпа көсемі дәрежесіне дейін көтерілетін болған. Ескі заманда ру көсеміне жаугершілік күндері қолбасы батыр міндеті жүктелген. XV- XVII ғасырларда жасаған Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет, Жиёмбеттер тек жырау ғана емес, әрі ру, ұлыс басшысы, әрі батыр, яғни шын мәніндегі жыраулар болған. Сәуегейшілдік, батагөйшілдік, түс жору, ырым айту, табиғат құбылыстарына тағы да басқа жайларға қарай болжамдар жасауда (абыздың кейбір функцияларын атқару) – көне дәуір жырауларына тән қасиет. Әйткенімен жырау бағзы замандардың өзінде ең алдымен сөз зергері ретінде танылды.

XV- XIX ғасырлар арасында өмір сүрген, үлкен даңққа бөленген жыраулар өмірі күрес үстінде өтті. Олардың шығармашылық бейнесі оның қоғамда алатын орнына байланысты. Жыраулар туындылары көңіл пернесін дөп басар әсерлігімен, көздегенін орып түсер өткірлігімен, аз сөзге көп мағына сыйғызған нақтылығымен, сұлу сазды көркемділігі, асау серпінді қуатымен ерекшеленеді. Жырау поэзиясында ғасырлар көбінен өтіп, біздің дәуірге жеткен шағын көлемді, шымыр толғауларынан көне заман таңбасы – түз тұрғынның дүниетанымы, адамдық табиғаты, мінез ерекшеліктері, моралдық, эстетикалық қағидалары анық аңғарылады.

Этникалық төлтума ерекшелігін мүлтіксіз сақтап келген ұлттық тіліміздің өн бойында сыры ашылмаған қатпарлар аз емес. Солардың бірі – XV – XIX ғасырларда өмір сүрген қазақтың жырауларының толғауларында, бұл күнде аса көп қолданылмайтын, мағынасы күнгіт тартқан немесе түсініксіз көне сөздер. Лексикада халықтың тұрмыс – тіршілігін бейнелейтін бір топ сөздер де бар. Үй жабдықтарының атаулары да бүгінде қолдану аясы тарылған, ескі, байырғы сөздер қатарынан орын алады. Тұрмыстық зат атауларына байланысты көне сөздерді жыраулар поэзиясынан іздеп, таба білдім. Оларға: жамшы, қамқап, бөз, күдері, талыс, шөншік, саптыаяк, саба, қамқа, алафа, сарт, кірт, кілең.

Жамшы. Көне сөздердің бірі, тұрмыстық зат атауы. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі жамшы сөзін «бағалы матадан оюлап істеген төсек жапқыш» [5, 262-бет] деп анықтайды. XVIII ғасыр жырауы Үмбетейдің жырында кездеседі.

Азу тісі қаладай

Жабуы жамшыдай

Құйрығы қамшыдай

Бура сойған не сұмдық! [3, 82-бет]7

Қамқап. Қолданылу аясы тарылған сөздердің бірі. Ертеректегі мағынасы «қамқа терісінен істелген қымбат бағалы киім, ішік» [5, 468-бет]

XVII ғасырда жасаған іскерлігімен, ерлігімен танылған жырау Жиёмбетте:

Күлдір – күлдір кісінетіп,

Күреңді мінер ме екенбіз.

Күдеріден бау тағып,

Қамқапты киер ме екенбіз?! – деген тармақтар өрілген. [3, 48-бет]

Кілең. Ертеректе қолданылған киім – кешек атауы. Түркі тілдеріне тән, байырғы сөз. Негізгі мағынасы тон. [5,436-бет] XVI ғасырда Доспамбетте:

Кілең бұздай кілшейтіп

Көбелер киген өкінбей. [3, 25-бет]

Бөз. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Жұқа, болбыр, бостану мата» делінген. Ал, ауыспалы «нашар, жаман, бос, құнсыз» деп көрсетіліпті.[5,141-бет].

Келіп едім өзіңе,

Түнеуге айтқан сөзіңе

Тіпті разы болмаймын
Керегенің басында
Екі қары бөзіңе – деген жолдар XIX ғасырда өмір сүрген Бұхар жырау толғау қолданылған. [3,63-бет]

Алафа. « Олжа, пайда, табыс, пара, алым, ауыз бастырық» немесе екінші мағынасында «ескі әдет – ғұрып бойынша берілетін көделі сыйлық, жөн – жоралғы» деп түсіндірмеде анықталған.[5,38-бет]

Айбалтасын алтынменен булатқан,

Алафасын арттырып,

Арпалап атты қуантқан...

Осы жолдар XIX ғасырдағы Бұхарда кездеседі.[3,72-бет]

Күдері. Әбден иі қанып, жұмсалтылған тері. Бүгінгі таңда мағынасы тұманданған байырғы сөздердің бірі. Жұмсартылған бұлан не бұғы терісі. [5,423-бет] XVI ғасыр тұлғасы Доспамбетте:

Күдеріде бау тағып

Кіреуке киер күн қайда – деген жолдар ұшырасады. [3,28-бет]

Талыс. Ерте кезде қолданылған жылқының бас терісінен жасалған, оны – мұны салып қоятын ыдыс.[5,779-бет]. XIX ғасыр азамты Бұхар жырауда кездеседі.

Мен Арғын деген арыспын,

Азуы кере қарыспын

Сен – бұзау терісі шөншіксің,

Мен – өгіз терісі таныспын – дейді.[3, 60-бет]

Шөншік. Бұхар жырау жырларында қолданылған ескі сөздің бірі. « Иленген бұзау терісінен жасалған ұсақ- түйек салатын шағындау ыдыс». [5,923-бет]

Саптыаяқ. Ағаштан шауып жасалған аяқ ыдыс. [5,709-бет].

Саптыаяқ ерінді,

Қидасын көрі жілікті

Омырауы есіктей,

Мойынды еті бесіктей...

Таңбалап мінер ме екеміз?!

Осы жолдар XVII –XVIII ғасырларда өмір кешкен Ақтамберді жырауда қолданылған. [3,72-бет]

Саба. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «жүнін қырқып, ысқа салып, жылқы терісінен жасалған, негізінен қымыз ашытатын ыдыс» деп көрсетілген. [5,694-бет].Осы мәндегі сөзді Доспамбет жырау толғауларынан кездестіреміз.

Шалғынына бие біз байлап

Орындықтай қара сабадан

Бозбаламен күліп – ойнап,

Қымыз ішер күн қайда?

Саба сөзінің түсіндірмеде басқа да ауыспалы мағыналары көрсетілген. [3,29-бет]

Қамқа. « Алтындатқан яки күмістеткен, зерлі жіппен тоқылған жібек мата» Екінші түсінігі «қара түсті терісі қымбат, көбіне суда өмір сүретін аң, қама».[5,468-бет]

XIX ғасыр жырауы Бұхар поэзиясында бірінші мағынамен сәйкес келетін қамқа атауы қолданылған.

Хандар киген қамқа тон,

Шүберек болар тозған соң...[3,64-бет]

Кісе.Алтын, күмістен, жезбелерімен безеп жасаған қалталы белбеу.[5,440-бет]

Этнографиялық жағынан алғанда қымбат саналатын кісені адамдар қиыншылық көргенде, тәңірге жалбарынғанда белден шешіп, мойнына салады екен. Мысалы:

Ақ боз атты шалғанда,

Мойнына кісе салғанда,

Бабай түкті шашты абыз

Сауап бата алғанда... деген жолдар өлең – жырларда кездеседі. [3,57-бет].

Жалпы кім- кімге де ана- тілінің сөз сырына үңілу артық болмайды.

Ұлы ақын Абай айтқандай «пенде адам болып жаратылған соң, дүниеде ешбір нәрсені қызық көрмей жүре алмайды. Сол қызықты нәрсесін іздеген кезі өмірінің ең бір қызықты уақыты болып ойында қалады». Ал ана тілінің бары мен бояуын, сөздерінің нәрі мен нақышын қызықты құбылыс деп, оны білмекке ұмтылу да бір ғанибет. Әсіресе, бүгіндегідей ел болып етегімізді жиған кезде ана тіліміз-қазақ тілінің дәрежесі көтеріліп, әлеуметтік жүгі артқан кезде, осы тілдің барша байлығын игеру, тарихын білу, қай сөз қай тілден енді, осыны білу- рухани парызымыз болмақ.

Қай халықтың тарихы да оның тағдырында алуан уақытта айшықты із қалдырған арыс азаматтарымен ажырағысыз байланысты ғой. Әр адам әр дәуірінің өскіні дейді. Әйтсе де, кез- келген тарихи тұлғаның замана төрінен алар орны мен үлес-салмағы, бәрінен бұрын, оның кемеңгерлілігімен, алысқа көз тастап, келешекті кең толғай білумен, һәм туған халқы мен Отан тағдырына деген елжандылығымен өлшенсе керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айғабылов А. Кейбір сөз сырлары / Қазақстан мектебі, 1981, №3/716/.
2. Әбіласов Ә. Көне сөздер құпиясы: Тарихи зерттеу. Алматы, Ана тілі, 1995, /806/
3. Жеті ғасыр жырлайды, Алматы, “Жазушы”, I том, 2021.
4. Жеті ғасыр жырлайды, Алматы, “Жазушы”, II том, 2021.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, Алматы, “Дайк-Пресс”, 2008
6. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Хрестоматия. Алматы, 1993.
7. М.Мағауин Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет (XV-XVIII ғ.) 3 кітап. Оқулық.
8. Нұрмағамбетов Ә.Сөз сырына саяхат. Алматы, «Жалын», 1990.
9. Сүйіншәлиев Х.XVI-XIX ғ. Қазақ әдебиеті. Алматы, 1961.

ӘОЖ 82-313.1

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ДҮНИЕТАНЫМЫ:
САКРАЛДЫ ГЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ МӘДЕНИ-ТІЛДІК КӨРІНІСТЕР**

*Умарова Камила Алтынбекқызы, 2 курс магистранты
Баишев университеті
Ақтөбе қаласы*

Аннотация: В данной статье рассматривается сакральная география казахского народа через призму культурно-лингвистических явлений. Особое внимание уделяется связи между топонимами, легендами и фольклорными мотивами, отражающими мировоззрение казахов и их отношение к сакральному пространству. Анализируется влияние сакральных мест на формирование национальной идентичности, а также их роль в сохранении исторической памяти. Исследование базируется на данных топонимических источников, письменных памятников и устных преданий, что позволяет выявить ключевые концепты сакральной географии казахского народа.

Ключевые слова: сакральная география, топонимы, фольклор, культурно-лингвистический анализ, национальная идентичность, историческая память, казахская культура.

Адамның әлемді, өзін қоршаған ортаны және ондағы өзінің орнын түсінуі – дүниетанымдық синкретизмнің бір көрінісі болып табылады. Бұл синкретизм адамның әлеуметтік және рухани тәжірибесін жинақтап, оның өмірлік бағдарларын қалыптастырады. Кез келген дүниетанымдық жүйе философияның негізгі сұрақтарына өзіндік жауап береді.

Дүниетаным шынайылықтың заңдылықтарын тану деңгейлерін көрсетеді. Ғылым дүниетанымның әртүрлі деңгейлерін бөліп көрсетеді: күнделікті, мифологиялық, діни, философиялық және ғылыми. Бұл деңгейлер адамның өмірге деген көзқарасын қалыптастырып, оның әлеуметтік-адамгершілік идеалдары мен құндылықтарын анықтайды.

Түркі халықтарының рухани жаңғыруы өздерінің шынайы тарихын түсіну және қайталанбас мәдениетін қайта өркендету арқылы жүзеге асады. Түркі халықтарының рухани мәдениеті – әлемдік мәдениеттің бір бөлігі ретінде қалыптасу, құлдырау және қайта жандану кезеңдерінен өтті.

Қазақтар – Еуразияның ежелгі автохтонды халықтарының бірі. Қазақ халқы көптеген тайпалар мен этностарды біріктіріп, Еуразияның тарихи-мәдени мұрасының негізгі жасаушыларының бірі болды. Көшпенді түркілердің этномәдени мұрасын зерттеу арқылы қазақ мәдениетіндегі сакралды ұғымының ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтауға болады.

Қазақ көшпенділерінің дүниетанымы табиғат күштері мен ата-баба рухтарын қастерлеумен тығыз байланысты болды. Дәстүрлі қазақ мифологиясы табиғат құбылыстарын киелі санауға негізделген. Қазақстандық ғалым М.С. Орынбековтің пікірінше, Қазақстандағы діни-философиялық ойлар Тәңірге, Жер-Суға, Ұмай анаға табыну, шаманизм, митраизм, буддизм, манихейлік, несториандық және яковиттік христиандық, зороастризм, шафийттік және ханафиттік мазхабтағы ислам секілді әртүрлі сенім жүйелерінен тұрды. Бұл алуан түрлі діни көзқарастар Қазақстан тұрғындарының бай мәдениеті мен дүниетанымдық бағыттарының әртүрлілігін көрсетеді [1, 25].

Зерттеуші М. Шайкемелев те осыған ұқсас пікір білдіріп, қазақтардың рухани ғұрыптары мен ритуалдарының көпшілігі табиғатпен тығыз байланыста болғанын атап өтеді [2, 76].

Қазақ мифологиясын, фольклорын зерттеу барысында М. Әуезов, Ә. Марғұлан, С. Қасқабасов, Р. Бердібай, А. Қоңыратбаев, Б. Әбілқасымов, А. Сейдимбек және басқа да ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынады.

Қазіргі қазақ ғалымдары Е. Тұрсынов, Қ. Жанабаев, Т. Әсемқұлов, З. Наурызбаева, А. Жақсылықова және басқалар қазақ халқының сакралды әлемін қайта жаңғырту, оның мән-мағынасын ғылыми тұрғыда зерттеу бағытында еңбек етуде.

Қазақ халқының рухани әлемі негізінен мифология мен діни көзқарастарда көрініс тапты. Мұны Күлтегін ескерткішіндегі мына жазба айқындайды: "Жоғарыда көк Тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаратылды".

Сакралды география және тарихи-мәдени мұра

2017 жылы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «Сакралды география» жобасы жүзеге асырылып, «Қазақстанның сакралды географиясы» атты еңбек жарық көрді. Бұл еңбекте тарихи-мәдени мұра объектілерін жүйелеу нәтижелері қамтылған. Бұл объектілер қазақ халқының этникалық жадында сақталған және ұлттық рухани-мәдени негіздің бір бөлігі болып табылады. Бұл мұра ежелгі дәуірден қазіргі уақытқа дейінгі кезеңді қамтиды.

Қазақстанның сакралды объектілері көпқабатты тарихы бар: олар тарихи-мәдени мұралар (ғибадат орындары, көне қалалар, қорғандар, қасиетті бейіттер, петроглифтер) мен табиғи киелі орындарды (таулар, өзендер, бұлақтар, үңгірлер) қамтиды.

Тіл – ұлттың мәдени кодын сақтайтын және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін басты құрал. Кез келген халықтың дүниетанымы, сенімдері мен дәстүрлері тіл арқылы көрініс табады. Түркі халықтарының тілдік қорында сакралды ұғымдарды сипаттайтын көптеген символдық бірліктер бар. Соның ішінде «Мәңгілік ағаш» (Өмір ағашы) және «Қоңыр әулие үңгірі» сияқты мифологиялық нысандардың тілдік бейнесін қарастыру – олардың мәдени-танымдық мәнін ашуға мүмкіндік береді [3, 56].

Мәңгілік ағаш және оның тілдік бейнесі. Түркі халықтарының дүниетанымында ағаштың семантикалық өрісі өте кең. «Мәңгілік ағаш» концепті қазақ тілінде түрлі фразеологизмдер мен метафоралық тіркестерде көрініс табады. Мысалы: «*Жеті атасын білу*» – бұл дәстүр адамның шығу тегін ағаш секілді бұтақтап таралатын құрылым ретінде қарастырады; «*текті ағаштан бұтақ жайған*» – адамның асыл тегін білдіреді; «*қу ағаш*» – өмірлік күші сарқылған адамды сипаттайды.

Бұл қолданыстар түркілік мәдениетте ағаштың генеалогиялық маңызын айқындайды. Өмір ағашының тамыры – өткен шақ пен ата-бабалар рухының символы, діні – қазіргі өмірдің орталығы, ал бұтақтары – келешек ұрпақты білдіреді. Қазақ тіліндегі «*тамырын тереңге жайған*» тіркесі де осы құрылымды сипаттайды.

Отандық ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек, Қ. Сартқожаұлы өмір ағашының түркілердің мифологиялық кеңістігіндегі орны туралы атап көрсетеді. Ол ағаштың ғарыштық мәні бар екенін және оның Көк Тәңірімен байланысын айтады. Сонымен қатар, Ә. Қайдар «мәдени концептілер» тұрғысынан қарап, өмір ағашын түркі халықтарының дүниетанымдық негіздерімен байланыстырады [5, 13].

Шетелдік ғалымдар да бұл ұғымды кеңінен зерттеген. Мысалы, Мирча Элиаде «Шаманизм: архаикалық техникасы» еңбегінде әлемдік ағаштың үш деңгейлі құрылымы туралы айтып, оның шамандық практикадағы рөлін сипаттайды [6, 28]. Клод Леви-Стросс ағаштың символикалық мәнін семиотикалық тұрғыда қарастырып, оны адам мен табиғат арасындағы байланыстың көрінісі деп тұжырымдайды.

Қоңыр әулие үңгірі және оның тілдік көрінісі. Қазақ мифологиясында үңгірлер қасиетті орын ретінде жиі аталады. «Қоңыр әулие үңгірі» атауының өзі мәдени-тілдік мағынаға ие. «Қоңыр» сөзі – қазақ тілінде тұрақтылық, киелілік, даналық мәндерін білдіреді. Мысалы, «қоңыр дауыс», «қоңыр күз» сөз тіркестері сабырлылық пен үйлесімділікті сипаттайды. Ал «әулие» сөзі түркі-исламдық сенімдерге сәйкес киелі, ерекше қасиеті бар адамға немесе орынға қатысты қолданылады.

Қазақ тілінде үңгірдің сакралды мәнін білдіретін бірқатар тұрақты тіркестер бар: «*Жер астынан шыққандай*» – кенеттен пайда болу, тылсымдық сипатқа ие болу; «*Қараңғы үңгірдей*» – белгісіз, жұмбақ кеңістікті сипаттау; «*Тау үңгіріндей терең*» – ойдың тереңдігін бейнелеу.

Бұл тіркестер үңгірдің тек физикалық кеңістік ғана емес, символикалық мәнге де ие екендігін көрсетеді. Қоңыр әулие үңгірі туралы аңыздарда оның шипалы суы емдік қасиетке ие екені айтылады. Қазақ мәдениетіндегі «*киелі су*», «*тіршілік көзі*» ұғымдары осы сеніммен тікелей байланысты. «*Тазарып шығу*», «*киелі бұлақтан су ішу*» секілді тіркестер бұл жерге қатысты сенімдер жүйесін қалыптастырған.

Бұл тұрғыда белгілі этнограф С. Әжіғалиев қазақтардың Жер-Су культі туралы зерттеулерінде Қоңыр әулие үңгірін табиғатпен байланысты киелі орын ретінде қарастырады. Сондай-ақ, орыс зерттеушісі П. Рычков XVIII ғасырдағы жазбаларында үңгірдің ертеден зиярат орны болғанын атап өтеді [7, 53].

Мәңгілік ағаш пен Қоңыр әулие үңгірі – қазақ халқының рухани-мәдени санасында ерекше орын алатын мифологиялық символдар. Олардың тілдік бейнесі ұлттық дүниетанымның көрінісі болып табылады. Өмір ағашы тіршілік пен сабақтастықты білдірсе, үңгір тылсым мен қасиеттілік нышаны ретінде қабылданады. Бұл нысандарға қатысты тұрақты сөз тіркестері мен ұғымдар тек мәдени мұра ғана емес, ұлттық болмыстың тілдегі көрінісі ретінде де маңызды рөл атқарады. Отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері бұл ұғымдардың түркі халықтары арасында кең таралғанын және олардың семиотикалық мәні терең екенін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Орынбеков, М. С. Қазақ философиясының тарихи негіздері. – Алматы: Ғылым, 2004. – 312 б.
2. Шайкемелев, М. Қазақтардың рухани дәстүрлері мен ғұрыптары. – Астана: Фолиант, 2013. – 287 б.

3. Әуезов, М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
4. Марғұлан, Ә. Ежелгі мәдениет куәліктері. – Алматы: Ғылым, 1979. – 356 б.
5. Қасқабасов, С. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 295 б.
6. Сейдимбек, А. Көшпенділер өркениеті. – Астана: Фолиант, 2008. – 400 б.
7. Қайдар, Ә. Мәдени концептілер және олардың тілдік көрінісі. – Алматы: Ғылым, 2004. – 280 б.

ӘОЖ 691.33

АЙТЫС – ТӘЛІМ ТӘРБИЕ МЕКТЕБІ

Мустафина Майгүл Әділбекқызы

К.Сагадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы қаласы

Смағұлова Қанат Хайроллақызы

К.Сагадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы қаласы

Каримбаева Рахима Жанбулатқызы

К.Сагадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы қаласы

Аннотация: У казахского народа немало мастеров искусства айтыса - поэтического жанра устной литературы, сформировавшегося с древнейших времен до наших дней. Жанр айтыса - одно из богатых наследий казахского искусства. Поэтому данные и сведения об айтысах и айтыскерах не остались незамеченными исследователями.

Ключевые слова: жанр айтыса, наследие, искусства айтыса

Қазақ ауыз әдебиетіндегі өзіндік ерекшелігі мол, баға жетпес асыл мұралардың бірі — айтыс. Сан ғасырлар өтсе де бүгінгі күнге дейін шыншылдық қуатының күштілігімен, тақырыптарының сан алуандылығымен, көркемдік жағынан алғанда ерекше тартымдылығымен халықтық рухани қазына деп саналатын айтыс өміршең жанрға айналып отыр. Көпшілік халық жиналған жерде құлақ құрышын қандыратын, ел сүйсініп тыңдайтын сауықшыл сипат алған айтыс театр өнері қалыптаспаған елде барынша қарқын алып дамыды. Айтыс өнері туралы қай кезде болмасын әдебиетші ғалымдар, зертеушілер назарда ұстап, өз пікірлерін білдірген. С.Мұқанов айтыс қазақтың ерте заманнан келе жатқан ауыз әдебиетінің бір саласы екенін, айтыс ақындары қай заманда болмасын күнделікті өмір тіршілігіне кеңінен араласып, халықтың жақсылығын дәріптеуші, кемшілігін сынаушы, тарыққанда ақылшысы, қуанғанда сараптаушысы болғанын айта келіп: «Айтыста озған ақын халық алдында мандат алғандай болады. Бұл мандаттың жазылатын қағазы - халық жүрегі. Ақын халықтың ең сүйкімді, ардақты адамдарының қатарында тұрады. Халықтың ақынды жақсы көруіне себеп, оның шешендігі ғана емес, олардың айтыста, иә басқа шығармаларда халық тұрмысының шындығын суреттеуі, қуанышы мен қайғысына шын көңілмен ортақтасуы», - дейді.[12,156]

Айтыс - ерте заманнан өз жалғасын тауып келе жатқан өнер түрі, ол ежелден сөз жарысы, айтысу ұғымында қолданылып келеді. «Өнер алды - қызыл тіл» деп бағалаған халық айшықты сөз бедері мол ақындар айтысына ерекше мән беріп, ұрпақтан ұрпаққа жалғастырып отырған. Ақындар айтысы қалың ел бас қосқан үлкен жиындарда өтетіні белгілі.

Сондықтан да айтысты табиғатында көпшілік халықтық жанр дейміз. Көпшілік баспа орыны аз болған қазақ елінде суырып салма өнердің майталман шеберлері қалың топтың арасында суырылып сөз сөйлеп, жұртты аузына қарата білген.

«Айтыс - ақындар үшін сөз таласы, сөз барымтасы, сөз майданы ғана емес. Ол - ақындық өнер салыстыратын, жауаптаса отырып, білім шарқын байқататын жер», - деп жазады М.Ғабдуллин .[13,330]

М.Әуезов суырып салмалық қасиеті бар ақын туралы: «Қынаптан қылыш суырғандай жалт еткіш өнер иесі» десе, ары қарай осы пікірді былайша таратады: «Шабыты келген ақпа ақын бабындағы қыранға меңзес, томағасын тартқанда алғыр қыран бар өңірді сәтте көтеріп, шолып өтіп қимыл еткен шөп басын, қыбыр еткен тышқан жүрісін, қылт еткен түлкі түгін лезде шалып қалғандай, айтыс ағымындағы ақпа ақын да сондай көмескіні көргіш, бұлдырды білгіш болмақ шарт. Бұл қасиет оңай орнамайды, ол шын ақпа ақын өнеріне бейім болған күнде де ұзақ сонар жол кешіп, сан айтыста сілкілесе жүріп, сан рет жаға жыртып, тон тоздырып барып келеді». [14,5] Ал С.Мұқанов айтысқа түсетін ақындарды бейгеге қосылатын тұлпарға теңейді. Дүбірлі ірі айтыстарға танымал ақындармен бірге халық арасында атағы енді шығып келе жатқан жас ақындар да қатысып, өз бақтарын сынайды. Сөз барымтасына түскен ақындардың айтысына төрелік айтушы көпшілік болған. Айтысушы ақындар сөз сайысы кезінде бір-бірін аяусыз сынап, қарсыласының ұрымтал жерін аңдып, сол жолда түрлі амал-тәсілдерді ойластырып, жеңіске жету жолында бұлтартпайтын уәж, мағыналы ойлар айтып, сөзбен жығуды көздейді. Бұл ақыннан үлкен білімділікті қажет етеді. Сол сияқты ақындардың қай жерде, кіммен айтысатындығы, жалпы айтыстың қандай тақырыпқа құралатындығы белгісіз болған. Дегенмен ақындар ел ішіндегі өзгерістер мен жаңалықтардан хабардар болып, іштей айтысқа дайындалып жүрген.

Біз өз дәуірінде аты айтыспен белгілі болған талай айтыскер ақындарды білеміз. Сонда айтыс ежелден халық тұрмысында ақынның бірден-бір ақын аталатын өнер мектебі саналып келген.

«Айтыс тек қана сауық-сайран мақсатынан туған емес. Ақындар айтысының сыры бұдан гөрі тереңіректе. Айтыс деген бәрінен бұрын, ақынның көңілінде жүрген көп сырларының жарыққа шығуы деген сөз. Жасынан туған халқының әнін, күйін, өнерін жаттаған, халықтың тағдырына көңіл бөлген, қуанышымен бірге қуанып, қайғысына ортақтасқан өнерпаздар әлеуметтік теңсіздіктерді, халықтың басындағы ауыр қысымшылықты көре білді. Бірақ сондай зорлық пен озбырлықты тікелей әшкере етуге, елдің аңсарын білдіруге тосқауыл болып жататын. Байлар, шонжар балақ, шұбар төс әкімдер үстемдік еткен заманда езілген таптың көңіліндегі мұны мен зарын тікелей ашық айтуына жол жоқ еді. Мұндай

кең мүмкіндік тек айтыс тұстарында туып отырған...

...Айтыс үстінде қандай ауыр, қатаң сөз айтылса да, талай-талай «құпиялары» әшкере болса да кешірімді, сыйымды саналады. Міне, осы себептен де біз өткен замандағы әлеуметтік қайшылықтың, тап тартысының көптеген көлеңкелі жақтарын, жасырын жараларын, әсіресе ақындар айтысынан табамыз десек – бұл бос әсірелеу емес», - деген [15,86] ғалым Р.Бердібаевтың пікірін еске ала отырып, айтысты өмір диалектикасын неғұрлым кең, толық, терең аша алатын, тек қана әділет пен парасатқа бағынатын теңдесі жоқ дара жанр деп қараймыз.

Қазақ халқының ақындық өнерге бейімділігі туралы Ш.Уәлиханов: «Поэзияға бейімдік, әсіресе, бірден төгіп айтқыштық барлық көшпенді расалардың ерекшелігі, - дей отыра, дәлелді пікір айтады. Көшпенді бәдәуилердің кішкентай баласына дейін өздеріне қойылған сұраққа табанда өлеңмен жауап беретіндігін еуропалық саяхатшылар талай рет таңдана жазғанын еске ала отырып, мұндай дәстүр жалпы түркі-монғол нәсіліне де тән екенін пайымдайды. Мұның себебі кең жазира дала табиғатының немесе алаңсыз көшпенді өмірдің өз заңдылықтарынан ба деп сауал қояды; қалай да бұл ерекше құбылыс екенін тұжырымдайды. [19, 77] Қазақтар ертеден-ақ ақындық өнерді, әсерлі, бейнелеп сөйлеуді меңгерген. Бұл тұрасында Радлов, Потанин, Диваев сияқты зерттеушілер көптеген сындарлы пікірлер қалдырғаны белгілі. Біздің халықтың ұлттық сөзге шешендігі мен ағынды жырға дарындылығын оның психологиялық бітімі мен мәдениетіне тән ерекшеліктерінің бірі деп Радлов кезінде дәл айтқан. Ол түркі халықтарының халықтық шығармаларына арналған кітабында қазақ халқының сөз өнеріне деген ерекше қабілетін былайша бағалайды: «Қазақтар өзі тектес басқа халықтардан айырықша сөз мәнерлілігі, ғажайып шешендігі, тапқырлығымен дараланып көзге түседі. Олар мүдірмей, кідірмей, ерекше екпінмен сөйлейді. Өзінің ойын дәл және айқын ұғындыра отырып, өз сөзін белгілі мөлшерде мәнерлеп бере алады. Тіпті ауызекі сөйлесіп отырғанның өзінде оның сөйлемі мен шумақтары ұйқасып, үйлесіп кететіндігі сонша, нағыз өлең екен деп қаласың». [21, 3]

Қазақ халқының бойына біткен дарындылық пен тапқырлық, әдемі теңеу мен салыстырмалар, өткір ойы мен сұлу сөзі жайлы құнды пікірлер қалдырған зерттеуші-ғалымдар еңбегі айырықша. П.М.Мелиоранский болса көптеген ғалымдардың айтқан пікірлерін тұжырымдай келіп, былай дейді: «Зерттеушілердің бәрі де қырғыз (қазақ) тілінің ең таза және ең бай түркі тілдерінің қатарына жататынын мақұлдайды. Қырғыздар қисынын келтіріп әрі жатық сөйлеуге шебер-ақ. Асқан сөзшендігімен көзге түскен ... импровизаторларға зор құрметпен сый-сияпат көрсетеді. Қырғыздардың (қазақтардың – М.М) халықтық әдебиеті өте бай әрі сан салалы». [23, 3]

М.Әуезов айтыс жанры есте жоқ ерте замандардан бері қарай созылып келгенін айта келе: «Халық сүйген жанр болғандықтан, көпшілік мол қолданғандықтан, бұл жанр Қазақстанда кең өріс алып, мол жайылумен келеді. Ең ескі айтыс түрлері қазақ фольклорында топ-топ болып, өзінше хормен айтылатын ескі салт өлеңдерінен басталып, содан бері келе жатқан жеке ақындар айтысына өрістеп, ауысқан тәрізді, [16, 106] – дей келе, ғалым бізге XVI – XVIII ғасырлардың ақындар айтысы туралы деректердің жоқ екенін айтады. Алайда сол ғасырларда да айтыстың болғандығы даусыз.

Түркі тектес халықтарда айтыстың элементтері байқалатын жазба ескерткіштерді ғалым С.М.Исаев «Қазақ әдеби тілінің тарихы» атты еңбегінде атап көрсетеді: «Бәлкім, XI ғасыр ескерткіштері Жүсіп Баласағұнның «Құдатғу білік» шығармасындағы 4 кейіпкердің арасында бақыт, құт туралы сөз сайысы, Махмұд Қашқаридың «Дивани лұғат ат-түрік» атты еңбегіндегі жаз бен қыстың айтысы да, бергін келе шешендік даулар да айтысқа қатысты, айтыс өнерін дамыта түсуге мәні болды». [24, 181]

«Жаз бен қыстың айтысы» өзінің құрылысы, мазмұны жағынан мысал айтысты еске түсіреді. Жаз бен қыстың бір-бірін мадақтап, дәріптеуі немесе жеріне жете сынап, мінеп-шенеуі ақындар айтысына ұқсас. Сөз саптауына келсек:

Көкте тұман қалмады,

Аққу бұлттар шарлады.

Найзағайлар самғады,

Жебесіндей садақтың, - деп келеді. [24, 181]

Сондай-ақ «жаз байлығын қыс берер», «жақсы сөзбен жан емде» және т.б. сөз тізбектерін көруге болады. Жаз бен қысты айтыстыру арқылы ақын табиғат пен адам өмірін байланыстыра, шендестіре бейнелейді.

Сол сияқты С.Торайғыровтың «Айтыс» поэмасында айтысқа тән барлық элементтер қамтылған. Ақын қала мен дала ақынын айтыстыра отырып, сол арқылы қала мен даланың өзіне тән ерекшеліктерін, артықшылығы мен қайшылықтарын талдайды.

Қала ақыны:

Қазақта не бар еді сүйетіндей?

Кетуіне қайғырып күйетіндей?

Сөйлеші, қане маған, не бар еді?

Соншама жүрек сүйіп иетіндей?

Дала ақыны:

Сүйдіріп жүрегімді тартқан менің,

Сарыарқа, Сарыдала туған жерім.

Көк күмбездің астында көк масаты,

Сәулемен алтындаған сары белім... 25, 138] – дей отырып, С.Торайғыров дала ақынының сөзін басымырақ ұстап, қазақтың жерін, елін, табиғатын, игі жақсыларын, батырлары мен ақындарын, салт-дәстүрін мақтан тұта жырлайды және тілі мен дүниетанымының биіктігін суреттейді. Ал қала адамдарының кеңпейіл еместігін, әділетсіздігін баса көрсетеді. Көркемдік жағынан алғанда қазіргі айтыстардан кем емес. Сөйтіп қазақтың ауызша дамып келген поэзия түріндегі әдеби тіл үлгісін дамыта отырып, айшықты сөздерін пайдаланған. Халық тілінің асыл маржандарын теріп, сөз кестесін көркемдеп, көрікті етіп қолданған. Жоғарыда сөз еткен мысалдардан біз айтыстың элементтерін байқағандай боламыз.

Ғалым Болатжан Абылқасымов: «Телқоңыр» атты зерттеуінде «бәдік өлең», «бәдік айтыс» турасында: «...Бәдіктегі қыз бен жігіт өнер жарыстыратын тұлғалар емес, дәстүрлі ғұрыпты орындаушылар ғана. Олардың ауыздарынан шығатын сөз де ақындардікіндей қолма-қол ойдан шығарылатын, суырып салынатын өнер дүниесі емес, көбінесе даяр үлгілер, бұрыннан келе жатқан қалыптасқан текстер болады», - деп айтады [26, 40]

Ертеде өткен ақындардың бәрі дерлік өз шеберліктерін айтыс үстінде шыңдап, белгілі болған. Айтыс – ақындыққа сынақ әрі сын мектебі. Ақынды айтыстан, айтысты ақыннан ажыратуға болмайды. Ақындық пендесіне тәңірінің бір күнде сыйлаған өнері емес, өзінше іштей дамуы, көре-жүре жетілетіні сияқты, айтыстың да сыртқы түрі мен ішкі мазмұнына сәйкес даму диалектикасы бар. Ақындық талант кез келген адамға ғайыптан келіп қонып, атадан балаға мирас болып жалғасып отыратын киелі қасиет емес. Ол ең алдымен тума талант, табиғи дарындылық; содан кейін ғана тәрбие арқылы шыңдалатын қасиетті өнер. Оның өзі де әр ақында әр түрлі деңгейде болуы мүмкін. «Ақындық күш-қуат, табиғи дарынның өмірде әр түрлі болып келетіні сияқты, әр ақынның ұстанған жолы мен мұрат-мақсаты да, қалыпты әдеби дәстүрі де әрқилы. Алайда шетсіз де, шексіз қазақ даласындағы жүйріктігі алуан ақындардың басын құрап топтастыратын да, бірінен бірінің өзінше, даралық қасиеттерін жіктеп саралайтын да бірқалыпты жүйе бар; ол – ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа үздіксіз жалғасып жатқан өнер үлгісі – ақындық дәстүр мәселесі», - деген М.Жармұхамедовтың пікіріне қосыламыз [27,224]. Шын мәнінде есімі халыққа белгілі болған ерекше жүйрік ақындардың айтыстарының ел ішінде кең тарауына жер шалғайлығы кедергі бола алмаған. Айшықты айтыстар кең сахараның қай бұрышында болса да өз тыңдаушысын тауып отырған.

Табан астында суырылып салып жыр төгу ауыз әдебиетінің теңдесі жоқ тамаша дәстүрі десек, ондай дарындылық жүзден шыққан жүйріктердің ғана үлесіне тиген. Әрі айтысқа түсетіндердің жасы, жынысына қарамаған; тек ойы ұшқыр, логикасы мықты, өмір құбылыстарынан хабары мол төкпе ақындар ғана оқ бойы озып алда жүретін болған.

Поэзияның салмағы мен міндеті көбінесе ауызша жедел айтқыштыққа тірелетін болуының төркіні кешегі көшпелі өмірдің тұрмыс қалыбына да байланысты секілді. Кітаптары көп емес елдің мұңайғанда көңіл көтеретін, қуаңғанда серпілетін шағы жиын-тойлар болатын. Ал ондай басқосуларда ешбір ақын қалтасына өлең салып жүрмеген. Өмірдің сан түрлі қажеттері мен сұрауларына өз білігімен, өткір тілімен талдау, бағалау жасау парыз болған. Ақындықтың осындай ділгір, қатал мектебі ғана өлеңге бейімі барлардың дарыны мен дағдысын шыңдаған. Сондықтан да айтыс қай заманда болмасын жас ұрпақ тәрбиесіне жан-жақты өзіндік әсерін тигізетін ең ықпалды жанр болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Мұқанов С. Халық мұрасы. Тарихи-этнографиялық шолу. –Алматы: 2002. -304 б.
2. Қазақ әдебиетінің тарихы. –Алматы: -1964. -1 т. 2-кітап. -201 б.
3. Әуезов М. Жыр алыбы //жинақ // Жамбылдың айтыстағы өнері. –Алматы. -5 б.
4. Бердібаев Р. Саркылмас қазына. –Алматы: Мектеп. – 1983. -248 б.
5. Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар немесе қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазбалар. –Алматы: 1972. -121 б.
6. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. –Алматы: Ана тілі. 1996. -304 б.
7. Әуезов Әдебиет туралы. –Алматы: Санат, 1983. -219 б
8. Торайғыров С. 3 томдық шығ. жин. –Алматы: Жібек жолы. 2003. -238 б.
9. Абылқасымов Б. Телқоңыр. –Алматы: Атамұра. 1993. -175б.

ӘОЖ 691.33

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАЙЛАНЫС АРНАЛАРЫ

М.А. Топаиов

филология ғылымдарының кандидаты

Қазтұтынодағы Қарағанды университетінің доценті.

ҚР, Қарағанды қ

Аннотация: В статье анализируются традиционные основы стихотворений Сакена Сейфуллина. Выявляются особенности литературной преемственности, каналы творческой коммуникации. Дулат, Шортанбай и Мағжан будут идентифицированы.

Ключевые слова: поэт, стихотворение, общество, тема, идея.

Сәкен Сейфуллин – ұлттық поэзияны мазмұндық, көркемдік және шеберлік жағынан дамытуға зор үлес қосқан суреткер. Әрине, Сәкен прозалық шығармалар да жазды. Драмалық туындыларымен де танылды. Алайда, Сәкен поэзияда жарқырай көрінді, шеберлігі де осы жанрда байқалды. Ешбір ақын томаға тұйық күй кешіп, жеке дара дамымайтыны анық. Қай ақын болмасын, ол өзіне дейінгі, болмаса, өзімен тұстас ақындармен тығыз шығармашылық қатынаста, өзара байланыста болып, шеберлігін ұштамақ. Тіпті, оның ұлт әдебиетіне қосар үлес салмағы да осы байланыстар барысында анықталып, шығармаларын салыстыра талдау кезінде олардың рухани үндестігі мен қай әдеби ағым өкілі екені де анықталмақ. Сол себепті біз де Сәкеннің ақындық ізденістерінің бірі ретінде оның басқа ағым –бағыт өкілдерімен шығармашылық байланысын, өзара қарым –қатынасқа түсуін атай аламыз. Ғалым Т.Кәкішев «Өнерге жетіліп, ілгері басу, басқалармен тең болу, елдің отаршылдықтан көріп отырған қорлықтарын айту ағартушы – демократтардың бәріне тән еді», [1,13]-дейді. «Өткен күндер» жинағы дәлел, Сәкеннің алғашқы өлеңдері негізінен, ағартушылық бағытта жазылған, бұл тұста ол ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері шығармаларымен бағыттас-бағдарлас. Оның «Інішегіме», «Оқымаған қазақ», «Жетімге», «Қазақ сабағы», т.б. өлеңдерінің мазмұны, негізгі идеясы Сұлтанмахмұт шығармаларымен өзектес.

Ойынды қой, оқы, інішегім, алға бас!

Жарқыратып, ақ нұрменен көңілді аш.

Балалыққа жас миыңды алдатпа,

Ғылым үйрен, нұрға толсын, кеудең жас.

Бұл шығармашылық байланыс, оның әсер –ықпалы Сәкенге Сұлтанмахмұтпен ғана емес, басқа да ақындармен де рухани бірлесулеріне кең жол ашты.

Жалпы, шығармашылық байланыс арналары көп қырлы болып келеді. Сарындас әдеби ағымдар да бір –біріне ықпал етеді, әсерін тигізеді. Бұл әдебиеттің даму заңдылығы. Әрі әдебиеттің өркендеуіне, поэтикалық формалардың жетіліп, дамуына, сөз өнері иелерінің тіл, стиль төңірегіндегі ізденістерін шыңдай түседі. Бұл Сәкеннің көп өлеңдеріне ортақ сипат. «Сұлу терек», «Міне, көл», «Орман», «Қара жер» өлеңдерінде туған даланың көрінісін, байлығын көріп, шаттанған адамның сезім күйі суреттеледі. Сәкен жастық, махаббат сезімдерін бейнелеуге де табиғат көріністерін молынан пайдаланады. Ақынның «Тау ішінде», «Біздің жақта», «Жазғы түнде» өлеңдері осы сипатта жазылған. Оларда сұлу өлкенің көрінісі жастар көңіл –күйімен байланыстырылады. Табиғат аясындағы сезімнің сұлулығы мен тұрақтылығы, оны ардақтау, қадірлеу идеясы Сәкеннің көптеген өлеңдеріне тән. Ол табиғатты әрқашан оны мекендеген адамның көңіл күйімен байланыстыра жырлады. Лирикалық кейіпкердің еліне, халқына деген сүйіспеншілік сезімі табиғатқа деген іңкәрлік арқылы ашылады. «Қамаудан», «Сағындым» өлеңдері бұған нақты айғақ. «Далада», «Қырда» атты өлеңдерінде ол қоғамдағы өзгерістерді дала желі арқылы таратып, табиғаттың қуанышқа бөленген шат күйіне назар салады.

Есіп кеп, майда желдер таудан асып,

Құшақтап, аймалады амандасып,

Естіген, көрген-білген сырын маған,

Айтысты- қуанысып, сыбырласып,

Күлімдеп гүл шашақтар басын иді,

Құшақтап майда ескек жел беттен сүйді,

Қуаныш сырын айтқан ғашығымдай,

Ескектің көкірегіме лебі тиді.

Ұлы даладағы қуанышты қозғалыс жел бейнесі арқылы өлеңде елес береді. Даланы кезген жел қуанышты хабарды таратып, халықтың тіршілігіне қозғау салып бара жатқандай әсер береді. Өлеңде жел

хабары мен көктемнің сәнді көркі де жарастықты жырланады. Акынның өмірдегі, қоғамдағы, адамның жан – дүниесіндегі қуанышты тұрақты түрде бейнелеп жеткізетін ұғымы – жел. «Көрнекті реалист қаламгерлердің (М.Әуезов, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин) туындыларында көркем шартты бернелердің қызметі елеулі екенін ескермеуге болмайды» [2,56]-дейді зерттеуші Лейла Мұсалы. Сәкен поэзиясының бүкіл өн бойын көктей өтіп үнемі қайталанып отыратын дала, тау, жел т.б. пейзаждық бернелерде символикалық сипат жетерлік. Бұл ретте Мағжан еріксіз еске түседі. Демек, Сәкен мен Мағжанның өлеңдеріндегі символдық өрнектердің сырын олардың шығармашылық тұлғасының ерекше сырынан, ойлану-ойлау дағдысынан, көркем сана типінен іздеуге тура келеді.

XX басында Ресей қоғамындағы саяси – әлеуметтік жағдай, осыған орай туындаған ұлттық проблемалар империяның құрамындағы қазақ, өзбек, қырғыз, татар, башқұрт, қарақалпақ, т.б. түрік халықтарының этникалық, тілдік және рухани жағынан жақындаса түсуіне ықпал етті. Мұның бәрі түрік халықтарының саяси – идеялық тұрғыдан өсіп жетілуін жылдамдатты және ұлттық рухының оянуы мен нығаюына әсер етті. Түрікшілдік концепциясын насихаттауда сол тұста жарық көрген әдеби – публицистикалық және көркем туындылар да айрықша орын иеленді. Әсіресе, баспасөз беттерінде жарияланған мақалаларда түрік халықтарының ұлттық құндылықтары жөнінен мол мағлұматтар беріліп, түркіге ортақ көрнекті тұлғалардың өмірі мен ерлік істері жайында көп мәліметтер жазылып жатты. Жалпы, түрікшілдік идеясының көздегені – қамауға түсіп, езіліп, жаншылған халықтардың ұлттық санасын ояту, олардың ынтымақ, бірлігіне, басшылық жасау еді. Сәкен де бұл идеяны іле көтеріп әкетіп, «Түркияның жайы» деген мақаласында Мұстафа Кемалдың ерлігін басқаларға үлгі ете сөйлейді. Мағжанның атақты «Түркістан» өлеңіндегі көп жайттарды еске түсіреді. Көк түріктердің Азияға, Африкаға, Европаға, яғни жарты әлемге әмірін жүргізгенін мақтаныш сезімімен жазады. Сәкентанудың үлкен білгірі Т.Кәкішев Сәкеннің «Азия» өлеңі Мағжанның «Пайғамбар», «Күншығыс» өлеңдеріндегі ой – идеялармен үндесетінін айтады. Сәкен:

Тыңдамасаң бұл жалынған сөзімді,
Түсінбесең, паң ғып ұстап өзіңді,
Күшпен үйрет мынаны деп жұмсармын
Моңғұлымды – қиғаш садақ көзімді, десе, Мағжан
Қисық көзді Күншығыс
Болсын соңғы бұл жүріс.
Күнбатысқа жүрелік,
Желкілдеген түменен,
Жер күңгіренткен қолменен,

Қаласына кірелік, деп, идея бірлігі ортақ, мотиві мазмұндас өлеңдер жазған. Уақыт туындатқан мүдде ортақтығы, мақсат бірлігі екі ақынды да түрікшілдік концепциясын жырлауға итермелейді. Сол себепті, олар тарихи сананы жаңғыртып, түрікшілдікті насихаттады. Бұл қазіргі уақытта түбі бір түркі халықтарына ортақ идея ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Жалпы, зорлық-зомбылыққа қарсы үн қату, оған қарсы әрекеттердің туындауы заңдылық. Осы орайда халықтың өткеніне үңіліп, одан үлгі боларлық өнеге іздеуі, өз құндылықтарын әспеттеуі, сөйтіп, тәуелсіздікті талап етуі сөзсіз бой көрсетеді. Бұл ретте ұлт әдебиетіндегі зар заман ағымын айтуға болады. Зар заман поэзиясын зерттеген ғалым Бауыржан Омаров былай дейді. «Зар заман өлеңдерінде азаттықты аңсаған қазақтың рухы сақталды. Бұл шығармалардың өзегінде ұлтты езгіден құтқару идеясының негізі қаланды»[3,56]. Бұл құбылыс Дулат, Шортанбай, т.б. ақындардың шығармашылығынан жақсы байқалды. Бұлар өздерінен кейінгі әдебиетте айтарлықтай із қалдырды. Себебі, түрлі әдеби ағым өкілдерін бір идея төңірегіне топтастыруға ұлттық мүдде итермелейді, мәжбүр етеді. Сөйтіп, ұлт сұранымын өтеу жолында бұлар бір идея төңірегіне ұйысады.

Патшадан әділдік жоқ еді,
Ұлықтар парақор тоқ еді,
Бұқара халықты кем тұтқан,
Жек көрген, итімен тең тұтқан,
Қоспаған санына адамдық,
Айламен ұстаған надан ғып,

Бұдан «Өз елінің езілгенін, қиналғанын, қорлық – зорлық көргенін, тұшқы етіне ащы таяқ тигенін ұмыта алмаған жанның Қазан төңкерісі арқылы әділдік, теңдік, бостандыққа жетуге талаптанғаны екенін аңғармаса болмайды»[4,86]. Сәкеннің бұл өлеңінен Дулат, Шортанбайлардың рухани болмысы мен мақсат – тілегі айқын байқалды. Сонымен қатар, бұл өлең ұлт қамын жеген, ел ертеңін ойлаған алаш арыстары Ахмет, Міржақыптардың «Маса», «Оян, қазақ» өлеңдер жинағындағы мақсат – мұраттарымен де астасып жатты. Қай ақынның болмасын, оның уақыт ағымына үн қосуы, пікір – толғаныстары, ұлттық мүддемен ұштасып жатады. Зер сала қарасак, бұл ақындардың шығармаларының идеялық бірлігі үндес, мазмұны ұқсас. Бұл ұқсастықтың негізгі белгілері, біріншіден, осы ақындардың бір қоғамдық формацияда өмір сүрулері, яғни уақыт тынысы мен замана ахуалының әсері десек, екіншіден, ұлттық сананың да ықпалы болғаны даусыз. Осы тұста заман ақындары Дулат, Шортанбайлармен, сондай – ақ, патша саясатын әшкерелеген, ұлт азаттығын аңсаған, қоғамдағы басқа да

келеңсіздіктер жөнінде ой қозғаған Ахмет, Міржақыптармен Сәкеннің шығармашылық тұрғыдан үндестік, сәйкестік табуын межелеген жөн. Сонымен қатар, аласапыранға толы тарихи кезең көрінісі көркем шығармаларда қаншалықты дәрежеде байқалғанын анықтау үшін, сол кезде әдеби үрдіске араласқан ақындардың өзара шығармашылық байланыстарының ерекшеліктеріне назар аударған дұрыс. Нәтижесінде шығармашылық байланыстардың рухани болмысқа әсері, ұлттық ой – сана өрісінің дамуына ықпалы айқындалады.

Қай дәуірде болмасын ақын – жыраулар өз уақытындағы саяси – әлеуметтік құбылыстардың себеп – салдарына тереңірек ой тастап, әр алуан мәселелер жөнінде ой бөлісіп, пікір алмасуларын жасады. Уақыт тынысына үнемі дер кезінде үн қосып отыратын олар ұлттық идеяға ұласар тұщымды тұжырымдары мен келелі ой – түйіндеулерін үздіксіз айтып, халықпен бөлісіп отырды. Сол себепті, олардың тарихи – әлеуметтік жағдайларға сәйкес туындаған, ұлттық мақсат – мұраттар барысында қалыптасқан, халықтың мұң – мұқтажынан пайда болған шығармаларын жаңарған уақыт сұранысына қарай бағалап, қазіргі таным – түсінік тұрғысынан зерделеуге бағыт ұстанған жөн.

Бүгінгі уақыт өткен дәуір әдебиетінің кейбір тұстарын қайта екшеуге, рухани мұраларымызды тереңдей, жан - жақты, әр қырынан әділ бағалай түсуге мүмкіндік

беріп отыр. Осыған орай ақын шығармаларын, әсіресе оның « Көкшетау», «Аққудың айрылуы», «Ақсақ киік», сонымен қоса, маркстік – лениндік ілімнен ада « Өткен күндер» өлеңдер жинағын қайта бір қарастырып, рухани игілігімізге жарату ендігі міндетіміз. «Сәкен талас жоқ, ұлы ақын. Бірақ ендігі жерде ақын тұлғасының о жақ, бұ жағын түгел қамтып, таразылай қарайтын кез жетті», [5,57]- дейді көрнекті ғалым М.Базарбаев. Ғалымның былай деуінің астарында заман жүз сексен градусқа өзгерген уақытта Сәкен шығармаларын қалай зерттеген дұрыс, күресінге тастауға болмайды, ендігі жерде қайтпек керек деген сан түрлі сауалдың тұрғаны анық. Кеңестік дәуірде жазылған Сәкен Сейфуллин шығармаларының озығы мен тозығын уақыттың өзі тандап-талғап шығарады деп қол қусырып отыруға және болмайды. Жанрлық – тақырыптық жағынан аса мол шығармашылық мұраны зерттеуші ғалымдар талғамымен саралап, Сәкен ғұмыр кешкен заманның тарихи, қоғамдық жағдайын ескере отырып, сын таразысына салу ләзім. Кеңес әдебиетінің белгілі бір теориялық, методологиялық ұстанымдарға негізделіп туғанын да ұмытпауымыз керек. Әрине, бұл көп болып кеңесетін, іргелі зерттеулер жасау арқылы шешілетін түйін. Бұл біздің ғана емес, ұлттық әдебиеттану ғылымының алдында тұрған өзекті мәселе. Осыған орай, Сәкентану ғылымы жаңа қырынан жаңғырып, өзгеше сипатымен ерекшеленуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сәкен Сейфуллин. Көп томдық шығармалар жинағы. 2- том. Алматы: 2004,-392б.
2. Л.Мұсалы. Символ және оның көркемдік сипаты (Канд. дисс. авторефер). Алматы: 2004,-28б.
3. Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. Генезис, типология, поэтика. Алматы: 2000.-368б.
4. Сәкен Сейфуллин. Көп томдық шығармалар жинағы. 3- том. Алматы: 2004,-388б.
5. Базарбаев М. Көрікті ойдан - көркем сөз. Алматы: 1994.-356б.

ӘОЖ 82-31 (574)

М.МАҒАУИННІҢ «ШАҚАН-ШЕРІ» РОМАНЫНДАҒЫ ОТАРШЫЛДЫҚҚА ҚАРСЫЛЫҚ; ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАНЫМНЫҢ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ ТАБУЫ

*Ажкеева Гаухар Алтынбекқызы
педагогика ғылымдарының магистрі,*

*Облыстық дарынды балаларға арналған Абай атындағы мамандандырылған
мектеп-гимназия-интернатының қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, педагог-шебер*

*Ақболатова Лунара Төлегенқызы
педагогика ғылымдарының магистрі,*

№14 ЖОББМ қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, педагог-зерттеуші

Аңдатпа. Мақалада жазушы М.Мағауиннің «Шақан-Шері» романын мектепте оқытудың әдіснамалық негіздері талданады. Көркем туындының көркемдік эстетикалық танымын оқушыларға меңгертудегі мұғалімдердің ескеру тиіс мәтіндік детальдарға мән беріп талданады.

Кілт сөздер: романы жанры, экологиялық проблема, рухани экология, символ, ұлттық тақырып

10-сыныптың мектеп бағдарламасындағы қамтылған шығарманың бірі - М.Мағауиннің «Шақан-Шері» [1] романы. Аталған шығарма автордың суреткерлік шеберлігі, стильдік даралығы авторлық ұстанымының «Шақан-Шері» романында шымыр өріліп, эстетикалық таным, этикалық-моральдық көзқарастың көркемдік ойлау жүйесі ұлт тарихымен тығыз байланыста суреттеліп, шығарманың ғана емес, автордың шығармашылық тұлғасын көрсетеді. Шақан («Шақан –Шері») бейнесі романның сюжеттік желісіндегі жеке адамдарға деген қарсылықтың астарында алапат, дүлей күшке, яғни

отаршылды езгіге деген қарсылық әрекеттерімен шебер ұштасып жатыр. Шаканның сол кездегі отарлық жүйенің символы болған үлкен ұлықтың алдында тайсалмай, жолбарыстай ақырып, үн шығаруы, күркіреуінен көркем образдағы қаһармандық образдың ішкі жан әлеміндегі бұлқыныс пен буырқаныстың астарында, автордың өмірлік ұстанымдары мен ұлтына деген шексіз махаббатының берік тұғырнамасын аңғартады. Автор қай уақытта болмасын, ұлттық мүдде, ұлттық тарих, ұлттық құндылықтарды шынайы тарихи әрі көркемдік деңгейде ұлықтауда тартынып қалған емес [2].

Осы орайда М.Мағауин романдарындағы эмоционалдық реңк роман архитектурасына поэтикалық сипат дарытуда өзіндік ұлттық бояуы қанық сипатта асқақтай түседі. Архитектура ұғымының өзі – «әдеби шығарманың біртұтастығы, бүтіндігі, басты құрамдары мен жеке бөліктерінің сәйкестігі, үйлесімдігі» деген мағынаны береді [3, 59-6].

Романдағы негізгі түйінді идея мен тұжырымдарды көрсетсек, олар:

Романда рух экологиясы мен табиғат экологиясы психологиялық параллелизм арасында түйіседі.

Шаканның трагедиясы - қоғам мен табиғаттың арасындағы байланыстың үзілу трагедиясы.

Жазушы идеясы: табиғатты экологиялық апатты халге жеткізген өткен қоғам, келер қоғам кінәлі.

Шаканның апаты - ел апаты, Шақан - Шері - дала шері.

Табиғатқа бүгінгі жасаған қиянат - адамзаттың ертеңгі болашағына жасалған қастандық!

Авторлық концепция: азып бара жатқан азамат пен тозып бара жатқан табиғаттың апатынан сақтандыру, қандай құбылысқа болмасын ой көзімен қарау! Міне, осы тұжырымдар романның негізгі лейтмотиві. Оқушыларға осы негізгі құндылықтарды дөп басып, талап жеткізу, оқыту мұғалімнің басты назарында болуы маңызды болмақ.

Жалпы, авторлық ұстанымға арқау болған уақыт ұғымы М.Мағауиннің «Шақан шері» романында да түрлі қырынан көрініп, автордың көркемдік шешімге дейінгі сан салалы таным сипатына алғышарттар жасаған. Бір қарағанда Шақан тағдыры, оның адами өміріндегі түрлі тарихи сәттер - бәрі де бірінші кезекке шығып, Шақан және тұз тағысы – жолбарыстың жан аяспаған күресіне арналғандай көрінгенімен, авторлық ұстанымнан бірден сезінетін жайт - адам яғни Шақан мен қоғам, табиғат қарым-қатынасы. Бұнда жер бетіндегі жолбарыс атаулыға соғыс жариялаған Шаканның жан әлеміне, дүниетанымына төңкеріс, алапат өзгеріс әкелген – құрдымға кеткен табиғат. Іле кеше ғана тіршіліктің көзі еді ғой, үлкендердің ұлағатқа толы сөзі еді ғой. Іле есте жоқ ескі замандағы, тәңірі жаратқан сәттен бастап, қазақы қоғамның бетке шығар зиялыларының даралығы еді ғой, даналығы еді ғой?! Сол неге бүгін арнасын өзгерткен?

Су - тіршілік киесі. Іле өзінің қос жағалауындағы шалқар елді ғана жарылқап, өмір нәрімен суарып қоймай, Ұлы жаратылыстың заңына бағынып, кәрі Балқаштың да тандыры кеппес үшін келіп құймаушы ма еді? Су бар жерде өмір бар. Адамдар бар, кең байтақ ел бар. Іледе де болған. Жай ғана ауылдар емес, атақты қалалар болған. Бірақ бүгін емес, кеше. Өзенді басқа арнаға бұрған кім? Сулы, нулы өлке қайда? Қалалар қайда? Адамның ашкөз, жалмауыз құлқынына кім кінәлі? Қала неге қирады? Неге өз қолымен жасағанына адамдар артынан өкінеді? Өкінді ме расымен-ақ?! Шақан ойымен өріліп, Шақан көзімен көрген жайт авторлық ұстанымның көркемдік шешімге ұласар соңғы сәтінде пайымдалған. Бұл - әрі авторлық баяндау, әрі эпилог, әрі авторлық ұстанымның жарыққа шығуы. Автордың барша адамзатқа жар салуы.

Өлі қала, ебейсіз бас сүйектер, Іле арнасын өзгерткендіктен, өліге айналған дала мен қала - Шақан санасына алапат таным әкелген жайт. Жоқ, Шаканның сәбиі мен жан жарына ауыз салып, жарып өлтірген жолбарыс қана кінәлі емес, барша адамзат трагедиясына адамдардың өзі кінәлі. Өйткені, даланың күдіретті, кірпияз, киелі шерісін жаралаған - сол адамның өзі. Қаланы қиратып, өліге айналдырған да - сол адам. Ілені арнасынан бұрып, бір кездері жайқалып тұрған орман-тоғайы бар даланы қу мекиенге айналдырған да - адам. Адам бірімен бірі соғысты. Қан ішті, қаны төгілді. Неге? Не жетпеді? Бір адамның пиғылына өзгелер яғни қоғам неге тыйым салмады? Ұлы үйлесімнің бұзылуы, адамның шектен шыққан пиғыл, ниеті, араны, соның нәтижесінде тоз-тозы шыққан табиғат трагедиясы, қираған қала Шақан түйсігі арқылы автордың ұстанымымен астасып, төмендегіше баяндау тәсілімен беріледі. «...Тарғыл шеріден қалған белгі жоқ... Ал адам... адам өмірі жалғаса бермек. Туған топырағына терең тамыр тартқан халық шақырады, бірақ жоғалмайды. Өйткені ол... ол - төрт аяқтылар қауымы емес. Өзі де, ізі де сақталуға тиіс. Тасқа қашалған мың жарым жылдың көне ескерткіште айтылғандай, Анамыз - Қара жер, Атамыз - Көк Аспан, Кісі ұлы, яғни мына Біз - осы екеуінің ортасында, алғашқы күн шапағымен бірге жаралыппыз. Бұл - мәңгіден келеміз, мәңгі жасаймыз деген сөз. Осыған сенейік. Тек... суыра соққан меңіреу құм, қылтанақсыз тақыр, тамшы сусыз шөл... - адам баласы аласталған өлі аймақтардың барлығы да бір заманда нулы, дулы, жасыл жазира болыпты деседі. Осыны ұмытпайық» [4, 116-б.]. Міне, бұл жазушының роман соңында оқиғаға берген ойы, түйіні. Иф, жолбарыстан белгі қалмаған, жойылған, жасыл дала, табиғат ана құлдыраған, шөлге айналып, азып - тозған. Бұл сол замандағы, соларға дейінгі замандағы қоғамның ісі. Аталған шығармасында автор табиғат пен адам арасындағы байланыстың үзілуін өзекті мәселе тұрғысында көрсете білген. Табиғаттың өткенін әдемі суреттей келе, оның қазіргі көрінісін шынайы суреттейді. Оқырманын үлкен экологиялық мәселе төңірегінде ойға қалдырады. Ең бастысы, рух экологиясы мен табиғат экологиясы психологиялық

параллелизм арасында түйісіп отырады. Жазушы біз қарастырып отырған адам, қоғам, табиғат бірлігіне осы концепцияны басты тұғыр етіп алады. «Бағзыдан бағзы, атамнан атам заманда Іле өзені Көкше теңізіне қазіргідей күн - батыс тұмсықтан емес, бел ортадан құяды екен. Төбесі көк тіреген Ерен - қабырғаның қарлы шыңдары мен мұзарт шатқалдарынан өзек жарып, меңіреу Борқора мен жасыл кетпенді қақ айыра арна салған, ылдига озған сайын қоры молайып, табаны кеңейе түскен, Алатауды етектей өтерде күнгей қапталдан жамырай құлаған ағыны қатты, суы тұнық мың сан бұлақ пен ондаған өзеннен күш алып, шалқи керіліп, байсал тапқан, жанат Жетісудың күре тамырындай зәм – зәм дария жалаңаш шағыл, бұйрат барқан, ен – байтақ Сарықұмды белінен басып, жазираға бойлай келе, әлденеше салаға тарамданады да, кең алап атырауды нуға толтырып, мәуеге бөлеп, мөлдірей төгілген бері, көкжиектен астасар ұшан су - Сары Арқаға жонын төсеп алып, шортандай иірілген Балқаштың бауырында эрең тыныстаса керек» [4, 84-б.]. Бай, таза табиғатты жазушы осылай суреттейді. Ия, адам табиғатсыз өмір сүре алмайды. Мұхтар Мағауин Шақан мен табиғатты тығыз байланыста суреттейді. Тіпті көлдің екі жаққа бөлінуін суреттеу арқылы автор Шақанның келешегі мен өткенін символды түрде меңзейді. «Балқаштың қыпша белі. Осы тұста теңіз екіге бөлінеді: батыс жақ сұрғылт, көгілжім, шығыс жақ - тұнық көк жасыл. Тұщы көл мен ащы көл тар бұғаз арқылы ғана жалғасып жатыр. Шақан келген жағына қарады. Дарқан ел. Меңсұлу ауылы. Бет алған бағытына қарады. Ащы сулы өлі теңіз. Аңызак дала. Оң қапталға - қарсы бетке көз тікті, медиен құм. Аптап шөл...» [4, 77-б.].

Шақанның трагедиясы арқылы автор қоғам мен табиғаттың арасындағы байланыстың үзілгендігін көрсетеді. Қазіргі таңда жолбарыс жортқан, Шақан - Шері шерін тартқан сар дала адам бармас шөлге айналды. Бүгінгі Балқаш көлінің табиғат алапатының басты себептерінің бірі де осы адам факторы. Жазушы табиғатты осындай халге жеткізген өткен қоғамды, келер қоғамды кінәлайды, сынайды. «Кезінде Табиғат адамға басынды и деп еді, енді Адамның табиғат алдында басын иетін кезі келді» деген ащы үн білдіреді. Шақанның апаты - ел апаты, Шақан - Шері - дала шері. Романдағы айтылмақ ой түйіні осы. Шақан секілді асыл да жігерлі азаматтың жерінен, елінен айырылуының себебін қаламгер жеке адамның ғана басынан іздемей, оны осындай халге душар еткен қоғамды да терең таныта алған. М.Мағауин табиғат пен адамның қарым - қатынасында гармониялық үйлесім болуын тілейді. Бұл үйлесімнің бұзылуы табиғатты да, адамды да үлкен кесепатқа ұшырататындығын ескерткендей. Табиғатқа бүгінгі жасаған қиянат - адамзаттың ертеңгі болашағына жасалған қастандық екенін адамдардың көздеріне елестетіп ұғындыру – міне, жазушының көздеген негізгі мақсаты осы. Авторлық концепцияның негізінде азып бара жатқан азамат пен тозып бара жатқан табиғаттың апатынан сақтандыру, қандай құбылысқа болмасын ой көзімен қарау қажеттігі жатыр.

М.Мағауиннің Шақаны өмірлерінің белгілі кезеңдерінде қоғамнан шет қакпай қалып, саналы түрде жалғыздықты таңдаған. Оны мұндай әрекетке итермелеген жағдайлар бар. Шақан өз ауылындағы болыс Жантаймен сыйыспай, әйелі мен баласын алып елден жырақ қамыс арасына барып күнелтеді.

Сюжеттік желілерден оқырманның қаһарманға деген ілтипаты арта түспесе, кемімейді. Олай дейтін себебіміз, «атадан ер туған», кез келген жуанның қысымына төзе бермейтін Шақан батыл әрекет жасай алатын, алған бағытынан қайтпайтын рухы мықты образ деңгейінде суреттеледі.

Шақанның тұрған ауылында жуанның жарлығы қорлық көрсетуі - сол заманға сай құбылыс болса, бай-болыстарға деген халық ашу-ызасының әлі де қайнап, піспеген тұсында Шақанның әрекеті-оның даралығының куәсі. Шақан елдегі Жалтақ Жантайдың қысымына төзбей, адам аяғы баспаған далаға көшіп кетеді. Бірақ бұл жолда Шақан әйелі мен баласынан айырылып, орны толмас қазаға душар болады. Қоғамдағы әділетсіздікке қарсы шығып, өмірдің қатал заңдылықтарына қанағатсыздық білдірген шығарманың бас кейіпкерінің әрекеті отбасына өлім қауіпі төнген сәтте жеке басын арашалап қашқан қорқақтығына қарсылық көрсету әрекетіне ұласты. Енді ен даладағы шері біткенге ажал оты төнді. Шақанның аталас туыстары мен қамқоршы жұрттың көмегін қабыл алмай, өз басындағы келеңсіздікке қанағатсыздық оның болашақ өмірінің бағытын белгілеген болып шығады.

Яғни Шері Шақан болар іс болды деп, тіршілік күйбеңіне көнбестік білдірмей, өмірлеріне қанағаттанбай, жеке бастары қоғамға қарсы күреске шығады. Кейіпкердің, соның ішінде аталмыш кейіпкерлердің қоғамға деген наразылықтары күнделікті өмір ағысындағы қайшылықтан емес, саяси астары терең қоғамдық-тарихи оқиғалардан өрбіп жатады. Бұл жерде де адам, қоғам, табиғат бірлігіне тән болмыс-бітімді ашуда суреткер уақыт пен кеңістіктегі қастерлі және киелі ұғымдарды, сол мұратқа берік жандардың ішкі әлеміндегі аласапыранды реализм қуатында ашуда тың көркемдік ізденістерге иек артады.

Адам – қоғамдық құбылыс, сондықтан жалғыздық адамның табиғатына жат. Дефоның Робинзоны елсіз аралда Жұмамен таныспаса, жалғыздыққа төзу - төзбеуі екіталай болар еді. Шақан мен Стамбек адамдар ортасынан мүлде қол үзбесе де (Шақан Атабек ақсақалдың үйінде біраз қонақ болады, Стамбек әкесі және жұбайымен шөл далаға бірге көшеді), қоғам өмірінен сырт қалады. Екі шығарманың соңында адамдар арасына оралған қаһармандарды еске түсірейік. Жиырмасыншы жылдары елден бөлек кеткен Стамбек екінші дүниежүзілік соғыстан кейін, бірақ қоғамдағы әр алуан өзгерістермен бетпе-бет кездеседі, түсінуге тырысады, кезінде жоғары білім алған ол Маркстің еңбектерімен де танысады. Алайда, жиырма жылдан астам ел тарихынан бөлек, тыс өмір кешкен қаһарман жаңа заманды қабылдай алмайды. Шақан да дәл солай қолға түскен кезінде өзіне қандай кінә тағылғанын түсінбей аң-таң болады.

Шақан екенін кеш те болса ұғынады. Өйткені, оны елден қуған, осындай халге душар еткен адамның, қоғамның қатігездігі. Пейіл мен мінез-құлықтағы күрделі өзгеріс өзінің ауыр салдарын да ала келді. Жолбарыс өздігінен адамға тиіспейтінін Құба мерген айтқан болатын. Кейіннен өзінің де көзі жетті. Баласы мен әйеліне ажал боп келген жолбарысты өлтіргенде артқы аяғында мылтық оғы қалғанын көреді. Яғни, шұбар шерінің адамға кегі болған. Кек қашан да кек туғызбақ. Әрине, Шақан да Стамбек те кезінде өзіндік батыл әрекет жасап, рухани күштілік танытты. Алайда, бұл жолда ешбір жеңіске жете алмай, ақыры адамдардың қатігездіктерінің құрбаны болды. Өлімнен қашып, қатігездікке, зұлымдыққа тұтылды. Олар адамдардың тағылығына шыдай алмай, даланың жабайылығынан пана тапқан еді. М.Мағауиннің «Шақан-Шері» романы табиғат экологиясын рух экологиясымен тығыз үйлесімде қорғауға дабыл қаға отырып жазылған дүниесі болатын. Джек Лондонның «Ақ азуы», М.Әуезовтің «Көксерегі», Ш.Айтматовтың «Жанпидасы» тек адам психологиясына құрылған шығармалар қатарынан көрінсе, «Шақан-Шерідегі» жолбарыс, «Жанпидадағы» Аққұртқа мен Тасшайнар - бірі жолбарыс, бірі қасқыр, бірі адам, бірі хайуан, бірақ, бәрінің де сауғалайтыны өз қара бастарының қамы ғана, өз құлқынының құлы. «Шақан-Шеріде» Шақанның осындай халге жеткеніне кім кінәлі? Әрине, адамдардың өздері кінәлі. Шақан - жолбарыс не, керісінше, Жолбарыс - Шақан. Ұлы Абай «Ішім өлген, сыртым сау» дегендей Шақанның да көрген күні дәл осындай еді. Өзін құлай сүйген Меңсұлудан да қашады. Одан қашуына себеп - әйелі мен баласының кегі еді. Жолбарыс неге адамға шабуыл жасады? Бұл мәңгілікке шешілмейтін сұрақ. Кімнің кім кегін тудырды? М.Мағауин Шақанның бейнесін суреттегенде бір Шақан емес, мыңдаған Шақанның тағдырын көз алдынан өткерген болар. Қаламгер екі өмірді қатар алып бейнеледі. Бірі- адам өмірі, бірақ ол да жолбарыс күнін көріп жүрген адам кейпіндегі Шақан-Шері. Екіншісі - жолбарыс. Ол да аң болғанмен адам секілді күй кешкен жыртқыш. Бірін- бірі аңдып, сайын далада, жапан түзде арпалыс үшін жүрген тірі жаратындылар. Романда Шақанның ішкі толғанысы, жан айқайы, көңіл-күйі өте шынайы суреттелген. Бұл орайда жолбарыс психологиясы да қалыс қалмаған. М.Мағауиннің «жолбарысы» өзінің күшіктерін қалай асыраймын деп шарқ ұрды. Оларға күн көрсетпеген адам бейнесі де аңның ойы арқылы беріледі. Адам аң туралы ойласа, аң адам туралы ойлайды. Аң көп жағдайда адамнан ақылдырақ көрінеді. Шақан-Шеріні бір жолбарыс солай жарып өлтірмей үстінен түсіп кетеді. Шақан жолбарыс пен арланы мауығып жатқанда соңғы рахатынан айырмайды. Бұл не ұқсастық па, әлде жазушы қиялы ма? Қазақстандағы соңғы жолбарыс хайуанаттар торына қамалды. Жолбарыс жортқан, Шақан-Шері шерін тартқан сары дала адам бармас шөлге айналды.

Қаламгердің: «Кез келген жазушы – жақсы жазушы, ең алдымен ғалым болуы керек. Осы тұрғыдан алғанда тіпті ешқашан ғылыми еңбек жазбаған жазушының өзі әрбір жаңа шығармасын ойластырған кезде, белгілі мөлшердегі ғылыми зерттеу жүргізеді. Басқа зерттеу болмаса да, адамды зерттеу ғой әдебиет», деген пікірі романдардағы көркемдік шеберліктің сырын аңғартады да, ол сипат қаламгерлік тұғырнамамен шебер ұштасады [5, 69-6]. Біздің пікірімізше, суреткер ден қойған ғылыми зерттеу құпиясы адам және қоршаған орта байланысын беруде өзінің шынайылығын тапқан. Ол табиғат және адам қарым-қатынасының тек ізгілікке ғана емес, сондай-ақ асқан қаталдықтағы тайталасқа негізделуінің түп сырына үңіле отырып толғануынан еш боямасыз танылады.

Кез-келген халықтың, ұлттың көркем әдебиетінде алдымен көзге түсетіні -адамдар тағдыры, адамдар тағдырын терең бейнелеуді мақсат ететін шығармалар екені мәлім. Демек, адам тағдырын терең толғайтын шығарма толыққанды, тұтас көркем дүние ретінде оқырманды терең баурайды, толғандырады, ойландырады. Ал, адам тағдырын терең, жан-жақты, шынайы ашып бейнелеудің көркемдік әдіс-тәсілдері де сан қилы, сан алуан. Алайда әр суреткер, әр қаламгер бұл тақырыпқа өзінің шығармашылық қабілеті мен қиялына орай әр деңгейде соғып, әрқайсы әртүрлі көркемдік әдіс-тәсілдер қолдануға тырысады. Сондай көркемдік тәсілдерді қаламгер М.Мағауин да адам тағдырын түз тағысы тарғылмен сабақтастыра, көркемдік жүйені екеуінің қарым-қатынасынан тауып, соны жаңа, тың сюжеттік арналарға негіздеу арқылы шеберлік танытқан. Романда суреттеліп отырған көріністердің барлығында дерлік адам мінезі, Шақан мінезі ерекше даралана суреттеледі. Әйелі мен баласының қазасынан кейін Шақанның ғана образы берілмейді, оның айналасындағы адамдардың да шын ниетін, шын мінезін, таным деңгейін, кісілік келбетін танытады. Тартыс өмірде де, көркем шығармада да біреудің ұтылып, біреудің ұтуымен бір тоқтамға келеді. Ал тартыс өзегі болып отырған құбылыс тартысушы екі жақтың екеуіне де бұйырмай, трагедиялық арнаға бұрылуы сәтінде оның өкініші өте терең көрініс табады. Себебі, жаратылыстың ұлы заңын бұзушы - адамдардың өзі. Аталмыш роман туралы автор «Жолбарыстың түбіне екі аяқты адам жетті дейміз. Адамның, тұтас халықтардың түбіне жетіп жүрген де – адам ғой.

...Әр түрлі ерлік хикаяларды қызықтау емес негізгі мақсат, мына табиғаттың бұла перзенттерін сақтау керектігі жөнінде, жалпы, бүгінгі күннің талабы – экология мәселесіне үйлестіріп жазуға тырыстым» деп жазады [5,105-6.]. Романшының авторлық ұстанымына зерттеуші К.Төлеубаева «Жекелеген тұлға өміріне негізделген романдағы авторлық концепция философиялық сипатымен ерекшеленеді. Романдағы эстетикалық-әдеби категория – драматизмнің табиғаты адамзаттық проблеманы танытуымен дараланады» деп анықтамасын берген [6, 6-6].

Қортындылай түссек, мектепте оқылатын бұл романның басты идеясы бүгінгі – экология мәселесімен қоса, рухани экологиялық апат, жатсыну мәселесі де алдыңғы қатарға шығады. Адамның

азғындығы тікелей экологиялық апатқа әкеліп, экологиялық теңсіздікке ұшыратуы сөз болады. Қазіргі қоғамдағы рухани азғындық - апаттың ең сорақысы, адамзат баласының мәңгірттік проблемасымен бет-бет келуі жаңа жаһандық ғасырдағы үлкен толғақты проблема! Кеңестік кезеңдегі өмір шындығын астарлы символикамен терең таладап берген психологиялық шығарманың әрбір деталын оқырмандық тұрғыдан оқушыларға терең меңгерту арқылы ұлттық идеология, бүгінгі мемлекеттік мүдде, отаншылдық сезімге оқушыларды табиғи түрде баулу мұғалімнің ізденімпаздығы мен шеберлігіне тікелей байланысты болмақ. Ал, әдебиетті оқыту мектеп мұғалімінен, ең алдымен, мәтіннің ішкі терең қатпарларын өзі де ғылыми танымдық тұрғыдан әдіснамалық талдауға талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ақтанова А.С. т.б. Қазақ әдебиеті: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытымен оқитын 10-сынып оқушыларына арналған оқулық / Ақтанова А.С., Жүндібаева А.Қ., Жүмекенова Л.К. - Алматы: «Атамұра», 2019. – 272 бет.
2. Әшірбекова А.Б. Қазақ романдарындағы адам мен табиғат байланысының көрінісі (1970-1980 ж.ж.) фил. ғыл. канд. дисс. – Қарағанды, 2010. – 130 б.
3. Әдебиеттану терминдер сөздігі. Үшінші басылуы. – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. – 397 б.
4. Мағауин М. Шақан - Шері. – Алматы: Жазушы, 1993. – 446 б.
5. Мағауин М. Мен: Ғұмырбаяндық хамса. – Алматы: Гауһар, 1998. – 591 б.
6. Төлеубаева К. Қазақ романындағы кейіпкердің рухани әлемі (XX ғасырдың 70-80 жылдары). Оқу құралы. – Қарағанды: Санат, 2007. – 103 б.

УДК 373.3

ФОРМИРОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ СТИЛЯ КАК НОВОГО ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СТИЛЯ РЕЧИ

*Акказиева Айман Нурлановна
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
город Уральск*

***Аннотация.** В данной статье рассматривается процесс формирования интернет-стиля как нового функционального стиля речи. Исследуются его основные характеристики, отличительные особенности и влияние цифровых технологий на развитие языка. Анализируются примеры текстов, представленных в интернете, а также рассматривается влияние интернет-коммуникации на традиционные стили речи.*

***Ключевые слова.** Интернет-стиль, функциональный стиль, цифровая коммуникация, язык, интернет-тексты.*

Развитие информационных технологий и глобализация цифрового пространства привели к формированию нового функционального стиля речи, который в научной литературе получил название интернет-стиль. Этот стиль представляет собой динамичную языковую систему, объединяющую элементы разговорного, публицистического и официально-делового стилей, что обусловлено спецификой цифровой коммуникации. Взаимодействие пользователей в онлайн-среде формирует новые языковые тенденции, характеризующиеся синкретизмом, экономией языковых средств, мультимодальностью и экспрессивностью. Изучение интернет-стиля актуально не только с точки зрения его лингвистических особенностей, но и в аспекте его влияния на традиционные формы общения. В данной статье рассматриваются этапы становления интернет-стиля, его структурные и функциональные характеристики, а также лингвистические и социокультурные факторы, определяющие его специфику.

Основная часть. Интернет-стиль – это функциональный стиль речи, сформировавшийся в условиях цифровой коммуникации и характеризующийся высокой степенью вариативности, экспрессивности и мультимодальности. Впервые понятие интернет-дискурса, в рамках которого рассматривается данный стиль, было введено в научный оборот Д. Бартоном и К. Ли (Barton & Lee, 2013), которые определяли его как совокупность языковых практик, обусловленных технологическими особенностями цифровой среды.

С точки зрения лингвистики интернет-стиль представляет собой креолизованный текст, в котором вербальные и невербальные средства (графические элементы, эмодзи, GIF-анимации и мемы) интегрируются для достижения коммуникативной цели (Карасик, 2019). Основные характеристики данного стиля включают:

Лаконичность и динамичность высказываний. Интернет-коммуникация ориентирована на быстрое восприятие информации, что приводит к сокращению предложений, минимизации грамматических конструкций и распространению эллиптических фраз. Например, в мессенджерах и

социальных сетях широко используются краткие конструкции: «*Ща приду*» вместо «*Сейчас приду*», «*Ок*» вместо «*Хорошо*».

Использование эмодзи, сокращений, аббревиатур и интернет-мемов. В условиях мультимодальной коммуникации невербальные элементы приобретают дополнительную семантическую нагрузку. Например, эмодзи могут заменять слова или эмоционально окрашивать сообщение (☺ – выражение дружелюбия, ☹ – печаль), а интернет-мемы выполняют функцию коннотативного смыслового дополнения (Джонсон, 2017).

Гибридность языковых средств, включая заимствования и англицизмы. Интернет-общение способствует активному проникновению английских лексем в национальные языки. Например, в русскоязычном интернет-дискурсе часто используются заимствования типа *лайкать*, *репостнуть*, *фолловить*, *хайп*, *контент* (Милославская, 2020).

Размытость границ между письменной и устной речью. Интернет-общение характеризуется синкретизмом: письменный текст приобретает элементы устной речи за счет фонетических стилизаций («*Превед, кагдила?*»), разговорных конструкций и эмоциональной экспрессии («*Ааа, это просто огонь!*»).

Высокая степень интерактивности. Цифровая среда предполагает постоянное взаимодействие между пользователями, что выражается в возможности мгновенной обратной связи (комментарии, лайки, репосты) и использовании тегов и хештегов для навигации и категоризации информации (*#новости*, *#мнение*, *@username*).

Таким образом, интернет-стиль представляет собой сложное, динамически развивающееся языковое явление, изучение которого требует междисциплинарного подхода, включающего лингвистический, социокультурный и когнитивный анализ.

Цифровые технологии радикально изменили традиционные представления о стиле речи, трансформируя не только структуру языка, но и его функциональные особенности. Интернет-коммуникация способствует демократизации языка, снижая уровень формальности, упрощая синтаксические конструкции и способствуя появлению новых форм выражения.

Одним из ключевых последствий влияния цифровых технологий на язык является **гибридизация стилей**, при которой черты разговорного, публицистического и даже научного стиля смешиваются в одном коммуникативном пространстве. Например, в научно-популярных блогах часто встречаются элементы разговорной речи («*Давайте разберемся, как это работает*»), что делает академический дискурс более доступным для широкой аудитории.

Кроме того, интернет-среда порождает **новые нормы цифрового общения**, включающие:

Экономия языковых средств. Например, сокращения («*имхо*» – «*по моему скромному мнению*», «*лс*» – «*личное сообщение*») и акронимы (*OMG*, *LOL*, *BTW*) становятся стандартными средствами выражения.

Расширение семантического поля слов. Некоторые слова и выражения в интернет-дискурсе приобретают новые значения. Например, слово «*хайп*», изначально означавшее шумную рекламную кампанию, стало обозначать популярность в сети.

Активное использование визуальных элементов. Эмодзи, гифки и мемы становятся полноценными элементами коммуникации, заменяя слова или дополняя их эмоциональной окраской. Например, эмодзи ☹ может означать что-то популярное или захватывающее, а ☹ – выражать неловкость или смущение.

Лингвисты отмечают, что цифровая среда формирует **новый тип языковой вариативности**, который можно рассматривать в рамках теории поликодовости (Бахтин, 1986). Это означает, что коммуникация все чаще сочетает текст, графические элементы и аудиовизуальные материалы, образуя сложные мультимодальные структуры.

Интернет-стиль представляет собой динамическую систему, включающую несколько подстилей, каждый из которых формируется в зависимости от сферы применения, целевой аудитории и коммуникативных задач. Рассмотрим основные разновидности интернет-стиля и их особенности.

1. Социально-сетевой стиль

Используется в **социальных сетях** (Facebook, Instagram, Twitter, TikTok) и **мессенджерах** (WhatsApp, Telegram, Viber).

Основные характеристики: Краткость и высокая скорость передачи информации. Использование эмодзи, мемов, GIF-анимаций для эмоциональной экспрессии. Использование сокращений (*ОМГ* – «*О, мой Бог!*», *ЛС* – «*личное сообщение*»). Неофициальный, разговорный тон, иногда фонетическая стилизация («*Превед, друк!*» вместо «*Привет, друг!*»). Частое употребление англицизмов (*лайкать*, *фолловить*, *стримить*). Пример: «*Пошли в кино? ☺☺*» (сокращение «*Го*» от «*Go*» — пошли).

2. Форумный стиль

Используется на **интернет-форумах**, в **блогах**, на **Reddit**, **специализированных платформах** (Stack Overflow, Pikabu, D3.ru). Основные характеристики:

Полуструктурированная, но менее формальная письменная речь.

Дискуссионность и аргументированность.

Применение цитат, гиперссылок, хэштегов.

Использование профессионального жаргона и сленга в тематических сообществах (*геймерский сленг: «нерф», «бафф»; IT-сленг: «баг», «фича»*). Пример: *«Как исправить ошибку 404? Гугл говорит одно, а Stack Overflow — другое...»*

3. Деловой интернет-стиль

Используется на **корпоративных сайтах, в деловой переписке, официальных блогах компаний**. Основные характеристики:

Формальный стиль с элементами стандартного делового общения.

Четкая структура, логичность и информационная насыщенность.

Минимизация эмоциональных элементов и сленга.

Использование цифровых подписей, шаблонных фраз (*«С уважением, ...», «Прошу рассмотреть...»*). Пример: *«Уважаемые коллеги! Напоминаем, что срок сдачи отчетов — 10 марта. Просим соблюдать установленные сроки.»*

4. Медийный интернет-стиль

Используется в **новостных порталах, онлайн-СМИ, аналитических статьях (BBC, CNN, Meduza, Lenta.ru, The New York Times)**.

Основные характеристики:

Комбинация официально-делового и публицистического стиля.

Доступность и информативность подачи материала.

Использование гиперссылок, инфографики, видеоконтента.

Возможность взаимодействия (комментарии, лайки, репосты).

Формирование интернет-стиля как нового функционального стиля речи является закономерным результатом развития цифровых технологий. Этот стиль отличается высокой степенью адаптивности, разнообразием языковых средств и стремлением к лаконичности. Он активно трансформируется под влиянием коммуникационных платформ, социальных сетей и цифровых сервисов, что способствует появлению новых форм выражения мыслей.

Интернет-стиль охватывает широкий спектр речевых жанров, включая блоги, комментарии, мемы, чаты и другие формы цифровой коммуникации. Одной из его ключевых характеристик является экономия языковых средств, проявляющаяся в использовании аббревиатур, эмодзи, мемов, а также заимствованных и сленговых выражений. При этом, несмотря на тенденцию к упрощению, интернет-стиль сохраняет выразительность и гибкость, позволяя передавать сложные смысловые оттенки в краткой форме.

Развитие этого стиля оказывает влияние на традиционные функциональные стили речи, особенно на публицистику, художественную литературу и деловое общение. Современные тексты все чаще включают элементы интернет-коммуникации, что приводит к стиранию жестких границ между устной и письменной речью. Это, в свою очередь, ставит перед лингвистами задачу изучения норм и закономерностей интернет-стиля, его взаимодействия с другими стилями и перспектив его дальнейшего развития.

Кроме того, интернет-стиль меняет восприятие информации пользователями, формируя новые когнитивные стратегии понимания и интерпретации текстов. Это требует адаптации традиционных подходов к обучению языку и развитию речевой культуры в цифровую эпоху. Таким образом, интернет-стиль не только выступает как самостоятельный функциональный стиль, но и служит мощным фактором эволюции современного языка в целом.

Литература

1. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Наука, 1986.
2. Козлова М. Н. Функциональные стили современного русского языка. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007.
3. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 2010.
4. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
5. Баранов А. Н. Дискурс и интернет-коммуникация. – М.: ЛКИ, 2013.
6. Иванова С. Г. Цифровая лингвистика: теория и практика. – Казань: Казанский университет, 2019.
7. Дедова М. В. Интернет-тексты: структура, функции, стилистика. – Екатеринбург: Уральский университет, 2015.

КОНЦЕПТЫ «СЫН/ҰЛ БАЛА» И «ДОЧЬ/ҚЫЗ БАЛА» В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

*Амангос Аружан Бауыржанқызы
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
город Уральск*

Аннотация. В статье рассматриваются концепты "сын/ұл бала" и "дочь/қыз бала" в русской и казахской языковой картине мира. Анализируются лексико-семантические особенности этих концептов, их культурные и этнолингвистические аспекты, а также отражение семейных ценностей и гендерных ролей в языковом сознании двух народов. Исследование основано на сопоставлении языковых единиц, паремий, устойчивых выражений и фразеологизмов.

Ключевые слова. Концепт, сын, дочь, ұл бала, қыз бала, русская языковая картина мира, казахская языковая картина мира, этнолингвистика.

Языковая картина мира отражает систему ценностей, традиции и мировоззрение народа. Одним из ключевых аспектов этнолингвистического анализа является изучение концептов, связанных с семейными и гендерными отношениями. Концепты "сын/ұл бала" и "дочь/қыз бала" представляют собой важные категории, формирующие социальные представления о роли мужчины и женщины в обществе. Они не только определяют традиционные роли детей в семье, но и отражают особенности национальной культуры, моральные нормы и устоявшиеся взгляды на воспитание. Кроме того, анализ данных концептов позволяет выявить различия в восприятии сыновей и дочерей в русской и казахской культурах, а также их роль в социальной иерархии. В обоих языках эти концепты находят отражение в пословицах, поговорках и устойчивых выражениях, что свидетельствует о значимости семейных ценностей и гендерных стереотипов в жизни народа.

В русском языке слова "сын" и "дочь" обозначают детей по их половому признаку. В казахском языке аналогичными понятиями являются "ұл бала" (мальчик, сын) и "қыз бала" (девочка, дочь). Однако в казахском языке "ұл" также несет значение "мужчина", подчёркивая его социальную значимость. "Қыз" же часто ассоциируется не только с дочерью, но и с понятием целомудрия и красоты.

Согласно исследованиям Ж. М. Шаймерденовой (2014), в казахской культуре понятие "ұл" исторически связано с продолжением рода, наследованием и преемственностью власти. Это подтверждается тем, что в традиционном казахском обществе родовая иерархия строилась на мужской линии, а сын считался будущим защитником семьи и рода (Шаймерденова, 2014). В то же время, по данным А. С. Байтұрсынұлы (1998), слово "қыз" ассоциируется с красотой, нежностью и нравственной чистотой, что отражено во множестве казахских пословиц, например: "Қыз өссе – елдің көркі" (Дочь подрастает – украшение народа).

В русском языке семантические особенности слов "сын" и "дочь" также демонстрируют культурно значимые различия. По данным В. А. Масловой (2001), слово "сын" традиционно связано с преемственностью и гордостью, тогда как "дочь" — с заботой и нежностью. Это подтверждается в русских пословицах: "Сын — отцовская гордость, дочь — материнская радость".

Отражение концептов в пословицах и фразеологии Паремии и устойчивые выражения, связанные с сыном и дочерью, в обеих культурах имеют глубокий смысл:

В русском языке: • "Сын — отцовская гордость, дочь — материнская радость". • "Без сына дом сиротлив, без дочери неуютлив". • "Сын — наследник, дочь — утешение". • "Сын дается на счастье, дочь — на радость". • "Сын — опора в старости, дочь — радость в доме". • "Дочерью дом стоит, сыном род живёт".

В казахском языке: • "Ұл – артыңда қалар із, қыз – өрістің сәні" (Сын – след, остающийся за тобой, дочь – украшение рода). • "Қыз – қонақ" (Дочь – гость в доме, подчеркивающий её предстоящий уход в другую семью). • "Ұл туғанға күн туады" (С рождением сына восходит солнце). • "Қыз бала – елдің көркі" (Дочь – украшение народа). • "Ұл өссе – ұрпақ, қыз өссе – көрік" (Сын подрастает – наследие, дочь подрастает – красота). • "Қызды тәрбиелеген – ұлтты тәрбиелейді" (Воспитывая дочь, воспитываешь народ). • "Ұлға отыз үйден тыйым, қызға қырық үйден тыйым" (Сыну – тридцать запретов, дочери – сорок запретов).

Эти пословицы и устойчивые выражения отражают традиционные взгляды на воспитание детей, их роль в семье и обществе. Казахская культура подчёркивает значимость сыновей как продолжателей рода и наследников, тогда как дочери ассоциируются с красотой, добродетелью и семейными

ценностями. В русской традиции сыновья рассматриваются как опора семьи, а дочери – как источник радости и тепла.

Согласно исследованиям Ю. Д. Апресяна и В. А. Масловой, паремии отражают стереотипные представления о гендерных ролях, которые передаются из поколения в поколение. Они закрепляют традиционные модели поведения мужчин и женщин, формируя представления о социальных нормах, обязанностях и ожиданиях, связанных с полом. Через пословицы и поговорки транслируются идеалы мужественности и женственности, что способствует сохранению устоявшихся гендерных стереотипов в обществе. Они служат инструментом воспитания и поддержания социальной структуры, где сыновья ассоциируются с продолжением рода и защитой, а дочери – с домашним уютом и заботой.

Казахская культура традиционно придавала особое значение роли сына как продолжателя рода. Выражение *"Ұл туғанға күн туады"* («С рождением сына восходит солнце») подчёркивает радость семьи при появлении наследника. В то же время в казахском обществе дочь воспринимается как хранительница домашнего очага, что отражается в таких выражениях, как *"Қыз өссе – елдің көркі"* («Дочь подрастает — украшение народа»).

В русской культуре значение сыновей и дочерей также различается, но менее выражено, чем в казахской. Однако существуют традиционные установки, подчёркивающие мужскую ответственность и женскую заботливость. Например, в русской паремиологии встречаются пословицы *«Мужик в доме — что гвоздь в стене»* (обозначает роль мужчины как опоры семьи) и *«Жена не плаха — и муж не плачь»* (указывает на важность женской мудрости в сохранении семейного благополучия).

С научной точки зрения паремии являются отражением коллективного сознания и передают культурные сценарии, связанные с распределением социальных ролей. Исследователи гендерной лингвистики (Апресян Ю. Д., Маслова В. А., Бахтин М. М.) отмечают, что паремиологический фонд языка закрепляет архетипические представления о роли мужчин и женщин в обществе. Они утверждают, что язык функционирует не только как средство коммуникации, но и как механизм сохранения традиционных взглядов, в том числе гендерных стереотипов.

Кроме того, согласно трудам Бодровой А. А. и Черновой Л. А., паремии выполняют нормативную функцию, закрепляя приемлемые модели поведения. Например, в казахской культуре сыновья ассоциируются с защитниками рода, а дочери — с хранительницами домашнего уюта, что формирует соответствующие социальные ожидания. В русской культуре аналогичная тенденция прослеживается в пословицах, отражающих женскую скромность (*«Смирная жена — дому краса»*) и мужскую силу (*«Где мужик, там и сила»*).

Примеры из художественной литературы

Образные воплощения гендерных ролей и семейных ценностей широко представлены в литературе.

- В казахской литературе произведения Мухтара Ауэзова особенно ярко демонстрируют традиционные представления о роли мужчины и женщины. В романе *«Путь Абая»* мать Абая Улжан воплощает образ мудрой и заботливой женщины, которая поддерживает своего сына и играет важную роль в его становлении. В то же время отец Абая Кунанбай олицетворяет мужскую власть, строгость и ответственность перед родом.

- В творчестве Әбіш Кекілбаева также можно найти примеры традиционного восприятия гендерных ролей. В романе *«Үркер»* женские персонажи выступают носителями семейных ценностей, в то время как мужчины решают судьбоносные вопросы для рода и нации.

- В русской литературе можно привести в пример роман Л. Н. Толстого *«Война и мир»*, где Наташа Ростова изображается как идеальная жена и мать, воплощающая традиционные женские добродетели — доброту, верность и заботу. В то же время Пьер Безухов и Андрей Болконский проходят путь осознания своей мужской роли защитников и лидеров.

- У Ф. М. Достоевского в *«Преступлении и наказании»* Соня Мармеладова олицетворяет традиционный женский образ жертвенности, нежности и нравственной чистоты, в то время как Раскольников мучится от противоречий, пытаясь найти своё место в системе мужских ценностей.

Таким образом, художественная литература не только отражает, но и закрепляет традиционные гендерные роли, передавая культурные ценности из поколения в поколение.

В русской культуре различие между сыном и дочерью менее выражено, но также закреплено в языке и литературе. Сын традиционно воспринимается как продолжатель семейного дела (*«Сын отцу помощник»*), а дочь как радость семьи (*«Дочка — отрада, сын — надежда»*). В художественной литературе это проявляется, например, в образах Абая (*«Абай жолы»* М. Әуезова) и Пьера Безухова (*«Война и мир»* Л. Н. Толстого), которые проходят путь взросления, осознавая свою ответственность за семью и общество. Женские персонажи, такие как Улжан (мать Абая) и Наташа Ростова, воплощают традиционные женские ценности — заботу, скромность и преданность семье.

Анализ концептов *«ұл бала»* и *«қыз бала»* в двух культурах позволяет выявить этнолингвистические особенности казахского и русского мировоззрения. Оба народа признают важность сыновей и дочерей, но если в казахской культуре акцент делается на социальной миссии сына и гостевой

роли дочери, то в русской традиции различия менее радикальны, но также прослеживаются в языке, фольклоре и литературе.

Концепты «*ұл бала*» и «*қыз бала*» в казахской и русской языковой картине мира отражают не только универсальные, но и культурно-специфические представления о гендерных ролях в семье. В казахском обществе сын ассоциируется с продолжением рода, наследованием и защитой семьи, что подтверждается пословицами «*Жігіт – елдің тірегі*» («Юноша – опора народа») и «*Ұл туса – ел ырысы*» («Если родился сын – это счастье для страны»). Дочь, в свою очередь, воспринимается как символ красоты и будущая хозяйка в чужом доме: «*Қыз – өріс, ұл – қоныс*» («Дочь – это простор, сын – это дом»), что подчеркивает патриархальный характер традиционного общества.

В русской культуре различие между сыном и дочерью менее выражено, но также закреплено в языке и литературе. Сын традиционно воспринимается как продолжатель семейного дела («*Сын отцу помощник*»), а дочь как радость семьи («*Дочка – отрада, сын – надежда*»). В художественной литературе это проявляется, например, в образах Абая («*Абай жолы*» М. Әуезова) и Пьера Безухова («*Война и мир*» Л. Н. Толстого), которые проходят путь взросления, осознавая свою ответственность за семью и общество. Женские персонажи, такие как Улжан (мать Абая) и Наташа Ростова, воплощают традиционные женские ценности – заботу, скромность и преданность семье.

Таким образом, анализ концептов «*ұл бала*» и «*қыз бала*» в двух культурах позволяет выявить этнолингвистические особенности казахского и русского мировоззрения. Оба народа признают важность сыновей и дочерей, но если в казахской культуре акцент делается на социальной миссии сына и гостевой роли дочери, то в русской традиции различия менее радикальны, но также прослеживаются в языке, фольклоре и литературе.

Список литературы

1. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания, 1995.
2. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: Ғылым, 1998.
3. Русские пословицы и поговорки. Сост. В. Даль. – Москва: Правда, 1984.
4. Қазақ мақал-мәтелдері. Жинақ. – Алматы: Ана тілі, 1992.
5. Маслова В. А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001.
6. Шаймерденова Ж. М. Концептуальный анализ гендерных ролей в казахском языке. – Алматы: Қазақ университеті, 2014.
7. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1998.

УДК 373.3

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДРОСТКОВОГО СЛЕНГА

Битикова Данагүл Ақмұратқызы
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
город Уральск

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвистические особенности подросткового сленга, его основные характеристики, функции и механизмы формирования. Анализируются словообразовательные процессы, источники заимствования, а также влияние социальных факторов на развитие сленговых выражений. Подростковый сленг представляет собой динамичную языковую систему, отражающую культурные, технологические и социальные изменения в обществе.

Ключевые слова. Подростковый сленг, словообразование, заимствование, социоллингвистика, молодежный язык.

Язык молодежи, особенно подростков, является важным объектом исследования современной лингвистики. Он представляет собой динамичную систему, отражающую социальные, культурные и когнитивные особенности данного возрастного периода. Одним из наиболее значимых элементов этой системы является подростковый сленг, который выполняет ряд ключевых функций, включая коммуникативную, идентификационную и экспрессивную.

С точки зрения социоллингвистики, подростковый сленг является маркером социальной идентичности и принадлежности к определенной группе (Labov, 1972). Он способствует созданию неформальных социальных связей, разграничению «своих» и «чужих», а также демонстрации речевого творчества и игровой функции языка (Crystal, 2001). Кроме того, подростковый сленг играет важную роль в формировании и выражении эмоций, что соответствует теориям экспрессивной функции языка (Jakobson, 1960).

Семантические и словообразовательные особенности подросткового сленга представляют особый интерес для лингвистов. В его формировании задействованы различные механизмы, такие как метафоризация, метонимия, заимствование, редупликация и инновационные словообразовательные модели (Берков, 1997). Исследователи отмечают, что подростковый сленг нередко черпает лексику из англицизмов, компьютерного жаргона и интернет-культуры, что обусловлено глобализацией и цифровизацией общения (Dumas & Lighter, 1978).

Кроме того, важным аспектом является динамичность и краткосрочность жизни подросткового сленга. Многие сленговые выражения имеют ограниченный срок существования и выходят из употребления по мере взросления носителей (Eble, 1996). Это подтверждает гипотезу о том, что сленг выполняет ситуативную функцию и адаптируется к актуальным реалиям социума.

Характеристика подросткового сленга Подростковый сленг представляет собой динамичную и быстро меняющуюся часть языка, отражающую культуру, интересы и ценности молодёжи. Он обладает рядом характерных черт, которые делают его уникальным и отличным от литературного языка.

1. Экспрессивность

Подростковый сленг насыщен эмоциями. Слова и выражения часто передают яркие эмоции, будь то восторг, удивление, раздражение или ирония. Это делает речь более живой и выразительной. Например, слово «*жиза*» (от «жизненная ситуация») используется для выражения сочувствия или солидарности, а «*кринг*» (от английского *cringe* — испанский стыд) обозначает неловкую ситуацию.

2. Краткость и ёмкость

Сленговые слова, как правило, короткие, удобные для произношения и быстро запоминающиеся. Это связано с тенденцией подростков сокращать длинные слова или использовать аббревиатуры. Например:

«*лютый*» (очень крутой, мощный)

«*изи*» (от английского *easy* — легко)

«*чел*» (от «человек»)

3. Инновационность

Подростковый сленг постоянно обновляется. Многие слова выходят из употребления так же быстро, как и появляются. Лексика формируется под влиянием социальных сетей, мемов, видеоигр и интернет-культуры. Например, ранее популярное слово «*кек*» (смех, от *LOL* в английском интернете) практически вышло из моды, уступив место новым выражениям.

4. Игра слов и метафоричность

Молодёжь часто использует метафоры, аллюзии и словесные игры. Например:

- «*Трап*» — человек, одевающийся в одежду противоположного пола (из геймерской культуры).

- «*Рофлить*» — шутить (от английского *ROFL* — *кататься по полу от смеха*).

- «*Скам*» — мошенничество (из английского *scam*).

5. Зависимость от медиасреды

Подростковый сленг формируется под влиянием интернета, фильмов, сериалов, аниме, музыки и видеоигр. Например, слова «*потный*» (очень старающийся игрок) и «*слив*» (проигрыш) пришли из геймерского сообщества, а «*краш*» (симпатия, объект влюблённости) — из западного молодёжного сленга.

6. Групповая идентичность

Подростковый сленг служит маркером принадлежности к определённой группе или сообществу. Использование специфической лексики позволяет подросткам выразить свою индивидуальность и в то же время показать, что они «в теме». Например, участники субкультуры фанатов аниме могут использовать слова типа «*кун*» и «*тян*», а геймеры чаще употребляют игровые термины.

Таким образом, подростковый сленг является живым, креативным и динамичным языковым явлением, которое не только отражает мировоззрение молодёжи, но и способствует развитию языка в целом.

2. Подростковый сленг активно использует различные механизмы словообразования, что делает его динамичным и богатым неологизмами. Рассмотрим основные способы образования сленговых слов.

1. Аффикация

Аффикация — это образование новых слов путём добавления суффиксов и префиксов. В подростковом сленге этот процесс часто затрагивает заимствованные слова и адаптирует их к нормам русского языка.

Примеры:

- «*Лайкать*» (от англ. *like* + рус. суффикс *-ать*) — ставить лайк.

- «*Фейлить*» (от англ. *fail* + *-ить*) — проваливать что-либо.

- «*Репостнуть*» (от англ. *repost* + *-нуть*) — сделать репост.

- «*Забанить*» (от англ. *ban* + *-ить*) — заблокировать.

Аффикация позволяет молодёжи легко осваивать иностранные заимствования и адаптировать их в своей речи.

2. Аббревиация

Аббревиация — это сокращение слов или фраз путём усечения их компонентов. В подростковом сленге это особенно распространено, так как сокращённые формы удобны для быстрой коммуникации, особенно в мессенджерах.

Примеры:

- «ОК» — от английского *окау*» (всё в порядке).
- «ЗБС» — *замечательно, бомбически, супер* (выражает восхищение).
- «ИМХО» — *по моему скромному мнению* (от англ. *In My Humble Opinion*).
- «ЛОЛ» — *смешно* (от англ. *LOL — Laughing Out Loud*).

Аббревиатуры широко используются в интернет-культуре, чатах, социальных сетях и играх.

3. Словослияние (контаминация)

Контаминация — это образование новых слов путём слияния частей двух существующих слов.

Этот процесс активно используется для создания лаконичных, но выразительных слов.

Примеры:

- «Смартфон» (от англ. *smart + phone*) — умный телефон.
- «Зомбоящик» (от *зомби + ящик*) — телевизор.
- «Бро» (от англ. «brother» + усечение) — друг, братан.
- «Крипта» (от *крипи + жуть*) — что-то пугающее, жуткое.

Контаминация делает речь более выразительной и запоминающейся.

4. Фонетические трансформации (искажение слов)

Этот процесс заключается в изменении звучания слов с целью стилизации, упрощения произношения или создания комического эффекта.

Примеры:

- «Чотко» (вместо «чётко») — круто, классно.
- «Норм» (вместо «нормально») — неплохо, хорошо.
- «Афигеть» (вместо «офигеть») — удивление, восхищение.
- «Го» (вместо «погнали») — предложение что-то сделать (от англ. *go*).

Фонетические изменения часто связаны с интернет-коммуникацией и устной речью подростков.

5. Калькирование (заимствование иностранных конструкций)

Калькирование — это процесс дословного перевода слов и выражений с иностранного языка, чаще всего с английского.

Примеры:

• «Фейспалм» (от англ. «фейслифтинг» — жест разочарования, когда человек закрывает лицо рукой).

- «Краш» (от англ. *crush* — человек, который нравится).
- «ГГ» (от англ. *Good Game* — «хорошая игра», используется в играх после матча).
- «Бэкграунд» (от англ. *background* — предыстория, фон).

Подобные заимствования активно входят в подростковую речь благодаря глобализации и интернету.

Источники подросткового сленга Основные источники пополнения подросткового сленга включают:

- Англицизмы – влияние английского языка в связи с распространением интернета ("хайп", "краш", "флексить").
- Игровая индустрия и киберкультура – появление терминов из видеоигр и интернет-сообществ ("донатить", "лузеры").
- Социальные сети и мем-культура – заимствования из интернет-жаргона ("рофлить", "зашквар").
- Жаргон и арго – адаптация слов из криминального и профессионального жаргона ("базарить", "тема").

4. Функции подросткового сленга Подростковый сленг выполняет ряд функций:

- Коммуникативная – упрощение общения между сверстниками.
- Экспрессивная – усиление эмоциональной окраски речи.
- Идентификационная – принадлежность к молодежному сообществу.
- Креативная – игра слов, создание новых значений.

Подростковый сленг является динамичным и изменчивым явлением, отражающим современные тенденции в культуре, технологиях и социальных процессах. Его изучение позволяет глубже понять эволюцию языка и механизмы формирования новых лексических единиц. Влияние англицизмов, интернет-коммуникации и субкультур делает подростковый сленг важной областью для дальнейших лингвистических исследований.

Литература

1. Беляева Е. Ю. Молодежный сленг: особенности и тенденции развития. – М.: Наука, 2021.
2. Крысин Л. П. Социоллингвистика. – М.: Флинта, 2018.

3. Долинина И. А. Язык интернета и его влияние на молодежный сленг. – Питер, 2020.
4. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge University Press, 2013.

ӘОЖ 81355

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ПРАГМАТОНИМДЕРДІҢ СЕМАНТИКАСЫ

*Файзуллина Казна Маликовна
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Орал қаласы*

Аннотация. Бұл мақалада қазақ тіліндегі прагматонимдердің семантикалық ерекшеліктері қарастырылады. Прагматонимдер – күнделікті өмірде жиі қолданылатын атаулар, олар белгілі бір тауарлар, қызмет түрлері, мекемелер, брендтер мен фирмалар атауларын қамтиды. Мақалада прагматонимдердің мағыналық құрылымы, олардың қалыптасу жолдары және коммуникативтік қызметі талданады.

Кілт сөздер: прагматика, семантика, метафора, прагматоним, инновация

Қазіргі таңда тіл білімінде прагматонимдерге ерекше назар аударылуда. Прагматонимдер – белгілі бір өнім, мекеме, қызмет атауларының жүйесін білдіретін ерекше лексикалық қабат. Олар тұтынушылардың назарын аударып, экономикалық, әлеуметтік және мәдени факторлармен тығыз байланысты болады. Қазақ тілінде прагматонимдердің пайда болуы мен даму тенденциялары, олардың семантикалық құрылымы зерттеуді қажет етеді.

Прагматоним ұғымы және оның тілдік ерекшеліктері Прагматоним – нақты бір тауар немесе қызметке атау ретінде берілетін жалқы есім. Олар тек атау ретінде ғана емес, белгілі бір мәдени-әлеуметтік құндылықтарды жеткізуші құрал ретінде де қызмет атқарады. Прагматонимдердің мағыналық құрылымына келесі факторлар әсер етеді:

Метафоралық және метонимиялық қолданыстар. Прагматонимдер жиі метафоралық және метонимиялық тәсілдер арқылы қалыптасады. Метафоралық қолданыстарда белгілі бір заттың немесе құбылыстың бейнелік сипаттары басқа бір нысанға телінеді. Мысалы, "Самұрық" атауы мифологиялық құс бейнесі арқылы тұрақтылық пен күшті білдіреді. Метонимиялық қолданыстарда бір заттың немесе ұғымның белгісі басқа нысанды атау үшін қолданылады. Мысалы, "Алтын Орда" мейрамханасы тарихи мемлекеттің атауын пайдалану арқылы ұлттық болмысқа мән береді.

Лексикалық және семантикалық инновациялар. Прагматонимдер жаңа сөздер мен мағыналардың пайда болуына ықпал етеді. Кейбір бренд атаулары бұрын-соңды болмаған сөздерді енгізеді немесе белгілі бір сөзге жаңа мағына береді. Мұндай инновациялар прагматонимдердің дамуына ықпал етіп, жаңа мағыналық реңктер қосады.

Мысалы:

- "Kaspi" атауы бастапқыда географиялық нысанға қатысты болғанымен, қазіргі таңда қаржы институтының атауына айналған.
- "Samruk" сөзі түркі мифологиясындағы қасиетті құс атауынан алынғанымен, қазіргі таңда ұлттық әл-ауқат қорын білдіреді.
- "Chocolife" – бастапқыда шоколад сөзінен алынған, бірақ кейінірек жеңілдіктер мен онлайн-сауда платформасының атауы ретінде қалыптасты.
- "Beeline" – ағылшын тіліндегі "bee" (ара) және "line" (жол) сөздерінен жасалған, телекоммуникациялық компания атауы ретінде танымал.
- "Technodom" – "технология" және "үй" мағынасындағы "dom" сөздерінің бірігуі арқылы жаңа мағыналық құрылым жасаған бренд атауы.

4. Қысқартулар мен неологизмдер. Қазіргі заманғы прагматонимдер жиі қысқартулар мен жаңа сөздер арқылы жасалады. Бұл үрдіс атауларды есте сақтауды жеңілдетеді және оларды ықшам әрі тартымды етеді. Мысалы:

- "ҚазМұнайГаз" – "Қазақстан", "мұнай" және "газ" сөздерінің бірігуінен пайда болған ұлттық энергетикалық компания атауы.
- "Қазпошта" – "Қазақстан" және "пошта" сөздерінен жасалған, елдің пошталық қызмет көрсету компаниясы.
- "Самұрық-Қазына" – "Самұрық" (мифологиялық құс) және "қазына" сөздерінің бірігуінен пайда болған ұлттық әл-ауқат қоры.
- "Air Astana" – "Air" (ағылш. – әуе) және "Astana" (Қазақстанның бұрынғы астанасы) сөздерінің бірігуі арқылы жасалған әуе компаниясының атауы.
- "KEGOC" – "Kazakhstan Electricity Grid Operating Company" сөздерінің алғашқы әріптерінен құралған қысқартылған атау.

- "KASE" – "Kazakhstan Stock Exchange" (Қазақстан қор биржасы) сөз тіркесінің қысқартылған нұсқасы.

Қазақ тіліндегі прагматонимдердің семантикалық топтары Қазақ тіліндегі прагматонимдерді мағыналық тұрғыдан бірнеше топқа бөлуге болады:

- Бұл топқа тарихи оқиғалармен, ұлттық мәдениетпен байланысты атаулар жатады. Мұндай прагматонимдер халықтың тарихи жадын жаңғыртып, ұлттық сана-сезімін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Мысалы, "Көшпенділер" атауы көшпелі өмір салтын, "Алтын Орда" атауы тарихи мемлекетті, "Қарасай" атауы батырдың есімін негізге алады. Бұлар ұлттық патриотизм мен тарихи құндылықтарды насихаттауға бағытталған.

Көркем әдебиеттен мысал келтіретін болсақ, І. Есенберлиннің "Көшпенділер" тарихи трилогиясы қазақ халқының азаттық үшін күресін баяндайды, бұл атау кейінірек киноиндустрия мен басқа да мәдени жобаларда қолданыла бастады. Сондай-ақ, "Қарасай" атауы халық ауыз әдебиетінде, жыр-дастандарда жиі кездеседі. "Алтын Орда" тарихи кезеңді сипаттайтын ұғым ретінде көптеген шығармаларда көрініс тапқан, оның ішінде І. Есенберлиннің "Алтын Орда" романы бар.

- Географиялық атаулардан туындаған прагматонимдер. Бұл категорияға белгілі бір жер-су атауларынан туындаған прагматонимдер жатады. Мұндай атаулар тұтынушыларға жергілікті ерекшеліктер мен аймақтық танымдылықты білдіреді. Мысалы, "Каспий" – теңіз атауынан алынған, "Алатау" – таулы өңірді сипаттайтын прагматоним. Бұл атаулар экологиялық тазалықты, табиғи сұлулықты және ұлттық болмысты бейнелейді.

- Жануарлар мен өсімдіктер атауларынан жасалған прагматонимдер. Бұл топтағы прагматонимдер табиғатқа, жануарлар мен өсімдіктер әлеміне қатысты атаулардан қалыптасады. Олар белгілі бір өнімнің немесе қызметтің сипатын көрсетуге көмектеседі. Мысалы, "Барыс" – күш пен қайсарлықтың символы, "Самұрық" – аңыздағы қасиетті құс бейнесі, "Қызғалдақ" – нәзіктік пен табиғи сұлулықтың белгісі ретінде қолданылады. Бұл атаулар тұтынушыларға сенімділік пен табиғи үйлесімділікті сезіндіреді.

- Адам аттарынан қалыптасқан прагматонимдер. Белгілі тұлғалардың есімімен аталған прагматонимдер қоғамдағы тарихи немесе мәдени тұлғалардың маңызын көрсетуге бағытталған. Мұндай атаулар брендке ерекше танымдық сипат береді. Мысалы, "Абылай" – хан есімімен байланысты, ол билік пен көшбасшылықты білдіреді, ал "Томирис" – сақ патшайымы ретінде ержүректілік пен даналықтың символы. Бұл атаулар тұтынушыларға сенімділік пен тарихи маңыздылықты білдіруі мүмкін.

- Қазіргі заманға сай жаңа прагматонимдер. Қазіргі нарықтық экономика жағдайында жаңа прагматонимдер жылдам қалыптасуда. Бұл атаулар әдетте инновациялық, заманауи технологиялар мен қызметтерге байланысты болады. Мысалы, "Kaspi" – қаржы технологияларына қатысты бренд, "Chocolife" – тәттілер мен демалыс қызметтерін білдіретін атау, "Samal" – табиғилық пен жеңілдікке негізделген прагматоним. Мұндай атаулар тұтынушылардың назарын аударып, заман талабына сай келетінін көрсетеді.

Прагматонимдердің семантикалық ерекшеліктері Прагматонимдердің семантикасы олардың қолданылу аясына, мағыналық бейнелілігіне және прагматикалық қызметіне байланысты қалыптасады. Олардың негізгі ерекшеліктеріне ғалымдардың тұжырымдары негізінде жеке-жеке тоқталайық:

- Ономасиологиялық ерекшеліктер (атаудың шығу тегі, бастапқы мағынасы) Ономасиология – атаулардың пайда болуын, олардың уәжділігін зерттейтін сала. Прагматонимдерде атаудың шығу тегі оның семантикалық ерекшеліктерін айқындайды. Қазақ тіл білімінде ономаст ғалымдар Қ. Рысберген, А. Жартыбаев, А. Әлімхан еңбектерінде прагматонимдердің қалыптасуындағы ономасиологиялық негіздер қарастырылған. Ғалымдар прагматонимдердің белгілі бір тарихи, мәдени немесе аймақтық ерекшеліктерден туындайтынын айтады. Мысалы, "ҚазМұнайГаз" атауы Қазақстанның энергетикалық саласымен байланысты екендігін білдіреді, ал "Алатау" атауы – географиялық ерекшелікті көрсетеді.

- Коннотативтік мағына (қосымша эмоциялық немесе мәдени мән) Коннотативтік мағына белгілі бір прагматонимнің эмоциялық, мәдени, психологиялық реңкін көрсетеді. Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов секілді ғалымдар тілдің мәдени және эмоционалды жүктемесін зерттей отырып, прагматонимдердегі қосымша мағыналардың тұтынушыларға әсер ететінін көрсеткен. Мысалы, "Барыс" атауы батылдық пен қайсарлықты білдіріп, спорттық командалар мен брендтер атауында жиі қолданылады. "Томирис" атауы ержүректілік пен ұлттық мақтаныш символына айналған.

- Жарнамалық және маркетингтік мақсатта қолданылуы Қазіргі заманғы прагматонимдер маркетинг пен жарнамада үлкен рөл атқарады. Бұл аспектіні зерттеуші ғалымдардың бірі – А. Сейітова, ол бренд атауларының тұтынушы санасына әсерін зерттеген. Мысалы, "Kaspi" атауы қаржы технологиялары саласындағы инновацияны білдірсе, "Chocolife" атауы тәтті әрі тартымды эмоцияларды оятады. Брендінгте прагматонимдердің қысқалық, есте қалушылық және жағымды ассоциация тудыруы маңызды фактор саналады.

Қазақ тіліндегі прагматонимдер – тілдің маңызды лексикалық қабатының бірі. Олар тек атау ретінде ғана емес, белгілі бір прагматикалық, когнитивтік және мәдени-әлеуметтік қызмет атқаратын

күрделі тілдік бірліктер. Прагматонимдер әлеуметтік және экономикалық факторлармен тығыз байланысты болып, халықтың мәдениеті мен дәстүрін бейнелейді. Олардың семантикалық ерекшеліктерін зерттеу мағыналық құрылымын түсінуге, тілдегі орны мен қызметін айқындауға және прагматингвистикалық аспектілерін талдауға мүмкіндік береді. Сондықтан қазақ тіл біліміндегі прагматонимдерге қатысты кешенді зерттеулер жүргізу өзекті мәселе болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сейітова, Ж. Қазақ ономастикасы: теориялық және қолданбалы аспектілері. – Алматы: Ғылым, 2020.
2. Қайдар, Ә. Қазақ тілінің тарихи ономастикасы. – Алматы: Дәуір, 2015.
3. Әбдірахманова, Т. Тіл және бренд: прагматонимдердің семантикалық ерекшеліктері. – Астана, 2021.
4. Рысберген, Қ. Ономастика және тіл мәдениеті. – Алматы, 2018.
5. Жанпейісов, Е. Этнолингвистика және тілдің мәдени аспектілері. – Астана, 2017.

ӘОЖ 373.3

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ «МӘДЕНИ МҰРА» БӨЛІМІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Айтқулова Замзагуль Сагидолловна

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Аннотация: *Преподавание раздела «Культурное наследие» в начальной школе на казахском языке сыграло значительную роль в формировании казахской культуры на протяжении веков как основной моральной нормы в сознании народа. В данной статье рассматривается значение и место концепта «Культурное наследие» в национальном сознании казахов. Также уделяется внимание национальным традициям. Методика преподавания данного раздела формирует у современной казахской молодежи осознание его значимости и значения.*

Ключевые слова: *сознание, национальное сознание, языковое сознание, концепт, методика, исторические памятники.*

2004 жылы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандар жаңғыртылды. Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы. Сонымен бірге, «Мәдени мұра» ұлттық салт-дәстүрдің, ұлттық сананың түрлі плюстерін қиыннан қиыстырып, жарастырып, асқақтата алатын құдіретімен маңызды.

Біз «Мәдени мұра» бөлімін оқытуда бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта дамытуымыз керек.

Ұлттық салт-дәстүріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуы тиіс.

Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні, рухани мәдениетіміз – бұлар біздің мәдени мұрамыздың бір парасы ғана.

«Бұл бөлім арқылы неге қол жеткіземіз?» - деген сұрақ қоятын болсақ:

Ең алдымен бастауыш сынып оқушыларына мәдени мұра бойынша сапалық деңгейде білім бере бастаймыз. Бұл – білім саласында жаһандық бәсекеге неғұрлым бейімделген оқушыларды даярлау болып табылады.

Қазақ мәдениеті – ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениет. Ұлттық салт-сананың өмірдегі қолданбалы көріністері: діни уағыздар, сенімдер, ырымдар, тиымдар, жөн-жорағылар, рәсімдер, кісілік рәсімдер арқылы іске асырылады.

Білімді адам болғанымен, ұлттық мәдениетті бойына сіңіре білмеген болса, ондай адам ұлт алдында мәңгірт, мәдениетсіз болып көрінеді де, халықтың наразылығына ұшырайды. Білім беру мен тәрбиелеудің мақсатын айқындауда Ж.Аймауытовтың «Мектеп бітіріп шыққан соң бала бүкіл әлемге, өзгенің және өзінің өміріне білім жүзімен ашылған саналы ақыл көзімен қарай білсе, міне білімдендірудің көздейтін түпкі мақсаты осы. Мектеп осы бағытта баланың келешекте жетілуіне мықты негіз салуы керек», - деген екен.

Педагогикалық ұстанымдарға сүйенетін болсақ, белгілі бір құндылықтарды қалыптастырар орта болмаса, оған жағдай жасалмаса тұлға бойында олар өзінен өзі пайда болмайтыны белгілі.

Балабақша, мектеп табалдырығын аттаған ақ ниетті, балғын бүлдіршіндерді өз халқының ұлттық құндылықтарын саналы түрде түсініп, қабылдауына, ата-бабасын, ата-анасын сүйіп, қастерлейтін,

бауырмал, мирасқор, мұрагер, намысқой, салт-дәстүрлерін қадір тұтатын, елін сүйетін, рухы жоғары, ұлттық құндылықты қадірлейтін азамат етіп тәрбиелеуіміз қажет.

Кезінде ғұлама ағартушымыз М.Дулатов өз еңбектерінде ұлттық рух, мәдени мұра, салт-дәстүр, әдет-ғұрыппен жас ұрпақты сусындату қажеттігі жөнінде құнды пікірлерін айтқан болатын.

Жалпы қазақ халқы ұрпақ тәрбиесіне ертеден бастап көңіл бөліп отырған. Ата-бабамыздан мирас болып келе жатқан ауыз әдебиетімізбен әдет-ғұрып, салт-дәстүріміз де отбасының тірегі, елінің ертеңі – балаға (болашағымызға) тікелей қатысты.

Айыр қалпақ киісіп,
Ақырын жауға тиісіп,
Батыр болар ма екенсің?
Бармақтарың майысып,
Түрлі ою ойысып,
Шебер болар ма екенсің?
Тандайларың тақылдап,
Сөйлегенде сөз бермей,

Шешен болар ма екенсің? – деп айтылатын бесік жырының тәрбиелік мәніне халқымыз ерте кезден бастап назар аударып отырғанын халық ауыз әдебиетінен білеміз. Жазушымыз М.Әуезовтың «Тәрбие тал бесіктен басталады» - деп айтқанындай атасының нақыл сөздерін, әжесінің ертегісін, анасының бесік жырын тыңдап өскен сәби ғана ана тіліне, еліне, халқына деген үлкен сенімі мен сүйіспеншілік көзқарасы қалыптасады. Ана сүті арқылы берілетін ана тілінің құдіреті балаларымыздың тілін ойын дамытуға үлкен әсерін тигізеді.

Қандай қоғам болмасын онда дүниеге келген баланың бойында ұлттық рухын қалыптастыру ата-ананың, мұғалімнің т.б. міндеті болып табылады.

Еліміздің тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау- «Мәдени мұра» бағдарламасының басты мақсаты болуға тиіс»- деп атап көрсеткен. Елбасымыздың сөзін құптап, ата-бабамыздан қалған мәдени мұраны сақтап қалу- өзімізге байланысты болып отыр. «Мәдени мұра» бағдарламасын жүзеге асыру барысында 35 тарихи және мәдени ескерткіштерді қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп, 30 көне қала, қоныс пен қорғандарға археологиялық зерттеулер жүргізілген. Сонымен қатар, Қытай Халық Республикасында, Түркия, Моңғолия, Ресей, Өзбекстан, Батыс Еуропа елдерінде ғылыми-іздеу жұмыстары ұйымдастырылып, нәтижесінде Қазақстан тарихына, этнографиясы мен көркемөнеріне қатысты 5 мыңға жуық қолжазбалар мен басылымдар табылып, елге әкелінген.

Мәдениет пен мәдени мұра бүгінгі дәуірдегі ұлттық бірегейліктің ірге тасы ғана емес, халықаралық қоғамға жетелеудегі, бәсекеге қабілетті ел қалыптастырудағы жалпы ұлттық мүдделерге жеткізуші ретіндегі рөлі.

Қазақстан Республикасының негізгі мемлекеттік мәдени және қоғамдық құндылықтарды, жаңа ұлттық сана ретінде ұлттық мәдениетін сақтау мен дамытуға бағытталған негізгі міндеттерінің бірі – сыртқы жағдайлар әсерінен өзгеруге бейім мәдени мұраны сақтау және дамыту болып табылады.

Қазақстан халқының дәстүрлі мәдени мұраға қызығушылығы оның жандануына қолдау көрсету болып табылады. Көктемнің мерекелік салттарының бірі алғашқы қымыз мерекесі. Қазіргі кезде қымызмұрындық дәстүрін өткізу қолға алынып отыр. Бүгінгі заманда аталған мереке кең дастарқан, әртүрлі ұлттық спорт сайыстары ұйымдастырылып ұлттық мәдениетпен жақын танысып, қазақтың мейірбандығы мен қонақжайлылығын сезіну үшін осындай шараларға жергілікті тұрғындар да, арнайы келген қонақтарда қатысады. Бұл шаралардың барлығы ұлттық мәдениетті насихаттау мен ұлттық сананы кеңейтуіне әсерін тигізеді.

Сонымен, мәдени мұраның мақсаты – елдің тарихи мәдени мұрасын зерттеу, қалпына келтіру және сақтау, тарихи- мәдени дәстүрлерді қайтару, шет елде Қазақстанның мәдени мұрасын үгіттеу болып табылады.

Білім туралы заңда білім беру жүйесінің басты міндеті болып – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практикаға жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім беру үшін қажетті жағдайлардың ең бастысы жалпы білім беретін қазақ ұлттық мектебін жасау. Қазір елімізде орын алып отырған проблемалар: Ана тілін, Ана тарихын, Төл мәдениетін, Ұлттық салт-дәстүрлерін білмейтін жастар, тастанды жетім балалар, қиын балалар, қарттар үйлерінде көздерінен қанды жастар ағып, жылап отырған әжелер мен аталар, ішкілік пен нашакорлыққа салынған жастар, сыбайлас жемқорлық, жұмыссыздық, жезөкшелік, мектептегі оқу-тәрбие жұмысының нашарлауы. Осы проблемаларды бірте-бірте жоюдың және олардың алдын алып, болдырмаудың негізгі жолы, мектептерде бастауыш сыныптардан бастап ұлттық тәрбиені негізге алып, ата-бабаларымыздың игі дәстүрлерін сақтай отырып, азаматтық пен елжандылыққа, білімді, ақылды, иманжүзді, еңбекқор, ұлтжанды азаматтарды тәрбиелеу бүгінгі күннің басты мәселесі болып табылады.

Қорыта келе Жүсіпбек Аймауытовтың «Естеріңізде болсын, қара халықтың мәдениетті болуынан, мәдениетті кісінің қазақ болуы қиын. Баласына осы бастан ұлт рухын сіңіріп, қазақ өміріне жақындатып

тәрбиелеу керек. Орыс тәрбиесін алған бала ұлт қызметкері бола алмайды», - деген сөзін жадымызда ұстағанымыз жөн деп санаймын.

Ал, М.Дулатов «... жалғыз құрғақ білім үйрену емес, біліммен бірге ұлттық тәрбиені қоса беру, балқыған жас баланың ойына, қанына, сүйегіне ұлт рухын сіңіріп, ана тілін үйретіп шығару. Мұндай балалар мектепті бітіргеннен кейін қай жұрттың арасында жүрсе де, с.йегіне сіңген ұлт рухы жасымайды, қайда болсада, тіршілігінде қандай ауырлық өзгерістер көрсе де, ұлы болып қалады» деген.

Қазіргі тәрбие жұмысына қойылатын басты талап дені сау, ұлттық сана оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, іскер т.б. игі нәтижелері қалыптасқан адамды тәрбиелеу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Терісаққан Төскейі «Қасиетті ұлықтау»
2. Г.Тұрдалиева «Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту әдістемесі.» Оқу әдістемелік құрал. Астана – 2012 ж
3. Медешова А.Б., Ниетова А.С., Султанғалиева Р.Б., Габдуллаев Д.Г. «Цифрлық технология арқылы жастар арасында ұлттық құндылықтарды дәріптеу» Монография. Орал 2023 ж
4. «Вестник образования» Республикалық ғылыми-педагогикалық журналы 2020 ж №4

УДК 81355

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИИ ДЛЯ ДОСТИЖЕНИЯ НАИЛУЧШЕГО ЭФФЕКТА В ПРЕПОДАВАНИИ.

*Абдрахманова Аружан Утемисовна
Подстепновская 1 СОШ КГУ
ЗКО, Теректинский район*

Аннотация: Современный образовательный процесс ориентирован на инновации и повышение интереса к обучению. В этом контексте цифровые технологии играют ключевую роль в развитии навыков и компетенций учащихся. Проведение лабораторных работ с опорой на цифровые технологии способствует более легкому усвоению нового материала обучающимися.

Ключевые слова: информационная культура, биология, цифровые образовательные ресурсы.

*В цифровой образовательной среде на первом месте стоит система образования, на втором – технологии в помощь традиционной системе.
С.Кравцов.*

Высочайшие темпы развития общества в 21-м веке сопровождаются быстро растущим значением цифровых технологий в жизни человека.

Сегодня выпускнику образовательного учреждения недостаточно просто знать определенный объем информации. Требованием времени является умение применять на практике свои знания и умения.

Все сферы деятельности пронизаны цифровизацией. Мы постоянно пользуемся компьютерами, смартфонами, планшетами, и уже не представляем себе жизнь без гаджетов и интернета. Образование всегда идет в ногу со временем и без использования цифровых образовательных ресурсов невозможно представить себе современную школу.

Наша цель: повысить результативность образовательного процесса по биологии и уровень информационной культуры старшеклассников цифрового поколения с помощью цифровых образовательных ресурсов [1].

Биологические знания всегда имели большое значение для формирования научного мировоззрения. Биология не только остается теоретической основой здравоохранения и сельского хозяйства, но и открывает возможности развития новых отраслей в промышленности, новых перспектив в технике. Мы, учителя биологии, работаем над повышением биологической грамотности подрастающего поколения с учетом новейших достижений как биологической науки, так и цифровых технологий. Все это требует совершенствования биологического образования на всех уровнях, в первую очередь в школах [2]. Предмет биологии достаточно сложен и нагляден, требует демонстрации процессов, систем и закономерностей, что усложняет усвоение предмета биологии школьниками.

Одним из достоинств применения цифровых образовательных ресурсов в обучении является повышение качества обучения за счет новизны деятельности, интереса к работе с компьютером у учащихся. Применение компьютера на уроках биологии становится методом организации активной и осмысленной работы учащихся, делает занятия более наглядными и интересными, а также практика учителей биологии показывает растущую популярность применения мобильных устройств в

образовательном процессе по биологии. Компьютер на уроках не заменяет учителя, а наоборот, делает общение с учеником более содержательным, индивидуальным и деятельным, позволяет заинтересовать слабоуспевающих учеников, а для сильных – придать процессу обучения характер исследования. ИКТ позволяют развивать интеллектуальные, творческие способности учащихся, их умение работать с различными источниками информации, самостоятельно приобретать новые знания и преобразовывать одни виды информации в другие. Цифровые образовательные ресурсы позволяют сделать взаимодействие учителя и ученика на уроке более продуктивным, повысить качество обучения через повышение интереса к предмету, наглядно представить изучаемый материал, дают возможность эффективной проверки знаний, использования разнообразных методических приемов в работе учителя.

В своей работе я пользуюсь различными цифровыми образовательными ресурсами – это представленные в цифровой форме фотографии, слайд-шоу и презентации, видеофрагменты, интерактивные модели, картографические материалы, звукозаписи, текстовые документы и другие учебные материалы, необходимые для организации учебного процесса. Использую ЦОР на разных этапах урока, для подготовки самостоятельных, контрольных, лабораторных работ, для внеурочной деятельности. Цифровые образовательные ресурсы (ЦОР) – дополнение электронного компонента к действующим сегодня в школе учебникам. Для моих учеников ЦОР являются неоценимой помощью как во время работы на уроке, так и при подготовке домашних заданий, творческих и исследовательских проектов.

Использование ЦОР невозможно без соответствующего технического оснащения. Наша школа не оснащена всеми необходимыми современными средствами обучения. В каждом классе рабочее место учителя оснащено компьютером, подключенным к интернету, лазерным МФУ (принтер, сканер и копир), проектором, интерактивной доской. В кабинете биологии есть ноутбук, в лаборатории – простые микроскопы, но нам бы хотелось иметь цифровой микроскоп. Хочется рассказать о цифровом микроскопе.

Работа с микроскопом – один из наиболее любимых видов деятельности у учащихся любых возрастов. Использование цифрового микроскопа сделал бы её еще более яркой, запоминающейся, да и самому учителю такая работа доставляет удовольствие. Одна из самых больших сложностей, подстерегающих учителя биологии при проведении лабораторных работ с традиционным световым микроскопом, это практически отсутствующая возможность понять, что же в действительности видят ученики. Если бы мы с традиционным световым микроскопом использовали бы на уроках цифровой микроскоп, который сочетает в себе световой микроскоп и цветную цифровую камеру было бы прекрасно. Камера имеет подключение к USB порту компьютера.

Что позволяет сделать цифровой микроскоп?

Увеличивать изучаемые объекты, помещённые на предметный столик, в 10, 60 и 200 раз;

Использовать в качестве исследуемых как прозрачные, так и непрозрачные объекты, как фиксированные, так и нефиксированные, подвижные;

Исследовать поверхности достаточно крупных объектов, не помещающихся непосредственно на предметный столик;

Фотографировать, а также производить видеосъёмку происходящего;

Фиксировать наблюдаемое, не беспокоясь в этот момент о его сохранности – файлы автоматически оказываются на жёстком диске компьютера;

Задавать параметры съёмки, изменяя частоту кадров;

Производить простейшие изменения в полученных фотографиях, не выходя из программы микроскопа: наносить подписи и указатели, копировать части изображения;

Собирать из полученных результатов фото- и видеосъёмки, создавать презентации, монтировать видеоролики.

Распечатывать полученные графические файлы;

Демонстрировать исследуемые объекты и все производимые с ними действия на мониторе компьютера и на проекционном экране.

При проведении лабораторных работ на уроках биологии цифровой микроскоп дает возможность изучать исследуемый объект не одному ученику, а группе учащихся одновременно, так как информация выводится на монитор компьютера. Все ноутбуки, которыми пользуются учащиеся, объединены в единую сеть с выводом на главный компьютер. Учитель может наблюдать за работой каждой группы учащихся и корректировать ее. При выведении изображения на экран, у учителя есть возможность показать правильный алгоритм действий с препаратом, оценить точность полученного изображения и правильность сделанных к нему подписей, указать на допущенные ошибки. Учащиеся сохраняют полученные изображения в папке на рабочем столе и используют их для приготовления презентаций и видеороликов либо на уроке, либо при выполнении домашних заданий. Учитель может использовать изображения в качестве демонстрационных объектов для объяснения тем или при проверке познавательных компетенций учащихся.

Цифровой микроскоп можно использовать при проведении следующих лабораторных работ:

«Приготовление микропрепарата кожицы чешуи лука», «Приготовление микропрепаратов растительных клеток и рассматривание их под микроскопом», «Строение семян двудольных и однодольных растений», «Изучение внешнего и внутреннего строения стебля на готовых микропрепаратах», «Изучение внешнего и внутреннего строения листьев», «Изучение строения водорослей», «Изучение строения плесневых грибов», «Наблюдение за движением простейших», «Изучение покровов тела различных животных», «Изучение микроскопического строения крови человека и лягушки», «Наблюдение клеток растений, животных, грибов и бактерий под микроскопом, их описание и сравнение» и других.

Также можно использовать цифровой микроскоп для внеурочной работы с детьми, увлекающимися биологией. Учащиеся с удовольствием рассматривали бы тычинки и пестики цветка, форму пыльцы, различные ткани растений, гифы грибов, строение дрожжей; части членистоногих – лапки, усики, ротовые аппараты, глаза, чешуйки крыльев бабочек, части хордовых – чешуя рыбы, перья птиц, шерсть, зубы, волосы, ногти, и многое другое. Очень важно, что многие из используемых объектов остаются живыми. Учащимся можно проводить исследовательскую работу и, используя результаты полученных наблюдений, защищать свои проекты [3,4,5].

Использование цифрового микроскопа повышает уровень мотивации и познавательной активности обучающихся, развивает их способности к приобретению и усвоению знаний, закреплению навыков самостоятельной исследовательской работы. При этом реализуются основные дидактические принципы обучения, а особенно – принцип наглядности и принцип научности.

Использование цифровых лабораторий способствует значительному поднятию интереса к предмету и позволяет учащимся работать самостоятельно, получая не только знания в области биологии, но и опыт работы с интересной и современной техникой, компьютерными программами, опыт исследовательской деятельности, информационного поиска и презентации результатов исследования [6].

Возможности материально-технического обеспечения большинства образовательных организаций мобильными устройствами сегодня позволяют достаточно широко применять средства мобильных технологий обучения на уроке.

Задача учителя биологии на более высоком мотивированном уровне организовать индивидуальную, индивидуализированную, парную, групповую и фронтальную активную познавательную деятельность обучающегося с помощью беспроводных устройств в среде смешанного обучения, так как роль учителя – транслятора информации сегодня нивелируется.

Актуальны вопросы развития у школьников навыков «просвещенных пользователей электронных устройств, формирование правильного отношения к цифровым технологиям» [7].

Мобильные устройства в обучении биологии, как правило, используются:

- для организации дистанционного обучения (Skype, Rutube, YouTube, Сферум);
- для быстрого поиска учебной информации на уроке с помощью поисковых систем (Яндекс, Google и другие);
- для воспроизведения аудиофайлов, подкастов, вебинаров, изображений биологических объектов, процессов и явлений;
- для организации повторения, обобщения и систематизации биологического материала с помощью быстрого доступа на сайты и блоги, созданные педагогами;
- для формирующего оценивания с помощью систем голосования (Plickers, Mentimeter, Quizlet, Яндекс-тест, Google-тест), образовательных мобильных приложений (Nearpod, LearningApps.org, Kahoot и др.);
- для организации коммуникации между всеми участниками образовательного процесса (WhatsApp Web, Контакт, Telegram и т. д.);
- для создания фото и видеоматериалов (например, передача на экран изображения, приготовленного обучающимися микропрепарата);
- для работы с беспроводными цифровыми датчиками.

Наиболее важными принципами использования средств мобильных технологий обучения являются:

- персонификация образовательного процесса (мобильные устройства позволяют ученикам самостоятельно выбирать уровень сложности заданий и контент, продвигаясь в обучении в своём собственном ритме);
- непрерывность (например, облачные технологии позволяют школьникам иметь доступ к учебным материалам в любом месте с любого устройства, переход от традиционного обучения к смешанному с помощью мобильных технологий создает более динамичную образовательную среду, что актуально для непрерывно меняющегося цифрового общества);
- адаптивность (приспособленность к быстро меняющемуся миру, благодаря умелому использованию цифровых технологий в решении учебно-познавательных и повседневных задач);
- гибкое взаимодействие преподавателя со всеми участниками образовательного процесса (мобильные устройства позволяют выстраивать быструю и качественную коммуникацию между учителями, учениками и родителями; мгновенная обратная связь с ними позволяет учителям отражать

динамику успеваемости школьников индивидуально по каждому, при этом, как правило, используются социальные сети);

- полимодальность (применение мобильных технологий обучения позволяют задействовать все репрезентативные системы обучающихся при организации учебно-познавательной деятельности, что позволяет повысить ее эффективность при недостатке учебного времени для обучения биологии);

- обучение с использованием цифровых технологий (дополненной и виртуальной реальности, массивов данных, искусственного интеллекта, на базе облачных сервисов, мобильных приложений, цифровых беспроводных датчиков, Smart-браслетов).

При этом средства мобильных технологий обучения позволяют создавать учебные ситуации для школьников цифрового поколения характеризующиеся аутентичностью (подлинностью обучения, обеспечивающего удовлетворение индивидуальных информационных потребностей обучающегося), ситуативностью (соответствие учебной задачи жизненным ситуациям в реальной и виртуальной среде), контекстностью (включение обучающихся в информационно-познавательную деятельность в контексте профильной или обыденной ситуации) обучения.

Решая задачи повседневности, связанные с ценностным отношением школьника к своему здоровью и здоровью окружающих, средствами мобильных технологий в ходе организованной на уроке биологии исследовательской деятельности, например, получение, хранение и обработка информации об условиях окружающей среды и жизненных показателях организма, возможно с помощью датчиков мобильного устройства (акселерометр, магнитометр, барометр, шагомер, датчик освещенности, радиации, шумомер, пульсометр, термометр, пульсоксиметр и др.) [3], [6]. Что способствуют формированию технологического компонента информационной культуры старшеклассника, который овладеет навыками работы с набором инструментов для удовлетворения информационных потребностей с помощью цифровых технологий.

Подводя итог, можно сделать вывод, что применение в практике преподавания биологии цифровых образовательных ресурсов способствуют повышению интеллектуальной активности учащихся, а значит и эффективности урока. Именно это оживляет процесс обучения и делает его современным. Даже самые пассивные учащиеся включаются в активную деятельность с огромным желанием, у них наблюдается развитие оригинальности мышления, творческого подхода к решаемым проблемам. Все делает ученика более подготовленным к жизни в бурно развивающемся цифровом мире.

Используемые ресурсы

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
2. <https://www.un.org/ru/un75/impact-digital-technologies>
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-tsifrovyyh-tehnologiy-v-ekonomike-sovremennoy-rossii>
4. <https://www.int-edu.ru/content/cifrovye-laboratorii-labdisk>
5. <http://www.globisens.ru/>
6. http://school-18.3dn.ru/Instructions/Microscope/microscop_Kena.pdf
7. <https://www.microsystemy.ru/info/articles/tsifrovoy-mikroskop/>
8. http://window.edu.ru/resource/004/62004/files/vspu_part1.pdf

ӘОЖ: 373.3

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ БІЛІМІН БАҒАЛАУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Оңғарбай Аякөз Бекболатқызы

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің магистранты
Орал қаласы*

Аннотация: В данной статье рассматриваются значение и теоретические основы критериального оценивания при оценке знаний грамматики учащихся младших классов на уроке казахского языка. Приведены методы формативного оценивания, используемые на практике. Обсуждается эффективность оценки достижений учащихся.

Ключевые слова: формативное оценивание, казахский язык, методы, функциональная грамотность.

Еліміздің дамуына үлес қосар кәсіби маман дайындауда жас ұрпақтың тек қана білім алуы жеткіліксіз болып отыр, ең маңыздысы – сол алған білімін күнделікті өмірлік жағдаятта тиімді қолдана білуі қажеттілігі анықталуда. Осыған орай, мектепте критериялды бағалау жүйесін енгізудің басты мақсаты да оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға басымдық беруінде болып отыр. Функционалдық сауаттылықты дамытуға жалпы бағыттылық Қазақстан Республикасындағы білім беруді

дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында анықталған, ондағы мақсаттың бірі жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене бітімі және рухани дамыған азаматын қалыптастыру, тез өзгеретін әлемде оның табысты болуын қамтамасыз ететін білім алудағы қажеттілігін қанағаттандыру, еліміздің экономикалық әл-ауқаты үшін бәсекеге қабілетті адами капиталды дамыту болып табылады [1,14-6].

Бүгінде жалпы орта білім беруде оқушылардың оқу жетістігін критериалды бағалау жүйелі түрде іске асырылуда. Жалпы оқу үдерісінде критериалды бағалауды тиімді ұйымдастырудың ғылыми негіздері А.Х. Әлімов, С.Т. Камалова, Е.Н. Кохаева, Г.М. Кусаинов, Г.А. Абдраманова, Г.Б. Төреханова, Г.Я. Қазығұлова, А.Т. Айтпукешев, К.М. Сагинов т.б. еңбектерінде қарастырылған.

Бастауыш сынып оқушыларының білімін критериалды бағалауда негізінен «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ О.И. Можаяева, А.С. Шилибекова, Д.Б. Зиеденованың редакциясымен ұсынылған оқу-әдістемелік құралын басшылыққа алады. Бұл нұсқаулықта критериалды бағалау жүйесінің терминдері мен анықтамалары, қағидалары берілген. Білім алушылардың оқу жетістіктерін, қалыптастырушы, жиынтық бағалаудың үдерістерін жоспарлау, ұйымдастыру кезінде мұғалімге көмек болатындай, тәжірибелік ұсыныстар мен тоқсандық, жылдық баға қою механизмдері көрсетілген. Бұл мұғалімдерге арналған нұсқаулық Б.С. Блум, Д. Кратвиль, П. Блэк, Д. Уильям, Д. Вуд, Дж. Брунер, Л.С. Выготский, И.А. Зимняя, И. Логвина, Л. Рождественская, Р.Х. Шакиров, А.А. Буркитова, О.И. Дудкина, М. Томсон, И.С. Фишман, Т.И. Шамова және Кембридж университетінің білім беру факультетімен бірлескен, Педагогикалық шеберлік орталығы құрастырған, Қазақстан Республикасындағы педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру курсының деңгейлік бағдарламасының глоссарийі: оқу-әдістемелік құрал негізінде, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектері негізінде құрастырылған.

Критерий деген – ұсынылған талаптарға сәйкес бір нәрсені бағалау бойынша шешім қабылдау ережесі. Әр критерийдің дискрипторы болады, онда оқу тапсырмасының орындалу нәтижесінің дұрыстығы туралы нақты түсінік беріледі. Дискрипторға сәйкес бағалау оқушының қойған мақсатына жетуін анықтайды. Ал критериалды бағалау – оқушылардың оқу-танымдық құзыретін қалыптастыруға жағдай жасайтын, білім беру мақсаты мен мазмұнына сәйкес білім беру процесіне қатысушылардың (оқушылар, мектеп әкімшілігі, ата-аналар, заңды тұлғалар және т.б.) барлығына алдын ала таныс, ұжым талқысынан өткен, нақты анықталған өлшемдер арқылы оқушылардың оқу жетістіктерін салыстыруға негізделген процесс. Егер балаға оның белгілі бір деңгейге жеткендігін айтса, онда бұл оған үздік нәтижеге жету үшін не істеу керек екендігін түсіндірмейді; бұл ретте егер баламен бірге оның жұмысында мұндай бағалауға не әкелгенін және бағалау өлшемдерін түсіндіруге талдау жасаса, онда бұл балаға өзінің нәтижесін жақсарту үшін ары қарай не істеу керек екендігін түсінуге мүмкіндік береді [2, 107-6.].

Критериалды бағалау өзінің анық, айқындылығымен; жеке тұлға емес жұмысының бағалануымен; бағаның әділдігімен; өзін бағалауға мүмкіндік берілуімен; кері байланыстың жүзеге асуымен; алдын ала ұсынылған бағалау шкаласымен ерекшеленеді. Критериалды бағалау жүйесінің мақсаты – бағалау критерийлерінің негізінде білім алушылардың оқу жетістіктері туралы шынайы ақпарат алу және оқу үдерісін жетілдіре түсу үшін оны барлық қатысушыларға ұсыну. Біздің мақсатымыз осы еңбектердегі қағидалар мен ұсыныстарды пайдалана отырып, бастауыш мектепте қазақ тілі пәнін оқыту үдерісінде критериалды бағалауды ұйымдастырудың әдістемелік жүйесін одан әрі жетілдіру, тиімді әдіс-тәсілдерін, бағалау тапсырмаларын жүйелеу болып табылады.

Критериалды бағалаудың басты мақсаты – мектепте оқыту мен білім алу сапасын жоғарылату, оқушылардың білім алуға деген қызығушылықтарын арттыру болса, міндеттері төмендегідей сипатталады:

- әр сабақтың кезеңінде оқушының дайындығын анықтау;
 - бағдарлама бойынша ұзақ мерзімге бағытталған оқу мақсаттарын орындау;
 - оқыту кезіндегі оқушылардың жіберген қатіліктерін айқындау;
 - жұмыс барысындағы бағалаудың әділдігіне көз жеткізу;
 - оқу үрдісінде мұғалім-оқушы-ата-ана үштігінің арасындағы кері байланысты орнату.
- Мұғалімдер үшін критериалды бағалаудың маңызы:
- сапалы нәтижеге әкелетін критерийлер құрастыруға;
 - өз іс-әрекетін саралап және болашаққа жоспарлай алатын мәліметтер алуға;
 - сабақ берудің сапасын арттыруға;
 - оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқытудың әр тұлғаға арналған ауқымын жоспарлауға;
 - бағалаудың әртүрлі әдістерін пайдалануға;
 - оқу бағдарламасын қолжетімді ету үшін ұсыныстар енгізу болса,
- Оқушылар үшін:

- танымдық қабілеті мен ойлау деңгейін арттыратын оқытудың әртүрлі әдістерін пайдалануға;
- табысқа жетелейтін бағалау критерийлерін түсінуге;
- өзін және өзгелерді бағалау арқылы кері байланысқа түсуге;
- сыни ойлауына, еркін ойын айтуына, өзінің білімін көрсетуге

Ата-аналар үшін:

- баласының білім сапасының дәлелдемелерімен танысуға;
- оның оқуындағы табыстылықты бақылауға;
- оқуына қолдау көрсету үшін бағыт алуына мүмкіндік туғызады [3].

Бүгінде критериалды бағалау мұғалімге оқушының оқу жетістіктерін объективті түрде бағалауға, оқу үдерісі барысында туындаған қиындықтарды түсінуге мүмкіндік береді. Критериалды бағалаудың тәжірибелік маңызы төмендегі артықшылықтармен белгіленеді: жұмысы бағаланады; оқушы жұмысы алдын-ала белгілі критерийлер бойынша бағаланады; бағалау критерийлері нақты оқыту мақсаттарын айқындайды, сондықтан оқушыларға баға оқып-зерделенген материал бойынша ғана қойылады; өзінің оқу жетістіктерінің деңгейін анықтау үшін және ата-аналарына осы ақпараттарды жеткізу үшін оқушыға нақты бағалау алгоритмі белгілі; оқушының оқуға деген және өзін-өзі бағалауға ынтасы артады [4].

Мұғалімдерге көмек ретінде қалыптастырушы бағалаудың тапсырмалар жинағы дайындалған, онда оқу мақсаттарына сәйкес бағалау критерийлері, дескрипторларымен бірге тапсырмалар үлгілері де берілген. Одан басқа мұғалімдерге қалыптастырушы бағалаудың құралдарын өз бетінше дайындауға мүмкіндік берілетіні айтылады.

Ол үшін жоспарлау кезеңінде мұғалімге:

- оқу бағдарламасымен, оқу жоспарымен танысу, оқу мақсаттарына талдау жасау;
- оқу бағдарламасына сәйкес оқу мақсаттары негізінде бағалау критерийлерін құрастыру;
- тапсырма құрастыру кезінде саралау (дифференциялау) тәсілін қамтамасыз ету үшін бағалау критерийлерін ойлау дағдыларының деңгейлеріне бөлу;
- бағалау критерийлеріне сәйкес тапсырмалар құрастыру;
- әр тапсырмаға оның орындалу кезеңдерін сипаттайтын дескрипторлар құрастыру ұсынылады.

Әдіскер ғалымдар қалыптастырушы бағалауды жоспарлау, ұйымдастыру бойынша дағдыларды жетілдіру үшін мұғалім тапсырмаларды қолдана отырып, қалыптастырушы бағалауды қолдану тәсілдерінің санын, сапасын арттырып, кері байланыс берудің тиімді формаларын қолдану, сондай-ақ, қалыптастырушы бағалауды қолдану үдерісін көрсететін сабақ жоспарын құрып, тәжірибені жетілдіру мен рефлексия үшін сабаққа талдау жүргізу қажеттілігін айтады.

Күнделікті тәжірибеде оқушылардың білімді меңгеру деңгейін өлшеу үшін қалыптастырушы бағалаудың түрлі әдістерін қолдануға болады: «Екі жұлдыз, бір тілек», «Қолмен белгі беру», «Бағдаршам», «Жинақтау парақшасының индексі», «Бір минуттық эссе», «Сөйлеу үлгілері», «Үш минуттық үзіліс», «Ауызша бағалау», викториналар, сұрақтар және т.б.. Қалыптастырушы бағалаудың әдістерін оқу әрекеттерін ұйымдастырудың әр кезеңінде, тақырыпты түсіндіру, тапсырма орындау, білім алушыларға кері байланыс беру кезінде қолдануға болады. Қалыптастырушы бағалаудың әдістерін жеке, жұптық және топтық жұмыстарды ұйымдастыру кезінде де қолдануға болады. Жоғарыда аталған әдістермен қатар, қазақ тілі сабағында қалыптастырушы бағалаудың мына түрлерін жиі пайдаланамын:

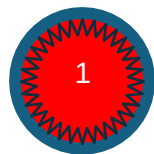

Бағаметр әдісі. Бағалаудың 10 балдық жүйесі бойынша бағаметрдің ортасындағы тілін жүргізу арқылы дескриптор бойынша жинаған балдарын әр тапсырмадан кейін оқушы өзі ысырып отырады. Бұл өзін-өзі бағалау әдісіне жатады.

«Фри» әдісі. Бұл әдіспен мұғалім оқушыларды өзі бағалайды. Әр тапсырмадан кейін дескриптор бойынша жинаған балы бойынша

фри таяқшаларын үлестіріп отырады. Сабақ соңында әр оқушы өз фри таяқшаларын есептеп, шығарады.

«Пенал» әдісі. Мұғалімнің бағалауына арналған әдіс. Пеналдың ішінде төрт түсті қарандаш болады. Әр түсте 1-4-ке дейінгі сандар жазылған. Дескриптор бойынша оқушы әр тапсырмадан қанша балл жинаса, сонша балды мұғалім үлестіріп отырады.

«Фишка» әдісі. Бұл әдіс те мұғалімнің бағалауына арналған. 1-4-ке дейінгі цифр жазылған төрт түсті фишканы мұғалім үлестіріп отырады.

№	АТЫ-ЖОНЫ	Б	І	Т	Қ	ҚОШ
1	Аманжол Аман					
2	Олабасалы Рама					
3	Бектұрған Аман					
4	Бектұрған Сайла					
5	Бектұрған Аман					
6	Жапон Шығал					
7	Қайратжан Шығал					
8	Қайратжан Аман					
9	Қайратжан Шығал					
10	Қайратжан Аман					
11	Мұра Шығал					
12	Мұра Шығал					
13	Сәтжан Шығал					
14	Сәтжан Шығал					

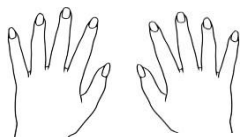
«Дартс» әдісі. Бұл әдісті топтық бағалауға да, өзін-өзі бағалауға да қолдануға болады. Оқушы немесе топ басшысы фломастердің көмегімен жинаған балы бойынша әр жолаққа белгі салып отырады.

«Журнал» әдісі. Бұл әдісті мұғалім А3 форматына шығарып тақтаға іліп қояды. Әр тапсырмадан кейін

оқушылардың балдарын осы журналға фломастермен түсіріп отырады. Осылайша барлық оқушы өзінің қанша балл жинап жатырғанын көріп отырады.

«Қуаттағыш» әдісі. Бұл әдіс төрт түсте болады: қызыл, жасыл, сары, көк. Бұл әдісті оқушы өзін-өзі бағалау үшін қолданады. Қуаттағыштың бойында 10 жолақ бар, сол жолақтарға әр тапсырмадан алған балдары бойынша фломастермен белгі қойып отырады. Бұл әдісті тек бағалауға ғана емес сонымен бірге топқа бөлу үшін де қолдануға болады.

«Он саусақ» әдісі. Бұл әдіс оқушының өзін-өзі бағалауына арналған. Әр оқушы алған балына байланысты әр саусаққа фломастермен белгі салып отырады.

«Домбыра» әдісі. Бұл оқушының өзін-өзі бағалауына арналған әдіс. Әр оқушы өзінің жинаған балына сәйкес әр тапсырмадан соң домбыраның сырмасын ысырып отырады және сабақ соңында домбыраның ортасындағы бос орынға жинаған жалпы балын жазып, мұғалімге хабарлайды.

Сабақ барысында қолданылатын тапсырмалар мен бағалау әдіс-тәсілдері оқу жоспарына байланысты сабақ құрылымының мақсатына – логикалық, танымдық, тілдік тапсырмалар негізінде оқушылардың сыни ойлау мен жазуын жетілдіру мен оны практикалық тұрғыдан дұрыс қолдануға негізделді. Сөйлеу әрекетінің негізінде білімділік, біліктілік пен дағдылар жатады. Яғни, оқушылар жоғарыда айтылған компоненттер көмегімен тілдік қарым-қатынас жасайды, өз ойын ашық жеткізу, сыни ойлауға, сауатты сөйлеу және жазу дағдылары қалыптасады.

Бұл дағдыларды қалыптастыру түрлі жаттығулар көмегімен жүзеге асады. Тәжірибе кезінде өткен материалдың меңгерілу дәрежесі мен бақылау сынақтары алынып, оқушылардың тілдік дағдылары арқылы сыни ойлау мен жазу деңгейі анықталып отырды. Сыни тұрғыдан оқытудың түрлі жолдары, әдістері, тәсілдері қарастырылды. Сабақ барысында мұғалім шебер қойылған, ізденіске бағыттайтын сұрақтар арқылы оқушыны жетелейді, ойландырады, іздендіреді. Сондықтан сыни ойлауға үйрету технологиясы бойынша сыни ойлау мен жазуға үйретуге негізделіп өткізілген тәжірибелік сабақтар – оқу мен тәрбие жұмысын жақсартудың тиімді жолы.

Тәжірибе кезіндегі бағалаудың мақсаты – тәрбие беру, білімді есепке алу, оқу белсенділігін арттыру. Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау критерийлері Б. Блум таксономиясы бойынша оқу мақсаттарының сипаттамасы және В.П. Беспальконың меңгеру деңгейінің сипаттамасы бола алады [5]. Критериялды бағалау – бағалау мен өзін-өзі бағалаудың әртүрлі пішіні, әдістері аясында қолданылатын тәсілдеме.

Қорыта келе, бастауыш мектепте қазақ тілі сабағында оқушылардың грамматикалық білімін бағалауда критериялды бағалаудың тиімді жолдарын іздестіру, ұйымдастыру жолдары жүйелі түрде жүргізілгені дұрыс деп есептейміз. Жүйелі жұмыс нәтижесінде оқушылардың білім сапасын арттыруға, белсенділігі жоғары деңгейлі зияткер әрі бәсекеге қабілетті тұлғаға тән қасиет сапаларын жетілдіруге мүмкіндік туады.

Қазақ тілі пәнін оқыту үрдісінде оқушылардың білімін критериялды бағалаудың әдістерін үнемі жетілдіріп отыру қажет. Белсенді әдіс-тәсілдерді қолдану жақсы нәтижеге қол жеткізеді. Критериялды бағалау тапсырмаларын түрлендіріп отыру оқушылардың қызығушылығын белсендіруге ықпал етеді. Критериялды бағалау жұмыстарында білім мен тәрбие жұмысы қатар жүргізілуі тиіс деп ойлаймыз.

Өйткені ғалымдар, тәжірибелі мамандар көрсетіп кеткендей, бағалаудың үздіксіз қолданылуын жүзеге асыруда төмендегі нәтижелерге қол жеткізе аламыз [6]:

- оқушының белсенділігі артып, жан-жақты талдауға, ойын ашық айтуға жаттығады;
- оқушылар өз бетімен жұмыстануға дағдыланады;
- танымдық қабілеттері дамиды;
- топпен жұмыс істей алады;
- оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауға үйренеді;
- қызығушылығы артады;
- мұғалімдердің кәсіби құзырлығы өседі;
- мұғалімдер оқу мен оқыту тәжірибесіне жаңа әдіс-тәсілдерді енгізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ тілі. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында бастауыш мектепке (1-4 сыныптар) арналған оқу бағдарламасы. – Астана, 2017.
2. Кембридж университетінің білім беру факультетімен бірлескен, Педагогикалық шеберлік орталығы құрастырған, Қазақстан Республикасындағы педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру курсының деңгейлік бағдарламасының глоссарийі: оқу-әдістемелік құрал ДББҰ, 2014
3. Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2014
4. Абдраманова Г.А. Рефлексия тәсілдері және олардың тиімділігін бағалау. – Астана, 2017.
5. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. -М., 1989. – 199 с.

ӘОЖ: 373.3

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЕСІМ СӨЗДЕРДІ КОГНИТИВТІ ТҮРҒЫДАН ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ

Аяпбергенова Карлығаш Давлетовна
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің магистранты
Орал қаласы

Аннотация: В данной статье описаны инновационные способы обучения имени существительного на уроке казахского языка начальной школы. На основе анализа работ ученых, изучавших когнитивное обучение казахскому языку, рассмотрены проблемы когнитивного обучения имени существительного.

Ключевые слова: начальная школа, имя существительные, когнитивное обучение, познание.

Бүгінде сапалы білім берудің жолдарын қарастыруда шығармашыл мұғалімнің тиімді деген әдістемелерді зерттеп, сабақ барысында қолданып, тәжірибеден өткізетіні хақ. Қазақ тіліне арналған оқу бағдарламасында жазылған мақсат-міндеттерге сай, функционалды сауаттылығы қалыптасқан, шығармашыл, белсенді тұлғаны тәрбиелеуде когнитивті білім берудің маңызы зор. Қазақ тілі сабағында бастауыш сынып оқушыларының грамматикалық ұғымдар туралы теориялық білімдерін қалыптастыру үшін олардың таным белсенділіктерін арттырып, білімді игеріп қана қоймай, оны сараптап, салыстырып, талдай алатындай ойлау үдерістерін іске асырумыз қажет. Сондықтан қазақ тілі сабағында грамматикалық тақырыптарды түсіндіруде оқушылардың танымдық ойлануын, ғылыми ізденуін, шығармашылық белсенділігін тудыратын тапсырмаларды қолданған тиімді. Оқушыларда тілдік білім қалыптасуы үшін оның таным белсенділігін арттырып, дайын ақпаратты қабылдаушы ғана емес, ойланушы, зерттеуші, сараптаушы тұлғаға айналдыру қажеттілігі айқындалады.

Қазақстан Республикасының білім беруді дамыту тұжырымдамасында: білім берудің мазмұнын дүниені тұтастай қабылдауды қамтамасыз ететін, білім беру салалары арқылы іске асыру керектігі көрсетілген [1]. Бүгінгі таңда бастауыш білім берудің басты міндеті оқушының дүниені тұтастай қабылдауын алғашқы ұлттық дүниетанымдық ұғымдар арқылы қалыптастыру бастауыш сыныптарда жүзеге асырылуы тиіс. Бастауыш саты - оқушы дамуының негізі қаланатын ерекше кезеңі болғандықтан, олардың алғашқы ұлттық ұғымдары да осы уақытта қалыптасады.

Бастауыш сатыда білім мазмұнын жаңарту және оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, оның философиялық, педагогикалық-психологиялық негіздерін терең зерделеуді қажет етеді. Бастауыш сынып оқушыларының ақиқат дүниені ұғымдар арқылы тануын қалыптастыру мәселесін зерттеуде Н.Н. Кондратьева, Н.А. Менчинская, Т.К. Мухина, М.Н. Скаткин, Ш.К.Алиева, П.Г. Юсупова, Н.Ш. Сұлтанова, А.М. Мұханбетжанова т.б. ғалымдардың еңбектері нәтижелі болып табылады.

Қазақ тілі сабағында инновациялық әдістемелерді қолдануда, мәселен, есім сөздерді оқытуда когнитивті лингвистиканың теориялық негіздерін басшылыққа ала отырып, оқушылардың санасына дүниенің когнитивті бейнесін қалыптастырудың педагогикалық әдістемесін бере аламыз. Осы тақырыпты кең қарастырған ғалым И.У. Хасанова өз еңбегінде бастауыш сыныпта зат есімді когнитивті оқытудың әдістемесін ұсынады. Ғалым өз еңбегінде А.Б. Әмірбекованың концептілік құрылым бөлшектерін қазақ ғылыми тілінде негіздеген ғалым ретінде атай отырып, зат есімді когнитивті оқытудың мазмұнында концептінің құрылымдық бөліктері бойынша тапсырма түрлерін көрсетеді. Концептілерді құрылымдық бөліктеріне қарай бөлу кезінде ерекшеленген басты заңдылық фрейм – сөз, сөз тіркестерінен, схема – сөз тіркестерінен, сценарий – сөйлемдерден, ал ойсурет – кішігірім мәтіннен, күрделі синтаксистік тұтастықтардан, яғни шығармадан тұратынын жазады [2, 74-б.]:

Бастауыш мектепте зат есімді когнитивті оқытудың мазмұны		
Концепті аты	Концепті құрылымының бірліктері	
1	2	3
Отан	фрейм	туған жер, ана, атамекен, ауыл, қала, тарих, Астана т.т.
	схема	Қазақстан жері, қалалар, сурет салу арқылы когнитивті белгілерін

		өзен, көл, тау т.т.	анықтау
	сценарий	туған жер, өскен жер, қызмет ету, отанды қорғау, ел рәміздері, оны құрметтеу т.т.	сөйлем құрау әңгіме жазу суретпен жұмыс зат есімдерді табу оқиғаның себебін атау
	ойсурет	Отан – сенің ата-анаң, Отан – досың, бауырың. Отан – өлкен, астанаң, Отан – аудан, ауылың. Отан – тарих, Отан – тіл, Жасаған елің, өз халқың. Отан – өлкен, отан – жыр, Көтерген көпке ел даңқың. Отан осы, достарым, Көңілге оны түйе біл! Отан деп өсіп жас жаның,	шығарма жазу өлең құрастыру жұмбақ шешу еліміздің болашағы туралы қиялдау «Атаңның баласы болма, еліңнің баласы бол» танымдық ойыны сурет салу

Ғалым концептілік құрылымдар арқылы оқыту – бастауыш сынып оқушыларының ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын жетілдіруде тиімді тәсілі екенін де айтып өтеді.

Білім беру үдерісінде когнитивті ұстаным оқыту әдістемесіне енгенде адамның әлемді тану механизмін басшылыққа алатынын айтады. Яғни адам сыртқы дүниеден ақпаратты қалай алады, қалай оны қорытады? Қалай білім ретінде жинақтайды? Бұның бәрі адам миында жүзеге асатын процестер... Когниция немесе таным процесі қабылдау, көңіл аудару, жадыда сақтау, әрекет, шешім қабылдау, елестету сияқты компоненттерден тұрады [3]. Қазақ тілі сабағында есім сөздерді когнитивті оқытуда осы таным үдерістерінің өту тетіктерін басшылыққа алуға болады деп ойлаймыз.

Сондай-ақ, ғалымдар оқыту әдістемесіндегі когнитивті бағытты жаңа инновациялық үдеріс деп қабылдамай, табиғи таным үдерісінің орын алуына мүмкіндік беру деп қабылдау керектігін айтады. Оқыту тәжірибесі тілді үйретуде адам миында ментальды құрылымдар табиғи түрде құрылғанда белгілі бір нәтиженің болатынын көрсетіп отыр. Ал егер миға дайын құрылымдарды ғана ұсынатын болсақ, оның тежеуіш реакциясы басым болады (Карасик, 2002; Зимняя, 2010). Оқу үдерісінде мұғалімдердің мұндай әдістерді қолдануда, зерттеу жұмысын жүргізуде сабақтың уақыты жете бермейтігін айтады. Алайда тәжірибелі әдіскерлер былай деп жазады: «сабақ уақыты дағды мен іскерлік түрлерін қалыптастыруға жұмсалуды керек. Шындығында, егер бала алғашқы сабақтарда-ақ, тіл туралы өз түсінігін, концепциясын құратын болса, әрине, оған үлкен уақыт керек. Алайда келесі деңгейлерде жаңа материалдарды меңгерту, тіл туралы жаңа мәліметті ұсыну көп уақыт алмайды. Өйткені жаңа мәліметтер қалыптасқан білім негіздеріне сүйенеді де, баланың оны түсінуі, қабылдауы қиындық туғызбайды» [3].

Когнитивті педагогиканың басты тетігі адамның өзіндік интеллектуалды шеңберіне байланысты құрылатындықтан, тілдік ойлауға жетелейтіні сөзсіз. Жалпы балалардың ойлауы танымдық әрекеттен туындаған соң, тілдік ойлау сатысына көтеріледі, сондықтан когнитивті педагогиканың басты мақсаты осыған құрылған. Когнитивті педагогиканың басты мақсаты да – өзіндік ерекшелігіне сәйкес оқыту әдістерінің кешенді түрін дамыту. Когнитивті оқытудың басты ерекшелігі – оқушыларды кесек-кесек ірі концептілік жүйелер бойынша немесе «дүниенің тілдік суретінің» ірі бөліктері бойынша оқыту. Алдымен, мұнда енді орныға бастаған «ғалам бейнесіне» сүйене дамып келе жатқан жас баланың ойлау деңгейіне алғашқы грамматикалық бірліктер мен ұғымдарды араластыра беру арқылы жүзеге асырылады. Оқыту әдістерінің когнитивті әдістемедегі басты ерекшелігі – оқушыларды ұлттық ойлаудың биік шыңына жеткізу [2, 82-6.].

Когнитивті оқытуда ассоциативтік теориясы негізге алынады. Ассоциация дегеніміз – байланыс. Оның негізін салғандар Дж Локк, Я.А.Коменский. Адамның сезімдеріне, көрнекі қабылдауға негізделеді. Оның бірнеше кезеңдері бар:

- Бірінші кезең: жеке, изоляциядағы білімді алу;
- Екінші кезең: жеке жүйелі байланыстың орнауы;
- Үшінші кезең. жүйелілік, пәнішілік байланыстардың орнауы;
- Төртінші кезең пәнаралық, жүйесаралық байланыстардың орнауы.

Білімді меңгеру, оқу материалын меңгеру дегеніміз әртүрлі деңгейдегі ассоциациялық байланыстардың орнауы болып табылады. Ассоциация ойлауға құрылады. Ал ол үшін мұғалім жаңа білімді меңгертуге қажетті ақпарат, тілдік материалдарды жеткілікті, әрі жүйелі түрде дайындауы керек. Сонымен бірге, оқушыда берілетін ақпаратты қабылдайтындай білім қоры болуы керек және соған сүйеніле ұйымдастырылғаны жөн. Онсыз негізді ойлау, нәтижелі білім қоры қалыптаспауы мүмкін. Бұл жөнінде ғалымдар да берілетін материал қолжетімді, логикалық байланысты, дұрыс қабылдануы, білімді белсендіруі тиіс екенін айтады.

Когнитивті бағытты ұстанушылар оқу үдерісінде гештальт теорияны пайдалану керектігін сөз етеді: «Ол бойынша білімді ұсыну, қабылдау, білімді игеру тұтастық сипатқа ие жүйе ретінде қаралады. Гештальт теория білімді жүйелі құрылым ретінде қарастыруды, берілетін ақпаратты үзік бөліктер түрінде емес, тұтас жүйе ретінде қалыптастыруды талап етеді. Сонда құбылыс туралы білім алушының санасында жүйелі, тұтастық сипатқа ие білім қоры қалыптасады. Адам танымы бөлшектерді қабылаудан гөрі тұтастықты құруға, оны қабылдауға бейім. Ол берілген ақпараттан маңызды және маңызды еместі жіктеуге, топтастыруға бейім тұрады. Тұтастықты іздеуде, қалыптастыруда адам ойлауына тән ассоциативтік байланыстар орнату жатыр. Ол ассоциативті байланыстар орнатуда ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау немесе ұқсату процестері жатыр» [3].

Дүниенің когнитивті бейнесі және әртүрлі түрлері концептосфера бойынша ұғынылады, жалпы, тілдік ұғым туралы санадағы ақпараттар концептілік жүйеде дұрысталады. Концептілік жүйенің қызметі – ұлттық нақыштағы күрделі ұғымдарды бір мазмұнға реттеп топтастыра отырып, жүйелеу. Жалпы, бұл мәселе қазақ тіл білімінде зерттелу үстінде екенін айта кету керек.

Концепт – ұлттық болмысқа негізделген ментальді білім жиынтығы. Когнитивті тіл білімін қарастырған А. Ислам концептіні: «Концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталатын, белгілі бір ұлттың ұрпақтан ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым. Концептінің басты қызметі – дүниенің тілдік суретінің басты элементтерін атау», – деп анықтайды [4].

Тіл білімінде концептіні таныту мақсатында кез келген тілдік бірлік, лексикалық мағынасы бар сөздер қолданылады. Концепт ретінде белгілі бір мәдениетті тануда қолданылатын күрделі ұғымдарды, ең бастысы, жалпыадамзаттық, жалпыхалықтық, жалпыұлттық құндылықты таныта алатын ұғымдарды тани аламыз. Бастауыш сыныпта қазақ тілінен берілетін білім мазмұны жоғарыда аталып өткен құндылықтарды таныта алатындай ортақ тақырыптар негізінде құрастырылған. Мәселен, «Өзім туралы», «Менің отбасым және достарым», «Мектебім», «Менің туған өлкем», «Денсаулық», «Салт-дәстүр және ауыз әдебиеті», «Қоршаған орта», «Саяхат» деп аталатын (концепті) бөлімдердегі берілген оқу материалдарын оқытуда арнайы дайындалған когнитивті тапсырмаларды қолдана отырып, дүниенің ұлттық бейнесін меңгертуге болады.

Мәселен, «Салт-дәстүр және ауыз әдебиеті» бөлімін оқытуда М. Дулатовтың «Қош келдің, Наурыз!» шығармасынан мына сөйлемдерді пайдалана отырып: «... Сондықтан бұл Наурыз ел-елде қуанышпен қарсы алынып, шаруаның бір малы екеу болып, көңілі өсіп, жасы үлкендер құшақтасып көрісіп, жаңа өспірім жас буын қуанысып күлісіп, жанның бәрі дүниеге жаңа келгендей мәз-мейрам болса керек» мәтіндегі есім сөздерді тапқызып, когнитивті мәніне талдау жүргізуге болады.

Сондай-ақ, қазақ халқында балалардың бойына имандылық қасиетті дарытуда амандасуға үлкен мән беріледі. «Сөз анасы – сәлем», «Көргенді бала алыстан сәлем береді» нақылды талдату арқылы сәлемдесудің маңыздылығын ұғындыруға болады. Өйткені, бала қоршаған ортаға, адамдарға қарым-қатынас жасауының алғашқы әліппесі, қадамы амандасудан басталатынын білгені жөн.

Есім сөздерді когнитивті оқытуда «Отан» концептісі негізінде оқушыларға «Отан» сөзіне көбірек анықтама бергізу арқылы танымын байқай отырып, есім сөздерге талдау жасатуға болады. Мысалы, «Отан – ата-ана», «Отан – менің туған жерім», «Отан – жасыл орман, шалқар көл, асқар тау».

Сан есімді танымдық оқытуда жұмбақ, мақал-мәтелдер, санамақтар және киелі сандарға байланысты тапсырмаларды қолдануға болады. Мысалы, *Қазақ шежіресі* – халықтың атадан баласына қалған асыл мұрасы, қасиетті тарихы. Шежіре өзімізді өзіміз тануымыз үшін, бір-бірімізге қандай жақындығымыздың барын білуіміз үшін қажет. Қазақта «жеті атасын білмеген жетесіз» деген мақал бар. Текті білу тегін емес. Ата текті білуде туыстық, жақындыққа байланысты: баба, ата, әке, немере, шөбере, шөпшек, туажат, жүрежат деген ұғымдар бар.

Текті білу дәстүрі ата текке байланысты туыстық қатынастарды әдептілікпен, имандылықпен орындай отырып, одан әрі дамытып, жекжат-жұрағаттарымен, жалпы адам баласымен халық қалыптастырған адамгершілік қатынастардың болуын уағыздайды. «Жеті атасын білген ұл жеті жұрттың қамын жер». Әр адам өзінің жеті атасын білуі – көргенділік пен білімділігін, ата көргендігін танытады. Осы тәріздес мәтіндегі сан есімдердің танымдық мәніне талдау жасау арқылы есім сөздерді танымдық тұрғыдан оқытып қана қоймай, оқушыларды жеті атасын білуге тәрбиелей аламыз.

Оқушылар өзінің туыстарын танып білуге, ажырата алуға, туыстық қарым-қатынас жасауға, бауырмалдыққа үйренеді. Олардың бойында рухани адамгершілік, кісілік, бірлік, достық, имандылық қасиеттері қалыптасады. Шежірені білу арқылы үлкеннің алдындағы парызын, міндеттерін сезінуіне мүмкіндік жасалады және көпшіл, елшіл болуға, кішіпейілділік пен сыйластыққа тәрбиеленеді.

Қорыта айтсақ, бастауыш сыныптың қазақ тілі сабағында есім сөздерді когнитивті оқытуда дүниенің ұлттық бейнесін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері қарастырылады, оқушылардың ұлттық танымын кеңейту тәсілі жасалынады.

Сонымен бірге, оқушылардың оқуға белсенділігі артып, өзіндік ойлауы дамып, ұлттық танымы кеңейетіні анықталады. Қазақ тілі сабағында концептілер арқылы дүниенің ұлттық бейнесін қалыптастыру үрдісінде оқушылар есім сөздерді саналы түсініп, ана тілінің күдіретін, киелілігін түсініп,

сөз саптаулары түзеліп, сөздерді орнымен қолдануға дағдыланады. Сондықтан оқу үдерісінде когнитивті оқытуға үлкен мән беріліп, жүйелі қолдану жолдарын зерттеу, енгізу маңызды болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. – Астана, 2015.
2. Хасанова И.У. Бастауыш мектепте зат есімді когнитивті оқыту әдістемесі. Орал: М.Өтемісов атындағы редакциялық баспасы, 2022. – 139 б.
3. Тіл әлемі. <https://tilalemi.kz> › method.
4. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті. – Алматы, 2004. – 340 б.

ӘОЖ: 373.3

ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ ПӘНІ БОЙЫНША СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ДАМУ

Темешова Нургул Раушановна

*№1 орта жалпы білім беретін мектебінің III деңгейлі
сертификатталған бастауыш сынып мұғалімі
Орал қаласы*

Аннотация: В статье рассматриваются методы обучения и воспитания в начальной школе, направленные на развитие речевой культуры учащихся. Особое внимание уделяется использованию дидактических игр, художественной литературы, сказочных постановок и других интерактивных методов для формирования правильной речи, расширения словарного запаса и развития творческих способностей детей. Автор подчеркивает значимость использования пословиц, скороговорок, загадок и ролевых игр в обучении. Также рассматриваются эффективные методы чтения, пересказа, написания сочинений и творческих заданий, способствующих развитию устной и письменной речи учеников. В статье отмечается необходимость комплексного подхода к обучению языку во всех предметах и подчеркивается роль учителя в формировании языковой компетенции учащихся.

Ключевые слова: речевая культура, развитие речи, дидактические игры, художественная литература, сказочные постановки, методика преподавания.

Егемендік алған еліміздің бастауыш мектептегі оқыту, тәрбиелеу жұмысына да биік талаптар қойып отыр. Бұл талаптарды орындауда мұғалімнің атқаратын рөлі зор. Бұл үшін, мұғалім ең алдымен, өзінің педагогикалық шеберлігін ұдайы жетілдіріп, білім негіздері мен тәрбие идеясын баланың ақыл ойы мен жүрегіне жеткізетін ең ұтымды, әрі тиімді жолды іздестіріп, сол арқылы оқу тәрбие процесінің сапасын арттырады.

Бастауыш сыныпта балаларна тәрбие мен білім беру жұмыстарын ұйымдастыруда олардың сөйлеу, тілін дамыту, байланыстырып сөйлеу мәдениетін жетілдіруге, құрастыра сөйлеуге, сөздік қорының молаюына баса көңіл бөлген жөн. Оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, ойын өрістетіп, тіл байлығын жетілдіруде көркем әдебиеттің алатын орны ерекше. Әрбір ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінде дидактикалық ойындарды қолдану арқылы балалардың қиялын шарықтатып, ойлау қабілетін ұштауға болады. Мектепте балаларды дұрыс сөйлей білу мәдениетіне айнала қоршаған ортамен, сондай-ақ көркем әдебиетпен теңестіру арқылы жүзеге асыруға болады. Әрбір ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінде дидактикалық ойындарды қолдану арқылы балалардың қиялын шарықтатып, ойлау қабілетін ұштауға болады. Дидактикалық материалдармен балалар жаттыққан сайын олардың зейіні, тапқырлығы, ынталылығы, өзіндік ойлау жұмысы дами түседі. Балаға әңгімелеп айтуға, оқып тыңдауға, жаттауға арналған материалдар олардың даму деңгейіне, жас шамаларына лайықты болу қажет. Бастауыш сыныптарда балаларға суретті кітапшаларды көрсетіп, мазмұнын айтып беру қолайлы. 6-7 жас аралығында оқиғасы сәтті аяқталатын, қорқыныш сезімін тудырмайтын болу керек. Оларға «Бесік жыры», «Бауырсақ», «Торғай», «Мақта қыз бен мысық» сияқты шығармалар арқылы дыбыстарды анық айту, байланыстырып сөйлеу, әңгімелей білуге үйретуге болады. Ертегі сахналау арқылы балаларды рольге бөліп беру, әр кейіпкердің дауыстарын келтіріп айтуға машықтандыру қажет. Шығармаларды оқыған кезде іс-әрекеттерге байланысты жаңа сөздердің мән-мағынасын түсіндіріп отырған жөн. Мұның өзі қазіргі кезде оқушылардың кітап оқу, радио тыңдау, телехабарлар көру, кино театрларға, концерттерге бару арқылы алынатын білім көлемі едәуір арта түскенімен де байланысты. Балалармен ойналатын дидактикалық ойындар, желілі - ролді ойындары арқылы сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға болады. Әрбір сұрақтарға толық, әрі нақты жауап бере білуге дағдыландыру керек.

Бұл тақырыптағы негізі мақсат-дұрыс сөйлеуге үйрету және олардың ой өрісін, танымдық қабілетін дамыту. Дыбыстарды анық дұрыс айта білуге жаңылтпаштардың да орны ерекше. Ал жұмбақ баланың сөйлеу қабілетін дамытады. Жұмбақтың шешуін табу арқылы заттардың, жан-жануарлардың, киім-кешек аттарын есте сақтау қабілеті күшейеді. Бала тілін дамытуда мақал-мәтелдердің де алатын

орны ерекше. Қазақтың мақал-мәтелдерінің көбісі елдікті, ынтымақты, жақсы мен жаманды ажыратуға мүмкіндік береді. Шағын тақпақтар, жаңылтпаш, жұмбақтар, мысалдар, рөлдік ойындар арқылы баланың оқуға, білуге деген ынтасын арттырып, сөзді дұрыс және жүйелі сөйлеуге үйретеді. Оқу баланың ақыл-ойыны дамытып, ой-өрісін байытып, жан-жақты есеюіне көмектесуі тиіс. Балалармен ойналатын дидактикалық ойындар, желілі - ролді ойындары арқылы сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға болады. Әрбір сұрақтарға толық, әрі нақты жауап бере білуге дағдыландыру керек. Ауызша сөйлеу мәдениеті әдістері мынадай жүйеде жүргізіледі:

1. Ауызша суреттеп сөйлеу әдісі. Табиғат көрінісін, суреттен көргенін, көрмеден, түрлі мәдени орындардан алған әсерін, жанды - жансыз заттарды көз алдында тұрғандай етіп суреттеп баяндауға дағдыландырады. Суреттеп сөйлеуге баулуда оқушы жауапкершілігі артады. Себебі бір нәрсені суреттеуде, сол заттың белгілері мен ерекшеліктерін айтуда оқушы әр ұғымның атауын іздестіріп, сөздік қорын байытады. Мәтін оқу әдісі. Мәтін оқу ауызша, жазбаша, тіл дамыту жұмыстарына ортақ категория. Мәтін оқу, мәтінді мазмұндау оқушы тілін дамыту жұмыстарының әдіс - тәсілдерінің бірінен саналады. Ойдан әңгіме, өлең шығарту әдістері. Оқушылар қиялға өте бай келеді. Сондықтан оқушыларға өз қиялдарынан шағын әңгіме, ертегі айтқызып, өлең шығарту жұмысы жүргізіледі. Бұл оқушылардың ауызша, жазбаша тілін дамытады. Оқушы тілін дамытуда жазбаша жұмыстар басты роль атқарады. Жазбаша жұмыстарды: 1)Хабарлау 2)Баяндау.

Әңгімелеу әдістері түрінде жүргізуге болады. Оқушы тілін дамытуға еркін тақырыптар ұсынуға немесе сұраққа жауап бергізу арқылы да әңгіме жаздыруға болады. Оқушы тілін дамытудың негізгі объектісі – шығарма жаздыру. Оқушыға шығарма жазғызудағы мақсат - оның ойын, пікірін әдеби тілмен жатық, сауатты жаза білуге және шығармашылық ізденіске баулу, логикалық ой - өрісін кеңейтуге машықтандыру болып табылады. Түрлі - түсті суреттер немесе өз ортасына байланысты баяндау әдісі. Бұл әдістер арқылы ауызша және жазбаша баяндау негізінде сөздік қорын молайтып, тілін дамытуға мүмкіндік туады. Өз ортасына байланысты «Менің досым», «Менің әкем», «Менің күшігім» т. б. Мәнерлеп оқу әдісі. Шығармашылық ізденісіннің мақсаты-ана тілінде еркін, жүйелі сөйлей білуге, өз ойларын тиянақты да тиімді жеткізе білуге, көркемдік сөздерді орынды қолдануға, мәнерлеп сөйлеуге баулу: Сөздік қорларын молайту, көркем оқу шеберліктерін, бейнелі сөз қолданыстарын пайдалану шеберліктерін арттыру. Бұл мақсатта жұмыс істеудің ізденіс әдістері: әңгіме жаздырту, суреттеу, мақал, бата жаттатқызу, мінездеме жазғызу. Мысалы: «Қыркүйек қоңырауы» деген өлеңді өткенде жоспарлы әңгіме жүргізуге болады. Ол үшін: Өлең неліктен «Қыркүйек қоңырауы» деп аталған? Алтын күз деп неге айтамыз? Сабақта тіл ұстарту мақсатында жұмбақ, жаңылтпаш, тақпақ жататқызуға болады.

Дық-дық қоңырауымын

Дық-дық соғыламын.

Дық-дық қағыламын,

Мектептен табыламын.

Сол сияқты «Серіктің құрастырмалы сағаты» деген әңгіме оқушының еңбексүйгіштігін, дербестігін, іздемпаздығын танытатын шығарма. Оқытуда сұрақ жауап, әңгімелесу әдісін қолдану өте орынды. Балалардың өздігінен қандай ойыншықтарды, заттарды құрастыра білетінін анықтайды. Баланы қайырымдылыққа, еңбекке, ілтипаттылыққа тәрбиелейтін шығармаларды оқытуда мінездеме жазу әдісі үлкен орын алады. Мысалы: «Қамқорлық» Нақысбек пен Нағымбекке мінездеме беріп олардың қасиеттерімен қиындықтарын талдау. Нақысбек пен Нағымбекке бағаны оқушылардың өздері береді. Осы әдістерді қолдана отырып, шығарманың тәрбиелік мәнін ашып отыру керек. Және осыларға қоса қосымша ізденуге тапсырма беріп, әр оқушының еңбексүйгіштігін де анықтауға болады. «Мақтаншақ жолбарыс» әңгімесін рольге және мәнерлеп оқу өте тиімді. Кейіпкерлердің мінез-құлқына сай оқу керек. Мұндай әдіс-тәсілдер баланы ойландырады, өз бойындағы кемшілігін, өрескел ісін байқап, одан арылуға себін тигізеді. Жыл мезгілдеріне байланысты берілген шығармаларды оқыту кезінде әңгіме жазып келуге тапсырылады. «Былғары қолғап» әңгімесін айтқаннан кейін кластағы жас спортшы туралы шығарма жазып келуді де ұсынуға болады. Дидактикалық материалдармен балалар жаттыққан сайын олардың зейіні, тапқырлығы, ынталылығы, өзіндік ойлау жұмысы дами түседі. Балаға әңгімелеп айтуға, оқып тыңдауға, жаттауға арналған материалдар олардың даму деңгейіне, жас шамаларына лайықты болу қажет. Бірінші сыныпқа келгенде балаларға суретті кітапшаларды көрсетіп, мазмұнын айтып беру қолайлы. Бұл жастағы оқушыларға оқиғасы сәтті аяқталатын, қорқыныш сезімін тудырмайтын болу керек. Оларға «Бесік жыры», «Бауырсақ», «Торғай», «Мақта қыз бен мысық» сияқты шығармалар арқылы дыбыстарды анық айту, байланыстырып сөйлеу, әңгімелей білуге үйретуге болады. Ертегі сахналау арқылы балаларды рольге бөліп беру, әр кейіпкердің дауыстарын келтіріп айтуға машықтандыру қажет. Шығармаларды оқыған кезде іс-әрекеттерге байланысты жаңа сөздердің мағынасын түсіндіріп отырған жөн. Дыбыстарды анық дұрыс айта білуге жаңылтпаштардың да орны ерекше. Ал жұмбақ баланың сөйлеу қабілетін дамытады. Жұмбақтың шешуін табу арқылы заттардың, жан-жануарлардың, киім-кешек аттарын есте сақтау қабілеті күшейеді. Бала тілін дамытуда мақал-мәтелдердің де алатын орны ерекше. Қазақтың мақал-мәтелдерінің көбісі елдікті, ынтымақты, жақсы мен жаманды ажыратуға мүмкіндік береді. Және әрбір мерекелік күндерге байланысты оқушылардың қабілеттерін ұштау бағытында 1-2 шумақ өлең тақпақ шығаруға жетелеу қажет. Балалармен сабақ

үстінде ойналатын дидактикалық ойындар, желілі - ролді ойындары арқылы сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға болады. Әрбір сұрақтарға толық, әрі нақты жауап бере білуге дағдыландыру керек. Өзімнің сыныбымда ұйымдастырылған ашық сабағымда өткізген «Шық бермес Шығайбай» ертегісі арқылы балаларға ертегіні үстел үстінде кейіпкерлендіре отырып түсіндірдім. Естігендерін қайталап айтып, қандай кейіпкердің бар екенін балалар айтып берді. Сонымен қатар сөздік жұмыс жүргізу, сұрақ-жауап ала отырып, сөздік қорларын байытып, әңгімелей білуге үйреттім. Көркем шығармалармен балаларды ерте кезден таныстыру, оқыту тәрбиелеу істерінде қолданып отыру арқылы балаларды еркін сөйлеуге, түсініп, мәнерлеп айтуға дағдыландырамын.

Міне, осындай және басқа да әдіс-тәсілдер мен жұмыстар арқылы еліміздің болашақ тізгінін ұстар, жас шәкірттеріміздің жүйелі сөйлеудегі сөз байлықтарын арттыруға болады. Өзімнің сыныбымда ұйымдастырылған ашық сабағымда, оқу іс-әрекетімде өткізген «Алтын жұмыртқа» ертегісі арқылы балаларға ертегіні үстел үстінде кейіпкерлендіре отырып түсіндірдім. Естігендерін қайталап айтып, қандай кейіпкердің бар екенін балалар айтып берді. Сонымен қатар сөздік жұмыс жүргізу, сұрақ-жауап ала отырып, сөздік қорларын байытып, әңгімелей білуге үйреттім. Көркем шығармалармен балаларды ерте кезден таныстыру, оқыту тәрбиелеу істерінде қолданып отыру арқылы балаларды еркін сөйлеуге, түсініп, мәнерлеп, көркем айтуға дағдыландырдым.

Қорыта айтқанда, қандай пән, қандай сабақ түрі болсын тіл дамыту, сөйлеу мәдениетін байыту үнемі жүргізіліп отыратын жұмыс. Өкінішке орай, кейде басқа пән мұғалімдері тіл дамытуды қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдеріне тән мәселе деп қарап, оқушының сөйлеу мәдениетін дамытуға онша көңіл бөлмей жатамыз. Сондықтан мектепте түрлі әдіс - тәсілдерді, мүмкіндіктерді пайдаланып, оқушының тілін дамытуға, тіл байлығын, сөйлеу мәдениетін арттырып, тәрбиелеуге үлкен мән берген жөн. Ана тілді жетік білу, қастерлеу, ардақ тұту да осыдан келіп шығады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ж.Адамова, Г.Қ.Тәжібаева «Бастауыш сынып оқушысының оқу жылдамдығын тежейтін қиындықтар мен кедергілерді анықтау жолдары».
2. «Бастауыш мектепте оқыту» журналы. 2014ж. №5
3. «Бастауыш сынып әдістемесі» журналы. 2015ж. №2
4. С.Рахметова «Қазақ тілін оқыту методикасы»
5. Бастауыш сыныптағы оқу жұмысы.
6. «Бастауыш сыныпта оқыту» журналы 2013ж. «Ана тілін оқыту әдістемесі» – Атамұра, 2009 ж.

ӘОЖ: 373.3

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЗДІКТЕРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

*Байтенова Қаламқас Қыдырбекқызы,
Каиртаева Айнура Ерболовна
«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ
«Білім беру бағдарламалары орталығы» филиалы, сарапшы, Астана қ.,
baitenova_k@ser.nis.edu.kz;
Ә.Кекілбаев атындағы BINOM SCHOOL мектеп-лицейі,
бастауыш сынып мұғалімі ainuraerbolovna@internet.ru*

Аннотация: В статье рассматривается процесс формирования у младших школьников навыков работы со словарями и другими источниками информации. Подчеркивается важность развития словарного запаса учащихся и совершенствования их языковых компетенций. Рассматриваются основные принципы работы со словарями, такие как системность, активность, креативность и пояснительная методика. В статье предлагаются практические методы использования цифровых словарей, интерактивных заданий и проектной деятельности. Также приводятся примеры использования электронных ресурсов и работы с историческими словарями, включая «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари. Отмечается значимость внедрения эффективных методик словарной работы в образовательный процесс для повышения языковой грамотности и функциональной грамотности учащихся.

Ключевые слова: словарная работа, словарный запас, языковая грамотность, цифровые образовательные ресурсы, интерактивные задания, функциональная грамотность.

Бастауыш білім беру үдерісінде оқушылардың сөздіктермен жұмыс жасау, яғни дереккөзден ақпарат алу дағдыларын дамыту маңызды мәселелердің бірі. Елімізде қазақ тілінің оқыту сапасын

арттыру, оқушылардың тілдік дағдыларын терең меңгерту мақсатында сөздіктермен жұмыс істеу әдістемесіне ерекше назар аударылуда. Осы бағытта білім беруді жетілдіруге арналған түрлі педагогикалық технологиялар мен инновациялық әдістер қарастырылуда. Алайда бастауыш мектеп оқушыларының сөздік қорын кеңейтіп, түрлі дереккөздер, соның ішінде, сөздікпен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру мәселесі де өзекті болып табылады. Бұл мәселе тек тіл дамыту емес, оқушылардың жалпы сауаттылығы мен ой-өрісін дамытуға бағытталған тиімді әдіс-тәсілдер іздестіруді қажет етеді.

Сондықтан бастауыш сынып оқушыларының сөздікпен жұмыс дағдыларын дамытуға бағытталған әдіс-тәсілдер мен стратегияларды қарастыру көзделді. Осы мақсатқа жету үшін алдымен оқу бағдарламасының мазмұнына талдау жасалды. Бастауыш білім берудің жалпыға міндетті Стандартына сай Үлгілік оқу бағдарламалары мазмұнында, оқу мақсаттары жүйесінде дереккөзбен жұмыс дағдылары қарапайымнан күрделіге қарай жүйелі ұсынылған (1-кесте).

1- кесте. Бастауыш білім берудің Үлгілік оқу бағдарламаларында дереккөзбен жұмыс түрлерінің қамтылуы

Пән атауы	Бөлімше	2-сынып	3-сынып	4-сынып
Қазақ тілі	2.5 Түрлі дереккөздерден ақпарат алу	2.2.5.1 дереккөздерден (сөздік, анықтамалық, энциклопедия) мәліметті табу жолын анықтап, берілген тақырып, сұрақ бойынша мәліметті іріктеп алу	3.2.5.1 берілген тақырып, сұрақ бойынша түрлі дереккөздерден (мәтін, сөздік, сызба, кесте, карта) алынған ақпараттарда кездесетін жаңа сөздердің мағынасын сөздіктер арқылы ашу, жүйелеу, мағлұматтардың маңызды тұстарын анықтау	4.2.5.1 дереккөздерден (мәтін, сөздік, сызба, кесте, карта, диаграмма) қажетті ақпараттарды табу, кездескен жаңа сөздердің мағынасын мәнмәтін бойынша анықтап, ақпаратты қорытындылау, бағалау
Әдебиеттік оқу	2.9 Түрлі дереккөздерден ақпарат алу	2.2.9.1 сұраққа жауапты анықтамалық кітаптардан, жинақтардан, сөздіктерден табу және ақпаратты берілген үлгі, кестеге салу	3.2.9.1 шығарманың мазмұнына сәйкес түрлі дереккөздерден: иллюстрация, әдеби кітаптар, мультфильмнен нақты ақпаратты табу және ақпаратты сызба түрінде беру	4.2.9.1 түрлі дереккөздерден қажетті ақпаратты табу, өңдеу, тұжырым жасау және себеп-салдарлық байланысын сызба түрінде көрсету
Жаратылыстану	1.2 Табиғатты тану әдістері	2.1.2.1 "ақпарат көзі" ұғымын және оның зерттеу жүргізудегі маңызын түсіндіру	3.1.2.1 ақпарат көзінің түрлерін анықтау; 3.1.2.2 ақпарат көздерінің артықшылығы мен кемшілігін анықтау	4.1.2.2 алынған нәтижені білім алушы таңдаған формада ұсыну
Дүниетану	3.1 Ежелгі мәдениеттер мен өркениеттер			4.3.1.1 түрлі дереккөздер негізінде тарихи кезеңдердегі технологиялық прогресті анықтау
	3.2 Қазақстанның тарихи тамыры		3.3.2.1 түрлі материалдарды зерделеу арқылы түркілердің өмір салтын анықтау	4.3.2.1 түрлі дереккөздер негізінде қазақ халқының шығу тарихын түсіндіру

Дереккөз: Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігінің 2022 жылғы 16 қыркүйектегі №399 бұйрығымен бекітілген бастауыш білім беру деңгейінің Үлгілік оқу бағдарламалары

Аталған оқу мақсаттарын жүзеге асыру нәтижелі болуы үшін сөздікпен жұмыс дағдыларын дамытудың теориялық негіздерін басшылыққа алу маңызды. Сөздікпен жұмыс жасау әдістемесінде қолданылатын ең негізгі принциптер:

1. **Жүйелілік:** сөздікпен жұмыс істеу үдерісі жүйелі және кезең-кезеңмен жүргізілуі тиіс. Бұл принцип оқушылардың сөздік қорын жоспарлы түрде кеңейтуге және сөздерді әртүрлі контекстте қолдануға дағдыландырады.

2. **Белсенділік:** оқушының тілдік деректермен жұмыс жасаудағы белсенділігі мен қызығушылығы маңызды рөл атқарады. Бұл тәсіл оқушыны сөздіктермен жұмыс жасауға ынталандырады және әрбір жаңа сөзді практикалық тұрғыда қолдануға мүмкіндік береді.

3. **Креативтілік:** оқушылардың ойлау қабілетін дамыту үшін сөздермен түрлі шығармашылық тапсырмалар орындау, мысалы, сөздерді біріктіріп, жаңа сөз тіркестерін құрастыру сияқты креативті тәсілдер қолданылады.

4. **Түсіндірмелілік:** сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын түсіндіру арқылы оқушылардың сөздік қорын тереңдету мақсатында контекстік мысалдар мен практикалық жаттығулар пайдаланылады.

Оқу үдерісінде сөздікпен жұмыс қағидаларын басшылыққа ала отырып, тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану оқушылардың сөздік қорын байытуға, тілдік түсініктерін тереңдетуге және шығармашылық ойлауын дамытуға ықпал етеді. Соның ішінде сөздік жұмысының негізгі бағыттары: сөз мағынасын зерттеу, жаңа сөздерді үйрету, сөздерді дұрыс қолдануға дағдыландыру, мағыналық аясын кеңейту, сөздердің морфологиялық және синтаксистік құрылымдарын түсіну, сондай-ақ сөздің контекстегі орнын анықтау дағдыларын қалыптастыру болып табылады.

Сөздікпен жұмыс жасаудың тиімді әдістері мен тәсілдері:

• **Сөздерді топтастыру:** оқушыларға сөздерді белгілі бір тақырып немесе мағынасына қарай топтастыруды ұсыну. Бұл әдіс сөздердің байланысын түсінуге, олардың синонимдік, антонимдік байланыстарын анықтауға көмектеседі.

• **Синонимдер мен антонимдермен жұмыс:** сөздердің мағынасы мен қолданыс аясын түсіну үшін синонимдер мен антонимдермен жұмыс жасау.

• **Сөздік ойындар:** кроссвордтар, ребустар, сөзжұмбақтар және басқа да ойындар оқушылардың сөздік қорын кеңейтуге және оның қолданылу аясын тереңдетуге көмектеседі.

• **Тапсырмаларды дифференциациялау:** әр оқушының қабілетіне қарай тапсырмалар беру арқылы сөздікпен жұмыс жасау дағдыларын дамытудың жеке тәсілі.

Бастауыш сынып оқушыларының сөздікпен жұмыс жасау дағдыларын дамыту әдістемесін практикада қолдану барысында сөздіктің бірнеше түрін ұсынуға болады. Мысалы, Сөздікқор <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=14>, Лұғат сөздік <https://lugat.kz/>, Қазақ тілінің орфографиялық электрондық базасы <https://emle.kz/>, т.с.с. Неліктен цифрлы сөздіктерді қолдануды ұсындық? Себебі оқушылардың АКТ дағдыларын дамыту, ақпаратты іздеу және алу дағдыларының әліппесі қалыптасады. Сонымен қатар, арнайы платформалардан өзге сайттағы электронды кітаптар немесе PDF форматындағы сөздіктерді қолдану дағдысын да жетілдіру функционалды сауаттылығын арттыруға сеп болады.

Оқушылар сілтемелер арқылы өтіп оқу, сенімді дереккөзді ажырату, дереккөздердің артықшылығын бағалау, алынған ақпарат негізінде презентациялар дайындау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған тапсырмаларды бастауыш сыныпта-ақ орындай бастайды және ол білік оқытылатын әрбір пән мазмұнымен кіріктіріліп ұсынылады. Махмұт Қашқаридің «Түрік сөздігі» еңбегін тарихи маңызды дереккөз ретінде бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшелігі мен мүмкіндіктерін ескере отырып қолдануға болады. Мысалы, 3-сынып оқушысына қазақ тілі сабағында «3.2.5.1* берілген тақырып, сұрақ бойынша түрлі дереккөздерден (мәтін, сөздік, сызба, кесте, карта) алынған ақпараттарда кездесетін жаңа сөздердің мағынасын сөздіктер арқылы ашу, жүйелеу, мағлұматтардың маңызды тұстарын анықтау» оқу мақсатын жүзеге асыру үшін сөздік сілтемесін ұсыну және нұсқау бойынша ақпаратты табу жолын үйретуді бастау [2; 116]. Қазақстандық Ұлттық электронды кітапхана сайтында орналасқан М. Қашқари Түрік сөздігі кітабының сілтемесін беру: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1111026&simple=true#>

Мәселен, **нұсқау бойынша тапсырманы орындау** келесідей үлгіде беріледі:

1. Сілтемені басып, сайтты аш.

2. Сол жақта орналасқан үш терезені тап, сұрақтарға жауап ізде:

Кітап авторы кім? Кітап атауын ата. Кітап неше беттен тұрады? Сілтемені ашқан кезде кітаптың қай беті көрінді?

3. Екінші терезедегі 1 цифрының орнына 116 санын енгіз. Осы беттен туыстық атауын білдіретін сөзді тауып, түсіндірмесімен қоса жазып ал.

4. Екінші терезедегі 116 саны орнына 119 санын енгіз. Осы беттегі туыстық атауын тауып, жазып ал.

5. Түсіндірмеде кездескен жаңа сөздерді анықта.

Саралау тапсырмасы. Оқушыларға үшінші терезедегі «-», «+» тетіктері арқылы кітап бетін үлкейтіп және кішірейтіп қарау функциясын практикалық жолмен көрсетіледі. Кітаптағы қажетті бетті ашу үшін не істедік? Кітаптың 122-бетін ашу үшін не істейсіндер? Сөздікте енгізілген туыстық атауларының қайсысы қазіргі кезде тілімізде қолданылады? Түрік сөздігінен қазіргі қазақ тілімізде қолданылатын сөздердің кездесуіне қатысты қандай қорытынды жасауға болады? Туыстық атаулары түсіндірмесінде қандай жаңа сөздер кездесті?

Дүниетану пәні бойынша білімдерін қолдануға бағытталған тапсырма. Бұл пән аясында «оғыз», «қарлық түрікмендері» сынды жалпы ақпаратты қайдан табуға болады? - деп сауал қойып, оқушыларға электронды түсіндірме сөздікпен жұмысты қалай орындау керектігі көрсетіледі. Мысалы: түрік сөздігіндегі туыстық атаулар: АБА: аба, ана (оғызша). Қарлық түрікмендері бұл сөзді қатаң “п” дыбысымен апа деп айтады. [3; 116], АТА: ата. ӘГЕ: әпке, үлкен апа. Оғыздар мұны (эза) – « әже» дейді. [3; 119], АНА: ана. ІНІ: іні. Жасы кіші қарындас, бауыр. [3; 122.] т. б.

Білім беру құндылықтарын жүзеге асыру, оқу-тәрбие үдерісінің тәрбиелік аспектісін күшейту мақсатында Махмұт Қашқари сөздігінде кездесетін мақал-мәтелдермен жұмыс ұйымдастыру ұсынылады. Ұсынылған тапсырма оқушыларға мақал-мәтелдің мазмұнын түсінумен қатар өмірлік тәжірибесін дамытуға, пайымдауына және оқу дағдысын арттыруға сеп болады. Қажетті ресурстар ретінде әр топқа ноутбук, А3 формат қағазы, фломастер беріледі.

Сынып оқушыларын 4 оқушыдан шағын топтарға топтастыру. Әр топқа Түрік сөздігі сілтемесі мен нұсқаулығы ұсынылады және нұсқау тәртібімен тапсырманы орындау сұралады.

1. Сілтемені басу, көрсетілген бетті ашу.
2. Кітаптың белгіленген бетінен мақал-мәтелді түсіндірмесімен тауып оқу және көшіріп алу.
3. Топпен ақылдасып, мақал-мәтелді ым-ишара, қимыл-қозғалыс арқылы көрсетуге дайындалу.
4. Сынып алдында әр топ кезекпен мақалды ым-ишара, қимыл-қозғалыс арқылы көрсету. Басқа топтар мақал мазмұнын болжап, анықтау.
5. Мақалды күнделікті өмірде қандай жағдайларда қолдануға болатынын талқылап, ұсыну.

Тапсырмаға ұсынылатын мақал-мәтелдер:

1) ІМ: ым. Әрбір қосындарға әскербасылар тарапынан белгіленіп берілген шартты белгі (пароль). Мұндай белгілер қос пен құралдардың атымен немесе басқа сөздермен белгіленіп, екі лек әскерлердің қосыны ұшырасқанда бірін-бірі тануға және тани алмай соғысып қалудан сақтануға қызмет етеді. Танымайтын екі адам жолығысқанда бірінен бірі «ым» сұрайды, сұралған кісі ымды білсе, өз адамы саналады, білмесе білеге ұшырайды. Мақалда былай депті: «Ымды білсе, ер өлмес» [3; 67].

2) ӨГҮЗ: өгіз. Мақалда былай айтылады: «Өгіздің аяғы болғанша, бұзаудың басы болса игі» Бұл мақал басқаға жүгінді болғаннан, бас-басына болған артық деген мағынада қолданылады [3; 88].

3) «Түлкі өз ініне үрсе, қотыр (қор) болар. Бұл мақал өз елін, өз ұрқын және өз шахарын жамандаушыларға айтылған» [3; 84].

4) ЕРІК: (іскер). «Іскердің ерні – май, еріншектің басы – қан.» Іскердің ерні майлы болады, еріншектің басы қанды болар. Еңбекқор, іскер адам тырысып жұмыс істейді, жақсы тағам, семіз ет тауып жейді, аузы майланады, жалқау адам ерініп, еңбек етпейді, қапаланып, басын жарға соғып, қанатады. Бұл мақал жалқаулықтан без, қайраттанып жаныңды салып жұмыс істе дегенді насихаттайды [3; 100].

5) «АШ: Аш не жемес, тоқ не демес» [3; 108].

6) ҰҚРҰҚ: арқан. «Тау арқанмен иілмес, теңіз қайықпен бөгелмес.» (Үлкен, биік тау арқанға тілмейді, кішіреймейді, теңіз қайыққа бөгелмейді). Бұл мақал үлкен іске арзымайтын себеппен кедергі жасай алмайсың деген мағынада қолданылады [3; 131-бет.].

7) «Інген аңыраса, бота боздар» Бұл мақал туған-туысқандардың бір-біріне жанашыр, мейірімділігін білдіру үшін айтылады [3; 150].

Сабақтарда сөздіктермен жұмыс дағдыларын амытып, сөздік қорды кеңейтетін жаттығулар, ойындар және жобалар қолдану ұсынылады.

«Сөздер әлемі» жобасы. 2.2.5.1 дереккөздерден (сөздік, анықтамалық, энциклопедия) мәліметті табу жолын анықтап, берілген тақырып, сұрақ бойынша мәліметті іріктеп алу оқу мақсатын жүзеге асыруға бағытталған бұл жоба аясында әрбір оқушы өз қалауы немесе ортақ тақырып аясында бір тақырып таңдап, сол тақырыпқа байланысты сөздер мен сөз тіркестерін жинап, оларды кестеге түсіру тапсырмасы берілді. Мысалы, «Салт-дәстүр және ауыз әдебиеті» ортақ тақырыбы аясында «Тұсау кесу» тақырыбы алынды. Жоба нәтижесінде оқушылар өздерінің сөздік қорларын кеңейтіп қана қоймай, дүниетанымын, сөздерді дұрыс қолдану дағдыларын да жетілдірді. Оқушыларға тек жаңа сөздерді ғана емес, сонымен бірге олардың қолданыс аясын да көрсету маңызды болды.

Бастауыш сынып мұғалімдеріне сөздікпен жұмыс жасау әдістемесін оқу процесінде сәтті енгізу үшін келесідей ұсыныстар беріледі:

1. Оқушылардың деңгейіне сәйкес тапсырмалар мен жаттығуларды мұқият таңдау;
2. Әдістемені қолдану барысында оқушылардың белсенділігін арттыру үшін интерактивті әдістер мен ойындарды жиі пайдалану;
3. Әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, тапсырмаларды саралау;
4. Сөздер мен сөз тіркестерін қолданудың тиімділігі үшін оқушыларға жиі қайталау мен бекіту жұмыстарын ұйымдастыру.

Бастауыш сынып оқушыларының сөздікпен жұмыс жасау дағдыларын дамытуға арналған әдіс-тәсілдер мен олардың тиімділігін арттыру мақсатында әр мұғалім өз сыныбындағы оқушылардың дайындық деңгейін ескеруі керек. Себебі оқу үдерісінде сөздікпен жұмыс жасау тек оқушылардың сөздік қорын байытуға ғана емес, ойлау қабілетін, шығармашылық дағдыларын дамытуға да ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, сөздікпен жұмыс жасау әдістемесін тиімді қолдану оқушылардың тілдік сауаттылығымен қатар оқу сауаттылығының негізін қалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300032719>
2. Бастауыш білім беру деңгейінің 2-4 сыныптарына арналған «Қазақ тілі» оқу пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде) (12-қосымша)
3. Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі: 3 томдық шығармалар жинағы / аударған А.Егеубай. – Алматы: Сөздік-Словарь., –2006. – Т.3 – 376 б.

ӘОЖ 37.01.3

ГЕОГРАФИЯДАН ЦИФРЛЫҚ ПЕДАГОГИКА:ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР МЕН ӘДІС ТӘСІЛДЕРІ

Утегалиева.Гульмира Борисовна
Абай атындағы ЖОББМ
Теректі ауданы, Абай ауылы

Аннотация. В данной статье рассматриваются роль и возможности цифровой педагогики в преподавании географии. Использование цифровых технологий на уроках географии позволяет учащимся развивать пространственное мышление, развивать навыки работы с географическими данными, познавать мир с помощью цифровых инструментов географических информационных систем (ГИС).), виртуальные туры, мобильные приложения и методы обучения с использованием цифровых инструментов, таких как образовательные онлайн-платформы. В статье также упоминается важность решения экологических проблем, интерактивных методов обучения и проектного обучения. Навыков на первое место выходит учебно-информационное. По этой причине целесообразно отдавать приоритет информационным технологиям, которые, на наш взгляд, способствуют повышению эффективности образовательного процесса, а также воспитанию социальноактивной личности.

Ключевые слова: география, цифровая педагогика, географические информационные системы (ГИС), виртуальные туры, мобильные приложения, онлайн-образование, экологическое образование, интерактивное обучение, картография, цифровые инструменты.

Оқытудың жаңа технологиясының қалыптасуында ақпараттық технологияның қарқынды дамуының рөлі ерекше. Қазіргі заман ақпараттық технологиялар уақыты. Осыған байланысты білім беру саласында басымдық ақпараттық технологияларды пайдалануға беріледі. Ол негізінен білім беру саласында жаңаша ойлайтын, ақпараттық технологияларды меңгерген, инновациялық үрдістерге ілесетін, заманауи шешім қабылдайтын, жаңа тұрпатты педагогты қажет етумен тығыз байланысты. Себебі, әлемдік білім беру кеңістігіне ұмтылыстар, қоғам дамуындағы қалыптасып отырған жаңа жағдайлар, тыңнан туындаған мәселелер, өзгеріп жатқан өмірге бейімделу қажеттігін туындатып отыр. Жаңа реформалардың пайда болуы жаңа әдістерді және оқу үдерісін ұйымдастырудың тиімді технологияларын іздестіруді талап етеді.

Адам ойының, ойлауының биік өресін ғылым мен техника дамуының деңгейі арқылы көруге болады. Себебі техниканың әртүрлі озық түрлерін пайдалана отырып адам өз мүмкіндіктерін жан-жақты аша алады, оны қолдана отырып дамытады. Әлемдік деңгейдегі мүмкіндіктерге қол жеткізіп, сыни ойлау қабілеті де артады.

Сондықтан да жаңа кезеңге аяқ басқан еліміздің бет-бейнесі білімі арқылы өлшенбек. Ұлт жоспары «100 нақты қадам» бағдарламасында еліміздің білімін дамытудың стратегиялық бағыты айқындалған болатын. Бұл бағдарламаның идеясы білімді трансляциялау және инновациялық мүмкіндіктерді білім беру үрдісіне енгізу. Осы идея жаңартылған білім мазмұнында көрініс тапты. Бүгінгі білім беру жүйесінде өмірлік мәселелерді шеше алатын, оқу-тәрбие процесін жаңа инновациялармен түрлендіретін, практикаға бағытталған педагог қажет. Ол кез-келген білім алушымен коммуникацияға түсе алуы қажет. Интеллектуалды ресурстарды нәтижелі қолдану педагогтар мен білім алушылардың бәсекеге қабілеттілігін көрсететін негізгі фактор екені белгілі. Бұл тенденция әлем елдерінің дамуымен тығыз байланысты. Себебі, көптеген әлем елдері білім индустриясын трансляциялау мен оны қолдануға негізделген экономикаға көшті. Сондықтан да білімнің дамуына еңбек нарығының сұраныстары әсер етуде. Осындай күрделі процесстер білім индустриясын өзгертуге өз септігін тигізуде. Сондықтан да білім беру үрдісінде инновациялық әдістер мен технологияларды қолдану өзекті мәселенің біріне айналды.

Осы орайда Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев қазіргі адамзаттың жағдайы инновациялық технологиялардың дамуымен тығыз байланысты екенін айта келе, білім беру үрдісінде жаңа технологиялардың мүмкіндіктерін арттыруды тапсырды. Қазіргі білім беру жүйесіндегі маңызды мәселелердің бірі – география сабағында жаңа инновациялық технологияларды енгізу болып табылады.

География пәні – өзіндік ерекшелігі бар әрбір оқушыны қызықтыра білетін, тылсым ғажайып сырға толы тән. География пәнінің тағы бір ерекшелігі – оқушылар өздігінен ізденіп білім дағдысын толықтыруға, қосымша мәліметтер жинақтауға, сөзжұмбақтар құрастыруға, рефераттар даярлауға, интернет жүйесін қолдануға, слайдтар жасауға үйренеді.

География пәнінде табиғат жағдайындағы құбылыстар мен заңдылықтарды, түрлі процестерді өз көздерімен көріп таныса алады. Сонымен бірге электронды оқулықты пайдалану арқылы оқушының шығармашылығын дамытып, іскерлікке, өздігінен білім алуға баулимыз.

Заманауи ақпараттық құралдармен және инновациялық әдістермен жұмыс істеу білім алушыларды ұқыптылыққа, нақтылыққа, берілген тапсырмалардың нәтижелі орындалуына, басты мәселеге назар аудара білуге, дұрыс шешім қабылдай алуға тәрбиелейді.

Ақпараттық технология ұғымын ғылыми айналымға енгізген ғалымдардың бірі В.М.Глушков «ақпараттық технология-ақпарат өңдеумен байланысты ұғым» — деп дәлелдеген. Белсенді оқу қызметі оқудың уәжінен, мақсаты мен шартынан және ол материалды жүйелеуге көмектеседі.

Цифрлық педагогиканың қазіргі заманғы білім беру үдерісіне цифрлық технологияларды ендіру арқылы жаңа мүмкіндіктер мен әдіс тәсілдерді ұсынады. География пәні осы өзгерістерге ерекше назар аударуды талап етеді, себебі географияның пән ретінде кеңістік талдау мен картографиялық ақпараттарды түсінуге негізделген ерекшеліктері цифрлық технологиялар арқылы толықтай жаңартыла алады. Цифрлық педагогиканың география пәніндегі маңызы мен мүмкіндіктерін талқылайды.

1. География пәнінде цифрлық құралдардың қолданылуы

География пәні оқушылардың жер бетіндегі түрлі табиғи және әлеуметтік құбылыстарды зерттеу арқылы әлемді түсінуді үйретеді. Бұл пәнді оқытудағы толық технологиялар беру үдерісін жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Мысалы:

Географиялық ақпараттық жүйелер(ГАЗ): ГАЗ қолдану географиялық деректерді жинау, сақтау, өңдеу және талдау процесін жеңілдетеді. Оқушылар карта жасау, жер бедерінің өзгерістерін зерттеу, экологиялық жағдайларды бақылау сияқты тапсырмаларды цифрлық платформалар арқылы орындау мүмкіндігіне ие болады.

Виртуалды экскурсиялар мен картографиялық платформалар

Жер шарын немесе белгілі бір аймақтарды виртуалды түрде зерттеу үшін Google Earth немесе ArcGIS сияқты платформалар қолданылады. Бұл технологиялар оқушыларға нақты уақыттағы ақпараттарды өңдеуге және картографиялық деректермен жұмыс жасауға мүмкіндік береді.

Интерактивті карталар мен модульдер: Цифрлық ресурстар арқылы жасалған карталар оқушыларға белгілі бір аймақтың физикалық, экономикалық және мәдени ерекшеліктерін тереңірек зерттеуге көмектеседі.

2. Мобильді қосымшалар және географиялық білім беру.

Қазіргі кезде мобильді қосымшалар география пәнін оқытуда маңызды рөл атқарады. Олар оқушыларға географиялық ақпаратты кез келген уақытта және кез келген жерде қолжетімді ету мүмкіндігін береді.

Мысал:

GeoGebra сияқты қосымшалар оқушыларға географиялық және математикалық модельдерді құруға мүмкіндік береді.

Earth Observer немесе **National Geographic Kids** сияқты қосымшалар оқушыларға жер бетіндегі өзгерістер мен табиғи құбылыстарды бақылап, зерттеуге мүмкіндік жасайды.

Мобильді құрылғылар арқылы география пәнін үйрету оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, оқытуды интерактивті және қызықты ете алады.

3. Онлайн білім беру платформалары.

Цифрлық педагогика аясында география пәні онлайн курстар мен вебинарлар арқылы да оқытылууда. Мұндай платформалар:

MOOC(Massive Open Online Courses): Бұл платформалар әлемнің әр түкпірінен келген оқушыларға география пәні бойынша сапалы білім алуға мүмкіндік береді. Оқушылар теориялық біліммен қатар, нақты әлемдегі жағдайларды талдау арқылы дағдыларын дамытады.

Интерактивті тапсырмалар мен тесттер: Онлайн білім беру платформаларында оқушыларға географиялық деректерді талдауға арналған түрлі тесттер мен тапсырмалар ұсынылады. Бұл оқушылардың біліктілігін тексеруге және бағалауға мүмкіндік береді.

4. Цифрлық педагогика және экологиялық білім беру.

Цифрлық технологиялар арқылы экологиялық білім беруді дамытуға да зор мүмкіндік туып отыр. География пәні экологиялық мәселелерді түсіндіру үшін қажетті деректерді визуализациялауға және модельдеуге мүмкіндік береді. Оқушылар экологиялық өзгерістерді карталар арқылы бақылап, табиғатты қорғауға бағытталған шешімдер қабылдай алады.

5. Педагогикалық инновациялар мен әдіс-тәсілдер.

География пәнін цифрлық технологиялар арқылы оқытудың негізгі артықшылықтарының бірі- педагогикалық әдіс-тәсілдердің жаңаруы. Мұндай әдістерге:

Проблемалық оқыту: Оқушылар нақты географиялық мәселелерді шешу үшін цифрлық құралдарды қолданады.

Жобалық оқыту: Оқушылар топтық жұмыс арқылы түрлі географиялық зерттеулер жүргізеді және оларды цифрлық құралдармен визуализациялайды.

Кросс-дисциплинарлық оқыту:

География пәні басқа пәндермен интеграцияланып, математикалық модельдер мен ғылыми зерттеулер негізінде оқытылуы мүмкін

Қорытынды. Географиядан цифрлық педагогика қазіргі білім беру үдерісінің маңызды құрамдас бөлігіне айналып отыр. Цифрлық құралдардың, әсіресе географиялық ақпараттық жүйелердің (ГАЗ), виртуалды экскурсиялар мен мобильді қосымшалардың қолданылуы, география пәнін оқытуда оқушыларға кеңістік ойлау мен аналитикалық дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді. Цифрлық технологиялардың көмегімен географиялық деректермен жұмыс істеу, экологиялық мәселелерді зерттеу және әлемдік өзгерістерді сандық платформалар арқылы талдау оқушылардың қызығушылығын арттырады әрі білім деңгейін жақсартады. Сонымен қатар, онлайн білім беру мен интерактивті оқыту әдістері мұғалімдерге оқушыларды белсенді оқытуға және шығармашылық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Цифрлық педагогиканың география пәнінде кеңінен қолданылуы оқытуды тиімдірек әрі қызықты етіп, білім сапасын көтеруге зор ықпал етеді. Осылайша, цифрлық технологияларды педагогикада қолдану-географияны оқытудың жаңа болашағы мен мүмкіндіктерін ашатын маңызды қадам болып табылады. Сабақ үрдісінде ЦБР-ды қолдану арқылы оқушы бойында түйінді, әрі пәндік құзыреттіліктерді қалыптастыруға, оқушыларға өз бетімен көрнекілік, проблемалық оқытудың әдістемесін жүзеге асыруға, білімді бақылауды автоматтандыруға, көптеген дидактикалық проблемаларды шешуде өте тиімді. Қорытындылай келе география пәнінің әр сабағында цифрлық білім беру ресурстарын пайдалана отырып сапалы білім мен жоғары нәтижеге қол жеткізуге болатыны айқын. Оқушылардың танымдық қабілеті мен өмірлік дағдыларын, шығармашылық әлеуетін дамытуға ықпал ететін цифрлық білім ресурстарын өз іс-тәжірибесінде пайдалану уақыт талабы екенін география пәнінің әр мұғалімі зерделей білуге тиіс.

XXI ғасырдағы білім беру стратегиясын жүзеге асыру негізінде, «Ғұмыр бойы оқып үйрену» қағидасын ұстана отырып, цифрлық білімнің заман талабы екендігін ескеріп, ақпараттандыру ғасырынан қалыс қалмай, өз білім, білік, дағдымызды қалыптастырыуымыз қажет, бәсекеге қабілетті болуға жағдай жасауымыз керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Жанғазиева. Г. (2019) География пәнін оқытуда цифрлық технологияларды пайдалану. Астана: Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
2. GeoGebra (2022) GeoGebra- интерактивті география құралдары.
3. Қазақстан бүгіні мен ертеңі. <https://qazaq1913.com/2020/08/11/>

УДК 77.01.79

**БОЛАШАҚ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ
ҚҰЗІРЕТТІЛІГІ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕСІ**

Аға оқытушы Дайрабаев Мақсат Сейілбекұлы¹

Аға оқытушы Уразбаев Арыстан Арынбекұлы²

Аға оқытушы Жилисбаев Нағашбек Келісбекұлы³

Халықаралық туризм және меймандостық университеті^{1,2,3}

Түркістан қ, Қазақстан.

n.zhilisbaev@iuth.edu.kz³

Аннотация: В статье содержится важная информация о профессиональных компетенциях учителей физической культуры. В этой статье отмечена огромная роль профессиональных особенностей будущих специалистов физической культуры. Статья призвана выявить важнейшие проблемы компетентности специалистов физической культуры и спорта в формировании личности подростков. В ходе написания статьи автор акцентировал внимание на изучении методических принципов специалистов физической культуры и задач спортивных упражнений.

В статье отмечается, что, определяя профессиональные обязанности специалистов физической культуры, учитывается не только их специфика, но и место и роль в общей системе воспитания и образования.

Ключевые слова: физическая культура, профессиональная компетентность, учитель, методика, спорт.

Тәрбиеде, оқытуда жеке адамның өнегелі қалыптасуында олардың маңызы өте үлкен. Халықтың даналы бір сөзі бар: «ойында адам қандай болса, өмірде де ол сондай». Бала ойнап, әлемді таниды. Атақты голланд философы және мәдениет тарихшысы Иоган Хейзенгер былай деп жазған: «Ойын – барлық адамгершілік мәдениетінің бейнесі мен қайнар көзі».

Қазақтың ұлттық қимыл-қозғалыс ойындарының түрлері мен ойын ережелері деп аталатын «Әдістемелік оқу құралы» құрамына енген 60-қа тарта ұлттық ойындарының мазмұны мен ойын ережелерін, өткізілу тәртібін, тәрбиелік мәнін талдау арқылы олардың дидактикалық ерекшеліктерінің мазмұнын ашуды жөн көрдік[1]. Мұндағы ойын түрлерінің көпшілігі жас өспірімдерге арналған, жастардың танымдық қабілетін дамытумен қатар, дене шынықтыру, спортқа қызығушылығын арттыру, салауатты өмір салтын қалыптастыруға негіз болу сияқты көптеген пайдалы істерді жүзеге асыруға арқау болады.

Мысалы, «Аңшылар» деп аталатын ойынға 10 жастан жоғары жасөспірімдер қатысады. Ойыншылар құрамы 2 топ 10-15 адамнан тұрады. Көрнекі құрал ретінде әр ойыншыға (аңшыға) бір доптан беріледі. Өтетін орны дене шынықтыру залы немесе алаң. Ойыншылар «аңшылар» мен «қасқырлар» болып екі топқа бөлінеді. Диаметрі 4-6 метр шеңбер сызылып, «қасқырлар» соның ішіне орналасады. Басқарушының белгісімен «аңшылар» сырттағы «қасқырларды» атқылайды. «Аңшыларға» әрбір тигізген доп үшін бір ұпай беріледі, ал «қасқырларға» әр қағып алған допқа бір ұпайдан қарсыластарынан шегеріледі. Соңынан ұпай саны есептеліп, екі топ орындарымен ауысады [2].

Допты кезекпен лақтыру керек. Егер доп аз болса, әр «қасқыр» өзіне тиген немесе қағып алған допты кейін қайтаруға тиіс. Бірінші ойыншыға 2-3 рет қатарынан доп атуға болмайды. Ұқсас ойындар басқа халықтарда да бар.

Бұл ойынның күшті, ептілікті, лақтыру әдістерін жетілдіру сияқты тәрбиелік мәні бар.

Сол сияқты «білектесу» деп аталатын ойын түрінің өткізілу ерекшеліктерін талдаудың да жастардың спортқа қызығушылығын арттыратын және оның дидактикалық, психологиялық, педагогикалық қырларын талдауды жөн деп санаймыз.

Бұл ойынға кез-келген жастағылар қатысады. Өткізу орны алаң немесе кең бөлме. Қажеттісі бір үстел, екі орындық. Үстелдің екі жағынан қарама-қарсы 2 ойыншы оң қолдарының шынтағын үстелге тіреп, бірінің қолын бірі алақандастыра мықтап ұстайды. Сол қолдарын үстел үстіне бос қояды. Төрешінің белгісімен шынтақтарын сол орнынан қозғамай, қарсыласының тіреулі қолын шалқасынан түсіруге ұмтылады (әрекеттенеді). Білегі тайып, жантайған адам жеңіледі.

Әр жұпқа бір минут уақыт беріледі. Шынтағын үстелден көтеруге болмайды.

Бұл ойынның тәрбиелік мәні – қол күшін жетілдіру, күштілікке, төзімділікке, шыдамдылыққа баулу.

Осындай күшті, шапшаңдықты дамытуға бағытталған ойындар қатарына «тартыс» ойыны жатады [3].

Бұл ойынның негізгі ерекшелігі ұлдар тобы арасында ғана өтетіндігі. Екі топқа бөлінген жастар немесе ересек кісілер, ойын басталмас бұрын белгілі бір тәртіп сақтауға екі топ келісіп алады. Ойын өткізу тәртібі бойынша екі топтағы ұлдар бір-біріне қарама-қарсы бір сызықтың бойына тұрады. Қолдарымен ұстасып, басқарушының белгісінен кейін бірін –бірі өз алаңына қарай тартып алуға тырысады. Жеңіске қай топ көп тартып алса, сол топ жеткені.

Жоғарыда мысал етіп көрсетілген және де басқа да қазақтың ұлттық ойындарының мазмұнын, өткізілу тәртібін дидактикалық талдасақ мыналарды аңғаруға болады :

- ұлттық ойындардың көпшілігін мектеп алаңдарында, тіпті той-жиындарда да өткізуге болады;
- ойыншылар негізінен жеңіске жетуді мақсат тұтады;
- спорттық ойын түрлері тиісті ережелерді сақтау негізінде өткізіледі;
- жалпы алғанда ұлттық ойын түрлері баланың денесін шынықтыруға бағытталады;
- әрбір ойын түрі белгілі мақсатты көздейді;
- ұлттық қимыл-қозғалыс ойындары балалардың жан сұлулығы мен тән сұлулығын жан-жақты жетілдіруге бағытталады;
- тарихи терең ұлттық ойын түрлерін жасөспірімдердің ойнауы және үйренуі шапшаңдыққа, көпшілікке, тапқырлыққа, ептілікке баулиды;
- мұндай ойындардың түпкі мақсаты- бала бойындағы шығармашылық қабілетті қалыптастыру мен дамыту.

Осылайша жас балаларды әр түрлі қазақ ұлттық қимылдық ойындарға үйрету арқылы біздің елімізде болашақ спорт шеберлері мен даңқты жеңімпаздар даярлауға негіз болатынына көз жеткіздік.

Қорыта келегенде, спортшылар даярлаудың алғышарты ретінде жас ұрпақты ұлттық ойындар арқылы, спорттың нәтижелі болуының маңыздылығы ашылды.

Мысалы, орта мектепте, ойын сабақтары тәрбие және денсаулықты жақсартатын мәселелерді шешуге көмектеседі. Ойындар көмегімен дене тәрбиесі оқытушыларының балаларды жаңа қимылдарға үйрету ісі табысты өтеді. Тәжірибе көрсетіп тұрғандай, балаларға ұнаған кейбір ойындар олардың өз

бетінше үйде жасайтын жаттығулары үшін негізгі құрал болып табылады. Бұл өте қажет, себебі қазіргі кездерде психологтар мен психиатрлар балалардың ойын әрекеттерінің көлемі қысқартылып, «ойындық дистрофия» термині пайда болғанын айтады. Ал егер де бала балалық шағында жеткілікті мөлшерде ойнамаса, ойындық дистрофия келешекте толықтырылмауы мүмкін, ал ол адамның эмоциялық әлемінің дамуында білінеді[4].

Дене тәрбиесінің комплестік бағдарламасында қимылды ойындарға үлкен назар аударылғанымен, әсіресе бастауыш сынып оқушыларының өкінішке орай, дене тәрбие сабақтарында олар аз қолданылады. Бұл жағдайдың себептерінің бірі – ол, басатуыш сынып оқушыларына арналған ойын бойынша әдістемелік құралдардың өте аздығы.

Біздің жасаған «Қимылды ойындар» деп аталатын әдістемелік құралда бастауыш сынып оқушыларына арналған дене шынықтыру сабақтарында, ұйымдастырылған үзілістерде, үй тапсырмасы мақсатында қолданылатын ойындар келтірілген. Олар педагогикалық есеп бойынша топтасады.

Жоғарыда аталған әдістемелік оқу құралының құрамына кіретін ойын түрлері жаттықтыру ерекшеліктеріне сәйкес былайша жіктеледі:

- жалпы дамыту жаттығулар элементтері бар ойындар;
- жүгіру ойындары;
- секіру ойындары;
- қашықтыққа және нысанаға лақтыру ойындары;
- допты беру, лақтыру және алу ойындары;

Оқу ойыны – ойын мақсатына сәйкес нақты білім, біліктілік, дағдыларды қалыптастыру арқылы оны іске асыруға бағытталған адамның дара белсенділік қызметі. Оқу ойынының мақсаты мен оқытудың ойын формасының мақсаты бір деп қарастыруға болмайды. Алғашқысының мақсаты таза ойын ретінде болып, жеңу немесе көбірек ұпай жинауды көздесе, екіншісінде ойын түрінің мақсатына қарай студенттердің жаңа білім, біліктілік дағды қалыптастыру және оларды ойын барысында қолдана білу мүмкіндіктерін қамтиды [5].

Шынтуайтында, үздіксіз практика белгілі бір оқу курстарында бағдарламаның белгілі бір теориялық – практикалық тарауларының оқылуымен дәлме-дәл сәйкестендірілмеуі керек. Бұл студенттердің кәсіби мамандандырылуына сәйкес жүруі тиіс. Мәселен, мектептегі танысу практикасынан соң, біріншілері онда сабақтық және сыныптан тыс жаттықтыру жұмыстарын жүргізу үшін қалатын болса, екіншілері спорт мектебіне мамандандырылған практикаға өтетінін білдіреді. Түлектің практикасын болашақ жұмыс істейтін ұйымда өткізгені дұрыс. Жас маманның бойында «қайсыбір» немесе «жан-жақты» дағдылары мен шеберліктерін қалыптастыруға тырысудың қажеті жоқ. Ақпарат неғұрлым көбірек берілген сайын, студент болашақ жұмысында қажетті нәрселерді соғұрлым азырақ білетін болады. Сондықтан да, бірінші және екінші курстарда негізі қаланатын кең мамандандырылған негізден (бірақ, қайсыбір «жалпы дамытатын» түріндегідей емес, нақты мамандандырылған) тар кәсіби дайындыққа көшкен дұрыс[6].

Дене мәдениеті – қоғамдық құбылыс ретінде пайда болу, қалыптасуы және дамуы, құрылу ерекшеліктері мен қызмет ету жүйесі жайлы өзінің заңдылықтары бар ғылым. Бұл теорияны біліп, меңгеру өскелең ұрпаққа осы заманғы өмір талабы принциптеріне сай дене тәрбиесін жүргізуге дұрыс бағыт береді. Бұл теорияны оқып, үйрену барысында келесі міндеттерді анықтап алу керек: денені тәрбиелеу жүйесінің пайда болу себептері, оның мәні және қоғам өмірінде алатын орны, дене мәдениетінің тарихи даму сипаты, таптық қоғамдағы дене тәрбиесінің мақсаты, қоғамның материалдық өмірі, еңбек қызметінің сипаты мен мазмұны, әскери іс, ғылымның жетістіктері, саясаттың ықпалы т.б.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Н.Ә.Назарбаевтің Қазақстан халқына жолдауы. www.karlib.kz. 18.01.2014
2. Ә.К.Әбділлаев. «Дене тәрбиесі ілімі мен әдістемелері». Иванов Ч.Т. «Теоретические основы методики физического воспитания».
3. Матвеев А.П. Теория и методика физической культуры. Москва: ФиС, 1991.
4. Оңалбек Ж.К. Ұлттар арасындағы дене тәрбиесі мен спорт. – Алматы: РБК, 1997. -126б.
5. Бөлесев Қ., Бөлесева Л.Қ. Мұғалім және ұлттық тәрбие. – Алматы: Нұрлы әлем, 2000. -116б.
6. Әбділлаев Ә.К., Оңалбек Ж.К. Дене мәдениетінің ілімі және әдістемесі. – Түркістан: Тұран, 2004. -277б.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ОҚЫТПАЙТЫН МЕКТЕПТЕРДЕ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ҚАТЫСЫМ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ МЕНГЕРТУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

Кажгереева Самал Анжановна

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

«Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерін даярлау» мамандығының

II курс магистранты

Орал қаласы

Аннотация: В статье рассматриваются методические аспекты преподавания государственного языка в школах, где не преподается казахский язык, с использованием коммуникативного подхода. Подчеркивается важность коммуникативного метода в обучении языковым навыкам и его роль в формировании языковых компетенций. В статье предложены эффективные методы и инновационные подходы в обучении казахскому языку. Особое внимание уделено таким методам, как групповые работы, игровые элементы и использование реальных жизненных ситуаций. Эти методы способствуют повышению интереса учащихся к казахскому языку и развитию их навыков общения. Предложенные методические рекомендации направлены на развитие коммуникативных навыков и способствуют улучшению статуса государственного языка и расширению сферы его использования в обществе.

Кілт сөздер: Қазақ тілі, оқытпайтын мектептер, мемлекеттік тіл, қатысым әдісі, коммуникативтік әдіс, тіл меңгеру, тілдік дағдылар, инновациялық әдістер, тілдік компетенциялар, оқыту әдістемесі, тілдік мотивация.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі ретінде қазақ тілін меңгерту мәселесі ұлттық маңызы бар міндеттердің бірі. Қазақ тілінде оқытпайтын мектептерде мемлекеттік тілді оқыту ерекше әдістемелік тәсілді қажет етеді. Оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыру және қазақ тілінде қарым-қатынас жасау қабілетін дамытуда қатысымдық әдіс басты рөл атқарады. Бұл әдіс оқушылардың тілдік ортаға белсенді араласуына мүмкіндік береді, сонымен бірге олардың практикалық қажеттіліктерін ескере отырып, тіл үйрену мотивациясын арттырады.

Қазақ тілінде оқытпайтын мектептерде мемлекеттік тілді қатысым әдісі арқылы меңгерту – қазіргі білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі. Қатысым әдісі оқушыларға тілді тек теориялық негізде ғана емес, оны шынайы қарым-қатынас құралы ретінде қабылдауға мүмкіндік береді. Бұл әдістің артықшылығы – оқушыларды белсенді түрде қазақ тілінде сөйлетуге, олардың бойында тілді меңгеру қажеттілігін арттыруға, қазақ тілінде қарым-қатынас жасауға бейімдеуге бағытталған.

Жалпы, қатысым әдісі қазақ тілін меңгерту ісінде маңызды рөл атқарады. Сабақтарды дұрыс ұйымдастыру, заманауи әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы оқушылардың қазақ тілін тез әрі тиімді меңгеруіне жол ашуға болады. Осы орайда, мұғалімдерге қатысым әдісін ұтымды пайдалану мен шығармашылық тұрғыдан сабақтарды қызықты ұйымдастыру қажеттілігі туындайды. Қатысым әдісінің арқасында оқушылар қазақ тілін еркін қолдана отырып, мемлекетіміздің болашағына белсенді үлес қосатын, көптілді, жан-жақты тұлға ретінде қалыптасады.

Қатысым әдісі – тілдік қатынас арқылы білім беру жүйесінде оқушының белсенді қатысуын қамтамасыз ететін заманауи әдіс. Қатысым әдісінің қазақ тілін оқытудағы жалпы артықшылықтары Қатысым әдісін қолдану арқылы қазақ тілін меңгерту тиімді әрі қызықты болып табылады. Оның негізгі артықшылықтары мыналар:

- Қарым-қатынасқа бейімдеу: Оқушылар тек тілдік білім алып қана қоймай, қазақ тілінде шынайы өмірде өзара сөйлесуге бейімделеді.

- Тіл үйренуге қызығушылықты арттыру: Сабақтың интерактивті болуы, оқушылардың белсенді қатысуы оларды тілге қызықтырып, ынтасын арттырады.

- Шынайы өмірмен байланыс: Оқушылар қазақ тілін тек сабақта ғана емес, өмірде де еркін қолдана алатын деңгейге жетеді.

- Ұлттық құндылықтарды меңгеру: Қатысым әдісі арқылы оқушылар қазақ мәдениетімен жақын танысып, оны құрметтеуді үйренеді.

Қазақ тілін меңгертуде қатысым әдісін дамытудың болашақтағы бағыттары. Қатысым әдісі негізінде қазақ тілін меңгертуді жетілдіру үшін заманауи әдістемелерді енгізу қажет. Бүгінгі таңда бұл салада көптеген жетістіктерге қол жеткізілсе де, одан әрі дамытуды қажет ететін бағыттар бар:

- Тіл үйрену процесінде ойын технологияларын қолдану: Тіл үйренуді оңайлату әрі оқушылардың қызығушылығын арттыру мақсатында ойын элементтерін сабаққа енгізу маңызды. Әсіресе, бастауыш және орта сынып оқушылары үшін тілдік ойындар олардың тілдік қабілеттерін жетілдіруге көмектеседі. Мысалы, түрлі викториналар, топтық тапсырмалар, сөздік ойындар арқылы оқушылардың тіл үйренуге деген ынтасы арта түседі.

- Оқушылардың қажеттіліктеріне негізделген дифференциалды оқыту: Әрбір оқушының тілдік деңгейі, тілге деген қызығушылығы әр түрлі болғандықтан, олардың жеке қажеттіліктерін ескере отырып, дифференциалды оқыту жүйесін енгізу тиімді болады. Оқушылардың тілдік деңгейіне сай тапсырмалар әзірлеу арқылы олардың оқу нәтижелерін жақсартуға болады.

- Медиа ресурстарды пайдалану: Қазақ тіліндегі фильмдер, мультфильмдер, жаңалықтар мен әлеуметтік желілердегі контентті сабақ барысында қолдану да тілді меңгеруге зор ықпал етеді. Бұл тәсіл оқушыларға қазақ тілін үйренуді күнделікті өмірмен байланыстырып, жаңа ақпараттарды меңгеруге жол ашады.

- Жасанды интеллектті пайдалану: Жасанды интеллект пен виртуалды көмекшілерді (мысалы, чатботтар) тіл үйрету процесіне қосу – қатысым әдісінің жаңа қырын ашады. Арнайы бағдарламалар арқылы оқушылар кез келген уақытта қазақ тілінде жаттығулар орындап, автоматтандырылған жүйемен сөйлесу дағдыларын дамытуға мүмкіндік алады.

- Мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыру: Қатысым әдісін тиімді қолдану үшін мұғалімдердің біліктілігін тұрақты түрде жетілдіру қажет. Бұл үшін арнайы курстар, семинарлар, әдістемелік вебинарлар ұйымдастыру тиімді. Мұғалімдерге жаңа әдіс-тәсілдерді меңгеруге, тәжірибе алмасуға мүмкіндік беру арқылы оқытудың сапасын жақсартуға болады.

Бұл әдіс мына қағидаттарға сүйенеді:

Қарым-қатынасқа бағыттылық: Тілді үйрену тек теориямен шектелмей, іс жүзінде қолданылады.

Практикалық мақсаттылық: Сабақ барысында оқушылардың күнделікті өмірде қолдануға болатын лексика мен грамматиканы меңгеруі.

Оқушылардың белсенділігі: Тек мұғалімнің түсіндіруі емес, оқушылардың өзара сөйлесуі, диалогтар құрастыруы.

Мысал: Сабақта "дүкенде сөйлесу" тақырыбында оқушыларға диалогтар құрғызу, ол арқылы сату және сатып алу лексикасын қолдану. Қазақ тілін оқытудағы негізгі қиындықтар. Тілдік орта болмауы: Қазақ тілінде қарым-қатынас жасау мүмкіндігінің шектеулілігі.

Мотивацияның төмендігі: Оқушылардың қазақ тілін үйренуге қызығушылық танытпау себептері. Тілдік дағдылардың жүйесіздігі: Тыңдалым, сөйлеу, оқылым және жазылым дағдыларының қатар дамытылмауы. Қатысым әдісінің негізгі аспектілері

Тыңдалым және сөйлеу дағдылары. Қазақ тілін қатысым әдісімен оқытуда тыңдалым мен сөйлеу басты назарда болады.

Тапсырмалар: Аудио жазбаларды тыңдату арқылы негізгі идеяны түсіндіру. Оқушылардың тыңдалған мәтін бойынша өз ойларын айтуға ынталандыру. Мысал: Оқушыларға жаңалықтарды тыңдатып, содан кейін оның мазмұнын қысқаша баяндау. Диалог пен монолог құру. Диалогтық және монологтық сөйлеуді дамыту – қатысым әдісінің негізгі бөлігі.

Тапсырмалар: Екі оқушының өзара сөйлесуін ұйымдастыру.

Белгілі бір тақырып бойынша монолог құрастыру. Мысал: "Менің отбасым" тақырыбында 1 минуттық әңгіме құру.

1. Тыңдалым және сөйлеу дағдылары. Сабақ барысында мұғалім "Қазақ радиосы" немесе "Qazaqstan TV" жаңалықтарынан үзінді тыңдатып, оқушылардан негізгі ойды баяндауды сұрайды.

Оқушылар белгілі бір тақырыпта (мысалы, "Қазақстанның ұлттық мерекелері") өзара сұрақ-жауап алмасады.

2. Диалог пен монолог құру. Мысалы: Диалог: Екі оқушы "дүкенде сатып алу" жағдайын ойнайды. Біреуі сатушы, екіншісі сатып алушы болып, қазақша сауда жасайды.

Монолог: "Менің арманым" тақырыбына 2 минуттық әңгіме құрастыру.

3. Лексика мен грамматиканы қолдану. Мысалы: Лексика: "Табиғат" тақырыбына байланысты 20 жаңа сөзді суреттер арқылы түсіндіріп, әр сөзбен сөйлем құрату.

Грамматика: "Өткен шақтағы іс-әрекет" (мысалы, "-ған/-ген" жұрнақтарын) сөйлем құру арқылы меңгерту.

4. Қазақ тілін қолдануда мотивацияны арттыру. Мысалы:Қызықты тақырыптарды таңдау: "Менің сүйікті хоббиім", "Қазақстанның көрікті жерлері".

Жобалық жұмыс: "Қазақ тіліндегі танымал тұлғалар" тақырыбында шағын зерттеу жасап, оны қазақ тілінде баяндау.

5. Қоғамдық ортаға бейімдеу. Мысалы:Қоғамдық орындардағы тәжірибе: Оқушылардан дүкенде, қоғамдық көлікте қазақша сөйлесу тапсырмасын беру. Қоғамдық пікір талқылау: "Тіл және ұлт болашағы" тақырыбында пікірсайыс өткізу.

Қорытынды. Қазақ тілінде оқытпайтын мектептерде мемлекеттік тілді қатысым әдісі арқылы меңгерудің әдістемелік аспектілері – бүгінгі білім беру саласындағы маңызды міндеттердің бірі. Қатысым әдісі тіл үйретуде тек грамматикалық құрылымдарды меңгертумен шектелмей, шынайы өмірлік жағдайларда қолдануға мүмкіндік береді. Бұл әдіс оқушылардың тілдік құзыреттілігін дамытуға, коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруға және қазақ тілін терең әрі тиімді меңгеруге ықпал етеді.

Мемлекеттік тілді оқыту барысында қатысым әдісін қолдану оқушылардың сөйлеу белсенділігін арттырып, олардың тілге деген қызығушылығын күшейтеді. Тілдік материалды интерактивті

тәсілдермен, ойындар және топтық жұмыс түрінде беру әдістемелік тұрғыдан тиімді нәтиже береді. Оқытушының креативтілігі мен әдістемелік шеберлігі оқушылардың тіл үйрену процесіне деген ынтасын арттырып, оқыту сапасын жоғарылатады. Қазақ тілін оқытуда ұлттық-мәдени құндылықтарға мән беру арқылы оқушылардың тілдік санасы мен рухани дамуы қалыптасады.

Мұндай тәсілдер мемлекеттік тілді оқыту сапасын жақсартып, оның қоғамдағы қолданылу аясын кеңейтуге мүмкіндік береді. Сондықтан әдістемелік негіздерді одан әрі жетілдіру – білім беру саласындағы басым бағыттардың бірі болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Г.С.Айтжанова Қазақ тілін оқытудың жаңа әдістемелік негіздері А. Мектеп, 2020. 256 б.
2. А.Т.Баймұратова Мемлекеттік тілді меңгертудегі интерактивті технологиялардың тиімділігі А. Фолиант, 2018.144 б.
3. С.С.Құнанбаева Қазақ тілі: оқыту әдістемесінің теориясы мен практикасы А.2019.312б.
4. А.М.Әлімжанова Қазақ тілін шет тіл ретінде оқыту әдістемесі А., 2021.198б.
5. Ж.Б.Омарова Тіл үйретудегі жаңа педагогикалық технологиялар А.2017. 180б.
6. Ә.Ж.Жүнісбек Мемлекеттік тілді оқыту әдістемесінің заманауи аспектілері 2022. 220б.

ӘОЖ: 373.3

ЦИФРЛЫ ПЕДАГОГИКАНЫҢ ЗАМАНАУИ ТРЕНДТЕРІ ЖӘНЕ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР

*Уразалиева Дильяра Ерлановна
№16 жалпы орта білім беретін мектебі
Орал қаласы*

Аннотация: В статье обсуждаются актуальные вопросы цифровой педагогики и цифровой компетентности педагога в современном образовании. Рассматривается влияние цифровых технологий на сферу образования и их вклад в повышение качества обучения, а также анализируются новые методы и тренды в обучении. Отмечается важность таких инструментов, как образовательные платформы, виртуальные классы, интерактивные учебные материалы, искусственный интеллект, виртуальная реальность (VR) и дополненная реальность (AR), внедрённых в учебный процесс.

Ключевые слова: цифровая педагогика, цифровая компетентность педагога, образовательные платформы, виртуальные классы, искусственный интеллект, виртуальная реальность (VR), дополненная реальность (AR)

Заманның қарқынды, тез дамуы соншалық, әлем минут сайын өзгеріп отырады. Сондықтан әлемде болып жатқан өзгерістермен қатар мұғалім де заманауи болуы қажет. Ол техника мен цифрлық ресурстарды меңгерген, қазіргі оқушылардың талабы мен қызығушылықтарын жетік зерттеп үлгерген ұстаз.

Қазіргі ұстаздарға жаңа цифрлы құралдарды тиімді пайдалана білу және оқушыларды осы жаңа ортада белсенді оқуға бағыттау талап етіледі. Цифрлы педагогиканы тиімді іске асыру үшін педагогтың цифрлық құзыреттіліктері маңызды. Бұл құзыреттілік бірнеше негізгі дағдыларды қамтиды:

1. Цифрлы құралдарды қолдану. Педагогтар оқу платформалары мен бағдарламаларды пайдалана білуі керек. Электронды оқыту платформаларын, виртуалды сыныптарды басқару, цифрлы тесттер мен бағалау құралдарын қолдану – негізгі дағдылардың бірі.

2. Ақпаратты іздеу және бағалау. Педагогтар интернеттен сапалы және сенімді ақпаратты іздеп, оны талдай білуі қажет. Оқушыларға білім беру контентін әзірлеу кезінде ақпаратты дұрыс таңдаудың маңызы зор.

3. Ақпараттық қауіпсіздік және деректерді қорғау. Мұғалімдер ақпараттық қауіпсіздік талаптарын сақтап, оқушылардың жеке мәліметтерін қорғауды, сонымен қатар оқушыларды киберқауіпсіздік қағидаларына үйретуді білуі керек.

4. Цифрлы мәдениет қалыптастыру. Педагог цифрлы мәдениетті қолдап, оқушыларды интернетте жауапты, әдепті болуға үйретуі тиіс. Әлеуметтік желілерде сыйластықты сақтау, авторлық құқықтарды қорғау – маңызды аспектілердің бірі.

5. Цифрлы құралдарды шығармашылықпен пайдалану. Мұғалімдер цифрлы құралдарды білім беру процесінде шығармашылық тұрғыдан қолдана білуі керек. Презентациялар, бейне материалдар, виртуалды турлар мен толықтырылған шындық құралдарын пайдалану оқушылардың қызығушылығын арттырады.

6. Цифрлы сауаттылықты үздіксіз дамыту. Технологиялар жаңарған сайын өз дағдыларын жетілдіру үшін курстарға қатысып, жаңа бағдарламалармен танысып, өз білімдерін үздіксіз жетілдіріп

отыруы керек. Цифрлы педагогика білім беру процесін барынша икемді, тиімді және қызықты етуге арналған түрлі технологияларды қамтиды.

Міне, осы саладағы басты трендтер:

1. Оқу платформалары мен виртуалды сыныптар. Google Classroom, Microsoft Teams, Moodle сынды платформалар педагогтарға оқу процесін онлайн режимде тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Виртуалды сыныптар білім алушыларға оқуды кез келген уақытта және кез келген жерде жалғастыруға жағдай жасайды, бұл әсіресе қашықтықтан оқыту үшін маңызды.

• **Google Classroom** – Оқытушыларға тапсырмалар беру, материалдармен бөлісу және тесттер жүргізуге мүмкіндік беретін платформа.

• **Moodle** – Білім беру мазмұнын басқару және интерактивті тапсырмаларды енгізу мүмкіндігі бар ашық кодты оқу платформасы.

• **Canvas** – Оқытушылар мен оқушылар арасында тапсырмалар мен сабақтар ұйымдастыру үшін кеңінен қолданылатын платформа.

2. Бейне-сабақтар мен интерактивті оқу материалдары. Бейне-сабақтар мен визуалды құралдар оқушыларға материалдарды өздеріне ыңғайлы уақытта қарап, түсініктерін бекітуге мүмкіндік береді. Интерактивті оқу материалдары – бейнемен, графикамен және анимациямен толықтырылған құралдар оқушылардың пәнге қызығушылығын арттырып, оқу нәтижелерін жақсартады.

Интерактивті оқу материалдарын жасау құралдары

• **Kahoot!** – Оқушыларға арналған викториналар мен ойындар жасауға арналған танымал платформа. Мұғалімдер сабаққа қажетті тақырыптар бойынша интерактивті жаттығулар жасай алады.

• **Nearpod** – Сабақтарда қолдануға арналған интерактивті презентациялар, викториналар және бейнелер қосуға мүмкіндік береді.

• **H5P** – Веб-сайттарға және оқыту платформаларына интерактивті мазмұн қосуға арналған тегін құрал, әртүрлі тапсырмалар, викториналар, бейнелер және бейімделген мазмұн жасауға қолайлы.

• **Google Slides және PowerPoint** – Интерактивті презентациялар жасау үшін қолданылатын құралдар, сұрақтар, сілтемелер мен бейнематериалдарды қосу арқылы интерактивтілікті арттыруға болады.

• **Padlet** – Мұғалімдер мен оқушылар арасында идеялармен бөлісіп, бірігіп жұмыс істеуге мүмкіндік беретін интерактивті қабырға. Тапсырмаларды топтық талқылау түрінде өткізуге ыңғайлы.

• **Genially** – Интерактивті презентациялар, инфографикалар, тесттер және оқу ойындарын жасауға арналған құрал.

• **Quizlet** – Оқушылардың жаңа терминдерді жаттауына арналған, флэш-карталар жасауға және интерактивті жаттығулар жүргізуге мүмкіндік береді.

• **Thinglink** – Бейнелер мен суреттерге интерактивті белгілер қосуға мүмкіндік береді, мұғалімдер оны материалды түсіндіруде жиі қолданады.

3. Жасанды интеллект пен дербес оқыту. Жасанды интеллект оқушылардың білім деңгейіне байланысты бейімделген тапсырмалар мен кері байланыс беріп, оқушылардың әлсіз тұстарын анықтауға мүмкіндік жасайды. Бұл технология мұғалімдерге дербес оқыту әдістерін қолдануға көмектеседі. Жасанды интеллект құралдары білім беру мен басқа салаларда кеңінен қолданылуда. Міне, білім беруде жиі қолданылатын және танымал жасанды интеллект құралдары:

1. **ChatGPT, GPT-4** – Ашық AI жасаған тілдік модельдер, сұрақтарға жауап беру, мәтінді өңдеу және білім беру мазмұнын жасау үшін қолданылады.

2. **Grammarly** – Жазбаша мәтіндердің орфографиясын, грамматикасын және стилін түзетіп, тілдік қателерді анықтайды.

3. **Khan Academy (Khanmigo)** – Жасанды интеллект негізінде кеңес беретін, оқу мазмұнын бейімдейтін құрал, әртүрлі тақырыптар бойынша интерактивті оқу мүмкіндіктерін ұсынады.

4. **Socratic by Google** – Студенттерге математика, ғылым және басқа да пәндер бойынша көмек көрсетуге арналған AI ассистенті.

5. **Duolingo** – Жасанды интеллектпен жұмыс істейтін тіл үйрену платформасы, жаттығуларды жеке деңгейге бейімдейді.

6. **Content Technologies, Inc. және Knewton** – Жеке оқу жоспарларын жасауда қолданылатын платформалар, олар оқу материалдарын оқушының қажеттілігіне сәйкес бейімдейді.

7. **Turnitin** – Жазбаша жұмыстардың түпнұсқалығын тексеретін, плагиатқа қарсы бағдарламалық жасақтама. Сонымен қатар, ол жазу стилін жақсарту бойынша ұсыныстар береді.

8. **MATHia** – Carnegie Learning жасаған, математикалық білім беру үшін қолданылатын AI құралы. Ол оқушылардың алға жылжуын қадағалап, оларға нақты уақыттағы кері байланыс береді.

9. **Coursera және EdX** – Көптеген онлайн курстарда жасанды интеллект арқылы бейімделген оқыту мен бағалау әдістерін қолданады.

Бұл құралдар білім беру процесін жекелеңдіруге, оқыту сапасын арттыруға, оқу материалдарын бейімдеуге және оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бағытталған оқыту ортасын жасауға көмектеседі.

4. Виртуалды және толықтырылған шындық (VR/AR). VR және AR құралдары арқылы оқушылар нақты тәжірибеге жақындатып, білімді терең меңгере алады. Тарих сабағында виртуалды саяхатқа шығу немесе биология сабағында адам ағзасын зерттеу сияқты мүмкіндіктер білім сапасын арттыруда маңызды рөл атқарады.

1. Google Expeditions (VR және AR)

- Google Expeditions қосымшасы арқылы оқушылар әлемнің кез келген бұрышына виртуалды саяхат жасай алады. Мысалы, тарих сабағында олар ежелгі Римге немесе Египет пирамидаларына виртуалды экскурсия жасай алады. Биология сабағында адам ағзасын зерттеуге, ал географияда әлемнің түрлі аймақтарына саяхат жасауға мүмкіндік береді.

2. Human Anatomy Atlas (AR)

- Бұл қосымша медицина мен биология салаларында оқушыларға адам ағзасының құрылымын 3D форматта зерттеуге мүмкіндік береді. Анатомияны тереңірек түсіну үшін оқушылар әртүрлі органдарды, сүйек құрылымын және жүйелерді AR арқылы көре алады.

3. Merge Cube (AR)

- Merge Cube — қолда ұстап көруге болатын AR құрылғысы, оны смартфон немесе планшет арқылы пайдаланып, әртүрлі 3D модельдерді көруге болады. Оқушылар геометрия, физика, биология сабақтарында объектілердің үшөлшемді үлгілерін зерттей алады.

4. Labster (VR)

- Labster виртуалды зертхана платформасы химия, физика, биология пәндері бойынша виртуалды тәжірибе жасауға мүмкіндік береді. Оқушылар эксперименттерді виртуалды ортада қауіпсіз түрде орындап, ғылыми зерттеулер жүргізе алады, бұл шығынсыз тәжірибе жасауға жағдай жасайды.

7. HistoryView VR

- Бұл платформа арқылы оқушылар тарихи орындар мен ескерткіштерді виртуалды түрде аралай алады. Тарих сабақтарында ежелгі қалаларға саяхат жасау, тарихи оқиғаларды көзбен көру арқылы оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы артады.

Цифрлы педагогика бүгінгі білім беру үрдісінде маңызды орын алып отыр. Оның негізгі мақсаты – оқушылардың білімге деген қызығушылығын арттырып, оқыту сапасын жоғарылату. Заманауи цифрлы құралдар мен трендтерді пайдалану арқылы оқу процесін жаңғыртып, оқушыларға білім беру сапасын арттыру мүмкіндігі артып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. <https://bilimdinews.kz>
2. <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu>
3. Bilimger.kz

ӘОЖ 811.512.122

СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚАТЕЛЕР МЕН ОЛАРДЫҢ ТІЛ МӘДЕНИЕТІНЕ ӘСЕРІ

*Искалиева Жадыра Болатқызы
ABYROI SCHOOL мектебінің оқу ісі жөніндегі орынбасары,
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Орал қаласы*

Аннотация: Мақалада стилистикалық қателердің түрлері мен олардың тіл мәдениетіне тигізетін ықпалы талданады. Автор стилистикалық нормаларды бұзудың негізгі себептерін анықтап, қателердің мәтіннің мазмұны мен қабылдау сапасына қалай әсер ететінін көрсетеді. Стилистикалық қателердің лексикалық, грамматикалық және синтаксистік деңгейлердегі көріністері нақты мысалдар арқылы талданады. Сонымен қатар, мұндай қателіктердің тілдің тазалығы мен сапасына, сондай-ақ қоғамдағы тіл мәдениетінің дамуына кері әсері қарастырылады. Мақала тіл мәдениетін жақсарту жолдарын ұсынуға және стилистикалық нормаларды сақтау арқылы қарым-қатынастың тиімділігін арттырудың маңыздылығын көрсетуге бағытталған. Материал ғылыми, кәсіби және білім беру салаларында тіл қолданысының сапасын арттыруға қызығушылық танытатын оқырмандарға арналған.

Тірек сөздер: Стилистика, этика, эмоция, лексика, публицистика, калька, логика, форма, норма, синоним, культура речи, социальные мессенджеры.

Стилистика — тілдік құралдардың қолданыс ерекшеліктерін, олардың мағыналық, эмоциялық және экспрессивтік реңктерін зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Ал тіл мәдениеті тілдің қолдану сапасын арттыру, оның тазалығын, дәлдігін және көркемдігін сақтау мәселелерін қарастырады. Тіл мәдениетіндегі стилистика — осы екі бағыттың қиылысында тұрған, сөз қолданысының дұрыс әрі көркем болуын қамтамасыз ететін ғылым. Тілдің стилистикалық заңдылықтарын сақтамау әртүрлі

қателерге әкеледі, бұл қателер өз кезегінде тіл мәдениетіне кері әсерін тигізуі мүмкін. Стилистикалық қателер – ойды жеткізуде стильдік нормалардан ауытқу, сөйлемдердің немесе сөздердің қолданылуындағы сәйкессіздік. Тіл мәдениетіндегі стилистика — тілдің таза, түсінікті және көркем қолданылуын қамтамасыз ететін маңызды сала. Ол сөздің қолданылу дұрыстығын ғана емес, оның контекстке, стильге сәйкес келуін де бақылайды. Стилистикалық нормаларды сақтау арқылы тілдің байлығын сақтап, оның мәдени деңгейін көтеруге болады.

Стилистикалық қателер әртүрлі формада кездеседі. Ресми құжаттардың басты мақсаты — ақпаратты немесе тапсырманы түсінікті және нақты жеткізу, сондықтан артық эмоция мәтіннің мазмұны мен мағынасын бұрмалап, дұрыс түсінілмеуіне әкелуі мүмкін. Айта кететін болсақ, ресми құжаттарда эмоционалды сөздерді қолданбаудың негізгі себебі — мұндай мәтіндердің нақты, бейтарап және объективті болуы талап етіледі.

Ресми құжаттар құқықтық және іскерлік қатынастарда маңызды рөл атқарады. Эмоционалды сөздер түсініспеушілік туғызып, екі тарап арасында келіспеушілікке әкелуі мүмкін. Мысалы: «Бұл шешім өте әділетсіз!» деген тіркес орнына «Бұл шешім белгіленген талаптарға сәйкес келмейді» деп жазу заң тұрғысынан дұрыс болады.

Ресми құжаттар әртүрлі деңгейдегі оқырмандарға арналған болуы мүмкін. Эмоциялы сөздер кейбір адамдарға түсініксіз немесе артық болып көрінуі мүмкін. Түсінікті әрі бейтарап тіл бәріне бірдей әсер етеді. Ресми этика талаптарының сақталуы да маңызды. Ресми стильде сөздерді бейтарап, нақты және салмақты қолдану кәсіби қарым-қатынастың этикалық нормасы болып табылады. Эмоциялы немесе бейресми сөздер мұндай нормаларды бұзады.

Мысалдар:

Эмоционалды тіркес	Бейтарап балама
«Бұл өте өкінішті жағдай!»	«Бұл мәселені қайта қарау қажет.»
«Тамаша нәтижеге қол жеткіздік!»	«Міндеттемелер сәтті орындалды.»
«Бұл шешім әділетсіз әрі орынсыз!»	«Бұл шешім қолданыстағы талаптарға сай емес.»
«Біз сізбен өте қуаныштымыз!»	«Сізбен серіктестік орнатуға дайынбыз.»

- Қате: Бұл өте керемет жоба болды!
- Дұрыс: Бұл жоба табысты жүзеге асырылды.

Лексикалық қайшылықтар да кездесіп отырады. Сөздердің мағынасы бір-біріне сәйкес келмейтін жағдайда стилистикалық қателік туындайды. Мысалы:

- Қате: Тамаша апат орын алды.
- Дұрыс: Апат өте ауыр зардаптар әкелді.

Құжаттарда тағы да ең көп кездесетін стилистикалық қате синтаксистік сәйкессіздік — сөйлемнің грамматикалық құрылымы мен оның стилистикалық мазмұнының үйлеспеуі, яғни сөйлемнің дұрыс құрылғанымен, стиль тұрғысынан сәйкес келмеуі. Мұндай сәйкессіздік мәтіннің мағынасын бұрмалап, оны қабылдауды қиындатуы мүмкін. Бұл мәселе көбінесе ресми, ғылыми, публицистикалық және көркем мәтіндерде кездеседі. Әрбір мәтіннің өзіндік стилистикалық ерекшеліктері бар. Ресми немесе ғылыми стильде сөйлеу тілінің құрылымдарын қолдану мәтіннің бейтараптығын бұзады.

Әртүрлі стильдердің элементтерін бір мәтінде араластыру. Мысалы, ғылыми стильде ауызекі лексиканы қолдану:

- Қате: Бұл теорияның негізі керемет боп шықты.
- Дұрыс: Бұл теорияның негізі сәтті дәлелденді.

Калькалау және тілдік нормалардан ауытқу

Шетел тілдерінен сөз тіркестерін тура аудару немесе оларды дұрыс қолданбау. Мысалы:

- Қате: Менде бір идея бар. (Орыс тілінен калька: у меня есть идея.)
- Дұрыс: Менің бір ойым бар.

Мысалы:

- «Бұл шешімді қалай қабылдай алдық?» (ауызекі стильге тән).
- Ресми түрде: «Бұл шешім қалай қабылданды?».

Қайталаулар мәтінді ауырлатып, стильдік тұрғыдан үйлесімсіз етеді.

Мысал:

- «Бұл әдіс тиімді, өйткені бұл әдіс нәтижелі болып саналады.»
- Орынды нұсқа: «Бұл әдіс тиімді және нәтижелі болып саналады.»

Мәтіндегі сөйлемдердің ретсіздігі немесе логикалық байланыстың жоқтығы мәтіннің стилистикалық сапасына теріс әсер етеді.

- «Кеше сабақта көп нәрсе айтылды. Оны кім айтқаны есімде жоқ, бірақ біз көп мәлімет алдық.»
- Түзетілген нұсқа: «Кеше сабақта көп мәлімет айтылды, бірақ оны кім айтқаны есімде жоқ.»

Артық ұзақ, күрделі сөйлемдер оқырманға қиындық тудырады.

Мысал:

- «Бұл мәселені шешу үшін бірнеше жолдарды қарастыру қажет болды, өйткені ол маңызды болып табылады, себебі оны шешпей, біз әрі қарай ілгерілей алмаймыз.»

• Түзетілген нұсқа: «Бұл мәселені шешу үшін бірнеше жолдарды қарастыру қажет, себебі ол маңызды.»

Сөйлемдегі бастауыш пен баяндауыштың немесе басқа мүшелердің грамматикалық үйлеспеуі стильдік сәйкессіздікке әкеледі.

Мысал:

- «Кітаптарды оқу сіздің білім деңгейін жоғарылатады»
- Дұрыс нұсқа: «Кітап оқу сіздің білім деңгейіңізді жоғарылатады»

Синтаксистік сәйкессіздік мәтіннің негізгі идеясын дұрыс түсінуге кедергі келтіреді, яғни мағынаның бұрмалануына әкеп соқтырады. Сонымен қатар, сәйкессіздік мәтіннің бірізділігін бұзып, оқырманға түсініксіз етеді, яки мәтіннің стильдік біртұтастығын жоғалтуы ықтимал. Логикасыз немесе күрделі құрылымдар мәтінді оқып-түсінуді қиындатады, демек қабылдауды қиындатады.

Синтаксистік сәйкессіздік мәтіннің стилистикалық сапасын төмендетіп, оқырманның мәтінді қабылдауына кері әсерін тигізеді. Сөйлемдердің грамматикалық және стильдік үйлесімін сақтай отырып, мазмұнды түсінікті әрі сапалы ету — кез келген жазушының маңызды міндеті.

Стилистикалық қателердің пайда болуына әртүрлі факторлар әсер етеді:

- Тілдік білімнің жеткіліксіздігі: Тілді жетік білмеу немесе оның стильдік ерекшеліктерін дұрыс түсінбеу.
- Қостілділік әсері: Басқа тілдерден алынған калькалар мен ықпалдар.
- Қарапайымдылыққа ұмтылу: Күрделі мәтіндерді жеңілдетемін деп тілдің нормалары бұзылуы мүмкін.
- Коммуникативтік жылдамдық: Әлеуметтік желілерде, мессенджерлерде жылдам жазу кезінде стилистикалық қателер жиі орын алады.

Стилистикалық қателер тілдің жалпы мәдениетіне кері әсерін тигізуі мүмкін:

Стилистикалық қателер тілдегі нормаларды елемеге әкеліп, сөйлеу мен жазудағы жүйесіздікті қалыптастырады. Бұл әсіресе жастардың тілінде жиі байқалады. Тілдегі қателер ойды түсініксіз, әсерсіз етіп көрсетеді. Бұл ресми немесе ғылыми мәтіндерде ерекше байқалады, себебі дәлдік пен нақтылықтың маңызы зор. Тіл мәдениеті ұлттық болмыстың бір бөлігі болғандықтан, стилистикалық қателер халықтың тілдік санасына әсер етеді. Қате қолданыстардың көп таралуы ұлттық мәдениетке кері ықпал етуі мүмкін.

Сөйлеу мен жазудағы стилистикалық сәйкессіздік адамдар арасындағы түсініспеушілікті арттырады. Бұл әсіресе ресми қатынастар мен бұқаралық коммуникацияда маңызды.

Тіл мәдениетін арттыру үшін стилистикалық қателерді болдырмау шараларын төмендегі қолдану қажет:

1. Тілдік сауаттылықты арттыру

Мектептер мен жоғары оқу орындарында стилистикалық нормаларды оқытуға ерекше назар аудару қажет.

2. Стилистикалық талдау жүргізу

Мәтіндерді талдай отырып, әр стильдің ерекшеліктерін нақты түсіндіру.

3. Мәдени коммуникацияны қалыптастыру

Әрбір адам өз ойын нақты, түсінікті жеткізуге ұмтылып, тілдік нормаларды сақтауы тиіс.

4. Қазақ тілінің ұлттық ерекшелігін сақтау

Қостілділіктің ықпалынан сақтану үшін шетел сөздерін бейімдеудің бірізді ережелерін енгізу қажет.

Жоғарда аталған қиындықтарды болдырмаудың бірнеше жолдарын қарастырғым келіп отыр.

1. Мәтін жазғанда оның қай стильге жататынын анықтап, сол стильге тән синтаксистік құрылымдарды қолдану. Стильдік нормаларды сақтау.

2. Қысқа және нақты сөйлемдерді қолдану арқылы мәтіннің түсініктілігін арттыру. Ойдың нақтылығы.

3. Грамматикалық және стилистикалық қателерді болдырмау үшін мәтінді бірнеше рет тексеру. Тілдік нормаларды тексеру.

4. Артық сөздер мен күрделі құрылымдарды ықшамдап, сөйлемдерді жеңілдету. Күрделі сөйлемдерден қашу.

5. Сөздерді немесе сөйлемдерді қайталамау үшін синонимдер мен балама құрылымдарды қолдану. Қайталаудан аулақ болу.

Стилистикалық қателер — тіл мәдениетінің маңызды мәселелерінің бірі. Олар тек жеке сөйлеушінің емес, тұтас қоғамның тілдік деңгейіне әсер етеді. Стилистикалық қателерді жою үшін тілдік білім мен сауаттылықты арттырып, әр стильдің нормаларын сақтау қажет. Бұл тілдің дамуын қамтамасыз етіп, ұлттық мәдениетті нығайтуға септігін тигізеді. Стилистика - тіл мәдениетінің негізін қалыптастыратын іргетас. Стилистикалық нормаларды сақтау арқылы тілдің байлығын, әсерлілігін және қолдану сапасын арттыруға болады. Бұл тек жеке тұлғаның емес, тұтас қоғамның мәдени деңгейінің жоғарлауына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Базарбаева, Р. Ж. Қазақ стилистикасының негіздері. – Алматы: Ғылым, 2011.
2. Серғалиев, М. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Арыс, 2006.
3. Жұбанов, Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999.
4. Сыздық, Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997.
5. Оралбаева, Н. Қазақ тілінің функционалды стильдері. – Алматы: Мектеп, 2004.
6. Күлекеев, Ж. Синтаксистік бірліктердің стильдік ерекшеліктері // Қазақ тілі мен әдебиеті, №3, 2018.
7. Мұсабаев, Ғ. Сөйлем және оның стильдік құрылымы. – Алматы: Мектеп, 1987.
8. Ахметов, Ә. Қазақ тіліндегі синтаксистік үйлесімдер. – Алматы: Білім, 2015.
9. Қалиев, Ғ., Болғанбаев, Ә. Қазіргі қазақ тілі: Лексика, фонетика, синтаксис. – Алматы: Мектеп, 2003.
10. Қазақ грамматикасы. – Астана: ҚР Білім және ғылым министрлігі, 2002.

ӘОЖ: 373.3

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ ТРЕНДТЕР

Балмуханова Л.Ж.

Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласы,

Хиуаз Доспанова атындағы № 30 жалпы орта білім беретін мектебі, ailu11@bk.ru

Тіл – адамның жаны, рухы дегенге илансақ, қазақ жаны мен рухы осы қазақ тілінде жатқаны өзінен-өзі түсінікті. Демек, тілші ғалымдардың көтерер жүгі де, орны да, атқарар рөлі де ерекше болады.

Қазақ тілін халық жанының, рухының бейнесіндей көріп, оның терең тылсымына бойлай отырып, көне бастауларын, тарихи даму жолын анықтауға өмірін арнаған қазақ ғалымдары бұл. Қазақ тіл білімінің кешегі корифей ғалымдарының қаламынан шыққан зерделі зерттеулердің негізгі ғылыми бағыты – құрылымдық бағыт екенінде дау болмаса керек. Бұл ғалымдардың ғылыми таңдауынан бұрын, уақыт таңдауы, таңдатуы десек орынды болмақ. Ресей империясы кеңістігіндегі өзге де елдерде дамыған тіл білімі сияқты, қазақ тіл білімі де негізінен, орыс тіл білімінің үлгісімен дамып, құрылымдық бағытта ғылыми зерттеулер жазып, дамытқаны, ғылыми білімнің деңгейінің өлшемі де жақын болғаны анық. Құрылымдық грамматика негізінде қыруар жұмыс жазылды, талданды, бағаланды.

XX ғасырдағы қазақ тіл білімінің даму жолын былайша жүйелеуге болады:

XX ғасыр басындағы репрессияға дейінгі алаш зиялылары қалыптастырған қазақ тілі ғылымы;

40-60 жылдардағы жаңа жазу, жаңа саясат үлгісінде формальды бағытта жазылған қазақ тіл білімі;

60-80 жылдардағы қазақ тіл білімінің диахрониялық-синхрониялық бағыты;

Қазіргі қазақ тіл білімі: лингвомәдени бағыт.

Үстіміздегі ХХІ ғасырдағы қазақ тіл білімінің даму жолы мен бағыт бағдарын айқындау үшін, өткенге көз жіберіп, оның бары мен нарын бағалау парыз да, алдағы уақыттағы ғылыми бағытты жүйелей барлау қажет.

Тіл білімінің ғылым ретінде қалыптасып дамуы – маңызды ғылыми идеялар мен бағыттардың дамуының нәтижесі арқылы көрініс табады. Жалпы тіл білімінде тіл білімі тарихы жеке ғылым саласы ретінде танылады да, оның теориялық қағидалары орныққан.

Мәселен:

тіл білімі тарихындағы басты әдіснаманы анықтау;

білім жүйесіндегі тіл білімі тарихын саралау;

тіл білімі тарихының орны мен маңызын айқындау;

зерттеу пәні мен мақсат-міндеттерін саралау;

тіл білімі тарихының негізгі жүйелену принциптерін белгілеу;

ішкі даму логикасын зерделеу т.б.

XX ғасыр басындағы қазақ тіл білімінде басты бағыт ретінде құрылымдық бағыт негізге алынды. 20-40-жылдардағы зерттеулерде, әсіресе, тілдік жүйені сипаттау, тілдің мағыналық құрылымынан гөрі формальдық тұлғасын сипаттай қарастыруға ерекше көңіл бөлінді. Енді ғана қалыптасып келе жатқан қазақ тіл білімі үшін, алдымен сөз табиғатын тану, оның грамматикалық құрылымын жазу, әліпбиін нақтылау аса маңызды еді.

Қалыптасқан саяси жағдайлар мен жүргізілген тіл саясатына икемделе отырып, жазуды бірнеше рет өзгерту де қазақ тіл білімінің ілгерілей алға басуына өзінің кері әсерін тигізбей қоймады. Солай бола тұрса да, сөйлеу мен тіл, тіл және ойлау т.б. сияқты ғылыми-теориялық мәселелер анықталып, тіл деңгейлері жүйеленіп, тілдің статикалық және динамикалық дамуына қатысты іргелі ғылыми зерттеулер жазылды.

XX ғасырдағы қазақ рухани мәдениеті көшбасшыларының бірі болған Ахмет Байтұрсынұлы — өмірі аңызға, шығармашылығы үлкен маңызға ие болған көрнекті тұлға. Жастайынан тағдыр талқысын көріп өскен Ахметті өсірген де, ғылым мен мәдениеттегі көсегесін көгерткен де — халық үшін еткен еңбегі, елі үшін еңсере жасаған қызметі.

Қазақ тілінің төл оқулығын ана тілінде алғаш жазып, әуелгі терминологиясын қалыптастырған, қазақ тіл білімінің көшбасшысы, айтулы ғалым А.Байтұрсынұлына дейін жазылған қазақ тілі туралы бірлі-жарым орыс тіліндегі оқу құралдары болғанымен, қазақ тілінде бұл мәселе көтерілмеген еді. Қазақ тілінің грамматикасына тыңнан түрен салған, барлық салалары бойынша алғашқы терминдерін жасап, негізгі жүйесін қалыптастырған — Ахмет Байтұрсынұлы.

А. Байтұрсынұлы Орынбор қаласындағы Ыбырай Алтынсарин салдырған мұғалімдер даярлайтын “Учительская школа” 1895 жылы бітіреді де, ағартушылық жұмысқа кіріседі. Содан 13-14 жыл бойы яғни 1895 жылдан 1909 жылға дейін ауылдық, болыстық бастауыш мектептер мен 5-6 жылдық екі сыныптық училищелерде мұғалім болып істейді. Бала оқытумен күнделікті айналыса жүріп, оның негізгі қажеттіліктерін, қиыншылықтарын жақсы біледі.

Ахмет Байтұрсынұлы ұлт мектебінің бойына қан жүгіріп, өз аяғына тұрып кетуі үшін, ең алдымен, оның жазуы, яки түсінікті де сөздің айтылу жүйесін толық белгілей алатын әліпби қажеттігіне әсіресе қатты ден қояды. Сөйтіп, 1910 жылдан бастап қазақ жазуын жаңадан түзумен айналыса бастайды. Өзінің негізгі ғылыми ойларын ғалым 1912 жылдан бастап “Айқап” және “Қазақ” газеттерінің беттерінде жариялайды. Ұзақ ізденістен кейін автордың өзіндік әліпбиі дүниеге келеді. Бұл әліпби негізінен араб таңбасына негізделген, қазақ тіліне толық икемделген нұсқа саналып, өз кезеңінде жергілікті ұстаздар арасында үлкен қолдауға ие болады. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ жазуына үлкен реформа жасайды. 1912 жылдан бастап, бұл ғылыми негізге сүйеніп жасалған қазақ әліпбиі жаңа жазу ретінде іс жүзінде қолданысқа түсе бастайды. Осы кезден бастап көптеген мұсылман медреселері мен қазақ-орыс мектептері жаңа жазу таңбасын қолданады. 1915 жылдың өзінде бұл таңбамен 15-тей қазақ кітабы жарық көреді.

А.Байтұрсынұлы реформалаған араб жазуы өз кезеңінде қазақ мәдениетінің өсіп, қалыптасуына үлкен үлес қосады. Кеңестің катал саясатының салқынымен латын таңбасына көшкенге дейін бұл жазу қазақ арасына кеңінен тарап, көпшілік қолдауына ие болған. 1924 жылғы Орынборда маусымның 12-жұлдызында өткен “Қырғыз (қазақ) білімпаздарының тұңғыш съезінде” талқыланып, көпшіліктің қолдауына ие болғанымен, 1926 жылы Баку қаласында өткен Бүкілодақтық Бірінші Түркологиялық съезде барынша дәлелдеп баққанымен, Ахмет Байтұрсынұлының ұсынған концепциясы ақырында ұлтшылдық деп айыпталғаны бүгінгі оқырманға таныс.

Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілінің оқулығын жазуы — қазақ тілінде қазақша жазылған оқулықтың алғашқы бастамасы болды. Автор 1912 жылы мектеп балаларына арнап, қазақша сауаттандыратын әліппені — “Оқу құралын” жазғаннан кейін, мектепте қазақ тілін пән ретінде оқытатын оқу құралын жазуға кіріседі. “Біздің заманымыз — жазу заманы: жазумен сөйлесу — ауызбен сөйлесуден артық даражаға жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды. Жазумен дүниенің бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сөйлегенде сөздің қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жаза білуге, қай сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып жалғасатын жүйесін білу керек”, — деп жазады ұлы ғалым («Тіл құрал», 173-бет).

Ахмет Байтұрсынұлының мектеп туралы, оқу-білім туралы ойлары 1914 жылғы “Қазақ” газетінің № 62 санында жарияланған “Мектеп керектері” атты мақаласында баяндалған. Онда ең әуелі мектеп ісіне керекті нәрсе ретінде білімді, педагогика мен әдістемеден хабары бар мұғалім деген қорытынды жасайды. “Мектептің жаны — мұғалім” — дейді ғалым. Мұғалім қандай болса, оның мектебі де сондай деген тұжырым айтады. Екінші, оқыту ісіне керек құралдар қолайлы, әрі жұрттың бәрі бірдей сыйлайтын сыйлы болуы қажет деген ой айтады. Шынында да, егер ұсынған оқулық сынға ұшырап, қатесі көпекөрнеу байқалып тұрса, онымен оқу да, оқыту да ауыр екені өзінен-өзі түсінікті. Ғалымның ең қажет нәрсе ретінде тағы да айрықша бағалайтыны — бағдарлама. Оқыту ісі көңілдегідей болып шығуы үшін, оның үлгісі, мерзімді өлшемі болуы қажеттігін дәл тауып, тап басып айтады.

Ахмет Байтұрсынұлы көрнекті ғалым ретінде ғана емес, әдіскер ретінде де көп еңбек еткен. Алғашқы әліппе, оқулық, тіл құралдарын жазумен қатар, осы оқу құралдарын тәжірибе жүзінде қалай пайдалану қажеттігі жөнінде де ғылыми тұрғыдан терең талдаулар жасайды. Бұл тұрғыдан Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әдістемелік ғылымының да алғашқы бастаушысы бола алады. “Баяншы”, “Әліппе астары”, “Нұсқаушы”, “Тіл жұмсар” әдістемелік еңбектері мен “Баулу мектебі”, “Жалқылау”, “Қай әдіс жақсы”, “Дыбыстарды жіктеу” атты мақалалары осының айғағы болса керек. Ғалым өзінің оқулықтарында әріптерді балаларға тез әрі оңай үйрету үшін көптеген әдістерді пайдаланған. Ол өзі жасаған әліппидегі әріптерді үйрету үшін, ең алдымен, оны жазып үйрену үшін, тілдегі дыбыстарды тани білу керектігіне назар аударады. “Әріптерді тани білуді” мақсат ету — таңбаның негізгі белгілерін бағамдауға үйрету. Таңбаның негізгі екі белгісі бар. Бірі — сыртқы тұлғасы да, екіншісі оның мағынасы. А.Байтұрсынұлы осының екі жақтылық белгісін балаға дұрыс пайымдатуға көңіл бөлген. Дыбысты меңгертіп, оның әріптік таңбасын таңбалайды.

Ахмет Байтұрсынұлының “Баяншы” әдістемелік нұсқауы Қазан қаласынан 1920 жылы жарыққа шыққан. “Сөз басында” автор былай деп жазады: “Үйрену һәм үйрету ең басында қиын. Балалар оқудың басында қиналмаса, оқудан тауы шағылмай, көңілі қайтып, мұқалмайды; оқуға ықыластанып, оқыған сайын қызығады” («Тіл тағылымы»). Мұның өзі қазіргі таңдағы бастауыш мектептерді білім беру ісіне басшы, оның негізгі оқулық жазу жүйесінде басты бағдар, талап болатын ойлар. Жаксы оқытудың негізгі әдістерінің бірі ретінде ғалым баланың бұрынғы білген білігін ұштау, соның негізінде жаңа хабар ұсынуды басты назарда ұстаған сынайлы. Айталық, “Дыбыспен жаттығу” үшін, әрбір дыбыстарды саралап алған соң, оны жазу арқылы ұғындыруда мынадай әдіс-тәсіл қолданады: “Жазу дегеніміз – дыбыстың таңбасы. Әр дыбыстың әр елдің таңбасындай таңбасы болады. Таңбасына қарап қай дыбыс екенін танымыз”. XX ғасыр басындағы бала үшін өз елінің таңбасын білу – аса күрделі дүние болмаған. Әрбір ата-ана өз елінің, руының таңбасын баласының санасына сіңіріп өсірген. Міне осы жадтағы жазу жүйесін ғалым үлгі ретінде пайымдатып, санаға сәуле түсіріп алып, аналогиялық таным негізінде оның жаңа әріпке тез енуіне, түсінуіне жағдай туғыза алады. “Оқу үйренгендегі басты мақсат – керек сөзді жаза білу, жазылған сөзді оқи білу. Сөз – дыбыстың мағыналы болып тізілгені. Сөз айту дыбысты ауызбен тізу. Оқуға келген балалар сөйлей білсе де, дыбыстарды тізіп сөз шығара білмейді, Себебі олар сөздің дыбыстан тізілетінін білмейді” – деп жазады ғалым.

Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік бағытта жазылған “Тіл жұмсар” атты еңбегінің мәні зор. Тіл – құралдың жеке бөлшектерін түсіндіру жолын белгілеп берген бұл еңбектің қазақ тілінің әдістемесі пәнінде алатын ролі мен маңызы ерекше болмақ.

“Тіл жұмсар” – қазақ тілін оқыту әдістемесінің басы. Ғалымның өзі көрсетіп бергендей, тіл туралы еңбек жазу бар да, оны балаға оқыту жүйесі бар: “Тіл құрал” қазақ тілі қандай құрал екендігін тұтас түрінде таныту үшін түрлі бөлшектерін, тетіктерін ұсағын ұсағынша, ірісін ірісінше жүйелі тұрған орнында алып көрсетіп танытады. “Тіл жұмсар” сол үлкен құралдың бөлшектерін, тетіктерін балаға шағындап бөлек-бөлек ойыншық сияқты құрал жасап, соларды танытып, соларды жұмсату арқылы барып үлкен құралды танытады”.

Ғалым ұсынып отырған қағиданың қай-қайсысы болса да балаға дәріс беру жүйесінде ешқашан ескірмек емес. Мектеп мұғалімі үшін үнемі есте болатын негізгі ұстанымдар деп бағамдаймыз. Қазіргі қазақ тілінің негізгі теориялық тұғырын, басты концептуалдық негізін қалаған А. Байтұрсынұлы асыл сөздің «жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге қай сөз қай орында қалай өзгеріліп, қалайша бірінебірі қиындасып жалғасатын жүйесін білу керек» екенін айтады. Мұны ғалымның басты тұжырымдамасының бірі ретінде қабылдаймыз:

- ✓ жазудың рөлі мен маңызы бірінші орынға қойылады;

- ✓ лебіз бен тілдің арасындағы айырма көрсетіледі;

- ✓ дұрыс жазу үшін емлесі анықталуы қажеттігі көрсетіледі; ойдың нақтылығы мен айқындығы сөйлемдегі ішкі жүйенің дұрыс құрылуымен байланысты екені айқындалады. Бүгінгі қазақ тіл білімінде осы бағыттардың қайқайсысы зерттеліп, жүзеге асырылды деген сұрақ қойылады. Өткен бір ғасырлық қазақ тіл білімі тарихындағы зерттеулерге шолу жасап, негізгі зерттеулердің бағытбағдарын айқындау керек. Қазақ тіл білімінің бұдан кейінгі даму бағыттарын белгіліп, оның жүйелі де кешенді дамуының басты қағидаттарын анықтау да басты әрі өзекті теориялық мәселе.

Қараңғылықтың қамауынан алаш жұртын аршып алуға арналып, алғашқы сауат ашу құралы ретінде жазылған “Оқу құралынан” бастап, “Әліп-би” мен “Тіл құрал”, “Әдебиет танытқыш” атты зерттеулері мен маса болып ызындап елдің ертеңін ойлауға үндеген «Қырық мысал», «Масасы», қазақтың эпостық жыры «Ер Сайынның» алғы сөзі мен түсініктемелерін жазып, 1923 ж. Москвада шығаруы, ауыз әдебиетінде молынан сақталған жоқтау-жырларын арнайы жүйелеп, сұрыптап «23 жоқтау» деген атпен жеке кітап етіп жариялауы – оның есімін алтын әріптермен қазақ мәдениетінің шежіресіне жазды.

1926 жылы А. Байтұрсынұлы “Жаңа Әліп-би” еңбегін жазады. Бұл Мемлекеттік білім кеңесінің ұсынған бағдарламасына сәйкестендіріліп, суреттермен безендіріліп, толықтырылып шығарылады.

«Жалпы тіл білімі» атауы — лингвистиканың жалпы тілдік теориялық саласы және оқу пәні деген екі мағынада қолданылады.

Жалпы тіл білімі лингвистиканың теориялық саласы ретінде XIX ғасырдан бастап қалыптаса бастады. Жеке тілдер жөніндегі ғылым бұдан көп бұрын пайда болғанымен, олар бір-біріне байланыссыз, жеке-жеке қаралды. Тілдердің өзара туыстас, төркіндестігі, дыбысты тілдің жалпы адамзаттық құбылыс екендігі, олардың арасында бірліктің де, өзгешеліктің де, жалпы заңдылықтың да, даралықтың да болатыны онша белгілі бола қоймады. Сондықтан зерттеулерден жалпы тілдік теориялық қорытындылар жасалмай келді.

Қазақ мәтіндерін кириллицалық графикадан латын негізіндегі жаңа әліпбиге қайта кодтау үшін IT-қосымшаларды әзірлеу, жаңа қазақша латын графикасындағы пернетақтаның әзірленуі ерекше назар аударуға тұрарлық. Тіл мен сөйлеуді жетілдіру, латын графикасы негізінде әдеби тілдің қолданыстағы нормаларын нығайту міндеттеріне қызмет ететін ортологиялық сөздіктер, анықтамалықтар (орфографиялық, орфоэпиялық және т.б.) дайындалды және шығарылды. Әліпбиді ауыстырумен байланысты лингвистикалық реформаны іске асырудағы лингвистикалық ахуал және тәуекелдерді басқару жөніндегі

мемлекеттік саясатты іске асыратын мемлекеттік органдар үшін талдамалық анықтамалықтарды дайындау мақсатында қазақ жазуын жаңғыртудың әлеуметтік-лингвистикалық негіздері зерделенді.

Қазіргі қазақстандық тіл білімі бірқатар сапалы өзгерістерді бастан кешірді. Көптеген ғалымдардың қызығушылығы сөйлеушінің жалпыадамзаттық, ұлттық-мәдени және жеке қасиеттері қалай көрінетінімен байланысты, яғни адам белгілі бір құбылыстарды талдауда, оның перспективасы мен түпкі мақсаттарын анықтауда тірек нүктесіне айналады. Тілге деген антропоцентрлік көзқарас лингвистикалық зерттеулер саласының кеңеюіне әкелді, бұл өз көкжиегін кеңейтуге ұмтылатын лингвистиканың экспансионизмінің бір түрі болып табылады. Сонымен отандық тіл білімі саласында адамның ақыл-ой әрекетінің негізін құрайтын танымдық механизмдер тұрғысынан тілді зерттейтін және сипаттайтын когнитивтік лингвистика қалыптасты.

Қазіргі ХХІ ғасырда ақпараттық қоғам сатысына кірген бүкіл елдер үшін – интернет білім мен ақпараттың басты көзіне айналды. Жаңа технологиялар өміріміздің барлық саласына толық кірді. Қазақстан Республикасында да ақпараттандыру үрдісі кеңінен жүргізілуде, қазақ тіліндегі ақпарат көлемі барған сайын артып келеді. Бірақ, дәл осы жаңа технологиялар саласындағы қазақ тілінің қолданылуы, ондағы ақпараттың сапасы мен деңгейі тіліміздің мемлекеттік мәртебесіне, тұтынушылар талабына сай еместігі назар аудартады. Әлі де интернет қолданушылары қазақ тіліндегі ақпараттың көлемі мен мазмұнына сұраныстың толық қанағаттандырылмауына байланысты көбінесе орыс тіліндегі ақпаратқа жүгінеді. Ал, бұл өз кезегінде қазақ тілінің қолданыс аясын тарылтып, оған деген сұранысты азайтары анық. Интернеттегі тілдік орта үшін күрес қызу жүріп жатқан кезде бұған немқұрайды қарауға болмайды. Мемлекеттік тіл саясатының маңызды бір бағыты ретінде қазақ тілі ғылым мен техника тіліне, интернет тіліне айналуы міндетті.

«Мемлекеттік тілдің мәртебесі, оның дамуы қазақ тілінің бүкіл салада басқа тілдермен тең қолданылуына, сапасы мен сауаттылығына тығыз байланысты. Және де бұл мәселелер ана тіліне жанашыр әрбір азаматты толғандырады. Біз де осы қазақстандық қоғамның бір мүшесі ретінде ана тіліміздің дамуына үлес қосу үшін жаңа бастама көтеріп, «Til-audit.kz» сайтының қызметін бастадық дейді сайттың директоры Дәулет Әшімхан. Яғни, сайттың мақсаты интернет-ресурстардағы мемлекеттік тілдің қолданысын кеңейту, сапасын көтеру, сауатты жазылуын заңдарға сүйене отырып талап етуді көздейді. Сондай-ақ, жаңа ақпараттық технология жетістіктерін қазақ халқының мәдениетін, салт-дәстүрін, тілі мен ділін жаңғыртуға қалай пайдалануға болады деген сұрақтар да өзектіленіп отыр. Олай болса, осы саладағы қазақ тілінің жай-күйін, оң үрдістер мен кемшін тұстарын саралап, ашық айту, жақсарту жолдарына жөн сілтеу бәріміздің міндетіміз.

Қазіргі ғылым мен техниканың даму қарқынына қазақ тілінің ілесе алмай қалу қаупі бар. Ол үшін тілге деген сұраныс болуы тиіс. Осыдан бір ғасыр бұрын Алаш қайраткерлері: «Тілінен айрылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болу» деп, әліпби жасап, термин мәселесін қолға алған еді. Бүгінгі 21 ғасыр басында бұл тақырып әлі де күн тәртібінен түспей отыр. Ал, енді бір ғасырдан кейін бұл мәселенің мүлде қойылар-қойылмасы екіталай, өйткені, алдағы бірнеше онжылдықта тіл тағдыры ұлт тағдырының құрамдасы ретінде біржақты шешімін таппақ. Ал, оның оң немесе теріс шешілуі ұлттық атаулының басты шарты – тілдің қолданыс аясына тікелей байланысты.

«menintilim.kz» сайтының қызметі жоғары технологиялар ғана емес, ЖАСАЛМАДэкономика, бизнес, кәсіпкерлік саласында да қазақ тілінде салғырттық, немқұрайлылық басым. «Орыс тәрбиесін алған бала ұлт қызметкері бола алмайды» деген Жүсіпбек Аймауытұлының сөзі тегін емес. Ұлттық экономикамыздың көсегесі көгермеуінің бір себебі де осында емес пе деген ой қылаң беруі заңды. Өз ана тілін меңгермеген, өз халқының әдеби-мәдени мұрасынан тыс қалған қаржыгер, экономист, бизнесмен ұлтқа қызмет етеді деп айта аламыз ба?

Қалыптасқан жағдайды реттеу үшін, ең бастысы, тіл орталықтарының жұмысын бірізділендіру қажет. Тілді үйретуге байланысты шыққан еңбектерге сараптама жасап, қайсысы тиімді, соны көбейту керек. Қазір жаңа технологиялар бойынша аудио, ойын, жазба түріндегі материалдарды енгізу де тиімді.

Ғылым мен техника қарыштап дамыған заманда бала тәрбиесі де электронды сипат алды, планшеттер, теледидар, компьютер өмірімізге мықтап енді. Ал, сөз қадірін өз қадірім деп ұққан ата-бабамыздың тілі мен ділі, салт-дәстүрі, осының бәрі ауыз әдебиетінде қалған. Алайда, біздің балаларымыз шетелдік Шректі, Спанчбобты жақсы таниды, ал, Таусоғарды, Алдар көсені біле бермейді. Өйткені, олар бір ізге, бір бейнеге түспеген. Айталық, Шректің түрі біреу, ал, Алдар көсенің 37 бейнесі бар. Осындай 100-ге жуық фольклорлық кейіпкерлерімізді біріздендіріп, балалар танитындай қылып, кітап-дәптер беттері, оқулықтар, мультфильмдер арқылы көрсететін болсақ, тіліміздің қолданысы артатын еді және ол үшін инновациялық технологиялардың көмегі зор. Қазіргі 21 ғасырдағы цифрлық заманның басты ерекшелігі – ақпараттың берілуі түрлі смартфондар арқылы технологиялық шешімдерін тапты. Осындай кезде жаңа технологиялар саласындағы қазақ тілінің тағдыры қатты мазалайды және ол тек бізде ғана емес, дамыған елдердің өзінде талқылануда. Жаңа технологияларды орыс немесе ағылшын тілінде, португал тілінде қалай сөйлете аламыз деген ойлар көп айтылады. Техниканың даму қарқыны өте жылдам, қазіргі әлем елдері бойынша бір жылда шығатын ақпараттың көлемі бүкіл адамзаттың осы

уақытқа дейін жинаған ақпаратынан анағұрлым көп. Және ол жылда өсе береді, тиісінше тілдер арасындағы бәсекелестік те одан сайын өршіп барады.

Балалар ана тіліне бет бұру үшін қазақ тілінің бәсекеге қабілетті болуы және сандық технологиялардың қазақ тілінде сөйлеуі өте маңызды. Әрқайсымызда смартфон, телефон бар, ал, соның көпшілігі орыс, ағылшын тілдерін ғана қолдайды. Мұның бәрі тілдің алдында тұрған үлкен кедергі. Мысалы, араб жастары компьютерде араб қарпін қолдану өте ыңғайсыз болғандықтан латын қарпімен жазады. Демек, тілдің алдында үлкен қауіп тұр. Оның алдын алу үшін біз цифрлық трансформацияны меңгере отырып, қазақ тілін жаңа технологиялар тіліне айналдыруға тиіспіз. Соның бірі «Til audit» сайтының басшылығы жасап шығарған – интернеттегі **«Қазақстанның ашық кітапханасы»**. Бұл жобаның мақсаты – халқымыздың әдеби, ғылыми, мәдени мұрасын электронды түрде жинақтау. Біріншіден, кез келген адам кез келген құрылғыдан, Жер ғаламшарының кез келген түкпірінде отырып қазақ халқының мұрасына қол жеткізе алады. Екіншіден, қазақ тіліндегі кітаптардың аудио нұсқалары шығарылады, бұл өз кезегінде интернеттегі қазақ тілді контентті ұлғайтады. Бұл істің ұлттық-саяси маңызы бар, себебі, егер де ел тұрғындары қазақ тіліндегі контентті тұтынбаса, онда олар басқа тілдегі контентті тұтынады, ал, басқа тілдегі контентті тұтыну деген сөз сол елдің тарихына, мәдениетіне және идеологиясына қызмет ету деген сөз. Жоба аясында қазірдің өзінде 4 мыңға жуық кітап жиналды, оның ішінде қазақ әдебиеті классиктерінің, сондай-ақ, жас танымал ақын-жазушылардың еңбектері бар. Бұдан бөлек **«Kitap.kz»** сайтында 400-ге жуық аудиошығармалар бар, – қазақтың жыраулары, айтыс өнерінің маржандары, Маңғыстау және оңтүстік күй мектептерінің шығармалары. интернеттегі қазақ тілінің сауатты жазылуын талап етіп жүрген «Til-audit.kz» сайтының жұмысы, тілдің фундаменталды негіздері, тіл дамыту институттарының жұмысын үйлестіру жөніндегі тіл мамандарының пікірі, қазақ тілінің іргетасын сонау балабақшадан бастау үшін шырылдап жүрген Жарқынның ісі, қазақтың энциклопедиялық ой-өрісін кеңейту мақсатында жұмыс істейтін «Сұрақ-жауап» сайты, – осының барлығы қазақтың тіл тәуелсіздігі бағытында атқарылып жатқан жұмыстар.

Белгілі ұялы телефонға жазылатын қосымшалардың пайдасы аз емес. Елімізде күннен күнге тілімізді ұмытып, өзге тілде сөйлейтін жастар көбеюде сол себепті осы қосымшаларды пайдалануды қажет етеді. «Qonzhuk App», «Ana tili», «Дұрыс сөз», «Қазахский язык Айту» осы қосымшаларда 300-500-ден астам сөздер бар, аудармалары және дұрыс айтылуымен жазылуы берілген. Өте пайдалы қосымшалар тағы бір ерекшелігі ол сөздің мағынасымен түсіндірме жұмыстары, ойындармен тест жинақтары бар.

Сонымен қатар белгілі қазақша сайттар мен инстаграм парақшалары бар. Пайдалы және қазақ тілін үйренуге үлкен үлес қосады. «Talanted», «NTK Entertainment», «Urbish amir», «Yeldos san» осы парақша мен арналар адам өміріне пайдасы көп және бос уақытын текке кетпейтінің түсінеміз.

“Атазаңымызда бір ғана Мемлекеттік тіл бар - бұл Қазақ тілі!- деді Қасым-Жомарт Тоқаев. Президент қазақ тілін дамыту мемлекеттік саясаттың басым бағытының бірі болып қала беретініне баса назар аударды. "Қазақ тілі, шын мәнінде, білім мен ғылымның, мәдениет пен іс жүргізудің тіліне айналуға.

Расыменде, қазақ тілінде қазақ сөйлемесе өзге ұлттың қазақша сөйлеуіне кепіл жоқ. Қазақ тілі біздің ана тіліміз ғана емес, ата – бабаларымыздың қасық қаны тамғанша өзіміздің тәуелсіз ел болуымыз үшін және өзіміздің ана тіліміз болсын деп күрескенін ұмытпауымыз қажет. Ел болам десең бесігінді түзе демекші, жас ұрпақ мына біздің қолымызда қазақ тілінің дамуы мен шарықтауы. Қазақ тілінің шығуы ұлт зиялыларының қайтпас қайсарлығымен күрес жолында шыққан тіл. Тарихымызды білу, тілімізді құрметтеу, білу және шынайы сөйлеу біздің міндетіміз. Бойымызда қазақтың қаны бар кезде әр қазақ қазақ тілінде сөйлеп, басқа ұлт өкілдерінің бойына дарытып, байланыс көпірін қазақ тілінде орнату қажет.

Қазақ тілінде сөйлеуді тәжірибе жүзінде ғана емес теория түрінде үйренуді есепке алуға болады, себебі қазақ тілін үйренуге біздің заманымызда ХХІ ғасырда мүмкіндіктер өте көп. Оның бірі цифрлық оқыту, оқулықтардың қазақ тілінде болуы, белгілі танымал сайттар мен парақшалар және арналардың қазақ тілінде болуы.

Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде! Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, бастысы, маңыздысы бола береді. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Оған көңіл де, қаржы да солай бөлінеді. Қазақ тілі – өзіміздің ана тіліміз. Біз бәріміз ана тілімізді ардақтаймыз!

Әр елдегі қазақ әр елдің тілін мықтап игерсе, ол – білім. Ол шетел тілінде сөйлесе – тіпті жақсы. Бірақ он шетел тіліне орап, ана тілін тұншықтырып, көміп тастаса – ол кешірілмес күнә! Өз тілімізбен өмір сүрейік! Халел Досмұхамедовтың сөзімен аяқтасам... Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел болмайды. Тілінен айрылған жұрт – жойылған жұрт. Мектеп пен баспаның иілі дұрыс болса, елдің тілін көркейтіп, байытып, гүлдендіреді, мектеп пен баспада қолданудан қалған тіл – шатасқан тіл. Ол ел – сорлы ел, мұндай елдің тілі бұзылмай қалмайды... Ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, ол - күйініш. Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлеу, бұл - сүйініш. Өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беру – зор қате.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қалиев, Ғ. «Қазақ тіл білімінің мәселелері» – Алматы: Арыс, 2010.
2. Сүлейменова, Э.Д. «Тіл және қоғам: әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер» – Алматы: Қазақ университеті, 2017.
3. Құнанбаева, С.С. «Қазақ тілін оқыту әдістемесі: инновациялар мен жаңа бағыттар» – Астана: Фолиант, 2021.
4. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. «Қазақ тілін дамыту мен қолданудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» – Нұр-Сұлтан, 2020.
5. Әмір Ә., Әбілқасов А. «Қазіргі қазақ әдеби тілі» – Алматы: Санат, 2012.

ӘОЖ: 373.3

CEFR ТАЛАПТАРЫ АЯСЫНДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Н.Ж.Даулеткереева

«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ

филиалы Білім беру бағдарламалары орталығы,

*Лингвистикалық бағыттағы пәндер бөлімінің басшысы,
филология ғыл.кандидаты*

Қазақ тілін өзге ұлт аудиториясында оқыту (алдағы уақытта екінші тіл ретінде оқыту) әдістемесін жетілдіру егемендік алғаннан бері әдіскер мамандар талқысынан әсте түспей жүрген өзекті тақырып. Бүкіл ұлттың басын бір аудиторияда қосып, ағылшын тілін тез әрі тиімді меңгертетін Ұлыбритания ғалымдары 1960 жылдары грамма-аударма тәсілінен жаппай бас тартып, тілді үйретудің коммуникативтік тәсілін дамытуға бет бұрған. Нәтижесінде тіл үйренуге тиімді қызмет ететін озық оқыту тәсілдемелері нақтыланып тіл үйретуші мамандар қолданысына берілді. Олар: сөздік қорды меңгерту, Test-teach-test (тест-оқыту-тест), Presentation-practice-presentation (презентация-жаттығу-продукт), Task based learning (тапсырмаға негіздеп оқыту), TPR (қимылды қолданып оқыту) т.б. Осы аталған тәсілдемелер әлемнің әр түкпірінде еңбектеніп жатырған мұғалім мен әдіскерге қолжетімді болуы үшін CEFR-да жете қамтылады (CEFR - тілді үйрену, оқыту, бағалауға қажетті жалпыеуропалық талаптар шегін түсіндіретін сілтемелер жинағы). Алайда орыс және қазақ тілі мамандары арасында CEFR тек ағылшын тілін үйретуге қатысты нұсқаулар берілген құжат ретінде танылған. Шынтуайтына келгенде, бұл еңбектің салмағы өте зор және мазмұны тұрғысынан барлық әлем тілдерін оқытуда басшылыққа алуға жарамды. Үйретілетін бір тіл, адамзаттың тілі. Демек, қандай тіл үйретілсе де, қолдануға жарамды ортақ әдіс-тәсілдер бар. Осыны ескеретін болсақ, CEFR-ды жете оқып танысу көптік етпейді.

CEFR-дың мақсаты - оқу бағдарламалары мен жалпы реформаның жасалуын, оның даму бағытынан көпшілікті хабардар ету, оған қоса оқыту сапасы мен тіл үйренушінің білім сапасын бағалау, оны көтеруге бағыт-бағдар беру болып табылады. Тілші мамандарға тілді оқытудың тиімділігі мен сапасын арттыруға мейлінше көмектесу, ортақ талқылау не түсінік қалыптастыру мақсатында олардың басын қосу. Қысқаша түсіндірсек, тілді үйретуші үшін CEFR:

- оқыту курсы жоспарлауға;
- оқу бағдарламасын құрастыруға;
- сабақ жоспарын құрастыруға;
- емтихан форматын анықтап, мазмұнын әзірлеуге;
- тіл үйрету деңгейлерінің межесін анықтауға;
- тіл үйренушінің тілді білу деңгейін анықтауға;
- білімді бағалауға;
- озық әдістемелерді танып, таратуға;
- өз бетімен жұмысты ұйымдастыруға көмектесетін құрал болмақ (CEFR, 2018 ж. 28-бет).

Сонымен қатар, CEFR - тиімді оқыту әдістерін ұсына отырып тіл үйренушілердің алысқа көз тастауына септігін тигізетін маңызды құрал. Ол тілді үйренетін тұлғаның өзін «әлеуметтік агент» рөлінде таниды. Олардың жекелік, әлеуметтік қасиеттерін етене тануды мақсат етеді, оларды оқу процесіне белсенді қатысуға тартады (CEFR, 2001 ж.29-бет).

CEFR-дың әдістемелік бағыттағы нақты қызметінің бірі – тіл үйренушілердің шынайы өмірлік жағдаяттарға қатысуы мен түрлі сипаттағы міндеттерді, тапсырмаларды орындауы арқылы өздерінің ашыла түсуіне жағдай жасау. Тіл үйренушілердің A1-C2 деңгейінде шынайы өмірдегі тілдік коммуникацияға түсе алу қабілетін (тілдік дағдыларын) дамыту.

Кей адамдар көкейінде «бұл сілтемелер жинағын құрастырушылар кім болды?» деген сауал болуы ықтимал. Бұл еңбектің жарыққа шығуына Финляндия, Италия, Швеция, Ұлыбритания, Германия

елдері атсалысқан. Олар тілді оқыту әдістемесін тәжірибеде сынап, өнімділігі тұрғысынан бағаланған сапалы еңбектерді осы сілтемелер жинағында қамтып ұсынуға көмектескен.

CEFR мазмұнында тілді үйрену мен оқытудың негізгі аспектілері, тіл үйренушілердің деңгейлік шегі, жазылым туралы жалпы түсінік, креативті жазылым, мақала мен эссе жазу, өнімге бағытталған стратегиялар (жоспарлау, өңдеу), мониторинг жасау және түзету шаралары, өзара қарым-қатынас, ауызша қарым-қатынас (сөйлескен адамды түсіну, пікіраламасу, ресми емес талқылау, ресми талқылау, мақсатты пікір алмасу, тауар мен қызметті қабылдау, ақпарат алмасу, сұқбат алу және сұқбат беру, телекоммуникацияны қолдану) сынды тақырыптар қамтылады және одан да кеңірек ақпарат алуды көздейтіндер үшін зерттеулер мен монографияларға, ғылыми мақалаларға сілтеме ұсынылады. Сонымен қоса, аталған еңбекте тілдік коммуникацияға жетелейтін тапсырмалар үлгісі де берілген. Тілді транзакциялық (тілді мақсатты қолдану, тыңдаушыға әсер ету мақсатында жұмсау) және инетрперсоналдық тұрғыдан қолданудың үлгісі (әңгімелесушіні сұқбатқа тарту, ауа-райын тілге тиек етіп сөйлеу, тыңдаушының сұлулығын айтып сөз бастау) сызба нұсқада сипатталады. Сөзіміз нақты дәлелді болуы үшін мысал ретінде оқу бағдарламасын жоспарлауға қажет компоненттердің қалай ұсынылғанын төмендегі сызба арқылы түсіндірелік:

Жалпы мақсаттар	Оқып үйренудегі оқушының мақсаты қандай?
Нақты мақсаттар, компетенциялар	Оқушыдан нақты не талап етіледі?
Мазмұн	Оқушы нені үйренуі тиіс?
Әдістер мен шаралар (активити)	Олар қалай үйренуі тиіс?
Топтастырылуы мен орналастырылуы	Қайда және кімнен үйренеді?
Уақыт	Олар қай кезде білім алады? Оқып үйренуге қанша уақыт беріледі?
Көмекші құралдар мен көрнекіліктер	Көрнекі құралдарды қолдану арқылы тіл үйренуші нені үйренеді?
Мұғалімдердің рөлі	Оқыту процесінде мұғалім білім мазмұнын қалай ұсынады?
Әріптестік, серіктестік орнату	Оқытушылар, мұғалімдер арасында серіктестік қандай деңгейде орын алады?
Бағалау	Құзыреттіліктер (компетенциялар) қалай сiңiрiледi және қалайша дамытылады?

CEFR қамтыған теориялық және әдістемелік анықтамалар қатарында тіл үйренушілердің деңгейлік сипаттамасы әр дағды бойынша нақты сипатталады. Төмендегі кестеде тіл үйренушілердің айтылым дағдысын деңгей бойынша бағамдайтын критерийлер көрсетілген.

Ауызша жалпы тілді түсіну	
C2	Жоғарғы деңгейлі, табиғи қарқынмен жеткізілген тілді (тікелей эфирді, өз ана тілінде жетік сөйлейтін адамды) оңай түсінеді
C1	Өзінің түсінігі немесе мамандығы, өмір салты аясынан тыс тақырыптарды жалпы түсініп, арақідік нақтылау сұрақтарын қоя отырып түсінеді.
B2	Баршаға аян стандартты тақырыптарды түсінеді, өз мамандығына ғана қатысы бар техникалық терминдерді қолданып сөйлей алады, көру (сызбаларды), тыңдау (тыңдалымдағы шуларды) арқылы дискурс мазмұнын ұғады, идеомалық тіркестердің мағынасын контекстке қарап болжап түсінеді.
B1	Егер адамдар өз сөздерін нақты, анық айтқан кездегі хабарламаны, қасындағы сөйлеушінің ақпаратын түсінеді. Жұмысқа және күнделікті тұрмысқа байланысты ақпараттар мен фактілерді түсінеді, еркін жауап қатады.
A2	Егер сөйлеуші адам өз сөзін анық, түсінікті тілмен және орташа қарқынмен (асықпай) жеткізсе тілді үйренуші оны түсінеді және өз қажеттілігін өтейтіндей дәрежеде қолдана біледі. Мәселен, отбасы, жеке өмірі, тұрғылықты жері, өзін қызықтыратын істер, жасаған саудасы туралы тақырыптарда қарапайым дәрежеде ақпарат алмаса алады.
A1	Ұзақ кідірістер жасап, әр сөзін тәптіштеп айтатын сөйлеушінің тілін түсінеді, қысқа жауап қайырады. Әсіресе, күнделікті өмірмен байланысты нақты ақпараттарды (таныс тақырыптар аясында оқиғаның орнын, уақытын) тез қабылдайды.
Pre-A1	Өте баяу, қысқа, көрнекі немесе ым-ишараны қолдану арқылы түсінікті тілмен қойылған сұрақты түсінеді, таныс сөздерді, таңбаларды таниды, баяу айтады, сөздерді қайталап қолданады. Мысалы, сандарды, бағаларды, апта аттарын айта алады.

Дәл осы критерийлерді кейін әдіскер-ғалымдар бағдарға алып, тіл үйретудің алуан түрлі әрі тиімді алгоритмдерін құрастыратын болады. Тілді оқытатын маманның алдында нақты меже, қол жеткізуге міндеттейтін нәтиже бар. Мұғалім бір ғана деңгей ішінде тіл үйренушінің білім қорын қалай қалыптастыратынын ойластырып қана қоймай, тіпті тіл үйренушінің айтылым деңгейін әр деңгейге сай

қалай көтеру керектігін жоспарлап, алдағы қадамдарын да ойластыра алады. Бағыт сілтейтін CEFR бар, іші әдістемелік бағытта жазылған ғылыми мақалалар мен кітаптар сілтемесіне толы, тек ойланатын, ізденетін тіл үйретуші маман ғана қажет.

Түрлі деңгейге сай оқыту курсының немесе мектептерде сабақ беретін ұстаздар өз сабақтарында деңгейге сай қандай оқылым тапсырмаларын құрастыратыны немесе мәтін мазмұнында қандай тақырыптар қозғалатыны туралы да өзіміз сөз еткен сілтемелер жинағынан табуға болады. Тіпті бұл еңбекте мәтін ішінде болуы тиіс тілдік құралдардың да легін анықтауға болатындай бағдар берілген. Мысал ретінде деңгейге сай ұсынылған оқылым критерийлерін төмендегі кестеден көруге болады.

Оқығанды түсіну	
C2	Мамандықтарға қатысты күрделі (ғылыми) тақырыптарды оқып түсінеді.
C1	Сөздікке өте сирек жүгінеді. Оқыған ақпаратын (оның ішінде болатын астарлы ойды) толық түсінеді, ол ақпаратта қамтылған көзқарасты, эмоцияны, пікірді ұғады (электронды хат, блогтар, форумдар мәтінін). Әзіл әңгімелерді сленг, идеомалық тіркестерді түсінеді.
B2	Өз қызығушылықтары аясында жазылған мәтіндерді оңай түсінеді, негізгі ойды анықтай алады, ауызекі стильге жуық тілмен жазылған мәтіндерді оңай түсініп оқиды.
B1	Оқиғаның сипаттамасын, жеке адамның қолмен жазған хатын немесе электронды хаттарды, хабарламаны, алған әсер туралы жазбаны түсінеді, өз мамандығы аясындағы хабарландыруларды ұғады.
A2	Таныс тақырыптар (отбасы, достар) аясында жазылған көлемі қысқа жеке хаттар мен электронды хат мазмұнын ұғады. Онлайн сауда жасауға қатысты жазбаша ақпаратты (түбіртек) оқып түсіне алады.
A1	Өте қысқа және қарапайым тілмен жазылған хабарламаны, посттарды, хаттарды (жиналыс орны мен уақыты көрсетілген) түсінеді.
Pre-A1	Шақыру хатта, ашық хатта көрсетілген уақыт пен орынды сандар мен атауларға, көрнекі таңбаларға қарап түсіне алады.

Әдіскер мамандар қазақ тілін үйретуде әр деңгей үшін қанша сөз меңгертілуі тиіс және әр деңгейге тиесілі грамматиканың шегі қандай деген сауалдар төңірегінде көп талқылайды және бір мәмілеге келе алмай жатырған да жайымыз бар. Осы тұрғыда CEFR белгілеген меже келесідей болып келеді: C2 деңгейі үшін - 1000-2000 сөз;

C1 деңгейі үшін – 700-800 сөз;

B2 деңгейі үшін – 500-600 сөз;

B1 деңгейі үшін – 350-400 сөз;

A2 деңгейі үшін – 180-200 сөз;

A1 деңгейі үшін - 90-100 сөз.

Әлбетте бұл меже тілді мүлде естімеген, ол ортада ол ешқашан болып көрмеген тұлға үшін белгіленген. Ал Қазақстан көлемінде қазақ тілінің тілдік ортасы барын ескеретін болсақ әр деңгейге сай лексикалық минимумды бұл межеден сәл асырып жинақтауымызға болады. Лексикамен қатар грамматика да түрлі деңгейлерге бөлініп, оның әр деңгейге сай көлемі нақтыланған. Әлбетте CEFR-да ағылшын тілінің грамматикасы үлгі ретінде көрсетілген, алайда қазақ тілінің өзіндік табиғатын, құрылымдық ерекшелігін ескере отырып тілші-мамандар грамматикалық минимумды өздері жасақтауы тиіс. Мәселен, ағылшын тілін A1 деңгейінде үйренетін адамға келесідей грамматикалық білім қоры ұсынылған: есімдіктердің жіктелуі мен тәуелденуі, септелуі (мені, маған, менен), сілтеу есімдігі (анау-аналар, мынау-мыналар, бұл-бұлар), белгісіздік есімдігі (бірдеңе, ештеңе), көмекші сөздер (астында, үстінде, қасында, алдында, артында, жанында, арасында, ішінде, сыртында), модаль сөздер (бар, жоқ), шылау сөздер (дейін, кейін), септіктер, үстеу, етістіктің болымды және болымсыз түрі, сын есім, сан есім, жедел өткен шақ, осы шақ, бұйрық рай, қалау рай, жай сөйлемнің түрлері т.б. Зерделеп қарасақ осы ауқымды қазақ тілін оқытуда да басшылыққа алуға болады. Қорыта айтқанда, халықаралық дәрежеде жинақталып, кез келген тілді оқытуға қатысты әдістемелік көмек ұсынатын CEFR-мен (тілді үйрену, оқыту, бағалауға қажетті жалпыеуропалық талаптар шегін түсіндіретін сілтемелер жинағын) жете танысып, қазақ тілін оқытуда өз қажетімізге жарайтын тұстарды анықтауды әрі ұтымды пайдалануды ұсынамын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. 2001.
2. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. 2018.
3. Introductory Guid to the Common European Framework of Reference (CEFR) for English Language Teachers. Cambridge University Press. 2001.
4. B.Orhan Dogan. Turkish handbook (phrase book, grammar, dictionary).

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ ТРЕНДТЕРДІ ҚОЛДАНУ

*Жексенғалиева Гүлмира Өтеғалиқызы
Бәйтерек ауданы Дариян жалпы білім беретін мектебі*

Заманауи оқыту әдістемесі білім алушылардың мектеп қабырғасында алған білімін өмірде қолдана білуге бағытталған, сондықтан жаңашыл ұстаздың әр сабағы шығармашылық ізденістен тұрады. Қазіргі сабақтың формасы цифрлық технологияға негізделгендіктен, сабақта заманауи әдіс-тәсілдерді тиімді қолдану заман талабы болып отыр. Ал цифрлы педагогика – бүгінгі білім берудің маңызды бағыты, ол оқу процесіне цифрлы технологияларды тиімді енгізуді көздейді. Заманауи трендтер педагогтың жаңаша көзқараспен, жаңа құралдармен жұмыс істеуін талап етеді.

Орта мектепте өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқыту кезінде заманауи трендтерді тиімді қолдану арқылы мақсатты нәтижеге қол жеткізуге болады.

Оқу процесін қызықты және тартымды ету үшін ойын элементтерін қолдану. Бұл оқушылардың мотивациясын арттырып, білімді жақсы меңгеруіне ықпал етеді. Ойындар, виртуалды орталар, бейджер және жетістіктер жүйесі осыған мысал.

Оқу процесін қызықты және тартымды ету үшін ойын элементтерін пайдалану – бүгінгі таңдағы тиімді әдістердің бірі. Бұл әдіс оқушылардың мотивациясын арттырып, білімді тереңірек меңгеруіне ықпал етеді. Ойын элементтері оқуды стресссіз және қызықты процесске айналдырады.

Оқуға ойын элементтерін енгізудің бірнеше жолы бар: **1. Ойындарды пайдалану:**
Білімді тексеру ойындары: Викториналар, кроссвордтар, сұрақ-жауап ойындары, “Сөз тап” ойындары оқу материалын бекітуге және білімді тексеруге көмектеседі. Электрондық нұсқалары да бар.
Рөлдік ойындар: Оқушыларға белгілі бір рөлді ойнау арқылы оқу материалын практикада қолдануға мүмкіндік береді. Өтілген тақырыпты пысықтау барысында «Дүкендегі диалог» ойыны ұсынылады. Оқушылар сатушы мен сатып алушының ролінде диалогке түседі.

Диалог үлгісі

- Сәлеметсіз бе!
- Қайырлы күн!
- Сізге қандай көмек керек?
- Мен қызыма жұмсақ ойыншық қарап едім.
- Қызыңызға қандай ойыншықтар ұнайды?
- Ақ аю.
- Қандай көлемдегі аю?

Ауызша жеткізу дегеніміз – сөйлеу. Сөйлеу – тілдің көмегімен қарым-қатынас жасау. Әр адам сөйлеу арқылы екінші адамға өз ойын жеткізе алады.

Рөлдік ойындар – тиімді интербелсенді әдістердің бірі. Адам жадында бірінші мезетте өзінің жасағаны мен бастан кешкен әсерлері қалады. Ал рөлдік ойындар оқушылардың өздерін басқа адамдардың орнына қойып, мәселе немесе проблеманың солардың тұрғысынан қарастырып, шешімді өз қолдарымен жасауды меңзейді.

Рөлдік ойындарды жүргізу алдында оқытушы әдістемелік тұрғыдан жан-жақты дайындалуы шарт, ол әсіресе келесі мәселелерді алдын-ала мұқият таңдап алуы керек.

- Әрбір оқушы рөл ойнайды;
- Оқушылардың шағын топтары рөл ойнайды;
- Орындарын ауыстыруға болады.

Оқытушы рөлдік ойында берілген тақырыпты қандай деңгейде ашқандығы, жұмыстағы оқушылардың қабілетін, өзінің де позициясын келтіреді. Олар өз пікірлерін ауызша келтіріп, соңына жазбаша есеп береді. Егер олар өз қателерін анықтай алса, бұл жайттар ойынның өз мақсатына жеткендігін меңзейді.

Компьютерлік ойындар: Білім беру мақсатында жасалған компьютерлік ойындар оқушылардың білімін тексеруге және жаңа білім алуға көмектеседі. Көптеген онлайн платформалар мұндай ойындарды ұсынады:

Оқушылардың бөлім бойынша алған білімдерін КАНООТ сайтында тест тапсырмаларын орындату арқылы тексеруге болады.

Ойын элементтерін тиімді пайдалану үшін ескеретін жайттар:

- Ойындар оқу мақсаттарына сай болуы керек;
- Ойындар оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес болуы керек;
- Ойын элементтері оқу процесін бұзбауы керек;
- Ойын мен оқудың арасында тепе-теңдік болуы маңызды;
- Оқушыларға ойын барысы мен нәтижелері бойынша кері байланыс берілуі керек.

Ойын элементтерін дұрыс пайдалану оқу процесін қызықты және тартымды етеді, сонымен қатар оқушылардың білімді меңгеруіне ықпал етеді. Алайда, ойын элементтерін артық пайдалану кері әсер беруі мүмкін екенін ескеру қажет. Негізгі мақсат – оқуды қызықтырақ ету және оқушылардың мотивациясын арттыру. Мұғалімдер пайдаланатын стратегиялар жалпы алғанда, бүкіл сыныпты оқыту мәселелеріне, сонымен қатар жүргізілетін зерттеулердің бағытына, топтық жұмыстарға, өзіндік жұмыстарға және жеке жүргізілетін зерттеулерге қатысты болмақ. Оның үстіне білім беру стратегиялары әрбір оқушымен болатын жеке кері байланысты да естен шығармауға тиіс. М.Жұмабаевтың: «Бала еш уақытта іссіз отыра алмайтын болғандықтан, балаға ылғи пайдалы іс беріп отыру керек. Сол уақытта бала өмір бойы пайдалы іске әдеттеніп кетеді» деген сөзінің мәнісі зор. Балаларды ойната отырып ойлантуға, іскерлік дағдыларын дамыту арқылы құзыреттілігі бекем тұлғаны өмірге дайындаймыз.

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) жүргізген инновациялық ортаның салыстырмалы талдауында жаңаша оқытудың қажеттігі мен талаптары туралы төмендегідей қорытынды жасалған: мұғалімдерге көптеген оқыту стратегиялары, түрлі педагогикалық тәсілдерді араластырып қолдану мүмкіндіктері, сондай-ақ нақты әдістер мен стратегияларды қалай және қай жағдайда қолдану қажеттігі туралы білім қажет болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Н. Оралбаева, Қ. Жақсылықова. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі «Қазақ тілі сабағында қолданылатын ойындар және оларды ұйымдастыру жолдары».
2. С. Баялиева. «Сабақта ойын түрлерін қолдану». Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде.

ӘОЖ 375.6

ОҚУ ДИАЛОГЫ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ДАМУЫ

*Амантай Фарид Нұрбекқызы
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал қаласы*

Аннотация: Подчеркивается, что диалог занимает особое место в личностном взаимодействии человека с другими, а также в объяснении их духовной ценности. Также отмечается, что в школах некоторые учителя часто путают диалог, проводимый во время урока, с простым разговором. Фактически, «диалог», то есть «диалогическое общение», — это не просто разговор. Особое значение ему следует придавать с психолого-педагогической точки зрения. Поэтому статья доказывает, что в становлении личности будущих поколений возникает необходимость приобретения системой образования гуманной направленности, в частности выявления особенностей воспитания добродетели через диалог и рационального ее использования в процессе обучения. Диалог обосновывает тот факт, что наиболее распространенная форма общения, средство общения между ними, является основой для понимания людьми друг друга. Раскрывается сущность понятий «диалог» и «учебный диалог», а также анализ содержания этих понятий в учебных программах начального уровня казахский язык. Описаны виды учебного диалога.

Ключевые слова: диалог, учебный диалог, диалогическое общение, процесс обучения, содержание образования.

Бастауыш сыныпқа арналған жаңа бағдарламада қазақ тілін оқытудың негізгі міндеттерінің бірі – оқушылардың тілдік дағдыларын (айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым) меңгерте білу болып табылады. Айтылым дағдысына берілген тапсырмалар оқушылардың тақырыпқа қатысты ойын білдіруі, өз көзқарасын дәлелдеуі, шешім шығаруы, қорытынды пікір жасауы туралы түсінік пен біліктілік деңгейіне бағытталады. Оқылым бойынша оқушының дұрыс оқи алуы маңызды болмақ. Оқылым бойынша оқушылардың біліктілік деңгейін анықтау және бағалау, дәлелдеу нәтижелерімен

айқындалады. Ал жазылым әдісі оқушылардың мәтіннің тақырыбын аша білуі, грамматикалық сауаттылығы, өз ойын сын тұрғысынан дәлелдеуі, қорытынды шешім шығарып, өз көзқарасын дәлелдеуі сияқты көрсеткіштермен бағаланады. Тыңдалым дағдысында оқушылардың мәтіндегі негізгі ойды түсінуі, ақпаратты анықтауы, түсінгенін практикада қолдана білуі бағаланады [1].

Тілдік дағдылар оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау құралы ғана емес, жан-жақты дамуына мүмкіндік береді. Бастауыш сынып оқушыларының қазақ тілі сабағында ортақ тақырыптарға кіріктірілген білім мазмұнын, сондай-ақ тілдік дағдыларды есіне сақтап, дұрыс түсінуі және түрлі жағдайда қолдана алуы сөйлеу дағдыларын дамытумен тікелей байланысты. Ендеше, алдымен «сөйлеу дағдылары» ұғымына лингвистикалық, психологиялық тұрғыдан түсінік берер болсақ, «сөйлеу» мен «дағдыны» бөліп түсіндіруге болады.

Адам баласы үшін басты фактор – сөйлеу. А.Байтұрсынов «Тіл-құрал» атты еңбегінде сөйлеу бойынша: «Әркім сөйлегенде сөзі дұрыс, таза, дәлелді болуы керек» деп сөйлеудің қызметіне сипаттама береді. Адам санасының дамуында дыбыс тілінің пайда болуы үлкен маңызға ие болды. Сөйлеу нәтижесінде адам ағзасының анатомиялық өзгерістеріне және дыбыстың артикуляциясына қабілетті сөйлеу аппараты құрылды. Осының арқасында адам тек жекелеген дыбыстарды ғана емес, сонымен қатар әртүрлі дыбыстық тіркесімдерді, тиісті маңызы бар сөздерді айтуға қабілетті. Анықтамаларды жинай келгенде, «Сөйлеу дегеніміз – адамдардың тіл арқылы басқа адамдармен қарым-қатынас жасау әрекеті». Әңгіме өз пікірін тіл арқылы басқа біреуге беру туралы болып отыр. Сөйлеу – қарым-қатынас барысында белгілі-бір тілді қолдану. Әр адамның жеке ерекшеліктерін сипаттайтын ең жоғарғы психикалық қызметі: қабылдау, ес, ойлау т.б. нәтижесі сөйлеу қызметі барысында нақтыланады. Өз тілінде сөйлеу үшін, сол тілде ойлау керек. Өйткені объектілік шындық, яғни табиғат құбылыстары туралы ұғым сөз арқылы, пайымдау сөйлеу арқылы тілмен жеткізіледі.

Лингвистика ғылымында сөйлеу тіл ұғымымен байланысты салыстырыла қарастырылады. Лингвистикада тіл – материалдық бірліктер жүйесі. Ол адамдардың өзара қарым-қатынасы үшін қызмет етеді. Ал сөйлеу- тіл бірліктерінің тізбесі. Яғни, тіл заңдылығына сәйкес тілдік материалдар арқылы ойдың, сана-тілектің, көңіл-күйдің нақты мазмұнына орай қатысым әрекетінің нәтижесі. Бұл жөнінде педагогика ғылымдарының докторы И.Нұғыманов: «Оқушының жеке тұлға болып дамуы мен алған білімін іске асыруда сөйлеу тілін, әрекетін, сөйлеу мәдениетін, әдебін қалыптастыру педагогиканың қазіргі кездегі көкейтесті мәселелерінің бірі болып табылады» - десе, ал Ш.Беркімбаева былайша тұжырымдайды: «Қазақ мектептерінің өзекті мәселелерінің бірі оқушылардың тіл мәдениетін көтеру, сауатты жаза алатын, өз ойын айқын жеткізе алатын сөйлеу дағдысы қалыптасқан азамат тәрбиелеу...» [2].

Бұл жағдайда сөйлеу тілге жеке-дара ұғым ретінде қарсы қойылмайды, қайта ол тіл ұғымының жүзеге асу көрінісі ретінде немесе тікелей асқан нәтижесі ретінде қарастырылады. Адам сөйлеу үдерісінде таныған, игерген, қабылданған білімін, тәжірибесін жарыққа шығарады. Белгілі психолог Қ.Жарықбаевтың: «ой – сыртқы әлем бейнесінің ең жоғары түрі. Тіл – басқа адамдарға ой жеткізудің құралы» деген пікіріндей, сөйлеу ойлау үдерісімен тығыз байланысты. Ғалым А.А.Леонтьевтің тұжырымдауынша, сөйлеу тәсілі – жазбаша және ауызша түрде орындалатын сыртқы сөйлеу процесі [3]. Сонда, психологтардың пікірінше, әңгіме адам санасының дамуының негізгі стимулы болып табылады. Олар – іштеу және сырттай сөйлеу, олардың бір-біріне әсері, тіл механизмі, ауызша және жазбаша қарым-қатынас ерекшеліктері, жеке тұлғаның тілін меңгеру мүмкіндіктері, тіл мен ойлаудың байланысы. Пікірлесудің қандай түрі болса да сөйлеу формалары (ауызша және жазбаша) арқылы жүзеге асып отырады. Яғни, сөйлеу қарым-қатынаспен байланысты іске асырылады. Мысалы, сөйлеуші де тыңдаушы да тіл арқылы қатысым жасайды. Бірақ олардың әрқайсысы тілді әртүрлі жолмен қолданады. Сөйлеу белгілі-бір ойға негізделеді, әуелі сөйлеушінің түсінігінде белгілі ой туады да, ол сол ойды басқаларға жеткізу үшін тілдік құралдарды пайдаланады. Сөйтіп, сөйлеу үдерісінде сөздің мазмұны алдын-ала берілген, сол мазмұнды сөйлеуші тілдік құралдар арқылы өзгелерге жеткізеді.

Ф.Оразбаева өз еңбегінде сөйлеуді сөйлесім деп береді де, оны былайша түсіндіреді: ... «сөйлесім» «сөйлеу» түбірі арқылы жасалады, бұл сөйлеу процесі тек адамзат үшін ғана тән екенін көрсетеді. Ал «с» - жұрнағы арқылы жасалып, бір-бірімен тілдік қарым-қатынас нәтижесінде болатын жалпы құбылысты көрсетеді. Тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыру үшін не жасалғаны және оған жауап беру, яғни істің жалпы орындалуы – басты шарт. Ол – бұл басты шарт пен жалпы тілдік қызметті білдіретін сөз. Лингвистикалық, әдістемелік әдебиеттердің көпшілігінде төрт түрге (сөйлеу, оқу, жазу, түсіну) бөліп қарастырылады. Ал ғалым Ф.Оразбаева жан-жақты тәжірибелерге сүйене отырып, оларды бес түрге бөліп (оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдісін), ғылыми ұғымдарға терең талдау жасайды [4].

Ал «дағды» ұғымына психологиялық тұрғыдан түсінік беретін болсақ, дағды – автоматты құруға дейін жеткізілген іс-әрекеттер; бірнеше рет қайталау арқылы қалыптасады. Оқыту барысында, әсіресе жалпы оқу дағдыларын, пәнаралық мәнін, жазу дағдыларын қалыптастыру қажет. Дағдылар – бастапқы саналы орындауды талап ететін іс-қимыл бөліктерін қайта жаттығулар нәтижесінде автоматтандыру дағдылары деп аталады.

Дағды – адамның белгілі іс-әрекетті сан рет қайталап отыруы нәтижесінде қалыптасып, автоматты түрде орындалатын ісі. Мысалы, балада оқу дағдысының қалыптасуы, қызметкердің міндетті ісін

орындауы. Дағдының қалыптасуы қимыл-қозғалыстар мен әрекет жасауға орай бірнеше сатылардан тұрады. Ал тілдік дағдының қалыптасуы сөйлеу әрекетінде қатысымдық тұлғалар арқылы жүзеге асады. Қатысымдық немесе тілдік тұлғалар бастауыш сынып бағдарламасында сөйлеу дағдылары деп беріледі. Оқушылар қазақ тілі сабағында сөйлеу дағдылары бойынша берілген материалдарды тиімді қолдана отырып, өзіне қажетті білімді ала алады.

Жалпы білім беретін мектептің бастауыш сатысындағы білім мазмұны тұжырымдамасында: «Білім мазмұнын жаңартудың ғылыми негізіне бастауыш сынып оқушысын белгілі бір қажетті біліктер мен дағдылардың иесі, оқу әрекетінің әртүрлі субъектісі, әртүрлі мәдениеттерімен өз көзқарасы тұрғысынан диалогқа түсетін автор және жас ерекшеліктеріне сәйкес өз жасын қалыптастыруға күш жұмсап еңбектенетін бала деп қарастыратын, осыған орай көп қырлы құрылымды білім-тәрбие мазмұнын анықтап құруға көмектесетін қазіргі заманғы дамыта оқыту идеясы алынады», – делінген. Осы тұжырымдама негізінде жасалған жалпы бастауыш білім берудің мемлекеттік стандартында негізгі білім беру бағдарламасын игеруге қойылатын талаптар қатарында пән бойынша (оқушының тілді адамдардың өзара қарым қатынас құруының негізгі құралы деп түсінуі) және пәнаралық (тілдесушіні тыңдау және онымен диалог құруға дайын болу; әртүрлі пікірлер болатынын және әркімнің оған құқылы болатынын мойындау; өз ойын баяндау және негізді қорғау, бағалау), сонымен бірге тұлғалық (оқушы бойында қоршаған ортаға қатысты тұтас, әлеуметтік бағдарланған пікір қалыптастыру, жеке қабілеттерін, сапаларын және т.б. дамыту) нәтижелер де анықталған. Демек, ана тілін еркін игеру бала тұлғасының жақын ортасында табысты әлеуметтенуінің маңызды шарты болады. Әлеуметтік-педагогикалық кеңістікте диалог индивидтің социумда әлеуметтену, табысты

ікемделу барысымен тікелей байланысты.

Бастауыш сынып оқушысын оқыту барысында диалогты пайдалану мүмкіндігін М.А.Лукьяненко, Е.Л. Мельникова, Г.А. Цукерман, М.А. Шемшурина және т.б. ғалымдар зерттеген. Алайда салалық және сала аралық зерттеулердің көптігіне қарамастан, олардың басым көпшілігінде проблеманың спецификалық аспектілері ғана қарастырылады да, ал диалог арқылы бастауыш сынып оқушысының әлеуметтік интеллектін дамыту идеясы ескерусіз қалады.

Бұл міндеттерді шешу барысында М.М. Бахтиннің «Адамның адамдығы өзі үшін де, өзгелер үшін де адам мен адамның бір-бірімен араласуында, өзара қарым-қатынасында ғана ашылады», – деген сөзін басшылыққа алынады. Оның пікірінше, адамды адам ету, басқа адамдармен тұлғалық қарым-қатынасқа түсу үшін адамның рухани құндылығын түсіндіруде диалогтің орны ерекше. Ізгіліктің негізін ұжымдық әрекеттердегі қатынастар ғана қалай алады, тұлғаның белсенділігі, өзін-өзі үнемі дамытып отыруға ұмтылуы өзгелерден бөлек жағдайда емес, өзге адамдармен диалогтік қатынастарға түсу кезінде іске асады. Әдетте, мектептерде кейбір мұғалімдер сабақ үстінде жүргізілген диалогті жай әңгімелесумен жиі шатастырады. Ал керісінше, «диалог» яғни «диалогтік қатынас» жай ғана әңгімелесу емес.

«Диалог» термині (гректің dialogos сөзінен шыққан алғашқы мағынасы екі адамның өзара әңгімесі дегенді білдіреді) екі түрлі түсіндіріліп жүр. Бір жағынан, диалог – ауызекі сөйлеу түрі, нақты айтқанда, екі адамның кезектесіп сөйлеуі арқылы жүзеге асырылатын қарым-қатынас. Екінші жағынан, диалог сөйлеу әрекетінің бір түрі ретінде қарастырылады. Бірқатар ғалымдар диалог қазіргі әлемдегі адамзат өмірінің барлық саласының эпицентріне тоғысатын жалпы мәдени қатынасы деп санаайды.

«Қазақ ұлттық энциклопедиясында»: «Диалог» (гректің dialogos-сөйлесу, әңгімелесу), сұхбат-ауызекі әңгімелесу пішіні, екі не одан да көп адамдардың пікір алысуы» деген анықтама берілген. Ал ғалым К.И. Саломатов: диалогке мынадай анықтама береді: «Диалог тілі – сөйлеудің ең кең тараған, адамдардың бірін-бірі түсіну негізі, олардың арасындағы қарым-қатынас шарты, адам тілінің қажетті құралы. Тілдің монолог түрі диалогқа қарағанда аздау орын алады, монологқа диалог жол салады. Диалог дегеніміз – екі немесе одан да көп адамның сөйлескен сөзі».

«Қазақ әдебиеті энциклопедиясында»: «Диалог арқылы кейіпкерлердің сөз саптауынан, оның ой толғанасынан, сөйлеу өзгешелігінен жан-дүниесі айқын елес береді» деп анықталған [5].

Демек, диалог тілі – ауызекі сөйлеу түрі. Диалог тілі еркін болады, сөйлем құрылымының сақталып айтылуына аса көп мән берілмейді. Оның есесіне мұнда дауыс ырғағына көп көңіл бөлінеді, өйткені дауыс ырғағының өзінен сөйлеушінің ойы аңғарылып тұрады. Диалогтен кейіпкердің мінез-құлқын айқын байқауға болады, олардың өзара сөйлесуі қарым-қатынастарының бұрынғыдан гөрі өзгергенін танытады. Бұл ретте диалогті адамдардың ішкі сырының көрінісі деуге де болады. Осы тұрғыдан алғанда, диалогтің маңызы өте зор.

Білім игеруге деген ынталылық оқушының оқуға деген ықыласының көрсеткіші яғни уәждігі болса, оған сыртта ықпал ететін фактор-ұтымды ұйымдастырылған тілдік дағдылар. Адамның сөйлеуге мүдделілігін туғызуға ықпал ететін-тілдік жағдаят, тілдік жасауына түрткі болатын-ынта. Тілдік дағдыларды қолдану қазақ тілін оқыту нәтижесіне, тілдік дағдыны қалыптастыруға мүмкіндік жасайды. Сөйлеу дағдылары оқушыларды тілдік әрекет жасауға ынталандырып, тілдік бірліктерді дұрыс қолдануға сөйлеу дағдысын қалыптастыруға төселдіреді. Тілдік қатынасты зерттеуші ғалым Е.И.Пассовтың пікірі осы екі ұғымның айырмашылығын нақты көрсетеді. Ғалымның негіздемесіне сүйене айтқанда, «обстоятельство»- жағдай, жағдайлар жиынтығы, ал «ситуация»- жағдаят болып шығады. Сондықтан ұсынылатын жұмыстың табиғатына сай «сөйлеу дағдысы» ұғымы «тілдік дағды» атауымен

алмастырылады. Өйткені «жағдай» түсінігі табиғи құбылыс пен уақиғаға өмірлік сипат бергенде қолданылатын ұғым болса, «дағды» - адамның белсенділігін тудыратын, әрекеттік құбылысқа байланысты айтылатын сөз. Адамның әрекеттенуіне итермелейтін, тілдесімде тілдік әрекетті тудыратын ұғымды нақтылайды. Себебі «тілдік дағды» ғана нақты әрекеттерді қамтиды, оқушыны сөйлесуге ынталандырады. Сөйлеу дағдыларының басты белгісі-оқуға деген талпынысты дамыту және ішкі қажеттілікті ояту. Адамды әрекетке итермелейтін және сол әрекет барысында белсенділігін арттыруға ықпал ететін-оның ішкі мүдделілігі. Алға қойылған мақсатқа жетуге ұмытылдыратын себептерді анықтау арқылы ғана сыртқы ықпал жасаудың жолдарын жүйелеуге болады. Білім игеруге деген ынталылық оқушының оқуға деген талпынысының көрсеткіші, яғни уәжілігі болса, оған сырттан ықпал ететін фактор- ұтымды ұйымдастырылған тілдік дағды. Өмірдегі кез-келген жағдай сөйлеуге себеп бола бермейді. Олай болса, тілге үйретуде сөйлеуге себеп болатын жағдайлар ғана тілдік дағды болып есептеледі. Тек сондай жағдаят туындағанда ғана адамдардың бір-бірімен сөйлеуіне қажетті шарт туындайды. Сондықтан Р.Ә.Шаханова «...Тілдік жағдай өмірде болып жатқан құбылыс, әрекет атаулының бәрінің жиынтығы ғана емес, қарым-қатынастың жүйесі. Сондықтан қазақ тілін оқыту жаңа тілдік жағдайда тілді қолдануына бағытталуы керек»,- дейді. Сөйлеу дағдыларына арналған еңбектерді негізгі ала отырып, Б.Б.Мамаева оқушының ауызша сөйлеу тілін меңгеруіне баса назар аударды. Ол «алдыңғы қатарға пікірлесу негізінде білім алушының білігі мен дағдысын қалыптастыру, пікірлесімді тілдік жағдаят жасау арқылы үйрету керектігін» негіздейді. «Оқу үрдісінде тілдік қатынасты жандандыру үшін түрлі жағдаяттарды тудыру маңызды»,- деп есептейді Н.Е.Алимханова мен Ж.Е.Алпысова. Олардың «сөйлесім дағдылары» а) түрлі объектілер арасында; ә) түрлі адамдар арасында; б) объектілер мен адамдар арасында қалыптастырылып бөлінуі керек» деген тұжырымдарының дағды түрлерін саралап беруде маңызы зор. Оқушылардың бір-бірімен және оларды қоршаған жағдайлармен қатынасқа түсуі барлық сөйлеу дағдыларының негізі болуы тиіс. Нақты жағдай туғызу арқылы оқушыларды тілдік қатынасқа итермелеуге болады. Бірақ оқушының қарапайым пассивтік жағдайдағы тілдік қатынасы бұған жатпайды. Тілдік орта туғызып, оқушылардың тілдік қатынасқа түсуіне ынталарын қалыптастыру үшін сөйлеу дағдылары түрлерін саралаудың қажеттілігі бар. Тілдік дағдыларды топқа бөліп, түрлерін анықтауда Н.Е.Алимханова мен Ж.Е.Алпысовалар сөйлеудің жұптық қағидаға негізделгені жөн деп пайымдайды. Аталған сөйлесімді қолдану бастауыш сыныптарында қазақ тілін оқыту үрдісінде өз тиімділігін толық дәлелдеді. Өйткені оқушы әуелі сөз игеріп, оның мағынасын ұғу арқылы танымдық құруға мүмкіндік алады. Тек сөзден кейін ғана ілікпе сөздер арқылы тілдік қатынас жасауға дағдыланып, өз ойын қарапайым түрде жеңіл сөздермен жеткізе алады. «Бастауыш мектеп оқушыларына сөз мағыналарын, мәнін меңгерту арқылы баланың танымын кеңейтіп, ұғымдық ой қорытуларын дамытуға болады. Сөз мағыналары топталып, жинақталып, белгілі бір ұғымдардың аясын кеңейтеді, бір-бірімен қатынасқа түсу арқылы баланың ойлау қабілетін жетілдіреді»,- дейді ғалым М.Ермекбаев. Әрине, ойлау мен сөйлеу тығыз байланысты болғандықтан, қарапайым тілдесімнен бастап бірте-бірте күрделендірілетін тілдік дағды олардың өзара бірлікте дамуына оң ықпал етіп отырады. Солайша бірнеше микрожағдаяттар арқылы макрожағдаятты игеруге жол ашылады. Бірақ оларды сөйлеудің түрлері ретінде емес, тілдік қатынас жасауға ынталандыру әдістері ретінде қолдануға болады. Қазақ тілі сабағында қолданылатын ойындарды талдап, іріктеуге үлесін қосқан авторлар Ғ.Қ.Резуанова мен В.А.Шнайдер оларды оқыту әдістері қатарында атайды. Ғалым Д.И.Изаренков оқытудағы тілдік дағдыларды қолданудың төмендегідей үш түрін көрсетеді:

- көзбен көру көрнекілігін қолдану (диафильмдер, суреттер, нақты заттар т.б.)
- көзбен көру және есту көрнекіліктері (кино, видео, т.б.)
- жағдаятты сөзбен суреттеуді әмбебап жағдаят әрі ең негізгісі деп санайды

Дәл осындай тілдік дағды түрлерін Б.Мамаева: 1) тілдік дағдының сұрау мәнді сөйлеу әрекетіне туғызатын түрі; 2) тілдік дағдының хабарлы-сұраулы сөйлеу әрекетін туғызатын түрі; 3) қарсылық мәнді сұрауды туғызатын дағды түрлері деп белгілейді. Қарсылық мәнді сұраудың туғызатын дағдыны бастауыш сынып оқушыларына тіл үйретуде қолдану ертерек деп танылады. Өйткені ондай дағды тілдесімнің күрделі түрлерін қолдануды талап етеді. Қарсылық мәнді сұраққа балалар «иә», «жоқ» деген қарапайым жауаптармен ғана шектеледі. Сондықтан ол сөйлеу дағдысының дара түрі бола алмайды. Бұл авторлар өз тұрғысынан тілдік дағдыға сипаттама бере отырып, оларды типтерге бөліп, өздерінше негізгі топтары мен бағыттарын белгіледі. Бір көрнекіліктерді түрлендіріп қарастырса, қызметі мен мәні бір көрнекіліктерді бір негіздеме етіп қарастырған жөн. Сол қызметі бойынша тілдесім әрекетін туындататын сөзбен бейнелеу де өзінше даралана алады.

Тұжырымдай келе оқу әрекетінің нәтижелілігін арттыратын, бастауыш сынып оқушыларына қазақ тілін нәтижелі үйретілетін тілдік дағдылардың мәні мен маңызын қамтитын мынадай мәселелер зерделенді:

- оқушыларды оқу әрекетіне ынталандыруға мүмкіндік жасау;
- тақырып бойынша оқушының материалды сапалы игеруіне көмек беру;
- оқу әрекетін тілдік қатынас жасаудың табиғи жағдайына жақындату арқылы оқушыларды еркін формадағы тілдік қатынасқа енгізу;
- тілдік қатынасқа түсуге оқушының шынайы қызығушылығын арттыру;

-тақырыпқа байланысты нақты тапсырмаларды орындауға ынталандыратын әдіс тандауға ықпал етіп, олардың талаптарын түсіну арқылы оқушыны нақты әрекет жасауға ынталандыру;

-тілдік жағдаяттың негізінде оқушылардың тапсырмаларды орындау барысында өзіндік ой-қиялы негізінде тілдік әрекеттенуіне ықпал жасау;

-бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сай сөйлеу дағдыларын ұйымдастыру арқылы тілдесімге бейімдеу. Тілдік дағдыларды сабақты тек формалық жағынан түрлендіруді ғана көздемейді, ең алдымен, бастауыш сатыда оқылатын пәннің түпкі нәтижесіне бағыттталып, жүйелеп, сатылап ұйымдастыру арқылы ол оқушының сөйлеу дағдыларын көздеген мақсатқа сай қалыптастырудағы ұтымды педагогикалық технологияның негізін құрайды. Біртұтас құрылым ретінде бағаланатын тілдік дағдының ең маңызды рөлі оның қазақ тілін саналы да сапалы меңгеруіне ықпал ететін үрдісін ұйымдастыру қалыбы болуынан айқын танылды. Өйткені тілдік дағды -оқушының сабаққа табиғи ынталылығын тудыратын маңызды орта.

Мұғалім сөйлеу дағдыларын қамтып, оқу мазмұнын сәйкес тапсырмалар мен жаттығулар іріктеп, оқу материалдарымен қамтамасыз етеді, оқушыларды оқу әрекетіне ынталандыратын оқыту әдістері кешенін толық қамтиды. Сол арқылы сапалы оқу әрекеті ұйымдастырылады. Содан кейін ған мұғалімнің жүйелі бақылауы жүргізіліп, қажетінше түзетулер жасалып, оқушының білімі, бейімі, дағдысы бағаланады. Осы әрекеттер орынды, жүйелі түрде қолданылғанда ғана педагогикалық нәтижеге жетуге болады. Сонымен, ғылыми әдебиеттердегі ой-пікірлерді саралай келе тілдік дағдыларды ұйымдастырудың мынадай шарттары анықталды: дидактикалық материалдың мазмұны оқушы үшін маңызды болып, оның тұрақты қызығушылығын туғызуы керек; тілдік дағдылар оқушының шамасына лайық ұйымдастырылуы керек және сөйлесім «әрекеттері жүйесін сол жағдай аясында аяқтайтындай сипатта болуы тиіс; тапсырмалардың күрделілігі оқушының сөйлеу дағдылары деңгейіне сай келуі шарт; қатысымдық тапсырманың мазмұны нақты іріктелген материалдарға негізделуі қажет; оқушының белсенділігіне ықпал ететіндей мүмкіндікте болуы тиіс; тілдік жағдаяттың сөйлесім әрекетіне қажеттік тудыру, сөйлеуге мәжбүрлеу, тілдесімге ынталандыру мүмкіндіктеріне ие болуы қажет. Осы пікірлерді жинақтай келгенде оқу әрекетінің нәтижелілігін арттыратын, бастауыш сынып оқушыларына қазақ тілін оқытатын мәселелерін:-сөйлеу дағдыларын ұйымдастыру арқылы қазақ тілі сабағында оқушылардың қоғамдық ортада еркін формадағы тілді қатынасқа түсуіне, әлеуметтік ортаға енуіне ықпал ету;-тілдік дағды арқылы оқушыларға сауатты тілдік қатынас жасауды ынталандыра үйрету барысында білімін, бейімін, дағдысын қалыптастырып, табиғи жағдайда оларды қолдануды меңгерту деп пайымдалды.Бастауыш сынып оқушыларына қазақ тілін оқытуда көрнекіліктер арқылы ұсынылған сөйлеу дағдыларының түрлері тілдік қатынасқа түсушілердің өз ойын басқаға жеткізу қажеттілігін тудыруды талап етіп, оқушының қатысымдық әрекет жасауына ынтасын қалыптастырады.

Тұжырымдай айтқанда, сөйлеу мәдениеті - мұғалімнің оқу әрекеті барысында ұйымдастыратын, оқушының тілдік дағдыларды меңгеру қажеттілігін қанағаттандыратын, оқушыны қоғамдық ортада тілдесім жасай алуға ынталандыратын сабақ қалыбы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты – Астана, 2017.
2. Нұғыманова И. Жалпы білім беретін мектептегі педагогикалық процесс. Алматы, 2016.
3. Леонтьев А.А. Язык, речь и речевая деятельность. – Москва, 1969.
4. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас. Алматы, 2005
5. Қазақ совет энциклопедиясы. Қазақ ССР ғылым академ. Бас ред. М.Қ.Қаратаев.

ӘОЖ 375.6

АНАЛИТИКАЛЫҚ ОҚУ DAҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Қуатова Ақтомы Қонысовна

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі,

директордың әдістемелік ісі жөніндегі орынбасары,

№12 ЖОББМ, БҚО, Орал қаласы

Оқу нәтижелеріне деген заманауи талаптар білімнің жоғары сапасына қолжеткізу және оқушылардың білімді игеру үшін өз өнімдерін жасау шарты ретінде метапәнділік қағидаттарының негізінде білім беру мазмұнының өзгеруін қажет етеді.

Қазақ тіліндегі түпнұсқадағы көркем әдебиетті оқу, ауызекі тілдің дамуына көмектеседі, сөздік қорды байытады, туған елдің мәдениеті және әдебиетімен таныстырады, аналитикалық ойлауды дамытады.

Егер біз мәтінді одан қажетті ақпаратты алу мақсатымен оқысақ, оқу, сөйлеу іс-әрекетінің дербес түрі ретінде қызмет атқаратыны анық. Жағдайға байланысты, ақпаратты алудың толықтығы мен дәлдігі әртүрлі болады. Осылайша, аналитикалық оқуды сөйлеу іс-әрекетінің дербес түрі ретінде үйрету

міндеттері келесідей: белгілі бір оқу технологияларын пайдалана отырып, оқушылардың мәтіннен нақты сөйлеу міндетін шешуге қажетті көлемде ақпарат алуды үйрету.

Оқу аралас сөз бірліктері мен дағдыларын қалыптастыру және бақылау құралы ретінде қызмет атқаруы мүмкін, себебі оқуды пайдалану оқушыларға тілдік және сөйлеу материалын меңгеру үдерісін оңтайландыруға мүмкіндік береді; лексика мен грамматика, тыңдалым, жазылым және ауызекі тілді бақылауға арналған коммуникативтік бағытталған тапсырмалар оқу білігінің болуын көздейді және жазбаша мәтіндер мен нұсқаулықтардың негізінде құрылады; сонымен қатар барлық тілдік және сөйлеу дағдыларын қалыптастыру мен жетілдіруге бағытталған жаттығулар мәтін, жаттығулар мен тапсырмаларға берілетін жазбаша нұсқаулықтарға негізделіп жасалады.

Аналитикалық оқу зерттелген мәтінді толық құрылым ретінде тұтастай түсінумен ерекшеленді. Мәтіннің әр тарауы, бөлімі, қосымша немесе түсініктеме жұмыстың негізгі элементі ретінде қарастырылады, мәтіннің барлық бөлімдері бір-бірімен байланысты. Аналитикалық оқуға машықтану барысында негізгі ақпаратты тез анықтау маңызды. Бұл тәсіл мәтінді қарап, оның түрін, ақпарат қандай құрылымда таратылатынын, мәтінде берілген деректер сияқты аспектілерді анықтаудан басталады.

Аналитикалық оқу белгілі бір шығармаға сыни және терең талдау жасауға бағытталатындықтан, шығарманы жүйелі зерттеуге мүмкіндік беретін құралдар қолданылуы қажет. Сол себепті аналитикалық оқылым пайдалы сыни, жүйелі және толық оқуды жүзеге асыруға ықпал ететін маңызды аспектілерді көрсететін сызбалар, конспектілер, аннотациялар арқылы жүзеге асады.

Оқытуды ұйымдастыруға әдістемелік нұсқаулар.

Оқушылар іс-әрекетінің түрлері, нысандары, тәсілдері:

- оқылым: шолып оқу, ізденіп оқу, ақпаратты алу мақсатымен оқу, меңгеріп оқу;
- аналитикалық іс-әрекет: көркем мәтінді талдау;
- айтылым: диалогтік және монологтік айтылым (дайындалған және суырыпсалма), еркін әңгіме, бағалау пайымы;
- тыңдалым: оқушылардың, мұғалімнің сөзі, дикторлар мен актерлердің сөзі;
- жазылым: сұлбалар, графикалық организерлер, мәтіндер;
- мазмұны: берілген тақырып аясында лексикалық/терминологиялық бірліктерді тану, қолдану және нормативтік пайдалану;
- тілді қолдану: грамматикалық шақтар мен құрылымдарды тану, қолдану және нормативтік пайдалану;
- оқушылардың ізденіс жұмысы: кітапханада, Ғаламтор желісінде жұмыс істеу;
- жобалық іс-әрекет: презентациялар мен жобаларды әзірлеу және ұсыну, жобалық іс-шараларға қатысу;
- оқушының пәндік портфолиосын құру – барлық тәжірибелік және шығармашылық жұмыстарды жинақтау;
- оқу міндеттеріне сәйкес жеке, жұптық және топтық жұмысты орындау.

Күтілетін нәтижелер. Жаңартылған білім беру мазмұны жағдайындағы болжалды нәтижелер – сыни ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану, түрлі коммуникация әдістерін, оның ішінде тілдік дағдыларды қолдануды меңгерген, жеке және топ ішінде жұмыс істей алатын оқушы.

Тыңдалым: мұғалімнің, оқушылардың сөздерін, байланысқан және үзінді мәтіндерді, әрбір деңгейдің мазмұны аясында монологтік және диалогтік нысандағы, мәтінге сүйеніп және сүйенбей, 2%-дан көп емес таныс емес сөздері бар бейне және аудио сюжеттерді ауызша түсіну.

Айтылым: әрбір модуль мазмұнының аясында алдын ала дайындалған және суырыпсалма монологтік және диалогтік сөз, монологтік сөз – 8-ден 10-ға дейін толық салалас құрмалас/бағыныңқы құрмалас сөйлемдер, диалогтік сөз – 8-ден 10-ға дейін екіжақты айтылым.

Оқылым:

- мәтін мазмұнына бағытталу және оның толық мағынасын түсіну;
- мәтіннің басты тақырыбы, жалпы мақсаты мен міндетін анықтау;
- мәтіннің мазмұны мен жалпы мағынасына сәйкес келетін тақырыпты қою немесе мәтіннен тандау;
- мәтіннің жалпы мағынасын ашып көрсететін тезисті құру;
- қазіргі сәтте маңызды ақпаратқа назарды аударып отырып, оқылым мақсатын қою;
- мәтінде табылған ақпаратты басқа дереккөздерден алынған біліммен байланыстыру;

- көптеген таңдау жасауды үйрену;
- мәтіндегі бос орындарды анықтау және оларды толтыру. Жазылым: сұлбаларды жасау;
- графикалық орғанайзерлер мен презентацияларға мәтіндерді толтыру;
- жобалық жұмыстарды орфографиялық, морфологиялық, грамматикалық, синтаксистік және стилистикалық нормаларды сақтап жазу.

Лексика: әрбір модульдің активті және пассивті лексикасының көлемін (нормативті бөлімді қараңыз), сонымен қатар негізгі терминдерді меңгеру.

Тілді қолдану: грамматикалық шақтар мен құрылымдарды тану, қолдану және нормативтік пайдалану.

Аналитикалық іс-әрекет

- мәтіннен ақпаратты алу үшін, қазақ тіліндегі көркем шығармаларды оқу;
- қазақ тіліндегі мәтіндерден қосымша ақпарат алу;
- қазақ тіліндегі поэтикалық шығармаларды талдау;
- қазақ тіліндегі прозалық шығармаларды талдау;
- мәтіннің композициялық құрылымын түсіну;
- графикалық орғанайзерлерді толтыру үшін, алынған ақпаратты қолдану;
- шағын жобаларды дайындау бойынша бастапқы дағдыларды қолдану.

Мәтін мазмұнына бағытталу және оның толық мағынасын түсіну.

Мәтін. Сөйлем. Абзац.

Оқу мақсаты: 7.1.3.1 әлеуметтік - мәдени тақырыптарға байланысты қажетті сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын түсіну

Ойлау дағдыларының деңгейі: білу және түсіну, қолдану

Бағалау критерийі: білім алушы

-әлеуметтік - мәдени тақырыптарға байланысты мәтіндерді оқиды;

-қажетті сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын түсінеді;

Орындау уақыты: 15-20 минут

Өнер-көркем образдар жүйесі арқылы адамның дүниетанымын, ішкі сезімін, жандүниесіндегі құбылыстарды бейнелейтін қоғамдық сана мен адам танымының формасы. Өнер - өмірде болған оқиғаларды қаз-қалпында алмай, өзгертіп, түрлендіріп, көркем образдарды типтендіру арқылы сомдайтын эстетикалық құбылыс. Оны қоғамдық сананың өзге формаларынан даралайтын белгісі де адамның шындыққа деген эстетикалық қатынасы болып табылады. Өнердің мақсаты – дүниені, адам өмірін, қоршаған ортаны көркемдік-эстетикалық тұрғыдан игеру. Көркем шығарманың бел ортасында нақты бір тарихи жағдайда алынған жеке адам тағдыры, адамдардың қоғамдық қатынастары мен қызметтері тұрады. Олар суреткер қиялы арқылы өңделіп, көркем образдар түрінде беріледі. Шығарманың суреттеу тәсілі, құрылымдық келбеті, көркем бейне жасаудың материалдық арқауы өнер түрлерінің ерекшеліктерін айқындайды.

Осыған сай өнердің:

- көркем әдебиет
- музыка
- мүсін
- би
- сәулет өнері. т.б. түрлері бар.

1-тапсырма.

Зат есімдерді теріп жазындар. Жалқы - Жалпы –

Дескриптор: білім алушы

- жалпы есімдерді тауып жазады – 1 балл

- жалқы есімдерді тауып жазады – 1 балл

1-тапсырма.

«Түртіп алу» әдісін қолдана отырып, әлеуметтік - мәдени тақырыптарға байланысты қажетті сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын түсіндір

Білемін	Білдім	Білгім келеді

Дескриптор: білім алушы

- әлеуметтік - мәдени тақырыптарға байланысты қажетті сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын түсіндіреді – 1 балл

- «Түртіп алу» кестесін толтырады – 1 балл

1-тапсырма.

Сөздікпен жұмыс. Берілген сөздердің аудармасын жазыңдар.

- көркем әдебиет

- мүсін

- кескіндеме

- сәулет өнері –

Дескриптор: *білім алушы*

- берілген сөздердің аудармасын жазады – 4 балл.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ғабдулин М.: Қазақ халқының ауыз әдебиеті, «Алматы» - 1974 ж.
2. Текст как объект лингвистического исследования. – Изд. 4-е, стереотипное. М: КомКнига, 2006. – 144 б. (Лингвистическое наследие XX века.).
3. Козырева А. С. Виды работы над текстом на уроках чтения // Начальная школа – 2008. – 3. – б. 67.
4. Левин Ю. И. О типологии непонимания текста // Левин Ю. И. Избранные труды. Поэтика. Семиотика. – М., 2008. – б. 581–594.
5. Кихичко А.Н. Аксиологический аспект проблемы содержания образования (к вопросу об общечеловеческих ценностях), Автореф дисс-ии, Плюс до и после, б.1-4.

ӘОЖ 375.6

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ

Калиева А.Т.,

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің

аға оқытушысы, магистр

Орал қаласы

Аннотация. В этой статье говорится о применении цифровых образовательных ресурсов на уроках казахского языка, которые не только облегчают усвоение учебного материала, но и представляют новые возможности для развития творческих способностей студентов, повышает мотивацию к учению, активизирует познавательную деятельность, развивает мышление и творческие способности студента.

Ключевые слова: *Инновация, интернет, мультимедия, информация, коммуникация.*

Сандық білім беру ресурсы - қазіргі заманғы білім берудің мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыруға бағытталған графикалық, мәтіндік, цифрлық, сөйлеу, музыка, бейне, фото және басқа да ақпаратты қамтитын ақпарат көзі екендігі баршамызға мәлім. Білім сапасын арттыру, білім беру үрдісін модернизациялаудың тиімді тәсілдері ретінде көптеген оқытушы-мұғалімдер пайдаланылып жүр. Жалпы сандық білім беру ресурстары ретінде интерактивті тақталарды, оқу платформалары мен мобильді қосымшаларды, ойындар мен викториналарды, сандық бағалау құралдарын, жасанды интеллект пен чат боттарды, әлеуметтік желілер мен блогтарды, электронды оқулықтарды атауға болады. Мен өз тәжірибемде learning apps, quizzizz, kahoot, classMarker, canva, animoto, animaker, padlet және т.б. сандық білім беру ресурстарын қолданып жүрмін. Атап айтсам, Learning apps, quizzizz, kahoot, classMarker сервистері – интерактивті оқу-әдістемелік қосымшалар жасауға, тіл үйренушілерден кері байланыс алуға мүмкіндік беретін тиімді сервистер. Ал canva, animoto, animaker платформаларын сабақты түсіндіруді, сабақты өткізуді тиімді әрі қызықты етіп ұйымдастыру үшін қолданамын. Осылардың ішінде қазақ тілі сабағында тиімділігі зор және педагогикалық тәжірибемде басым қолданыс тапқан – «learning apps» ресурсы. Ол интерактивті модульдердің көмегімен оқыту және оқыту процесін қолдауды, модульдерді жылдам құру мен өзгертуді, тапсырмалар базасын жинақтап, қолжетімді етуді қамтамасыз етеді. Бұл сервисте тапсырмаларды орындатудың, ұйымдастырудың сан алуан түрлері мен жолдары бар. Онда тест, салыстыру, жұбын табу, бос орындарды толтыру, мәтін енгізу, хронологиялық кесте, жіктеу, топтастыру тапсырмалары бар. Сонымен қоса ол арқылы суреттермен жұмыс жасатып, оқушылардың қызығушылығын оятатын, сабақта сергітетін тапсырмаларды да құрастыруға болады. Бұдан бөлек викториналық сұрақтар, пазл, аудио/видео контент, сөзжұмбақ т.б. модульдерін ұсынады. Оқытушының міндеті – осылардың арасынан қайсысын қай тапсырмаға қолдану тиімді екенін саралап алып, берілген тапсырманы орындауда ұтымды әрі тиімді болатынын алу.

Қазақ тілін екінші тіл ретінде орыс тілді аудиторияда оқыту әдістемесінде оқылым, жазылым, тыңдалым және сөйлесім дағдыларын online арқылы дамыту маңызды мәселелердің бірі болып отыр.

Қазақ тілі сабағында сандық технология арқылы берілетін білім оқу материалын жүйелі беруге, ақпаратты көруге, есте сақтауға, қатысымдық тұрғыдан меңгеруге, қазақша тілдік қатынасты игеруге мүмкіндік береді. Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқытудың негізгі мақсаты – тіл үйренушілердің коммуникативті мәдениетін қалыптастыру және дамыту, тілді практикада меңгеруіне жағдай жасау. Сондықтан оқытушы әр сабаққа жауапкершілікпен дайындалып, олардың қазақ тіліне деген қызығушылығын ояту үшін әр түрлі технологияларды қолданғаны жөн. Қазіргі кезде көп қолданыста жүрген сандық оқу құралдарына интерактивті тақта, электронды оқулықтар, интернет кеңістігі, мультимедиялық материалдарды атауға болады. Интерактивті тақтаның сабақ үдерісінде оң нәтижеге жету үшін тигізетін әсері ерекше. Ол Activstudio бағдарламасының мүмкіндіктерін қолдану арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, ActiveBoard электрондық тақтасы: материалды қызу талқылау үшін жағдаят тудыратын сөйлемдерді, сұрақтарды ерекше бөліп көрсетуге, нақтылауға, қосымша ақпарат қосуға, электрондық маркер арқылы түсін және сызықтың қалыңдығын өзгертуге; сөздер мен сөйлемдердің бір-бірімен байланысын көрсете отырып, тақырыпты немесе сөйлемді толықтай аударуға кең мүмкіндіктер береді. Сондай-ақ flash – анимацияларды пайдаланып, өлеңдер мәтінін жаттауға (Туған жер, Астана, Қазақстан, т.б. тақырыптарға сәйкес), суреттермен слайдтар жасауға; қазақ тілінде сөйлеушілердің дауысымен жазылған видео - роликтер көруге (мысалы, Біздің университет, Қазақстан қорықтары, Атақты спортшылар, т.б. туралы) сол тілде жазылған мәтінді тыңдауға (мәселен, Қ.Мырзалиевтің «Қызыл кітап» өлеңі, Ұлттық тағамдар, Шағын және орта бизнес тақырыптарына байланысты); суреттерді бір фонға қойып, суреттерді қимылдатып сөйлесу ситуациясын ұйымдастыруға (Банкте, Мейрамханада, Емханада, т.с.с.); сөзжұмбақтар шешуге, әртүрлі ойындар ойнатуға көп септігін тигізеді. Нәтижесінде тіл үйренушілер өз ойларын бағдарлама талаптарына сай үйретіліп отырған тілде еркін жеткізе алады, қазақ тілін қатынас құралы ретінде пайдалана біледі, пәнге деген қызығушылықтары артады.

Электронды оқулық – бұл дидактикалық әдіс - тәсілдер мен ақпараттық технологияны қолдануға негізделген жүйе болып табылады. Электронды оқулықтағы сан алуан қызықты материалдар, тест түрлері, диалогтық оқу түрлері, кестелер, сәйкестендіру тапсырмалары, бейне көріністер, мәтін түрлері және құрылымына байланысты тапсырмалар тіл үйренушінің қызығушылығын арттырып, шығармашылыққа жетелейтіні анық. Студент электронды оқулықпен сабақ бойы үздіксіз байланыста болғандықтан, олардың білім сапасын бақылау жүйесі де оңайға түседі. Дәстүрлі оқытуда әр студентті оқытушы тарапынан бағалауға уақыт жетпей қалуы мүмкін, ал электронды оқулықтың көмегімен оқыту үрдісінің әр кезеңін бақылай алады. Тіпті кейде тапсырманың дұрыс орындалуын ғана қадағалап қоймай, қате орындаған жағдайда оқулықтың тарауына, керекті тақырыбына немесе қажет ақпаратқа сілтемелер беріп отырады.

Университетіміздің кітапхана қорындағы үш деңгейден тұратын «Жаңа толқын» мемлекеттік тілді жеделдете деңгейлік оқытуға арналған электронды оқу құралы, «Қазақ тілі» орыс бөлімдеріне арналған электронды оқулығы, «Кең байтақ Қазақстан» мәтіндер жинағынан тұратын электронды оқулығы компьютердің мультимедиялық мүмкіндіктерін, анимация мүмкіндігін, ілеспені, дыбыс меншіктеуді, гиперсілтеме көріністерін пайдалана отырып жасалған, білім беру үрдісінде көп көмегі тиіп жүрген оқу құралдары болып табылады. Бұл оқулықтарды қолдану арқылы сабақта техникалық құралдарды, дидактикалық материалдарды қолдану тиімділігі, тіл үйренушінің пәнге қызығушылығы, білім, білік, дағды деңгейін қалыптастыруы, білімнің тереңдігі, тексеру түрлері, бағалауы, практикалық дағдыларды игеруі артады. Өткен тақырыпты қайталау мақсатында тест тапсырмаларын көп өткіземіз, бұл жағдайда бізге көмекке келетін бағдарлама – Kahoot. Ол – мобильді құрылғыларда дұрыс жауабы бар онлайн викторина құруға мүмкіндік беретін сервис. Бұл құралдың тиімділігі студенттердің жауаптары бірден бағаланады. Сондай-ақ оларды шапшаңдыққа, тез ойлана білуге үйретеді. Әр сұраққа байланысты фото және видео көрсету арқылы тест тапсырмалары экраннан көрсетіледі. Ал студенттер мобильді құрылғылары арқылы виртуалды кабинетке кіріп, тіркеліп, сұрақтарға жауап береді. Әр студент жауаптарын құпия түрде бере алатындықтан, бір - бірінен көшіру деген болмайды. Тест аяқталғанда жалпы экранда олардың жауап қорытындылары көрсетіледі. Тез әрі дұрыс жауап берген студент жеңімпаз атанып, дұрыс жауапқа сәйкесінше балл алады. Олардың жауаптары бойынша есепті оқытушы өз электронды поштасына жолдай алады. Сервис арқылы құрылған бір викторинаға жалпы саны 30 - ға дейін тіл үйренуші қатыса алады. Веб сервис олардың әр тақырып бойынша білімін бекітуге, тексеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қашықтан оқыту мақсатында да қолдануға болады. Құрылған тестті әлеуметтік желілер арқылы немесе электронды пошта арқылы сілтемесін жіберіп, басқа әріптестермен бөлісуге болады. Бұл бағдарламаның мүмкіндіктерін сабақта қолдану оқытушының уақытын үнемдеп, студенттерді қазақ тілін білуге қызықтыра түседі. Қазақ тілі пәнінде интерактивті әдістерді және түрлі ақпараттық технологияларды жаңа сабақ түсіндіргенде, грамматикалық құрылымдарды өткенде және қорытынды сабақта қолданамын. Бұл әдістер бойынша сабақ барысында студенттер көп сөйлеп, оқытушылар аз сөйлеуге тиісті болады. Оқытудың басқа әдістеріне қарағанда, интерактивтік әдіс студенттердің жоғары белсенділік танытуын талап етеді. Сабақ кезінде оқытушының көбінесе тыңдаушы рөлін атқаруы оның оқу үрдісінен шет қалуы болып саналмайды. Оқытушы студенттердің іс - әрекетін алға қойған мақсатқа жетуге бағыттайтын басқарушының міндетін атқарады.

Ақпараттық құралдардың озық үлгісі болып табылатын лингофондық құрал - жабдықтар, аудио, видео кешені тіл үйренушілердің ауызша және жазбаша аударудағы білімін жетілдіру, сөздік қорын жаңа сөздермен байыту, толықтыру, ой-өрісін дамыту мақсатында қолданылады. Сондай-ақ оқыту процесінде мультимедия бағдарламасының көмегімен ғаламтордан алынған әлемдік жағдайлар, педагогикалық технологиялардың түрлі әдіс-тәсілдері, коммуникативтік бағыттағы оқыту элементтері кең қолданылады. Сонымен қатар оқытушы да қазіргі қолданыстағы ақпараттық құралдарды жетік меңгеріп, Power Point, Active Studio, Kahoot бағдарламаларымен жұмыс істеп қана қоймай, үнемі интернет жүйесіндегі жаңалықтар мен өзгерістерді өзінің кәсіби шеберлігіне қолдана білуге, әлемдік білім беру кеңістігіне кіруге талпыну керек.

Қазіргі студенттер кітапханаға барғаннан гөрі интернетпен жұмыстануға көбірек қызығушылық танытады, заман талабына сай жеткілікті дәрежеде сандық сауаты бар, өмір жағдайларының барлық аспектілерінде жаңа технологиялардың бар мүмкіндіктерін пайдаланып, оны өмірлік қажеттіліктеріне қарай пайдаланатын ұрпақ тәрбиелеуде сандық білім беру ресурстары таптырмайтын тәсіл болып қала бермек. Интернетпен жұмыс жасағанда студенттер белсенді болады, яғни өздері ізденеді, зерттейді, тандайды, шешеді, жасайды, жұмыстанады. Студент өзіне қажетті ақпаратты тандап алып, өз бетінше ойланып, шешім қабылдауға дағдыланады. Өз бетінше ізденіп, дұрыс ақпаратты алып, оны өңдеуге үйренеді, компьютерлік сауаттылығы қалыптасады. Сандық білім беру ресурстарын қазақ тілі сабақтарында қолдана отырып, студенттердің білім, білік дағдыларын қалыптастыруға, логикалық ойлау қабілеттерін дамытып, интернет желісінен сабаққа қажетті деректерді өз бетімен ізденуіне, техникалық құралдармен жұмыстануға, компьютерлік сауаттылықтарын қалыптастыруға болады. Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда осы айтылған инновациялық технологияларды пайдалану сапалы білімнің кепілі, шығармашылық жетістіктің негізгі көзі және оқытушының кәсіби өсуінің тура жолы деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұхаметжанова С.Т., Жартынова Ж.Ә. Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері // Алматы. – 2008.
2. Иманбаева А., Оқу-тәрбие үрдісін ақпараттандыру ділгірлігі // Қазақстан мектебі. – 2000. – №2. – 456.
3. Баймұманов Б., Қараев Ж. Дидактические особенности использования информационных технологий обучения // Высшая школа Казахстана. – 2000. – №6. – С.46.
4. Белғара Б.Б., Құрманова Н.Ж., Айтпанова Л.Т. «Жаңа толқын» мемлекеттік тілді жеделдете деңгейлік оқытуға арналған электрондық оқу құралы. III деңгей // Астана. – 2007.
5. Жарымбетова Г.Т., Интерактивті тақтада жұмыс жасау мүмкіндіктері // Мектептегі технология. – 2008. №9. – 346.

ӘОЖ 371.3:004

АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ЦИФРЛЫҚ ПЕДАГОГИКАНЫҢ ЗАМАНАУИ ТРЕНДТЕРІ

*Жанғалиева Назгуль Уалиевна
Абай атындағы ЖОББМ
Теректі ауданы, Абай ауылы
Шет тілі пәнінің мұғалімі*

Аннотация: В данной статье представлен обзор трендов цифровой педагогики. В англоязычной статье анализируется влияние новых технологий на образовательный процесс. Рассматриваются такие ключевые направления, как смешанное обучение (blended learning), геймификация (gamification), адаптивные технологии обучения (adaptive learning), искусственный интеллект и машинное обучение, а также виртуальная и дополненная реальность (VR/AR). Кроме того, подчеркивается значимость таких инновационных методов, как обучение на основе данных (data-driven education) и модель перевернутого класса (flipped classroom). Статья помогает понять основные направления, влияющие на будущее цифровой педагогики, и предлагает решения, направленные на модернизацию системы образования с использованием современных технологий.

Ключевые слова: Цифровая педагогика, современные тренды, смешанное обучение, геймификация, адаптивное обучение, искусственный интеллект, машинное обучение, виртуальная реальность, дополненная реальность, перевернутый класс, обучение на основе данных, цифровые технологии, инновационные методы обучения, система образования.

Цифрлық педагогика білім беру үдерісінде заманауи технологияларды енгізу арқылы оқытуды тиімді және қол жетімді ету мақсатында қалыптасқан бағыт болып табылады. Бүгін де бұл сала білім беру жүйесінде түбегейлі өзгерістер жасап, оқушылар мен мұғалімдерге жаңа мүмкіндіктер

ұсынады.Заманауи цифрлық құралдар мен әдіс- тәсілдер білім беру ортасының қол жетімділігі мен сапасын арттыруда маңызды роль атқарады.Осы мақалада Цифрлық педагогиканың қазіргі таңдағы негізгі трендтері қарастырылған.. Цифрлық педагогика білім беру саласында маңызды өзгерістерді тудырып,жаңа технологиялар мен инновациялық әдістерді енгізу арқылы оқу үдерісін тиімді әрі қызықты етеді. Онлайн платформалар,жасанды интеллект,виртуалды және қосымша шындық,геймификация, мобильді оқыту және деректерді талдау сияқты трендтер оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімделген оқытуға мүмкіндік береді. Бұл әдістер білімнің қолжетімділігін арттырып,оқушылардың мотивациясын көтереді.Цифрлық педагогика болашақта білім беру жүйесін жаңартып,әлемдік деңгейдегі бәсекеге қабілетті мамандарды даярлауға ықпал етеді..Бұл мақала цифрлық педагогиканың заманауи трендтерін қарастырады.Ақпараттық технологиялар мен интернеттің дамуымен білім беру әдістері мен құралдары едәуір өзгерді.Мақала цифрлық педагогиканың білім беру жүйесіне тигізетін ықпалы мен болашақтағы даму бағыттарын талдайды.

1.Аралас оқыту (Blended Learning)

Аралас оқыту -дәстүрлі бетпе-бет оқытуды онлайн оқыту әдістерімен біріктіру моделін білдіреді.Бұл тәсіл оқушыларға өздеріне ыңғайлы уақытта оқу материалдарымен танысуға мүмкіндік береді,бірақ сонымен қатар,оларды оқытушының немесе құрдастарының қолдауы мен ынтымақтастық пен өзара әрекеттестікке тартуға мүмкіндік береді. Бұл оқыту әдісі оқушылардың жеке қажеттіліктерін ескеруге,олардың білім алу жолын жеңілдетуге және білім сапасын арттыруға септігін тигізеді.

2. Ойын элементтерін енгізу(Gamification). Ойын элементтерін енгізу білім беру үдерісін қызықты әрі мотивацияландыратын тәсіл ретінде қолданылады. Бұл әдіс оқушылардың назарын аудартып, оларды білім беру процесіне тартуға көмектеседі. Мысалы,тапсырмаларды орындау барысында балдар,медальдар немесе лидерлік кестелерге енгізу арқылы оқушылардың белсенділігі мен қызығушылығын арттыруға болады.Ойындар арқылы білім беру оқыту процесін жеңіл әрі қызықты етеді,нәтижесінде оқушылардың материалды тез меңгеруіне ықпал етеді.

3.Бейімделген оқыту технологиялары.(Adaptive Learning). Бейімделген оқыту жүйелері студенттердің жеке қажеттіліктеріне сәйкес оқу материалдарын ұсынады. Бұл жүйелер оқушының жетістіктері мен қиындықтарын талдай отырып оқыту материалдарының күрделілігін автоматты түрде реттейді.Осындай тәсілдер білім алушылардың деңгейіне сай жекеленген бағдарламалар ұсынуға мүмкіндік береді,осылайша әр студент өзінің мүмкіндіктеріне қарай тиімді білім алады.

4.Жасанды интеллект және машиналық оқыту(AL and Machine Learning). Жасанды интеллект AL және машина оқыту білім беру үдерісіне жаңа мүмкіндіктер әкелуде. AL негізінде жұмыс істейтін қосымшалар мен платформалар оқушылардың прогресін бақылап,оларға жеке ұсыныстар жасап,оқытушыға оқу үдерісін тиімді басқаруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар,чат-боттар мен виртуалды оқытушылар студенттерге нақты уақыт режимінде көмек көрсетуге қабілетті.Бұл технологиялар оқыту сапасын жақсартуға және студенттердің мотивациясын арттыруға ықпал етеді.

5.Виртуалды және кеңейтілген шындық (VR/AR). Виртуалды және кеңейтілген шындық (VR/AR) технологиялары білім беруде ерекше орын алады. VR/AR оқушыларға нақты өмірде мүмкін болмаған жағдайларда тәжірибие алу мүмкіндігін береді. Мысалы,ғылыми тәжірибиелер, тарихи оқиғаларды зерттеу,немесе ғарыш кеңістігін зерттеу сияқты тақырыптар виртуалды кеңістікте жүзеге асырылуы мүмкін. AR технологиясы болса,нақты әлемге қосымша ақпарат қабаттарын қосу арқылы оқу процесін байытады.Бұл тәсілдер оқушылардың тәжірибесін кеңейтіп,материалды меңгеру тиімділігін арттырады.

6.Flipperd Classroom айналымды сынып модлі. Flipperd Classroom – дәстүрлі оқу үдерісін өзгертуге бақытталған тәсіл.Бұл модельде жаңа материалдарды оқушылар үйде өз бетінше меңгереді (бейнемазмұндар,онлайн дәрістер,оқу материалдары арқылы),ал сыныпта осы материалды талқылап,практикалық тапсырмаларды орындауға көп уақыт бөлінеді.Бұл әдіс оқушыларды белсенділікке,шығармашылыққа және сыни ойлауға ынталандырады,сондай-ақ оқыту мен оқу процесін жекелендіруге мүмкіндік береді.

7.Деректер негізіндегі білім беру (Data-Driven Education). Білім беру саласында деректерді жинау және талдау үлкен маңызға ие.Оқу нәтижелері,студенттердің мінез құлқы мен оқыту тәсілдерінің тиімділігі туралы алынған деректер оқытушыға және білім беру мекемелеріне оқу процесін жетілдіруге қажетті шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Студенттердің жеке оқу траекториялары құру, олардың қиындықтарын дер кезінде анықтап,жедел шаралар қабылдау-бұл деректер негізінде білім беру жүйесін жетілдірудің мүмкіндіктері.

Қорытынды: Цифрлық педагогика білім беру саласын жаңа технологиялармен қайта құруға мүмкіндік беріп,оқушыларға сапалы әрі қолжетімді білім алу үшін кең ауқымды мүмкіндіктер ұсыныды.Заманауи трендтер білім беру үдерісін өзара ынтымақтастық,жекелендіру және инновация арқылы жақсартуға бағытталған.Олардың әсері білім алу тәжірибиесін әртараптандырып,студенттердің оқу жетістіктерін арттыруға,сондай-ақ оқу ортасын тиімдірек етуге мүмкіндік береді.Цифрлық педагогика саласындағы жаңашылдықтар білім беру жүйесінің болашағын айқындайды және білім алу процесін жаңа деңгейге көтереді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Anderson C.A. And Dill, K. E (2000). Video Games and aggressive thoughts, feelings, and behavior in the laboratory and life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78(4), 772-790
2. Baker, R.S (2016). Sticking to the basics: Educational data mining and learning analytics. In *Handbook of learning analytics* (pp 87-102). Society for Learning analytics Research.
3. Mayer R.E. (2019). *Multimedia Learning* (3rd ed.) Cambridge University Press.
4. Slade, S and Prinsloo, P. (2013) Learning analytics Ethical issues and dilemmas. *American Behavioral Scientist* 57(10), 1510-1529.
5. Zhao, Y Pugh K, Sheldon S (2002). Conditions for classroom technology innovations. *Teachers College Record*, 104 (3), 482-515.

ӘОЖ 375.6

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНСАУЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Сагинбаева Венера Мендикановна

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Орал қаласы

Аннотация: В статье рассматривается формирование здорового образа жизни в процессе начального образования как системный фактор в структуре здоровья учащихся, суть которого заключается в формировании у детей устойчивой мотивации к здоровому образу жизни, понимания сущности культуры. В работе определены организационно-педагогические условия, позволяющие управлять процессом формирования здорового образа жизни на основе системного подхода.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, воспитание, загруженность, мотивация, физическая культура, здоровье.

Қазіргі ғылым мен техниканың дамыған заманында бала тәрбиесі күн өткен сайын өзекті мәселеге айналады. Балалардың, оның ішінде бастауыш сынып оқушыларының денсаулығына бей-жәй қарау мүмкін емес. Балалардың денсаулық мәдениетін қалыптастыруда бастауыш мектеп үлкен орын алады. Соңғы жылдары мектептерде денсаулық сақтау технологиялары мен сауықтыру әдістері енгізілуде, балаларды валеологиялық, гигиеналық тәрбиелеудің көптеген іс-шаралары іске асырылуда.

Бастауыш білім беру жүйесі, оқушыны жеке тұлға ретінде қалыптастыруға, оның жеке қабілеттерін, оқу ісіндегі оң мотивациясы мен іскерлігін, бастауыштан соң келетін негізгі мектептің білім беру бағдарламаларын толыққанды меңгеру үшін оқудың, жазудың, есептеудің, тілдік қатынастың, шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі көрсетудің, мінез-құлық мәдениетінің берік дағдыларын дамытуға бағытталады.

Денсаулық мәдениеті – жеке тұлғаның дене, психикалық және рухани- адамгершілік дамуының жеткілікті деңгейімен және оны жүзеге асыру бойынша білім жүйесі мен сауықтыру әрекеттерін күнделікті жүзеге асырумен сипатталатын, денсаулықты қалыптастыруды, сақтауды және нығайтуды қамтамасыз ететін тұлғаның күрделі құрылымы.

Отандық және шетелдік педагогикада оқушыларды салауатты өмір салтына баулу мәселесін Л.В.Байкалова, Н.А.Баженова, О.А.Аяшев, Б.Қ.Мухамеджанов, А.Қ.Демеуов т.б. өз еңбектерінде зерттеген [1].

Салауатты өмір салты – адамның аурудың алдын алуға және өз денсаулығын нығайтуға бағытталған өмір салты. Бұған адамның тамақтануынан бастап эмоциялық көңіл-күйіне дейінгі өмір сүруінің барлық салалары жатады. Сонымен қатар, кез келген адамның тамаққа, дене белсенділігіне және демалуға қатысты бұрынғы әдет-ғұрыптарын толық өзгертуіне бағытталған өмір салты деп те айтуға болады. Қазіргі заманғы ұғымдар бойынша салауатты өмір салты – адамның күнделікті өмір сүруінің денсаулықты сақтауға, жақсартуға, нығайтуға және аурулардың алдын алуға бағытталған типтік нысандары мен әдістері деген түсінік береді. Сонымен қатар, қазіргі ғылым «салауатты өмір салтын»: - ең жақсы үйлесімді тәртіп; - иммунитетті және денені шынықтыру; - дұрыс тамақтану; - орнықты өмір сүру әдеті; - зиянды әдеттің болмауы («ауру қалса да — әдет қалмайды»); - жоғары дәрігерлік белсенділік – деп түсіндіреді. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының Жарғысының кіріспесінде келесідей анықтама берілген: «Денсаулық – ауру немесе қауқарсыздық болмаған кезде, оның ішінде әлеуметтік және экономикалық өнімді өмір сүру қабілетін қоса алғанда, толық дене, психикалық және әлеуметтік әл-ауқаттың жай-күйі». Салауатты өмір салтын қалыптастыру кез келген алдын алу ісшараларының негізі болып табылады. Ол СӨС жаппай насихаттауды, халықтың медициналық хабардар болу деңгейін арттыруды және азаматтардың өз денсаулығы мен отбасы мүшелерінің денсаулығына жауапты қарым-қатынасын қалыптастыруды, салауатты өмір салтын сақтаудың және зиянды

мінезқұлықтық әдеттерден бас тартудың маңыздылығы туралы хабардар етуді қамтиды. Зиянды әдеттерді анықтау мен бақылаудағы маңызды рөлді алғашқы медициналық-санитарлық көмек жүйесінде жұмыс істейтін дәрігерлер – учаскелік дәрігерлер, жалпы практика дәрігерлері, отбасылық дәрігерлер, денсаулық сақтау орталықтарының дәрігерлері атқаруы тиіс [2].

Салауатты өмір салтының өзектілігі техногендік, экологиялық сипаттағы қауіптердің артуына және әлеуметтік құрылымның күрделене түсуіне байланысты адам ағзасына түсетін жүктеме сипатының ұлғаюы мен өзгеруіне байланысты. Қазіргі жағдайда жеке адамның денсаулығына және көңіл-күйіне қамқорлық жасау адамның тіршілік етуімен және түр ретінде сақталуымен байланысты болып отыр. Кез келген өмір салтының негізінде принциптер, яғни жеке адам ұстанатын мінез-құлық ережелері жатыр. Салауатты өмір салты қалыптасатын биологиялық және әлеуметтік принциптерді бөліп айтуға болады. Биологиялық принциптер дегеніміз – өмір салты жасына байланысты жігерлі, нығайтылған, ырғақты, бірқалыпты болуы тиіс. Әлеуметтік принциптер – өмір салтында эстетикалық, рухани-адамгершіліктік, еріктілік, өзін-өзі шектеушілік тәрізді қасиеттер болуы тиіс. Аталған жіктеменің негізінде жекенің және жалпының бірлігі, ағза мен қоршаған ортаның бірлігі – биологиялық және әлеуметтік принципке негізделуі жатыр.

Осыған байланысты СӨС – бұл мінез-құлықтың биологиялық және әлеуметтік тіршілік формалары немесе мінез-құлық факторлары базасында адам өмірін ұтымды ұйымдастыру болып табылады. Олардың негізгілерін атап өтетін болсақ: - тіршілік іс-әрекеті мен денсаулықтың барлық аспектілерінің негізі – психикалық әл-ауқатты насихаттайтын жағымды эмоцияларды тәрбиелеу; - оңтайлы дене белсенділігі – биологиялық прогресс пен денсаулықтың жетекші табиғи механизмі; - тиімді (рационалды) тамақтану – биологиялық прогресс пен денсаулықтың негізгі факторы; - биоритмдерге сәйкес келетін ырғақты өмір салты – организмнің тіршілік әрекетінің негізгі принципі; - еңбек қызметін тиімді ұйымдастыру – өзін-өзі іске асырудың, адамның мәнін қалыптастыру мен бейнелеудің негізгі формасы; - сау қартаю – табысты ұзақ өмір сүрудің табиғи процесі; - зиянды әуестіктерден бас тарту (ішімдік ішу, есірткі пайдалану, темекі шегу және т.б.) – денсаулықты сақтаудың шешуші факторы. Іс жүзінде мінез-құлықтың бұл түрлерін жүзеге асыру өте күрделі болып саналады.

Денсаулықты сақтау мен салауатты өмір салтына жағымды көзқарастың болмауы мұның басты себептерінің бірі болып табылады. Адамның (мысалы, оқушының) мінез-құلقىның негізіне алынған қажеттіліктер иерархиясында денсаулықтың бірінші кезекте болмауы оның мысалы бола алады. Бұл қоғамының жеке және жалпы мәдениетінің төмендігіне байланысты, бұл адам қажеттіліктері иерархиясында денсаулықты сақтау құндылығының басымдылығына (басымдығына) деген көзқарастың жоқтығына әкеледі. Сондықтан, денсаулықты қалыптастыру ең алдымен әрбір адамның проблемасы болып табылады. Ол денсаулықты және салауатты өмір салтын қалыптастыру ынтасын тәрбиелеуден басталуы тиіс, өйткені бұл ынта мінез-құлықтың жүйе құраушы факторы болып табылады. Басқаша айтқанда, уәждеме (мақсатты қажеттілік) болса, сәйкес мінез-құлық та болады. Мектептегі оқу жылдарында өмір салты қалыптаса бастайды, ол кейін болашақта оны өзгерту өте қиын болады. Оқушының салауатты өмір салты тек жақсы денсаулықтың ғана емес, оның психикалық белсенділігі мен әлауқатының негізі болып табылады. Дұрыс тамақтану, күн тәртібін сақтау, дене белсенділігі, жаман әдеттерден бас тарту, жеке гигиенаны сақтау, ұйқы яғни бұлардың барлығы салауатты өмір салтының негізі болып табылады, оны сақтай отырып, кез келген адам өз денсаулығын ұзақ жылдар бойы сақтай алады [3].

Мектеп оқушыларының салауатты өмір сүру мәдениетін қалыптастыру бұл:

- Біріншіден, жеке тұлғаның өзін қоршаған жансыз және жанды табиғи ортамен жан – жақты үйлесім тауып, өз ғұмырын Отаны, елі, отбасы және өзі үшін барынша пайдалы өткізу дағдысын қалыптастыру;

- Екіншіден, салауатты өмір салты – ол денсаулықтың үйлесімді дамып, сақталуы мен орнығуын қамтамасыз ету мақсатында денсаулықты нығайтуға бағытталған іс - шараларды жүргізу.

Мектептегі оқушы денсаулығын сақтау мен қалыптастырудың басты мақсаты: тұлғаның психологиялық, дене-кимыл әрекеттерінің мүмкіндіктері мен жас ерекшеліктерін ескеріп, гигиеналық ұғымдарды, салауатты өмір салтының уәждамаларын, жеке бас тазалығын жете түсіндіру;

Олардың мінез – құлқында белгілі гигиеналық тұрақтылықты қалыптастыру, өзіне - өзі қызмет ету, денсаулығын сақтау, нығайту, мәдени – гигиеналық мінез – құлық дағдыларын қалыптастыру болып табылады.

Бұл жеке адамның тіршілік етуге бағытталған мүмкіндіктерін қалыптастыру. Адамның әлеуметтік - психологиялық және биологиялық жақтан салауатты өмір салтын қалыптастыруға мына жағдайлар негіз бола алады:

- белсенді қозғалыс нәтижесінде организмді шынықтыру дене тәрбиесі немесе спортпен шұғылдану;

- физикалық еңбектің гигиеналық талаптарын жүзеге асыру;
- жеке және әлеуметтік гигиеналық талаптарын жүзеге асыру;
- қарым – қатынас және экологиялық мәдениетке жету;
- дұрыс жыныстық тәрбие алу;

- зиянды әдеттерден аулақ болу.

Салауатты өмір салтын қалыптастырудың мазмұны мен ұйымдастыру формалары мынаны көздейді:

- Жауапкершілік, өз денсаулығына жауапкершілікпен қарау;
- Табиғи сезімталдық, оқушылардың жас ерекшелігін ескеру;
- Ғылымилық, тек тексерілген ғылыми дәлелденген деректерге ғана сүйену;
- Экологияландыру, адам организмiне қоршаған орта факторларының әсерін білу;
- Ұлттық аймақтық ерекшеліктерді ескеру, салауатты өмір салты туралы ұлттық салт-дәстүрлерімен танысып оны ұстана білу;
- Үздіксіз оқыту, салауатты өмір салты дағдыларын үздіксіз қалыптастырып үнемі пайдалану;
- Әлеуметтендіру, салауатты өмір салтын ұстанған қоғам мүшесін дайындау [4].

Осы ұстанымдарды негіздеп балаларды салауатты өмірге тәрбиелеу барысында мұғалімнің орны ерекше болуы тиіс. Мұғалім мектептегі басты тұлға. Қай мектептің болсын нәтижелі, жемісті жұмыс істеуі түптеп келгенде сол мектепте еңбек ететін әр мұғалімнің өз міндетіне, көзқарасына тікелей байланысты. Әрбір сыныпта ұстаз алдында отырған шәкірттері де сол болашаққа барар жол үстіндегі талапкерлер.

Қазақстан Республикасының «Білім Заңында» мектеп оқушылары бойында адамгершілік және тұрмыс негіздерін қалыптастыру, адамзаттыққа тәрбиелеу және олардың ақыл-ой, танымдық шығармашылық қабілетін анықтау басты міндет екендігі айтылған. Осы міндеттердің жауапкершілігі негізінен мектептегі сынып жетекшісіне жүктеледі. Сондықтан оқушы бойына адамгершілік, ізгілік, мейірімділік, ақыл-ой, танымдық сана-сезім қалыптастыратын салауатты тәрбие беру мазмұнын жаңаша құруды көздейді. Салауатты өмір зиянды әдеттермен үйлеспейді. Зиянды әдеттер көптеген аурушандықтың қауіптілік факторы болып саналады және балалар мен жасөспірімдердің денсаулық жағдайына кері әсер етеді.

Балалардың салауатты өмір салты көбінесе ата-аналарының тіршілігіне, өзі тәрбиеленіп отырған ортасына байланысты болып келеді. Балалар мен жасөспірімдердің салауатты өмір салтын қалыптастыруды, олардың белгілі жас-жыныс, ұжымдық ерекшеліктерін ескере отырып жүргізген тиімді.

Мектеп қабырғасындағы оқушыларды салауатты өмір салтына пәнаралық байланыс арқылы да жүзеге асырылады. Мысалы: Пәнаралық байланысты мынадай үш жүйе арқылы құрастыруға болады.

- Денсаулықты сақтау
- Денсаулықты қалыптастыру
- Жеке тұлғаны қалыптастыру

Денсаулықты сақтау – денсаулық, сымбаттылық және сергектік-адам баласының ежелгі заманнан бергі арманы. Адам әр уақытта ұзақ өмір сүргісі, бақытты болғысы және жастыққа тән күш-қуатын сақтағысы келеді. Бұл жүйе жаратылыстану пәні арқылы жүзеге асады. Денсаулықты қалыптастыру жүйесіне дене шынықтыру пәні жатады. Дене тәрбиесі сабағының міндеті – оқушылардың денсаулығын нығайту, өз бетінше қимыл-қозғалыс жаттығуларын орындап спорт түрлерімен шұғылдану. Жеке тұлғаны қалыптастыру жүйесіне гуманитарлық сабақтар жатады. Бұл-баланың рухани ой-өрісін, қасиетін жан-жақты дамытуға бағытталған. Денсаулығы жақсы бала оқыту процесінің барлық түрлеріне қуана араласады, әрдайым жайдары, өмірсүйгіш қалпынан таңбай, құрбыларымен де еркін араласып, ұстаздарына да жылы қабақ танытады. Бұл тұлғаның барлық қырының танылуының негізгі шарты. Демек, баланың бойында денсаулық мәдениетінің қалыптасуына басты мән беру керек. Бала кезінен денсаулықтың заңдылықтары мен қарапайым қағидаларын бойына сіңіріп өскен бала өскенде де осы бағыттағы ізденісін жалғастыратына сөзсіз. Оларды денсаулыққа деген жауапкершілік көзқарасты, дене мәдениетін қалыптастыру, әр сабақта осы жайларды еске салып отыру, оқытушының бағытталған жұмысы – балада өзге адамдармен қарым-қатынасты қалыптастыру, өз бетімен, өздігінен өмірлік процестерге жауап таба білу сияқты қасиеттерді қалыптастырады. Бала қоғамның ең жоғарғы құндылығы, одан жоғары тұрған ештеңе болмауы керек. Бала денсаулығын сақтау мектебіміздің негізгі принципі - әр баланың бойындағы өмір резервін, өмірге құштарлық пен бейімділікті бірте-бірте, өте сақтықпен оята білу. Ол құштарлық пен бейімділік, өмір резерві бала бойында дайын күйінде тұрған жоқ. Олар жаңа өсіп келе жатқан көшет тәріздес, тәрбие мен оқыту барысында пайда болады, қалыптасады, дамиды. Бала бойында рухани беріктікті нығайту үшін балаға сенімділікті, өзін бағалауды үйрету қажет. Бұл мақсаттарды іске асыру үшін оқушылар ең бастысы, адам өз денін сауықтырып, денсаулығын қалпына келтіре алады деген қағидаға сену керек. Осыны жүзеге асыра отырып, әр оқушының денсаулығын қалпына келтіріп, оны жақсарту түсуге арналған бағдарлама жасауға болады.

1. Сабақтан тыс уақытта сауықтыру шараларын жүргізу

2. Күнделікті таңертенгілік жаттығулар жасауға үйрету.

3. Сыныпта денсаулық сақтау шараларына арналған көрнекі құралдардың, стендтердің болуы. Оны жасауға ата-аналар мен балаларды қатыстыру қажет. Әр пән мұғалімі өз сабағында осы мәселелерді балаға терең жеткізіп отырса, онда нағыз жан-жақты дамыған болашақ жас ұрпақ тәрбиелеп шығарарымыз сөзсіз. Жас ұрпақтың спортты серік етіп, денсаулықтарын нығайта түсуі – бүгінгі күннің басты талабы.

Егер болашақ ұрпақтың денсаулығын ойласақ, парасаттылыққа, адамгершілікке, сауаттылыққа осындай сана арқылы тәрбиелеген озық ойлы үлгілерді қазіргі кездегі мектептегі оқу-тәрбие үрдісіне пайдалану өмірдің өзекті мәселесі болуы тиіс. Әр оқушының жан-жақты дамуына жағдай жасау- әр мектептің, әрбір ұстаздың, әрбір ата-ананың парызы деп білуге болады [5].

Салауатты өмір салты дегеніміз - әрбір жеке адамның өнімді еңбек етіп, тұрмыс құруы, бос уақытында дем ала білуі, қысқасы, адамның күнделікті дұрыс қалыптасқан өмір тіршілігі. Сонымен еліміздің кез-келген азаматысалауатты өмір сүру үшін парасатты, зерделі, білімді, салауатты болуы маңыздылық танытады. «Сіздердің табыстарыңыз-ата-аналарыңыздың табысы, туғандарыңыз мен туыстарыңыздың табысы, отбасыларыңыздың табысы, барлық отандастарыңыздың табысы, біздің Отанымыздың табысы».

«Он екі мүшең сау болса - жарлымын деме», - деп халқымыз денсаулықты адам өміріндегі орнын, тән сұлулығын, жан тазалығын еш нәрсемен айырбастауға, теңестіруге болмайтынын ұрпақтарына ескертіп отырған. Шәкәрім атамыз «адамның жақсы өмір сүруіне үш сапа негіз бола алады, олар барлығынан басым болатын – адал еңбек, мінсіз ақыл, таза жүрек», - деген еді. Көзге көрінбейтін нәзік сезімді, аса құнды қасиеттерді жүректен жүрекке жеткізу шебер тәлімгердің ғана қолынан келеді. Біздің тәрбие бастамамыздың негізі салауатты өмірге жас жеткіншектерді баулу, оны қалыптастыру.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Здоровье-2020 Лидерство в интересах здоровья и благополучия в Европе в XXI веке. ВОЗ. Проект 1. 2012.

2. Даниленко Г. М., Клыгина И.А. Школа как ядро системы формирования здорового образа жизни учащихся. Международная конференция «Профессиональное гигиеническое обучение. Формирование здорового образа жизни детей, подростков и молодежи». 15–17 мая 2006 г. Москва.

3. «Әдепті адам – әдемі адам»: балалар мен жасөспірімдер арасында қоғамға қайшы әрекеттердің алдын алу» бойынша әдістемелік. Әдістемелік ұсынымдар. – Нұр-Сұлтан: БІ. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2020.

4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. - Москва, 1998.

ӘОЖ 375.8

ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ САБАҒЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ МЕН ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Сыдыкова Назгуль Уалиахметовна

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Орал қаласы

Аннотация: В статье рассматривается методика развития речевых и мыслительных способностей учащихся младших классов. В новом содержании образования предусмотрена работа в направлении повышения интереса младших школьников к урокам литературы, повышения их уровня образованности, формирования навыков говорения и мышления. Подчеркивается, что в общении человека с другими особое место занимают речевые и мыслительные навыки. Дается понимание понятий «навык речи», «навык мышления», а также примеры из содержания программы «Литературное чтение» в начальном классе. Обосновано, что у младших школьников есть основа для понимания друг друга, наиболее распространенный тип речи и мышления. Описаны различные приемы, направленные на речь и мышление.

Ключевые слова: речевые навыки, навыки мышления, языковое образование, перцептивное значение, ассоциативное значение.

Бастауыш сынып оқушыларының ойлау мен сөйлеу дағдылары білім берудің барлық деңгейлерінде өз алдына дербес мәселе ретінде үнемі жетілдіруді, дамуды, меңгеруді қажет етеді. Ендеше «ойлау мен сөйлеу дағдылары» ұғымының әдіскер ғалымдардың теориялық талдаулардағы сипаттамаларын талдап көрейік.

Ойлау мен сөйлеу дағдыларын қалыптастыру сатыларын әдіскер ғалымдар әр түрлі жолдармен көрсетеді. Мәселен, бастауыш сыныпта тіл дамыту әдістемесінің негізін салған С.Рахметова ойлау сөйлеуден әлде қайда кең екенін, бақылау, байқау және басқа да әрекеттер кезінде ойлау күрделене

түсетінін және тілдің дамуының өзі ой дамуына жағдай жасайтынын көрсетті. Ғалымның пікірінен, баланың меңгерген жаңа сөздері шындықтағы мәнді білдіруге тиіс. Мұның өзі ойлау мен сөйлеуді қамтамасыз етеді [1]. Алайда оқушыда жаңа сөздер туралы ұғым қалыптаспаса ол сөздер жай ғана дәні жоқ қауыз сияқты бала ойында меңгеріледі. Демек, мұнда тіл қызмет атқарады, ал ой қызметсіз қалады. Оқушының ойлауын дамытуда ұғым маңызды рөл атқарады. Әдіскер ғалым «ұғымда шындықтағы заттар мен құбылыстардың жалпы және негізгі белгілері бейнеленеді. Бұл белгілер ұғымда жалпыланады, сондықтан кез келген ұғым – жалпылай алудың нәтижесі» - деп анықтама бере отырып, бастауыш сынып оқушысы жалпылау арқылы құбылыстардың сыртқы ұқсастықтарына мән береді. Мысалы, «жаңбыр», «үй», «қалам» ұғымдарын түсіндіргенде «жаңбыр жауды», «үйге кел», «қаламды ал» деп заттың сыртқы белгілерін келтіріп, ішкі белгілеріне мән берілмейді. Олай болса, заттың ішкі белгілерін анықтауда оқушылардың ойлауын дамыту қажеттілігі туындайды.

Г.И.Уәйісованың зерттеуінде: «сөз мағыналарының сырлары, оларды мағыналық реңктеріне сәйкес талғап қолдану шеберлігін адам бірте-бірте меңгереді. Сондықтан оқушыларға өз беттерімен іздену дағдысын қалыптастырудың маңызы зор. Оқушыларды сөздіктермен жұмыс істей білуге ерте бастан баулу – оларға лексикалық ұғымдар мен дағдыларды жақсы меңгертудің кепілі болып табылады, - деп көрсетті [2]. Ғалымның пікірінен, лексикалық дағдылар мен ұғымдарды қалыптастыруда оқушылардың сөздік қорын байыту, көп мағыналы сөздер туралы хабар беру, тұрақты тіркестердің дұрыс қолдану сияқты бағыттарын көруге болады. Біз ғалымның құнды пікірін оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда басшылыққа алу қажет деп санаймыз.

А.Е.Жұмабаева қазақ тілі сабақтарында синтаксис материалдарын оқыту барысында бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын дамыту жолдарын анықтап, оны жүйелі түрде қарастырып, логикалық ойлау операцияларын қалыптастыру жолдарын төмендегідей:

- заттардың, сөздердің қасиеттерін сипаттау;
- берілген қасиеттерге сай заттарды тану;
- заттардың, сөздердің ұқсас және өзгеше қасиеттерін анықтау;
- заттардың мәнді қасиеттерін белгілеу;
- заттарды, сөздерді өзара салыстыра білуге үйрету;
- заттарды, сөздерді топтау;
- оқиғаның тізбектілігін анықтау;
- қарама-қарсы құбылыстар жайлы пайымдау;

- әр түрлі ұғымдарға анықтама беру», - деп тізбектеді. Бұл пікір бойынша, логикалық амал-тәсілдерді қолдану бастауыш сынып оқушыларының теориялық ойлауын дамытуға негіз болатыны сөзсіз [3].

Бастауыш сынып оқушысы 1-сыныпта сөйлеммен танысу үстінде логикалық амал-тәсілдерді (талдау, жинақтау, салыстыру, жалпылау, нақтылау) қолданса; 2-сыныпта мәтіндегі сөйлемдерді талдап, білімін тәжірибеде қолданады; 3-сыныпта өз пікірінің дұрыстығын дәлелдей алады; 4-сыныпта «тұжырымға сүйен», «пайымда», «ұғымдар байланысын анықта» сияқты сөздер пайдаланады. Яғни, бастауыш сынып оқушыларының ойлау дағдысын дамыту ерте кезден бастау алғаны жөн деп санаймыз.

Адам баласы үшін басты фактор – сөйлеу. М.Жұмабаев: «Сөйлеу жеке адамдардың арасындағы өзара түсінуді реттестіру үшін, пікір алысу үшін қызмет етеді. Сөйлеу процесі арқылы адам өзінің білімін, практикалық тәжірибесін байытып қана қоймай, сонымен қатар, ғасырлар бойы жинақтаған қоғамдық тәжірибені меңгеруге де мүмкіндік алады. Ойдың тілі – сөз. Біз сөз арқылы ғана неше түрлі ойымызды сыртқа білдіре аламыз» [4], - деп сөйлеудің қызметіне сипаттама береді. Адам қарым-қатынас жасайды, өзінің өмірлік мұқтаждарын өтеуге байланысты біреумен пікір алмасады. Бұл үшін осы ұлттық тілдің грамматикалық ережелеріне сәйкес фразалар қолданылады. Адам санасының дамуында дыбыс тілінің пайда болуы үлкен маңызға ие болды. Сөйлеу нәтижесінде адам ағзасының анатомиялық өзгерістеріне және дыбыстың артикуляциясына қабілетті сөйлеу аппараты құрылды. Осының арқасында адам тек жекелеген дыбыстарды ғана емес, сонымен қатар, әртүрлі дыбыстық тіркесімдерді, тиісті маңызы бар сөздерді айтуға қабілетті. Барлық анықтамаларды жинақтай келгенде, «сөйлеу дегеніміз – адамдардың тіл арқылы басқа адамдармен қарым-қатынас жасау әрекеті. Әңгіме өз пікірін тіл арқылы басқа біреуге беру туралы болып отыр. Сөйлеу – қарым-қатынас барысында белгілі бір тілді қолдану, әр адамның жеке ерекшеліктерін сипаттайтын ең жоғарғы психикалық қызметі: қабылдау, ес, ойлау т.б. нәтижесі сөйлеу қызметі барысында нақтыланады. Ана тілінде сөйлеу үшін алдымен ойлау керек. Өйткені, объектілік шындық, яғни табиғат құбылыстары туралы ұғым сөз арқылы, пайымдау сөйлеу арқылы тілмен жеткізіледі. Лингвистика ғылымында сөйлеу тіл ұғымымен байланысты салыстырыла қарастырылады. Сөйлеу – тіл біріктерінің тізбегі. Яғни, тіл заңдылығына сәйкес тілдік материалдар арқылы ойдың, сезім-тілектің, көңіл-күйдің нақты мазмұнына орай қатысым әрекетінің нәтижесі. Сөйлеу – тілге жеке-дара ұғым ретінде қарсы қойылмайды, қайта ол тіл ұғымының жүзеге асу көрінісі ретінде немесе тікелей асқан нәтижесі ретінде қарастырылады. Адам сөйлеу үдерісінде таныған, игерген, қабылданған білімін, тәжірибесін жарыққа шығарады. Тіл – басқа адамдарға ой жеткізудің құралы, сөйлеу – ойлау үдерісімен тығыз байланысты. Сөйлеу тәсілі – жазбаша және ауызша түрде орындалатын сыртқы сөйлеу процесі. Тіл іштей және сырттай сөйлеу, олардың бір-біріне әсері, тіл механизмі, ауызша

және жазбаша қарым-қатынас ерекшеліктері, жеке тұлғаның тілін меңгеру мүмкіндіктері, тіл мен ойлаудың байланысы. Пікірлесудің қандай түрі болса да сөйлеу формалары (ауызша және жазбаша) арқылы жүзеге асып отырады. Сөйлеу – қарым-қатынаспен байланысты іске асырылады. Мысалы, сөйлеуші де, тыңдаушы да тіл арқылы қатысым жасайды. Бірақ, олардың әрқайсысы тілді әртүрлі жолмен қолданады. Сөйлеу белгілі бір ойға негізделеді, әуелі сөйлеушінің түсінігінде белгілі бір ой туады да, ол сол ойды басқаларға жеткізу үшін тілдік құралдарды пайдаланады. Сөйтіп, сөйлеу үдерісінде сөздің мазмұны алдын-ала берілген, сол мазмұнды сөйлеуші тілдік құралдар арқылы өзгелерге жеткізеді.

Ф.Оразбаева өз еңбегінде сөйлеуді сөйлесім деп береді де, оны былайша түсіндіреді: «сөйлесім» «сөйлеу» түбірі арқылы жасалады, бұл сөйлеу процесі тек адамзат үшін ғана тән екенін көрсетеді. Тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыру үшін не жасалғаны және оған жауап беру, яғни істің жалпы орындалуы – басты шарт. Дидактикалық материалдың мазмұны оқушы үшін маңызды болып, оның тұрақты қызығушылығын туғызуы керек; оқушының шамасына лайық ұйымдастырылуы және сөйлесім «әрекеттері жүйесін сол тапсырмат аясында аяқтайтындай сипатта болуы тиіс; тапсырмалардың күрделілігі оқушының сөйлеу дағдылары деңгейіне сай келуі шарт; қатысымдық тапсырманың мазмұны нақты іріктелген материалдарға негізделуі қажет; оқушының белсенділігіне ықпал ететіндей мүмкіндікте болуы тиіс; сөйлесім әрекетіне қажеттік тудыру, сөйлеуге мәжбүрлеу, тілдесімге ынталандыру мүмкіндіктеріне ие болуы қажет. Осы пікірлерді жинақтай келгенде оқу әрекетінің нәтижелілігін арттыратын, бастауыш сынып оқушыларына қазақ тілін оқытатын мәселелерін: тілдік жағдаят ұйымдастыру арқылы қазақ тілі сабағында оқушылардың қоғамдық ортада еркін формадағы тілді қатынасқа түсуіне, әлеуметтік ортаға енуіне ықпал ету; оқушыларға сауатты тілдік қатынас жасауды ынталандыра үйрету барысында білімін, бейімін, дағдысын қалыптастырып, табиғи жағдайда оларды қолдануды меңгерту деп пайымдалды, оқушының қатысымдық әрекет жасауына ынтасын қалыптастырады [5].

Бастауыш мектеп оқулықтарындағы тапсырмалар оқушылардың ойлау мен сөйлеу дағдыларын дамытуда үлкен маңызға ие. Шынында да, осы тапсырмаларды орындау кезінде оқушылардың қоршаған орта туралы тұтас бейнесі қалыптасады. Алайда, осы тұста *«Әдебиеттік оқу пәнінде оқушылардың ойлау мен сөйлеу дағдыларын жаңартылған білім мазмұнында жүзеге асырудың мүмкіндіктері қандай?»* деген сұрақтың қойылуы заңды. Мысалы, 4-сыныпқа арналған «Әдебиеттік оқу» оқулығының мазмұндық құрылымын қарастырсақ ғылымның әдеби-теориялық ұғымдары, ғылыми танымдық шығармалары оқушыға ұсынылып, шығармашылық, танымдық, практикалық тапсырмалар ретінде көрініс тауып, шығарманың жалаң оқылмауына көңіл бөлінген. Базалық мазмұнын құруда ауыз әдебиет үлгілері, ақын-жазушылардың шығармалары, олар туралы мәлімет, мәтінмен жұмыс, автор ретінде көзқарас білдіру, шығармашылық жұмыс, оқиғаны талдау, салыстыру, ақпаратпен жұмыс жасау, оқу дағдысын қалыптастыруға арналған тапсырмалар берілген. Ортақ тақырыптардың мазмұны аясында оқу мақсатын жүзеге асыруда өзге де шығармаларды, мәтіндерді, танымдық тапсырмаларды қолдана алады. Сұрыпталған материалдар ортақ тақырыптарға сай құрылған және тұтастай білім алуға мүмкіндік береді. Мысалы, «Құндылықтар» бөлімінде топтастырылған шығармаларды оқи отырып, оқушылар ата-баба тәрбиесі, адами асыл қасиеттерді, ұлттық құндылықтар туралы біледі, одан әрі құндылыққа негізделген мәтіндерді талдау арқылы осы бөлімнен алған білімін қорытындылайды. Оқулықтың әрбір ортақ тақырыбынан осындай бірізділікті байқауға болады. Сондай-ақ, оқулықтағы тапсырмалар қазақ тілі, дүниетану, музыка пәндерімен тығыз байланыста құрастырылған. Мысалы, 1-бөлім, 6-сабақ: Туған жердің таулары, 1,3-тапсырмаларды орындауда қазақ тілі және дүниетанумен оқытудағы байланысы бойынша талдайық. Көркем әдебиет тіл арқылы жасалады. Тапсырмада ойшыл ақын кез-келген таудың өзіндік тарихы, басынан өткен оқиғасы бар екенін меңзеп отыр. Өйткені әрбір сөздің түп төркінін, мән-мағынасын, бейнелі ойын, қолданылар орнын терең түсінбейінше көркем шығарманың табиғатын тану мүмкін емес, демек әдебиет сабағын қазақ тілі, дүниетану пәнімен байланыстыра оқытудың үлкен мәні бар екендігі көрінеді. Сонымен қатар, музыка пәнінен өткен Н.Әлімқұловтың сөзіне жазылған Н.Тілендиевтің «Алатау» әнін тыңдатып, бес жолды өлең құрастыру тапсырылады. Осындай тапсырмаларды орындау барысында пәнаралық, пәнішілік байланыс орын алады. Тақырыпты меңгеруде қазақ тілі, дүниетану, музыка пәндерінен алған білімдерін ұсынылған тапсырмаларды шешуде қолдана алды. Оқушы әдебиеттік оқу пәнінің құрылымдық сипатының сабақтастық жүйесін жақсы түсінсе, әдеби көркем шығармалардың идеялық мазмұны, ерекшеліктері туралы толық дерек алады. Және ондағы оқиғалар, ой-пікірлер, тарихи жағдайлардың өзара сабақтас, тәуелді екенін терең түсінеді.

Бастауыш сынып оқушыларының әдебиеттік оқу бағдарламасындағы оқу мақсатына жетуі сөйлеу, ойлау дағдыларының дамуына мүмкіндік береді. Оқушылар білім мазмұнын игеруде танымдық қызығушылығы мен белсенділігін арттыруға байланысты берілген жаттығулар жүйесі мұғалімнің бағыт-бағдар беріп отыруы арқылы оқушының өз бетімен орындайтын танымдық қызметіне негізделеді. Бастауыш сынып оқушыларының ойлау мен сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда мәтіннің алатын маңызы зор. Мәтін – әдебиетті оқыту барысында негізгі оқыту нысаны.

А.Айғабылов «мәтін дегеніміз - бір тақырыпқа енетін мағыналық тұтастығы бар бірнеше сөйлемнің жиынтығы. Ол тақырып мазмұнына қарай ұзақ та, қысқа болуы мүмкін» деген пікір білдіреді [6].

Мұғалім мәтінді түсінікті, қарапайым тілмен түсіндіре отырып, балаға қоғамдық көзқарас қалыптастыруға тиіс. Ол мына сатылардан тұратын нұсқау түрінде болуы тиіс: біріншісі – мәтінді оқу, соның нақты мазмұнын түсініп, шығарманың тақырыбын игеру, бұл мәтінді оқудан туатын алғашқы жинақтау болмақ; екіншісі – сол шығарманың түрімен таныстыру, бұл танымның ғылыми сатысы. Оны шығарма идеясын және мәтінмен жұмыс жүргізу талқылау арқылы жинақтаймыз; үшінші саты – жинақтау кезінде бала сол мәтінді оқудан алған білімі мен әсерін байытады; төртінші саты - жүйелі түрде жаттығу арқылы іске асырылады. Ол тез оқуға, оқығанын ауызша айтуға, әсерлі дауыс арқылы жазып үйренуге, есте сақтау қабілетін дамытуға негізделеді. Осы төрт түрлі қасиетті баланың бойына дарытқанда ғана білімі баянды болмақ. Жүйелі жүргізілген белгілі бір мақсаттағы жаттығулар білімді дағдыға айналдырады. Осыдан барып бірнеше жаттығулардың нәтижесінен ол ұмтылмастай қалыптасады.

Олай болса, бастауыш сынып оқушыларының ойлау мен сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың әдістемелік жүйесін құраушы келесі компоненті - *дәстүрлі және инновациялық әдіс-тәсілдер*. Әр әдіс-тәсілді тілдік дағдыларды ескере отырып топтастырдық.

Оқытудың бұл әдістері мен тәсілдері оқушылардың ойлау мен сөйлеу дағдысы мен икемділіктерін, пәндік ұғымдарды меңгеруі мен жан-жақты дамуын, ойдың беріктігі мен қабілетін арттырады.

Ендеше, әдебиеттік оқу пәнінде берілген мәтіндермен жұмыс жасауда ойлау мен сөйлеу дағдысын қалыптастырудың ұтымды әдістері ретінде «Сөйлемдер» стратегиясы», «Мәтінді қайта жетілдір», «Салыстыр және қарама-қарсы қой» және т.б. қарастырамыз.

«Сөйлемдер» стратегиясы мәтінмен жұмыс жасауда қолданады, яғни оқушыларға мәтінді бірнеше бөлікке бөліп беріп, ондағы бөліктерді дұрыс реттілікпен орналастыруды сұраймыз. Ескеретін нәрсе: егер оқушылардың әлеуеті жоғары болатын болса, мәтінмен жұмыс барысында сол мәтінге жатпайтын өзге мәтіннің бір бөлігін араластырып беруге болады, бірақ оқушыларға артық сөз немесе артық мәтіннің бөлігі бар екенін ескереді.

«Салыстыр және қарама-қарсы қой» әдісі. Мәтіндердің бір-біріне қаншалықты ұқсас екенін бағалау мүмкіндігін қарастыруда салыстыру әдісінің орны ерекше. «Салыстыр және қарама-қарсы қой» әдісін қолдану арқылы оқушыға екі мәтін беріп, қандай ұқсастықтары мен айырмашылықтарды байқағандарын сұраймыз.

«Ұқсастық пен айырмашылық» әдісі. Оқушыларға мынадай сұрақтар қойылады: Бұл мәтіндердің ұқсастығы неде? Қай мәтінді түсіну оңай: бірінші автордың тырна туралы сипаттағаны ма, әлде екінші автордың тырна туралы айтқаны ма?

Қорыта келгенде, әдебиеттік оқу пәні мазмұнын меңгертуде басты міндеттердің бірі болып саналатын оқушылардың сөйлеу дағдыларын (айтылым, оқылым, тыңдалым, жазылым) қалыптастырудың өзіндік ғылыми ерекшеліктері, әдістемелік үйрету заңдылықтары, ұстанатын қағидаттары бар. Қазақ тілі сабағында оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың лингвистикалық, психологиялық, педагогикалық негіздері мен заңдылықтарын, әдістемелік ұстанымдарын басшылыққа алуымыз керектігі анықталды. Әдебиеттік оқу сабағында оқушылардың сөйлеу дағдыларын – айтылым, оқылым, тыңдалым, жазылымды дамыту үдерісінің нәтижелі болуы бастауыш сынып мұғалімінің әдіс-тәсілдерді тиімді әрі шебер қолдануына байланысты болмақ. Оқушылардың сөйлеу дағдыларын дамытуға берілетін мәтін мазмұнына да тікелей қатысты. Егер мәтін мазмұны оқушылардың танымдық, қатысымдық қызығушылығын тудырып, сезіміне әсер етер болса, оқушылардың мәтінді меңгерудегі сөйлеу әрекеттері жеңіл жүреді. Сондай-ақ, мәтін мазмұнының тәрбиелік мәні де ескеріледі. Әр мәтіннен оқушылар бірнеше жаңа сөз үйреніп, оны өз сөздерінде қолдана отырып, мәтіндегі негізгі ойды тауып қана қоймай, білімді тәрбиелік, тағылымдық, танымдық тұрғыдан меңгеру көзделеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Рахметова С. Бастауыш мектеп оқушыларының тілін дамытудың ғылыми - әдістемелік негіздері (ауызша және жазбаша тіл дамыту): пед. ғыл. док. дис. – Алматы, 1994.
2. Уәйісова Г.И. Қазақ мектептеріндегі ана тілінің лексикасын оқыту әдістемесі: пед. ғыл. канд. ... дис.: 13.00.02. - Алматы, 1993. - 248 б.
3. Жұмабаева Ә.Е. Бастауыш мектепте қазақ тілі синтаксисін дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: пед. ғыл. док. ... дис.: 13.00.02. – Алматы, 2003.
4. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992.
5. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынаспен қатысым әдісінің ғылыми-теориялық негіздері. Алматы, 1996.

МЕКТЕПТЕГІ ЛИРИКАНЫ ОҚИТУДА ОҚЫРМАН ҚАБЫЛДАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДЕБИ НЕГІЗДЕРІ

*Тәшімбаева Сақыпжамал Жаянқызы,
Аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.*

Аннотация: В данной статье дается определение лирике, лирическому герою, рассматривая мнение С. Макпыровича о том, что лирика-один из различных жанров художественной литературы. Несмотря на сложность преподавания лирики, методику преподавания, правила правильного чтения лирических произведений, правила правильного чтения лирических произведений; важность паузы при чтении лирического произведения и ее виды. Анализ лирического произведения Ерлана Жуниса «Мое имя-независимость», проводимый в 6 классе, с помощью семантической карты показывает, как можно определить, что воспринял или задумал ученик, определив проблему, которую он поднимает в каждой строфе произведения, предоставив ему краткую аннотацию, найдя успех поэта и проанализировав поэтический язык. Один из видов лирики предполагает, что в процессе обучения поэме методология К. Битибаевой была бы эффективной для организации в процессе разделения на группы, а также что поэма И. Жансугурова «Кулагер» раскрывается под одним углом, с помощью метода INSERT.

Ключевые слова: литература, преподавание, методика, новые технологии, лирика.

С.Макпырұлының айтуынша, лирика дегеніміз көркем әдебиеттің сыр-сипаты жағынан өзгеше жанрлардың бірі [1]. Неге десек, лирикада кейіпкердің көңіл-күйі, жан дүниесі ашылады. Сондай-ақ, адамның, кейіпкердің сезімінің серпілісі, қуаныш-қайғысы да лирикада беріледі. Лирикалық туындының бас кейіпкері - ақынның өзі екен. Әдетте, лирикалық кейіпкер деп аталады. Шығарманың лирикалық кейіпкері – өзінің туған жерін, туған елін сүйетін, елінің ажырамас бір бөлігі деп есептейтін тұлға [1, 231] екен. Лирика бізге дейін замандадан бері қарай келе жатқан жанр, сондай-ақ, әлі күнге өзінің қызметін сол күйінде орындап келе жатыр. Қазіргі күні лириканың поэма, соннет, баллада, эпиграмма, элегия, ода, арнау сияқты түрлері қалыптасты. Әсіресе, лириканы оқыту күрделі екендігі көрінеді. Оның себебі, адамдардың барлығы да бірдей нәзік сезімдерді сезіне бермейтіндігінде. Десек те, лирикалық шығарма өмірге деген көзқарас, жақсылық-жамандық жайындағы, адамдар қарым-қатынасы жайында көп мағлұмат береді. Сонымен қатар, нәліктен лирикалық шығармалар жанымызға жақын десек, «өлеңді оқи отырып, оның сағынышын өз сағынышымыздай қабылдаймыз, ақынмен қосылып іштей бізде тебіреніп, толғанамыз. Лирикалық өлеңнің күші де осындай әсерлігінде, сезіміне от тастап, оятататын сиқырлылығында, шынайылығы мен суреттілігінде» [1, 231], - дейді зерттеуші. Шынымен-ақ, лирикалық шығарманың осындай қасиеттерін оқырманға қалай жеткіземіз?

Зерттеуші Қанипа Бітібаеваның айтуынша, «Мұғалімге оқушыларды лирикалық шығармаларға қарағанда, прозалық шығармаларға қызықтырған әлдеқайда жеңіл екенін айтады. Лирикалық шығармаларда ақынның өз ойы, өз сезімі, өз күйін тікелей кейіптеу арқылы жеткізсе, лириканың сол өзіндік қасиеттерін түсіну үшін, баланың да ақынжанды жүрегі, нәзік сезімі, ұшқыр ойы да болуы керек» [2], - екенін айтады. Сондай-ақ, 5-8 сыныптарда лирикалық шығармаларды өтпес бұрын, сабақ басында көңілді, назды музыкаларды, тақырыпқа қатысты әнді, күйді қосып қоюды ұсынады, оның себебі оқушыларды сабаққа әзірлеумен қатар, көңіл күйін, сезімін тебіренетеді екен. Сонымен қатар, зерттеуші назарымызды лирикалық шығармаларды оқыту кезінде мынадай мәселелерге назар аудару керектігін айтады:

- «а) Лирика туралы бастапқы әдеби-теориялық мағлұматты тереңдете беру;
- ә) Өлеңді үйге алдын-ала оқып, танысуға беру. Үйге бергенде мынадай үлестерме қағаз берсе болады:
 - Өлеңді кемінде 2-3 реттен оқып шық. Түсінбеген, таныс емес сөздер болса, оқулықтан қара немесе белгілеп қой.
 - Мәнермен оқуға дайындалып кел.
 - Өлеңнің қандай көңіл-күймен жазылғанын аңғар.
- б) Мұғалім ең алдымен оқушылармен жеке жұмыс жасауы міндетті. Одан соң барып, шығарманың поэтикалық тіліне тоқталып, құрылымына, тақырыбына, идеясына, сюжетіне назар аударады. Лириканы оқытудағы басты мақсат – оқушылардың поэзиясын тілін түсініп, не айтылып жаканын бірден түсінуге үйрету болып табылады.
- в) Лирикалық шығарманы әуенмен, сазбен, мәнерлі оқуға, жаттауға ерекше көңіл бөлу.
- г) Шығармадағы ақынның көңіл-күйін, сезімін бағдарлап, оқушылардың не сезінгеніне назар аудару.

д) Шығармамен байланыстырып, өнердің өзге де түрлерін бірге қарастыру.
 ж) Шығармаға байланысты көңіл-күй ауанын орнату.
 з) Оқушылардың белсенділігін арттырып, шабыттарын ояту мақсатында түрлі шығармашылық әдіс-тәсілдерін пайдалану.

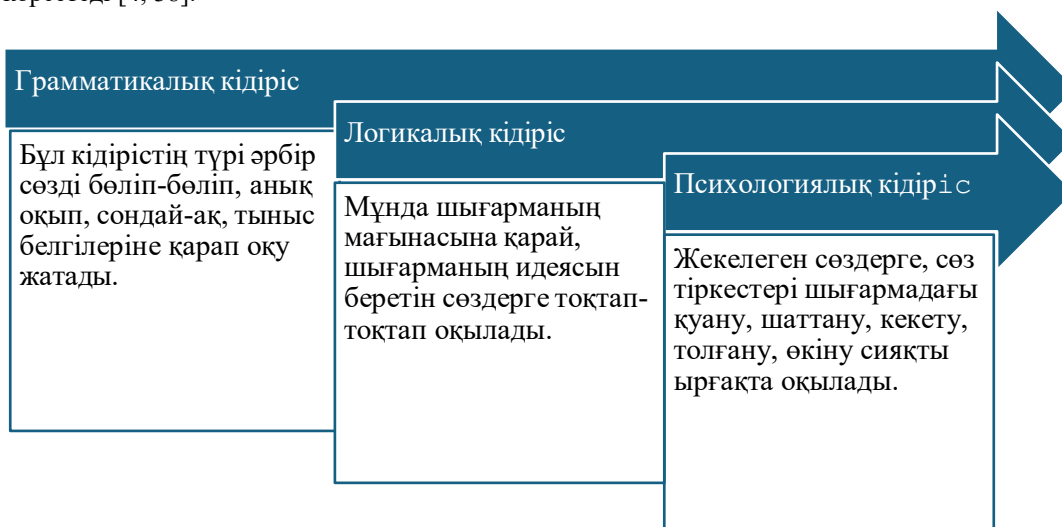
и) Сабақты түрлендіруге тырысу» [2, 138-139]. Осы орайда өлеңді мәнерлеп оқудың талаптарына тоқталып өтсек. «Өлеңді оқығанда мына жайларды есте қатаң сақтау керек:

1. Өлең жолдарындағы дыбыстардың ашық шығуын қатаң сақтауға мұқият болу.
2. Өлеңнің логикалық мағынасына зейін қою керек. ол логикалық екпін мен паузаға әсер етеді.
3. Өлең белгілі бір ритммен жазылады. Сондықтан, дұрыс оқуға көп жаттығу керек.
4. Өлең жолдарында кездесетін паузаны өзі дұрыс атндай білуі керек.

5. Өлең техникалық дайындықты талап етеді. Дем, дауыс, ой маңызды орын алады» [3]. Өлең тақырыбына байланысты кейде көтеріңкі, кейде нәзік леппен оқуды талап етеді. Әсіресе, патриоттық өлеңдер көтеріңкі дауыспен оқылады. Немесе кейбір ақындардың өлеңдері нәзік дауысты көтермейді, бұл да ақынның мінезін тануды көрсетеді. Сондай-ақ, зерттеуші Қ.Байтанасова лириканы оқытуда мына мәселелер ескерілуі керек деп есептейді:

- « - Алдымен, лирикалық шығарманы оқу кезінде эмоция мен көңіл-күй бірлігін қатаң сақтау керек.
- Лирикалық шығармаға деген өзіндік пікірі болуы керек:
- Өлеңнің әр шумақтарын бірлікте қарастырып, ақынның не айтқысы келгенін талдау;
- Лирикалық шығармада ақын қандай көркемдік құрал пайдаланғанын анықтау керек;
- Лирика мен ақынның егіз ұғым екендігі байқалуы керек» [4], - екен. Қ.Бітібаева еңбегінде

лириканы мәнерлеп оқытуға баса назар аударса, Қ.Байтанасова еңбегінде ақынның айтатын ойы түсіндірілуі керек дегенді айтады. Сонымен қатар, лириканы түсіну үшін зерттеуші пікірінше, лириканы қайталап оқып, басқа ақындардың соған ұқсас өлеңдерімен салыстыру керек екен. Сондай-ақ, зерттеуші лирикалық шығарманың оқылуында ұмытпайды. «Лириканы оқытудың өз заңдылығы бар. Оның интонациялық, синтаксистік, фонетикалық ерекшеліктері мәнерлеп оқу үстінде ашылады. Лириканы мәнерлеп оқу оқудың табиғатынан туындайды. Мәнерлеп оқудың өзіндік шарттары бар. Зерттеуші, бұның кідіріс деп аталатынын және оның грамматикалық, логикалық, психологиялық деген үш түрі болатынын көрсетеді [4, 38].

Зерттеушінің пікірінше, лириканың жеке компоненттері болып саналатын тақырып, идея, образ, композиция, сөз, шығарма тілі сынды ұғымдардың танылуы керек деп есептейді. Соның ішінде, Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңінің тақырыбы деп үстем тап дәуірлеген кезеңдегі өмір қарама-қайшылығы десе, идеясы сол кезеңдегі орта тап үстемдігінің күресі, заман келбетінің берілуі деп келтіреді. Оқушылар 6-сыныпта лирика, лирикалық образ терминдерімен танысады. Берілген шығарма Ерлан Жүністің "Менің атым - Тәуелсіздік" өлеңі. Бұл шығарманың жоғарыдағыдай, тақырыбы мен идеясын анықтасақ. Тақырыбы - тәуелсіздік, идеясы - алып қорғанның құлап, қанша жылдан бері мыңжылдықтар куәсі болған елдің, "тарихы басқа елдің" әнұраны қайта оралғанын айтады, халқымыздың ерлікті үйреткенін, ездік жайлы айтылмағанын анасының баласына айтқан сөздерінен көрінеді. Ақынның мені арқылы бүтін бір халықтың асқақ аңызы болған тәуелсіздік екенін айтады. Семантикалық карта толтыру арқылы әр шумақтың мазмұнын ашуға болады [5].

Шығарманың авторы, аты	Шумағы	Көтеретін мәселесі	Қысқаша аннотация	Ақын сәттілігі	Поэтикалық тіл
Е.Жүніс "Менің атым - Тәуелсіздік"	1	Халықтың тәуелсіздігін алуы.	Алып қорғанның құлауы - КСРО-ның құлауы.	Алты жасында ұққаны: халықтың тәуелсіздігін алуы.	8-12 буынды. 2-3 бунақты кезектес ұйқас. Эпитет пен теңеу қолданылған.
	2	Күннен туған Ұл жайлы аңыз	Анасының күннен туған Ұл жайлы аңызды айтып беруі.	Жесірлік мұңға қарамастан аңыздың ұнауы.	5-17 буынды 2-3 бунақты кезектес ұйқас. Эпитет, метафора, метонимия.
	3	Бодандық	Анасының бодандық жайлы айтпауы	Тарихтан дәріс оқитын анасы баласына бодандық, ездік жайлы айтпай, "сенің тарихың басқа" деуі.	9-18 буынды 2-3 бунақты ерікті ұйқас. Метонимия.
	4	Тәуелсіздік	Тәуелсіздік - менің тегім деуі.	Алты жасында алыптың қирағынын көріп, тәуелсіздікті көруі, оны ұлдарына дарытуы.	5-19 буынды 2-3 бунақты ерікті ұйқас. Эпитет, гипербола, метонимия.

Семантикалық карта арқылы әдебиеттің жекелеген компоненттерін толық қарастырдық деуге болады. Оқушылар тәуелсіздіктің оңай келмегенін, ата-бабалардың көптеген жылдар бойы аңсағанын, әрбір ана баласына "сенің тарихың басқа" деп өсіргенін көреді. Оқырман ретінде өлеңдегі айтылып жатқан ойларды түсінеді. Ақынның не жеткізгісі келгені туралы ойланады.

Лирикалық шығарманың бір түрі поэманы сабақты қалай оқытамыз деген сұрақ келеді. Поэманы оқытудың бір түрін Қанипа Бітібаева еңбегінде [2, 149] былай көрсетеді. І.Жансүгіровтың "Құлагер" поэмасын топқа бөліп, әр топқа тапсырма беру арқылы - поэманың көтерген проблемасын, тақырыбы мен идеясын оқушылардың өздері талқылауына береді. Жалпы сыныптық тапсырма:

1. Поэманы түгелдей оқып, мазмұнымен танысады.
2. Әр бөлімге қысқаша аннотация жазады.

Топ	Тапсырма
1-топ	Поэмадағы Көкше көріністерін С.Сейфуллиннің "Көкшетау" поэмасындағы Көкше көріністерімен салыстырады. Мақсат: Көкше көріністерін екі ақынның қалай суреттегініне назар аудару.
2-топ	Ақанның "Құлагер" өлеңін поэманың "Бай, бай, Құлагерім" бөлімі бойынша Ақанның Құлагерді жоқтау өлеңімен салыстырады. Мақсат: Ілияс Жансүгіров өз поэмасында Ақанның "Құлагер" өлеңін қалай пайдаланғаны туралы іздендіру.
3-топ	Абайдың "Аттың сыны" өлеңін поэмадағы "Құлагер" сынымен салыстыру. Мақсат: Екі ақынның ат сынын берудегі шеберлігін салыстыру.
4-топ	Поэма бөлімдері бойынша басты-басты оқиғаларын саралап, сюжеттік-композициялық жоспар жазу.

І.Жансүгіровтың "Құлагер" поэмасы қазақтың атакты серісі - Ақанның Құлагерден қалай айырылғанын жеткізеді. Ақаннан ала алмай жүрген кегін күнәсіз жануардан алу адамның соншалық төмендегіні көрсетеді. Ақынның төмендіктен, надандықтан сақтандырып тұрғанын оқушыларға түсіндіруіміз керек. Сондай-ақ, оқушыларға ой қалыптастыру мақсатында, іздену мақсатында мынадай семантикалық карта әдісін [5, 106] беруге болады:

Авторы, шығарма аты	Айырмашылықтары	Ұқсастықтар
І.Жансүгірова "Құлагер" поэмасы	1. Поэма 2. Адамның қызғанышы кесірінен жылқының опат болуы	1. Жылқы жайында
Ә.Кекілбаев "Бәйгеторы" повесі	1. Проза, повесть 2. Адамның көңілінің алып-ұшпалығы, қолында барын бағаламау.	2. Адамның небір күйі мен мінездері жайында

Немесе "INSERT" әдісін пайдаланып, пәмадан алған әсерін бақылау да талдаудың бір түрі [5, 113].

Білемін	Білдім	Мен үшін жаңалық	Білгім келеді
Ақан серінің Құлагер деген тұлпары оны жан серігі болғанын	Құлагердің қандай қастандықпен өлтірілгенін	Аттың сынын көзі қарақты адамның сынайтынын. Нағыз сынның адамы сыналаса, аттың қадірін төмендетеді.	Құлагердің қандай тұқымды ат екенін. Қазіргі күні сол тұқым жерімізде бар ма екендігі жайлы.

Қорытындыласақ, әдебиеттің ерекше жанры лириканы оқыту оқушыларды оқырман ретінде қалыптастырып, автордың ойын, сезімін түсіну болып табылады. Сол жолда түрлі әдістерді қолданып, талдау арқылы оқушы "автор-оқырман" деңгейіне жетеді. Мәнерлеп оқуда, талдау да оқушының оқырман ретінде өзіндік пікірінің қалыптасуына әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Нұрғали Р. Әдебиет теориясы. Нұсқаулық. Астана: Фолиант, 2003. - 344 бет
2. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. - Алматы: "Рауан", 1997. - 288 бет
3. Серкешбаева Г. Мәнерлеп оқу: Оқу құралы. Қарағанды: "Ақнұр" - 2018. - 184 бет
4. Байтанасова Қ., Айтуғанова С. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Оқу құралы. 2-басылым. - Астана: Фолиант, 2011. - 160 бет
5. Жоламанова Т. Көркем шығарманы талдау жолдары: оқу құралы. Қарағанды: "Ақнұр" баспасы, 2018. - 178 бет

УДК 373.3

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ДАЙЫНДАУ

Хабиева Дина Гарифоллиевна
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қаласы

Аннотация: В статье рассматривается готовность будущего учителя начальных классов к использованию образовательных ресурсов как частное проявление общей готовности к педагогической деятельности. Одним из важных аспектов можно назвать проблему признания образовательных ресурсов и их эффективного использования в подготовке будущего учителя начальных классов. В условиях рассмотрения активного применения новых технологий в системе высшего образования актуальны теоретические и прикладные исследования огромных возможностей образовательных ресурсов в обучении профессиональной деятельности. В статье отражены особенности работы с образовательными ресурсами при подготовке будущих учителей начальных классов в вузах.

Ключевые слова: будущие учителя начальных классов, образовательные ресурсы, готовность к профессиональной деятельности, индивидуализация обучения, формирование готовности.

Жоғары педагогикалық білім беру жүйесіндегі елеулі өзгерістер болашақ мамандарды кәсіби қызметке дайындауға үлкен міндеттер қойып отыр. Осыған байланысты болашақ бастауыш сынып мұғалімі дамуға, өзгеру мен жаңаруға дайын болуы қажет. Бастауыш мектепте оқытудың мазмұны, ақпараттандыру жағдайында оқытудың әдістері, формалары мен құралдарын жаңа сипатта оқушыларға жеткізе білу үшін, болашақ маманның жан-жақты дайын, жаңа дағдыларды меңгеруі міндетті болып саналады.

Білім беру ресурстары білім алушыларға жаңа білімді игеруге, дағдыларды дамытуға және шығармашылық ойлауды ынталандыруға көмектесетін білім беру процестерінде шешуші рөл атқарады. Олар сонымен қатар педагогтерге қызықты және тиімді сабақ әзірлемелерін жасауға көмектеседі. Білім беру ресурстарын білім алушылар да, мұғалімдер де білім беру процесін жақсарту және нығайту үшін пайдаланады. Білім беру ресурстарының түрлерін мыналар құрайды: оқулықтар мен оқу құралдары, онлайн курстар, мультимедиялық материалдар, веб-ресурстар, интерактивті оқу қосымшалары мен бағдарламалары, білім беру ойындары, арнайы құрал-жабдықтар, оларға зертханалық жабдықтар, белгілі бір пәндерді оқытуға қажетті техникалық құралдар мен жабдықтарды жатқызуға болады [1].

Жоғары оқу орнының қызметі болашақ педагогты кәсіби әрекетке мақсатты даярлаумен қоса педагогикалық шығармашылық қызметке әзір болуға дайындаумен тікелей астасып жатуы тиіс. Ол болашақ мұғалімнің жалпы мәдени, әдіснамалық, әдістемелік пәндерді меңгеру арқылы қамтамасыз етіледі. Мамандықты меңгеру барысында олардың ішкі ашылмаған мүмкіндіктері іске қосылып, жаңашыл педагог болуға қажетті таланттары, қабілеттері жетіледі.

Қазақстан Республикасының жоғары білім беру жүйесінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау мәселесі қазақстандық жоғары білім жүйесінің қалыптасу кезеңінен бері қолға алынып, жан-жақты қарастырылып келеді. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлаудың заман ағымына байланысты туындап отыратын мәселелерін уақытылы шешіп отыру аса маңызды және бастауыш мектепте білім беру, жалпы білім беру жүйесін уақыт талабына сай дамытып отыру ісінде аса қажетті болып табылады. Бұл қоғамның, әлеуметтік ортаның бастауыш сынып мұғалімін даярлауға педагогті даярлауды ізгілікті және ғылыми тұрғыдан жүргізу тұрғысынан қойылған талаптың орындалуы деп түсініледі.

Жоғары оқу орындарында болашақ бастауыш сынып мұғалімін даярлауда қол жеткен заманауи мүмкіндіктерді қолдануды теориялық тұрғыдан зерттеу және қолданудың әдістемелік жүйесін қалыптастыру жұмысы үздіксіз жүргізіліп келеді. Солардың маңызды қырларының бірі ретінде білім беру ресурстарын тану және ол ресурстың болашақ бастауыш сынып мұғалімін даярлауда тиімділікпен қолдану мәселесін атауға болады. Жоғары білім беру жүйесінде жаңа технологияларды белсенді қолдануды қарастыру жағдайында білім беру ресурстарының кәсіби іс-әрекетке баулудағы орасан мүмкіндіктерін теориялық және қолданбалы тұрғыдан зерттеу өзекті болып саналады. Өйткені қазіргі кезеңде болашақ педагогтерді кәсіби даярлаудың өзі ақпараттық және коммуникациялық технологияларды барынша мол және қарқынмен қолдануды, әлемдік білім ресурстарының қолжетімділігін белсенді қолдануды қажет етіп отыр. Білім беру ресурстары негізінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби іс-әрекетке даярлаудың теориялық негіздері мен әдістемелік жүйесін зерттеу нысаны ретінде қарастыруда, ең алдымен «білім беру ресурстары» ұғымына тоқталып, бұл ұғымның өзіндік мағыналық және мазмұндық ерекшеліктеріне талдау жасау қажет.

Педагогтардың кәсіби дайындығын дамыту мәселесіне арналған Л.М.Нәрікбаеваның жұмысында, болашақ педагог бірден кәсіби қабілеттілік деңгейге жете қоймайды, ол алдымен шеберлік, кәсібилік, құзырлылық сияқты сатылардан өтуі тиіс деген пікір білдіреді [2]. Болашақ педагогтар теориялық білім қорымен ЖОО қабырғасында қаруланады. Теориялық білімдер негізі - жалпы педагогика мазмұнын құрылымдаудан басталып, оқу пәнінің мазмұнын жобалау рәсімі, яғни мақсатын тұжырымдау, курстың құрылымы мен мазмұнын анықтау, білімгерлердің іс-әрекетін ұйғарым мен шектеулердің шегінде жоспарлау, бұлардың барлығы мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты, типтік бағдарлама, оқу және әдістемелік әдебиеттер секілді нормативтік құжаттармен реттеледі.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің алдында тұрған ең маңызды және өзекті міндеттердің қатарына, білім беруді ақпараттандырудың қазіргі кезеңіндегі білім беру ресурстарын таңдау шарттары қойылады:

- дайын білім беру ресурстарына талдау жасау;
- өзінің қарапайым білім беру ресурстарының тізімін құрастыра білу;
- болашақ кәсіби қызметінде қолдана білу.

Демек, болашақ бастауыш сынып мұғалімі өзінің кәсіби қызметіне дайын болу үшін заманауи білім берудің талаптарына жауап бере алатындай, сапалы оқытуды қамтамасыз ететін деңгейде дайындығы болуы қажет.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің дайындығы бойынша білім беру ресурстарын кәсіби қызметте пайдалану сандық білім беру ресурстары негізінде мұғалімнің типтік кәсіби педагогикалық мәселелерді шешу қабілетін анықтайтын тұлғалық қасиет барын пайдалана отырып, нақты шарттарды бағалау білу керек.

Т.В.Добудко мұғалімнің кәсіби дайындығын оны үш компоненттің қосындысы ретінде қарастырады: *операциялық-технологиялық*, біліктілік деңгейін сипаттайтын пәні бойынша педагогикалық іс-әрекеттің алгоритмдері; білім ауқымымен сипатталатын *ғылыми-теориялық*, кәсіби алгоритмдерді жүзеге асыру үшін қажет мұғалімнің іс-әрекеті; педагогикалық іс-әрекет субъектісі психикасының интеллектуалдық, мотивациялық және эмоционалды-еріктік салаларын көрсететін *психологиялық* қызметтің жеке табысының алғышарттары ретінде әрекет етеді және оны жүзеге асыру

барысында дамиды [3]. Осы пікірмен келісе отырып, болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби іс-әрекетінде білім беру ресурстарын пайдалануға дайындығының құрылымы келесі компоненттерді қамтиды: психологиялық, ғылыми-теориялық және операциялық-технологиялық.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби қызметке дайындығын дамыту үдерісінің мазмұнын жобалауда, С.Д.Каракозованың ұсынған тәсілін басшылыққа алуға болады. С.Д.Каракозова, білім беру ресурстарымен жұмыс жасай білетін болашақ мамандардың кәсіби-педагогикалық қызметке дайындық міндеттерін шешу шеңберінде жүзеге асырылуы тиіс деген пікірді ұстанады [4]. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің білім беру ресурстарын пайдалануға дайындығын төмендегідей жүйелеуге болады:

1. Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында белгіленген жалпы білім беру пәндерін, сонымен қатар, университет бекіткен пәндер мен элективті курстарды толық меңгеру.

2. Білім алушылар арнайы жұмыс түрлерін орындау.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің білім беру ресурстарын қолдануға дайындығын кәсіби қызметке мақсатты қадамдық үрдіс ретінде кезең-кезеңмен жүзеге асыруға болады:

- бірінші кезең – болашақ кәсіби қызметінде білім беру ресурстарын қолдану жөнінде түсініктерін қалыптастыру;

- екінші кезең – жалпы кәсіби білім мазмұны шеңберінде болашақ бастауыш сынып мұғалімінің мәселелерін шешуде тәжірибе жинақтау;

- үшінші кезең – болашақ кәсібіне қажетті әдістемелік пәндерді оқу барысында білім беру ресурстарымен жұмыс жасай білу дағдыларын қалыптастыру.

Болашақ мамандар оқу бағдарламаларында көрсетілген әдістемелік пәндерді игеру барысында білім беру ресурстарымен жұмыс жасауға дағдыланады. Жеке әдістемелердің оқу жоспарында білім беру ресурстарымен жұмыс жасау және оның классификациясы, білім беру ресурстарын бастауыш сыныпта математиканы (қазақ тілі, әдебиеттік оқу, дүниетану, жаратылыстану т.б.) оқыту әдістемесінде қолдану жолдарын меңгертуге болады. Студенттер оқытушымен бірлесе отырып, білім беру ресурстарынан құралған портфолио жинақтай алады, олар: сабақ жоспарлары, интерактивті сызбалар, слайдтар, электронды плакаттар, анимациялық үзінділер, аудио және бейне жазбалар, моделдер т.б. Аталған ресурстардың әдістемелік нұсқаулығы – қолдану мақсаты, дидактикалық мүмкіндіктері, қолданатын жері, бағдарламалық және техникалық мүмкіндіктерін студенттер білуі тиіс.

Кәсіби қызметіне дайындығы жоғары білім алушылар білім беру ресурстарының дидактикалық, дамытушылық мүмкіндіктерін ажырата алады, сабақтың мақсатына қарай әртүрлі білім беру ресурстарын таңдай алады және ол оқу үрдісінің жоғары нәтижеге жетуіне негіз болатын сезінеді.

«Педагог» кәсіптік стандартында көрсетілген құзыреттер мен оны бағалаудың критерийлері мен индикаторлары – заманауи қазақстандық педагогтердің болмысын танытатын жаңа тұрғыдан алынған кәсіби талаптардың жүйесі.

Кәсіби білім - болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің білім берудегі және мәдениет құндылықтары жүйесіндегі, оқыту теориясы мен тәрбие саласындағы сапалы педагогикалық тәсілдерді білуі, түсінуі, қолдана алуы. Ал бастауыш сынып оқушыларына білім беру процесінде педагогтердің өз оқушыларының жас және тұлғалық, әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін түсініп, оқыту пәндерінің мазмұны мен әдістемесін меңгеруі маңызды. Бұл ретте болашақ бастауыш сынып мұғалімі бастауыш мектеп пәндерінің бағдарламасынан бастап, оқулығын, оқу құралдарын, барлық білім беру ресурстарын танып-білуге ұмтылуы тиіс.

Аталған «Педагог» кәсіптік стандартында төмендегі құзыреттер берілген:

1. Кәсіби құндылықтар: Өзінің кәсіби қызметін құрмет пен жауапкершілік, адалдық пен әділеттілік негізінде орындайды.

2. Кәсіби білім: Білім беру, мәдени құндылықтар және оқыту теориясы саласындағы стратегиялық құжаттарды білу негізінде сапалы оқытудың педагогикалық тәсілдерін түсінеді.

3. Оқыту практикасы/оқыту және тәрбиелеу. Оқу процесін жоспарлайды, барлық білім алушылар/тәрбиеленушілер үшін қауіпсіз, қолайлы орта ұйымдастырады және оқыту мен тәрбиелеу мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

4. Кәсіби даму: Өзінің кәсіби өсуін басқарады және тиімді педагогикалық қызмет үшін құзыреттерді дамытады.

Ал осы құзыреттердің қалыптасуын танытатын критерийлер ретінде келесілер көрсетілген:

- Педагог мамандығына адалдық.

- Азаматтық.

- Кәсіби әдепті сақтау.

- Жауапкершілік.

- Белсенділік.

- Білім алушылардың/ тәрбиеленушілердің жеке ерекшеліктерін білім беруде, оқыту мен тәрбиелеуде ескеру.

- Пәнді, оны оқыту әдістемесін және білім алушыларды/ тәрбиеленушілерді бағалау құралдарын білу.

- Оқыту процесін жоспарлау/оқыту және тәрбиелеу.
- Қауіпсіз, қолайлы оқыту және дамыту ортасын құру.
- Оқыту және тәрбиелеу процесін іске асыру.
- Білім алушылардың/тәрбиеленушілердің оқу жетістіктерін бағалау.
- Оқыту және тәрбиелеу процесіндегі ынтымақтастық.
- Өзінің және әріптестерінің тәжірибесіне рефлексия жасайды.
- Өзін-өзі дамыту сапасын басқару және көшбасшылыққа ұмтылу [5].

Ж.А.Адиқенова өзінің болашақ бастауыш сынып мұғалімін кәсіби іс-әрекетке даярлау туралы мақаласында бұл процестің маңыздылығын және сапалы даярлаудың бірнеше қырын атап көрсетеді. Атап айтатын болсақ, автор:

- ең алдымен, кәсіби-педагогикалық іс-әрекеттің қалыптасу деңгейінің түбегейлі мәнін көрсете отырып, мұғалімдердің кәсіби дайындығы жүйесін реформалаудың өзара байланысты процестері мен олардың жоғары оқу орнындағы дайындығына деген талаптардың өсуіне тәуелділігі себеп болғандығын атап көрсетеді;

- екіншіден, мұғалімнің түрлі оқу-тәрбиелік жағдайлардағы педагогикалық іс-әрекеттің ерекшеліктерін түсінуі және білім берудің тиімділігін анықтайтын себеп-салдарлық байланыстың жалпы заңдылықтарын түсінетін болуы және сол арқылы белсенді шығармашылық жеке тұлғасының рөлінің өсетінін атап көрсетеді;

- үшіншіден, автордың айтуынша, мұғалімнің кәсіби жетілуі, оның кәсіби білім деңгейінің, тәжірибесі мен жеке-дара қабілетінің, өз бетімен білім алуға және өзін өзі жетілдіруге, өз ісіне шығармашылықпен және жауапкершілікпен қарауға деген уәждемелік ұмтылысының негізінде өсе алады;

- төртіншіден, жаңа педагогикалық ұғымдар мен түсініктерді кәсіби іс-әрекетінде қолдану, олардың мәнін анықтау, ол жаңа ұғымдар мен түсініктерді педагогикада бұрыннан белгілі басқа ұғым, түсініктермен байланысын айқындай отырып, бастауыш сынып мұғалімі жаңа педагогикалық түсініктеме аппаратын жетілдіруі маңызды болып келеді;

- бесіншіден, болашақ мұғалімдерді кәсіби-педагогикалық іс-әрекетке даярлауды осы мақсатқа бағытталған арнаулы дидактикалық жүйе негізінде құру қажет болып табылады [6].

білім беру ресурстары негізінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби іс-әрекетке даярлау процесі заманауи құрал-жабдықтар мен қолда бар мүмкіндіктерді оңтайлы қолдануды қажет етеді. Сол арқылы болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілігін қалыптастырады. Бұл құзыреттілік заманауи педагогтік біліктіліктің маңызды құраушысы болып табылатыны белгілі. Ғалымдардың айтуынша, білім беру орындарында өзінің кәсіби іс-әрекетін атқаруында білім беру саласына кеңінен енгізіліп отырған компьютерлік технологиялардың есебінен болашақ педагогтердің мұғалімдердің ақпараттық құзыреттілігінің маңызы артып келеді.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін нормативтік құжаттарда, мемлекеттік стандартта көрсетілген талаптарға сай даярлауда болашақ педагогтердің тек компьютерлік құралмен жұмыс жасай білуі ғана емес, әлемдік ақпараттық ағындар заманында жалпы білімдік ақпараттарды басқара білуі, пайдалана білуі дағдыларын қалыптастыру маңызды орын алады.

Дегенмен, білім беру ресурсын болашақ бастауыш сынып мұғалімін кәсіби іс-әрекетке даярлау мәселесі әлі күнге арнайы түрде қарастырылмай келген. Осылайша, бұл мәселенің уақыт оздырмай зерттелу қажеттілігі себептері де анықталды. Ол себептер біріншіден, күн сайын білім беру процесіне, оның ішінде болашақ педагогтерді даярлау процесіне ақпараттық-коммуникациялық, компьютерлік технологияның қарқындап еніп жатқанымен, оларды білім берудің тиімді ресурсы тұрғысынан қарастырып, біртұтастықта, жаңа дидактикалық қор ретінде танудың теориялық негіздерінің танылмай отырғандығымен байланысты. Ал екіншіден, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда білім берудің дәстүрлі ресурстары мен компьютерлік, ақпараттық-коммуникациялық, инновациялық құралдар арқылы алынатын білімдік ресурстарының тығыз бірлігін меңгертіп, өз бетімен осындай ерекше синтездегі білім ресурстарын жинақтай білуге, жасай білуге дағдыландыру жұмысын да уақытынан кеш қалмай үйрету қажеттілігінің туындап отырғанымен байланысты танылады.

Болашақ педагогтерді кәсіби іс-әрекетке даярлауда ақпараттық-коммуникациялық, шығармашылық, креативтік, жаңа педагогикалық технологияларды қолданудың теориялық негіздері мен тиімді әдістемелік жүйесін зерттеген осы сынды зерттеулерде айтылғанындай, болашақ педагогтерді қалыптастырылатын кәсіби құзыреттіліктердің аясы заман дамуымен кеңейіп келеді. Білім беру ресурсын танып-білуі, оны жасауға үйренуі және қолдануға дағдылануы болашақ бастауыш сынып мұғалімін даярлауда алға қойылған басты міндеттердің бірі ретінде қарастырылуы керек. Сондықтан білім беру ресурсы негізінде кәсіби педагогикалық іс-әрекетке даярлау қазіргі кезеңде ерекше өзектілі сипатқа ие болады. Осылайша болашақ бастауыш сынып мұғалімін кәсіби іс-әрекетке даярлау процесінің де мазмұнын жаңарту қажеттілігі айқындалады.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда білім беру ресурстарын тірек ете отырып, жаңа сападағы кәсіби іс-әрекеттерді меңгеруіне қажетті мүмкіндіктерді анықтау маңызды болмақ. Ол үшін болашақ бастауыш сынып мұғалімін кәсіби даярлауды ұйымдастыратын нормативтік құжаттарға және күнделікті кәсіби педагогтік білім беру процесіндегі теориялық білім мазмұнына «білім беру ресурстары негізінде кәсіби іс-әрекетке даярлау» ұғымын белсенді қолданысқа енгізу керек деп ойлаймыз.

Бұл мәселені теориялық және әдістемелік тұрғыдан зерттеп, сапалы нәтижелерге жетуі үшін философиялық, педагогикалық, дидактикалық, психологиялық, ақпараттық теория, коммуникация теориясы, жүйе теориясы тұрғысынан қарастыру керек.

Сонымен, білім беру жүйесін жаңғыртудың басым бағыттарының бірі – білім беру ресурстарын сауатты қолдану негізінде инновациялық білім беру ортасын қалыптастыру, білім берудің қолжетімділігі мен сапасын арттыру міндеттерін шешу, оқытуды саралау мен дараландыруды күшейту болашақ мамандарды дайындауда негізге алатын міндет болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. «2023–2024 оқу жылында ҚР орта білім беру ұйымдарындағы оқу-тәрбие процесінің ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хат. Астана., 2023.
2. Нәрікбаева Л. М. Развитие профессиональной одаренности будущего специалиста в высшей педагогической школе: автореф док. пед. наук. - Алматы, 2008.
3. Добудько Т.В. Формирование профессиональной компетентности учителя. – М., 1999.
4. Каракозова С. Д. Развитие предметной подготовки учителей информатики в контексте информатизации образования: дис. ... д-ра пед. наук. – Барнаул, 2005.
5. «Педагог» кәсіптік стандартын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің м.а. 2022 жылғы 15 желтоқсандағы № 500 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2022 жылғы 19 желтоқсанда № 31149 болып тіркелді. - <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200031149>
6. Адикенова Ж. А. Болашақ бастауыш мектеп мұғалімін кәсіби іс-әрекетке даярлаудың педагогикалық негіздері. – INFOLESSON сайт. - <https://infolesson.kz/bolasha-bastauish-mektep-malimin-ksibi-is-reketke-dayarlaud-pedagogikali-negizderi-809147.html>

ӘОЖ 375.6

USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE CAPABILITIES IN ENGLISH LANGUAGE LESSONS

*Akhtarov Mirkhat Zhanbolatuly
Balmanova Arai Tasbolatovna
English teachers, Gymnasium of aesthetic direction
WKO, Uralsk*

ABSTRACT. The article considers examples of the use of artificial intelligence technologies in teaching students a foreign language to automate the educational process in higher education, optimize the work of teachers and increase the motivation of non-linguistic higher education students. The article analyses platforms with built-in artificial intelligence, which allow students to develop all kinds of foreign speech activities, make the process of learning a foreign language more personalized. There is research of platforms that help to reduce teacher's time for class preparation, and at the same time stimulate the creative process by offering a wide range of ideas and tasks.

Keywords: Artificial intelligence, teaching foreign languages, advantages, disadvantages, computer program, Artificial intelligence, teaching foreign languages, computer program

In the era of globalisation and digitalisation, the field of education is undergoing significant changes. Various digital tools such as artificial intelligence, neural networks, chatbots, cloud environments, virtual reality technologies and others are being introduced. Unlike traditional classes, the learning process using digital tools becomes more interesting and productive.

At the same time, in terms of foreign language teaching in a technical university.

In terms of teaching a foreign language in a technical university, there is still an acute question about the criteria for selecting and selecting information and communication technologies that can not only effectively utilise all the advantages of the digital tools, but also make use of all the advantages of information and communication technologies.

In the framework of this paper, we propose to consider the possibilities of application of artificial intelligence technologies both by teachers in teaching a foreign language and by students in learning it.

We will start by defining that artificial intelligence (AI) is the ability of a digital computer or a computer-controlled robot to fulfil a task.

To begin with, let us define that artificial intelligence (AI) is the ability of a digital computer or a computer-controlled robot to perform tasks that are the prerogative of humans. In modern times, the term is

applied to the project of developing systems endowed with intellectual processes that are characteristic of human intelligence (reasoning, generalisation, experience, analysis). In other words, AI is huge range of algorithms and tools of mechanised learning, which can rapidly acquire data, identify certain patterns, optimise or predict trends [2].

Let's look at some examples of possible use of artificial intelligence by teachers in teaching a foreign language.

Many platforms (Edvibe, Miro, ProgressMe, Notion, Trello, Canva, etc.) allow foreign language teachers to use artificial intelligence assistants in the educational process, which can generate the necessary texts and tasks for them, images, diagrams, cards and other didactic materials in one click.

The magicschoolai platform (<https://app.magicschool.ai>) generates questions for videos posted on the YouTube channel* (*YouTube, - RKN: the foreign

owner of the resource violates the law of the Russian Federation). At the same time, it provides the ability to select the language level of students, the number of desired questions and the type of questions (multiple choice, free answer).

The online application quillionz (<https://www.quillionz.com>) is suitable for working with texts. This application automatically generates a list of keywords based on which tasks are generated. Based on the content of the text added from the Internet, the program automatically creates interactive tasks, including multiple choice, short answer, general questions, fill in the blanks, interactive quizzes and more.

GPT is an effective tool for assessing and analysing students' written work, which can identify errors and offer practical suggestions for correcting them and improving the quality of texts. practical suggestions on how to correct them and improve the quality of texts. This innovative solution will help students to develop their writing skills and improve the professionalism of their writing. Using GPT chat, students get an opportunity to get an independent assessment of their texts, as well as to learn tips and advice to improve their writing skills. Using GPT chat will be a useful step in the learning process and contributes to the improvement of students' writing skills.

AI-assistants on the ProgressMe platform (<https://progressme.ru>) allow you to quickly adjust content to the level, interests and needs of students, make exercises with vocabulary and grammatical constructions relevant for each student. Simply send a query in a foreign language and the bot will provide an answer within seconds.

Examples of such requests are:

1. Write a text using words (vocabulary). Write about (number) words.
2. Write sentences about (topic) for English learners (level) using the words: (vocabulary).
3. Write 4 sentences with different verbs in (grammar).
4. Write a blog post/ letter/ academic text about (topic).
5. Summarise this text for a 2nd grader / an Intermediate English learner (text).
6. Correct the mistakes in the text: (your text) [3].

Thus, by turning to the algorithms used by artificial intelligence, teachers can do the following intelligence, teachers have an opportunity to do their work even better even better. The options for using AI for class preparation, course creation, and planning are limited only by the imagination.

The options for using AI for class preparation, course creation, and planning are limited only by the teacher's imagination and willingness to experiment with different requests.

By using artificial intelligence technology in language learning, the process of receiving feedback is accelerated, which allows learners to define their own goals and follow an individual learning programme.

According to A.A. Rolgazer, currently the most popular artificial intelligence tools used by students in language learning are recognition and analysis services when learning foreign languages are services of text recognition and analysis (e.g., voice assistants). text (e.g., voice assistants, chatbots, online translators, services for checking spelling, punctuation, grammar and text stylistics).

[Rolheiser, 2022, p. 244].

An example of services used for learning English by students is Cheevo language, let us cite Cheevo English Bot in Telegram. This bot offers unlimited practice in communicating in English with instant feedback feedback. It involves recording a student's speech for up to 5 minutes and has such features such as: analysing and explaining errors in speech.

- correcting incorrect pronunciation.
 - determining the student's language level.
 - answering any questions the student may have about the English language.
 - suggesting advanced words and expressions to improve the student's speech, etc.
- A huge number of chatbots in the Telegram channel (@multitrans bot, @AndyRobot, @eddy en bot, @EnglishSimpleBot and others) help students to develop productive types of foreign language speech activity: writing and/or speaking. The use of chatbots contributes to the development of skills of oral and written interaction of students both in and out of class time. Oral interaction with a chatbot promotes the development of the skills of expressing their thoughts and understand the interlocutor, and written interaction contributes to the development

of writing and reading skills. It should be noted that when interacting with chatbots, students develop receptive and productive foreign language speech skills [Burina, 2023, p. 323].

Thus, the tools of artificial intelligence help to facilitate the professional activity of a foreign language teacher, reducing the time for preparing for classes, developing and checking assignments. They allow to organise the learning process, make it more personalised and motivate students in learning a foreign language.

In conclusion, the use of artificial intelligence in English lessons is not just a trend, it is a strategy that will unlock the full potential of students, increase the effectiveness of learning, prepare them for success in a rapidly changing world, and reduce the teacher's time spent on selecting teaching materials, which will allow more time to spend on developing something new and creative. But it is important to remember that the result of the neural network is not perfect and requires analysis and adjustments. Combining modern technology and teaching skills is the key to creating exciting and effective English lessons.

Bibliography list

1. Firsov, M. V. Advance training of Future Skills through the development of computer simulators and digital assistants with artificial intelligence / M. V. Firsov, O. N. Filatova, A. V. Gushchin // Proceedings of the Baltic State Academy of Fishing Fleet. - 2020. - № 3(53).

2. Haykin, Simon. Neural Networks. Full course. / Simon Haykin / - Williams Publishing House, 2006. - 486-488 pp.

3. Neural network generates exercises for learning languages from photos [Electronic resource]// <https://neurohive.io/ru/gotovye-prilozheniya/nejroset-generiruet-uprazhneniya-dlya-izucheniya-yazykov-po-fotografiam/>

ӘОЖ 20.51

БҰЛТТЫҚ ЕСЕПТЕУЛЕР (CLOUD COMPUTING)

*Б.Б.Алтынбекова, К.М.Кулжатаева, Г.П.Одаман
Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан
педагогикалық университеті
Шымкент қаласы*

Аннотация: *Один из тем обсуждающие последние годы «Облачные технологии» побуждающий думать о будущем ИТ и система ИТ для приема содействия деятельности.*

«Бұлтты есептеу» анықтамасы 1960 жылы Джон Маккартидің қай уақытта болмасын компьютерлік есептеулер «жалпыхалықтық пайдалану» арқылы жүзеге асырылатын болады деген тұжырымынан кейін пайда бола бастады. Бұл идея 1960 жылдардың соңында танымал бола бастады, бірақ 1970 жылдардың ортасына қарай өз күшін жоғалтты десе де болады, себебі ол кезде аппараттық, программалық және коммуникациялық технологиялар мұндай қызметтерге әлі дайын болмады. Соған қарамастан 2000 жылдан бастап бұл идея қайта жанданды. Бұлтты есептеулер идеологиясы байланыс каналының дамуы мен бизнесте, өз ақпараттық жүйелерінің горизонтальды масштабталуы болған жеке қолданушыларда қолданылуы геометриялық прогрессия бойынша өсуі арқасында 2007 жылы атақтылығы арта түсті.

Кейін «бұлтты есептеу» анықтамасын әр түрлі компаниялар қолдана бастады, мысалы Google. Ерекше мысал ретінде браузер арқылы офистік документтермен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін Google Docs қызметін атап өтуге болады.

Бұлтты есептеулер (ағылшынша. cloud computing) - компьютер ресурстары және қуаты интернет-сервис сияқты қолданушыға жеткізіліп берілетін мәліметтерді өңдеу болып табылады [1].

Бұлтты сервис ерекше қолданушы-серверлік технология – желідегі серверлердің тобын, соның ішінде процессорлық уақытты, жедел жадыны, диск сияқты кеңістікті, торлық арналарды, мамандандырылған контроллерлерді, бағдарламалық қамтамасыз етуді клиенттің қолдануы болып табылады, яғни қолданушы үшін барлық топ біртұтас виртуалды сервер сияқты көрінеді және де қолданушы тұтынылатын ресурстардың көлемін өз қажеттілігіне қарай өзгерте алады. Сондай-ақ, төлемәкі арқылы белгілі бір өзгертулермен сервер қуатын жоғарлатып немесе төмендеті алады.

IDC (International Data Corporation) ұйымының зерртеуі бойынша батыс европаның көптеген мемлекеттері, яғни 1/3 бұлтты есептеулерге шығынды 25 пайызға ұлғайтпақшы. IDC сарапшыларының айтуы бойынша Батыс Еуропада cloud computing қолданылуы төмен, алайда 2014 жылға дейін бұл көрсеткіш 300 пайызға көтеріледі.

Бұлтты есептеулердің маңызы және болашақта көп қолданылатыны жайлы көптеген компания сарапшылары қарастырған. Мысалға келтіретін болсақ: Parallels ұйымы, Gartner, Edge Strategies, Microsoft, Forrester Research, Cisco, IHS iSuppli және тағы басқа да үлкен компаниялар.

Дүние жүзілік нарықта бұлтты технологиялар нарығында көсбасшы компаниялар АҚШта: IBM, Microsoft, Google, HP, AT&T.

Францияда: Atos, Cap Gemini, Steria, Orange SFR.

2011 жылдың ақпан айында Forrester Research аналитикалы серіктестігі 2020 жылға дейінгі бұлтты есептеулердің нарықта дамуы жайлы тұжырымын айтты. Есеп берудегі мәліметтер бойынша 2020 жылда бұлтты нарық көлемі \$160 млрд болады.

Ciscoның тұжырымы бойынша (Cisco Global Cloud Index (2010 – 2015ж.) 2015 жылға «бұлтты» трафик көлемі 12 есеге өседі, 130 эксабайттан 1,6 зеттабайтқа дейін, ал оның орташа жылдық өсуі 66 пайыз болып отырады деді.

Бір зеттабайт ол бір секстиллион байтқа немесе бір триллион гигабайтқа тең. Яғни 1,6 зеттабайт ол:

- 22 триллион сағатағымдағы музыка;
- 5 триллион сағат іскерлік веб-камерамен веб-конференциялар;
- 1,6 триллион сағат жоғары рұқсатты онлайн видеоағындар (HD) [2].

«Бұлтты» трафик Деректердіөндеуорталығының (ДӨО) үштен бірін құрайтын болады. Дүниежүзілік «бұлтты» трафигдүниежүзілік ДӨО трафигімен салыстырғанда екі есе тез өседі.

Бұлтты есептеулерді қарапайым сөзбен былай түсіндіруге болады: тұтынушы өз компьютерінде белгілі бір бағдарламаны іске қосқанда негізгі есептеулер мен ондағы дереккөздер интернеттегі шалғай серверлерде орындалып, сол жерде сақталады да, ал жұмыс нәтижесі жаңағы тұтынушының компьютерінде стандартты веб-браузердің терезесіне шығарылып көрсетіледі. Ол сіздің үйде жылдар бойы жиналған фотосуреттер мен видеожазбаларды электронды түрде жүздеген жылдар бойы сақтап тұра алады. Файл сақтайтын ақпарат тасымалдағыш құралдың қажеттілігі болмай қалады. Интернеттегі мұрағатқа салған мәліметтеріңіз әлемнің кез келген бұрышынан қолжетімді болады.

Cloud computing-ті жүзеге асыратын сервер-лерді «есептегіш бұлттар» деп атайды. Бұлтты технологияның ерекшелігі, тұтынушы өз компьютерінің ресурстарын емес, өзіне интернет-қызметі ретінде берілген шалғайдағы мықты серверлердің ресурстарын пайдалануында. Сол арқылы ол өз дереккөздерімен жұмыс істеуіне толық мүмкіндік алады. Бірақ сол дереккөздер орналасқан операциялық жүйеге, бағдарламалар базасына, есептегіш серверлердің жұмысына еш кедергі келтіре алмайды.

Біздің әлеуметтік желіде сақталатын фотосуреттеріміз бен бейнежазбаларымыз осындай технологияның негізінде мүмкін болып тұр

Бірақ олардың «бұлтты» шешімдер екеніне көбіміз назар аударып жүргеміз жоқ.

Бұлттық есептеулер - байланыс операторларының, VAR-делдалдардың (SaaS формасында), программалық қамтамалардың тәуелсіз өндірушілердің табыстарын арттыру, сатылым каналдарын кеңейту үшін тиімді құрал болып табылады. Бұл амал қызметтерді динамикалық түрде ұсыну, яғни қолданушылар тек белгілі фактілер арқылы төлем жүргізеді және өздерінің қорларын қадағалап, ұзақ мерзімді міндеттерсіз нақты қажеттіліктерін ғана пайдаланады.

Хостерлерге бұлттық есептеулер өте үлкен мүмкіндіктер ұсынады. Бұлттық есептеулер индустриясы қарқынды дамып келе жатыр, және сарапшылардың болжауынша 2016 жылы оның үлесіне АТ-ға жұмсалатын шығындардың 30% тиеді дейді. Одан бөлек көп екпін хостингтан бұлттық есептеулерге және SaaS-қа ауысуда [3].

Бұлттарды қолданудың айрықша тиімділігі қолданысқа қаражатын үнемдеу үшін өте қуатты жүйені иемденудің керек еместігі. Екінші артықшылығы пираттық нұсқалардың жоқтығы, себебі кіріс трафигі сертификатталған провайдерлерден келеді. Осыған байланысты қазіргі компьютерлік заманның глобалды мәселелердің бірі - пираттық мәселесін шешуге болады.

Бұлтты есептеулердің артықшылықтары:

- дербес компьютердің есептеу қуаты талаптарына төмендейді;
- қабылдамауға тұрақтылық;
- қауіпсіздік;
- деректердің өңдеуінің жоғары жылдамдығы;
- аппаратты және бағдарламалық қамтамасыз етуге, қызметке және электроэнергияға шығындарды азайту;
- дискті қаумаққа үнемділік (деректер де, бағдарламалар да интернетте сақталады).
- Кәсіпорынның ішкі бизнес процестерін құжаттандыруды автоматтандыру;
- Кәсіпорынның құрылымдық бөлімшелерінің арасындағы айқын өзара қарым-қатынас;
- Құжаттарды іздестіруге және редакциялауға жұмсалатын уақытты, еңбекті айтарлықтай азайту;
- Қағазды үнемдеу, құжаттарды сақтауға және өңдеуге арналған шығыстарды азайту, почталық шығындарды қысқарту.

Бұлтты есептеулердің маңызы және болашақта көп қолданылатыны жайлы көптеген компания сарапшылары қарастырған. Мысалға келтіретін болсақ: Parallels ұйымы, Gartner, Edge Strategies, Microsoft, Forrester Research, Cisco, IHS iSuppli және тағы басқа да үлкен компаниялар.

Дүние жүзілік нарықта бұлтты технологиялар нарығында көсбасшы компаниялар АҚШта: IBM, Microsoft, Google, HP, AT&T.

«Бұлтты» трафик Деректерді өңдеу орталығының (ДӨО) үштен бірін құрайтын болады. Дүние жүзілік «бұлтты» трафик дүние жүзілік ДӨО трафигімен салыстырғанда екі есе тез өседі.

Елімізде бұлтты-сервистер пайда болып, оны электронды құжат айналымы бағытында қолдана бастадық. 2013 жылдың жазынан бастап «Қазақтелеком» АҚ Microsoft Hosted Exchange және Microsoft Hosted SharePoint бұлтты сервистері қолжетімді болды. Сондай-ақ, MyCloud жобасының бірнеше сервистері бар. Дата орталықтардың бірі ретінде «Қазақтелеком» АҚ мен Hewlett-Packard компаниясының бірлескен жобасы болып саналатын ТМД- дағы ірі инновациялық қызмет көрсететін мәліметтер өңдеу орталығын айта аламыз. Мәліметтер өңдеу орталығы тәжірибелік-өнеркәсіптік пайдаланудан өтуде. Оның базасында хостинг қызметі, сондай-ақ бұлттық есептеу, бұлттық жүйенің мәліметтерін сақтау, мәліметтерді өңдеу виртуалды резервтік орталығы, бизнес үшін бағдарламалық қамтамасыз ету, интерактивтік қарым- қатынас жасау және ақпарат алмасу жүйесі, бұлттық серверлік платформа тұжырымдамасы негізінде жасалынған сервистер ұсынылады [4].

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Баймолдаев Т.М. Педагогические основы менеджмента в современной школе: автореф...к.п.н. – Алматы, 2003.
2. Топоровский В.П. Подготовка директора школы к исследовательской деятельности в процессе повышения квалификации: автореф...к.п.н. – Алматы, 2005.
3. Қараев Ж.А., Сардарова Ж.И. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін қазіргі ақпараттық технологияларды кіріктірілген негізде меңгеруге дайындау мәселесі // Білім-Образование. -2006.- № 4.
4. Қазмағамбетов А.Г., Кеңесбаев С.М. Білімді ақпараттандыру және оның болашақ мұғалімдерді дайындаудағы әсері //Тезисы докл. Межд. конф. «Развитие информационных технологий в высшей школе».- Алматы, 2003.

ӘОЖ 375.6

МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ- САПАЛЫ БІЛІМ КЕПІЛІ

*Бактигалиева Венера Гумаровна
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, педагог-сарапшы
БҚО Теректі ауданы, «Приречный ЖОББМ» КММ*

Қазіргі ХХІ ғасыр мұғалімі, өркениетті дамыған заман мұғалімі –рухани жетілген әрі әлеуметтік тұрғыдан есейген, өзіндік іс-тәжірибесі қалыптасқан, педагогикалық әдіс- тәсілдердің барлық түрлерін шебер меңгерген білікті ұстаздар, ғылым мен техниканың қарқынды дамып келе жатқан заманда өмір сүруге икемді, қоғам пайдасына,керегіне қарай өзін-өзі толық жүзеге асыруға дайын білімді, шығармашылыққа бейім, құзыретті және бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруда аянбай еңбек ететін,жалықпайтын маман, өзін-өзі әрдайым жетілдіруге ұмтылатын,үнемі ізденіп жүретін,заманауи тәсілдердің барлығын меңгерген, ақпараттық технологияны игерген шығармашыл тұлға.

Бұл туралы «Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған дамытудың мемлекеттік бағдарламасында» да орта білім берудің мақсаты алған білімнің, кәсіби дағдыларының негізінде өмірдің өзгермелі жағдайларында еркін бағдарлай алатын, өзінің білімін іске асыруға, адамгершілік тұрғыдан өз бетінше шешім қабылдауға қабілетті тұлға қалыптастыру екендігі көрсетілген. Білім беру саласында еңбек етіп жүрген, оқу үдерісіне өзіндік із қалдырып жүрген әр ұстаз заман сұранысына, талабына сай кәсіби шыңдалған,оқыған, жоғары білімді, шығармашыл, танымдық деңгейі жоғары тұлғаны қалып-тастырып, қоғамды дамыту үшін, ел өзгерісіне, жаңалығына, жаһандануына елеулі үлес қосатын, маңызды жауапты адам екені даусыз. Мұғалімнің кәсіби білігін шыңдаудың үздіксіздігі оның шығармашылық қабілетінің дамуының кепілі және өзіндік жеке педагогтік тәжірибесінің дамуының,кәсіби тұрғыда жетілуінің алғы шарты болып табылады. Қазіргі заман мұғалімінің міндеті қашан да үлкен, ауыр. Бұл міндетті тек кәсіби білімі жетік, құзыретті, бәсекеге қабілетті ұстаздар ғана атқара алады.

Мұғалім қаншалықты білімді, шығармашыл болса, оның құзыреттілік аясы да соғұрлым кең болмақ. Ал құзыреттілік дегеніміз не десек, құзіретті мұғалім дегеніміз – адамның өз мамандығы бойынша әлеуметтік және кәсіби пісіп жетілген , психологияны,педагогиканы,тәрбиелеу теориясын, педагогикалық технология- ларды, құқықтың нормаларды білетін, мемлекеттік стандартты сараптап,өз іс-әрекетіне сәйкес қолдана білетін,өз жұмысында басқару функциясын орындай алатын, мемлекеттік тілді және шетел тілін кәсіби деңгейіне сәйкес қажетті қолдана білетін маман. Құзыретті мұғалім үнемі ізденісте болуы керек. Ол үнемі ізденісте бола отырып,жаңаша оқытудың модульдік, рейтингтік жүйе, дамыта оқыту, сын тұрғысынан ойлау технологияларының әдіс- тәсілдерін өз ізденісі арқылы оқушы қабілетіне, қабылдау деңгейіне қарай іріктеп қолданғаны – жөн. Сонымен қатар өзінің психологиялық – педагогикалық білімін жетілдіріп үйренумен қатар, сол білімін өз ісінде шабар пайдалана білетін болуы керек. Оқушының кез-келген сұрағына жауап беруге дайын болу қажет.Сол тәрізді, бірлескен кәсіптік

қызметпен айналысу қабілеті қызмет ету, басқару кәсібінде қабылданған кәсіби қарым- қатынас тәсілдерін қолдана білуі керек және мұғалім оқушылармен қарым-қатынаста тактикасын баланың жасы, рухани өсуіне байланысты өзгертіп отыруы керек. Оқушыларды топтық, ұжымдық жұмыстар жасай алуға, соның ішінде жеке тұлғаның дамуына мән беруі керек. Осының бәрін меңгерген ұстаз ғана кәсіби өсе алады. Сол себепті, мұғалімдікке кездейсоқ адамдар келмейді деп ойлаймын. Мұғалімдік маман атына лайық болуы керек.

Мұғалім оқушыға қай жағынан болсын өзін-өзі ұстауы, сөйлеуі, жүріс-тұрысы, киім- киісі жағынан болсын үлгі бола алады. Бұл жағдайда оқушының жеке адам ретінде қалыптасуына жанама әсер етеді. Оқушының ар-намысын сыйламаған, құқығын аяққа таптайтын мұғалімді оқушы да сыйламайды, Мұғалімнің өз жұмысына ықпалсыздығы,жүрдім- бардым қарауы оқушыға тікелей әсер етеді. Талап қоя білмейтін, оқу процесін ұйымдастыра алмаған мұғалім ешқандай нәтижеге қол жеткізе алмайды,нәтиже көрсетпейді. Мұғалімге өз кәсібінің маманы болумен қатар, оның бойында баланы жақсы көру, әр баланың көзқара- сын, пікірін сыйлау, тыңдай білу,пікірді бағалау, қолдау, демеу,оқушыны жеке тұлға ретінде қарау,пікірімен санасу қасиеті де керек. Кез- келген ұстаз «Балалар құқығы туралы заңды» әрқашан басшылыққа ала отыруы шарт. Қазіргі және бұрыннан қалыптасып кеткен көзқарас бойынша мұғалім тек өз пәнінің төңірегінде ғана қалып қоймай,өз пәнін жетік білумен қатар,қоғамның жедел дамуында болып жатқан көптеген өзгерістерге құлағы түрік, көзі ашық, жан- жақты талдау жасай білетін маман болуы шарт. Бұрынғы оқу үдерісіндегі мұғалім түсіндіруші,бәрін баяндап беруші қызметінен, ал оқушы түсіндіргенді қабылдап алушы, тек ұғынушы, түсінгенді баяндаушы тұлғасынан ажырады, бұл- қазіргі нарықтық бәсеке заманында өте тиімсіз әрі баланың дамуына ықпал ете алмайтын, баланы белгілі бір шеңбер ішінде ұстаушы,қатаң талапқа бағындырушы әдіс. Қазіргі білім беру саласындағы инновациялық әдіс-тәсілдер, жаңартылған бағдарлама мұғалімнің жалпы стандарттық талаптарға сай болуы қажет, сонымен бірге алдындағы дамыған, ақпараттық технологияны меңгер- ген, нағыз сыншы болып отырған алдындағы оқушылардың талабына, сынына төтеп бере алуы керек. Осы тұрғыдан саралап алғанда, мұғалімнің кәсіби шеберлігінің негізіне мына қызметтерді,ерекшеліктерді жатқызуға болады: Біріншіден, мұғалімнің өзіндік өмірге көзқарасы, оның идеялық наным. Екіншіден, пәнді жетік білуі, ойын оқушыларға жеткізу үшін жан- жақты, терең дайындықпен баруы, оқушылар бойына әдеп, әдет, дағды,адамдық құндылық сияқты ізгі, өнегелі жақсы қасиеттерді сіңіруі, моральдық норма- ларды білуі. Үшіншіден, оқыту мен тәрбиелеудің заманауи әдіс-тәсілдерін табысты қолдана білуі. Мұғалімнің кәсіби құзіреттілігі-нәтижелі де сапалы білім берудің негізі, оның жан-жақты білімімен, ұстаздық шеберлігімен, оқытудың жаңа әдістерін меңгеруі- мен өлшенеді. Педагог қаншалықты білімді, шығармашыл болса, оның құзырет-тілік қасиеті, кәсібилік аясы да соғұрлым танымал,белгілі кең болмақ. Оқыту мен тәрбиелеу нәтижелерін жүзеге асырудағы мұғалімнің кәсіби біліктілігіне ұстаздық шеберлікті шығармашылықпен меңгеруі, ғылыми әлеуеті мен бәсекеге қабілеттілігін дамытуға деген ұмтылысының болуы,объективтілік, дербес әрекетшілдік және мақсаттылық, өзара сынды қабылдай алуы,өзін интеллектуалды және жасампаз,ізденімпаз,шығармашыл маман ретінде көрсете білуін жатқызамыз. Педагог шығармашылық әлеуетін дамыта отырып, өзінің құзіреттілік аясын кеңітеді. Кәсіби құзіреттілік маманның әлеуметтегі дәл осы уақыттағы қабылданған стандарттар мен нормаларға сәйкес өзінің кәсіби педагогикалық қызметін атқаруға дайындығы мен қабілетін анықтайтын кәсіби білімдер жиынтығы немесе жекелік-кәсіби сипаттама болып саналады.

Кәсіби құзіретті еңбек деп мұғалімнің педагогикалық әрекетті өте жоғары деңгейде атқара алуы, педогогикалық қарым-қатынасқа түсе алуы нәтижесінде оқушылардың білімділік және тәрбиелік деңгейінің жоғары болуы деп санаймыз. Құзыреттіліктің әтижеге бағытталған білім беру жүйесінің, саласының сапалық критеріі ретінде қарау, зерттеу- бүгінгі күн талабы. Әр ұстаз оқытудың,білім берудің жаңа технологиясындағы тиімді пайдаланылған әдістердің бәрі бала дамуына, ерекшелігіне қарай бағытталатындығын, есте сақтауы, үнемі ескеруі керек.

Басқа саладағы қызмет түрлерімен, салалармен салыстырғанда, педагогикалық қызмет - әлеуметтенген қызметтің ерекше түрі. Ол ересек ұрпақтың адамзат мәдениет тәжірибиесін жас ұрпаққа беруге, олардың тұлға дамуына жағдай тудыру және оларды қоғамда белгілі бір әлеуметтік рөл орындау үшін дайындауға бағытталған. Бұл қызметті педагогтармен қатар, ата-аналар, қоғамдық ұйымдар, өнеркәсіп басшыларын, өндірістік топтар, бұқаралық ақпарат құралдары атқарады. Бірақ педагогтар мұнда кәсіби қызмет атқарады.Ең бастысы, өскелең ұрпаққа заман талабына сай білім беру мен тәрбиелеудегі тиімді ізденістер және әр елдің озық тәжірибелерін жүзеге асырып, әлемдік педагогиканың озық үлгілерін жаңашылдықпен дамыту, қоғамдық ортада өз ойын еркін айта алатын, мәдени – рухани құндылықтарға жан дүниесі бай, саналы, тәрбиелі азамат қалыптастыру — әр ұстаздың басты міндеті болу керек және бола да береді.

Мұғалімнің кәсіби – тұлғалық құзіреттілігін қалыптастыру білім беру мазмұны арқылы жүзеге асырылады: оған пәндік білім мазмұны ғана емес, сонымен қатар кәсіби дағдылар мен біліктер де енеді. Мұның бәрі тұтаса келе, педагогтың тұлғасын дамытады, қалыптастырады, ол өзін — өзі дамыту мен өзін — өзі жүзеге асыру тәсілдерін игереді. Әрбір мұғалім Л.Толстойдың: «...мұғалімнің өзі неғұрлым көп оқитын болса, әр сабақты жан-жақты ойластырса және оны оқушының шама-шарқымен салыстыратын болса, онда оқушыға оқу соғұрлым жеңіл соғады» деген сөзінің мәні жойылмағанын

түсіну керек.

Осы ізгіліктерді ұстанған мұғалім оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін тынымсыз еңбектену керек. Ал, тынымсыз еңбек кәсіби құзыреттілікке бастары қақ, осы талаптарды орындау барысында кәсіби жетілген маман даярланып шығатыны даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық амалының негізгі ұғымдары. Алматы-2017.
2. Қазақстан мектебі – «Педагогтың кәсіби – тұлғалық құзыреттілігі» тақырыбындағы оқу материалы. // Алматы № 2
3. Қазақстан мектебі – «Құзыреттіліктің маңызы мен мәні» тақырыбындағы педагогикалық оқу материалы // Алматы № 2

ӘӨЖ: 373.2

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ЫНТАСЫН АРТТЫРУДА ИНТЕРАКТИВТІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

*Кужакова Кулайша Амандаулетовна,
М.Өтемісов атындағы БҚУ, магистранты,
Қазақстан, Орал қаласы
Ергалиева Гулжан Алгазиевна
педагогика ғылымдарының кандидаты*

Ақпараттық қызметті педагогикалық процесс барысында жүзеге асыру білім беруді ақпараттандырудың мәні болып табылады. Ақпаратпен жұмыс істеудің мұғалімдер мен оқушылар үшін өзіндік ерекшеліктері бар, олардың әрқайсысының ақпараттық қызметке деген өз мақсаттары мен міндеттері бар. Оны орындау үшін қажетті белгілі бір әрекеттер кешені бар, бұл білім беру нәтижелеріне қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Ақпараттық қызметке бағытталған педагогтардың қызметі оқушылардың ақпараттық қызметін қалыптастыруға бағытталған болса, ол өсіп келе жатқан ұрпақтың ақпараттық мәдениетін дамытуға әкелуі мүмкін.

Бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық мәдениетін қалыптастыру процесі қоғамдағы ақпараттың таралу мәдениетіне байланысты. Ақпараттық қоғамда материалдық және рухани құндылықтар туралы мәліметтерді іздеу, өңдеу, сақтау және беру үшін техникалық ресурстар үлкен маңызға ие. Олардың түрлі дереккөздер арқылы таралуы ақпараттық қызметтің мәнін құрайды, ол толығымен бастауыш білім беру кезеңінде оқыту барысында басталады. Техникалық жаңалықтарды белсенді пайдалану білім беру процесіне айтарлықтай әсер етеді және оны өзгертеді.

Соңғы жылдардағы психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау көрсеткендей, сандық білім беруді әртүрлі зерттеушілер Афанасьев, В.Г. Ахметжанова, Р.Н. Батенева, И.А. Гущина, Т.И., Макарова, Л.Н., Курин, А.Ю. (және басқалары) негізгі деп санайды. Ақпаратпен жұмыс істеу үшін техникалық құралдарды қолданудың шарттарын талдау, іріктеу және әзірлеуді болжайтын ақпараттық ортаны құруға ерекше назар аударылады. Оқытуды ұйымдастыруға арналған зерттеулерде интернет-ресурстарды пайдаланудың маңыздылығы атап өтіледі [134].

Көптеген зерттеушілер ақпараттық технологиялардың бастауыш мектепте кең таралуын ғылыми негіздеудің ерекше маңыздылығын атап өтеді. Бұған балалардың ақпаратты жинақтау және оны оқу қызметі барысында түсіну процестерін белсендіру сияқты жастық даму заңдылықтары негіз болады, бұл ақпаратқа мақсатты, тұлғалық бағытталған қатынастың қалыптасуына ықпал етеді.

Білім беруде қолданылатын әртүрлі техникалық құралдарды біріктіретін құрылымдық ұғым – «электрондық білім беру ресурстары» (ЭБР).

ЭБР деп электронды-цифрлық түрде ұсынылған және құрылымын, пәндік мазмұнын және олар туралы метадеректерді қамтитын білім беру ресурсы түсініледі (ГОСТ 52653-2006) [143]. Бұл анықтамадан ЭБР – бұл электрондық құрылғылардың көмегімен жұмыс істейтін ресурстар (құралдар, мүмкіндіктер), олар тек электрондық (аналогтық) түрде ғана емес, сонымен қатар цифрлық форматта ұсынылған және білім беру мақсатында қолданылатын ресурстар екенін көруге болады. Қазіргі білім беруде цифрлық емес деректерді қамтитын техникалық құралдар қолданылмайды, сондықтан соңғы уақытта ЭБР емес, цифрлық білім беру ресурстары (ЦБР) туралы айтылады, олар шын мәнінде ЭБР-дің құрамдас бөлігі болып табылады [61]. Ақпаратты цифрлық форматта ұсыну мүмкіндіктері оның орналасқан жерімен байланысты технологияларды біріктіруге мүмкіндік берді. Осылайша, компьютерлік технология өзінің ерекшелігін жоғалтты, өйткені компьютерге орнатылған бағдарламалық қамтамасыз ету интерактивті тақталар мен үстелдерде, гаджеттерде де (BYOD технологиясы) қолданылуы мүмкін. Педагог-зерттеушілер ЭБР-ді жедел пайдалану үшін компьютерсіз-ақ білім алушыларды цифрлық ортаға тартуға мүмкіндік беретін мобильді құрылғылардың артықшылығы бар екенін атап көрсетеді [118].

Қазіргі уақытта ЭБР ақпараттық-білім беру ортасының негізгі компоненті болып табылады. Ғылыми әдебиеттерде олардың сипаттамалары мен жүйеленуі кеңінен таралған. А.В. Осин ЭБР классификациясы үшін келесі белгілерді атап көрсетеді.

Электрондық білім беру ресурстары (ЭБР):

1. Жасау технологиясына қарай:

- Текстографиялық ресурстар – мәтіндер мен иллюстрацияларға негізделген, компьютер экранында ұсынылатын білім беру ресурстары.
- Мультимедиа ресурстар – графика, анимация, фото, видео және дыбыстық элементтерді біріктіретін және бір уақытта компьютер экранында бейнелейтін білім беру ресурстары.

2. Таратылу және қолдану ортасына қарай:

- Интернет-ресурстар онлайн – пайдалануды талап ететін электрондық ресурстар, оларға үнемі интернетке қосылу қажет.
- Интернет-ресурстар офлайн – жұмыс істеу үшін интернетке тұрақты қосылуды қажет етпейтін электрондық ресурстар.
- Интерактивті тақталарға арналған ресурстар – интерактивті тақта арқылы оқу материалын зерттеуге арналған арнайы бағдарламалық өнім.

3. Мазмұны бойынша:

- Оқулықтар – құрылымдалған теориялық материалды қамтитын және дербес зерттеуге арналған электрондық оқу құралы (текстографиялық немесе мультимедиялық түрде ұсынылған).
- Жұмыс дәптерлері – білімді бекітуге және дағдыларды жетілдіруге арналған практикалық тапсырмалар мен жаттығуларды қамтитын электрондық ресурс.
- Электрондық анықтамалықтар, сөздіктер, энциклопедиялар – негізгі оқу материалын толықтыратын және кез келген уақытта қажетті анықтамалық ақпарат алуға мүмкіндік беретін электрондық құралдар.
- Викториналар және т.б. – білімді, дағдыларды ойын түрінде бекітуге және қолдануға арналған электрондық ресурс.

4. Іске асыру принципі бойынша:

- Мультимедиа ресурстар – бағдарламалық жасақтама басқаруындағы визуалды (мәтін, графика, фото, видео) және аудио эффекттер жиынтығы, олар белгілі бір оқу тапсырмасын шешуге бағытталған.
- Презентациялық ресурстар – зерттелетін нысанның, процестің, құбылыстың визуализациясына арналған ақпараттық өнім.
- Оқыту жүйелері – теориялық материалды және практикалық тапсырмаларды қамтитын электрондық ресурс, дербес зерттеу мен практикалық дағдыларды жетілдіруге бағытталған.

5. Мазмұнның құрамына қарай:

- Теориялық ресурстар – білім беру функциясын жүзеге асыратын және негізгі және қосымша тақырыптық ақпаратты қамтитын электрондық өнімдер.
- Практикалық ресурстар – зерттелетін материалды тереңірек меңгеруге арналған электрондық практикумдар, зертханалық жұмыстар.
- Тренажерлар – білімді бекітуге және нақты дағдыларды дамытуға арналған электрондық ресурстар.
- Бақылау-өлшеу материалдары – білім сапасын тексеруге арналған тестілеу бағдарламалары немесе әмбебап бағдарламалық платформалар.

Электрондық білім беру ресурстарының (ЭБР) практикалық қолданылуына негізделген жіктеуді М.Л. Андрианова ұсынған [2]. Ол демонстрациялық құралдарды (презентациялық және мультимедиялық ресурстарды), ақпараттық дереккөздерді, модельдеуші құралдарды (электрондық практикумдар мен зертханалық жұмыстар), оқыту бағдарламаларын, тренажерларды, бақылау құралдарын, электрондық оқулықтар мен оқу құралдарын, оқу-ойын құралдарын және дамытушы ойындарды бөлді. Автордың айтуынша, оқу-ойын құралдарынан айырмашылығы, дамытушы ойындар білім алушылардың алған білімдерін бекіту және оларды тәжірибеде қолдану мақсатында өз бетінше пайдалану үшін арналған.

Мұғалімдер мультимедиялық кітапханалар арқылы көптеген интерактивті сабақ сценарийлері мен жекелеген кезеңдерге арналған презентацияларға қол жеткізе алады. Олардың көпшілігі мұғалімдердің авторлық әзірлемелері болып табылады және кіші мектеп оқушыларының психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып жасалған.

Медиакеңістікте орналастырылған тапсырмалар жинақтары көптеген жаттығуларды қамтиды, бұл оқу апаратын қайталауды ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Дерекқордан қателіктерді анықтайтын және жоятын тапсырмаларды таңдап алуға болады, бұл оқушыларда шаблондық тәсілдерді болдырмайтын ерекше бағытты қалыптастырады.

Электрондық оқулықтар мен оқу құралдары кітапханасын пайдалану қажетті оқу құралдарын таңдауға көмектеседі, мысалы, модельдер, схемалар, сызбалар, жазба үлгілері, сондай-ақ оларды қолдану тәсілдері туралы ақпарат ұсынады.

Интерактивті қосымшалардың мүмкіндіктері мұғалімдерге нәтижелерді бағалау жүйелерін ұсынуға мүмкіндік береді. Бақылау және білімді түзету құралдарын мұғалімдер де, авторлық ұжымдар да

әзірлеп, орналастыра алады. Мысал ретінде Учи.ру, ЯндексФормы, LeaningApps, Learnis сияқты интерактивті веб-қосымшаларды атауға болады. Бұл веб-беттерде оқу ақпаратын қолданудың автоматтандырылған дағдыларын қалыптастыру механизмдері (тесттер, өзін-өзі тексеру мүмкіндігі бар бақылау тапсырмалары, қосымша түсініктемелермен өзіндік жұмысқа арналған тапсырмалар және т.б.) жаттығу кешендерімен толықтырылады, олар әрекеттер жүйесін қалыптастыруға арналған. Бұл мұғалімге оқыту барысында әртүрлі тапсырмалар диапазонын қолдануға мүмкіндік береді, бұл әртүрлі ақпаратты жаңа және стандарттан тыс жағдайда қолдану дағдысын дамытуға оң әсер етеді. Ең танымал метапәндік сайттар қатарына «Глобальная школьная лаборатория» («ГлобалЛаб») жатады, ол оқушыларға жобалық іс-әрекетте желілік өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді; «Началка» сайты балалар форумына арналған алаң ұсынады. Бұл сайттарда кез келген мазмұн вариативті болып келеді, қолданыстағы элементтердің комбинацияларын тез өзгерту мүмкіндігі жасалады, осылайша «ақпарат коммуникацияға айналады». Олар бейнесабақтарды қарау, ойын сабақтарын өткізу, бастауыш сынып оқушыларын чатқа қосу жағдайларын жасайды. Сонымен қатар, таңдалған мазмұнды пайдалану бойынша әдістемелік сипаттамамен танысуға болады. Алайда, мұғалімдерге арналған қосымша мәтіндерде ақпараттық мәдениетті қалыптастыру туралы тікелей нұсқаулар жоқ.

Ақпараттық мәдениеттің когнитивтік компонентін дамыту үшін кіші мектеп оқушыларының оқу ақпаратын саналы түрде қабылдауына жағдай жасау қажет. Мотивациялық-бағалық компонентті дамыту үшін оқушының ақпараттық контентке деген субъективті көзқарасын қалыптастыру маңызды. Коммуникативтік-іс-әрекеттік компонентті дамыту үшін тиімді желілік өзара әрекеттесуге қажетті коммуникативтік дағдыларды дамытуға жағдай жасау керек.

Осыған байланысты кіші мектеп оқушыларының ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың үш өзара байланысты саласы анықталды:

- ақпараттық контентке субъективті-эмоционалды қатынасты қалыптастыру;
- желілік өзара әрекеттесу үшін коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру;
- оқу ақпаратын барлық сенсорлық арналар арқылы саналы түрде қабылдауды дамыту.

Құрылған модельде әр компоненттің ақпараттық мәдениетінің деңгейін сандық түрде көрсетуге болады. Педагогикалық ықпал ету аймақтары векторлар арқылы көрсетілген, олар ақпараттық мәдениеттің белгілі бір электрондық білім беру ресурсына бағытталған және педагогикалық әсердің тиімділігіне қажетті шарттармен байланысты. Бұл модель ақпараттық мәдениеттің барлық компоненттерінің бір-бірімен тығыз байланыста болатынын көрсетеді. Ақпараттық контентке субъективті-эмоционалды қатынасты қалыптастыру, тиімді желілік өзара әрекеттесу дағдыларын дамыту, оқу ақпаратын саналы түрде қабылдау үдерістері кешенді түрде жүзеге асырылуы керек.

Осыған байланысты кіші мектеп оқушыларының ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың үш өзара байланысты саласы анықталады:

- ақпараттық контентке субъективті-эмоционалды қатынасты қалыптастыру;
- тиімді желілік өзара әрекеттесудің коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру;
- оқу ақпаратын барлық сенсорлық арналар арқылы саналы түрде қабылдауды дамыту.

Құрылған модельде әр компоненттің ақпараттық мәдениетінің деңгейін сандық тұрғыда көрсетуге болады. Педагогикалық әсер ету аймақтары модельде шеңберлермен көрсетіледі, олар арқылы ақпараттық мәдениеттің белгілі бір компонентіне сәйкес вектор өтеді және ол нақты электрондық білім беру ресурсымен байланысады. Негізінде, векторлар шеңберлерді қиып өтіп, модельдің компоненттерінің өзара байланысты екенін көрсетеді. Бұл процесс әртүрлі компоненттердің бір-бірімен өзара әрекеттесуін, олардың біртұтас ретінде әсер етуін қамтамасыз етеді. Бүгінгі таңда ақпараттық технологияның жаңа мүмкіндіктерін тиімді пайдалану жолдары көп. Соның бірі – интерактивті тақтаны сабақ барысында пайдалану. Сабақта технологиялық құралдарды пайдаланғанда уақыт үнемделіп, сабақтың сапасы көтеріліп, оқушының сабаққа қызығушылығы артады. Қосымша материалды іздеп, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны, интернетті пайдалану арқылы оқушы танымын кеңейтіп, дүниеге деген ғылыми-материалистік көзқарастарын тереңдету мақсатымен өткізілетін сабақтар да үлкен нәтижеге қол жеткізуге болатынына өз тәжірибелерімізде көз жеткізіп жүрміз. Ақпараттық ғасырда интеллектуалды қызметтің дамуы компьютермен тығыз байланысты. Жаңа ақпараттық коммуникативтік технологиялар адамның іскерлігіне, бейімділігіне, мәдениетіне жалпы айтқанда ғылым мен көзқарасына түбегейлі әсер етеді. Жаңа ақпараттық коммуникативтік технологиямен сабақ жүргізу кезінде компьютердегі қолданбалы бағдарламалар мен жұмыс істеу өте тиімді. Интерактивті тақтамен жұмыс істеудің мұғалім үшін артықшылығы:

1. Мұғалімге жаңа материалды аудитория ортасында тұрып түсіндіруге мүмкіндік береді;
2. Кез-келген қосымшалардың үстіне сурет салуға және жазба жазуға мүмкіндік береді;
3. Артық уақыт, күш-жігер жұмсамай тақтадағы кескінді, сабақ уақытында жасалған жазбаларды сақтауға және баспаға беруге, және материалды қабылдау деңгейін тексеруді жеңілдетеді.
4. Мұғалімдерді оқытудың жаңа түрлерін іздеуге, кәсіби шеберлікке ынталандырады
5. Оқушылар үшін интерактивті тақтамен жұмыс істеудің артықшылығы:
6. Сабақты қызықты етеді және оқушы мотивациясын дамытады;
7. Ұжымдық жұмысқа қатысуға, жеке және әлеуметтік дағдыларын дамытуға көп мүмкіндік береді.

8. Оқыту материалының түсінікті, тиімді және өзгермелі берілуінің арқасында оқушылар қиын сұрақтарды жеңіл және тез қабылдайды.

9. Оқушылар шығармашыл түрде жұмыс істей бастайды және өздеріне деген сенімі арта түседі.

Бірақта тақта — тек қана құрал, ал оқыту үрдісінің тиімділігі көбінесе мұғалімнің шеберлігі мен арнаулы программалық қамсыздандырудың сапасына байланысты екенін естен шығармағанымыз жөн. Осылайша, интерактивті тақтаны қолдану оқу үрдісін кемелдендіруге жаңа мүмкіндік береді, оқушы мен мұғалімнің өз бетінше атқаратын және бірлескен жұмыстарын шығармашыл етеді

Білім сапасын арттырудағы жаңа инновациялық технологияларды оқып, үйреніп, сараптай келе, мынадай тұжырым жасауға болады:

- оқушылардың білім, білік сапасын арттырудағы жаңа инновациялық технология түрлері сан алуан, оларды таңдау және одан шығатын нәтиже оқытушының кәсіби біліктілігіне тікелей байланысты;

- жаңа инновациялық технологияларды енгізу жүйелі әрі мақсатты түрде жүргізілгенде ғана жетістікке жетуге болады;

- жаңа инновациялық оқыту технологияларын енгізу барысында әрбір оқу орнының материалдық-техникалық базасының бүгінгі талапқа сай еместігі, әрі жетіспеуі, кадрлық әлеуеттің төмендігі көп кедергі жасайды. Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану арқылы дамыта оқыту, жеке тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу – тәрбие үрдісінің барлық деңгейіндегі тиімділігін, нәтижелілігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Афанасьев, В.Г. Системность и общество – Изд. 2-е. – М.: URSS: ЛЕНАНД, сор., 2018. – 367 с.

7. Афанасьев, С.В. Информационная культура: типологический анализ // Философская мысль. – 2018. – № 1. – С. 59–70.

2. Ахметжанова, Р.Н. Формирование навыков эффективной мыслительной деятельности в процессе обучения в вузе // Научно-методический электронный журнал «Концепт»: [Электронный ресурс]. – 2014. – Т. 20. – С. 4136–4140. – Режим доступа: URL: <http://e-koncept.ru/2014/55092.htm>. (дата обращения 20.12.2019).

3. Батенева, И.А. Формирование информационной культуры у учащихся начальной школы на основе межпредметной интеграции: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Батенева Ирина Анатольевна. – Москва, 2005. – 24 с.

4. Гущина, Т.И., Макарова, Л.Н., Курин, А.Ю. Сетевой педагогический класс как форма профессиональной ориентации старшеклассников // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2018. – Т. 23. – № 174. – С. 27–34.

ӘӨЖ: 373.2

ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ

Ихсанова Айсамал Ғайноллақызы

М.Б.Ықсанов атындағы мектеп-бөбекжай-балабақша кешені

Орал қаласы, Жәнібек ауданы, Жақсыбай ауылы

Аннотация: В этом докладе рассматривается современное состояние методики преподавания казахского языка и литературы, пути повышения эффективности обучения, а также основные принципы развития методики преподавания. Преподавание казахского языка и литературы является важным инструментом сохранения и передачи духовного наследия национальной культуры из поколения в поколение. Поэтому обновление и улучшение методики преподавания – одна из главных задач в сфере образования.

Ключевые слова: цифровизация, технология, платформа, аудио книги

Баяндама тақырыбының өзектілігі. Баяндама қазақ тілі мен әдебиетінің білім беру жүйесіндегі рөліне және қазіргі заман талаптарына сай оқыту әдістемесінің маңыздылығына арналған. ХХІ ғасырдағы жаһандану, жаңа технологиялардың қарқынды дамуы және білімге қойылатын талаптардың өзгеруі мектептер мен жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқытудың тиімділігі мен сапасын жақсартуды талап етеді. Сондықтан, қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінде оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін енгізу, оқушылардың тілдік және әдеби құзыреттілігін арттыру қазіргі білім беру жүйесінің басым міндеттерінің бірі болып отыр.

Баяндаманың мақсаты – білім беру саласында қазақ тілін және әдебиетін оқытудың озық әдістемелерін, оқушылардың қызығушылығын арттыру құралдарын, шығармашылық және сыни ойлау дағдыларын дамытуға арналған инновациялық тәсілдерді қарастыру.

Міндеті – қазақ тілі мен әдебиет пәндерінің қоғамда алатын орны мен осы пәндердің білім алушылардың дүниетанымына тигізетін әсерін талдау.

Кіріспе. Қазіргі әлем цифрлық технологиялармен тығыз байланысты. Мектеп оқушылары жас кезінен бастап гаджеттермен, интернетпен, әлеуметтік желілермен қоршалған. Мұғалімнің міндеті-оқушыларды осы құралдармен таныстыру ғана емес, оларды сыни тұрғыдан ойлауға, ақпаратты талдауға және шығармашылық көрініс үшін цифрлық технологияларды қолдануға үйрету. Әдебиет- ең гуманитарлық пәндердің бірі ретінде цифрлық сауаттылықты қалыптастыруға тамаша мүмкіндік береді.

Цифрлық сауаттылық — қазіргі білім берудің маңызды компоненті. Әдебиет сабағында цифрлық сауаттылықты дамыту арқылы оқушылардың ақпаратты тиімді пайдалану, талдау және бағалау қабілеттерін арттыруға болады.

Әдебиет сабақтарында цифрлық технологияны қолдану мақсаттары:

- Мотивацияны арттыру: сандық құралдар оқу процесін қызықты әрі қызықты етеді.
- Сыни ойлауды дамыту: әртүрлі цифрлық көздерден алынған ақпаратты талдау ақпараттың дұрыстығын бағалау қабілетін қалыптастыруға көмектеседі.
- Өзіңіздің цифрлық өнімдеріңізді жасау: презентациялар, бейнероликтер, блогтар жасау шығармашылықтың дамуына ықпал етеді.
- Цифрлық қоғамда өмір сүруге дайындық: цифрлық технологияларды қауіпсіз және тиімді пайдалану дағдыларын үйрету.

Цифрлық сауаттылықты әдебиет сабағына енгізу оқушылардың оқу тәжірибесін байытып, цифрлық дәуірдегі әдебиет туралы түсініктерін кеңейте алады. Мұнда цифрлық сауаттылықты әдебиет сабағына енгізудің кейбір жолдары берілген:

1. Онлайн зерттеу дағдылары: Білім алушыларға ақпаратты онлайн режимінде тиімді зерттеу және бағалауды үйрене алады. Әдеби шығармалар, авторлар және тарихи контексттер туралы тиісті ақпаратты табу үшін іздеу жүйелерін, дереккөздерді және академиялық ресурстарды қалай пайдалану керектігін біледі.

2. Сандық мәтінді талдау: Білім алушылар электронды кітаптар, онлайн мақалалар және әдеби веб-сайттар сияқты сандық мәтіндерді талдау алады. Сандық формат мәтінді оқу тәжірибесі мен интерпретациясына қалай әсер ететінін талқылайды.

3. Әңгімені суретпен бейнелеу: Білім алушыларға әдеби тақырыптардан немесе кейіпкерлерден шабыт алған әңгімелерді сурет жасауға мүмкіндік беріңіз. Олар оқиғаны шығармашылық жолмен қайталау үшін бейне өндіру бағдарламалық құралы, анимация қолданбалары немесе сандық әңгімелеу платформалары сияқты мультимедиялық құралдарды пайдалана алады.

4. Әлеуметтік медианы тарту: әдеби пікірталастарды және автор мен оқырманның өзара әрекетін қалыптастырудағы әлеуметтік медианың рөлін талқылай алады. Білім алушыларды онлайн кітап клубтарына қатысуға, әлеуметтік желілердегі әдеби ықпал етушілерді қадағалауға және әдебиет туралы өз ойларын желіде бөлісуге шақыруға болады.

5. Цифрлық мұрағаттар: әдеби шығармалардың, қолжазбалардың және артефактілердің сандық мұрағаттарын зерттей алады. Білім алушыларға осы ресурстарды шарлау және оларды зерттеу жобалары немесе әдеби мәтіндерді тереңірек талдау үшін пайдалану жолын көрсетуге болады.

6. Цифрлық платформалар: Білім алушыларды өздерінің әдеби шығармаларын жасап, бөлісе алатын онлайн баспа платформаларымен таныстырыңыз. Цифрлық дәуірде жариялаудың артықшылықтары мен қиындықтарын талқылаңыз.

Цифрлық технологияны қолданудың практикалық мысалдары:

- Интерактивті презентациялар: мультимедиялық элементтерді, анимацияларды, интерактивті тапсырмаларды қолдана отырып презентациялар жасау.
- Онлайн кітапханалар мен мәліметтер базасы: әдеби шығармалардың, авторлардың өмірбаяндарының, әдеби сынның электронды нұсқаларын қолдану.
- Әлеуметтік желілер: онлайн-пікірталастарды ұйымдастыру, әдеби клубтар құру, жобалармен бірлесіп жұмыс жасау.
- Блогтар мен веб-сайттар: жеке блог жүргізу, әдеби сайттар құру, өз шығармаларын жариялау.
- Бейнеконференциялар: жазушылармен, әдебиет сыншыларымен онлайн кездесулер ұйымдастыру.
- Мобильді қосымшалар: кітап оқуға, жазбалар жасауға, ақпарат іздеуге арналған қосымшаларды пайдалану.

Цифрлық сауаттылықты дамытуға арналған тапсырмалардың мысалдары:

Сандық портфолио құру: зерттелетін жұмыс бойынша материалдарды жинау және жүйелеу (дәйексөздер, иллюстрациялар, презентациялар).

Интерактивті картаны әзірлеу: әдеби шығарманың әрекет ету орындарын визуализациялау.

Бейне жасау: шығармадан үзінді бейімдеу немесе кітапқа трейлер жасау.

Әдеби блог жүргізу: Пікірлер, талдаулар, шығармашылық жұмыстарды жариялау.

Онлайн-конкурстарға қатысу: әдеби тақырыпта цифрлық жобалар құру.

Цифрлық технологияларды енгізудегі маңызды аспектілер:

Дәстүрлі және цифрлық оқыту әдістері арасындағы тепе-теңдік.

Барлық білім алушылар үшін цифрлық технологиялардың қолжетімділігін қамтамасыз ету. Білім алушылардың интернетті қауіпсіз пайдалану дағдыларын дамыту. Мұғалімдердің цифрлық құралдар туралы білімдерін үнемі жаңартып отыру.

Цифрлық сауаттылықты әдебиет сабағына кіріктіру арқылы оқушылар сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытып, шығармашылық қабілеттерін арттырып, цифрлық әлемнің шындықтарын көрсететін инновациялық әдістермен әдебиетпен араласа алады.

1. Цифрлық сауаттылықтың маңызы

Ақпараттық қоғам: Цифрлық сауаттылық қазіргі қоғамда ақпараттың көптігіне байланысты өте маңызды. Оқушылар цифрлық құралдарды пайдалана отырып, әдебиет туралы ақпаратты табуы, талдауы және өңдеуі қажет.

Критикалық ойлау: Цифрлық сауаттылық оқушылардың критикалық ойлау қабілетін дамытуға көмектеседі, олар ақпаратты тексеру, бағалау және салыстыру дағдыларын меңгереді.

2. Әдебиет сабағында цифрлық сауаттылықты дамыту әдістері

Цифрлық ресурстарды пайдалану: Оқушылар әдеби шығармаларды, авторлардың өмірі мен шығармашылығын зерттеу үшін онлайн кітапханаларды, мақалаларды және электронды ресурстарды қолдана алады.

Интерактивті платформалар: Мысалы, Mentimeter, Padlet сынды платформаларда әдебиетті талқылау, пікір алмасу және жобалар жасау арқылы оқушылардың цифрлық дағдыларын дамытуға болады.

Электронды әдебиет: Оқушыларға электронды кітаптарды, аудиокітаптарды және видео материалдарды пайдалану арқылы әдебиетке деген қызығушылығын арттыру.

3. Жобалық жұмыстар

- **Топтық жобалар:** Оқушылар әдебиет тақырыптарына байланысты жобалар жасап, оларды цифрлық түрде ұсыну. Мысалы, әдеби кейіпкерлердің өмірбаянын презентация түрінде әзірлеу.

- **Блог жазу:** Оқушылар өздерінің әдебиетке қатысты ойларын, пікірлерін және анализдерін блог немесе әлеуметтік желілерде жариялау арқылы цифрлық сауаттылықтарын дамытады.

4. Цифрлық сауаттылықты бағалау

Бағалау критерийлері: Оқушылардың цифрлық сауаттылығын бағалау үшін нақты критерийлерді анықтау. Мысалы, ақпаратты табу, оны талдау және өз пікірін білдіру.

Кері байланыс: Оқушылардың жұмыстарын бағалап, оларға конструктивті кері байланыс беру. Бұл олардың білімдерін жақсартуға көмектеседі.

Онлайн ойындар мен қосымшалар:

- Білім алу дағдыларын қалыптастыру және бекіту үшін компьютерде, планшетте немесе смартфонда интерактивті ойындар мен қосымшаларды қолдану. Иә, білім беру технологияларын қолдана отырып, оқытуға көмектесетін көптеген ресурстар мен материалдар бар. Мұнда бірнеше мысалдар келтірілген:

- **YouTube** бұл әртүрлі тақырыптар мен қиындық деңгейлеріне арналған тегін бейне сабақтары, жаттығулар және математика тестілері бар онлайн платформа. "Балаларға арналған YouTube" қызметі жас көрермендерді YouTube-те қызықтыратындай етіп арнайы жасалған, ал біздер балалардың тек өздеріне сәйкес келетін бейнелерді пайдалана аламыз.

- **Интерактивті тақта бағдарламалары:** **classroomscreen.com** сыныптағы интерактивті тақталарда пайдалану үшін арнайы әзірленген бағдарламалар бар. Class room Screen - де қалай жұмыс істеуге болады. Веб-шолғышты іске қосыңыз және сайтқа кіріңіз classroomscreen.com. оны сыныптағы экранға шығарыңыз. Сіздің браузеріңіз интерактивті тақтаға айналады және сіз күтетін және жақсы көретін әртүрлі құралдарды көрсету мүмкіндігіне ие. Бұл онлайн құрал оқулыққа арналған нұсқауларды анық және көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді

Білім беру ойындары:

- **"Genially"** сияқты ойындар мен қосымшаларды ұсынатын ресурстар. Онда интерактивті инфографика, интерактивті плакаттар, презентациялар, тесттер және т.б. жасауға болады. Ең бастысы-қиялды көрсету. Қызметтің артықшылықтары: Ақылы және ақысыз көптеген шаблондар; Әр түрлі интерактивті элементтерді жасау мүмкіндігі; Жарқын, түрлі-түсті дизайн; Жасау оңай; Интерактивті элементтердің әртүрлі жиынтығы;

- **Онлайн ресурс «Padlet»** тақтасымен жұмыс жасау, Padlet виртуалды тақтасы арқылы оқушының ғана жұмыстарын емес, ұстаздардың жұмысынан да көрме ұйымдастыруға болады. Сабақтың әр алуан кезеңдерінде білім жағдайын анықтау, оқу үдерісін жетілдіріп оның сапасын арттыру өте қажет фактор. Оны жүйелі түрде тексеріп отырғанда білім алушыларға оқуға жауапкершілікпен қарау әдеті тәрбиеленіп, олардың жеке ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

- **Онлайн-сервис «Superkid»** онлайн ресурстары арқылы мұғалім баланың біліміне деген уәжін арттырып қана қоймайды, мұғалім жұмысын жеңілдететін құралдар. Дидактикалық интерактивті шаблондарды құруға арналған платформаны мұғалім пайдаланады. Өндеуге арналған 14 шаблон бар. Ойынға сілтеме бойынша өтуге (QR коды бойынша) болады. Әр сабақтың кезеңінде пайдалану

мүмкіндігі бар. Цифрлық платформалармен жұмыс істеудің баланың қызығушылығын арттыруда ролі зор.

Білім саласында жасанды интеллектті қолданудың маңызы зор, өйткені ол шешім қабылдауды жақсартуға, процестерді автоматтандыруға, деректердің үлкен көлемін талдауға және дәлірек ақпарат беруге көмектеседі.

- **Чат-боттар:** Чат-боттар оқушылардың әдеби шығармалар, авторлар, терминдер туралы сұрақтарына жауап бере алады.
- **Мәтін генераторлары:** AI шығармашылық тапсырмалар үшін бастапқы нүкте бола алатын қысқа әңгімелер, өлеңдер немесе тіпті бүкіл тараулар жасай алады.
- **Интерактивті платформалар:** Жеке оқу жоспарлары мен тапсырмаларды жасау үшін AI қолданатын платформалар бар.

Жасанды интеллект түрлері:

- www.bing.com
- ChatGPT
- Gamma
- Quiz wizard
- Magic school ai

WWW.bing.com- Bing-бұл Microsoft корпорациясының аттас іздеу жүйесіне енгізілген чатбот түріндегі нейрондық желі. Компания өзінің жаңартылған Edge браузерін 2023 жылдың ақпанында ұсынды. Bing веб-сайты екі режимде жұмыс істей бастады: әдеттегі іздеу жүйесі ретінде де, чатбот ретінде де. Екінші жағдайда, пайдаланушының сұрауына жауап ретінде сілтемелер жиынтығын берудің орнына, ол дереккөздерді өзі талдайды және толық, егжей-тегжейлі жауап береді. Ол әңгімені қолдай алады, мәтін жасай алады, сұраққа толық жауап бере алады: Bing-іздеу нәтижелерін жақсарту үшін AI пайдаланатын Microsoft корпорациясының іздеу жүйесі.

Функциялар:

Табиғи тілді түсіну: күрделі сұрауларды түсіну және сәйкес нәтижелерді шығару мүмкіндігі.

Көрнекі іздеу: суреттер бойынша ақпаратты іздеу.

Даралау: іздеу нәтижелерін әр пайдаланушыға бейімдеу.

ChatGPT- ChatGPT-бұл OpenAI жасаған, адам тәрізді мәтін шығаруға қабілетті тілдік модель.

Функциялар:

Диалог: әртүрлі тақырыптар бойынша табиғи сөйлесулерді сақтау.

Мәтіндерді құру: эссе, өлең, сценарий және т. б. жазу.

Тілдерді аудару: мәтіндерді бір тілден екінші тілге аудару.

Оқыту: оқытуға көмектесу және сұрақтарға жауап беру.

Gamma - презентацияларды мәтінмен, суреттермен, анимациялармен және бейнематериалдармен байыту арқылы жасау процесінде төңкеріс жасайтын инновациялық қызмет. Уақыт шектеулеріне тап болған немесе презентация жасауда жеткілікті тәжірибесі жоқ көптеген адамдар үшін Gamma таптырмас құралға айналады. Бұл сонымен қатар уақыт пен ресурстарды үнемдей отырып, өз қызметкерлеріне презентация жасау процесін автоматтандырғысы келетін компаниялар үшін құндылық болып табылады.

Quiz Wizard-білім алушылардың білімін тексеру үшін тесттер мен карталарды оңай жасауға көмектесетін қызмет. Тест құру жүйесі: QuizWizard-бұл әр түрлі тесттер мен викториналар жасауға арналған құрал немесе платформа.

Функциялар:

Сұрақтар құру: әр түрлі типтегі сұрақтарды құру (бірнеше таңдау, ашық сұрақ және т.б.).

Тесттер құру: дайын сұрақтардан тесттер құрастыру.

Жауаптарды тексеру: сұрақтарға жауаптарды автоматты түрде тексеру.

Нәтижелерді талдау: тестілеуден өту нәтижелері бойынша статистика ұсыну.

Magic school ai - бұл мұғалімдерге уақытты үнемдеуге және өз сабақтарында тиімдірек болуға көмектесетін қуатты жасанды интеллект құралдарының жиынтығы. Ол мәтінді қайта жазу, түзету құралдары, шаблон жасау құралы, күрделі ұғымдардың бірнеше түсіндірмелері, мәтінге тәуелді сұрақтар, оны сәйкес ету құралы, сынып жаңалықтарын жіберу құралы және викторина генераторы сияқты мүмкіндіктерді ұсынады. Білім беру платформасы: Magic School AI, атауы бойынша, бұл оқуда қолданатын білім беру платформасы.

Функциялар:

Адаптивті оқыту: әр оқушының жеке қажеттіліктеріне сәйкес оқу жоспарын құру.

Интерактивті сабақтар: оқушылардың белсенділігін арттыру үшін интерактивті элементтерді пайдалану.

Білімді бағалау: оқушылардың білімін автоматты түрде бағалау.

Кері байланыс: әр оқушыға жеке Кері байланыс беру.

Жалпы AI функциялары:

Үлгіні тану: кескінді, сөйлеуді, мәтінді және басқа деректерді тану.

Табиғи тілді өңдеу: адам тілін түсіну және қалыптастыру.

Машиналық оқыту: өз мүмкіндіктерін жақсарту үшін деректерде өзін-өзі оқыту.

Шешім қабылдау: деректерді талдау негізінде шешім қабылдау.

Мазмұнды құру: мәтіндер, суреттер, музыка және басқа мазмұн түрлерін жасау.

Айта кету керек: AI жүйелерінің функционалдығы үнемі дамып отырады және күн сайын одан да кең мүмкіндіктері бар жаңа жүйелер пайда болады.

Күтілетін нәтиже: Білім беру процесінде ақпараттық технологияларды қолдану білім беру сапасын арттырудың және білім алушылардың дамуының қуатты құралы бола алады.

Қорытынды. Әдебиет сабағында цифрлық сауаттылықты қалыптастыру — оқушылардың заманауи білім алуына, ақпаратты тиімді пайдалануға және критикалық ойлауға қабілеттілігін арттыруға бағытталған маңызды процесс. Цифрлық құралдарды пайдалану арқылы әдебиетке деген қызығушылығын арттыру және білім сапасын көтеру мүмкіндігі бар. Цифрлық технологиялар әдебиетті оқытудың жаңа мүмкіндіктерін ашады, оны қызықты, тиімді және заманауи шындыққа сәйкес етеді. Цифрлық құралдар оқытудың мақсаты емес, тек құрал екенін есте ұстаған жөн. Ең бастысы-оқушылардың әдебиетті терең түсінуін дамыту және олардың цифрлық қоғамда табысты өмір сүруі үшін негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыру.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абылқасымова, А. Е., & Қарсыбекова, Ш. Е. «Цифрлық білім беру технологиялары». Алматы: «Алатау» баспасы, 2020.

2. Қайырбекова, А. С. «Цифрлық құзыреттілікті дамытуда педагогикалық технологиялардың рөлі». Білім беру және инновация, 2023, №4.

3. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. «Цифрлық білім беру технологияларын дамыту стратегиясы». Нұр-Сұлтан, 2022.

4. «Цифрлық педагогика: тәжірибе және инновация» атты халықаралық конференция материалдары. Алматы, 2023.

ӘӨЖ: 373.2

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

*Тыныштыбаева Мейрамгул Сериковна
Абай атындағы жалпы білім беретін орта мектебі
Орал қаласы*

Аннотация: на сегодняшний день по образовательной программе сформирована теоретическая основа формирования навыков учащихся. Основная часть современного общества — это образованное поколение. В статье рассматривается развитие инновационной способностей учащихся начальных классов и приучение их к самостоятельной работе. В моей практике используются инновационный технологий, технологии критического мышления, а также методы других ученых. Основная цель применения этих технологий — раскрытие способностей ребенка, развитие его творческого потенциала, стремления к исследованию и повышение интереса к предмету.

Ключевые слова: образованное поколение, инновационный технологий, творческие способности, интересы учащихся, критическое мышление.

Қазақ тілін оқыту әдістемесінің зерттейтіні оның оқыту жолдары мен жағдайлары туралы заңдылықтар. Бұл заңдылықтар педагогика, психология және лингвистика ғылымдарының негізінде жинақталған практикалық тәжірибе мен бұрыннан қалыптасқан теориялық қағидалардан, тұжырымдардан шығарылады. Егер нақтылап айтсақ, оқыту әдістемесі мына мәселелерді зерттейді:

- 1) мақсаттары (не үшін оқыту керек?);
- 2) мазмұны (нені оқыту керек?);
- 3) ұйымдастырылуы (қалай оқыту керек?);
- 4) құралдары (ненің көмегімен оқыту керек?);
- 5) оқыту кезінде оқушылардың білімді меңгеру деңгейі, ақыл-ойының дамуы мен тәрбиеленуі арасындағы ұштастық мәселелері.

Бұл проблемаларды шешу мектепте тәрбие мен білім берудің жалпы мақсаттарын белгілейді.

Соңғы жылдары оқыту әдістемесінде жүйелі құрылымдық әдіс қолдана бастады. Оның мәнісі — зерттеу өзара байланысты элементтерден құрылған біртұтас жүйелерінде қаралады, элементтер арасындағы өзара байланыстылық пен қарым-қатынасқа басты назар аударылады. Осыған сәйкес оқыту әдістемесінде мұғалім мен оқушының арасындағы байланысты анықтау қажеттілігі туады (яғни оқыту мен білім алу), оқытудың мақсаттарымен, мазмұнымен, әдістері, құралдарымен, оқушылардың білімді қабылдауы, дамуы және тәрбиеленуі арасындағы байланыстарды анықтау қажет болады. Оқытудағы

жүйелі-құрылымдық әдіс сабақтың мақсатын анықтауды, осы мақсаттарға байланысты оқытудың мазмұнын, әдістері мен құралдарын сұрыптап ала білуді, сабақтың тиімділігін бағалауды көздейді.

Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту мақсаттары үш топқа біріктіруге болады.

1-топ: Білім беру мақсаттары: оқушыларға ана тілі туралы ғылымның негіздерін беру; тілдің қоғам өміріндегі маңызын аша көрсетіп, оны меңгерудің өндірісте, қоғам өмірінде аса қажетті екендігін түсіндіру; оқушының ана тілінен жақсы білім алуына мүмкіндік туғызу; тілдің қатынас құралы екендігіне көздерін жеткізу; түрлі әдіс-тәсілдер арқылы оқушылардың ауызша, жазбаша тілдерін дамытып, онымен қаруландыру; оқушылардың тіл мәдениетін қалыптастыру; өздігінен сөйлей, жаза білуге жол ашу.

2-топ: Тәрбиелік мақсаттар: оқушылардың тілдік құбылысқа көзқарасын қалыптастыру; тілдің адам қоғамымен бірге жасасып, өмір сүретінін, қоғам үшін қажетті қарым-қатынас құралы болатындығын түсіндіру; тілдің жан-жақты дамуына жасалып отырған жағдай қазақ тіліне мемлекеттік дәреже беру актісімен дәлелденіп, оқушылардың сенімін арттыру, көздерін жеткізу; оқушылардың салт-дәстүр сезімдерін қалыптастыру, қазақ тілі сабақтарында еңбек тәрбиесін уағыздап, еңбек ардагерлері жайындағы мағлұматтар арқылы еңбекке баулу.

3-топ: Оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту: ана тіліне деген қызығушылықты арттыру; оқушылардың байқағыштық, болжамдық, ес, ойлау, сөйлеу қабілеттерінің дамуына жол ашу; оқушылардың тілдік проблеманы өздері шеше алатындай дәрежеде үйрету; тіл фактілеріне, құбылыстарына жан-жақты, жинақты түрде қарау қабілетін, өз бетімен тіл фактілерін талдау іскерлігін қалыптастыру.

Білім беру үрдісін ақпараттандыру - қоғамның бүгінгі басты бағыттарының бірі болғандықтан жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаға бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу - тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарыландыру көздейді. Соның бірі - білім беру жүйесін ақпараттандыру, оқытудың жаңа технологиясын енгізу, бүкіләлемдік коммуникация желісіне шығу. Білім беруді компьютерлендірудің қажеттілігі біріншіден, оқушыны қазіргі қоғам сұранысына сай өзінің өмірлік іс - әрекетінде дербес компьютердің құралдарын қажетті деңгейде пайдалана алатындай жан - жақты дамыған дара тұлғаны тәрбиелеу, екіншіден, оқушының шығарашылық қабілетін дамыта отырып, компьютерді жекелеген пәндерде оқыту құралы ретінде пайдалану. Мысалы, бастауыш сыныптарда қазақ тілі сабағында арнайы электронды құралдың құрылымы бірнеше негізгі тараулармен жұмыс істеуіне мүмкіндік береді. Әрбір тараудан оқушы мынадай мәліметтерді жеңіл және шұғыл түрде таба алады:

- тақырыпқа байланысты мәтіндер
- тақырыпқа қатысты суреттер мен сызбалар және компьютерлік анимация элементтері
- сөздік қорды толықтыруға арналған жаттығулар мен тапсырмалар
- грамматикалық тесттер, грамматикалық маршруттық карталар
- әртүрлі ойындар

Бұл оқулықтармен оқушылар белсенді жеке жұмыс атқарады. Мұғалім олардың өзіндік жұмысына бағыт беріп оны бақылаушы, технологиялық аппаратты басқарушы болады да, оқушы өз белсенділігін арттырады. Сонымен қатар бұл уақытты пайдалануға да тиімді болады. Инновациялық әдіс-тәсілдерді пайдалануда мұғалім сабақты дайын түрінде бағалайды, оқушының өзі ізденіп, ғылыми негіздерін өз бетінше игеріп, ғылыми зерттеуді көздейді, ал мұғалімнің негізгі міндетіне оқушының іс - әрекетін бақылау жатады. Ол үшін жаңа жабдықталған сыныптар, біліктілігі жоғары мұғалімдер сапасы жоғары дәстүрлі немесе электрондық, мультимедиялық оқулықтар мен оқу құралдары ауадай қажет. Қазіргі кезде кез келген тақырып бойынша мәліметтерді алу үшін интернетті пайдалануда өте бай тәжірибелерге қол жеткізілуде. Білім берудегі ақпаратты ресурстардың шартты белгілері мыналар:

- электронды (мультимедиялық) оқулық қашықтықтан оқыту курсы;
- анықтамалық мәліметтер (сөздік, энциклопедия, карта, деректер қоры электронды кітапханалар (мәтіндік, графикалық, дыбыстық және бейне ақпараттар);

Кез келген пәндік әдістеме оқушыларға сол пәнді тереңдетіп игеруге, алған білімді практика жүзінде қолдануы мен проблемалық жағдайлардан шыға алуымен айқындалады. Сонымен қатар бүкіл еліміз бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметін көрсетуге қол жеткізу Online тәсілінде оқыту тәжірибесі дамып келеді. Қазақ тілін нәтижелі үйрету үшін оның оқыту әдістемесін жетілдіре түсіну - бүгінгі күннің кезек күттірмейтін маңызды мәселесі. Міне, заманымыздың тілек-талабы білім мазмұнын жаңартумен бірге, оны өмір мұқтажына орай дамытып, оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдерін қолданудың мүмкіндіктерін арттыруды күн тәртібіне қойып отыр. Осындай мәні мен маңызы зор өзекті мәселелердің бірі - оқушы тілін дамыту үрдісі. Тіл арқылы қазақ халқының тарихы, әдебиеті, мәдениеті, ұлттық салт - дәстүрі, әдет - ғұрпы, болмысы танылады. Осы мақсатқа жетсек қана Қазақстанның саналы азаматын тәрбиелейміз. Ол үшін мектеп мұғалімдері оқытудың тиімді әдіс - тәсілдерін өз тәжірибесіне қолдануды таңдап алып, үнемі ізденісте болуы қажет.

Қазақ тілі мен басқа пәндер арасында, әсіресе, әдебиет, орыс және шетел тілі пәндерінің арасында, сондай-ақ тарих, география т.б. пәндері арасында тығыз байланыс болады. Бұл байланыс көбінесе тіл ұстарту мақсатында жұмсалады. Өйткені бағдарламада тіл ұстарту жұмысы тіл мен әдебиет пәндеріне

ортақ. Бұл ортақтық мектепте бүкіл оқу мерзімі уақытында тіл ұстарту жұмысының жүйесін жасауға, оқушылардың сөздік қорын байытуға, олардың сөйлеуіндегі қателерді түзетуге мүмкіндік береді. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында мәнерлеп оқу кезінде оқушылар жіберген қателерді үнемі түзетіп отыруға (дауыс ырғағын дұрыс қоя білу т.б.) жол ашылады.

Орыс және шетел тілімен байланыстылығы, алдымен, грамматиканы оқытудан байқалады: ана тілі мен орыс және шетел тілдерінде кездесетін ортақ грамматикалық ерекшеліктерді, ережелерді байқауға мүмкіндік туады. Ана тілі грамматикасы орыс және шет ел тілдерінің сәйкес, ұқсас грамматикалық заңдарын игеруге септігін тигізеді. Екі тілдің арасындағы ұқсастық пен айырмашылықты салыстырып ұғуға мүмкіндік береді. Орыс және шетел тілдерін оқу тіліміздегі басқа тілден енген сөздердің түп-төркінін білуге жәрдемдеседі.

Оқытудың жаңа әдістерін пайдалану арқылы мұғалім оқушының белсенділігін шығармашылық ізденісін арттырады, пәнге деген қызығушылығын оятады. Өзара қатынасқа және сойлесуге құрылған оқыту оқу үрдісінде белсенді формаларды қолдану арқылы іске асырылады. Олар: топтық, жұптық, ұжымдық, жұмыстар болып табылады. Бұл жұмыстарды жүргізе отырып, оқушылардың өзіндік бағалауын арттырады.

Оқу процесін жандандыру құралдарының ішінде бастауыш сыныптарда ойын арқылы оқыту ерекше орын алады. Дидактикалық ойындар оқушылардың байқампаздық, елестету, есте сақтау, сөйлеу, ойлау қабілеттерін, сенсорлық бағдарын дамытады, сабаққа деген қысқын көзқарасын, қызығушылығын арттырады. Оқу үрдісінің нәтижелі болуы бірнеше факторға, шарттарға байланысты, оның ішінде оқу бағдарламасына, оқулықтарға, материалдық- техникалық базаға оқушының ынтасына пән бойынша білімі мен пәнді оқыту бойынша кәсіби даярлығына байланысты болады. Қазақ тілін оқыту мазмұнын, әдіс тәсілдерін, формасын педагогикалық талап негізінде таңдау педагогикалық қызметті ғылыми тұрғыдан ұйымдастыру, педагогикалық іс – әрекеттегі таным құралдарын қолдану, теориялық білімдерді тәжірибелік іс - әрекеттерімен ұштастыру, оқу пәндерімен байланысты жүзеге асыру арқылы болашақ мамандардың пәнді оқытудағы тәжірибелік бағыты бойынша білімдері мен іскерліктері анықталады. Оқытушы әр оқушының қабілетін, қазақ тіліне деген көзқарасын біліп отыруы қажет. Оқытудың жаңа технологиясын пайдалану- сапалы білім негізі.

Білім беру сапасы – қоғамдағы білім беру үрдісінің жағдайын, нәтижесін және ұлттық құндылықтардың қалыптасуын, даму болашағының қажеттілігін анықтайтын әлеуметтік категория. Жаңа технологияларды пайдалануда ұлттық құндылықтарды қалыптастырудағы негізгі мақсат мынаған саяды:

- білім сапасын көтеру;
- білімнің қолжетімділігін арттыру;
- педагогикалық әрекеттердің заман талабына сай бейімділігін арттыру;
- танымдық әрекеттерін ұйымдастыру;
- білім сапасындағы кемшіліктерді диагностикалау мен түзету;
- өзіндік жеке жұмыстарды ұйымдастыру;

Бұл технологиялардың педагогикалық негізгі қағидаларды: оқушыларға ізгілік тұрғысынан қарау, оқыту мен тәрбиенің бірлігі оқушының танымдық күшін қалыптастыру және дамыту оқушының өз бетімен әрекеттену әдептерін меңгерту, танымдылық және шығармашылық икемділігін дамыту, әр оқушының қабілеті мен мүмкіндік деңгейіне орай оқыту, оқушылардың жан- жақты дамуы үшін жүйелі жұмыс істеу, оқу үрдісін оқушының сезінуі болып табылады. Әрбір технология өзіндік жаңа әдіс – тәсілдермен қол жеткізер мақсаттармен ерекшеленеді. Сондай- ақ оқытудың жаңа әдістерін іс – тәжірибеге енгізу мақсатында оқушылар бойынан мынадай қасиеттерді көруге болады:

• әрбір оқушы өзінің жеке ойымен, өмірге деген көзқарасымен және ойлау қабілетімен ерекшеленеді;

- бір - бірінің пікірлерін қабылдауға үйренеді;
 - өз біліміне сүйеніп, мәселенің шешімін дұрыс тауып, ойын жеткізе біледі;
- Бастауыш сыныптарда қазақ тілі сабақтарында сыни тұрғыдан ойлауға үйрету барысында мынадай қорытынды жасауға болады:

1. Оқушы өмірге деген өз ойын білдіру мүмкіншілігін біледі;
2. Жаңа білім бойынша өз болжамдарын тыңдап, талқылауды үйренеді;
3. Білімді өз бетімен алуға деген ынтасы, шығармашылық жұмыстарға қабілеті, танымдық белсенділігі артады;
4. Бір - бірімен ынтымақтастығы, пікірлерін айта білуге дағдыланады;
5. Оқушыларда жазу кезінде ғажайып ойлар пайда болады, сонымен қатар өзінің және өзгелердің пікірлері мен тәжірибесіне құрметпен қарауға үйренеді;
6. Оқушылар өз ойымен, іс – тәжірибесімен, пікірлермен бөлісуге үйренеді, бұл бағыт топпен жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Осындай сабақтар барысында оқушылар өздерінің, бір - бірінің ой – пікірлеріне сын көзімен қарай отырып, жаңа тың идеялар туғызады. Сөйтіп, осындай жүйелі жұмыстар нәтижесінде оқушының күннен күнге білімге деген ынтасы арта түсіп, олар өз бетімен шығармашылықпен жұмыс істеуі қалыптасады,

өзін - өзі бағалап, өз күшіне деген сенімділік пайда болады, оқудың мәні мен мақсатын айқын түсінеді. Жеке тұлға ретінде дамуына да әсер етеді. Бүгінгі тәуелсіз мемлекетімізде білімге деген көзқарас түбегейлі өзгеріп, оқытудың жаңа түрлері әдістер, жаңа бағыттағы технологиялар пайда болып, олар білім мазмұнының толығымен түбегейлі жаңаруына себепші болуда. Пәннің тағылымдық мәнін, рухани әсер күшін, эстетикалық талғамын шәкірт санасына сіңіре білу, құзіреттілікті қалыптастырудағы алғашқы қадамдарының бірі. Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқытудың тиімділігін арттыру ең алдымен, күнделікті оқу үрдісін жақсартудан, сабақтың сапасын арттырудан туындайды. Сабақ қажетті оқу – әдістемелік құралсыз шешілмейді. Халқымыздың ұлы ағартушысы Ахмет Байтұрсынов айтқандай: «Мектептің жаны - мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі, пәні сондай болмақшы. Яғни, мұғалім білімді болса, ол мектептен балалар көбірек білім біліп шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі – білімді, әдістемеден хабардары бар, оқыта білетін мұғалім. Екінші – оқыту ісіне керек құралдар қолайлы, пән сайлы болуы керек», деп аталған екі факторды ерекше көрсетеді. Қазіргі педагогтарға қойылатын талап, ол оқушыға сапалы білім, жүйелі тәрбие және де саналы ойлау мен қабілет, сонымен қатар түйсігін дамыту.

XXI ғасырда оқушылардың жанын рухани жағынан азықтандыратын, қызығушылығын арттыратын ақпараттық техникалық құралдар екені бәрімізге мәлім. Қорыта айтқанда, бастауыш сыныптарда қазақ тілі пәнін оқытуда әртүрлі әдістерді қолдану, ақпараттық құралдардың жақсы жағын тиімді пайдаланып, күрделі қыр сыры көп әлеуметтік ортаға оқушыны бейімдеп тәрбиелеуде ұстаздар қауымының еншісінде екенін басты назарда ұстауымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы, 1992
2. Аймауытов Ж. Психология, Алматы, 1992
3. Әбілқабов А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. -Алматы, 1995.
4. Күлмағамбетова Б. К. Қазақ тілін оқыту методикасы. -Алматы, 1988.
6. К.Аханов Тіл білімінің негіздері. Алматы. «Санат» 2002
7. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы. «Мұрагер», 2005
8. Қазақ тілі мен әдебиеті орта мектепте №6 2014
9. Қазақстан Республикасында Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған.

ӘӨЖ: 373.2

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ

Шошаева Азатгуль Бериковна

Подстепный №1 жалпы орта білім беретін мектебі

БҚО Теректі ауданы

Аннотация: *Цифровая педагогика и цифровая компетентность учителя являются неотъемлемой частью современного образования. Новым достижением в сфере современного образования является искусственный интеллект. В данной статье описаны виды искусственного интеллекта, которые можно эффективно использовать на уроках казахской литературы.*

Ключевые слова: *Современное образование, цифровая педагогика, цифровая компетентность, искусственный интеллект, онлайн-платформы, урок казахской литературы.*

Әлемдегі сан түрлі мамандықтың ішіндегі ең қоғамға қажеттісі, ең ардақтысы, ең киелісі – ұстаздық. Жас бүлдіршінге әліппені үйретіп, бойына түрлі ғылымды сіңіртіп, тәлім-тәрбиесін қатар беретін де - мұғалім. Қазіргі ғылым мен технологияның дамыған заманында мұғалімге қойылар талап көп. Себебі қазіргі заманның альфа ұрпақтары бар жаңашылдықты тез меңгеретін, ойлағанына тез қол жеткізуді қалайтын оқушылар. Осыған орай, әрбір педагог өз пәнінде түрлі цифрлық ресурстар мен жасанды интеллектті тиімді қолданса, оқушының сабаққа деген қызығушылығы артып, теориялық білімі болашағына пайда келтіретіндей есінде қалары сөзсіз.

Цифрлық педагогика – бұл ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы білім беру процесін ұйымдастырудың заманауи тәсілі. Ол цифрлық құралдар мен ресурстарды оқу процесіне енгізу арқылы оқыту сапасын арттыруға бағытталған. Цифрлық педагогика оқушылар мен мұғалімдердің цифрлық сауаттылығын дамытуды, оқыту әдістерін икемді әрі интерактивті етуді көздейді. Бұл тәсіл оқу материалдарын түрлі онлайн-платформаларда, мультимедиялық ресурстар арқылы ұсынуды қамтиды. [1]

Цифрлық педагогиканың басты мақсаттары – оқушылардың белсенді қатысуын қамтамасыз ету, жеке оқу траекторияларын құру, заманауи ақпараттық технологияларды оқу үдерісіне тиімді енгізу және білім берудің қолжетімділігін арттыру.

Педагогтің цифрлық құзыреттілігі – бұл мұғалімнің цифрлық құралдар мен технологияларды тиімді пайдалана отырып, оқу процесін ұйымдастыруға және жүргізуге дайын болуы. Бұл құзыреттілік қазіргі

білім беру жүйесінде аса маңызды, себебі технологиялар мен цифрлық ресурстарды қолдану білім беру процесін неғұрлым тиімді және қызықты етеді. [3]

Педагогтің цифрлы құзыреттілігінің негізгі аспектілері:

1. Цифрлық сауаттылық: мұғалім цифрлық құрылғыларды (компьютер, планшет, интерактивті тақта және т.б.) қолдана алуы, ақпаратты іздеуді, өңдеуді және ұсынуды меңгеруі қажет.

2. Цифрлық оқыту материалдарын жасау: мұғалім өз сабақтарына арналған цифрлық материалдарды (презентациялар, бейне сабақтар, интерактивті тесттер және т.б.) дайындай білуі тиіс.

3. Онлайн-платформалар мен құралдарды қолдану: оқу процесін ұйымдастыру үшін Google Classroom, Zoom, Microsoft Teams, Bilimland және басқа да онлайн оқыту құралдарын пайдалану.

4. Цифрлық қауіпсіздік пен этика: педагог интернеттегі ақпараттық қауіпсіздік талаптарын сақтауы, авторлық құқықтар мен жеке мәліметтерді қорғау ережелерін білуі маңызды.

5. Оқу процесін геймификациялау: ойын элементтері мен арнайы білім беру қосымшаларын қолданып, оқушылардың мотивациясын арттыру. (Wordwall, Kahoot!, Quizizz)

6. Қашықтан және аралас оқыту әдістерін пайдалану: мұғалім қашықтан немесе аралас форматтағы сабақтарды ұйымдастыра білуі керек. [2]

Заманауи білім саласындағы жаңа жетістік – жасанды интеллект. Жасанды интеллект білім беру бағдарламаларын оқушылардың жеке қажеттіліктеріне сай бейімдеуге мүмкіндік береді. Бұл тренд оқу үдерісін жекелендіруге, әр оқушыға қажетті материалдарды уақытылы ұсынуға ықпал етеді. Жасанды интеллектті қазақ әдебиеті сабағында қолдану өте ыңғайлы. Мысалы, жазбаша жұмыстарды бағалау, сөйлеу дағдыларын дамыту, интерактивті жаттығулар мен ойындар, аударма және сөздік қорды дамыту, уақытты тиімді пайдалану. Ол білім беру процесін жақсарту үшін түрлі тәсілдермен қолданылады:

1. Жеке оқыту: жасанды интеллект білім беру платформалары әр оқушының қабілетіне және оқу жылдамдығына бейімделе отырып, жеке оқыту бағдарламаларын ұсына алады. Бұл оқушыларға оқу материалдарын өз қарқынымен меңгеруге мүмкіндік береді.

2. Автоматтандырылған бағалау: жасанды интеллект көмегімен тапсырмаларды, тесттерді және емтихандарды автоматты түрде бағалау мүмкіндігі бар, бұл мұғалімдердің жұмысын жеңілдетеді және бағалаудың бейтарап болуын қамтамасыз етеді.

3. Қолдау көрсету және кеңес беру: жасанды интеллектке негізделген виртуалды көмекшілер оқушыларға тәулік бойы оқу материалдарына байланысты сұрақтарға жауап беріп, қиындықтарға тап болған кезде қолдау көрсете алады.

4. Тіл үйрену: жасанды интеллект платформалары грамматиканы тексеру, сөздік қорын байыту, сөйлеу дағдыларын жетілдіру сияқты тапсырмаларда үлкен көмек көрсетеді.

5. Оқу материалдарын бейімдеу: жасанды интеллект оқушылардың үлгеріміне қарай қиындық деңгейін өзгерте отырып, сабақ мазмұнын жаңарта алады, бұл мотивацияны арттырады және тиімділікті көтереді. [4]

Қазақ әдебиеті сабақтарында жиі қолдануға болатын жасанды интеллекттерге тоқталғым келеді:

1. <https://fliki.ai/>, <https://runwayml.com/> (графикалық үлгіде жасауға мүмкіндік береді) жасанды интеллектті дайын мәтін бойынша түрлі видео жасауға мүмкіндік береді. Қазақ әдебиетіндегі тарихи кейіпкерлерді, батырлар жырындағы батыр бейнесін, көркем шығармадағы қандай да бір кейіпкердің іс-әрекетін оқушыларға бейне түрінде көрсетуге мүмкіндік береді. Мысалы, Д. Бабатайұлының «О, Ақтан жас, Ақтан жас» өлеңіндегі жетім баланың өмірде көрген қиындықтары мен болашағынан зор үміт күтетінін мына видеолар арқылы көрсетуге болады <https://app.fliki.ai/editor/67345b004af5c048f1e8211c>

2. <https://www.copy.ai/> бұл реферат немесе эссе жазуға көмектесетін жасанды интеллект.

3. <https://chatgpt.com/> жасанды интеллектті әртүрлі сұрақтарға жауап береді. Мысалы, көркем шығармадағы кейіпкер бейнесін талдауда кейіпкерге мінездемені оқушы әуелі өзі жазып, кейін жасанды интеллектке жазып, екі мінездемені салыстыру арқылы жұмыстануға болады.

4. <https://studio.d-id.com/> жасанды интеллектті фотоны жанды етіп сөйлетеді. Мысалы, «Менің атым –Қожа» шығармасын өткенде Б. Сөкбақпаевтың фотосын жанды етіп сөйлетіп, оқушыларға тапсырмалар беруге болады https://studio.d-id.com/share?id=ccef340992c71d56a22c16c864102628&utm_source=copy. Бұндай видеоларды оқушылар қызыға қарап, тапсырмаларды да ынтамен орындайды.

5. <https://www.renderforest.com/project/91517676> жасанды интеллектті мәтін бойынша түрлі видеолар жасап береді. Мысалы, көркем шығармадан үзінді алып соны видео түрінде оқушыларға көрсетуге керемет мүмкіндік.

6. <https://www.emaze.com/ru/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8/> презентация жасауға көмектесетін жасанды интеллект.

Жалпы, жасанды интеллектті сабақта дұрыс және тиімді қолдану үшін оның қалай жұмыс істейтінін және қандай шектеулері бар екенін түсіну маңызды. Мұғалімдердің жасанды интеллектпен жұмыс жасау дағдыларын дамыту да басты рөл атқарады.

Қорытындылай келе, цифрлық педагогика мен педагогтың цифрлы құзыреттілігі заманауи білім берудің ажырамас бөлігі. Цифрлы құзыретті мұғалім тек оқытушы ғана емес, оқушылар үшін сандық әлемдегі бағыттаушы да болып табылады. Ол оқушыларды жаңа білім беру технологияларымен

таныстырып, олардың ақпаратты дұрыс пайдалануын қамтамасыз етеді. Қазақ әдебиеті сабақтарында жасанды интеллектті тиімді пайдалану білім беру процесін жақсартып, оқушылардың бәсекеге қабілеттігін арттырып, болашаққа қажетті дағдыларды меңгеруіне ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Tan-Sholpan» әдеби-көркем, көпшілік журналы №5, Алматы, 2022 жыл
2. <https://qazaq.today/ustaz-zhasandy-intellekt-arqyly-sabagyn-ote-qyzyqty-otkize-alady-mejirzhan-aelhanuly-it-maman/>
3. «Мектеп» республикалық ғылыми-әдістемелік, педагогикалық журнал №12 желтоқсан, 2022 жыл
4. «Білім шыңы-ғылым сыры» республикалық танымдық-ағартушылық, ғылыми-әдістемелік, педагогикалық журнал, №10 қазан, 2024 жыл

ӘӨЖ: 373.2

**ПЕДАГОГТИҢ ОҚУШЫ БОЙЫНА ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ
ДАРЫТУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫНЫҢ РӨЛІ**

*Таскенова Айымгүл Оралқызы
Дарынды балаларға арналған Сәкен Сейфуллин атындағы №11
облыстық мамандандырылған мектеп-лицей-интернаты
Орал қаласы*

Аннотация: В этой статье рассказывается о роли учителя и цифровой грамотности в формировании и воспитании культурной личности, умеющей выражать свои мысли и мнения, способной выбирать свое место в жизни, свободно вести себя во взаимоотношениях, быстро адаптироваться к любой среде, демонстрировать знания и умения из определенной области науки. Для привития ценности учащемуся в соответствии с учебными целями во время занятий, в статье показаны преимущества устойчивых словосочетаний, широко используемые в письменной литературе и способы их усвоения с помощью программы *renderforest*. Также представлена информация о других вспомогательных средствах, способствовавших развитию активного словарного запаса учащихся, развитию желания и умения самостоятельно учиться, искать, учебно – познавательной мотивации.

Ключевые слова: образование и воспитание, устойчивые словосочетания, смарт- программа, цифровая компетентность.

«XXI ғасыр - ақпараттық-технологиялар» заманында білім беру саласында мұғалімдерге үлкен жауапкершілік артылып отыр. Оқушылардың танымдық қызығушылығын арттырып, білімге деген құштарлықтарын оятып қана қоймай, оларды дүниежүзілік білім, ақпарат, экономика кеңістігіне шығарып, бәсекеге қабілетті тұлға етіп тәрбиелеу қажет. Ол үшін ұстаздарымыз халқымызда бұрыннан келе жатырған «Ұстаң көштен қалса, көп болса желімді тостақсыз қаларсың. Ал Ұстазың көштен қалса, білімді ұрпақсыз қаласың» деген өсиет сөзіне сай заман ағымынан қалмау үшін көп еңбектенуде: смарт-технологияларды бесаспаптай игеріп, ақпараттық төңкеріс болған ЖИ-ді әр сабақтарына қолдануда. Алайда, қазіргі жаһандану заманында бәріміз білім мен жаңа технологияға бет бұрып, Әбу Насыр әл-Фараби атамыз «Тәрбиесіз берілген білім-адамзаттың қас жауы», - [1] демекші білім мен тәрбиенің егіз ұғым екенін естен шығарып алмадық па? Білім мен тәрбиені балалардың бойына қатар енгізе алып жүрміз бе? Алдымызға жәуап беріп келіп отырған қара көз балдарымыздың түзу қалыптасулары үшін бойларына қажетті құндылықтарды дарыта алып жатырмыз ба? Адамның құндылықтар ұрпақтан ұрпаққа білім мен өнеге арқылы берілетінін ұмытпадық па? Менің бұлай дабыл қағуымның өзіндік себептері де бар.

Өкінішке орай, қазіргі жастарымыз шетелге оқуға түсуді көп қалайды. Бұл, әрине, жақсы. Бірақ шетелге қызығудағы мақсат не? Ол жақта берілетін жоғары білім бе, әлде өмір сүру жағдайы ма? Алған білімін кейін ұлт болашағына жаратамын деп елімізге қайтып келсе, ел игілігі үшін қызмет етсе, нұр үстіне нұр болар еді. Алайда, шетелдің менталитетіне қызығып, оны қазірден бастап бойларына сіңіріп, қазақтың ділін, яғни, өзімізге тән ұлттық рухани мінез-құлқымызды бірте-бірте ұмытып бара жатқандары көңілімізге қаяу түсіреді. Бұрын ұяттан-өлім күшті десек, қазір бірінші орынға өз қара бастарының қамын ойлайтын жастарымыз көбейді.

Ойымды ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсыновтың: «Балам деген жұрт болмаса, жұртым дейтін бала қайдан болсын»[2] деген сөзімен жалғастырғым келіп отыр. Қазіргі таңда ел болып, жұрт болып ұрпақ тәрбиесін қолға алу басты шаруа болып отыр. Тәрбие беруде ұлттық құндылықтарымыз арқылы жол көрсетер болсақ, жастарымыз Қазақстан қоғамының әлеуметтік-мәдени өзгерістеріне жоғары мәдениетті деңгейде бейімделе алады деп айта аламын. Ұлы Абай: «Балаға мінез үш алуан адамнан жұғады: біріншісі — ата — анасынан, екіншісі — ұстазынан, үшіншісі — құрбысынан» — деген екен. Ендеше ұстаз

ретіндегі өзіміздің басты миссиямызды жоғары деңгейде орындауға ат салысайық. Мен орта буын оқушыларына қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінен беремін. Бұл пәндер-тұнып тұрған құндылық болғандықтан, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оқушы бойында жалпы білім дағдысы мен құндылықтарды қалыптастырудың маңызы зор екені белгілі. Оқушы бойында білім негіздерін қалыптастыру үшін оның біліктілігін, дағдысын, құндылығын тұрақтандырып, белгілі арнаға түсірмейінше, нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес.

Менің мұғалім ретінде алға қойған мақсатым – оқушыларға білім берумен қатар, олардың бойына құндылықтарды дарыту, шығармашылық қабілетін арттырып, құзіреттілігін дамыту, сонымен қатар заман талабына сай, оқушылардың пәнге деген қызығушылықтарын арттыру үшін цифрлық құзіреттілігімді пайдаланып, заманауи трендтерді пайдалану.

Алға қойған мақсатыма жету үшін өзімнің ұстаздық тәжірибемде сабақ беру үдерісінде мыналарды басшылыққа аламын:

- Оқушыға сөзбен емес, іс-әрекетпен түсіндіру;
- Жекелей, жұппен, топпен жұмыс жүргізу;
- Мысалдарды балалардың өз өмірлерінен, айналасынан алдыру;
- Сахналық қойылымдар ұйымдастыру;
- Оқушылардың таным әрекетін арттыруға күш салу;
- Пәнге деген шығармашылық қызығушылығын арттыру;
- Тарихқа көз жүгіртіп отыру;
- Смарт технологияларды тиімді қолдану;
- Берілген тақырып аясында оқушыларға тәлім – тәрбие берудің мүмкіншіліктерін барынша тиімді пайдалану.

Осындай жұмыстардың нәтижесінде оқушылардың танымдық құндылықтары қалыптасады. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оқушының білім, білік дағдыларын меңгертумен қатар, көбіне оқушыны шығармашылық жұмыстарға баулу, ойын еркін жеткізе білу, тіл байлығын арттыруға назар аудару қажет. Қызықты сабақ болса, оқушының сол пәнге қызығуы артып қана қоймай, мұғалім жаңалығы, ізденісі, қолданған әдіс – тәсілі арқылы ерекшеленіп, оқушы жүрегінен жол табады. Оған Қаныш Сәтбаевтың «... білімді еңбек пен өмірдің өзінде шыңдап отыр. Сонда ғана білім деп аталатын асыл тас ешқашан тот баспастан жалтырай да, жарқырай да береді»- деген сөзін дәлел ретінде алуға болады. Иә, біздер қазіргі таңда заман талабына сай біліктілігімізді арттырып отыруымыз қажет. Себебі қазіргі таңда өзекті болып отырған мәселе, білім берудің сапасын жаңа стратегиялар мен инновациялық технологиялардың тиімді әдіс-тәсілдерін кеңінен қолданбай «цифрлық абorigендер» ұрпақтарын (ғаламтор дәуірінде өскен балар) білімге деген құштарлыққа тәрбиелеу мүмкін емес. Бұл цифрлы балалар, тіпті мектеп табалдырығын аттамастан бұрын телефон, компьютер секілді құрылғылардың құлағында еркін ойнайды.

Сондықтан бала қызығушылығына баса назар аудармасақ, оларды өз пәнімізге қызықтыра алмаймыз. Алайда бұл смарт технологияларды сабақтың өн бойында қолдану деген сөз емес: оқушылардың зейінін шоғырландыруға, жаңа сабақты түсіндіріп, жаттығулар орындатуға, ҚБ алу үшін кезек-кезек қолданып отырса жеткілікті. Мәселен, мен өз сабағымда оқушылардың бойына құндылықтарды жазба әдебиеттердің көне беттерінде қатталып бара жатқан тұрақты тіркестер арқылы сіндіруге тырысамын. Себебі, қазіргі заманымызда қойылған басты талаптардың бірі — өмірден өз орнын таңдай алатын, өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап, кез келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласынан білімі мен білігін көрсете алатын, өз ойы мен пікірін айта білетін мәдениетті жеке тұлға қалыптастырып, тәрбиелеу десек, бүгінгі таңдағы қазақ мектептерінің өзекті мәселелерінің бірі — оқушылардың тіл мәдениетін көтеру, сауатты жаза алатын, өз ойын айқын жеткізе алатын азамат тәрбиелеу. Осы орайда әрбір ұлттың болмысында ғасырлар бойы атадан балаға мирас болып келе жатқан адамгершілік қағидаттарын, ұлттық құндылықтарды, көпшілік алдында сөздің майын тамызып, шешен сөйлей алатын қабілетті де осылайша сіңіруге болды. Осы арқылы ойы терең, тілі жұтаң оқушылардың сөздік қорлары молайтуға атсалысамын. Екіншіден, әр сабақ сайын құндылықтарды сіндіріп отырады. Бұны Renderforest бағдарламасының көмегімен орындаймын. Бағдарлама ақылы болғанымен, мұғалімнің керемет көмекшісі: бірнеше минут ішінде кәсіби бейнелер жасап шығара алады.

Егер оқушыға «Төбе шашы тік тұрды» десең, олар оның мағынасын тікелей түсінеді. Еңбек жолымды бастаған алғашқы жылдарда дәл осы оқиға өз басымнан өткен еді. Туыла сала ата-аналары телефонмен дос қылтқан соң, оларды да түсінуге болады. Бірақ, бұл өрескел қателіктерді жөндеу өз қолымызда. Кейін күніне 5 тұрақты тіркесті жаттауға бергеніммен, еш нәтиже болмады: жатқа айтып бере алады, сөйлесім барысында қолданбайды. Ойлана келе, көп ізденіп тұрақты тіркестердің мағынасын

Renderforest бағдарламасындағы кәсіби бейнелер және олардың іс-қимылы арқылы үйрете бастадым. Мысалы, «төбе шашы тік тұрдыға» қорыққан адамның, «қол ұшын созуға» өзге адамға жәрдемдесіп жатқан адамның, «қуанышы қойнына сыймадыға» қатты қуанған адамның, «бетінен оты шықты» тұрақты тіркесіне ұялған адамның іс-әрекеттерін көрсеттім. Кейіннен тұрақты тіркестер баланың есінде қаншалықты қалғанын тексеру үшін **"Word wall" бағдарламасымен** викториналық сұрақтар құрастырдым. Тұрақты тіркестерді кездейсоқ таңдамаймын. Сабақ тақырыбына, оқу мақсатына сәйкес 3

тұрақты тіркес, олардың антонимдері мен синонимдерін аламын. Сонда оқушы бір сабақта 9 тұрақты тіркеспен танысып шығатын болады. [3]

Тұрақты тіркес	Синонимі	Антонимі
Бетінен оты шықты	Кірерге тесік таппау	Беті бүлк етпеді
Ит өлген жер	ит арқасы қиянда	Таяқ тастам жер
Қуанышы қойнына сыймады	Екі езуі екі құлағына жетті	Ажары сынды

Оқушылар осы тұрақы сөз тіркестерін эссе, мақала жазу барысында тиімді қолдана алатын болады. Осылайша сабақ барысында қазіргі заманауи оқыту әдіс - тәсілдерін пайдалана отырып, көптеген жаттығу түрлерін пайдалануға болады.

Заман қарыштап дамыды десек те, кей мектептерде интернет желісі дұрыс ұстамауы немесе кей оқушылардың телефоны болмауы мүмкін, ал ол оқушыларға телефонның, компьютердің көмегімен орындалатын тапсырмалар ұнауы мүмкін. Мұғалім мұндай жағдайда не істеу керектігін де алдын ала ойлап отыруы қажет. Осы орайда мен математика пәні мұғалімдері белсенді қолданатын **TARSIA бағдарламасы** туралы айтқым келеді. Қазақ әдебиеті сабағында біз барлық оқушылардан үйге берілген тапсырмаларды ауызша толық сұрап үлгермеуіміз мүмкін, ал тарсия арқылы **қысқа** уақытта толық сынып оқушыларының нәтижесін бақылауға болады.

Тәжірибе көрсеткендей, әдеттегі бірсарынды сынып сабағындағы оқушылар ойын кезінде өте белсенді болады. **Тарсия:**

- оқушының белсенділігін
- пәнге құштарлығын
- сыни ойлау қабілетін
- ізденімпаздығын арттырады
- «жасырынып» жатқан қабілеттерін ашуға көмектеседі
- өзіне деген сенімділік пайда болады
- оқушы негізгі ұғымдарды еске сақтайды
- білім сапасы жақсара түседі
- өз сыныптастарымен диалогқа қатысады, бір-біріне қолдау көрсетеді, топта жұмыс жасай

білуге дағдыланады

➤ басқаға сын көзбен қарап, тиімді шешім қабылдауына мүмкіндік алады. Балалар тез сергіп, тапсырманы жылдам, дұрыс орындайтын болады

Дегенмен де, бұл «Тарсияны күнделікті сабақта қолдану керек» деген мағынаны білдірмейді. Сабақтың түріне, кезеңіне байланысты оқушыларды жалықтырмай тиімді пайдалану – **мұғалімнің шеберлігіне** байланысты. Мұғалім ойын барысында топтар арасындағы талқылауды, олардың қаншалықты жұмыс жасағандығын бақылау арқылы балалардың пікірлеріне қолдау көрсетіп, тиімді әдістермен басқаруы керек.

Мен өз сабақтарымда бұдан да бөлек интернет арқылы ұйымдастырылған ресурстарды қолданамын:

- - Prezi бағдарламасы
- - Power Point (слайд)
- - QR cod
- - "Шеңбер" әдісі
- - Padlet тақтасы (кері байланысқа)
- - Plikers
- - Filppity
- - Qazmath (онлайн тест, топқа бөлу таймер, т.б.)

Атаулы сайттар мен ойын түрлерін сабағыма жиі пайдалану арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға тырысамын. Дегенмен жоғарыда айтып өткен Renderforest, Word Wall, Tarsia бағдарламалары оқушыларымның белсенді сөздік қорын дамытуға, өз бетімен білім алуға, ізденуге деген ықыласы мен іскерлігін, оқу – танымдық ынтасын жетілдіруге көп септігін тигізгендіктен, менің күнделікті көмекші құралдарыма айналғанын мойындаймын.

Қорытындылай келе, ХХІ ғасыр дағдысын меңгерген оқушыны жеке тұлға ретінде қалыптастыру - бүгінгі педагогтың басты мақсаты екенін айтқым келеді. Сол үшін де, бізге жаңа технологиялармен жәй ғана танысып қоймай, нақты педагогикалық жағдайларда қандай цифрлық құралдардың неғұрлым қамтамасыз ететінін түсіну өте маңызды. Педагог жаңа технологияларды пайдалану арқылы өзінің терең білімділігі мен біліктілігін, шеберлігін шыңдайды.

Құрметті әріптестер, заманның сикырлы әлемінен қалыс қалмауымыз үшін жаңаға бейім болып, кәсіби құзыреттіліктерімізді шыңдап, балаға үйретумен қатар, өзімізде үйренуден жалықпайық! Алма Қыраубаева апамыз айтқандай, оқушының кемшілігін көріп, ықыласын өлтіруге асықпайық, жеңісін іздейік. Жеңісін көру жолында заманнан қалыс қалмай, өзімізде ізденейік!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <https://bilim-all.kz/quote/17424>

2. <https://baytursynov.rnpb.kz/zertteu-jane-tanymal-etu/citatarlar>
3. Фразеологизмдер (тұрақты сөз тіркестері) Martebe.kz ақпараттық білім порталы

УДК: 373.2

ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ: НА ПРИМЕРЕ АКТИВНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ

Э.А.Алпамысова

*Студент магистрант образовательной программы «Педагогика и психология»
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
институт образования и менеджмента
Кафедра педагогики и психологии
(г. Уральск)*

Аңдатпа: бұл мақалада әлеуметтік желілерде белсенді жасөспірімдердің психологиялық жағдайын сипаттайтын шетелдік психологтар жүргізген зерттеулерге шолу қарастырылды.

Кілт сөздер: әлеуметтік желілер, жасөспірімдер, әлеуметтік желінің әсері, әлеуметтік желілердегі қорлау, әлеуметтік – психологиялық қолдау, аддикция.

В «Единой программе воспитания» утвержденная Министром просвещения Республики Казахстан от 19 сентября 2023 года за № 294 говорится что современный мир характеризуется стремительными изменениями, глобальной нестабильностью и различными угрозами. Эта информация свободно распространяется в пространстве и покоряет умы детей через социальные сети. Интернет-пространство повлияло на воспитание, поведение, манеры ребенка, привело к определенному приоритету различных субкультур. Если обратить внимание на данные, публикуемые Национальным бюро статистики Агентства стратегического планирования и реформ Республики Казахстан, то можно заметить, что факты краж, насилия и покушений на насилие среди несовершеннолетних увеличиваются.

Существует множество причин и последствий, которые способствуют возникновению этих проблем. Например, возможности и открытость интернета, быстрое распространение любой информации, тот факт, что просматриваемый детьми видеоконтент не проходит через фильтры, неспособность родителей поддерживать гармонию и баланс между работой и семейной жизнью способствовали возникновению дефицита дисциплины в воспитании детей. Вот почему актуальна проблема воспитания глубоко образованного, дальновидного, честного человека с ярко выраженным национальным самосознанием.[1]

Одна из наиболее актуальных областей психологии в настоящее время - психология зависимости. Зависимое (аддиктивное*) поведение в широком смысле слова - это одна из форм деструктивного поведения, которая выражается в стремлении к уходу от реальности путем изменения своего психического состояния посредством приема некоторых веществ или постоянной фиксации внимания на определенных предметах или видах деятельности, что сопровождается развитием интенсивных эмоций. Одним из видов аддикций*, получившим широкое распространение во всем мире в связи с компьютеризацией общества, стала компьютерная зависимость, которая, по мнению ряда исследователей, обуславливает развитие психопатологических изменений личности и ведет к нарушениям социальных норм поведения и к правонарушениям. В классификацию нехимических аддикций* вошла также Интернет-зависимость. Компьютерная зависимость представляет собой новую форму психологической зависимости, качественно отличающуюся от других нехимических форм зависимостей выходом на безграничные возможности виртуального мира, механизмами формирования, а также особенностями протекания на разных этапах возрастного развития. [2]

На проблематику зависимости от Интернета решающим образом влияет надежность методов ее диагностики и измерения. Действительно, всякое проводимое исследование начинается с отделения исследуемой группы интернет-зависимых от не проявляющих такой зависимости испытуемых.

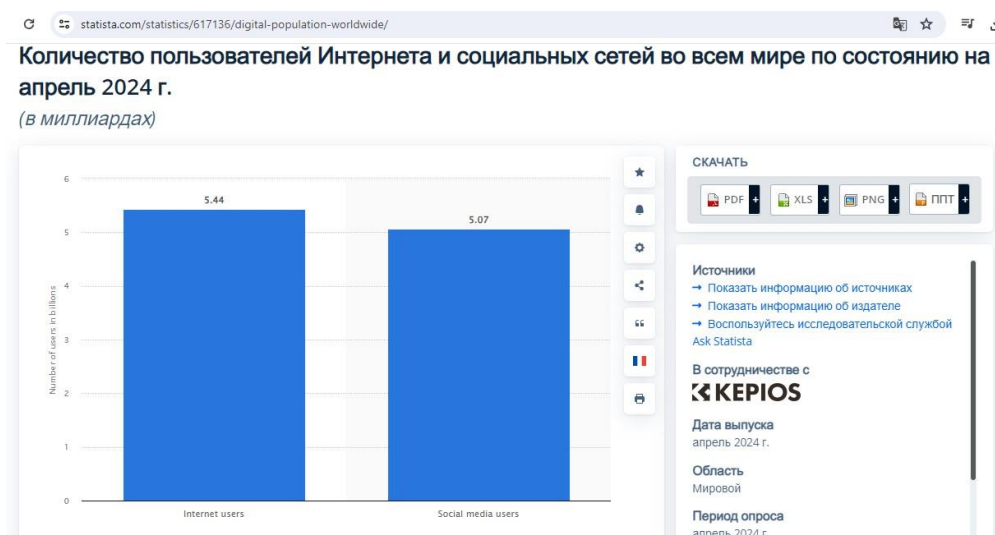
Тест на интернет-зависимость (IAT; Young, 1998) был разработан для определения наличия и тяжести зависимости от Интернета и технологий у взрослых. Интернет-зависимость, как растущее культурное и клиническое явление, рассматривается как новое клиническое расстройство, требующее оценки и лечения. Термин «Интернет» используется для обозначения всех контактов, которые люди имеют с веб-сервисами, включая веб-сайты, интернет-игры, социальные сети и онлайн-развлечения, доступные на всех типах компьютеров, экранах, устройствах, телефонах, портативных электронных устройствах и других видах технологий. Интернет – это относительно новая технология, которая оказала влияние на мир и предоставила множество преимуществ своим пользователям. В то же время Интернет имеет негативные последствия. Некоторые люди все больше увлекаются Интернетом, не могут

контролировать использование электронных устройств и ставят под угрозу учебу, работу и отношения с окружающими. Симптомы сравниваются с критериями, используемыми для диагностики других зависимостей. В литературе интернет-зависимость характеризуется как расстройство контроля над импульсами, сравнимое с патологией азартных игр, из-за совпадения диагностических критериев и симптоматики. Исследователи предложили различные диагностические критерии для изучения интернет-зависимости с клинической точки зрения и с течением времени. Выявились закономерности, которые отличают нормальное использование Интернета от компульсивного. [3].

Другой важной проблемой, которой посвящено большое число зарубежных работ, является влияние постоянного использования социальных сетей подростками на возникновение и развитие у них различных сопутствующих психологических расстройств. Авторы из Британии З. Хуссейн и М.Д. Гриффитс провели анализ 100 исследований на данную тему, опубликованных с 2014 г. [4].

В результате было отобрано девять работ, отвечающих теме аналитического исследования. В шести работах показана корреляция между постоянным использованием социальных сетей подростками и симптомами депрессивного расстройства, в пяти исследованиях с тревожностью. Возможности социальной сети позволяют избежать психотравмирующих ситуаций, которые имеют место в реальном мире, в результате чего подростки, имеющие симптомы депрессивного расстройства, используют социальную сеть для ухода от реальности и проводят в ней большую часть дня. В одном исследовании была показана связь частого использования социальных сетей с ухудшением симптомов дефицита внимания и гиперактивности (далее - СДВГ). Часто возникающие сообщения и реклама в социальной сети заставляют подростка с СДВГ постоянно заходить в сеть для проверки сообщений и ответов на них. По мнению исследователей, психологические программы профилактики повышения активности подростков в социальных сетях должны в первую очередь выявлять и корректировать имеющиеся у школьников первичные психологические расстройства, в том числе депрессивного характера. [4].

По источникам [6] официального сайта www.statista.com – где постоянно ведется статистика использованием интернета и социальных сетей можно проанализировать следующее:

По состоянию на апрель 2024 года во всем мире насчитывалось 5,44 миллиарда интернет-пользователей, что составляло 67,1 процента мирового населения. Из этого общего числа 5,07 миллиарда, или 62,6 процента населения мира, были пользователями социальных сетей. А по исследованиям Стейси Джо Диксон* в 2024 году социальные сети во всем мире использовали более пяти миллиардов человек, а в 2028 году их число, по прогнозам, вырастет до более чем шести миллиардов.

Кто же пользуется социальными сетями?

По состоянию на январь 2023 года уровень использования социальных сетей в мире составлял 59 %. Ожидается, что эта цифра будет расти по мере того, как менее развитые цифровые рынки догонят другие регионы, когда дело доходит до развития инфраструктуры и доступности дешевых мобильных устройств. Фактически, большая часть глобального роста социальных сетей обусловлена увеличением использования мобильных устройств. *Сколько времени люди проводят в социальных сетях?* Социальные сети являются неотъемлемой частью ежедневного использования Интернета. В среднем интернет-пользователи тратят 151 минуту в день в социальных сетях и приложениях для обмена сообщениями, что на 40 минут больше, чем в 2015 году.

Какие социальные сети наиболее популярны?

Лидер рынка Facebook стал первой социальной сетью, число зарегистрированных аккаунтов которой превысило один миллиард, и в настоящее время насчитывает около 2,9 миллиарда активных пользователей в месяц, что делает ее самой популярной социальной сетью в мире. В июне 2023 года в

число лучших приложений для социальных сетей в Apple App Store вошли приложения для мобильного обмена сообщениями WhatsApp и Telegram Messenger, а также неизменно популярная версия приложения Facebook. [6].

Изучив вышеуказанные материалы, по Интернет – зависимости и использование социальных сетей, можно отметить что психологи изучили в основном несовершеннолетних с 14 лет. Но по моему мнению и на практике можно сказать что в основном в социальных сетях зарегистрированы несовершеннолетние с 10-11 лет. На практике несовершеннолетние дети уже с ранних лет могут зарегистрироваться в социальных сетях указывая допустимый для пользования социальными сетями (не указывая свой истинный возраст) возраст.

«Не допускается использование обучающимися и воспитанниками во время учебного процесса абонентского устройства сотовой связи в организациях среднего образования за исключением случаев, предусмотренных краткосрочными учебными планами в учебных целях» - в Казахстане был подписан закон Президентом К.К.Токаевым.

Как учитель – практик, могу сказать что дети уже в 1-ом классе приносят сотовые телефоны в школу не только для связи с родителями, но они его используют для игр и пользуются социальными сетями такие как «тик ток», видеохостингами «ютуб». Хотя был подписан данный законопроект, родители все еще дают своим детям дорогие смартфоны, когда можно использовать обычные сотовые телефоны которые предназначены только для связи. Хочу отметить, что в моей практике были случаи что ученики одного класса делятся и буллить друг – друга только из-за того что у одного из них сотовый телефон не популярной марки. Поэтому здесь очень важно провести с родителями и учениками разъяснительную работу, чтобы дети не ставили в приоритет материальную обеспеченность родителей. Данная проблема сейчас встречается почти у каждого классного руководителя

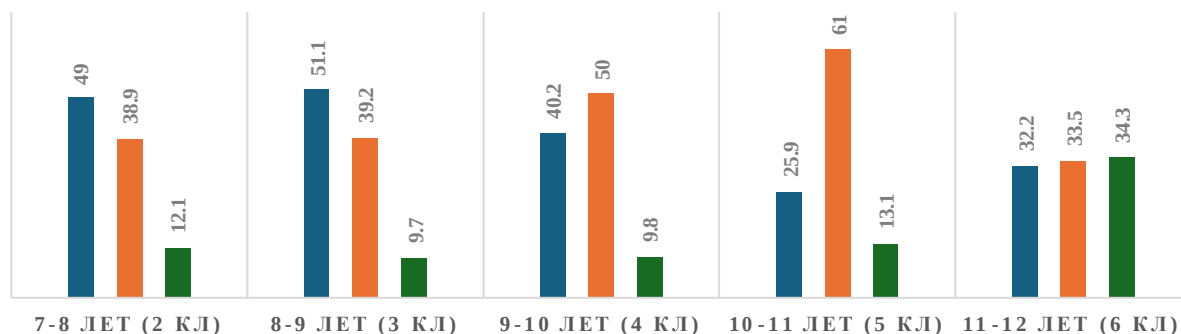
Проведя социальный опрос среди учеников начального и основного звена (2 -4 кл, 5 – 6 кл) гимназии Эстетического направления еще раз можно убедиться в том что дети уже с ранних лет пользуются социальными сетями и мессенджерами, поэтому уже с 1-го класса думаю нужно в учебные программы вводить хотя бы факультативы (вариативный компонент учебного плана) по безопасности детей, о поведении и запретах в социальных сетях. Потому что дети в основном подвергаются систематической травле в основном через социальные сети, мессенджеры.

Вопросы социального опроса:

1.	Ваш пол?
2.	Ваш возраст?
3.	Почему ты зарегистрирован в социальных сетях?
	а)хочу много друзей
	б)хочу быть популярным
	в)люблю общаться и быть в центре внимания
4.	Сколько людей у Вас в друзьях?
	а)менее100
	б)более100
	в)более1000
5.	Сколько времени Вы проводите в социальных сетях?
	а)1-2 часа
	б)более 2-х часов
	в)не знаю не считал
6.	Какую информацию Вы выкладываете в социальных сетях?
	а)Фото, где что делаю (учусь,работаю,отдыхаю)
	б)выкладываю ложную информацию
	в)выкладываю только хобби, игры
7.	Считаешь ли ты себя зависимым от социальных сетей?
	а)да
	б)нет
	в)немного
8.	В каких социальных сетях Вы зарегистрированы?
	а)Tiktok
	б)Telegram
	в)instagram, facebook

ПОЧЕМУ ТЫ ЗАРЕГИСТРИРОВАН В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ?

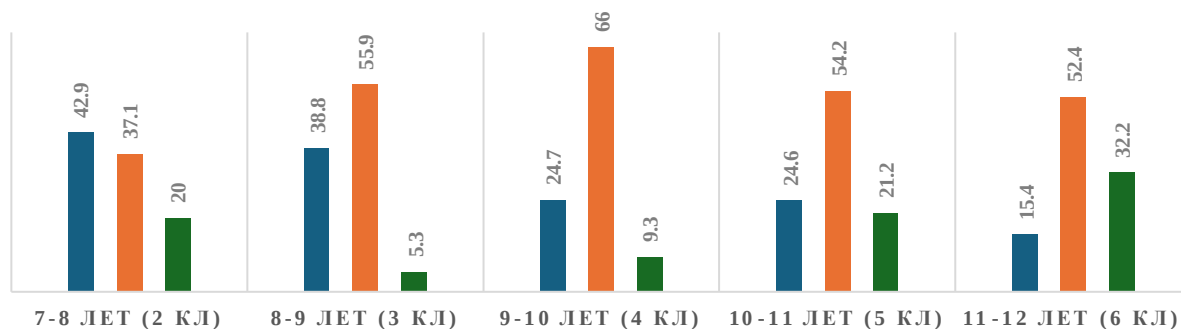
■ а) хочу много друзей ■ б) хочу быть популярным ■ в) люблю общаться и быть в центре внимания

По итогам социального опроса среди учащихся 2 - 6 классов (всего в опросе участвовали 24 класса – комплекса с русским языком обучения, всего 720 респондентов). На вопрос «Почему ты зарегистрирован в социальных сетях» если учащиеся 5 классов 61% и 6 классов 50% ответили что хотят быть популярными. А учащиеся 2 классов 49% и 3 классов 51,1% ответили что хотят иметь много друзей.

СКОЛЬКО ЛЮДЕЙ У ВАС В ДРУЗЬЯХ?

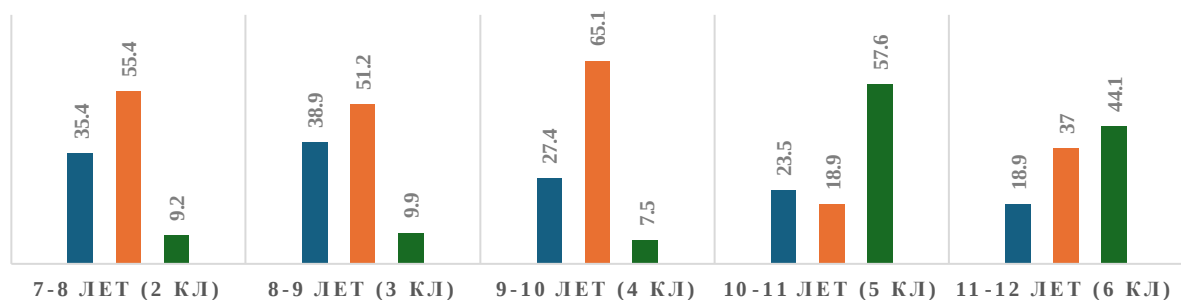
■ а) менее 100 ■ б) более 100 ■ в) более 1000

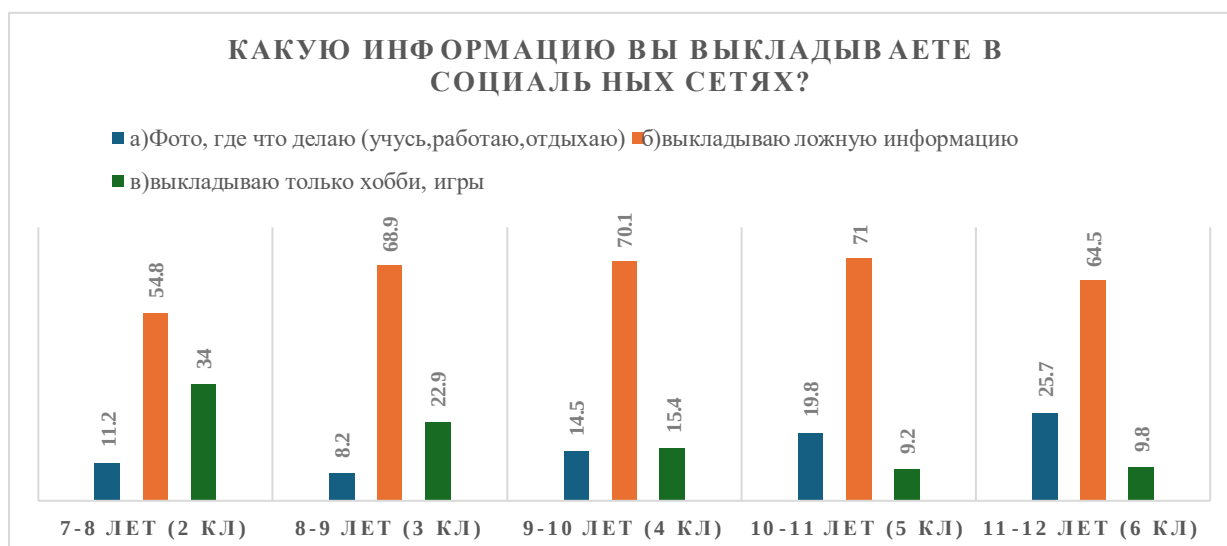
На вопрос «Сколько людей у вас в друзьях» более 1000 друзей в социальных сетях оказалось у учащихся 6 классов 32,2%, 5 классов 21,2%, и нужно обратить внимание на учащихся 2-х классов 20%.

СКОЛЬКО ВРЕМЕНИ ВЫ ПРОВОДИТЕ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ?

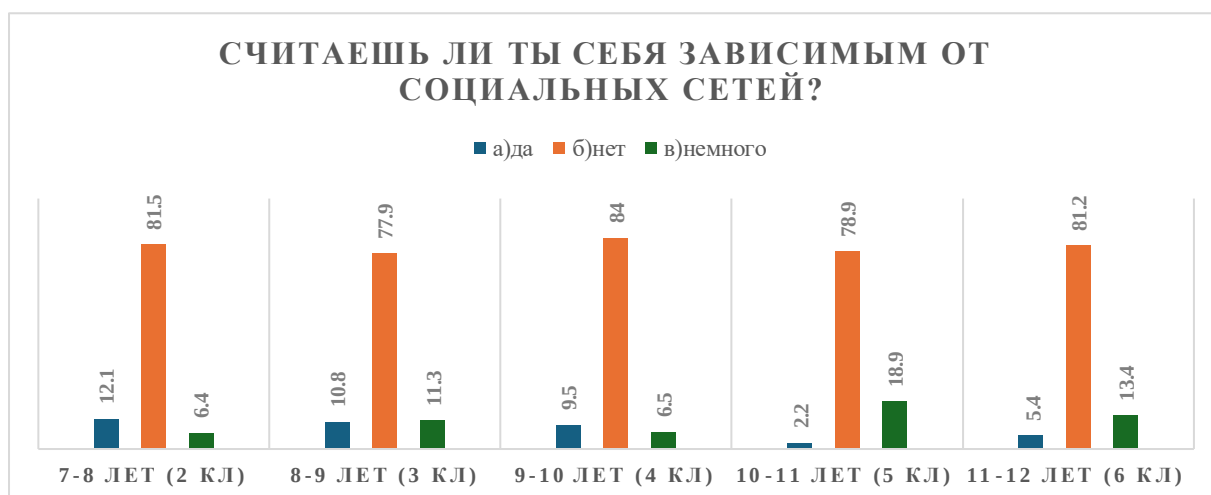
■ а) 1-2 часа ■ б) более 2-х часов ■ в) не знаю не считал

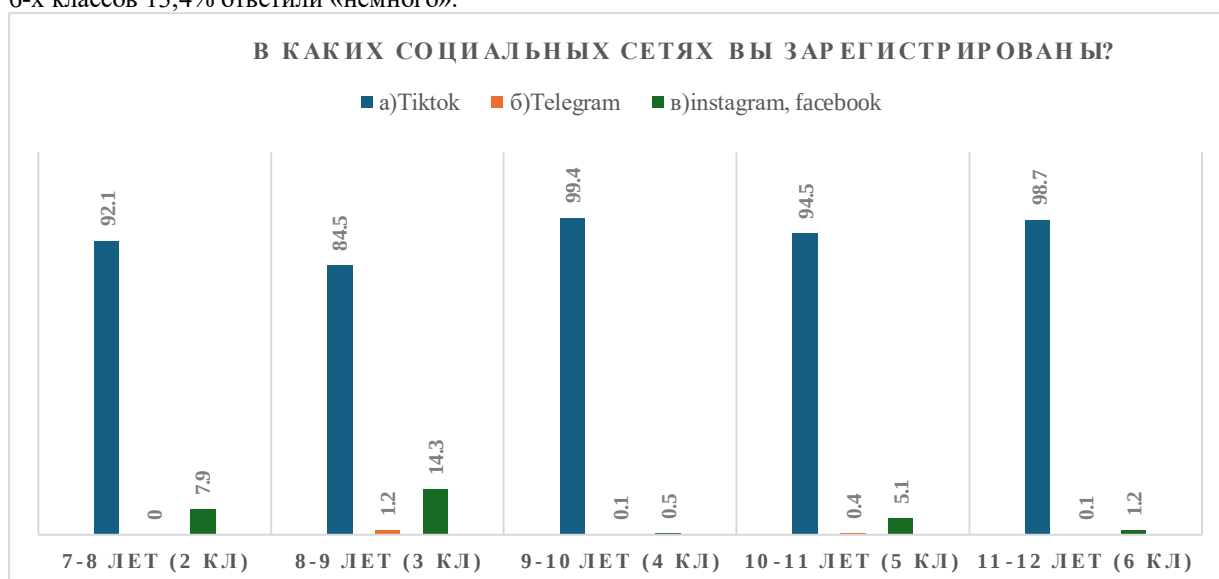
На вопрос «Сколько времени проводите в социальных сетях?» более 2-х часов в социальных сетях проводят у учащихся 4 классов 65,1%, 2 классов 55,4%, 3-х классов 21,5%. Не ведут отчет проведенного времени в социальных сетях учащиеся 5-х классов 57,6%, 6 классы 44,1%.

На вопрос «Какую информацию вы выкладываете в социальных сетях?» нужно отметить что многие дети выкладывают ложную информацию о себе и т.д.р

На вопрос «Считаешь ли ты себя зависимым от социальных сетей?» 12,1% учащихся 2-х классов , 10,8% учащихся 3-х классов и 9,5% 4-х классов ответили «да», а учащиеся 5-х классов 18,9% и учащиеся 6-х классов 13,4% ответили «немного».

На вопрос «В каких социальных сетях вы зарегистрированы?» большинство респондентов ответили в Tiktok, и менее 15% ответили что зарегистрированы в instagram.

По данным данного социального опроса, можно отметить что дети уже с 7 лет имеют аккаунты в социальных сетях. Многие из них сидят в соцсетях более 2-х часов, и выкладывают ложную информацию.

В результате анализа опроса среди учащихся со 2-го по 6-тые классы, посвященных теме психологических особенностей использования социальных сетей подростками, можно выявить ряд проблем:

- возможная проблема травли и издевательств, направленных на разрушение социального статуса при помощи социальных сетей;

- роль социальных сетей в провоцировании нанесения себе вреда;

Так же, помимо негативных последствий использования социальных сетей описаны исследования, показывающие примеры позитивного их воздействия на пользователей. В частности, сообщается о наличии специализированных групп в социальных сетях, занимающихся профилактикой таких проблем: распространение ВИЧ, диабета и ожирения; употребление ПАВ; домашнее и школьное насилие. Социальные сети также могут помогать людям, имеющим различные психологические расстройства. При помощи таких групп в социальных сетях, где все участники объединены одной проблемой, люди могут получать социальную поддержку, заводить и развивать знакомства.

Поэтому, одним из важных залогов успешного лечения зависимых от компьютера является привлечение членов их семей. С целью профилактики распространения компьютерной зависимости среди наиболее уязвимых слоев населения — детей и подростков, необходимо усилиями специалистов в данной отрасли организовать обязательное обучение школьных психологов технологиям экспресс-диагностики аддиктов и выявлению групп риска на уровне школ. После обучения школьные психологи смогут проводить адресные групповые профилактические тренинги, направленные на формирование высоких уровней психологического здоровья с самыми уязвимыми по шкале аддикции детьми и подростками. А также проводить тренинги с их родителями, обучая их построению доверительных, теплых взаимоотношений с детьми.

***Аддикция (зависимость)** (англ. addiction — зависимость, пагубная привычка, привыкание), в широком смысле, — ощущаемая человеком навязчивая потребность в определённой деятельности. Термин часто употребляется для таких явлений, как лекарственная зависимость, наркомания, но теперь больше применяется не к химическим, а к психологическим зависимостям^[1], например, поведенческим, примерами которых могут служить: интернет-зависимость, игромания, шопоголизм, психогенное переедание, фанатизм. (<https://ru.wikipedia.org/wiki>)

***Стейси Джо Диксон** — исследователь из Великобритании, имеющий опыт работы в области культуры, этики, социальных сетей и защиты психического здоровья. В www.statista.com она специализируется на темах, связанных с Интернетом, уделяя особое внимание социальным сетям и пользовательскому контенту, включая онлайн-знакомства, онлайн-дезинформацию и социальное влияние социальных сетей.

Список литературы:

1. «Единая программа воспитания» в организациях образования, за исключением высших учебных заведений. Приказ Министерства просвещения Республики Казахстан от 19.09.2023г. №294
2. Личностная сфера подростков, склонных к развитию компьютерной зависимости. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук (Т.В.Коваль) Москва 2013г.
3. Internet Addiction Test by Dr. Kimberly S. Young. 1. Psychology, Pathological-Addiction, 2. Internet Addiction-Prevention, 3. Internet Addiction-Psychological Aspects ISBN: 978-0-9982980-9-2 (https://stoeltingco.com/Psychological/media/IAT_web_sample.pdf)
4. Hussain Z., Griffiths M.D. Problematic social networking site use and comorbid psychiatric disorders: A systematic review of recent large-scale studies. Frontiers in Psychology. 2018. Vol. 9. P. 686. <https://www.frontiersin.org/journals/psychiatry/articles/10.3389/fpsy.2018.00686/full>
5. «Психологические особенности цифровой активности подростков на примере социальных сетей: обзор иностранных исследований» Педагогика и психология образования. 2020. № 3 DOI: 10.31862/2500-297X-2020-3-173-191 С.Б. Шубин
6. <https://www.statista.com/statistics/278414/number-of-worldwide-social-network-users/>

ОҚУШЫЛАРДЫ КӨРКЕМ ШЫҒАРМА ОҚУҒА БАУЛУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Айшикова Айғаным Адекеневна
А.С.Макаренко атындағы №6 ЖОББМ
Орал қаласы

Аннотация: Чтение книг как учебный процесс требует от учащегося значительных интеллектуальных усилий. На фоне более лёгких способов потребления информации оно становится менее значимым и неконкурентоспособным. Дети не уходят из книжной цивилизации, однако она уступила часть своего пространства экранным технологиям в современной культуре. Теперь, чтобы узнать что-то новое, необязательно читать книги.

Ключевые слова: книга, традиция, семейное чтение.

Бүгінгі таңда, бізге қаншалықты қиын болса да, біз балаларымыздың кейінгі өмірінде білімнің ең сенімді күш екеніне және кітап шынымен де білім көзі екеніне қайта-қайта көз жеткізу үшін бар күш-жігерімізді салуға міндеттіміз.

Даналық – бұл өмірлік тәжірибеге негізделген терең ақыл. Демек, бұл тәжірибені пайдаланып, айналамыздағы нәрселерге ғана емес, сонымен қатар оқырмандарға ұрпақтар жинаған тәжірибені жазу, сақтау және жеткізу. Бірақ кітапты оқу арқылы қиналған уақытта біз не істеуге тырысуымыз керек екенін анық көрдік және бұл үшін сырттан, басқалардың тәжірибесінен күш пен көмек таптық – бұл кітаптың бізге көрсеткен көмегі емес пе? Демек, кітаптың екі қызметі бар – жинақталған тәжірибені сақтау және оның жарығын бізге жеткізу (оқырмандарға білім беру) және ағарту құралы.

Кітап... Бұл сөз қазіргі адам үшін нені білдіреді, ол нені жасырады? Өкінішке орай, қазіргі таңда көптеген адамдар үшін кітап құнды зат емес. Көптеген балалар «кітап» сөзін естігенде, олардың басында мектеп оқулығы немесе тіпті телефон нөмірлері бар блокнот сияқты нәрсе пайда болады. Бұл қорқынышты емес пе?..

Кітап – ғасырлар бойы адамға қызмет еткен үлкен білім қоры. Кітап – көмекші, дос және кеңесші. Бірнеше ұрпақ сүйікті шығармасын оқу үшін ұйқысыз түндерді өткізді. Бірақ қазір жаңа технологиялардың пайда болуымен кітап ұмытыла бастады.

«Кітап – білім бұлағы, Білім – өмір шырағы». Иә, қазікем кітаптың қадір-қасиетін осы бір-ақ ауыз сөзбен жеткізген. Кітап оқу, кітапқа үңілу, кітаптың ішіне кіру, жата-жастана оқу, астын сызып оқу секілді тұрақты сөз тіркестері кітап бағасының құндылығын көрсетсе керек [1].

Оқу – бұл еңбекқорлықты, ақыл мен жүректің жұмысын қажет ететін адам мен кітап арасындағы диалогтың бір түрі. Бірақ ол ұмытылмас әсер мен білім береді. Кітаптар адамды тәрбиелейді, білім береді және бұл кітап өнерінің жалғыз мақсаты дерлік негізгі шарттарының бірі.

Енді ойланатын уақыт келді: неліктен қазіргі мектепте біздің балалар кітапты жақсы оқымайды, неге олардың оқуға деген қызығушылығы төмендеді және осы жағымсыз құбылыстарды жеңу үшін не істеуіміз керек?.. Бүгінгі таңда педагогтар, ата-аналар, кітапханашылар мен ғалымдардың назары осы мәселелерге аударылып отыр. Бұл жалпы халықты толғандыратын күрделі мәселе.

Біз өзімізді мақтанышпен әлемдегі ең көп кітап оқитын халық деп атайтын кездер болды. Бүгінде ел халқының басым бөлігі кітап, газет, журнал оқымайды. Бұл оқырман қайда кетті?..

Бұл мәселені шешудің өзектілігі айқын, өйткені оқу тек сауаттылық пен біліммен байланысты емес. Баланың қандай кітаптарды оқитыны көбінесе оның қандай адам болатынына байланысты. Оқу тұлғаларды қалыптастырады, жүректі ізгілендіреді, адамның ішкі әлемін байытады, тұлғаның адамгершілік қасиеттерін тәрбиелейді және қалыптастырады.

Соңғы жылдары жаһандық руханияттың, моральдық деградацияның қаупі біздің қоғамды да шарпыды. Сондықтан кітап пен оқу елді рухани дағдарыстан шығару құралы ретінде бұл мәселені қарастырудың рөлі өлшеусіз өсті.

Оқу сабақтары теледидармен және компьютермен сәтті бәсекеге түсуі үшін қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімінен көп еңбек студі қажет етеді.

Қазіргі ұрпақтың көз алдында адамзаттың ақпараттық мәдениеті түбегейлі өзгеріп отыр. Қазіргі уақытта ақпаратты қабылдаудың әмбебап арнасы өзгеруде. Кітап мәдениетінің өкілдері сөзбен жұмыс істеуге дағдыланған. Қазіргі балалар сурет пен дыбысқа көбірек сенеді. Жазбаша сөз олар үшін сөзсіз билік емес. Танымал сюжеттердің аудиокітаптар мен компьютерлік ойындар тіліне ауысуы барған сайын танымал бола бастады. Ақпаратты сақтаудың, ұсынуының және қабылдаудың мультимедиялық формалары дәстүрлі оқуды ығыстырып келеді. Бұрынғыдай кітапқа үңілуден, бүгінгі күні экранға, мониторға, телефонға үңілу арта түсті, ал бұл интеллектуалды технология болып табылады. Бұл тұста мәтін де басқаша болады: дыбыстық, қозғалмалы және тіпті қабылдаудың шекті деңгейінде ұсынылған.

Кейде отбасында немесе балабақшадағы тәрбиеші кітапқа және кітап оқуға деген оқытуды өте ерте бастаса, балада кітапқа деген өшпенділік қалыптасады. Себебі балаға кітапты оқуды дұрыс

үйретпеген кезде осындай проблемаға тап болады. Бұл жаман, өйткені қайта даярлау бірден дұрыс оқудан гөрі қиынырақ, өйткені қазіргі мектепте жақсы мұғалімнің қайта оқуға уақыты да, шарты да жоқ: тіпті бірінші сынып оқушылары қазір аптасына үш күн ғана оқиды, ал қалған төрт күн мектепте не үйретілгенін жүйелі түрде ұмытып кетеді.

Мектепте оқытудың негізгі міндеттерінің бірі – балалардың оқу қабілетін қалыптастыру. Бұл бағытта көп күш жұмсалғанымен, нәтижелерді қанағаттанарлық деп атауға болмайды, өйткені педагогикалық практика бастауыш сыныптардағы балалардың оқу дағдысы жеткіліксіз қалыптасатынын көрсетеді. Бұл мектеп оқушыларының интеллектуалды күштерінің үлкен шиеленісін қажет ететін ауызша ақпаратпен жұмыс істеуде айтарлықтай қиындықтарға тап болуына әкеледі және олардың оқу процесіне деген қызығушылығы біртіндеп жоғалады.

Оқу процесі ретінде кітап оқу оқушыдан үлкен интеллектуалды күш-жігерді қажет етеді. Ақпаратты тұтынудың жеңіл әдістерінің аясында ол онша маңызды емес және бәсекеге қабілетсіз болады. Кітап өркениетінен балалар кетпейді, ал кітап өркениеті қазіргі өркениет үшін кеңістіктің бір бөлігін экранға босатты. Енді бірнәрсе жайында білу үшін кітап оқудың қажеті жоқ. Ғаламтор желісі арқылы қалағаныңды біліп алуға болады. Осыдан келіп, қазіргі оқушылардың көпшілігі кітапқа үңілудің орнына, мониторға қарап отыруға ауысты.

Мектеп кітапханасы ақпаратқа жол ашып қана қоймауы керек. Баланың көкжиегі, оның білімі, тәрбиесі, ең алдымен, мектепте қалыптасады. Бұл жерде мектеп кітапханасы ең белсенді рөл атқарады. Кітапхана оқырман мәдениетін, әдеби талғамды өзгерту және жаңғырту үшін тамаша әдеби орта ретінде қызмет етеді. Ол бірдей маңызды іс жасайды: ол баланың жанын қорғайды, ақыл мен жүректі нәрлейді, өзін-өзі тануға шақырады, қандай қиын жағдайда болмасын жеке тұлғаның шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі жүзеге асыруына, оның өміршендігіне ықпал етеді.

Мектеп кітапханашысы мұғалім сияқты оқыту функциясымен де сипатталады. Мәселен, кітап оқу техникасын кәсіби деңгейден кәсіби емес деңгейге дейін ұсыну.

Кітапхана қорларында отандық және әлемдік көркем әдебиет қорларының болуы кітапханаға оның мүмкіндіктерін тәрбиелік мақсатта пайдалануға мүмкіндік береді. Кітапханалар әдеби шығармаларды оқуды, әңгімелесуді, талқылауды, оқырман конференцияларын өткізеді, оның барысында оқырмандарды оқылған кітаптардың өмірлік тәжірибелерімен байланысы туралы ойлауға шақырады, оқырман пікірлерін жазуға ынталандырады.

Кітапханаға баруға деген қызығушылықты дамыту үшін кітапхана қызметінің барлық әдістері мен формалары қолданылады: әдеби шолулар, көрмелердегі шолулар, әңгімелер, экскурсиялар, ойындар, әдеби-музыкалық композициялар, тақырыптық және әдеби кештер, кітап презентациялары. Әдетте, олар презентацияларды, бейнефильмдерді көрумен толықтырылады.

Дәстүрлі – оқу көмекші – қызметімен қатар педагог-кітапханашы оқу қызметтерін орындайды, жаңа интернет-технологияларды пайдалана отырып, электрондық каталогтарды құрады, кітап қорларын цифрландыра отырып, өз кітапханаларының сайттарын жобалай отырып, педагогтарды, оқушыларды және ата-аналардың активтерін жаңа түсімдер мен жоспарланатын іс-шаралар туралы хабардар ететін кітапхана блоктарын жүргізе отырып, оқу процесіне тікелей қатысады; басқа мектептермен библиографиялық жазбаларды, кітаптарды онлайн режимінде алмасуға қол жеткізеді, оқу әуесқойларының онлайн клубтарын құрады және т.б.

Барлық іс-шаралар міндетті түрде кітап көрмелерімен, қысқаша шолулармен, сондай-ақ ұсынымдық әңгімелермен сүйемелденеді.

Көптеген кітаптардың арасында оқушылар тіліміздің қаншалықты бай екенін және жан-жақты екенін, көркем шығармалардың қаншалықты көп екенін түсінеді. Мұның бәрі кітап оқуға деген қызығушылықты оятады. Оқушының оқу процесінде көркем әдебиетке деген қызығушылығы біртіндеп дамиды. Бірінші сыныпта бала ертегілерді қуана оқиды, оны қиял әлемі және жақсы иллюстрациялары, репродукциялары, суреттері бар түрлі-түсті безендірілген басылымдар қызықтырады. Оқушы мазмұнға емес, кітаптың дизайнына қызығушылық танытады. Ол енді ғана оқуды және әлемді тануды үйрене бастады. Көп нәрсе мұғалім мен кітапханашыға байланысты. Әр баланың жас ерекшелігіне сай кітапты ұсына білу керек.

Отбасылық оқу – бұл отбасы мүшелерінің жиналып бір кітапты бірге оқып, талдауы. Бүгінгі таңда, оқудың бұл түрі қолданыстан шығып келеді. Отбасы мүшелері бірігіп келіп, бір кітапты талдап, балалардан не түсінгенін сұрай отырып, баланы бірте-бірте өз бетімен кітап оқуға үйретеді. Бұл бағытта біз біршама жұмыстар жүргіздік. Бірнеше отбасына осы тәжірибені жасап көруді тапсырдық. Оң нәтижеге ие болған отбасылар болды. Десек те, ата-аталар арасынан мына сұрақтарды қойғандары да кездесті: Неліктен балаға теледидардан шығып, біздің оқуымызды тыңдау керек? Неліктен бізге бұл кітап дауыстап айтылуы керек? Неліктен бізге теледидар мен компьютерлік технологиялар дәуірінде ұмытылған және ескірген дәстүрді қайта тірілту қажет? Ол үшін уақыт жоқ. Ол көп күш жұмсауды қажет етеді.

Бұл дәстүр неге тартымды? Сұрайтын жауаптардың бірі – балалар аз оқи бастады, ал бұл баланы оқуға құштар студенттің бір жолы. Теледидар бермейтін нәрсені дауыстап оқуда не бар? Ең алдымен – шығармашылық пен таңдау мүмкіндігі, қарқыны, дауыс тембрі, драматизация дәрежесі, театрлық,

тоқтаудың шарықтау шегі. Кітаптың авторымен бірге біз оның мазмұнын сізді тыңдайтындар үшін жасаймыз және бұл әрекет ерекше. Дауыстап оқу – бұл, ең алдымен, қуаныш. Бала отбасылық тәрбиенің арқасында сөздің шынайы өнер туындыларынан ләззат алуға дағдыланады және егер мұғалім мектепте де осы ләззатты жеткізе түссе, онда оқушының санасында және іс жүзінде осы екі оқу массивінің арасында керемет одақ пайда болады. Теледидардағы «ақылды» адамдардан гөрі кітаптан ақыл іздеуге ұмтылады. Ата-аналар баланың кітап пен оқуға деген көзқарасы туралы аландар болса, осы жолды таңдағаны дұрыс. Олар оқу мәселелерін балаларының болашағымен, олардың сәтті әлеуметтенуімен және өмірлік тағдырымен байланыстырады. Оқырман отбасы баланы кітаппен таныстыруға ықпал ететін орта ретінде оның күнделікті кітапты оқуына мән береді.

Балаға кітапты кім және қалай ұсынатынын есте ұстаған жөн. Ол көбінесе болашақта оқығысы келетін-келмейтініне байланысты. Сондықтан мұғалім, кітапханашы, ата-ана адамның рухани қасиеттеріне ие болуы керек: балаларды сүйу, олардың проблемалары мен ішкі әлемін түсіну, сол арқылы баланы кітап оқуға итермелеу.

Анамның, әкемнің, әжемнің, атамның қолындағы алғашқы балалар кітабы – бұл отбасылық оқуды бастайды және оқырман осыдан басталады. Егер ол кітаптың арқасында ата-анамен мүмкіндігінше жиі айланысқа түсетін болса, бала үшін бұл отбасылық құндылығын да қалыптастырады. Оқу отбасылық өмірдің бір бөлігі болып табылатын үйде, сөрелерде кез-келген жастағы кітаптар, анықтамалықтар, атластар, ертегілер орналасады, бала бекітілген оқу дағдысымен өседі. Ең бастысы – отбасындағы кітаппен қарым-қатынас рухани бірлік пен ынтымақтастыққа негізделуі үшін отбасылық оқу дәстүрлерін жандандыру. Бала оқуға және ата-анасының кітапқа деген көзқарасын қабылдайды.

Қазір заманның дамыған уақыты. Кітап оқуға уақыт жоқ деген тек сылтау болса керек. Кітаптың өмір сүруге ешқандай кедергісі жоқ. Сондықтан ХХІ ғасыр – мәдениеттің, ғылым мен білімнің ғасыры екенін, ал білімнің қайнар көзі, бұлағы кітап екенін, оның құнының өлшеуі жоқ екенін, алдыңнан даңғыл жол ашылатынын түсінетін кез жеткен сияқты.

Әдебиеттер:

1. Кітап – тақтан да қымбат // <https://anatili.kazgazeta.kz/news/49481>

У ДӘЖ: 373.2

ОРЫС СЫНЫПТАРЫНДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

*Базарова Изагул Базаровна
Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
Подстепный №1 ЖОББМ
Подстепный ауылы
Теректі ауданы*

Аннотация: *Преподавание казахского языка в русских классах является одной из актуальных педагогических задач. В статье рассматриваются наиболее эффективные методы обучения казахскому языку, включая коммуникативный метод, игровые технологии, использование мультимедийных материалов, культурный контекст, расширение возможностей применения языка, дифференциацию в соответствии с уровнями учащихся, а также работу с инновационными технологиями. Эти подходы делают процесс изучения казахского языка более интересным, увлекательным и результативным, способствуя повышению мотивации учащихся.*

Ключевые слова: *обучение казахскому языку, русские классы, игровые технологии, эффективные методы, коммуникативный метод.*

Қазақ тілі – қазақ халқының ана тілі және Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. [11,4-бап]. Түркі тілдері тобына жататын бұл тілдің тарихи дамуы бай әрі күрделі. Қазақ тілі – өзінің әуезділігімен, сөздік қор байлығымен және көркемдігімен ерекшеленеді. Қазақ тілі грамматикасы мен сөздік құрылымы жағынан түркі тілдеріне ортақ ерекшеліктерге ие. Оған жалғамалылық қасиет тән, яғни жаңа сөздер мен сөз формалары жұрнақтар арқылы жасалады. Қазіргі таңда қазақ тілі латын және кириллица жазу жүйелерін қолданады, бірақ мемлекеттік деңгейде латын әліпбиіне көшу процесі жүріп жатыр. Қазақстанда қазақ тілі елдің мәдени және қоғамдық өмірінде маңызды рөл атқарады. Елде қазақ тілін дамыту, оны меңгеру және қолдану деңгейін көтеру мақсатында түрлі шаралар жүзеге асырылады. Сонымен қатар, қазақ тілі әлемнің әртүрлі елдерінде тұратын қазақ диаспорасының да ана тілі болып табылады. Қазақ тілін үйрену тек тілдік білім ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының мәдениетін, тарихын және ұлттық болмысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақстанның көпұлтты қоғамында қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде үйрету өзекті міндеттердің бірі болып табылады. Бұл әсіресе орыс сыныптарындағы оқушыларға қатысты маңызды, себебі олардың

мемлекеттік тілде еркін сөйлеу қабілетін дамыту Қазақстандағы әлеуметтік интеграцияны нығайтады және мәдени байланыстарды тереңдетеді.[9, 40]

Сабақтарды дұрыс жоспарлау – қазақ тілін тиімді үйретудің кілті. Мұғалім әрбір сабақты мақсатқа сай жоспарлап, әртүрлі әдістерді тиімді қолдану арқылы оқушылардың қызығушылығын сақтап қалуы тиіс. Мысалы, грамматикалық ережелерді түсіндіруде ойын түрлерін қосу, әңгімелер құрастыру, топтық жұмыстар ұйымдастыру оқушылардың белсенділігін арттырады.

Мемлекеттік тілімізді өзге ұлт өкілдеріне үйрету үшін мынадай әдістерді қолданып жүрмін. Мен, Базарова Изагул Базаровна, орыс сыныптарына қазақ тілінен сабақ беремін. Өз тәжірибиемде қазақ тілін оқушыларыма қалай үйретемін, қолданатын әдістерім арқылы ой бөлісемін. Қандай тапсырма арқылы жүзеге асырамын сол жөнінде таратып айтамын. Оны төменде көрсетемін. Орыс сыныптарына қазақ тілі пәнінен сабақ беріп, тілді үйретуде еңбек етіп келемін. Ең бірінші ұтымды әдістің бірі - коммуникативтік әдіс. Сыныпта оқушылардың тілдік дағдыларын дамыту үшін түрлі жағдаяттарды қолдану қажет. Сонымен бірге сөйлем білдіретін ой жүйелілігі, түсініктілігі, нақтылығы сөйлем ішіндегі сөздердің дұрыс орын тәртібіне де байланысты. Әдеби тіл коммуникативтік қызмет атқарумен ғана шектеліп қоймайды. Әдеби тіл арқылы бір оқиғаны оқушыға жеткізіп қана қоймай, оқушының сезіміне әсер етуге де болады, ол әдеби тілдің екінші экспрессивтік-эстетикалық қызметі болып саналады.[2, 21-бет]. Оқушыларды күнделікті өмірде жиі қолданылатын сөз тіркестері мен сөйлемдер арқылы үйрету олардың тілдік дағдыларын жылдам дамытады. Сыныпта рөлдік ойындар, диалогтар, және ауызекі сөйлеу практикасы сабақтың қызықты әрі пайдалы болуына көмектеседі. Бұл оқушыларды тіл үйренуде белсенді қатысуға және сөйлесу дағдыларын қалыптастыруға ынталандырады. Көбіне жаңа тақырып туралы диалогтық қатынасқа түсу арқылы тілді үйрете түсемін. Осы тұрғыда әртүрлі сұрақтарға ауыз екі тілде сөйлеу әдісін жиі қолданамын. Жаңа сөздерге байланысты мәліметтерді ауызша айтып, ауызша сұрау арқылы тілдік дағдыларын ұштай түсеміз. Халық тілінің екінші бір түрі – сөйлеу тілі. Шын мағынасындағы әдеби тілмен салыстырғанда, сөйлеу немесе ауызекі тіл көркемдік, дәлдік оралымдылығы жағынан сұрыпталмаған, шындалып жетілмеген, олпы-солпы жақтары көп тіл. Сондықтан да орыстың атақты жазушысы А.М.Горький «Деление языка на литературный и народный значит только то, что мы имеем, так сказать, «сырой» язык и обработанный мастерами» деген болатын. [2,10-бет].

Кейде сөйлеу тілін дамытқан тұста бір сөздің бірнеше нұсқада айтылуы оқушыларға сәл қиындық туғызады

Екінші ретте, ойын технологиялары. Түрлі ойындар оқушылардың қызығушылығын арттырып, тілдік материалды жақсы меңгеруге көмектеседі. Мәселен, сөздік ойындар арқылы тілді меңгерту. Кескінді суреттер арқылы (пазл) жаңа сөздерді ұқтырамын. Тақырыпты түсіну мақсатында кима, кескінді суреттерді құрастырады. Болмаса, шағын әңгімелерді, мәтіндерді рөлге бөліп оқыту арқылы жүзеге асырамын. “ Суреттер сөйлейді” әдісі арқылы бүгінгі тақырыпқа байланысты сөздер табады. Мысалы, тастың суреті мен бақаның суреті. Бұл суреттерді көру арқылы басқа сөздерді шығарады. Мәселен, тасбақа деген сияқты. Сәйкестендіру, суреттерге сөздерді қосу, екеу ара диалогке түсу ойындары да ұтымды әдіс бола алады.

Үшінші ретте, қызықты мультимедиялық материалдар. Бейнематериалдар, аудиожазбалар, интерактивті бағдарламалар арқылы сабақты өткізу оқушылардың назарын аударып, оқу процесін тартымды етеді. Қазақ тілін үйрену барысында оқушылардың Қазақстанның тарихы мен мәдениетін танып білуі маңызды. Бұл оларға тілдік қана емес, мәдени сананы да қалыптастырады. Мұражайларға, көрмелерге экскурсиялар жасау, ұлттық мейрамдарға қатысу оқушылардың тілдік және мәдени білімін арттырады. Ғаламтор заманы болғасын сабақтардың тақырыптарына сай осындай қызықты мультимедиялық материалдарды қолданамын. Заманауи технологияларды қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырады. Онлайн платформалар мен мобильді қосымшалар арқылы қазақ тіліндегі жаттығуларды орындау оқушыларға өз бетінше білім алуға мүмкіндік береді.

Мысалы, ақын жазушылардың музейлеріне онлайн түрде шолу жасау арқылы саяхаттау. Осы арқылы да тілді үйренуге деген қызығушылықтары арта түседі. Балаларға түсінікті болу үшін аударма жұмысын жасатамын. Олар ақпараттық құралдарды пайдалану мақсатында ұялы телефондарынан аударма жұмыстарын жасайды. Іздене отырып жұмыстанады. Жұмыстана отырып, тілді үйрене түседі. Сондай-ақ, тілді үйренуде жазба жұмыстарының да рөлі зор.

Сондай-ақ, эссе жазу әдісі. Бұл жұмыс түрі мемлекеттік емтиханда, пәндік олимпиадаларда тұрақты кездеседі. Сондықтан да, өзге ұлт өкілдеріне және де орысша оқып отырған өз ұлтымыздың балаларына да эссені жаздырдыру жұмыстарын жасатамын. Балаларға оңай, түсінікті болу үшін бірінші орысша жаздырып, ұялы телефон арқылы қазақшаға аудартамын.

Бастауыш сынып оқушыларына да сабақ бергендіктен мына әдістер өте тиімді деп айта аламын. Тақырып түсінікті болу үшін күнделікті қолданылатын құралдар арқылы көзбен көріп, қолмен ұстап қарап, жаңа сөздерді естеріне тез, әрі ұзақ мерзімге сақтайды. Тақырыпты қорытындылау бағытында суреттер салдыру әдісі де пайдалы. Оқушылардың сөйлеу дағдысымен, ойлау дағдысы дами түседі. Кейде дыбыстарға тілдері келмей, жаттығып, үйреніп кеткенше, дыбыстарды бірнеше рет қайталату да ұтымды шығады. Осы әдістерді қолдану қазақ тілін үйренуді жеңілдетіп, оқушылардың тілге деген қызығушылығын арттыра түседі. Мәдениеттік контекст: Қазақ мәдениеті, дәстүрлері және салт-

дәстүрлері туралы материалдарды пайдалану арқылы тіл үйренуді қызықты етуге болады. Бұл оқушыларға тілді оқып қана қоймай, сол тілді тасымалдаушылардың мәдениетін де тереңірек түсінуге көмектеседі.

Тілді қолдану мүмкіндігін арттыру мақсатында оқушыларға қазақ тілін сабақтан тыс жерде де қолдану мүмкіндіктерін беру қажет. Мысалы, мектепшілік шаралар, қазақша сөйлеу клубтары және іс-шаралар ұйымдастыру. Тілді үйретудің дифференциациясы әдісі де оқушылардың деңгейлеріне сәйкес әртүрлі тапсырмалар беру арқылы жүзеге асады. Оқу деңгейі әртүрлі болғандықтан, әр оқушыға жекелей қолдау көрсету маңызды. Жаңашыл әдістер мен технологиялар: онлайн ресурстар мен бағдарламаларды қолдану да тілді меңгере түсуіне септігін тигізеді. Мысалы, тіл үйренуге арналған қосымшалар мен сайттар тізімін ұсынып отыру керек. Осындай тәсілдер арқылы тілді меңгертуге тырысып келемін.

Қорытындылай келе, орыс сыныптарында қазақ тілін тиімді үйрету үшін түрлі әдістер мен тәсілдерді үйлесімді қолдану маңызды. Коммуникативтік әдістер, ойын технологиялары, мультимедиялық құралдар және мәдени контексті енгізу сабақтарды қызықты әрі мазмұнды етеді. Әрбір оқушының деңгейін ескере отырып, жеке көзқарас ұстану олардың тілге деген қызығушылығын арттырып, оқу нәтижелерін жақсартуға ықпал етеді. Осы әдістерді қолдану арқылы қазақ тілін оқыту процесін тиімді әрі жемісті етуге болады, бұл өз кезегінде оқушылардың тілдік дағдыларын дамытып, қазақ тіліне деген оң көзқарасты қалыптастырады.

Теңіздің тамшысындай болса да, жұмысым арқылы өзге ұлт өкілдеріне және орыс сыныбында оқитын оқушыларыма қазақ тілін оңай әрі қызықты меңгеруге үлесімді қосып келемін. Қиын болса да, қызықты жұмысым өзіме ұнайды.

Қорыта айтқанда, орыс сыныптарында қазақ тілін үйрету барысында әртүрлі әдістемелік тәсілдерді қолдану арқылы оқушылардың тіл үйренуге деген ынтасын арттырып, нәтижелі білім беру мүмкіндігі артады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айдаров, Ғ. (2003). Қазақ тілінің тарихы мен даму жолдары. Алматы: Ғылым баспасы.
2. Исаев, С. (1998). Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. Алматы: Ана тілі.
3. Маманов, Қ. (2010). Қазақ тіл білімінің негіздері. Астана: Елорда.
4. Сүлейменова, Э. Д. (2005). Қазақ тілінің грамматикасы: теория және практика. Алматы: Мектеп.
5. Байтұрсынұлы, А. (1991). Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі.
6. Қайдар, Ә. (2004). Қазақ тілі: тарихы мен тіл мәдениеті мәселелері. Алматы: Дәуір.
7. Жұбанов, Қ. (1999). Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым.
8. Әліпбекова, Ж. (2015). Тіл үйрету әдістемесі: жаңа көзқарас. Астана: Фолиант.
9. Оразақынова, Н. (2007). Қазақ тілінің оқыту әдістемесі. Алматы: Қазақ университеті.
10. Нұрғалиев, Р. (2012). Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы:

Арман-ПВ.

ӘӨЖ: 373.2

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ, ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Бахтиярова Рысқаным Жолболсынқызы
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы
Орал ақпараттық технологиялар колледжі*

Аннотация: В данной статье рассматриваются новые технологии, активные методы и особенности их использования в обучении казахскому языку и литературе. Автор поделился своими выводами о путях формирования функциональной грамотности, компетентности и развития навыков учащихся в условиях модернизации системы образования.

Ключевые слова: национальная модель образования, обновленная образовательная программа, обучение казахскому языку и литературе, новые технологии, информационно-коммуникационные технологии, функциональная грамотность.

Қазақстандық білім жүйесін дамыту стратегиясының басты мақсаты – ұлттық білім моделін жасау. Ұлттық білім үлгісінің негізгі бағыты — адамды қоғамның ең негізгі құндылығы ретінде тану, оның қоғамдағы орны мен рөліне, әлеуметтік жағдайына, психикалық даму ерекшелігіне мән беру, сол арқылы оның рухани жан-дүниесінің баюына, саяси көзқарасының, шығармашылық еркіндігі мен белсенділігінің, кәсіби іскерлігінің қалыптасуына жағдай жасау, мүмкіндік беру. Бұл қазіргі уақытта педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үдерісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты көрініс тауып отыр: білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болды.

Әрбір күні өзгеріске толы бүгінгі жауапты кезеңде замана көшінен қалып қоймай уақыт талабына сай ертеңгі болашақ жас ұрпақты білімді етіп тәрбиелеу ұстаздарға зор жауапкершілікті жүктейді. Ол мұғалімнен үздіксіз ізденуді, өз білімін үнемі жетілдіріп отыруды талап етеді. Өйткені еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақтың қолында.

Технология, коммуникация мен ғылым салалардағы елеулі өзгерістер әлемдік экономикаға айтарлықтай ықпал ете отырып, әрбір азаматқа ХХІ ғасырда табысты болу үшін қажетті білім мен дағдыларды алға тартады. Сонымен қатар, қарқынды жаһандану ұлттық экономикаға да ықпал етуде, оның үстіне қазіргі уақытта экономикалық дамуды қамтамасыз етуге бағытталған халықаралық бәсекелестік артып отыр. Женевадағы Халықаралық еңбек ұйымының (2006) баяндамасы мұның жеке азаматтар үшін маңыздылығын көрсетті: «... көлік және коммуникация саласындағы елеулі жетістіктермен қатар, сауда мен капитал ағымын ырықтандыру: өз еңбегінің жемісін сату үшін әлемдік нарықта өзара бәсекелестіктегі жұмысшылар мен жұмыс берушілердің саны күннен-күнге артып келе жатқандығын көрсетеді» (VII б.). Жаһандану тек жұмыс орындарына әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар, оның қолжетімді жұмыс түрлеріне және сәйкесінше, жұмыс табу үшін қажетті білім мен дағдыға да әсері артып келеді. [1]

Білім алушылардың функционалдық сауаттылығын, құзыреттілігін қалыптастыру жолдары, мәселелері тек қана білім мазмұнын жаңартуды жүзеге асырып қана қоймайды, сондай-ақ оқытудың тиімді технологиясы мен әдістерін қолдануды көздейді. Яғни бүгінгі күні мұғалімдердің алдына қойылып отырған басты міндеттердің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және педагогикалық технологияларды меңгеру.

Қазіргі мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқыту үрдісін ұйымдастыру ақпараттық-коммуникациялық технологияларды ендіруді міндеттейді.

Жаңартылған білім беру бағдарламасы аясында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану құзыреттілігі оқушылардың сабақта, бос уақытында және күнделікті қарым-қатынасында технологияларды біліктілікпен және шығармашылықпен пайдаланудың бастапқы дағдылары арқылы қалыптасады.

Білім алушылар білім беру бағдарламасындағы пәндерді оқу барысында мәліметтерді табу, құрастыру және басқару, ақпараттармен және идеялармен бөлісу, бірлесіп әрекет ету, түрлі жабдықтар мен қосымшаларды пайдалану арқылы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану дағдыларын дамытады.

Мысалы: әдебиетті оқыту барысында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану төмендегідей көрініс табады:

- көркем шығарма бөлімдерін және оның негізгі идеяларын толықтай түсіну үшін медиаматериалдарды қолдану;

- білім алушылардың белсенділігін арттыру үшін АКТ мүмкіндіктерін тиімді қолдану;

- медиақұралдарды қолдана отырып, ақпаратты және дәлелді түсіну, әртүрлі пікірлерді талдау және салыстыру;

- медиақұралдарды қолдана отырып, ғаламдық мәселелерге қатысты тақырыптарды нақтылау және әртүрлі пікір тұрғысынан сыни талдау жасау;

- АКТ қолдана отырып, таныстырылым дайындау, салыстыру, бағалау, зерттеу және бірлесе отырып пікірлерін дәлелдеу.

Қазақ тілін оқытуда қолданылатын педагогикалық әдіс-тәсілдерге:

1) Оқу-танымдық әрекетті ұйымдастыру және жүзеге асыру әдістері:

- Тілдік әдістер (әңгіме, дәріс, семинар, диалогтік оқыту, топтық оқыту, бірлесе оқыту);

- Көрнекілік әдістері (иллюстрациялар, көрсетілім, таныстырылым);

- Тәжірибелік әдістер (жаттығулар, тәжірибе жасау, қолмен түрлі бұйымдар (постер, кластер, буклет) жасау;

- Репродуктивтік әдістер;

- Проблемалық-ізденушілік әдістер;

- Өзіндік жұмыс әдістері (мұғалім басшылығымен және өз бетімен);

2) Оқу-танымдық әрекетті ынталандыру және уәжді арттыру әдістері.

3) Оқу-танымдық әрекеттің тиімділігін бақылау және өзіндік бақылау жасату әдістері. Білім алушылар жалпы білім беру бағдарламасындағы барлық пәндерді оқу барысында ақпаратты табу, құрастыру және басқару, мәліметтер және идеялармен бөлісу, бірлесіп әрекет ету, түрлі жабдықтар мен қосымшаларды пайдалану арқылы өз жұмысын жетілдіре және бағалай отырып, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану дағдыларын дамытады.

«Қазақ тілі» бағдарламасында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану төмендегідей көрініс табады:

- онлайн сабақтар арқылы инновациялық әдістер мен ақпараттық технологияларды қолданады;

- ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы таныстырылымдар жасайды, салыстырады, жетілдіреді, зерттейді, бағалайды және бірлесе отырып, өз пікірлерін дәлелдейді;

- ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы қажетті ақпаратты таңдай алады.

Қазақ әдебиетін оқытуда қолданылатын педагогикалық әдіс-тәсілдерге тоқталсақ, олар:

- 1) ауқымды мәнмәтін бойынша топтық зерттеу жұмысын жүргізу және белгілі бір мәселе бойынша автордың көзқарасын талдау;
- 2) жанрларды түрлендіру (драманы хикаятқа немесе хикаят тарауларын драмалық шығармаға айналдыру) және оның әсерін бағалау;
- 3) рөлдік ойындар арқылы автордан сұхбат алып, сұрақтар қою (мүмкін болса, авторлармен, фильмді түсірушілермен кездесулер ұйымдастыру);
- 4) білім алушының сөйлеу және сын тұрғысынан ойлау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған пікірталас, ми шабуылы, дебат, стратегияларды қолдану;
- 5) білім алушының бүгінгі қоғамға лайық жеке тұлғалық қасиеттерін, оның рухани жан дүниесін байытатын қазақ тілінің этно-мәдени лексикасын, даналық сөздерін меңгерту, ана тіліндегі қарым-қатынас жасаудағы сөз әдебіне баулу, жағдаяттық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда ізгілендіру технологиясын қолдану;
- 6) оқу үдерісінде түрлі жағдаяттар, рөлдік ойындар, «дөңгелек үстел», «брифинг», баспасөз конференциялары, «Көңілділер, тапқырлар клубы» және монолог пен диалогке, әңгімелесуге жағдай жасау;
- 7) оқу үдерісінде түрлі ұнтаспаларды, бейнетаспаларды, медиаматериалдарды, бейнероликтерді, интернет материалдарын, электронды оқулықтарды, компьютер мен лингафондық аппараттарды, белсенді оқыту әдістері мен пәнаралық байланыс сабақтастығын кеңінен қолдану.

Педагогика ғылымында білім алушыны оқыту мен тәрбиелеудің міндеті жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болғандықтан, жаңа технология бойынша әдістемелік жүйенің басты бөлігі оқыту мақсаты болып қалады. Сондықтан танымдылық іс-әрекеті белгілі бір дәрежеде белсендірілуі қажет. Бұл әдістемелік жүйенің басқа бөліктерінің де (мазмұн, әдіс, оқыту түрі мен құралдарының) өзара байланысы қалпында өзгертілуін талап етеді. Мұны орындау үшін төмендегідей ұстанымдар жүзеге асуы тиіс.

1. Білім алушының өзіндік іздену іс-әрекетінің әдістерін меңгеру талап етіледі. Өйткені бұл әдістердің күнделікті пайдаланып жүрген оқыту әдістерінен айырмашылығы бар. Яғни жаңа жағдайдағы "оқыту әдістемесі" деп отырғанымыз: "оқушы - мұғалім" ұстанымының өзара тығыз байланыстылығы. Демек, мұнда бірінші орында білім алушы тұрады және оның өз бетімен білім алудағы белсенділігіне баса назар аударылады.

2. Жаңаша оқытудың негізгі түрлері: оқытудың дербес және топтық түрлері болып табылады. Бұл жерде алға қойылатын басты мақсат - білім алушыға деген сенім, оның өз ісіне жауап беру мүмкіндігіне сүйеніп беделі мен қадір-қасиет сезімін дамыту. Ал оқытудың фронтальды түрі көбінесе, бағыт беру, талқылау және түзету енгізуде ғана пайдаланылады.

3. Жаңа технологияның мақсаты бойынша "оқытуды ізгілендіру" қажет. Бұл үшін оқу құралдары білім алушыларның өздігінен танымдық іс-әрекетін жүргізе алатындай болуы керек. Бұрынғы дәстүрлі оқулықтар мұндай талапты қанағаттандыра алмайды, сондықтан білім алушылардың өз бетімен білім алуына аса бейімделген жаңа типтегі оқулықтар керек-ақ.

Жаңа технологияның тағы бір психологиялық негізі болып табылатын теория - Л.С.Выготскийдің "оқыту үрдісінде оқушының ақыл-ойының дамуы "актуалды даму" аймағынан жақын арадағы даму" аймағына ауысуы туралы теориясы. Бұл ауысу тапсырмаларды қайталап орындауға ғана арналған бірінші деңгейден өнімді іс-әрекетті қажет ететін келесі деңгейлерге ауысу негізіндегі іс-әрекет арқылы жүзеге асады. В.П.Беспалько бұл деңгейлерді төртке бөледі: бірінші деңгей - "міндетті, оқушылық", екінші - алгоритмдік, үшінші - эвристикалық, төртінші - шығармашылық [2].

Ендеше білім алушылардың білім, білік, дағдыларын, құзыреттіліктерін жетілдіру үшін оқытудың жаңа технологиясы негізінде дифференциалдық және дербес деңгейлік ұстанымдарының талаптарына сәйкес өткізілетін әр түрлі сабаққа арналған жаңа тұрпаттағы оқулықтар мен оқу құралдары қажет.

Әрбір педагогикалық технология жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуға, оның өзіндік және шығармашылық қабілетін арттыруға, қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыруға және өзін-өзі дамытуына қолайлы жағдай жасауға қажетті объективті әдістемелік мүмкіндіктерін қамтуы тиіс.

Технологиялар мен әдістердің тізімі ауқымды, олардың мүмкіндіктері әр түрлі, сондықтан алдымен негізгі стратегиялық бағыттарды анықтау қажет, әрине, өмірдің әр түрлі жағдайларына дайын рецепт жоқ. Белсенді технологиялар мен әдістердің әлеуеті өте жоғары, ал оларды оқыту барысында пайдалану оқытудың нәтижесі - құзыреттілікке ықпал етеді [3].

Төмендегідей негізгі міндеттерді бөліп алуға болды:

- білім алушылардың дамуына, өзіндік дамуына жағдай жасау;
- өнімді білім, білікті игеру;
- бүкіл өмір бойына өз білімін толықтыруға деген қажеттілікті дамыту.

Оларды орындау үшін оқытушы нені басшылыққа алуы керек?

Ең алдымен, оқытушы қолданатын технологияға тәуелсіз төменде келтірілген ережелерді есіне сақтауы керек:

1. Ең бастысы, Сіз оқытып отырған пән емес, Сіз қалыптастырып отырған тұлға. Тұлғаны Сіз оқытатын пән қалыптастырмайды, пәнді оқытатын мұғалім қызметі арқылы қалыптасады.

2. Белсенділікті қалыптастыру үшін уақытты да, күшіңізді де аямаңыз. Бүгінгі белсенді білім алушы – ертеңгі қоғамның белсенді мүшесі.
 3. Білім алушы білім алуға, оқу-танымдық қызметтің өнімді әдістерін игеруге көмектесіңіз.
 4. «Неліктен?» деген сұрақты жиі пайдаланыңыз, бұл себепті ойлауға үйрету үшін қажет: себеп-салдар байланысын түсіну дамыта оқытудың міндетті шарты болып табылады.
 5. Ауызша айтқан адам емес, практикада қолданған адам білетінін есіңізге сақтаңыз.
 6. Білім алушыларды ойлауға және өздігінен әрекет етуге үйретіңіз.
 7. Шығармашылық ойлауды проблеманы жан-жақты талдаумен дамытыңыз, танымдық міндеттерді бірнеше тәсілдермен шешіңіз, жиі шығармашылық есептерді жоспарлаңыз.
 8. Білім алушыларға оларды оқыту перспективасын жиі көрсетіңіз.
 9. Білім жүйесін игеруді қамтамасыз ету үшін сызбаларды, жоспарларды қолданыңыз.
 10. Оқыту үрдісінде әр білім алушының жеке қабілеттерін есепке алыңыз, бірыңғай деңгейдегі білімі бар білім алушыларды кіріктірілген топтарға біріктіріңіз.
 11. Білім алушылардың өмірлік тәжірибелерін, қызығушылықтарын, даму ерекшеліктерін есепке алыңыз.
 12. Өз пәніңізден ашылған жаңалықтар бойынша ақпаратты біліңіз.
 13. Білім алушылардың зерттеу жұмысын ынталандырыңыз. Оларды эксперименттік жұмыстың техникасымен, алгоритмімен, анықтамалық материалдармен, шығармалармен таныстыруға мүмкіндік табыңыз.
 14. Білім ол үшін өмірлік қажеттілігі екенін түсінуге үйретіңіз.
 15. Білім алушыларға әр адамның өмірлік жоспарларын жүзеге асыруы үшін барлығына үйренетін болса, онда ол өмірден өз орнын табатынын түсіндіру қажет.
- Бұл пайдалы кеңестер-ережелер – бұл педагогикалық даналықтың, педагогикалық шығармашылықтың, көптеген ұрпақтардың жалпы педагогикалық тәжірибелерінің шағын бөлшегі ғана.
- Осыларды есте сақтау, оларды басшылыққа алу – бұл ең басты мақсатқа – тұлғаның дамуын қалыптастыруға жетуде мұғалім еңбегін жеңілдетудің басты шарты болып табылады.
- Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:**
1. Қазақ тілді мектептердегі «Қазақ тілі» және «Қазақ әдебиеті» пәндері бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2017
 2. Әбенбаев С., Ахметова Г., Әбенбаева И. Дәстүрлі емес сабақ турасында //Мектептегі шетел тілі. 2003, №2, 66.11-16.
 3. Кішібаева Д.Ж. Жаңа педагогикалық технологиялар. Оқу құралы. Түркістан қ. А.Ясауи атындағы ХҚТУ, 2010.
 4. Қуанбаева Б. Оқытудың педагогикалық жүйесін технологиялық негізде жетілдірудің дидактикалық шарттары: дисс. Пед. ғыл. канд. – Алматы, 2005. –137 бет.
 5. Манабаева А.Ш., Абылайхан С.М., Алшынбаева Ж.Е. Қазіргі білім беру технологиялары Оқу-әдістемелік құралы. Қарағанды, Санат баспасы, 2007, 80 б.

ӘОЖ 378.02:37.016

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ЗАМАНАУИ ЦИФРЛЫҚ ТРЕНДТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Дуйсмағанбетова Алима Муратовна
ABYROI SCHOOL ORAL 3-филиалының директоры,
педагог-зерттеуші, магистр, БҚО, Орал қаласы

Аннотация: В статье на примерах показано, что использование современных цифровых трендов на уроках казахского языка и литературы является эффективным способом повышения интереса учащихся к предмету и улучшения качества образования. Учителя могут оживлять занятия с помощью QR-кодов, мобильных приложений, методов геймификации и мультимедийных ресурсов. Такой подход способствует развитию функциональной грамотности учащихся и адаптации их к требованиям цифровой эпохи.

Ключевые слова: цифровизация, интерактивность, геймификация, мультимедиа, образовательные платформы, функциональная грамотность.

Қазіргі таңда цифрлық технологиялардың білім беру саласында орны ерекше. Оқу процесіне жаңа технологияларды енгізу білім сапасын арттырып қана қоймай, оқушылардың сыни ойлау қабілеттерін, ынтасын және цифрлық сауаттылығын дамытады. Бұл жаңа ортада педагогтің де цифрлық құзыреттілігі маңызды рөл атқарады. Цифрлық педагогика – технологиялар мен заманауи әдістерді білім беру

процесіне интеграциялауды қамтитын жүйе. Сол себепті аалмыш мақалада заманауи цифрлы педагогикадағы негізгі трендтер және педагогтің цифрлық құзіреттілігі мәселесі кеңінен талқыланады.

Заманауи білім беру құралдары арасындағы маңызды трендтердің бірі – онлайн платформалар арқылы оқыту. Google Classroom, Microsoft Teams, Moodle және Zoom секілді құралдар оқыту процесін қашықтан және аралас форматта ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Оқушылар осы платформалар арқылы сабақ материалдарын, үй тапсырмаларын, тестілерді онлайн режимде орындай алады, ал мұғалімдер оқыту процесін оңай бақылап, бағалай алады.

Онлайн оқыту платформалары әртүрлі мақсаттар мен қажеттіліктерге бағытталған. Олардың көмегімен оқу материалдарын ұйымдастыру, оқушылармен байланыс орнату, бағалау және қашықтан білім беру процестерін тиімді жүргізу мүмкіндігі туады. Онлайн оқыту платформаларының негізгі түрлері:

1. Білім беру басқару жүйелері (Learning Management Systems - LMS) Бұл жүйелер мектептер мен жоғары оқу орындарында қашықтан оқыту, оқу бағдарламаларын ұйымдастыру және оқушылардың оқу процесін басқару үшін қолданылады. LMS жүйелері оқушыларға курстарға қатысуға, сабақ материалдарын жүктеуге, тапсырмаларды орындауға және мұғалімдермен байланыс орнатуға мүмкіндік береді. **Мысалы:** Moodle, Canvas, Google Classroom, Blackboard.

2. Курс құру және тарату платформалары. Бұл платформалар білім беру контентін жасаушыларға өз курстарын дайындауға және онлайн режимде оқытуды ұйымдастыруға мүмкіндік береді. [1, 13] Әдетте бұл платформаларда бейне сабақтар, тестілер, тапсырмалар және сертификаттар арқылы оқушылардың білімін тексеру және бағалау құралдары бар. **Мысалы:** Udemy, Coursera, edX, Teachable.

3. Бейне конференция платформалары. Қашықтан оқытуды ұйымдастыруда бейне конференция құралдары маңызды рөл атқарады. Бұл платформалар арқылы мұғалімдер мен оқушылар арасындағы бейне және аудио байланыс орнатылып, сабақтар нақты уақыт режимінде өтеді. **Мысалы:** Zoom, Microsoft Teams, Google Meet, Cisco Webex.

4. Білім беру контентін бөлісу және ресурстарға қол жеткізу платформалары. Мұндай платформаларда оқу ресурстарының үлкен кітапханалары жиналған. Оқытушылар мен оқушылар сабақ материалдарын тегін немесе ақылы түрде жүктей алады, сол арқылы өз білімдерін толықтырады. [2, 21] Олар түрлі тақырыптардағы кітаптар, ғылыми мақалалар, аудио және бейне ресурстардан тұрады. **Мысалы:** Khan Academy, Coursera, TED-Ed, National Geographic Learning.

5. Тест және бағалау платформалары. Бұл платформалар арқылы оқушылардың білімін тексеру, бағалау, тесттер мен викториналарды жүргізу оңай ұйымдастырылады. Оқытушылар әртүрлі тақырыптар бойынша тестілер дайындап, нәтижелерді автоматты түрде есептей алады. **Мысалы:** Kahoot, Quizizz, Socrative, Google Forms.

6. Жобалық және командалық жұмыс платформалары. Бұл платформалар жобалық жұмыс ұйымдастыруға және командалық міндеттерді орындауға бағытталған. Әсіресе топтық тапсырмалар үшін өте ыңғайлы, өйткені оларда жобалар мен тапсырмалармен бірлесе жұмыс істеу мүмкіндігі бар. [2, 213] Оқушылар файлдарды ортақ пайдалану, тапсырмаларды ұйымдастыру және байланыс құралдарын пайдалана алады. **Мысалы:** Trello, Asana, Slack, Miro. Қазақ тілі сабағында геймификацияны қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, олардың оқу мотивациясын күшейтеді. [3, 17] Геймификацияны қазақ тілі сабағында пайдаланудың бірнеше мысалын қарастырайық.

1. Викториналар мен онлайн сұрақ-жауап ойындары

- Қазақ тілі сабағында викторина түрінде ойындарды қолдану қызықты әрі тиімді. Мысалы, Quizizz немесе Kahoot сияқты платформалар арқылы қазақ тіліндегі грамматикалық ережелер, сөздік қор, фразеологизмдер туралы сұрақтар енгізіп, сынып арасында жарыс ұйымдастыруға болады.

- Викториналар әр түрлі тақырыптарға арналуы мүмкін: “Фразеологизмдерді тап”, “Дұрыс жазу ережелерін анықта”, “Тілдің стильдік ерекшеліктерін ажырат” және т.б. Оқушылар әр дұрыс жауап үшін ұпай жинап, нәтижесінде ең жоғары ұпай алған оқушылар марапатталады.

2. Тілдік квесттер

- Қазақ тілі сабағында квест түріндегі ойындар ұйымдастыруға болады. Мысалы, оқушылар бірнеше тапсырмалар қатарын орындау арқылы “сөз байлығы аралығына” немесе “грамматика қаласына” жетуі қажет.

- Әрбір тапсырманы орындаған сайын олар жаңа деңгейге өтеді, ал соңғы деңгейде “қазақ тілінің білгірі” атағын алады. Тапсырмалар грамматикалық сұрақтар, лексикалық жаттығулар, мәтіндерді талдау сияқты түрлі тапсырмалардан тұруы мүмкін.

3. Бейне ойындармен оқыту

- Қазақ тілін оқыту барысында сөздерді дұрыс жазу, дұрыс қолдану және сөз тіркестерін үйрету үшін білім беруге арналған бейне ойындарды қолдануға болады. Мысалы, сөздердің мағынасын түсіндіретін ойындар, синонимдер мен антонимдерді табуға арналған ойындар арқылы оқушылардың сөздік қорын байытуға болады.

- Мұғалім оқушыларға қазақ тілінің сөздік қорын терең меңгеруге арналған интерактивті онлайн платформалар мен бейне ойындарды ұсына алады.

4. Топтық жарыстар

- Оқушыларды бірнеше топқа бөліп, жарыс ұйымдастыру – геймификацияның тиімді тәсілі. Мысалы, әр топқа белгілі бір тақырып бойынша тапсырма беріліп, олар белгілі бір уақыт ішінде дұрыс әрі толық жауап беруге тырысады.

- Мысалы, “Мақал-мәтелдер жарысы” немесе “Етістіктер сайысы” сияқты ойындар ұйымдастырып, қай топ ең көп дұрыс жауап жинаса, сол топ жеңімпаз атанады. Бұл оқушылар арасында ынтымақтастық пен топтық жұмысты дамытады.

5. Оқушыларға бейджер мен сертификаттар беру

- Оқушыларға сабақ барысында жинаған жетістіктері үшін бейджер немесе виртуалды сертификаттар беру олардың мотивациясын арттырады. Әрбір грамматикалық ереже меңгерілген кезде “Грамматика шебері” бейджін, лексика бойынша жетістіктер үшін “Сөз байлығы шебері” бейджін беру арқылы олардың оқу процесіне қызығушылығын оятуға болады.

- Сонымен қатар, белгілі бір тапсырмаларды сәтті орындағаны үшін “Қазақ тілінің үздігі” сияқты атақтар беру арқылы оқушылардың өзіндік бағалауын арттыруға болады.

6. Рөлдік ойындар

- Рөлдік ойындар арқылы оқушыларды қазақ тілінде сөйлеп үйретуге болады. Мысалы, әрбір оқушы белгілі бір кейіпкердің рөлін ойнап, сол кейіпкердің атынан сөйлеуге тиісті болады.

- Мысалы, сыныпта “Саяхатшылар” рөлдік ойынын ойнауға болады. Әр оқушы саяхатшы ретінде белгілі бір елге сапар жасайды және сол елде көргендерін қазақ тілінде сипаттайды. Бұл ойын арқылы оқушылардың сөйлеу және тіл қолдану дағдылары дамиды.

7. Жұмбақ шешу және сөздік ойындар

- Оқушыларға қазақ тіліндегі жұмбақтарды шешу немесе сөздік ойындар ұйымдастыру арқылы олардың лексикалық қорын байытуға болады. Мысалы, “Сөздік пирамида” ойынында оқушылар әр деңгейде жаңа сөздер тауып, сөздерді дұрыс қолданып, жаңа деңгейлерге өтеді.

- Сонымен қатар, “Жұмбақтар жарысы” ұйымдастыру арқылы оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытып, қызықты әрі танымды орта қалыптастыруға болады.

8. Әлеуметтік желі және интерактивті тапсырмалар

- Геймификацияны қазақ тілінде эссе жазу немесе шағын шығармашылық тапсырмаларда қолдануға болады. Мысалы, оқушылар әлеуметтік желіде қазақ тілінде шағын посттар немесе хэштегтер жасау арқылы өз ойын білдіреді.

- Оқушыларға қазақ тілінде қызықты тапсырмалар беріп, оларды интерактивті түрде орындауға бағыттау. Мысалы, “Туған өлкем” хэштегімен туған жері туралы пост жазып, ең көп лайк жинаған оқушыға “Туған жердің білгірі” атағын беру.

Әлеуметтік желілерді пайдалануды қазақ тілі мен әдебиетінде тиімді ұйымдастыруға болады. Әлеуметтік желілерде арнайы оқу топтары, чаты және форумдар ұйымдастыру оқушыларға бір-бірімен байланысып, оқу процесін ортақтасып өтуге мүмкіндік береді. Facebook топтары, Telegram чаттары және Instagram-дағы оқу парақшалары осы әдістің мысалы бола алады. Қазақ әдебиеті сабағында мобильді оқыту әдісін қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, шығармаларды терең түсінуге мүмкіндік береді. Мобильді оқытуға арналған бірнеше тиімді мысалдарды қарастырайық.

1. Электрондық кітаптар мен аудиокітаптарды пайдалану

- Оқушылар қазақ әдебиетінің классикалық шығармаларын смартфон немесе планшет арқылы оқи алады. Мысалы, «Абай жолы» эпопеясы, «Қамар сұлу» романы немесе «Көксерек» әңгімесін электрондық кітап форматында жүктеп алып, кез келген уақытта оқуға болады.

- Сонымен қатар, шығармалардың аудионұсқаларын тыңдау арқылы оқушылар көркем мәтінді қабылдау қабілетін дамытады. Бұл әсіресе мәтінді тыңдау арқылы оқу әдісімен танысуға мүмкіндік береді.

2. Әдеби викториналар мен Quizlet пайдалану

- Қазақ әдебиетіне қатысты викториналар, тесттер және сұрақ-жауаптар арқылы оқушылардың білімін тексеруге болады. Мысалы, Quizlet қосымшасы арқылы оқушылар әдеби терминдер, ақын-жазушылар өмірбаяны, шығармалар мазмұны бойынша білімдерін қайталап, қызықты викторина түрінде тексеріп шыға алады.

- Kahoot немесе Quizizz сияқты қосымшалар арқылы қазақ әдебиетінен шағын викториналар жасап, оқушылардың білімін жарыс түрінде тексеруге болады.

3. AR және VR технологияларын қолдану

- Қазақ әдебиетінің тарихи кезеңдері мен кейіпкерлерін тереңірек түсіну үшін толықтырылған шынайылық (AR) немесе виртуалды шынайылық (VR) элементтерін қолдануға болады. Мысалы, тарихи кезеңдерді бейнелейтін қосымшалар арқылы оқушылар әдеби кейіпкерлердің өмір сүрген дәуірін визуалды түрде көре алады.

- AR қосымшалары арқылы оқушылар ақын-жазушылардың ескерткіштерін, тұрған үйлерін немесе туған жерлерін көріп, мәдени мұраларды виртуалды түрде зерттей алады.

4. YouTube және бейнесабақтар

• Оқушылар қазақ әдебиетінің белгілі шығармаларын талдайтын бейнесабақтарды YouTube арқылы көре алады. Мысалы, «Абай жолы» эпопеясының сюжеттік желісін, кейіпкерлерін талдайтын, белгілі ақындар мен жазушылардың шығармашылығын түсіндіретін бейнематериалдар бар.

• Мұғалім оқушыларға алдын ала бейнесабақтар көруді тапсырса, олар дайындықты өздігінен жүргізіп, келесі сабақта материалды талқылауға көбірек уақыт бөле алады.

5. Әдебиетке байланысты әлеуметтік желі парақшаларын жүргізу

• Мобильді құрылғыларда Instagram, Telegram сияқты әлеуметтік желілерде қазақ әдебиетіне арналған парақшаларды ашып, оқушылармен пікір алмасу және шығармашылық жұмыстармен бөлісуге болады. Әр шығарма бойынша шағын рецензиялар жазу, кітаптан үзінділер жариялау, әдеби викториналар ұйымдастыру – осының бәрі оқушылардың әдебиетке деген қызығушылығын арттырады.

6. Өздік шығармашылық тапсырмалар

• Оқушыларға қазақ әдебиетіндегі кейіпкерлер туралы эссе жазып, оны мобильді құрылғы арқылы ортақ Google Docs файлына жүктеуге тапсырма беруге болады. Осылайша, оқушылар өз жұмыстарын бір-бірімен бөлісіп, мұғалімге ұсынған жұмыстарды талқылай алады.

• Мысалы, оқушыларға “Абайдың қара сөздері” бойынша пікір жазуды немесе “Еңлік-Кебек” пьесасы туралы өз ойларын сипаттауды тапсыруға болады.

7. Сөздікпен жұмыс және аударма қосымшаларын пайдалану

• Оқушылар қазақ әдебиетінің күрделі тілдік конструкцияларын түсіну үшін арнайы сөздіктер мен аударма қосымшаларын қолдана алады. Мысалы, түсініксіз сөздер мен әдеби терминдерді қарап, олардың мағынасын тез анықтай алады.

• Google Translate немесе басқа аударма қосымшалары арқылы қазақ әдебиетінің кейбір бөлімдерін басқа тілдерге аударып, шығарманың мағынасын тереңірек түсіне алады.

8. Аудио және бейне пікірлер жазу

• Оқушыларға шығарма бойынша өз пікірлерін аудио немесе бейне форматта жазуды ұсынуға болады. Мысалы, оқушылар “Қыз Жібек” жырының негізгі идеялары мен кейіпкерлері туралы қысқаша бейнежазба жасай алады. Мұндай тапсырмалар оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытады.

Қорытындылай келе, мобильді оқыту әдістерін қазақ әдебиеті сабағында қолдану оқушыларға пәнді түсінуді жеңілдетіп, олардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Түрлі мультимедиялық құралдар, викториналар, әлеуметтік желілер және интерактивті тапсырмалар қазақ әдебиетінің мазмұнын тиімді түрде жеткізуге және оқу процесін қызықты етуге көмектеседі. Цифрлы педагогика – қазіргі заманғы білім берудің ажырамас бөлігі болып табылады. Оқыту процесіне цифрлық технологияларды енгізу және педагогтердің цифрлық құзіреттілігін дамыту – білім сапасын арттыруға және оқушылардың ХХІ ғасыр дағдыларын қалыптастыруға үлкен үлес қосады. Заманауи трендтер мен цифрлық құралдарды тиімді пайдалану, сондай-ақ педагогтердің цифрлық құзіреттілігін жетілдіру білім беру жүйесін жаңа деңгейге шығарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Hockly, N., & Dudeney, G. (2018). "Current and Future Digital Trends in ELT " RELC Journal
2. Amalova, M. I. (2024). "Integrating Modern Technology in English Language Teaching: Innovations and Outcomes in School Education" Eurasian Science Review
3. Digitalization in Education: Challenges, Trends and Transformative Potential"

ӘӨЖ: 373.2

ТІЛ МЕН АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ БАЙЛАНЫСЫ

*Измуханова Гуляйна Камидуллиновна
БҚО, Орал қаласы, №48 ЖОББМ-нің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі,
гуманитарлық ғылымдарының магистрі*

Аннотация: В этой статье рассказывается о связи языка и технологий. Развитие современных информационно-технологий, несомненно, оказывает большое влияние как на язык, так и на сферу образования. Известно, что при обучении казахскому языку используются различные новые технологии. Качественная реализация связи информационно-технологии и языка в данном направлении является большой задачей, стоящей перед лингвистами.

Ключевые слова: язык, информационные технологии, методика, активные технологии, компьютерная лингвистика.

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» Н.Ә.Назарбаев [1].

Бүгінгі ақпараттық – технологиялардың қарқынды дамуы заманында, оның тілге де, білім беру саласына да зор ықпал ететіндігі сөзсіз. Ең алдымен ақпарат технологиясы дегеніміз не соған тоқталып, кеңірек мәлімет беріп өтетін болсақ.

Ақпарат технологиясы (ағылш. Information technology, қысқ. IT) – объектінің, процестің немесе құбылыстың күйі туралы жаңа ақпарат алу үшін мәліметтерді жинау, өңдеу, жеткізу тәсілдерімен құралдарының жиынтығын пайдаланатын процесс. Ол компьютерді және телекоммуникациялық жабдықтарды деректерді сақтау, шығару, тасымалдау және өзгертуге арналған технология. Ақпарат технологиясы — ақпаратты өңдеу үшін пайдаланылатын технологиялық элементтердің, құрылғылардың немесе әдістердің жиынтығы, қазіргі компьютерлік технология негізінде ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тасымалдау істерін қамтамасыз ететін математикалық және кибернетикалық тәсілдер мен қазіргі техникалық құралдар жиыны [2,4].

Технологиялар мен әдістердің тізімі ауқымды, олардың мүмкіндіктері әр түрлі, сондықтан алдымен негізгі стратегиялық бағыттарды анықтау қажет, әрине, өмірдің әр түрлі жағдайларына дайын рецепт жоқ. Белсенді технологиялар мен әдістердің әлеуеті өте жоғары, ал оларды оқыту барысында пайдалану оқытудың нәтижесі – құзыреттілікке ықпал етеді [2,9].

Технологияның мынадай теориясын – Л.С.Выготский айтып өткен «оқыту үрдісінде оқушының ақыл ойының дамуы «актуалды даму» аймағынан жақын арадағы даму» аймағына ауысуы туралы теориясы. Бұл ауысу тапсырмаларды қайталап орындауға ғана арналған бірінші деңгейден өнімді іс-әрекетті қажет ететін келесі деңгейлерге ауысу негізіндегі іс-әрекет арқылы жүзеге асады. В.П.Беспалько бұл деңгейлерді төртке бөледі: бірінші деңгей – «міндетті, оқушылық», екінші – «алгоритмдік», үшінші – «эвристикалық», төртінші – «шығармашылық» [3,11].

XXI ғасыр ақпараттық технологиялардың ғасыры екені баршамызға мәлім. Интернеттің пайда болуымен адамзат индустриалды кезеңді артқа тастап, ақпараттық немесе сандық деп аталатын мүлдем жаңа дәуірге қадам басты. Жаңа дәуірдің өзіне сай заңдылықтары, мүмкіндіктері және қауіп-қатерлері бар. Біздің замандастарымыз ескі заман мен жаңа заманның тоғысқан шағының куәгерлері болғандықтан, қоғамдағы өзгерістерді, трансформацияны айқын сезеді. Ал бұл жаңа технологиялардың мемлекеттік басқаруда, бизнесте, ғылымда маңызды рөл атқаратынын және оның жыл өткен сайын тек арта түсетінін көрсетсе керек.

Ақпараттық технологиялардың адамзат өміріне әсерін зерттейтін атақты футуролог ғалым Рэймонд Курцвейлдің айтуы бойынша, 2035 жылы компьютердің ойлау қабілеті адамдікімен теңеседі. Ал 2045 жылы компьютердің ойлау қабілеті немесе ғылым тілімен айтатын болсақ, оның жасанды интеллектісі барлық адамзаттың интеллектісінен асып түспек. [4, 3].

Бүгінгі күнде интернетке деген қолжетімділікті арттыруға мемлекеттік деңгейде зор көңіл бөлінуде. Қазақстанда интернет тұтынушылардың саны, соның ішінде мобильді интернет тұтынушылар күн сайын артып келеді.

Ал осы ақпараттық технологияларды, соның ішінде жасанды интеллектіге негізделген технологияларды тіліміздің, тіл білімінің керегіне қалай жарата аламыз деген сұрақ баршамызды мазалауы тиіс. Себебі алдағы уақытта тілдің өміршеңдігі, оның кең қолданысқа енуі көп жағдайда технологияларға тәуелді болмақ.

Ақпарат алмасу тек технологиялық қарым-қатынас ғана емес, сонымен қатар лингвистикалық құбылыс. Адамдардың тілді пайдалануы, сөз бен сөз тіркестерін қолдануы, мәліметтердің контекстуалдық ортасын түсінуі сынды мәселелер тіл білімінің маңызды саласына айналып, компьютерлік ғылым мен лингвистиканың тоғысқан жерінде компьютерлік лингвистика саласы пайда болды. Компьютерлік лингвистика дегеніміз – тілді пайдалану мен түсіндіру мақсатында тілдік нормаларды математикалық және компьютерлік модельдеу. Түп мақсаты – жасанды интеллект құрастыру.

Бүгінгі күнде компьютерлік лингвистика жетістіктері екі негізгі бағытта қолданылады. Біріншісі, тілдерді түсіну мен зерттеу әдістерін дамыту. Бұрын белгісіз болған заңдылықтар мен құбылыстарды ашу. Екіншісі, адам мен машина арасындағы байланысты жеңілдету. Бұл бағытта технологиялық шешімдер мен өнімдерге назар аударылады. Жоғарыда айтылғандай, компьютерлік лингвистика нәтижелері жасанды интеллектінің құрамдас бөлшегі.

Әр мемлекет жасанды интеллектіні өз тілінде сөйлетуге тырысуда. Себебі болашақта есептеу қуаты мықты компьютерлер ғана тілді сақтау және оны дамытумен тиімді айналыса алады. Сол себепті дамыған елдерде компьютерлік лингвистикаға жете назар аударылууда. Компьютерлік лингвистика алдында көптеген мақсаттар тұр. Олардың ішіндегі ең маңыздылары: бірінші, корпустық лингвистика. Тілдің электронды корпусын жасау және оны маңызды ақпаратпен толықтырып отыру. Бұл – тілдің бар байлығын, қолдану ерекшелігін сандық үлгіде топтастыру. Маңыздылығы бойынша кезек күттірмейтін жоба.

Бүгінгі таңда көптеген сапалы сөздіктер шығарылууда. Дегенмен ол сөздіктер кітап күйінде ғана. Қазіргі таңда адамдар уақытының көп бөлігін компьютердің алдында өткізеді және өзіне қажет ақпаратты компьютерден алады.

Автоматты аударма жүйесі. Технологиялардың дамуы екі тілді аудармадан көптілді аударма жасау мүмкіндігін берді. Мысалы, бұл технология Google компаниясының аударма қызметінде жүзеге асырылған. Қазақ тілді қолданушылар енді қиналмастан әлемнің 90 тіліне аударма жасай алады. Қазақ тілінің жасанды интеллекті арқылы кең қолданыс табуының мысалы. Әрине, бұл технология арқылы айна қатесіз аударма жасай алмаймыз, болашақта аз кемді қателіктер жойылады деген сенімдеміз. Сондай-ақ аталмыш технология мәтінді сараптау арқылы саяси, экономикалық, әлеуметтік-психологиялық зерттеулер жасауға жол ашады. Бірақ, аталмыш технология қазақ тілінде қолжетімді емес.

Адам дауысын түсіну жүйесін құру. Адам мен машина қарым-қатынасының жаңа сапалық деңгейі – машинаның адам дауысын түсініп, оған қисынды түрде жауап бере алу мүмкіндігі. Мысалы, iPhone телефонына осындай қызметті атқара алатын Сири атты бағдарлама орнатылған. Бұл технология әзірше тек 17 тілде ғана, ағылшын, француз, неміс, жапон, корей, итальян, испан, қытай (мандарин мен кантон диалектілері), дат, нидерланд, португал, швед, тай, түрік, норвег және орыс тілдерінде жұмыс істейді.

Қазақ тілінің, қазақ тілі мамандарының алдында тұрған ең үлкен мәселелердің бірі – қазақ тілін технологиялармен жақындастыру. Себебі болашақта бізді қоршаған барлық дүниелер технологиялармен тығыз байланысты болмақ. Бүгінгі таңда кез келген салада ақпараттық-технологиялық жаңалықтардың айқын әсерін көре аламыз. Егер біз мемлекеттік тілдің өміршеңдігін қамтамасыз еткіміз келсе, оның қолданыс аясы кеңігенін қаласақ, онда бар күшімізді тіл мен технологияның кешенді түрде жақындасуына жұмсауымыз керек. Уақыт өтіп жатыр, жаңа заман, заманына қарай жастардың да дүниетанымы өзгерген. Соған орай, қазіргі технология заманында жоғары оқу орындарында, мектептерде сабақтарда, оның ішінде қазақ тілін оқытып-үйрету кезінде технологияны көп қолдану керек, бұл қазіргі уақытта көп сұранысқа ие дүние болып тұр. Қазақ тілі өте бай және күрделі тіл. Қазақ тілімізді оқыту барысында әр түрлі жаңа технологиялардың пайдаланылып жатқаны белгілі. Осы бағытта ақпараттық-технология мен тілдің байланысын сапалы жүзеге асыру тіл мамандарының алдында тұрған үлкен міндет болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз». Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2011 жыл
2. Кішібаева Д.Ж. Жаңа педагогикалық технологиялар. Оқу құралы. Түркістан қ. А.Ясауи атындағы ХҚТУ, 2010.
3. Әбенбаев С., Ахметова Г., Әбенбаева И. Дәстүрлі емес сабақ турасында //Мектептегі шетел тілі. 2003, №2, 66.11-16.
4. Тіл және технология. Нұрбек Матжаниның мақаласы

ӘОЖ (317.116)

САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСЫН ISEAZY AUTHOR ОНЛАЙН ПЛАТФОРМАДА ДАЙЫНДАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

*К.М. Кулжатаева, Г.П. Одаман, Б.Б. Алтынбекова
Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
Шымкент қаласы*

Аннотация: В статье говорится о методике обучения, которая показывает роль и значение творчески-новаторских видов обучения, направленных на поиск активных методов и форм обучения, способствующих совершенствованию учебного процесса, достижению высокого уровня обучающихся. активность, творчество.

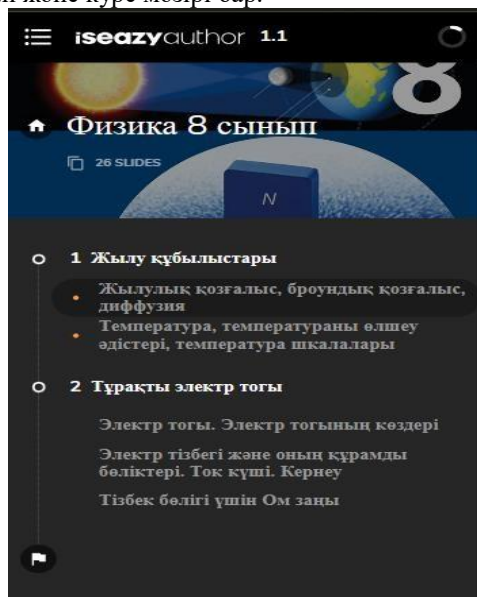
Ключевые слова: Цифровые образовательные ресурсы, интерактивный, онлайн платформа, интернет, персональный компьютер

Iseazy Author көмегімен жасалған курстардың ең жақсы жағы - олардың интерактивтілігі: олар қатысушылардың эмоцияларын тудырады, осылайша олардың оқуын жақсартады. Сіз Iseazy Author курстарын интерактивті элементтердің, жаттығулардың және ойындардың кең ауқымы арқылы динамикалық, тартымды және ынталандырушы ете аласыз. Сонымен қатар, сіз Iseazy Author-да жасайтын курстар әр түрлі құрылғыларға (ДК, смартфондар мен планшеттер) бейімделуге арналған, бұл әр жағдайда ең көп пайдаланушы тәжірибесін ұсынады[1].

Жалпы білім беретін мектептің сегізінші сынып оқушыларына арналған физика бойынша онлайн-курс әзірленді. Физика бағдарламасы аясында жалпы білім беретін мектептің сегізінші сыныбы үшін жылу, электромагниттік және жарық құбылыстары зерттеледі. Физика бойынша сегізінші сыныпта 6 сағат көлеміндегі заттың құрылымы туралы бастапқы мәліметтер, 12 сағат көлеміндегі сұйықтықтардың, газдардың және қатты денелердің механикалық қасиеттері, 12 сағат көлеміндегі жылу құбылыстары, 6

сағат көлеміндегі заттың агрегаттық күйінің өзгеруі, 4 сағат көлеміндегі газдардың, сұйықтықтардың және қатты денелердің жылу қасиеттері, электрлік құбылыстар зерттелетін 6 сағат көлемінде, 14 сағат көлемінде электр тогы, 7 сағат көлемінде электромагниттік құбылыстар қарастырылады [2].

Iseazy Author онлайн платформасында біз 8 сынып оқушылары үшін осы физика пәнінің негізгі тарауларына тоқталып, солардың әр бөліміне жеке-жеке интерактивті тапсырмалары қамтылған сандық білім беру ресурсын жасадық. Төмендегі 1- суретте көрсетілгендей Iseazy Author онлайн платформасының көмегімен құрылған жалпы білім беретін мектептің сегізінші сыныбына арналған физика бойынша онлайн-курстың басты бетінің суреті ұсынылған[3]. Жалпы білім беретін мектептің сегізінші сыныбына арналған онлайн физика курсының басты бетінде курстың атауы, жалпы білім беретін мектептің сегізінші сыныбына арналған физика курсының негізгі тақырыптық бөлімдерінің атаулары, алдағы оқиғалар тізімі және курс мәзірі бар.

1-сурет. Iseazy Author онлайн платформасының көмегімен құрылған жалпы білім беретін мектептің сегізінші сыныбына арналған физика бойынша онлайн-курстың басты беті

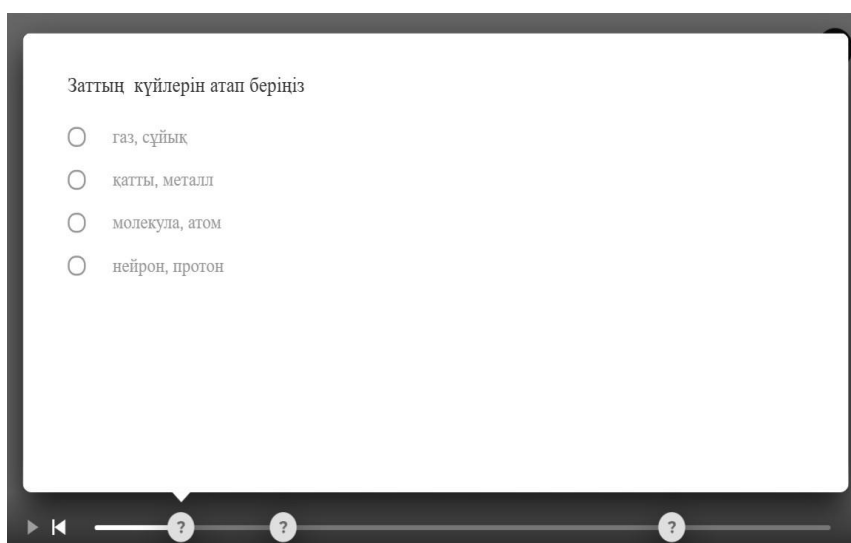
Iseazy Author платформасында жасалған сандық ресурс келесі тапсырмаларды қамтиды: электр кернеуін, өткізгіштердің электр кедергісін, Ом заңын, өткізгіштердің байланысын зерттеумен және т.б. Электр құбылыстарын және тұрақты электр тогын зерттеуге байланысты тақырыптар шеңберінде физика бойынша білімді қашықтықтан бақылау тапсырмалар мен зертханалық жұмыстардың көмегімен жүзеге асырылады[4]. Тапсырмаларды орындау барысында жауаптарға түсініктеме беру, кейбір тапсырмалардың жауаптарын ұжымдық талқылау нәтижесінде жасалған.

Бастапқы бетінде физика кітабының бірінші тараудағы барлық тақырыпшаларда қамтылған материалдарға сүйене отырып, сандық контенттер жасалған. Бірінші тарау жылу құбылыстары, онда қамтылған жылулық қозғалыс, броундық, диффузия, температура, оны өлшеу әдістері, шкалалары туралы тақырыптарға әр түрлі дидактикалық тапсырмалар жасалған. Енді солардың әрқайсысына қысқаша тоқталып өтейік.

Бірінші тақырыпша Жылулық қозғалыс, броундық және диффузия жайында айтылады[5]. Төмендегі 2-суретте көрсетілгендей осы тарауға қатысты бірінші интерактивті видео пайда болады. Мұнда білім алушы тақырыпқа сәйкес видеоны тыңдап, пайда болған сұрақтарға жауап береді (3-суретте көрсетілгендей).

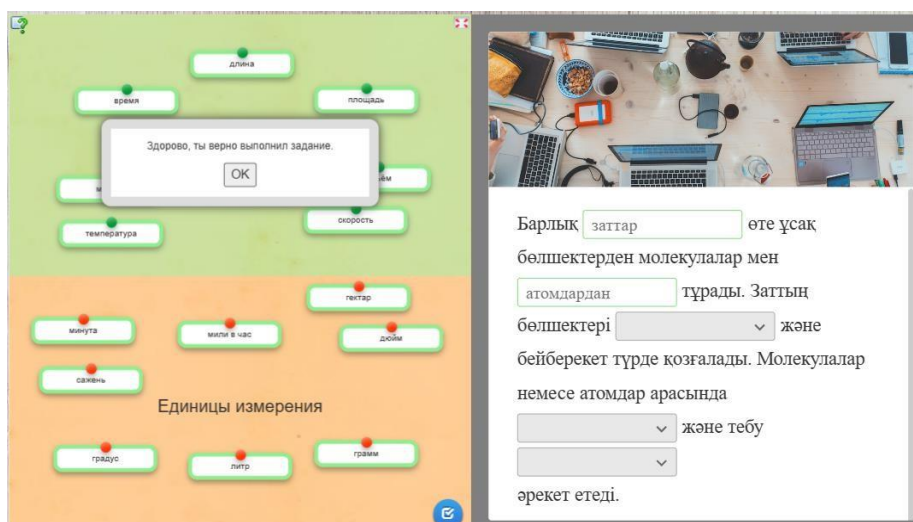

2-сурет. Интерактивті видео

3-сурет. Интерактивті видеоның тест сұрақтары

Келесі тапсырмада білім алушы немесе оқушы бір слайдта екі тапсырманы орындайды [6]. Бірінші LearningApps ортада жасалған интерактивті тапсырманы, екінші тапсырма сөйлемдерді толықтырып жазып шығады (4- суретте көрсетілгендей).

4-сурет. LearningApps қосымшасының тапсырмасы

Бұл жобамен жұмыс жасау барысында бірнеше онлайн платформаларды қарап шықтық, солардың ішінде осы Iseazy Author ортасы өзінің сан түрлі мүмкіндіктерімен қызықтырды. Біз осы онлайн курсты

мектепте өткізген іс тәжірибемізде қолдандық. Атап айтқанда, біз Бексултан Мағжан Химия биология бағытындағы Назарбаев зияткерлік мектепте, Жүзбай Аружан Бәйдібек ауданы Амансай ауылындағы жалпы білім беретін орта мектепте педагогикалық іс тәжірибеден өту барысында осы жасалған онлайн курсты оқушыларға сабақ барысында апробациядан өткізіп, олардың платформаға деген қызығушылықтарын көрдік. Сабақ барысында бұл ортада жасалған сандық ресурстар өте тиімді, уақытты үнемдейтін, кері байланыс орнататын орта екеніне көз жеткізілді. Тапсырмаларды орындау барысында оқушы кез келген құрылғыны ноутбук немесе дербес компьютерді, боламаса қолдағы бар телефонды қолдану арқылы сабақты өз бетінше түсініп, интерактивті тапсырмаларды ойын түрінде орындап, сол арқылы материалды жеңіл түрде меңгеруге мүмкіндігі бар екенін байқады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сандық білім беру ресурстарын оқу үдерісінде қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар, – Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 32 б.
2. Босова Л. Л. Цифровые образовательные ресурсы для преподавательского курса информатики и ИКТ. // Информатика и образование. – 2016. -№2.
3. Куликова, Н.Ю. Методические особенности создания интерактивных мультимедийных образовательных ресурсов для уроков информатики: учеб. - метод. пособие / Н. Ю. Куликова. – Волгоград: Изд-во ВГСПУ «Перемена», 2018 г.
4. Карбозова, Ж.Ж. Подготовка будущих учителей к проектированию электронных образовательных ресурсов. Дис канд. пед. наук: 13.00.08 [Текст] / Ж.Ж.Карбозова. – Душанбе, 2017. – 175 с.
5. Касымалиева, Г.О. Применение электронно-образовательных ресурсов в учебном процессе начальной школы / Бишкек, 2016. – №2(32). – С. 32-34.
6. Бабаев С., Қазиева К. Педагогикалық инновациялар мен педагогикалық озат технологиялар — талапшаң мұғалім еншісі // 2016. № 4. — 25-б.

ӘӨЖ: 373.2

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ҮШІН ЖАҢА ӘДІСТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІ

*Кажимова Нұрайна Шайзadieвна
Құрманғазы атындағы саз колледжі
Батыс Қазақстан облысы
Орал қаласы*

Аннотация: На этой практике подходящий метод повышения качества обновленного образования для преподавателей казахского языка и литературы – делится эффективностью подходов. Вклад предмета казахский язык и литература в реализацию национальной идеи, реализацию национальной идеи для подготовки активного члена поликультурного общества, воспитание конкурентоспособного образованного поколения, направленного на методы уделения.

Ключевые слова: обновленный, ценность, академический, ориентированный подход, принцип, национальный, образовательная программа.

Қазіргі жылдам өзгеріп жатқан қоғамда білім беруші мамандардың алдында жас ұрпақты болашақ өмірге және еңбек етуге тиісті деңгейде даярлап, оқушылардың бойында ХХІ ғасыр дағдылары деген жалпылама атауға ие болған дағдыларды қалыптастыру міндеті тұр. Бұл дағдылар пән бойынша білім, нақты дағдылар, сауаттылық пен тәжірибені қамтиды.

ХХІ ғасырдың әрбір дағдысын меңгеру үшін барлық оқушылардан пән бойынша академиялық білімнің болуы талап етіледі. Терең академиялық білімнің арқасында адамдар сын тұрғысынан ойланып, басқалармен тиімді қарым-қатынас жасай алады.

Пән бойынша академиялық біліммен қатар оқушылар қазіргі заманда табысқа жету үшін талап етілетін сын тұрғысынан ойлау, проблема шешу, қарым-қатынас жасау және бірлесіп әрекет ету сияқты негізгі дағдыларды да меңгеруге тиіс.

Жаңартылған білім беру бағдарламасы білім алушы бойында өмір бойы үздіксіз білім жетілдіру мен алған білімін өмірде пайдалана алу дағдысын жетілдіретін функционалдық сауаттылықты қалыптастырады. Әлемдік деңгейде қолдауға ие болған білім берудің жаңа форматы еліміздің білім саласында түбегейлі реформа жасады. Қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша жаңа оқу бағдарламасын іске асыруда қолданылатын басты тәсілдер бүгінгі күні басымдыққа ие болып, әдістеме саласында кеңінен қолданып келеді. Олар:құндылыққа бағдарланған тәсіл, тұлғаға бағдарланған тәсіл, іс-әрекетке бағдарланған тәсіл, саралап оқыту тәсілі, коммуникативтік тәсіл.

«Құндылыққа бағдарланған тәсіл» - оқу әрекетін белгілі бір құндылықтар тұрғысынан ұйымдастыру және жүзеге асыру, нәтижелерге қол жеткізу және пайдалану тәсілі» [3, 21 б]. Бұл тәсіл арқылы білім алушының бойында ұлттық болмысты сақтау, әдет-ғұрып пен салт-сананы құрметтеу, өз елінің патриоты болу, толеранттылық қасиетті берік ұстау сияқты құндылықтар қалыптасады. Қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқыту үдерісінде тәрбие беру ұстанымы басты назарда болады. Төрт тілдік дағдыға негізделген қазақ тілі сабағында оқушылардың ой-өрісін дамытумен қатар, өз ойын кез келген ортада еркін айта алатын, өзгелердің пікіріне құрметпен қарайтын, өмір сүруге бейім жаңа көзқарастағы ұрпақ тәрбиелеу көзделген. Ұлттық дүниетанымын кеңейтетін әрі адамдармен жақсы қарым-қатынас орнатуды мақсат ететін пәннің танымдық қызметі де ерекше. Ал әдебиет сабақтарында көркем шығармаларды оқыту арқылы ғаламдық мәдениет пен қазақ мәдениетін ұштастыра отырып, жеке тұлғаның құзіреттілігі дамытылады әрі сыни ойлау дағдысы қалыптастырылады.

Жалпыұлттық идеяның жүзеге асуына қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің қосар үлесі мол. Көпмәдениетті қоғамның белсенді мүшесін дайындау үшін жалпыұлттық идеяны жүзеге асыру, бәсекеге қабілетті білімді ұрпақты тәрбиелеу – педагогтың басты міндеті. Құндылыққа бағдарланған тәсіл арқылы бала тәрбиесіне жете көңіл бөлінеді. Гуманистік көзқарасты ұстанатын, жан-жақты білімді азаматты тәрбиелеп шығуда бұл тәсілдің ұтымды тұстары көп.

Тұлғаға бағдарланған тәсіл білім беруші мен білім алушының тығыз қарым-қатынасына құрылады. Пән бойынша бұл тәсілді жүзеге асыруда оқушының жеке қызығушылығы, қабілет-қарымы, мәселенің шешімін табудағы ойлары мен пікірлері ескеріліп отырады. Бұл тәсіл әдістеме тарихында өз бастауын тереңнен алады. «Тұлғаны дамыту – дәстүрлі педагогикада жан-жақты дамыған, белгілі бір әлеуметтік ортақ типті қалыптастыру үшін сырттан ықпал ету. Басты идеясы – білім берудегі субъектаралық қатынастарды қалыптастыру арқылы тұлғаның ынталануына түрткі болу, сөйтіп, өзіндік таным мен өз бетімен білім алуға, өзіндік бағалауға жағдай туғызу», - деп сатылай кешенді талдау технологиясының авторы Н.А.Оразақынова «Сатылай кешенді талдау технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері» еңбегінде түсінік беріп өтеді [5, 25 б].

Тұлғаға бағдарланған оқыту бойынша іс-әрекет ұстанымы, белсенділік, диалогтік оқыту, саралай оқыту, жеке оқыту, жүйелілік әрі тұтастық ұстанымдары сабақ үдерісі кезінде орындалып отыруы тиіс.

Мұғалім мен оқушының бірлескен жұмысы нәтижесінде көрініс табатын бұл тәсілдің ережелеріне тоқтала кетсек:

- Білім беру арқылы оқушының танымдық қабілетін арттырып отыру керек;
- Оқушы өз тапсырмасын қате орындағаны үшін қорықпауға үйренуі тиіс;
- Білім алушының жеке мүмкіндігін ашатын әдіс-тәсілдер сабақ үдерісі кезінде оңтайлы қолданылуы қажет;
- Білім беруші білім алушының өз ойын еркін айтуына ынталандырып, ішкі уәждің артуына ықпал ету керек.

Іс-әрекетке бағдарланған тәсіл – білімнің белсенді танымдық іс-әрекет арқылы қалыптасқанын көрсететін қасиет, функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың оңтайлы жолы. Мұнда оқушылар тақырыпқа қатысты ресурстарды өздері ізденіп оқиды, әрі қарай талдау жасап, тұжырымдап, бағалайды. Оқушылар белсенді оқу мен рөлдік ойындарда, проблемалық сұрақтардың жауабын табуда белсенділік танытады. Жаңа оқу бағдарламасында жаңа ақпаратты түрлендіру, дұрыс қолдана алу әрекеттеріне ерекше назар аударылады. Тіл мен әдебиет сабақтарында іс-әрекетке бағдарланған тәсіл ұдайы қолданыста болады. Осы тәсіл төңірегінде іске асырылатын әрекеттерді санамалайтын болсақ:

1. Сөйлеу;
2. Ізденіс жасау;
3. Ақпаратты интерпретациялау;
4. Зерттеу жүргізу;
5. Аналитикалық талдау жасау;
6. Шығармашылық жұмыстар жазу;
7. Жобалар дайындау, т.б.

«Саралап оқыту тәсілі» оқу үдерісін оқушылардың әртүрлі топтарына арнайы бағдарлауды, оқушылардың жеке қабілеттерін ескеру мақсатында түрлі топтар үшін әр түрлі нысанда ұйымдастыруды көздейді» [3, 24 б]. Саралау, яғни дифференциация білім мазмұнын табысты игертуге әрі оқушы қабілетін дамытуға қолайлы орта қалыптастырудың тиімді көзі болып табылады. Оқушы дамуының жеке ерекшелігі ескеріле отырып жүзеге асырылады. Басты мақсат баланың қабілетін іріктеу емес, сабақ материалын тиімді түрде игертуге бағытталған. Оқу бағдарламасының мазмұнын білім алушыларға игерту кезінде саралап оқытудың тәсілдерін педагог өз шеберлігіне сай пайдаланады. Саралап оқытудың 7 тәсілі бар: тапсырма, дереккөздер, қарқын, қорытынды, диалог және қолдау көрсету, жіктеу, бағалау. Аталған тәсілдер қазақ тілі мен әдебиет сабақтарында мақсатқа қол жеткізуде тиімді қолданылады. Саралап оқытуды қолданар кезде оқушының пәнге деген қызығушылығын ояту көзделеді. Оқу бағдарламасының мазмұнын уақытылы оқушыға игерту үшін саралап оқытудың тиімді түрін әр сабақта қолданып отыру керек.

Коммуникативтік тәсіл – екі не одан да көп адамдардың қарым-қатынасы арқылы орындалатын ақпарат алмасу тәсілі. Жұптық, топтық жұмыстар кезінде белсенді қолданыста болады. Бұл тәсіл арқылы төмендегі нәтижеге қол жеткізе аламыз:

1. Оқушылардың тақырып бойынша өз ойларын жеткізуге мүмкіндігі мол;
2. Басқа адамдарда түрлі идеялар болатындығын оқушылар түсінеді;
3. Білім алушының өз идеясын дәлелдеуге көмектеседі;
4. Мұғалімге оқушылардың білімі қандай деңгейде екендігін білуге көмектеседі

Оқушылардың коммуникативтік дағдысын дамытудың бірден-бір жолы- диалогтік оқыту. Мерсер әңгіменің 3 түрін атап көрсетіп берген болатын: әңгіме-дебат, кумулятивтік әңгіме, зерттеушілік әңгіме. Сабақ үдерісі кезінде диалогтік оқыту міндетті түрде болып отырады. Осы орайда қарым-қатынас орнатудың тиімді әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, оқу бағдарламасына сай сабақ мазмұнын оқушыға ең тиімді жолмен жеткізу пән мұғалімінің жауапкершілігі мен табандылығын талап етеді. Блум таксономиясына негізделген оқу бағдарламасы қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жоғарыда аталған тәсілдер негізінде жүргізіліп келеді. Сапалы сабақ пен функционалдық сауаттылықты қалыптастыру бағытындағы жұмыстар педагогтардан үздіксіз ізденіс пен шығармашылық тұрғыда өзін дамытуды талап етеді. Сондықтан жоғарыда аталған оқу бағдарламасын іске асыратын тәсілдердің дұрыс жүзеге асырылуы сапалы сабақтың өтуі мен білімді ұрпақтың қалыптасуына тікелей ықпал етеді.

Жаһандану үдерісіне көшу кезеңінде ғылым-білім саласында бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін еліміздің білім беру саласы түгелдей жаңа форматқа ауысып болды. Күш басымдығы беріліп отырған білім саласы мамандарына әдістемелік көмектер мемлекет тарапынан көрсетіліп жатыр. Мұғалім оқыту үдерісінде түрлі әдіс-тәсілдерді жетік әрі шебер қолдана білсе, ол – ұстаздың жетістігі. Қ.Жұбанов: «Егер мұғалім пәнді жақсы білсе, онда дұрыс әдісті де табады» [7],-деген ойы білім берушілерге үлкен жауапкершілік пен шығармашылық ізденісті міндеттеп тұр. Осы орайда инновациялық технологияны жан-жақты меңгеріп, АКТ мүмкіндігін қолданып, заман легінен қалмай жаңаша көзқарасты ұстанушы білім саласының мамандарына артылар жүк те аз емес. Оқу бағдарламасын іске асыратын тәсілдерді түсініп қолдану әрі жақсы нәтижеге қол жеткізу күн тәртібіндегі өзекті мәселе болып қалмақ.

Қазақ тілі де, әдебиет те – ұлттың дүниетанымын, философиялық ойлау жүйесін білдіретін басты құндылықтар. Тіл – адамдарды бір-бірімен жақындастыратын әрі пікір алмасуға, ой бөлісуге қызмет ететін қатынас құралы. Тіл үйретудегі басты міндеттің бірі білім алушылардың сөйлеу тілін жетілдіру болып табылады. Қазақ тілі – халқымыз үшін әдебиет, ғылым, оқу-ағарту тілі. Тілдік пәндерді оқытудың басты ерекшелігі коммуникативтік тәсілді жүзеге асыру болып табылады. Оқушылардың қоғам өмірінде белсенді болуына қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің ықпалы зор. Функционалдық сауаттылығы, оқу сауаттылығы, тілдік дағдысы, коммуникативтік қарым-қатынас жасауы дұрыс қалыптасқан жеке тұлға кез келген ортада өмір сүруге бейім болып келеді.

XXI ғасыр дағдысын меңгерген оқушыны жеке тұлға ретінде қалыптастыру – бүгінгі педагогтардың басты мақсаты. Оқушылардың ауызша, жазбаша мәтіндерді сын тұрғысынан қолдана білуі, мазмұнды мәтін құрай алуы тәрізді іс-әрекетінен пән мазмұнын қаншалықты игергенін байқауға болады. Бәсекеге қабілетті, шығармашылық тұрғыда өз ойын еркін жеткізе алатын, тұлғаға бағдарланған құндылықтарды бойына сіңірген, кәсіби тұрғыда құзіреттілігін мектеп жасынан ала білген функционалды сауатты жеке тұлға қоғам дамуының қозғаушы күші болып қала бермек. Заман талабына сай білімді ұрпақ тәрбиелеуде жаңа мазмұндағы оқу бағдарламасының берері мол.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ. Педагогикалық шеберлік орталығы, 2017
2. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400002014>
3. Н.А.Оразахынова Сатылай кешенді талдау технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері.- Алматы. 2007. – 287 бет
4. Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының бағдарламасы (бірінші деңгей). «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ. Педагогикалық шеберлік орталығы, 2012
5. Аймауытұлы Ж. Комплекспен оқыту жолдары (Мұғалімдерге, кайталама курстарға, тәрбие техникумдарына көмек). «Қазақ» баспасы, 1929ж.
6. Жалпы орта білім беру деңгейінің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-11-сыныптарына арналған «Қазақ тілі», «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. 2018ж.
7. Негізгі білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ тілі», «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. 2017ж.
8. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ. Педагогикалық шеберлік орталығы, Нұр-Сұлтан, 2019.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

*Кожяхметова Нургуль Нурмухановна, 2 курс магистрант
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.*

Жеке тұлғаның шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру мәселесі психологиялық және педагогикалық зерттеулерде маңызды орын алады. Шығармашылық қабілеттердің табиғатын түсіну үшін «қабілет» ұғымын тереңірек ашу қажет. Қабілеттерді зерттеу нәтижесінде осы ұғымды түсіндіруде бірнеше көзқарастарды бөліп көрсетуге болады. Бірінші көзқарасты Л.С. Выготский, О.К. Тихомиров және басқалары білдіреді, олар қабілеттерді жалпы әрекеттер жүйесі ретінде қарастырады. С.Л. Рубинштейннің түсіндіруінде қабілет — «адамды белгілі бір қызметке қабілетті ететін бірқатар қасиеттерді қамтитын күрделі синтетикалық құрылым, сондай-ақ тек белгілі бір түрде ұйымдастырылған қызмет процесінде қалыптасатын қасиеттер»- деп қарастырады [1,2]

С.Л. Рубинштейннің идеялары В.Д. Шадриковтың зерттеулерінде өз бейнесін тапты. Оның пікірінше, қабілеттер – психикалық функциялардың нақты дәрежеде бейнеленуін жүзеге асыратын функционалдық жүйелердің қасиеттері. Ол қабілеттердің жеке тұлғаның дара дәрежесін, жетістік пен сапалық қасиеттерін, қызметті игеру мен іске асырудағы ерекшелікті білдіретін параметрлер арқылы бағалауды ұсынады (Шадриков, 1994). Яғни, зерттелетін феноменді функционалдық жүйе ретінде түсіну қабілеттерді функционалдық жүйенің қасиеттері ретінде қарастыруға, ал табиғи дарындылықты – осы жүйенің компоненттері ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Б.М. Тепловтың пікірінше, қабілеттер тек даму барысында ғана болады. Дамымайтын, практикада адам қолданбайтын қабілет уақыт өте келе жойылады (Теплов, 1985) [3]. Оның пікірінше, қабілеттер үш деңгейде қызмет етеді: бірінші деңгей – қабілеттерді дамыту негізі ретінде дарындылық; екінші деңгей – жеке тұлғаға тән ерекшеліктер (мотивация, эмоционалдылық, алаңдаушылық, өз-өзіне баға беру); үшінші деңгей – зерттелетін қабілеттерге негізделген қызметтің сәттілігін ұзақ мерзімді сараптамамен анықтау (Теплов, 1987). Л.С. Выготский шығармашылық қабілеттерді ойлау қызметінде адамға жаңа нәрсе жасауға мүмкіндік беретін феномен ретінде қарастырады. Шығармашылық – рухани табиғаттан туындайтын объективті тітіркендіргіш. Баланың әрқашан өзіне ерекше әлем жасауға ұмтылысы болады. Бала өз қарапайым балалар қиялына, шектеулі тәжірибесіне және білімдеріне сүйене отырып, шығармашылық ойлау өнімдерін жасайды (Выготский, 1991).

Л.С. Выготский шығармашылық қабілеттерді дамытуда қиялдың маңызды рөлін атап көрсетеді, атап айтқанда, ол шығармашылық қызметтің негізі болып табылады және мәдени өмірдің барлық салаларында бірдей көрініс табады, бұл көркем, ғылыми және техникалық шығармашылықты мүмкін етеді (Выготский, 1991, 8). Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеттерінің даму ерекшеліктерін ашу үшін, осы жастың психологиялық ерекшеліктерін қарастыру қажет. Бастауыш мектеп жасында шығармашылық қабілеттердің дамуы үшін сезімтал 6 жастан 11 жасқа дейін кезең болып табылады[4]. Бастауыш мектеп оқушыларының белсенді әрекеттерінің көпшілігі қиял арқылы жүзеге асырылады. Олардың ойындары – фантазияның қызу жұмыс нәтижесі, олар шығармашылық әрекетпен қызыға айналысады. Соңғысының психологиялық негізі де шығармашылық қиял болып табылады. Оқу процесінде балалар абстрактілі материалды түсінуге қажеттілік туындағанда және өмірлік тәжірибенің жалпы жетіспеушілігінде аналогиялар мен тірек нүктелері қажет болғанда, оларға қиял көмектеседі. Осылайша, шығармашылық қабілеттердің дамуы үшін қиял функциясының маңызы өте зор.

Дегенмен, фантазия, психикалық шағылысудың кез келген формасы сияқты, дамуында позитивті бағытқа ие болуы керек. Ол айналадағы әлемді тануға, тұлғаның өзін-өзі ашуына және өзін-өзі жетілдіруіне көмектесуі тиіс, ал шынайы өмірді қиялмен алмастыруға әкелмейтіндей болуы керек. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін баланың шығармашылық қабілеттерін прогрессивті өзін-өзі дамыту бағытында пайдалануға көмектесу қажет, бұл мектеп оқушыларының танымдық әрекетін белсендіруге, атап айтқанда, теориялық, абстрактілі ойлауды, назарды, сөйлеуді және жалпы шығармашылықты дамытуға ықпал етеді. Бастауыш мектеп оқушылары шығармашылықпен айналысуды өте жақсы көреді. Бұл оларға өздерін ең толық еркін түрде ашуға мүмкіндік береді. Барлық шығармашылық әрекет белсенді шығармашылық қиялға, шығармашылық ойлауға негізделеді. Бұл функциялар балаға әлемге жаңа, ерекше көзқарас береді. Олар оның индивидуалды өмірлік тәжірибесін байытуға ықпал етеді. Мектепте балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытатын түрлі сабақ және сыныптан тыс жұмыстар бар. Бұл – сабақтарды өткізудің әртүрлі формалары, оқушыларды түрлі ғылымдардың даму тарихы, ұлы ғалымдардың өмірі мен шығармашылығы туралы баяндамалар мен рефераттар дайындауға тарту, оқушылардың шығармашылық қызметінің алуан түрлерін ұйымдастыру: кроссвордтар, викториналар, тапсырмалар, көрнекі құралдар мен жауаптарға, тапсырмаларға, шығармаларға, ертегілерге суреттер құрастыру.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерінің жан-жақты дамуына көркем шығармашылықтың түрлі көрмелері, техникалық бұйымдар көрмелері, концерттер, көркем өнер кештері, мектептік, аудандық, өңірлік және республикалық олимпиадалар да ықпал етеді. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қазіргі мектептің негізгі талаптарының бірі белгілі бір білім көлемін беру ғана емес, сондай-ақ бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту болып табылады, олар жаңа іс-әрекет әдістерін дербес іздеумен, проблемаларды қоюмен және шешу жолдарын табумен байланысты. Бастауыш мектеп жасында шығармашылық қабілеттерді дамытуға мол мүмкіндік бар. Тұлға санасын қалыптастыру процесінде қолданылатын эмоционалдық ынталандыру құралдары (сұрақтарды дәл таңдау, проблемалық мәселелерді, адамгершілік жанжалды жағдайларды талдау, оқушылардың өмірлік тәжірибесіне жақын адамгершілік таңдаудың қиял жағдайларын жасау, құрдастарының пікірлерін талдау, қарама-қайшы пікірлер, мақал және сөздердің адамгершілік мазмұнын талдау, афоризмдер, өмірлік девиздер, ойын жағдайлары) проблемалық-ізвестіру сипатындағы ойын). Оқушылардың жан-жақты қызметін және оң қоғамдық мінез-құлық тәжірибесін ынталандыру құралдары (ойын, жарыстар, романтика, көтермелеу, жазалау). Сонымен, педагогикалық әсер ету әдістемесі балалардың жан-жақты қызметін ұйымдастыру үшін қолданылатын құралдар жүйесі болып табылады, оның жан-жақты дамуын қамтамасыз етеді [66]. Сыныптан тыс сабақтарда оқушылардың көркемдік шығармашылық қызметінің негізгі түрлеріне мыналар жатады: өнер туындыларын және шындықтағы (заттар) құбылыстарды қабылдау; көркемдік қызмет (живопись, графика, мүсін); сәндік қызмет (халық және сәндік қолданбалы өнер); конструктивтік қызмет (архитектура, дизайн). Р.П. Шнюкова пікірінше, оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытуға бағытталған extracurricular қосымша қызметтің формаларының бірі шығармашылық шеберхана болып табылады. Бұл оқу қызметін ұйымдастырудың тиімді формасы, дәстүрлі сабақтан түбегейлі ерекшеленеді.

Шығармашылық шеберханаларда оқушы дайын білім алмайды; ол білімді өзі табады және таным траекториясын өзі құрады (Шнюкова, 2015). Шығармашылық шеберхананың әдістемесі сурет өнері сабақтарында шығармашылық ізденіс, сенім, ынтымақтастық, оқушылардың жеке қасиеттері мен жеке тәжірибелерін басқа пәндермен, сурет өнерінің әртүрлі түрлері мен жанрларымен байланыста көрсету атмосферасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Шығармашылық шеберхана оқушылар үшін креативті шығармашылық ойлауды, көркем тәрбие мен білім алудың шексіз мүмкіндіктерін білдіреді. Шығармашылық шеберханада әр оқушы — өзіндік шығармашылық композицияны дербес құратын суретші. Шығармашылық шеберхана әдісімен орындалған әрбір жұмыс — жобалық, аяқталған шығарма, оны оқушылар көрсетілімдерге, көрмелерге, конкурстарға немесе олимпиадаларға ұсынады[5]. Арнайы оқу тапсырмаларының бір түрі — импровизацияға арналған тапсырмалар, бұл шығармашылықтың ең жоғарғы деңгейі. Оқушылар ең үздік кескіндеме, графика, халық және сәндік-қолданбалы өнер, дизайн туындыларын көшіре отырып, біртіндеп өздерінің вариацияларын және импровизацияларын жасауға жетелейді. Қолайлы қоршаған орта, тиімді оқу және тәрбиелеу әдістерінің әсерінен баланың дамуы сапалық өзгерістерге ұшырайды. Шығармашылық қабілеттерді дамыту үшін қажетті жағдайларды жасау балаларға қоршаған заттардың ерекшеліктерін бақылау, көру, оларды бір-бірімен салыстыру, ортақ және әр түрлі белгілерін табу, басты нәрсені анықтау қабілетін тәрбиелеуге ықпал етеді. Осылайша, сабақтан тыс қызмет психолого-педагогикалық ерекшеліктерді ескере отырып жүргізілуі тиіс, сонымен қатар «бейнелеу өнері» пәнінің ерекшеліктерін ескеру қажет. Бастауыш мектеп оқушыларының сабақтан тыс қызметінің тиімділігінің жоғары көрсеткіші — оның өнермен дербес айналысуға, шығармашылық және жобалық-зерттеу жұмыстарын орындауға, шығармашылық байқауларға қатысуға деген ықыласы. Сабақтан тыс шараларда шығармашылық қабілеттерді дамыту үшін шығармашылық, проблемалық тапсырмалар, түрлі ойын әдістері мен көркем-дидактикалық ойындар қолдану қажет. Түрлі көркем материалдарды пайдалану, сурет салу үшін түрлі техникалық әдістерді қолдану оқушыларға үлкен образдық білдірушілікке жетуге ғана емес, сонымен қатар көркем шығармашылықты дамытуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Выготский, Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте: Психологический очерк/ Л. С. Выготский. М. : Просвещение, 1991. - 93 с.
2. Тихомиров О. К. Психологические исследования творческой деятельности / О. К. Тихомиров. – М.: Наука, 1975.
3. Теплов Б. М. Психологические вопросы художественного воспитания / Б. М. Теплов. – М.: 1997. – 204 с.
4. Божович, Л. И Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. М., 1968. - 236 с.
5. Роботова А. С., Леонтьев Т. В. Введение в педагогическую деятельность / А. С. Роботова; Т. В. Леонтьев. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 208 с.

ШЕШЕН-ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ

Масабаева Индира Төлегенқызы
 А.С.Макаренко атындағы №6 ЖОББМ-нің
 Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
 Орал қаласы

Аннотация: Білім беру сапасының жоғары болуына бірден-бір ықпал ететін нәрсе - шешен-педагогтың кәсіби-қатысымдық дағдыларының қалыптасу деңгейі. Білім берудің қай саласы болмасын, шешен-педагог шығармашыл ойлай білетін, сөзге шешен көшбасшы, аудиторияға сөз арқылы тиімді әсер ете алатын адам болуы шарт. Себебі шешен-педагогтың басты құралы - сөз.

Кілт сөздер: кәсіби сөйлеу, шешен-педагог, сөйлеу әрекеті

Шешен-педагогтың кәсіби сөйлеу мәдениеті саналы тілдік әрекет ретінде қазіргі кезде тіл білімі мен риторика ілімі аясында қарастырылуда. Басқа бір адаммен мәдени қарым-қатынас құралы ретінде *диалогтығы*, бір-бірін ұғыса білуге ұмтылыс ретінде *түсіністігі* басты орын алады.

Шешен-педагог мәдениетті тұлға ғана емес, оны жеткізуші, таратушы да. Сондықтан үнемі тілдік қатысымдық мәдениет механизмдері сөйлесім үлгісін, дұрыс сөйлеу техникасын, дауыс тонын, орынды сөздерді талғап, мәдениетті тілдесімді ұйымдастыруды жүзеге асырады. Мұғалім мәдениеттілігінің көрсеткіші - оның сөйлеу мәдениетінің деңгейі. Педагогтың кәсіби сөйлеу мәдениеті сөйлеу әрекетінің барлық компоненттері мен құрылымдық бөлшектерін қамтиды. Сөйлеу мәдениеті белгілі бір қалыптасқан қарым-қатынас нормасына тән *когнитивтік* (басқалардың айтқанын қабылдау және оны түсіну), *аффективтік* (басқа біреуге бағытталған қарым-қатынас), *әрекеттік* (белгілі бір жағдайдағы әрекетті таңдау) сүйенеді.

«Кәсіби сөйлеу» ұғымын айқындауда ғалым О.Б.Сиротинаның кәсіби сөйлеу коммуниканттар құрамына (маман/маман емес) және қатысым жағдаятына (ресми/бейресми) сәйкес әр түрлі нұсқада көрінеді деген пікіріне ден қоямыз.

Педагогтың риторикалық тұлғасы ұғымын ғылыми тұрғыда саралай келе, риторикалық тұлғаға тән кәсіби сөйлеу мәдениетінің құрамын айқындауға болар еді. Бұл ретте, *біріншіден*, пәндік құзіреттілік - педагогтың өзі оқытатын пәнін, оның ғылыми-теориялық негіздерін толық меңгеруі. «Сөйлеу толық меңгерген нәрсе жайында болу керек, сонда ғана айтайын деген ойын құбылтып, құлпыттып жеткізе алады. Ал егер сөйлеу терең мазмұнға негізделмесе, онда баланың бос былдырағы іспетті болады». Тыңдаушы, ең алдымен, ритор-педагогты білімді, кәсіби маман ретінде қабылдайды; *Екіншіден*, *психологиялық мәдениет* - сөйлеушінің өз эмоциясын басқара алатын, жігері мен еске сақтауы, рефлексия, тұлғалық саналылығы. Психологиялық мәдениет сөйлеу барысында айрықша мәнге ие; *Үшіншіден*, *қатысым мәдениеті* - қарым-қатынас мәдениеті: тұлғаның ішкі толғанысын түсіну және құрметтеу, педагогикалық такт, жағымды қарым-қатынас орната білу, т.б. Аудитория алдында ритор-педагог өзінің атқаратын қатысымдық рөлін (ақпарат беруші, түсіндіріп бағыттаушы, пікірлесуші, ақылшы, эмоционалды басшы, т.б.) айқындап алады. Сөйлеуші өзінің көзқарасын, қарым-қатынасын білдіреді, сондықтан әр айтқан сөзі үшін әрқашан жауапты екенін естен шығармаған жөн; *Төртіншіден*, *сөйлеу құзіреттілігі* - бейвербальды сөйлеу әдебі, сөйлеу техникасы сөйлеудің қатысым сапасын (дұрыстығын, байлығын, әсерлілігін) таңдай, қолдана білу; *Бесіншіден*, *шешендік мәдениет* - қатысымдық және сөйлеу құзіреттілігін басшылыққа ала отырып, педагогтың кәсіби сөйлеу мәдениетінің басты құралы саналады. Педагог үнемі адамдармен, тыңдаушымен тілдік қатысымдық қарым-қатынаста болып, сөйлеуді тыңдаушыларын ұйыта білу, иландыра білу, баурай білу құралы ретінде қолданады [1]

Шешендіктің алғы сатысында Аристотель «этос», «пафос», «логос» ұғымдары тұрғысында ғылыми риториканың классикалық шешендік парадигмасы категорияларының негізін қалаған. *Этос* - сөйлеудің орындылығы, құндылықтарға негізделіп құрылуы, қатысым кезінде өзінің сыртқы түрімен, сөзімен пікірлесуші пікірін құрметтеу, адресантқа жағымды қарым-қатынас. *Пафос* - шешеннің көзқарасы, сенімі, сезімі, эмоциясы арқылы тыңдаушы жүрегін мейірім мен шынайы шындыққа иландыра білуі. *Логос* - тілдік сөйлеу құралдары мен логикасы. Мұнда тыңдаушыға сөйлеу арқылы шешеннің айтар ойы, идеясы көрінбек.

Кәсіби сөйлеу мәдениеті педагогтың тиімді қатысымды дұрыс меңгеруінен байқалады. Педагогтың сөйлеу аясы тек сабақ, оқыту үдерісімен ғана шектеліп қоймайды, шәкірттерімен, әріптестерімен, ата-аналармен, білім беру саласының қызметкерлерімен, басшыларымен, баспасөз, қоғамдық қызметкерлермен т.с.с. қатысым аясы кеңі түседі. Демек, педагогтың кәсіби сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, жетілдіруге ықпал ететін педагогикалық риторика ғылымы педагогикалық қарым-қатынас саласында тиімді тілдік қатысым теориясы мен практикалық шеберлігін арттыруға ықпал етеді.

Педагогтың кәсіби сөйлеу мәдениетінің мазмұны тілдік қарым-қатынас мәдениеті мен әсер ету, бейвербальды әрекет мәдениеті, сөйлеу техникасы, сөйлеудің қатысымдық сапасы, сөйлеу әрекетінің мәдениеті салаларынан құралады.

Педагог жай ғана оқытушы не тәлімгер емес, шын мәнінде, сан қырлы өнер иесі, соның ішінде, сөз өнерінің теңдессіз шебері болуы тиіс. Тыңдаушысын тыңғылықты дәлелдемелер арқылы таң қалдыра, қызғылықты ақпарат арқылы ойландыра, «майын тамыза» әңгімелеу арқылы тамсандыра, ой тастау арқылы пікірлесуге шақыра білсе, ол -ұстаздың сөйлеу шеберлігі, сөзге ұсталығы [2].

Педагог педагогикалық қарым-қатынастың жай қатысушысы ғана емес, үнемі «қатысымдық көшбасшы» тұлғасында көрінеді. Оқыту үдерісін басқаруда сөйлеу арқылы әсер ету, оның заңдылықтары мен тактикасы, тәсілдері жайлы толық меңгерген жағдайда ғана педагог үшін педагогикалық қарым-қатынастың аясы кеңі түседі: оқушылармен, әріптестерімен, ата- аналармен, білім беру саласының жетекшілерімен, баспасөз, қоғамдық қызметкерлерімен тиімді қарым-қатынас орната білетін болады.

Көшбасшылық сөйлеу әрекетінде қарым-қатынасқа ұйытқы болу, қарым- қатынас орнату және оны қолдау, сөйлеу мақсатын айқын жеткізу, диалогтық сөйлесім құру, тақырыптың дамуы мен оны өзгерту, нақтылау сұрақтарын қою, қарым-қатынасты қорытындылау және түйіндеу арқылы танылады. Қатысымдық көшбасшылық қарым-қатынаста сөйлесімді жүйелеу, оған мақсаттылық пен бағыт-бағдар беру және нәтижелілікке қол жеткізу жауапкершілігіне ие болады. Сондықтан «қатысымдық көшбасшы» тұлғасына лайықты педагог бойында төмендегідей дағдылардың болуы шарт: қатысым мақсатын айқындай алу және қарым-қатынас жағдаятын түсіне білу; пікірлесушінің жеке тұлғалық және әлеуметтік ерекшеліктерін ескере білу; қарым-қатынас әрекетінің мақсатына сәйкес монолог құра білу және диалогтың дамуын болжай алу және оны бағыттау білу; тілдік қарым-қатынас орната білу және тілдік қатысымға жағымды жағдай туғызу; сөйлесушінің эмоционалдық жай-күйін қадағалау және өзінің көңіл-күй эмоциясын жеткізе білу; сөйлеу этикетін білу әрі оның ережелерін дәл орындай білу; әдеби тіл нормасын меңгерген және сөйлеуде тұрақты қолдана алу; кәсіби сөйлеу мәдениетін қатысымдық аспектіде қолдана алу; кәсіби сөйлеу мәдениетін меңгеру; сөйлеу техникасын меңгеру; бейвербальды қатысым құралдарын қолдана алу.

Педагогтың кәсіби сөйлеу мәдениетін шешендік заңдылықтарына сай қалыптастырудың үш кезеңі бар (*тілдік қатысымға дейінгі; тілдік қатысым кезеңі; тілдік қатысымнан кейінгі*). Тілдік қатысым кезеңдері ритор-педагогтың аудиторияға «ғажайып логос» заңдылығына сүйене отырып, жүйелі ойлау, идея жағынан әсер етуі.

Педагогтың кәсіби сөйлеу әрекетін ұйымдастыру сөйлеуді жоспарлау және оны аудиторияға жеткізу тәсілдерін іріктеуден тұрады. Классикалық риторика дәстүріне сай шешеннің ойлау мен сөйлеу әрекеті *инвенция, диспозиция, элокуция, мемория сатылық жүйелілігін* сақтай отырып жүзеге асады. Тілдік қатысымға дейінгі кезеңдегі педагогтың шешен сөйлеу әрекеті концептуальды шешендіктану заңдылығы негізінде сөйлеу жобасы тұжырымдамасы көрініс табады. Педагогтың сөйлеу жүйесі оның сөз логикасы, шешен сөзінің жоспарлылығы, тактикасы, стратегиясы, сөйлеу әрекеті сөйлеу құрылымын дұрыс ойластыра және жоспарлай білуден, сөйлеу құралдарын таңдап, орынды қолдана білуден және әсер ету құралдарын игеруден тұрады. Педагогтың сөйлеу шеберлігі оның қоғамдық көзқарасының, таным көкжиегінің, жан-жақты даярлығының, сондай-ақ шешендік білім, білік, дағдыларының жиынтығы ретінде көрініс табады. Педагог сөзінің логикалық жүйелілігі суретте көрсетілген [4].

Шешендік үшбұрыш арқылы сөйлеудің логикасының компоненттері нақты көрсетілген. Риторика ілімінің концептуальды заңнамасына сай ритор- педагог кәсіби құзіреттіліктің қатысымдық деңгейін игеруі тиіс.

Ритор-педагогтың сөйлеу әрекетіндегі маңызды компоненттерінің бірі - денотатты талдау жасай білуі. Бұл – мәтін құру концепциясының негізі. Бұл педагогикалық оқыту үдерісінің жүйелілігін, қағидаттарын диалектикалық логика негізінде жүзеге асыруға септеседі.

Ритор-педагогтың өз пәнін жан-жақты білуі оның салалары мен тармақтарын терең меңгеріп, пәндік циклдың тұжырымдамаларын толық игеруге негіз болады. Сөйлеудің түпкі ойы аудиторияны модельдеу заңдылығына сәйкес педагогтың сөйлеуді жүзеге асыратын сөйлеу концепцияларын жүйелеу стратегиясы мен құрылымын таңдауға мүмкіндік береді.

Ритор-педагогтың стратегиялық жүйелілігі сөйлеу жоспары, жалпы және нақты мақсатының анықталуы; сөйлеудің мақсатына орай тақырып таңдауы, аудитория ерекшелігін есепке алуы; сөйлеу тезисі (сөздегі мәлімет жиынтығы) құрылымында айқындалады. Сөйлеу концепциясы суретте көрсетілген).

Сөйлеу стратегиясы сөйлеу концепциясының нақтылығын, қажетті сөйлеу тактикасын таңдап, сөйлеуді дайындауға, сөйлеудің тиімділігін арттырудың жолдарын белгілейді. Аудитория әрекетіне эмоциянальды әсер етіп, ойлауды белсендіреді, дәлелдемелер арқылы ойдың уәжділігін нақтыландырады.

Концептуальды, аудиторияны модельдеу заңдылықтары стратегиялық, тактикалық тұрғыда ритор-педагогтың зияткерлік ойлауымен (өзіндік ой- пікірінің болуы, өзіне сын көзбен қарау, эрудиция, ой тереңдігі, көзқарас айқындылығымен) астарлас келеді. Демек, ритор-педагогтың интеллектуальды

әлеуеті тиімді сөйлеудің заңдылығына негіз болады. Философиялық-дидактикалық риторика шынайы сауатты ойлай білуге баулиды [3].

Ритор-педагог сөйлеуді ойша жоспарлап болғаннан кейін, сөйлеудің келесі кезекті ойлауды сөзбен бейнелеу әрекеті сатысына өтеді. Шешендік сөйлеу заңдылығы аудиторияның әлеуметтік ортасын есепке алады. Академиялық шешендік сөйлеуде жалпылай қатысым әдісінің техникасын меңгеру өте маңызды.

Шешендік сөйлеу заңдылығының ерекшелігі педагогикалық, лингвистикалық пәндерді (стилистика, прагматика, тіл мәдениеті негіздері, мәтін лингвистикасы, мәнерлеп оқу, көркем мәтінді талдау, т.б.), қатысымдық құрылымы және сөйлеудің базалық негізі бойынша сауатты сөйлеуді (тілдік қатысымды) меңгеріп, өзінің және өзгенің сөзін эстетикалық жағынан талдай білетін ритор-педагогтың аудиторияны үйіріп әкететін сөзге шебер шешен атануы әсте мүмкін.

Сөйлеу заңдылығы ритор-педагогтың ойша сөйлеу әрекеті (тілдік қатысымға дейінгі) дайындық кезеңін аяқтап, сөйлеуді басқару (тілдік қатысым) кезеңіне өтеді. Тілдік қатысым кезеңі басты екі шартты негіз етіп алады: сөйлеуді ұйымдастыру шарты (сөйлеу әрекетіне дайындық) және сөйлеуді басқару шарты (тиімді қатысым жасау). Тілдік қатысымнан кейінгі кезең сөйлеуді талдауға негізделеді. Сөйлеу барысында орынды не орынсыз айтылған ойды, қайшылықтың себебін саралау жүйелі-аналитикалық талдау заңдылығына сәйкес айқындалады.

Тиімді тілдік қатысым орната білу ритор-педагогтың аудиториямен жақсы қарым-қатынас орнатуына, қатысымның барлық кезеңінде сөйлеу әрекетінде ойды бейнелеуге қажетті құралдарды тандап, талғап қолдана білуіне мол ықпал етеді.

Педагогтың кәсіби сөйлеу мәдениеті сөйлеудің кәсіби ортада жүзеге асуымен ерекшеленеді. Шынайы кәсіби сөйлеу кәсіптік тақырып аясында маманмен ресми жағдайда ауызша және жазбаша сөйлесу арқылы көрінеді. Ауызша сөйлеу - бірыңғай тілдік бірлік. Бұл тұрасында ғалымдар екі түрлі концепция ұстанады, *біріншісі* - кодталған әдеби тіл ауызекі сөйлеу тіліне ғана емес, егер мәтінді дауыстап оқу болмаса, кез келген басқа жағдайда ауызша сөйлеу, соның ішінде, көпшілік алдында: баяндама, дәріс т.б. «ауызша айту» басты белгісі болып саналады десе (О.А.Лаптева, Ю.М.Лотман, Б.М.Гаспаров т.б.), *келесі бір зерттеушілер* ауызекі сөйлеу тілін кодталған әдеби тілге қарама-қарсы қойып, ал көпшілік алдында ауызша сөйлеу әдеби тіл жүйесімен құрылады, бірақ ауызша сөйлеу функционалды тілдік салада қарама-қайшы екі тілдік континуумға бөлінетін белгісі болып саналмайды (Е.А.Земская, Е.Н.Ширяев).

Кәсіби сөйлеу тұрасында ой өрер болсақ, алдымен сөйлеу ұғымын ашудан бастау жөн. Сөйлеу - тіл көмегімен түзілген адамаралық қатынас құралы. Сөйлеу түрлері - сыртқы және ішкі сөйлеу. Сыртқы сөйлеу өз кезегінде ауызша, жазбаша болып, ал ауызша - монологтық және диалогтық болып бөлінеді. Сөйлеудің барша түрлері өзара ықпалды қатынас түзеді. Сөйлеу түрлерінің бәріне бірдей сипат - олардың сөздік дыбысталуында. Бірақ олардың әрбірінің өзіндік ерекшеліктері бар. Тіл қатысынсыз және заттасқан тілдік процесс болмай, ешқандай ой, ойлау болуы мүмкін емес. Ауызша да, әсіресе, жазба сөздің дайындығы сөйлеудің іштей, адамның өзінен-өзі, күбірлеп айтып шығуынан басталады, бұл ғылымда ішкі сөйлеу аталады. Жоғарыда атағанымыздай, сыртқы сөйлеу ауызша және жазбаша болады. Жазбаша сөйлеуде тілдік қатынас мәтін арқылы жанама болады. Жазба сөйлеудің, ауызшаға қарағанда, мазмұны жинақты келеді. Сөйлеудің жазба түрі жазба белгілер негізінде орындалады. Қазіргі кездегі көп тілдердің дыбыстары әріптермен өрнектеледі. Жазбаша сөйлеу - естумен қабылданатын тілдік дыбыстардың, көрумен танылатын әріптер мен адамның тілдік әрекеттерінің күрделі байланысынан құралатын процесс. Осыдан, жазба сөйлеудің ауызша сөйлеуден кейін пайда болып, әрі соның негізінде қалыптасатынын түсінеміз. Біреудің дыбыстауынан құлағымызға жеткен сөз ауызша сөйлеу аталады. Ауызша сөйлеуде кеңістік және уақытқа байланысты біраз шектеулер болады [5].

Сөйлеу - тілдестік байланыстың ең өнімді әмбебап құралы, себебі мұның жәрдемімен берілген ақпарат мағыналық толықтығын жоғалтпайды. Сөз бен сөйлеу арқылы ақпарат таңбалық бекімін тауып, қажет кезде мағыналық шешімге келеді. Әңгімелесудің ерекше түрі ретінде диалогтық сөйлеуде хабарлаушылар рөлі бір ізді алмасып отырады, осыған орай біз не жөнінде әңгіме болып жатқанын түсінеміз.

Сөйлеу арқылы тек қана ақпарат алмасу орындалып қалмастан, әңгімелесушілер арасындағы бір-біріне ықпал да жасалады, яғни, өзара бағыт-бағдар көрсете отырып, олар бір-бірінің іс-әрекетін үйлестіруге не өзгертуге тырысады. Әңгіме мағынасын жеткізу мен қабылдау барысындағы адамдардың сөз саптау сипаты әртүрлі. Хабарлаушы үшін ақпарат мағынасы сөйлеуден бұрын келеді, себебі ол алдымен мақсат қойып, кейін оны сөзбен баламалайды. Ал тыңдаушы үшін қабылданатын ақпараттың мәні, оны сөзге келтірумен бірге ұғылады. Хабарлаушының айтқан ой мағынасының тыңдаушыға түсінікті болғандығы тыңдаушы хабарлаушы рөліне еніп, өз сөзімен қабылданған ақпараттың түсінікті екендігі жайлы белгі бергенде ғана айқындалады.

Сөйлеу әрекеті - ақпараттық әрі таңбалық семиотикалық үрдіс. Басқа да ақпараттық әрі семиотикалық үрдіс сияқты сөйлеу әрекеті - ойлаудың бірден- бір жемісі. Оның нәтижесі ақпаратты жеткізуінен көрінеді. Эмоционалды және логикалық байланыстың болуы сөйлеу әрекетіне сай, сондай-ақ логикалық пен эмоционалдылықтың үлес салмағы өзгеріп отырады. Сөйлеу әрекетінің басты

ерекшелігі - оның қатысымдық қарым-қатынасқа бағытталғандығында, адамның қатысымдық қажеттілігіне орай қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қыдыршаев А.С. Шешендіктану: теориясы және практикасы. - Орал, 2012.- 230 б.
2. Мурашов А.А. Речевой аспект профессионального имиджа педагога // Образовательные технологии. – Гродно, 2013. - №2. - С. 140-144 .
3. Мурашов А.А. Педагогическая риторика. - М., 2001. - 384 с.
4. Қыдыршаев А.С. Шешендіктануды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (Жоғары оқу орындарының гуманитарлық бөлімдері бойынша). 13.00.02 - Қазақ тілін оқыту теориясы мен әдістемесі: Пед. ғылымд. докт. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. диссертация авторефераты. - Алматы, 2001.- 50 б.
5. Якобсон Р. Речевая коммуникация // Избр. работы. М.: Прогресс, 1985.-С. 306-319.

ӘӨЖ: 373.2

ТІЛ САБАҚТАРЫНДА АЙТЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН ДАМУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ҚОЛДАНУ

Туралиева Динара Фазылқызы

Эстетикалық бағыттағы гимназия, бастауыш сынып мұғалімі

Аннотация. Бұл мақалада жасанды интеллектінің (ЖИ) тіл сабақтарында айтылым дағдыларын дамытуда қолданылуы туралы кеңінен қарастырылады. Айтылым дағдысы тіл үйренушілердің тілін қолданудағы маңызды аспект болып табылады, ол коммуникацияның негізін қалайды. Жасанды интеллект пен машиналық оқыту технологияларының білім беру саласында қолданылуы қазіргі таңда ерекше танымалдылыққа ие болды, өйткені олар оқыту үрдісін тиімді және интерактивті етеді. Мақалада ЖИ-нің айтылым дағдыларын дамытуға арналған қолданбалы мүмкіндіктері, оның білім беру процесіндегі рөлі мен тиімділігі қарастырылып, ЖИ жүйелерінің тілді үйретудегі маңыздылығы мен болашағы туралы пікірлер айтылған. Сонымен қатар, ЖИ негізінде жұмыс істейтін құралдар мен әдістердің білім беру процесіне енгізілуі айқын көрсетілген.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, айтылым, тіл үйрену, сөйлеу дағдылары, білім беру технологиялары, автоматты бағалау, кері байланыс.

Кіріспе. Қазіргі білім беру жүйесінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуымен бірге жасанды интеллектінің (ЖИ) рөлі артып келеді. ЖИ білім беру саласына енгізілген сәттен бастап, көптеген оқыту әдістері мен құралдары елеулі өзгерістерге ұшырады. Айтылым дағдысы тіл үйренудің негізгі аспектілерінің бірі болып табылады және ол тіл үйренушінің өз ойын нақты әрі түсінікті жеткізу қабілетін көрсетеді. Айтылымды дамыту үшін ЖИ технологиялары студенттерге сөйлеу үлгілерін автоматты түрде түзету, айтылымды бағалау, нақты уақыттағы кері байланыс беру, тілдік қателерді түзету сияқты мүмкіндіктер ұсынады.

Бұл мақалада ЖИ негізінде жұмыс істейтін жүйелердің тіл сабақтарында айтылым дағдыларын дамытудағы маңыздылығы қарастырылады. Айтылымды дамытудағы ЖИ тиімділігін, оның қолдану әдістері мен құралдарын талдау арқылы, ЖИ технологияларының болашақта тіл үйренушілердің оқу процесінде қандай рөл атқаратынын анықтау мақсат етілген.

Жасанды интеллектіні тіл үйретуде қолданудың теориялық негіздері

Жасанды интеллект білім беру саласында көптеген инновациялық өзгерістер енгізуде. ЖИ жүйелері табиғи тілдерді өңдеу (Natural Language Processing, NLP) арқылы тілдік құрылымдарды талдай алады, бұл оны тіл үйретуде қолданудың негізі болып табылады. Айтылым дағдыларын дамытуда ЖИ түрлі аспектілер бойынша тиімді жұмыс істей алады:

Айтылымды автоматты түрде бағалау. Бұл студенттердің сөйлеуін тыңдай отырып, олардың айтылымындағы қателерді анықтайды. ЖИ жүйелері сөздер мен сөйлемдердің дұрыс айтылуын тексеріп, қажет болған жағдайда түзетулер енгізеді.

Жеке оқыту жүйесі. ЖИ технологиялары арқылы әр студентке арнайы тапсырмалар мен жаттығулар ұсынылады. Бұл оқыту үрдісін дербестендіріп, студенттің жеке қажеттіліктеріне бейімделеді.

Диалогтық жүйелер. ЖИ негізінде құрылған тіл үйретуші диалогтық жүйелер студенттерге тілде қарым-қатынас жасау дағдыларын дамытуға көмектеседі. Мұндай жүйелер нақты уақыттағы сұрақ-жауап әдісі арқылы студенттің сөйлеу дағдыларын жақсартады.

ЖИ жүйелерінің тіл үйретудегі теориялық негіздеріне келсек, олардың негізінде статистикалық әдістер, машиналық оқыту, нейрондық желілер мен тілдің құрылымдық талдауы жатыр. Бұл әдістерді қолдану арқылы ЖИ тіл үйренушілердің сөйлеу қабілетін жан-жақты бағалай алады.

Жасанды интеллекттің айтылым дағдыларын дамытудағы тиімділігі

Айтылым дағдыларын дамытуда ЖИ жүйелерінің бірнеше негізгі тиімділіктерін атап өтуге болады:

3.1. Жеке қарым-қатынас пен дербес оқыту

Жасанды интеллект жүйелері студенттің тіл үйрену деңгейіне қарай тапсырмалар ұсына алады. Бұл олардың оқу процесіне белсенді түрде қатысуына мүмкіндік береді. Мысалы, студенттің айтылым деңгейі төмен болса, жүйе қарапайым сөйлемдер мен сөздермен жұмыс істеуді ұсынады, ал деңгейі жоғары болған жағдайда күрделі сөйлемдер мен тілдік конструкциялармен жұмыс жасауға бағыттайды. Бұл жүйе тіл үйренушінің қарқынына қарай ыңғайлануы оның тиімділігін арттырады.

3.2. Жеке кері байланыс беру

ЖИ технологиялары тіл үйренушілердің сөйлеуін тыңдап, дұрыс айтылмаған сөздер мен сөйлемдерге дер кезінде түзетулер енгізеді. Сонымен қатар, жүйе тілдік қателерді түсінікті әрі нақты түрде көрсетіп, дұрыс айтылу үлгілерін ұсынады. Мұндай автоматты кері байланыс студенттерді шет тілінде сөйлеуге ынталандырып, олардың сөйлеу дағдыларын жақсартуға көмектеседі.

3.3. Уақытты үнемдеу

Жасанды интеллект жүйелері оқытушының уақытын үнемдейді, себебі ол студенттердің айтылымын бағалап, қателерін түзетуге арналған уақытты автоматты түрде қысқартады. Бұл мұғалімге көп уақыт пен күш жұмсамай, бірнеше студентпен параллель түрде жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ЖИ жүйелері оқу материалдарын жаңартып, жаңа тақырыптар бойынша жаттығулар мен тестілерді дайындауды жеңілдетеді.

3.4. Тіл үйренушілердің сөйлеу мотивациясын арттыру

ЖИ жүйесі арқылы студенттер нақты уақыт режимінде сөйлесіп, жауап алады. Бұл студенттердің тіл үйренуге деген қызығушылығын арттырады, себебі олар өздерінің айтылым нәтижелерін бірден көреді және өздігінен жұмыс істеуге мотивация алады.

4. Жасанды интеллект негізінде жұмыс істейтін құралдар мен әдістер

Жасанды интеллект негізінде айтылымды дамытуға арналған көптеген құралдар мен әдістер бар. Олардың әрқайсысы өзіндік ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне ие.

4.1. Duolingo

Duolingo – әлемдегі ең танымал тіл үйретуші қосымшалардың бірі. Бұл жүйе пайдаланушының айтылымын тыңдай отырып, автоматты түрде түзетулер енгізеді. Тапсырмалар мен жаттығулар қарапайымнан күрделіге қарай жүйеленеді, бұл тіл үйренушілердің сөйлеу дағдыларын біртіндеп жетілдіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Duolingo кері байланыс ұсыну арқылы студенттің қателерін жоюға бағытталған.

4.2. Google Assistant және Siri

Google Assistant және Siri сияқты дауыстық көмекшілер студенттерге тілде нақты уақыттағы диалог жүргізуге мүмкіндік береді. Студенттер сұрақтар қойып, жауаптар алады, бұл олардың ауызша сөйлеу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Сонымен қатар, бұл құралдар тіл үйренушінің дұрыс айтылмаған сөздерін анықтап, түзетулер ұсына алады.

4.3. SpeechTexter

SpeechTexter – бұл веб-қосымша, оның көмегімен пайдаланушы дауыспен мәтін жазып, сөйлеу дағдыларын жетілдіре алады. Бұл құрал әсіресе тіл үйренушілердің айту қабілеттерін тексеруге және мәтіннің грамматикалық қателерін анықтауға өте ыңғайлы.

4.4. Grammarly

Grammarly – тек жазба тілді дамыту үшін ғана емес, сонымен қатар айтылым дағдыларын жақсартуға көмектесетін құрал. Ол студенттердің жазған мәтіндеріндегі қателерді тексеріп, грамматикалық және стилистикалық түзетулер енгізеді. Бұл құрал сөйлеу кезінде де ұқсас түзетулер мен ұсыныстар бере алады, себебі оның жұмыс принципі табиғи тілдерді өңдеу технологиясына негізделген.

Жасанды интеллекттің тіл үйренушілердің айтылым дағдыларын дамытудағы рөлі

Айтылым дағдыларын дамытуда ЖИ-нің басты рөлі оның студенттердің тіл үйрену процесінде белсенді көмекші болуында. Жасанды интеллект арқылы студенттер тек тіл үйренудің техникалық аспектілерін ғана емес, сонымен қатар тілдік мәдениетті, қарым-қатынас дағдыларын да меңгереді. ЖИ жүйелері тілдік қателерді тексеріп, түзету арқылы студенттердің айтылымының дұрыстығын қамтамасыз етеді, ал нақты уақыттағы кері байланыс оларды сөйлеуге деген сенімділікке тәрбиелейді.

Айтылымды дамытудағы ЖИ технологиясының тағы бір маңызды аспектісі – ол студенттердің өзіндік жұмыс жасауына және өз тілін дұрыс қолдануға деген ықыласын арттырады. Тіл үйренуші өзінің айтылымын түзету мүмкіндігіне ие бола отырып, қатесін байқап, оны жақсарту үшін күш жұмсайды. Бұл өз кезегінде студенттердің тілдік қабілеттерінің дамуына ықпал етеді.

Қорытынды. Жасанды интеллекттің тіл үйрету процесіне енгізу арқылы айтылым дағдыларын дамытуда жаңа мүмкіндіктер ашылды. ЖИ жүйелері тіл үйренушілерге ауызша сөйлеу қабілеттерін жетілдіруге көмектесіп, автоматты түрде түзетулер енгізеді, жеке кері байланыс ұсынады және тілді тиімді меңгеру үшін жаңа әдістер мен құралдарды ұсынады. Жасанды интеллект білім беру саласында өз орнын тауып, оқу процесін тиімді әрі жан-жақты етіп өзгертуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алешина, Е. В. (2022). Жасанды интеллект және білім беру: жаңа мүмкіндіктер. Мәскеу: Наука.
2. Кузнецова, И. И. (2021). Цифровые технологии в образовательном процессе. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ.
3. Сағындықова, Ә. С. (2023). Жасанды интеллект пен білім беру: Жаңа технологиялар. Алматы: Қазақ университеті.
4. Беляева, Л. Н. (2020). Технология обучения языкам с использованием искусственного интеллекта. Екатеринбург: Уральский университет.
5. Смит, Дж. (2021). Artificial Intelligence and Language Learning. Cambridge: Cambridge University Press.

ӘОЖ 373.3(043.3)

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СӨЗДІКПЕН ЖҰМЫС ЖАСАУҒА ҮЙРЕТУ ЖОЛДАРЫ

Мустафиева Назгул Ширмединовна, 2-курс магистранты
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал қаласы

Аннотация: Мақалада лингвистикалық сөздік арқылы оқушылардың тіл меңгеру дағдысын дамыту мен қалыптастыру қарастырылады. Лингвистикалық сөздік лексиканы зерттеу тілді дамытудың негізі болып табылады және оқушылардың жаңа сөздерді меңгеруі және бұрын білетін немесе түсінбеген сөздердің мағынасын анықтауы үшін өте маңызды. Лексиканы зерттеу дегеніміз – тіл білімін арттырады, сонымен қатар сөйлем құруға, сөздерді бір-бірімен байланыстыруға, әңгімелеуге және эссе жазу арқылы сөйлеуге материал береді. Тіл меңгеру дағдысын дамыту мен қалыптастыру арқылы жас ұрпаққа өзінің ана тіліне, ұлттық құндылықтарына деген қатынасы айқындалатыны, олардың бойындағы ұлттық рухты, ұлттық рухани құндылықтарды қалыптастыруда да негізгі орын алатыны қамтылады. Бастауыш сынып оқушыларының тіл меңгеру дағдысын дамыту мен қалыптастыруда ынтаны, қызығушылықты ояту, ой қозғау, түсіну, рефлексия, ой толғаныс, бұрынғы білетін білімдерімен жаңа алған білімдерін салыстыру тұрғысынан сараланып беріледі. Бұл ғылыми мақала бастауыш сынып оқушыларына әдеби білім берудің оқу процесінде интерактивті оқуды қолданудың тиімділігін зерттейді. Мәтіндерді талдау және талқылау, шығармашылық тапсырмалар, лексика мен грамматикамен жұмыс, ойындар мен драматизация сияқты әртүрлі әдістер мен тәсілдер сипатталған.

Кілт сөздер: Тіл, тіл дамыту, лексика, лингвистика, грамматика, тәжірибе, тілдік қатынас, логикалық ойлау, талқылау, ұлттық құндылықтар, ой қозғау, рефлексия, көркем әдебиет, сөздік қор, дербес ойлау.

Бастауыш сынып оқушыларының лингвистикалық сөздікпен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру қазіргі білім беру жүйесінде маңызды орын алады. Оқушылардың сөздік қорын кеңейту, тіл мәдениетін қалыптастыру және оқыған мәтінді терең түсіну үшін лингвистикалық сөздіктерді қолдану әдістері аса тиімді. Осы мақалада бастауыш сынып оқушыларын лингвистикалық сөздікпен жұмыс жасауға үйретудің негізгі жолдары мен тиімді әдістері қарастырылады.

Бастауыш сынып оқушыларының тілін дамыту және олардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыру – мектеп бағдарламасының басты міндеттерінің бірі. Оқушылар жаңа сөздерді меңгеріп қана қоймай, олардың мағынасын түсіну және дұрыс қолдану қабілеттерін дамытуы керек. Лингвистикалық сөздікпен жұмыс – осы процестің негізгі құралдарының бірі [1].

Лингвистикалық сөздікпен жұмыс істеудің тиімді әдістері:

Жаңа сөздерді игеру. Лингвистикалық сөздік арқылы жаңа сөздердің мағынасын түсіну – оқушылардың сөздік қорын кеңейтудің негізгі жолдарының бірі. Мұғалім оқушыларға мәтінді оқығанда, белгісіз сөздерді анықтау және олардың мағынасын лингвистикалық сөздіктен табу тапсырмасын береді. Бұл әдіс сөздердің семантикалық мағынасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Мәтінмен жұмыс істеу. Мәтін талдау барысында оқушыларға белгілі бір сөздердің қандай мағынада қолданылып тұрғанын анықтау тапсырмасы беріледі. Бұл әдіс оқушылардың контексте сөздің мағынасын ажырату дағдыларын қалыптастырады. Мәтіндегі сөздердің әртүрлі мағыналық реңктерін түсіну үшін лингвистикалық сөздікке жүгіну өте пайдалы.

Түсіндірме сөздіктерді қолдану. Оқушылардың сөздік қорын байытуда түсіндірме сөздіктерді қолдану маңызды. Мұғалім түсіндірме сөздіктер арқылы жаңа сөздерді оқушыларға түсіндіре отырып,

олардың сөйлеу мәдениетін қалыптастырады. Әр жаңа сөздің мағынасын анықтағаннан кейін, оқушылар сол сөзді сөйлемдерде қолдануға үйренеді [2].

Синонимдер мен антонимдермен жұмыс. Лингвистикалық сөздік оқушыларға синонимдер мен антонимдерді дұрыс қолдануды үйретеді. Синонимдер арқылы сөз байлығын арттыруға және сөздерді қайталамай, мәтінді түрлендіріп жазуға болады. Антонимдерді қолдану арқылы оқушылардың логикалық ойлау дағдылары дамиды.

Тест тапсырмалары мен ойын әдістері. Лингвистикалық сөздікпен жұмыс барысында оқушыларға әртүрлі тест тапсырмаларын және сөздік ойындарын қолдану оқыту процесін қызықты әрі тиімді етеді. Мысалы, жаңа сөздерді сөздік арқылы табу, олардың мағынасын жазу немесе сол сөздерден сөйлем құрау сияқты тапсырмалар оқушылардың белсенділігін арттырады.

Лингвистикалық сөздікпен жұмыс істеу тәсілдерін жетілдіру және әртүрлі әдістерді кеңінен қолдану бастауыш сынып оқушыларының тіл меңгеру үдерісіне жаңа серпін береді. Жаңа оқыту әдістемелері мен техникалық құралдарды қолдану оқушылардың сөздік қорын байытуға және тілдік дағдыларын дамытуға көмектеседі. Осыны ескере отырып, тағыда сабақты әрі қызықты, әрі білімін дамыту барысында жұмыстанатын әдіс тәсілдер ретінде қарауға болады [3].

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану. Заманауи білім беру жүйесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану маңызды орын алады. Электрондық сөздіктер мен арнайы білім беру бағдарламалары лингвистикалық сөздікпен жұмыс істеуді жеңілдетеді. Мысалы, интерактивті тақта арқылы сөздерді іздеу және олардың мағынасын анықтау процестерін тездетуге болады. Сонымен қатар, онлайн сөздіктерді пайдалану оқушыларға қажетті ақпаратты жылдам әрі тиімді түрде алуға мүмкіндік береді. АКТ арқылы оқушылардың сөздікпен жұмыс жасауға деген қызығушылығы артып, өз бетінше іздену дағдылары қалыптасады.

Жұптық және топтық жұмыс. Лингвистикалық сөздікпен жұмыс барысында жұптық және топтық жұмыс әдістерін қолдану оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау, тіл табысу және топта жұмыс істеу қабілеттерін арттырады. Бұл әдіс оқушылардың жаңа сөздерді бірлесіп талқылау және түсіндіру арқылы меңгеруіне ықпал етеді. Мұғалім оқушыларды топтарға бөліп, оларға сөздікпен жұмыс істеуге арналған тапсырмалар береді. Әр топ өзіне берілген сөздерді сөздіктен іздеп тауып, олардың мағынасын түсіндіріп, басқа топтарға таныстырады. Бұл әдіс оқушылардың белсенділігін арттырып, бірлескен жұмыстың маңыздылығын түсінуге көмектеседі.

Сөздікпен шығармашылық жұмыс. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мақсатында сөздікпен жұмыс жасау барысында түрлі шығармашылық тапсырмаларды енгізу тиімді. Мысалы, оқушыларға белгілі бір тақырып бойынша әңгіме немесе шағын шығарма жазу тапсырмасын беріп, олардан лингвистикалық сөздік көмегімен жаңа сөздер енгізу талап етіледі. Бұл әдіс оқушылардың жазбаша сөйлеу дағдыларын дамытып қана қоймай, олардың тілдік қиялын да оятады. Шығармашылық жұмыс оқушылардың сөздік қорын кеңейтумен қатар, оларды өз ойларын нақты және көркем жеткізуге үйретеді [4].

Лексикалық қорды байытуға арналған жобалар. Лингвистикалық сөздікпен жұмыс істеу барысында оқушыларға сөздік қорын байыту мақсатында түрлі жобалық жұмыстарды ұсынуға болады. Мысалы, оқушылар бір ай ішінде өздері оқыған мәтіндерден жаңа сөздерді жинап, сол сөздерге сөздік құрастыру жобасын жасай алады. Бұл жоба оқушылардың жеке ізденісін арттырып, оларды сөздікпен жүйелі түрде жұмыс жасауға үйретеді. Жобалық жұмыс барысында оқушылар бір-бірінің жұмысын талқылап, өздерінің сөздік қоры мен білім деңгейін байытады.

Лингвистикалық ойындар. Оқыту үдерісінде ойын әдістерін қолдану оқушылардың мотивациясын арттырады. Лингвистикалық сөздіктерді қолдана отырып, түрлі ойындар ұйымдастыруға болады. Мысалы, «Сөздер жасыру», «Сөздік домино», «Синонимдер мен антонимдер ойыны» секілді ойындар оқушылардың сөздік қорын дамытуға және оқыту үдерісін қызықты етуге ықпал етеді. Ойын арқылы оқушылардың белсенділігі артып, тілдік дағдылары дамиды [5].

Сонымен, лингвистикалық сөздікпен жұмыс жасаудың негізгі әдістері мен тиімділігі, олардың бастауыш сынып оқушыларының тіл дамытудағы рөлі жоғары деген қорытындыға келеміз.

Лингвистикалық сөздікпен жұмыс жасау бастауыш сынып оқушыларының тілдік дағдыларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Жаңа сөздерді игеру, мәтінмен жұмыс істеу, түсіндірме сөздіктерді қолдану, синонимдер мен антонимдермен жұмыс және тест тапсырмалары оқушылардың сөздік қорын байытып қана қоймай, олардың ойлау қабілетін де дамытады. Сол арқылы оқушылардың тілдік мәдениеті жоғары деңгейде қалыптасады. Жоғарыда айтылған әдіс-тәсілдер мен толықтырулар лингвистикалық сөздікпен жұмыс жасаудың маңыздылығын арттырады. Сөздікпен жүйелі түрде жұмыс жасау оқушылардың тілдік қабілеттерін қалыптастырумен қатар, олардың сөздік қорын байытуға, оқыған мәтінді терең түсінуге және тіл мәдениетін дамытуға мүмкіндік береді. Бастауыш сыныпта осы әдістерді кеңінен қолдану арқылы оқушылардың тіл меңгеру деңгейі жоғарылап, олардың жалпы білім сапасы жақсарады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Құлжанова А. «Бастауыш сыныпта тіл дамыту әдістемесі». Алматы, 1998.
2. Әлімжанов М. «Қазақ тілі сабақтарында сөздікпен жұмыс жасау жолдары». Алматы, 2000.

3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 2018.
4. Ахметова Г. «АКТ қолдану арқылы сөздік қорды дамыту әдістері». Алматы, 2015.
5. Жолдасова С. «Бастауыш сыныпта топтық жұмыс арқылы сөздік қорды дамыту». Алматы, 2021.

ӘОЖ 375.5.016.02:04

УДОБА АШЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАР КОНСТРУКТОРЫНДА ОНЛАЙН ОҚЫТУ РЕСУРСЫН ЖАСАУ ӘДІСТЕМЕСІ

Одаман Гүлзира Полатқызы
Кулжатаева Камила Мадыхановна
Алтынбекова Багила Бекболатовна
Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан
педагогикалық университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Аннотация: В статье рассмотрена методика создания цифрового образовательного ресурса для занятий в 8 классе школьной информатики с использованием современных цифровых образовательных ресурсов. В конструкторе открытых образовательных ресурсов предусмотрены способы создания ресурса онлайн-обучения. На тему цикла For приведен пример анализа краткосрочного плана с использованием цифровых образовательных ресурсов.

Ключевые слова: школьная информатика, цифровые образовательные ресурсы, онлайн-уроки, интерактивные задания, цифровая грамотность

Заманауи білім беру үрдісін жоғару сапалы ЦББР-сыз елестету мүмкін емес. Қазіргі уақытта ЦББР-ң құрамы электронды түрдегі презентация, электронды оқулық сияқты құралдарға қарағанда компьютерлік модельдеу программалары, виртуалды лаборатория, онлайн оқыту курстары сияқты заманауи интернет ресурстарымен толықтырылды, күннен күнге жаңа түрлері бағыттарымен жанартылып отыр [1].

ЦББР даму динамикасы көрер көз үшін де оны өз сабақтарында пайдаланатын мұғалімдер мен білім алушылар үшін де даму сатысының едәуір биіктігіне көтерілді. Және бұл білім алушылардың танымдық қабілет-қызығушылықтарын ынталандырады, шығармашылық қабілеттерін дамытады, оқыту нәтижелерін қас қағым сәтте жылдам бағалап, білім сапасын бағалауға, онымен қоса білім алушылардың өз білімін өзі бағалауына да мүмкіндік беріп отыр[2].

Қазіргі білім беру саласында сабақ өту барысында ЦББР пайдалану білім алушының да мұғалімнің де барлық күзіреттерін, яғни интеллектуалды үрдістерді автоматтандырады, білім берудегі басқару, жобалау, зерттеу сияқты біршама мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Мысалы, сабақтың жаға материалдарын беру, көрнекіліктерді көрсету программалау, модельдеу, білім сапасын бақылау мен бағалау және тағы басқалар [4].

УДОБА ашық білім беру ресурстар конструкторында онлайн оқыту ресурсын жасау әдістемесін қарастыратын болсақ, осы тұрғыда 8-сынып информатикасының 2024-2025 оқу жылына арналған Күntізбелік-тақырыптық жоспарды қарап, шолу жасап шықтық.

Осылайша Python тілінде алгоритмдерді программалау тарауындағы бастапқы 4 тақырыпқа ЦОР жасайтын болып шештік. Осы мақсатымызға жету жолында осы 4 тақырыпқа, яғни For циклі; Кіріктірілген циклдерді ұйымдастыру; While циклі; Continue циклін басқару тақырыптарына бірінші болып Қысқа мерзімді жоспар (ҚМЖ) жасап алдық. Алғашқы тақырыпқа жасалған ҚМЖ 2-кестеде көрсетілген.

Кесте 1

For циклі тақырыбына қысқа мерзімді жоспар

Қысқа мерзімді жоспары				
Бөлім	Python тілінде алгоритмдерді программалау			
Педагогтың аты-жөні				
Күні	26.01.2023 жж.			
Сынып: 8А	Қатысушылар саны		Қатыспағандар саны	
Сабақтың тақырыбы:	Практикум. For циклі			
Оқу бағдарламасына сәйкес оқыту мақсаттары	8.3.3.2 For цикл операторын пайдалану			
Сабақтың мақсаты:	Барлық оқушылар:			
	For циклін Python программалау тілінде қолдану тәсілін анықтау;			
	Көптеген оқушылар:			
	Python программалау тілінде For циклінің орындалуын талдау, қолдану;			

		Кейбір оқушылар:		
		For циклін қолданудың маңыздылығын бағалау.		
Сабақтың барысы:				
Сабақтың кезеңі/ уақыт	Педагогтың әрекеті	Оқушының әрекеті	Бағалау	Ресурстар
Сабақтың басы 5 мин	1.Оқушылармен сәлемдесу, түгелдеу. 2. Ыстық алақан әдісі бойынша бір-бірінің қолдарын ұстап, оң алақандарын бір-бірінің үстіне қойып, лебіздерін білдіруін ұйымдастыру. 3.Үй тапсырмасын пысықтау УДОБА ашық білім беру ресурстар конструкторы арқылы Домино әдісі бойынша сәйкестендіру тапсырмасын беру. Дескриптор: - While циклі, цикл денесі, итерация терминдеріне анықтама береді; - Программа кодтары бойынша нәтижені ала алады.	1.Мұғаліммен амандасады. 2.Бір-біріне ыстық лебіздерін білдіреді. 3.Сәйкестендіру тапсырмасын орындайды. Жауаптарын талқылайды.	6 балл	Ноутбук, Udoba.org /h5p/embed /133096
Сабақтың ортасы 10 мин	1. Сабақтың тақырыбы мен мақсатымен танысу. 2. Жаңа тақырыпты түсіндіру Егер алгоритмді құру кезінде қайталанудың параметрлері алдын ала белгілі процесті ұйымдастыру қажет болса, онда параметрлі цикл операторы қолданылады. Мұндай операторға for операторы жатады. Python-да for операторы белгілі бір есептеуде көрсетілген мәнге жеткенге дейін жұмыс істейді. Параметрлі цикл жұмысын ұйымдастыру үшін, for операторын range() функциясымен бірге қолдану керек. Жазылды: for i in range(k, n, x): <оператор немесе өрнек>; range(k, n, x) функциясы k-дан n – 1-ге дейін x қадаммен сандар тізімін жасайды. Мысалы: k = 1, n = 11 және x = 2 болса, онда for i in range(1, 11, 2) цикл қатары i шамасының мәні 1-ден 10 аралығында 2 қадаммен өзгереді деп оқылуы керек. Программалаудағы цикл түрлері Арифметикалық цикл. Орындалу саны белгілі Қадамдық (итерация) цикл. Орындалу саны белгісіз For параметрлі цикл While шартты цикл 1-схема. Программалаудағы циклдер түрлері for операторында range () функциясын қолдану түрлері for i in range(n) for i in range(6): print(i) Нәтиже: 0 1 2 3 4 5 for i in range(k, n) for i in range(6, 11): print(i) Нәтиже: 6 7 8 9 10 for i in range(k, n, x) for i in range(1, 11, 2): print(i) Нәтиже: 1 3 5 7 9	1. Сабақтың тақырыбын дәптерге жазады. 2. Оқушылар мұғалімді тыңдайды. Жаңа ақпаратпен танысады. Алгоритм құрып, for циклін сипаттап, программа нәтижесін алады.	Мадақтама	ЦББР: Слайд Udoba.org /h5p/embed /133096 Оқулық
7 мин				
7 мин	Компьютермен жұмыс Тапсырма 1: 1 мен 100 аралығындағы сандардың қосындысын шығаратын программа құр. s=0 for i in range(1,101): s+=i print(s) Python AMD64 Type " 5050 Дескриптор: Параметрлі циклді қолдана отырып сипаттайды. Қосындыны есептеуде s айнымаласын енгізіп нәтижені алады.	Алгоритм құрып, for циклін сипаттап, программа нәтижесін алады.	Мадақтама	
5 мин	Тапсырма 2: 0 мен 10 аралығындағы жұп сандардың қосындысын есептеу. Дескриптор: for параметрлі циклді қолданып есептің параметрлерін	Range функциясының параметріне сәйкес кодтар бойынша нәтижені талқылайды.	Мадақтама	Ноутбук, Python бағдарлам асы: https://pythononline.kz/

	сипаттайды. Нтиэжені алады. Талдап.Салыстырайық. 3. Циклдің қанша рет орындалатынын және нәтижесі қандай болатынын анықтаңдар. <pre> a) for a in range(4): print (a) ә) for a in range(1, 11): print (a) б) for a in range(1, 11, 2): print (a) </pre> Дескриптор: Range функциясының параметріне сәйкес есептің нәтижесін алады.			
Сабақтың соңы 2 мин	Сабақты бекіту Бағдаршам әдісі Сабақты түсіну деңгейін төмендегі түстер арқылы көрсету Жасыл – сабақты толық түсіндім Сары – орташа түсіндім Қызыл – ештеңе түсінбедім Үй тапсырмасы: Дәптерге немесе компеляторда орындап ЦОР-ға жіберу	УДОБА ашық білім беру ресурстар конструкторы арқылы сабақты түсіну деңгейін түстері арқылы көрсетеді.		https://Udoba.org/node/134779 Ноурбук, https://Udoba.org/node/134063

Сабақтың әрбір этапында дерлік цифрлық білім беру ресурстары қолданылды, соның ішінде атап айтып кететін болсақ УДОБА ашық білім беру ресурстар конструкторында жасақталған цифрлық онлайн білім беру ресурсымыздағы жекелеген контенттерді пайдаланып, олардың сілтемелері қолданылды.

Сабақтың басы кезеңінде білім алушылардың алдыңғы тақырыпқа қатысты білім сапасын анықтау мақсатында УДОБА ашық білім беру ресурстар конструкторы арқылы Домино әдісі бойынша сәйкестендіру тапсырмасын қолдандық.

Сабақтың орта кезеңінде жаңа сабақты түсіндіру үшін УДОБА ашық білім беру ресурстар конструкторы арқылы жасақталған мультимедиялық презентациямызды, оның ішінде жаңа сабақ туралы ақпарат, есептердің шығару жолын түсіндіретін видео сабақты қолдандық. For цикліне қатысты оқулықта берілген тапсырмаларды орындау үшін Python бағдарламасының онлайн компиляторын да ЦОР ретінде пайдаландық.

Сабақтың соңғы кезеңінде білім алушылардың жаңа сабақты меңгеру деңгейін анықтау мақсатында УДОБА ашық білім беру ресурстар конструктордағы Сауалнама (Опросник) контентінің көмегімен құрылған сауалнама қолданылды және сабақтың соңғы нүктесінде де Цор элементі қолданылды, осылайша УДОБА ашық білім беру ресурстар конструкторында жасақталған цифрлық онлайн білім беру ресурсымыздағы Үй тапсырмасы контентінде дайындалған тапсырманың сілтемесі білім алушыларға берілді, сілтеме арқылы білім алушылар тапсырманы дәптерде немесе Python бағдарламасының онлайн компиляторында орындап фотоға түсіріп, кері жүктеуге мүмкіндігі бар, жүктелген үй тапсырмасын мұғалім тексеріп білім алушыға кері байланыс бере алады.

Осылайша сабақтың кез келген кезеңінде цифрлық білім беру ресурстарын толыққанды пайдалануға болатынын көруге болады, оған сабаққа жасалған әдістеме дәлел бола алады.

Бұл жерде УДОБА ыңғайлылығы H5P және EBS ELiS негізіндегі ашық білім беру ресурстарын құрастырушы және хостингінде курстың интерактивті презентация ретінде жасалған ЦББР сабақты басынан аяғына дейін көрнекі, жылдам, тиімді және қызықты ақпаратқа толы етіп қткізуге мүмкіндік береді.

УДОБА онлайн ашық білім беру ресурстар конструкторының негізгі мақсаты және жұмыс жасау принциптері туралы айтып өтетін боламыз. Пандемияның кезінде, ЖОО-лар мен мектептердің Қашықтықтан оқытуға жаппай көшуі басталған уақытта, мұғалімдер үшін де білім алушылар үшін де жұмыс көлемі артуына байланысты интерактивті цифрлық білім беру ресурстарын құру үшін білім беру платформалары мен ақысыз қызметтер жүзеге асыру қажеттілігі туындаған кезде, 2020 жылдың сәуірінде Пермь мемлекеттік ұлттық зерттеу университетінің (ПГНИУ) Интернет-орталығы мұғалімдер мен білім алушыларға мүмкіндік беретін тегін әрі ыңғайлы білім беру ресурстар конструкторының қызметін жасап шықты.

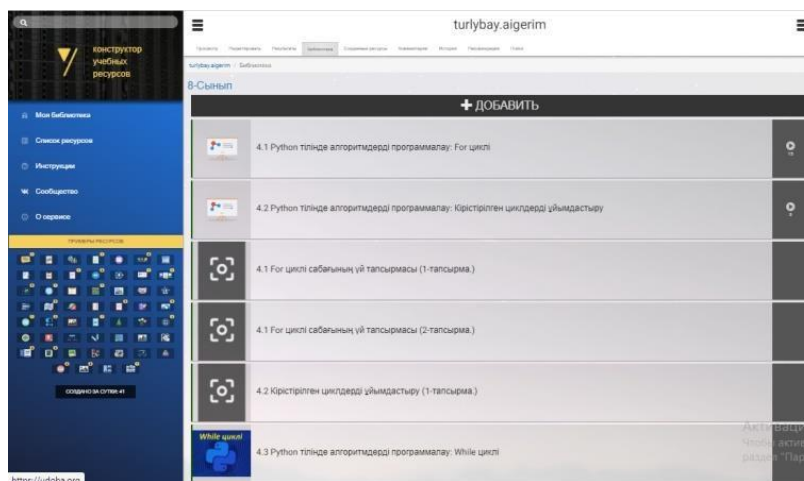
Бұл жерде білім алушылар үшін интерактивті тапсырмалардың 40-тан астам түрі бар.

УДОБА интерактивті h5p құралдарына негізделген. УДОБА арқылы h5p платформасының интерактивті құралдарын толыққанды тегін пайдалануға болады. h5p платформасы интерактивті HTML5 контентін біріктіре отырып және қайталау арқылы құруға мүмкіндік береді. h5p платформасы көмегімен интерактивті видеороликтер, интерактивті презентациялар, викториналар, интерактивті графикалар

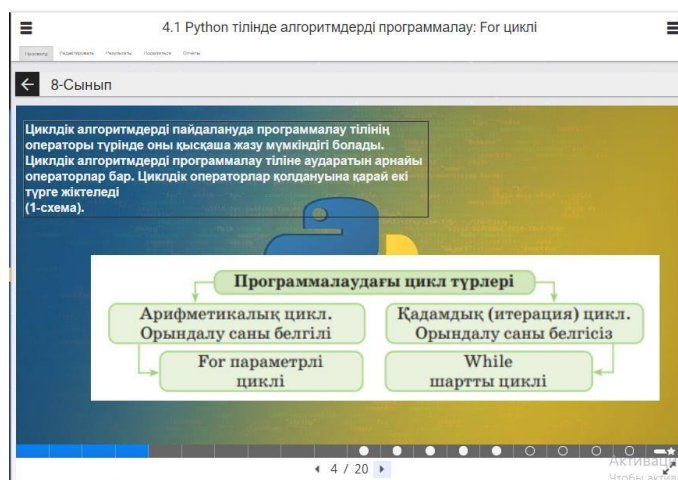
құрып, таратуға болады. h5p – бұл дайын қызметтерді ұсынбайды, тек JavaScript интернетте программалау тіліне негізделіп жасалған кітапханалар көмегімен ресурстар құрастырады. h5p платформасы нақты LMS бағдарламалар мен JavaScript кітапханаларына интеграцияланған модульдер арқылы орналастырылып, осыны негізге ала отырып қызмет көрсетеді. УДОБА конструкторының артықшылықтарын көрсету үшін h5p конструкторлары іске қосылады. Мұнда атап өтетін кемшілік, h5p платформасы қызметтері ақылы түрде жүзеге асады. Бірақ кейбір жағдайларда демо-нұсқаны пайдалануға болады. Осы кемшіліктерге қарамастан УДОБА конструкторы ақылы h5p платформасын қызметтерін толықтай тегін пайдалануға мүмкіндік тудырып отыр.

Интерактивті презентациялар арқылы мұғалім білім алушыларға жаңа ақпаратты толыққанды әрі қызықты етіп беруге мүмкіндік береді, жаңа ақпараттарды, анықтамаларды, интерактивті тапсырмаларды ұсына алады, сауалнама, тестілеулерді, практикалық жұмыстарды кері байланысымен бере алады. Интерактивтілігі мен көрнекілігінің арқасында интерактивті презентациялар жаңа білімнің жеңіл қабылдануына ықпал етсе, бағалауға арналған интерактивті тапсырмалар өз алдына заманауи ЦББР-ның құралы бола алады.

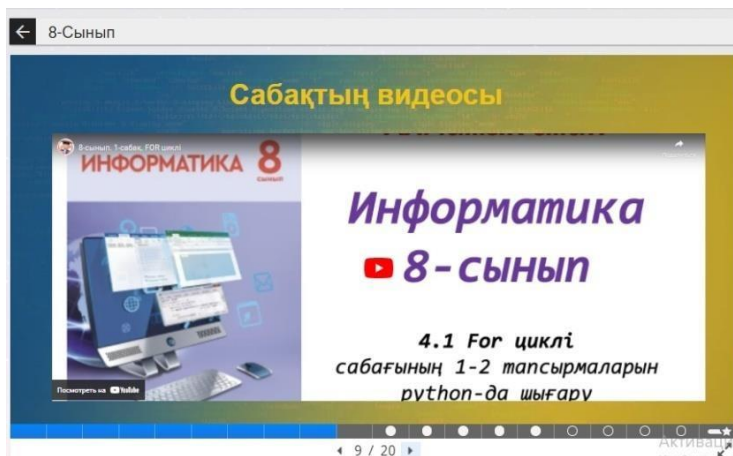
УДОБА оқыту ресурстары конструкторында құрастырылған онлайн цифрлық білім беру ресурстың құрылымына түсініктеме беретін болсақ, 1-суретте онлайн оқыту ресурсының негізгі беті көрініс тапқан. Осы жерден бірінші тақырыптың интерактивті презентациясын ашатын болса, толық презентациямен танысып шығуға болады. Презентацияның бастапқы беттерінде 2-суреттегідей сабақтың теориялық мәліметтері орналастырылған. Ары қарай 3-суретте сабақтың видео жазбасы орналастырылған.

Сурет 1. Онлайн оқыту ресурсының негізі беті

Сурет 2. Теориялық мәліметтер орналасқан презентация терезесі

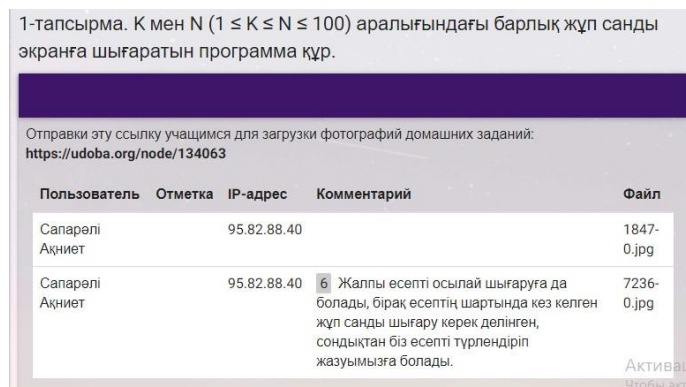

Сурет 3. Сабақтың видео терезесі

Үй тапсырмасы орналасқан слайдта екі тапсырма берілген, 4-суреттегідей олардың екеуі де сілтеме арқылы жұмыс жасайды және сілтеме арқылы білім алушыны 5-суретте көрсетілген ресурстың негізгі бетіндегі үй тапсырмалар контентіне алып барады.

Сурет 4. Үй тапсырмасы орналасқан слайд терезесі

Сурет 5. Үй тапсырмасы орналасқан бет

Заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы цифрлық білім беру ресурстарын жасақтап және оны қазіргі уақытта білім беру саласына енгізу білім алушыларды бәсекеге қабілетті адами капитал ретінде сапалы даярлауға мүмкіндік береді. Осы мүмкіндіктерді жүзеге асыру үшін әрбір мұғалім өз сабағына қажетті ЦББР құра алауы өте маңызды. ЦББР құру үшін қазіргі таңда интернет кеңістігіндегі сан алуан платформалар мен сервистік ресурстарды пайдалануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абилхасимова, А. Е. Цифрлық білім беру ресурстарын білім беру үдерісінде қолдану / А. Е. Абилхасимова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 14 (304). — С. 292-295.
2. Антипина М.В. // Сайт учителя Антипиной Марины Витальевны. URL: <http://marina.rusedu.net/post/203/1951>
3. Бородатова Н.Ю. Использование ЦОР и ЭОР в обучении информатике // Фестиваль педагогических идей "Открытый урок". URL: <http://festival.1september.ru/articles/636109/>
4. Босова Л.Л. Цифровые образовательные ресурсы для пропедевтического курса информатики и ИКТ/ Л.Л. Босова // Информатика и образование. - 2019. -№2. - С.32-46.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Сембі Жансая Хасанқызы
Подстепный жалпы орта білім беретін мектебі
Подстепный ауылы*

Аннотация: Данный доклад анализирует новые методы и особенности преподавания казахского языка и литературы в контексте обновленного содержания образования, а также их эффективность. Анализ основан на новых стандартах и учебных программах, направленных на развитие критического мышления, творчества и коммуникативных навыков учащихся. В докладе рассматривается важность использования различных инновационных технологий и информационно-коммуникационных средств в учебном процессе, а также методические подходы, направленные на повышение языковой компетенции учащихся.

Ключевые слова: Обновленное содержание образования, компетентностный подход, критическое мышление, творчество, читательская грамотность

Жаңартылған білім беру бағдарламасын іс-жүзінде асырудың алғы қадамдары қолайлы білім беру ортасын құра отырып, сын тұрғысынан ойлау, өздігінен зерттеу, теорияны тәжірибемен байланыстыру, ақпараттық-технологияны қолдану, тілдік дағды бойынша коммуникативтік ортаны құру, жеке, жұппен, топта, үштікте жұмыс жасай білу, функционалдық сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті оқыту әдіс-тәсілдерін меңгеру болып табылады.

Жаңартылған білім беру мазмұны – оқушылардың 21 ғасырдағы дағдыларын дамытуға бағытталған, сын тұрғысынан ойлау, шығармашылық және командада жұмыс істеу сияқты маңызды дағдыларды қалыптастыруға баса назар аударатын жаңа тәсіл. Бұл жаңаша көзқарас қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқыту әдістемесіне де елеулі өзгерістер енгізді.

Жаңа мазмұнның негізгі ерекшеліктері:

- **Компетенттілікке бағдарланған оқыту:** Оқушылардың білімді тек меңгеруі емес, оны өмірде қолдана алуына баса назар аударылады. Яғни, тілдік, коммуникативтік, әдебиеттанулық компетенттіліктерді қалыптастыру басты міндет.

- **Оқушыны орталыққа қою:** Оқу үрдісі оқушының жеке қабілеттері мен қызығушылығын ескере отырып ұйымдастырылады. Мұғалім – жетекші, ал оқушы – белсенді қатысушы болады.

- **Сын тұрғысынан ойлауды дамыту:** Оқушылардың мәтіндерді талдау, бағалау, өз көзқарастарын қорғау дағдыларын дамытуға баса назар аударылады.

- **Шығармашылық жұмыстардың көбеюі:** Эссе, жобалар, презентациялар, театрландырылған қойылымдар және басқа да шығармашылық жұмыстар арқылы оқушылардың білімдерін тереңдетуге және шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік беріледі.

- **АКТ-ны пайдалану:** Интерактивті тақталар, компьютерлер, интернет ресурстары сияқты ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тиімді пайдалану арқылы оқу үрдісін жаңаша деңгейге көтеру.

- **Көптілділікке бағдарлану:** Оқушылардың басқа тілдерді үйренуіне ықпал ету және тілдер арасындағы байланысты көрсету.

«Қазақ тілі» пәні жаңартылған оқу бағдарламасының мазмұндық ерекшеліктеріне пән мазмұнының спиральділік қағидатқа құрылуын, оқу мақсаттарының Блум таксономиясына негізделуін, пәнаралық байланысты жүзеге асыру барасында «ортақ тақырыптар» қамтылуын, бөлімдер мен ұсынылған тақырыптардың мазмұны уақыт талабына сай негізделгенін айтуға болады. Осы ерекшеліктерге тоқталатын болсақ:

- Қазақ тілін функционалдық-коммуникативтік тұрғыдан оқытуға назар аударылып, төрт дағдыға негізделген. Қазақ тілінде тыңдалым, оқылым, жазылым, айтылым коммуникативтік дағдыларын жағдаятқа сай дұрыс қолдана білуді дамытады;

- Оқу бағдарламасында коммуникативтік әрекеттер мен дағдыларды жүзеге асыратын оқу мақсаттары ұсынылған. Оқу мақсаттары әр сынып деңгейіне сәйкес динамикалық даму бағытында жасалған;

- Бағдарлама «спиральді оқыту» тәсіліне негізделіп құрылған. Әр сынып сайын оқу мақсаттары қарапайымнан күрделіге қарай өсіп, қайталанып отырады;

- Бағдарлама мазмұны орыс тілі, әдебиет, тарих, биология, география, физика сияқты өзге пәндермен тығыз байланысты. Лексикалық тақырыптарды меңгерту осы пәндермен тығыз байланыста жүргізіледі;

- Бағдарлама оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға, сыни тұрғыдан ойлау дағдысын дамытуға ықпал етеді;

• Оқу бағдарламасында оқушылардың жас ерекшелігіне сай оларға қызықты болатын өмірмен байланысты тақырыптар ұсынылған. Бұндай тақырыптар оқушының белсенді сөздік қорын байытуға, алған білімін күнделікті өмірде қолдана алуға, өз ойын ашық, еркін жеткізе білуге мүмкіндік береді.

Жалпы сабақ барысында ең бастысы төмендегідей мәселелерге көбірек көңіл аудару қажет:

- Оқытудағы басты ұстаным – оқушының жеке, өзіндік мүмкіндіктерін ескеру;
- Тапсырмалар арқылы оқу материалын өмірмен байланыстыра отырып, оқушыларды білімді өз бетімен меңгеруге талпындыру;
- Оқу үрдісінде мұғалім емес, оқушы неғұрлым белсенді болуына назар аудару;
- Мұғалім оқу материалын дайын күйінде бермей, ашық сұрақ қою, назарын шоғырландырып оқу, шолу жасау, тәжірибе және зерттеу жасауға бағыттау;
- Оқылым және жазылымға негізделген сабақтарды құрылымды етіп құру арқылы сын тұрғысынан ойлауға мүмкіндік беру, яғни қызығушылығын ояту, мағынаны ажырату және рефлексия кезеңдерін әзірлеу;
- Әр кезеңде белгілі бір оқу мақсатын қоя отырып, оқушыларды мақсатқа жетуге, мәселені анықтауға, жауаптарды іздеуге, мәселені талдауға, қорытынды жасай отырып, өз ойын білдіруге баулу;
- Интерактивті оқыту әдіс-тәсілі арқылы оқушы интелектісіне әсер ету;
- Белсенді оқыта отырып, оқушыларды өз пікірін айта білуді және өзгенің пікіріне құрметпен қарауды үйрету;
- Ұжымдық оқыту технологиясы арқылы жаңа идеяларды ұсынуға және жаңа мүмкіндіктерді қолданып көруге бағыттау.

Ал енді «Қазақ тілі» пәнін жаңартылған білім мазмұнда оқыту тұлғаны қандай өзгерістерге бейімдейді?» деген сұраққа жауап іздеп көрелік.

Ең алдымен қазақ тілін ана тілі ретінде тани отырып, өмірлік қажеттіліктерінде коммуникативтік дағдыларды, атап айтқанда тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым дағдыларын сауатты қолдануға үйретеді. Сондай-ақ, «Қазақ тілі» бағдарламасы оқушының тілдік сауаттылығы мен сөйлеу сауаттылығын, яғни тілдік бірліктердің табиғатына сай мәтін құрауға, мәтін құраудағы заңдылықтарды сақтауға, тілдік жағдаяттардағы ауызша және жазбаша сөйлеудің нормаларын меңгеруге, сөз байлығын, басқалармен еркін қарым-қатынасқа түсу қабілетін дамытуды және оқушының ойлау қабілеті мен танымдық дағдыларын жетілдіруді көздейді.

«Қазақ тілі» пәнінің жаңартылған оқу бағдарламасы білім деңгейі жоғары, ой-өрісі дамыған, өз ойын еркін жеткізе алатын, туындаған мәселелерді шеше білетін және шынайы өмрге бейім жаңашыл ұрпақ тәрбиелеу мәселесін жүзеге асыруға маңызды үлес қосады. Бір сөзбен, жаңартылған білім мазмұны аясында «Қазақ тілі» пәнінің алатын орны ерекше екенін байқадық.

Әдебиет – сөз өнері. Адам жүрегін тербетіп, ақылын таразылап, тілін кестелеп айтқан сөз орнында тұрса ғана әдебиет деген өнер пайда болады. Сол өнерді қалай оқытып жүрміз? Жалпы «Қазақ әдебиеті» пәні жалпы білім беретін мектептерде «Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы №1080 қаулысымен бекітілген Орта білім берудің (бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім беру) мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына» сай бекітілген үлгілік оқу бағдарламалары (Ы.Алтынсарин атындағы институт ұсынған) негізінде тақырыптық күнтізбелік жоспар бойынша оқытылады.

Оқыту процесінде мынадай екі түрлі қызмет жүзеге асады. Бірінші – мұғалімнің оқытуы, екінші – оқушының оқуы. Әдебиетті оқытуда әдіс-тәсілдер мол-ақ, бұрыннан келе жатқан дәстүрлі зерттеу әдісі, өзіндік жұмыс әдісі, мәтінді көркемдеу, мәнерлеп оқудың орны ерекше. Жаңартылған білім мазмұнына сай сабақтарда жүзден астам тәсіл қолданылады. «Қазақ әдебиеті» пәні көркем әдебиетті, әдебиет тарихын, теориясын, сынын қамтиды. Жаңартылған білім мазмұны бағдарламасы да осыған негізделген.

1. «Қазақ әдебиеті» пәндік білімнің мазмұны бөлімдерге бөлінген: түсіну және жауап беру, анализ және интерпретация, бағалау және салыстырмалы анализ, сонымен қатар, дағдыларды қалыптастыратын бөлімшелерден тұрады. Бағдарламаның бұл бөлімі пән бойынша мынандай оқу мақсаттарынан тұрады:

1) **Түсіну және жауап беру:** әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы идеялық мазмұнын түсіну, әдеби шығарманың жанрлық табиғатын тану, көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау, көркем шығармалардан алған үзінділерді шығармашылық жұмыстарда қолдану, ұлттық құндылықтардың маңыздылығын контекстермен үндестіру;

2) **Анализ және интерпретация:** әдеби шығарманың әртүрлі композициялық ерекшеліктерін талдау, автор бейнесінің шығармадағы белгілі бір оқиғадағы көрінісі, шығармадағы көркемдегіш құралдардың орны мен қызметін ашу, көркем шығармада көтерілген мәселелерге талдау жасау арқылы шығармашылық жұмыс жазу, қазақ әдебиеті мен әлем әдебиетіндегі ортақ құндылықтарды анықтау;

3) **Бағалау және салыстыру:** шығарманың тарихи және көркемдік құндылығын анықтап, бағалау, көркем шығармадағы көтерілген мәселелердің жаңашылдығына баға беру, шығарманың идеясын адамгершілік құндылық тұрғысынан талдап әдеби эссе жазу, ғылыми еңбектерді негізге ала отырып әдеби сын жазу.

Бұл сыныпта оқуға қамтылған шығармалар «Таза, мінсіз асыл сөз» бөлімінде «Керкұла атты Кендебай», «Қобыланды батыр», «Асан Қайғының жерге айтқан сынын» оқиды. «Тәрбиенің қайнар

бұлағы» бөлімінде Дулат Бабатайұлы «О, Ақтан жас, Ақтан жас» өлеңі, Ы Алтынсариннен «Қыпшақ Сейітқұл» шығармалары оқытылады. Оқу мақсаттары:

1. Әдеби шығарманың жанрына қарай фабуласы мен сюжеттік дамуын сипаттау.
2. Әдеби шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтау.
3. Көркем шығармадағы кейіпкерлер портреті мен іс-әрекеті арқылы образын ашу.
4. Әдеби шығармадағы екі нәрсені салыстыра суреттеулер мен қарама-қарсы суреттеулерді табу.
5. Көркем шығармадағы кейіпкерлер портреті мен іс-әрекеті арқылы образын ашу.
6. Шығармадағы кейіпкерді өзіндік құндылығы тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.
7. Кейіпкерлерді шынайы өмірмен салыстырып бағалау.
8. Шығармадағы тілдік бейнелеу, суреттеу құралдарының (теңеу, эпитет, ауыспалы мағынадағы сөздер, қайталау, өлең құрылысы) мағынасын анықтау.

Бұл жерде біз алдымен көркем шығармамен танысамыз, берілген үзіндіні оқимыз да әрі қарай талдауға көшеміз. Аптасына 2 сағат берілген соң, оқушы оқулықтағы әр жерден алынып, берілген үзіндіден ұққанына қарай талдайды, әрине, мұғалімнің көмегімен. Мақсат орындалғандай болады. «Көркем шығарманы оқыту – оқушының сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру» деген болатын әдебиет зерттеушісі, белгілі жазушы Қажым Жұмалиев. Оқушы әдебиет сабағында көркем шығарманы қабылдау керек. Бұл оңай үрдіс емес. Қабылдау деген бере салғанды ала қоятын зат емес. Ол оқушының өзінің жан қалауымен, жүрек сезімімен, рухани әрекетімен жүзеге асатын дүние. Қандай жақсы көркем шығарма болса да оқушы қабылдау үшін әрекет жасамаса, автордың жан күйзелісін, шалқар шабытын бойынан өткізіп, көркем суретті көз алдына елестетіп, келтіре алмаса – бәрі бос сөз. Оқушыдағы осы сезімді ояту мұғалімнің қолында, яғни, оқушыға әдеби білім беру, эстетикалық, адамгершілік қасиеттерін дамыту үшін мұғалім әдебиетті оқыту барысында әдіс-тәсілдерді орнымен қолданады. Бір сөзбен айтқанда, жеке тұлғаны дамыту, қалыптастыруға тырысады. Бұл:

- көркем шығарманы оқуға деген қызығушылығын, ынтазарлығын ояту, жоғары эстетикалық талғам мен қажеттілікті қалыптастыру;

- сөз өнерінің ерекшеліктерін түсініп, тануға, ой көзімен зерделеуге негіз болатын білім, білік, икем-дағдыларын қалыптастыру;

- ойын сауатты ауызша (жазбаша) айта, жаза білу, байланыстырып сөйлеудегі тіл мәдениетін қалыптастыру және дамыту, өзіндік ой-пікірін дәйекті, жүйелі айта білуге баулу. Әдебиет – ұлттық танымның қайнар көзі, сондықтан көркем шығармадан алынған үзінділерді оқулыққа ендіруде төмендегідей қағидалар басшылыққа алынғанын білеміз:

- Оқушы тілін дамыту негізінде оқырмандық біліктілікті қалыптастыру.

- Оқушылардың тілдік қатынасын коммуникативтік түрде дамыту.

- Ой, ойлану, ойлату.

Ойсыз өмір сүру мүмкін емес. Бірақ бұл жердегі ерекше бір еске алатын мәселе өзіндік пікірде жатыр. Көркем туындыны оқытудың ең бастысы, сол көркем туынды туралы оқушының пікіріне, ойына ерекше көңіл бөлген жөн. Бұл пәннің басқа пәндерді оқытудан өзгешелігі де, күрделілігі де осында.

Көркем туындыны оқу бар да, талдау бар. Талдау оқусыз жүзеге аспайды. Оқу баланың өз еңбегімен, талдау мұғалімнің көмегімен, оның ұйымдастыруы, жобалауы, тиімді жағын ойластыруы арқылы жүзеге асады. Көркем мәтінді оқушы қалай оқып, қабылдайды, қандай ой туады, өз көзқарасын қалай жеткізеді – бұл оқушы мен мұғалімнің бірлескен еңбегінің жемісі болмақ.

Оқу материалы мен оқу мақсаттарына қарап отырып, игерілетін материалдың оқушы ұғымына қаншалықты сай екендігіне ойланып қаласың. Мазмұн мен идеяны меңгеретін шығар, ал қалған талдаулар болашақ журналист, әдебиет пен тіл маманы болатын оқушыға ғана қажет екені анық, ал алдына ондай мақсат қоймаған оқушыға артық жүк, артық салмақ емес пе?! Материалдың мұндай күрделі болуы көпшілік оқушыны құр жаттауға итермелейді. Мұның аты – білім негізін түсінбеу деген сөз. Ал тым жеңіл материалдың тез ұмытылуы да мүмкін. Бұл сияқты көріністермен күресуде көптеген әдіс-тәсілдер қолданылып келеді. Оқушы білімінің тиянақты болуы, түсінігінің дұрыс қалыптасуы үшін жаңа сабақты түсіндіру процесінде оларды үнемі тартып, әрекетке араластырып отыру қажет.

Сөздік қоры аз болғандықтан, көркем туындының мазмұнын да меңгере алмайды. Олай болса, біздің алдымызда бірнеше міндет тұр:

1. Орта білім берудің (бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім беру) мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына сай мектептің оқу жоспарына «Көркем әдебиет» пәні енгізіліп, бағдарламасы жасалуы керек.

2. «Қазақ әдебиеті» пәні 2, 3, 4-сыныптардан оқытылып, ертегі, аңыз, мақал–мәтел, шағын көлемді әңгіме (Ы.Алтынсарин әңгімелері) жанрын қамтыған, тек мазмұнға құрылған, тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларымен жасалуы керек (теориясыз, тек мазмұн, сөздік қор, кейіпкер).

3. 5–6 сыныптың жас ерекшелігіне қарай ертегінің түрлері, аңыз, шағын көлемді хикаяттар, өлеңдер көркем мәтін мазмұны, оқиға желісі, жоспар құру.

4. 7–8 сыныптарда көлемді әңгіме, хикаят, тарихи жырлар мен эпостық жырлар.

5,9,10,11 сыныптарда қазақ әдебиеті туындыларын кезең-кезеңімен көркем мәтін және теория (тереңдетілмеген), әдеби сынның жеңілдетілген түрін алуға болады. Оқу мақсаттары да соған негізделуі керек.

Білімді жаңғыртудың басты мақсаты білім беру жүйесінің тұрақты дамуынан және оны ХХІ ғасыр қажеттілігіне сай қамтамасыз етуден тұрады. Қазіргі таңдағы білім беру саясатының ең бірінші міндеті – жоғары сапалы білім беруге қол жеткізу әрі оны тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің өзекті де, өміршең қажеттілігіне сәйкестендіру. «Білім – дүниенің ең үлкен қазынасы» екенін ескерсек, баланың көркем әдебиетті оқып, өзі талдап, өзі ойлауына, өзі шешім шығаруына жағдай жасайық.

Менің ойымша, жаңа әдістер-өтілген сабақтың тиімділігін былайша көрсетеді: оқушы шығармашылық деңгейге мұғалім көмегімен, өз іс-әрекеті арқылы жетеді. Демек, мұғалім тек бағыт-бағдар беруші. Жаңа әдіс-тәсілдердің ұтымдылығы да осында. Технологияны пайдалану шығармашылық, дара тұлға қалыптастыруға көмектеседі. Біз сабақтың басында мақсат қоямыз, және соған сәйкес нәтиже күтеміз. Ал егер дәстүрлі форматта өткізіп жүрген сабақтарды жаңаша тәсілде өтілетін сабақпен салыстыратын болсам айырмашылықтарын бірден байқауға болады. Дәстүрлі сабақ кезінде – мұғалім тарапынан әрекет: жаңа тақырыпты түсіндіремін, кейіпкерлер туралы мінездеме беру арқылы меңгертемін, шығарманың негізгі идеясын анықтап беремін, талдаймын, шығарма жазуды тапсырамын. Ал оқушының әрекеті: тақырып бойынша мазмұнын айтып береді, кейіпкерлерге мінездеме береді, сабақ бойынша мұғалімнің түсіндіргенімен байланыстырып айтады, берілген тақырып бойынша шығарма жазады.

Жаңаша оқыту технологиясы негізінде өткізілген сабақ үрдісінде менің іс-әрекетім: Топқа бөліп, ой қозғау, тақырыпқа қызықтырып бағыттадым, шығармаға қатысты мақал-мәтелдер жинақтауды ұсындым, шығарманы талдауға пікірталас ұйымдастырдым, оқиғадағы өзекті мәселелерге оқушы көзқарасын анықтадым, шынайы өмірмен байланыстыру арқылы баға беруге бағыттадым. Және әртүрлі көрнекіліктер пайдалану арқылы: тақырып бойынша слайд, видео, қызықты ойын түрлерін көрсетіп, оқушының зейінін ашу. Ал оқушының белсенділігі: Топтық жұмыста ұйымдасып жұмыс жасады, мәтінмен өздері танысты, әр түрлі әдістер арқылы шығарманы саралады, жеке кейіпкерлерді талдады, олардың іс-әрекетін зерттеді, ой қорытып, оны қағаз бетіне түсірді.

ХХІ ғасыр, жаһандану заманының мұғаліміне қойылатын басты талап - қарқынды даму процесінде өмір сүруге қабілетті, өзін-өзі дамытуға, өз ойын еркін айта білуге, жоғары білімді, өз қалауы мен заман талабына сай өзін көрсете білуге бейімделген, нәтижелі бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру. Қабілеті жоғары тұлғаны қалыптастырудың көзі ғылыми негізделген сабақ арқылы сезім басқаруының еркіндігімен оқушыны белгілі жоғары нәтижеге жету үшін саналы болуын қамтамасыз ету. Тек сонда ғана, жас ұрпақ елімізде өз орнын тауып, бәсекеге қабілетті, көзі ашық, оң мен солын ажырата білетін азамат пен азаматшалар болатынына кәміл сенемін, және сол жолда аянбай еңбек етемін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жаңартылған білім мазмұны – заман талабы. Анохина Е.Л.
2. Құрман Ж.Н. Қазақ тілін оқытудың әдістемелік негіздері. — Алматы, 2009.
3. Оқытудың акпараттандыру процесінде оқушылардың зерттеу қызметін дамыту: Пед. ғыл.канд. дис. Алматы, 2003.

ӘӨЖ: 373.2

ЦИФРЛЫҚ ПЕДАГОГИКА – Z ҰРПАҚТЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУ НЕГІЗІ

*Умбеталиева Айнагуль Бериковна
Ы.Алтынсарин атындағы жалпы орта білім беретін мектеп
Тасқала ауданы, Тасқала ауылы*

Аннотация: В статье рассматривается вопрос использования цифровых педагогических возможностей школьников в подготовке будущих специалистов. В частности, согласно теории поколений Уильяма Штрауса и Нила Хоува - поколение Z; а также согласно теории Кристи Лонк - использование цифровой педагогики в профессиональной подготовке обучающихся 1997-2012 годов рождения, ставших потомками социально-цифрового века, позволит цифровизировать свою профессиональную деятельность при трудоустройстве, пробуждая интерес к будущим специальностям посредством цифровой педагогики.

Ключевые слова: цифровая педагогика, профессиональная подготовка, поколение Z, цифровое поколение, поколение социально-цифрового века.

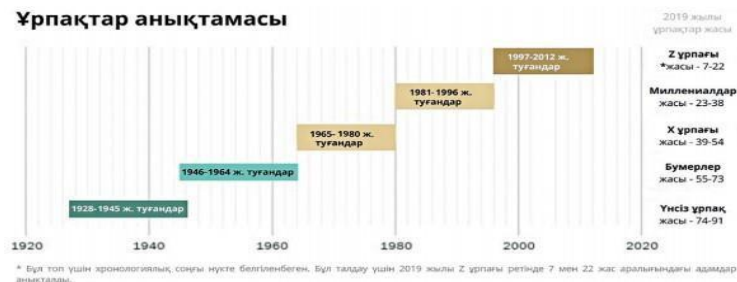
ХХІ ғасыр – әлемнің белсенді акпараттануының ғасыры. Бүгінгі таңда компьютер, ноутбук, планшет және ұялы телефон сияқты сандық құралдар біздің қоғамымыздың ажырамас бөлігіне айналды. Сол себепті де білім беру саласының алдында жаңа – оқу әрекетін сандық жүйеге көшіру міндеті

қойылып отыр. Сондай-ақ цифрлық экономиканы құру және цифрлық білім беруді дамыту Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының маңызды басымдықтары болып табылады. Цифрлық педагогика жаңа сала болса да, бұл саладағы пікірталастар мен шешімдер академиялық қоғамдастықтардың, зерттеуші-практиктер қауымдастығының қызығушылығын тудырып отыр. Әсіресе, бүгінгі цифрлық заманның ұрпақтарын оқытуда бұл сала өте тиімді болуы әбден мүмкін, себебі, Z ұрпақ көптеген зерттеу еңбектерінде, цифрлық білімдерінің жоғары болуына байланысты «цифрлық аборигендер» аталып кеткен. Яғни, білім беру үдерісін цифрландыру Z ұрпақтың білім деңгейін көтеруге, білім беру үдерісі мен ғылымға қызығушылығын оятуға тікелей қолғабыс бола алады.

Қазіргі таңда мектеп қабырғасында оқып жатқан білім алушылардың басым бөлігі Z ұрпақтың өкілдері болып табылатындықтан, оларды кәсіби даярлауда цифрлық педагогиканың мүмкіндіктерін кеңінен пайдалануымыз керек. Сондықтан да цифрлық педагогика оқыту – тек цифрлық құралдарды пайдалану ғана емес, білім беру үдерісін толықтай цифрландыру негізінде болашақ мамандарды даярлауда басты құрал бола алады. Бүгінгі ақпараттар ағынының заманында оқушыларға білім алуға ынталандыру оңай емес. Интернеттегі әртүрлі платформалар оқырмандарын жан-жақты ақпараттандыру, білім беру, оқытуда алдына жан салмай, бір-бірімен қызу бәсеке құруда. Осы тұста, білім алушыны әртарапты білім көздерінен сақтап, өз кәсіби білімін бір траектория тұрғысынан жүйелі шыңдауға мүмкіндік жасалу керек. Цифрлық заманның «цифрлық» оқушыларының білімге құштарлығын ашу үшін «олардың тілінде сөйлеу» өте маңызды. «Педагогиканы цифрлық дәуірде қайта зерделеу» кітабының авторлары Хэлен Битэм мен Рона Шарптың ойынша, цифрлық технологиялардың шексіз мүмкіндіктеріне қарамастан, оларды белсенді қолдануда педагогикалық кадрлардың әлсіздігі, цифрлық инновацияны білім беру үдерісіне интеграциялауға қабілетсіздік кедергі келтіреді.

Ертеңгі күні мектепті тәмамдап студенттік болашағын қазірден бастап жоспарлап, оның цифрлық сауатты, білімді болуына мүмкіндіктер жасау маңызды. Бұл тұста, мектептегі цифрлық педагогиканың маңызы зор. Қағаз және қалам, баспа қондырғылары, проекциялық қондырғылар, дамытушы ойыншықтар/ойындар, тұрмыстық техниканың алғашқы легі, т.б. барлығы өз кезеңдерінде инновация болған. Ал компьютер, смартфон, смартсағат, робот құрылғылар – адам ақыл-ойының тапқырлығының, бүгінгі күн бойынша ғана, соңғы нәтижелері.

Ұрпақтар анықтамасы

«Pew» зерттеу орталығының мәліметі

	18-28 жас	29-45 жас	46-60 жас	61 жас және жоғары
Ұлдардың бірі (әдетте кішісі) ата-анасымен бірге тұруы керек	73,5	75,3	81,3	84,4
Тұңғыш немереге ата-әжесі ат қояды	71,0	74,7	79,1	84,4

Дереккөз: «Дәстүрлерді жаңғырту: қоғамдағы жаңа мінез-құлық нормалары» зерттеуі. «Кестеде қазақтың бірқатар дәстүрі мен әдет-ғұрты келтірілген. Оларға деген көзқарасыңызды дәл сипаттауға тырысыңыз» сұрағына «оң» және «оң деуге болады» жауаптарының жиынтық үлесі, %.

{1}

Бірақ олар идеялар мен тәжірибелердің өзара әрекеттесуін және «білімді, қабілетті адам болу» нені білдіретіні туралы пікірді түбегейлі өзгертті. Сол сияқты, білім алушылар Z ұрпақ болғанымен, педагогиканың түпкі оқыту, тәрбиелеу, дамыту болатын негізгі категориялары өзгерген жоқ, тек оларды оқыту құралдары ғана түрленгендігін айтуға болады. Z ұрпақ – ХХІ ғасыр басталғалы өмір сүріп жатқандар. Уақыт өте келе ұрпақтар әр қырынан өзгертіні анық. Мұны белгілі санаттарға бөлінумен салыстыруға болады. Шетелдік ғалымдар Уильям Штраус пен Нил Хоув ұрпақтардың әр түрлі ерекшеліктеріне байланысты Ұрпақтар теориясын ұсынған [1]. Соған сәйкес, Z ұрпақ 1997-2012 жылдары дүниеге келгендер болып саналады. ХХІ ғасыр ұрпақтары «homelanders», «Z ұрпақ (generation Z)», «зумерлер» немесе «центениалдар» деп аталады. Ағылшын тілінен аударатын болсақ, «centennial» сөзінің аудармасы «жүз жылдық» деген ұғымды білдіреді. Яғни, центениалдар – биотехнология ғылымының белсенді қарыштауына байланысты 100 жыл шамасында өмір сүретін адамдардың ұрпағы деп түсіндіріледі. Ғалымдардың айтуынша, Z ұрпақтардың ең басты ерекшеліктеріне мыналар жатады:

1. Цифрландыру – онлайн әлемге толық ену. Z ұрпақ өкілдері әлеуметтік желілерде және ойын платформаларында уақыт өткізуді жөн көреді. Мектеп жасынан бастап жеке онлайн-бренд құрып, әлеуметтік желілердегі парақшаларын дамытып отырады.

2. Ерте табыс табу – қаржылық тәуелсіздіктің маңыздылығын ерте түсініп, ғаламтор арқылы тез ақша табуды үйренеді. Офлайн жұмысты оқумен қатар алып жүре алады. Соған қоса, көбінесе олардың табысы ата-аналарға қарағанда жоғары. Кепілдендірілген жұмысқа орналасу оларды қызықтырмайды. Олар үшін жұмыс берушінің талаптарына бейімделуден гөрі жұмыс орнын өзгерту оңайырақ.

3. Білімге қызығушылығы – әлеуметтік даму қызықтырады. Бір сарынды оқулық материалдарынан гөрі, ғаламтордағы қысқа, бейнелі материалдарға көп жүгінеді. Онлайн білім алу және өзін-өзі дамыту олар үшін әлдеқайда қызықты. Көбісі беделді мамандыққа ие болғысы келеді, беделді оқу орындарында диплом алуға тырысады.

4. Қоғамдық мәселелермен айналысу – зумерлер экономикалық дағдарыстар дәуірінде өсті, сондықтан олар қауіпсіздік пен тұрақтылыққа ұмтылады. Олар бір реттік заттарды пайдаланбауға тырысады және өндірісі қоршаған әлемге зиян тигізбейтін тауарларды сатып алады. Минимализмді бағалайды.

5. Ашықтық пен лояльдылық. Z ұрпақ жоғары тұтынушылық стандарттарға бағытталған. Оларды лояльды деп атауға болмайды – егер оларға сапа ұнамаса, басқа өнімді немесе қызметті оңай пайдаланады.

6. Өмірден ләззат алуға ұмтылу. Зумерлер үшін жетістік – белгілі бір мәртебе, атақ, байлық емес, тәжірибенің әртүрлілігі. Олар үшін әрекеттегі қуаныш, позитив табыстан гөрі маңызды. Жайлылық аумағынан шыға алмауға бейім миллениалдармен салыстырғанда, олар өздері мен туыстары үшін жақсы тұрмыстық жағдай жасаудан шаршамайды. Сондай-ақ, Z ұрпақ өкілдері бәрін өздері жасайтын ақылды құрылғыларды қолдануға дағдыланған.

7. Жеке кеңістік және нәтижеге назар аудару. Z ұрпақ сырттан келгендерді өзінің жеке кеңістігіне кіргізгісі келмейді, бірақ үлкен қауымдастықтарға оңай қосылады. Олар өздеріне сүйенеді, қажет болған жағдайда командада жұмыс істеуге дайын. Негізінен, олар жеке жетістікке бағытталған, бірақ мотивациясыз ештеңе жасамайды, алдын-ала жоспарлауды ұнатпайды. Аталған ерекшеліктер Z ұрпақ өкілдерінің цифрлық педагогиканы жылдам әрі тиімді меңгеруге тікелей ықпал ете алады, бұл тұста оқытушының шеберлігі аса маңызды. Себебі байқағанымыздай, Z ұрпақ өздерінен алдыңғы Y ұрпақ миллениалдар сияқты емес, Z ұрпақ өкілдерінің арасынан көнбіс, өзгенің ойын тыңдайтын, нұсқаумен ғана жүретіндерін табу өте қиын.

Сол себепті де, жоғарыда айтып өткеніміздей, Z ұрпаққа кәсіби білім беруде олардың «өз тілінде сөйлесіп» (цифрлық білім беру арқылы), бойындағы ерекшеліктерін – мүмкіндіктерге айналдыру қажет. Халықаралық Wunder digital агенттігінің 2022 жылғы соңғы мәліметтері бойынша, қазақстандық жастар әлеуметтік желіні, жалпы ғаламторды кеңінен қолданады. Себебі, еліміздегі ғаламтордың таралу көрсеткіші 89,2% -ды құрап отыр. Оның 56%-ы 35 жасқа дейінгі жастар болып табылады, олардың арасында 25-26 жасқа дейінгілері Z ұрпақ өкілдері. Аталмыш агенттіктің мәліметінше, қазақстандық digital-нарық кеңінен қамтылған, қолданушылар саны бойынша басым әлеуметтік желі ретінде Instagram желісі танылған. Онда еліміз бойынша 12, 6 млн пайдаланушы тіркелген. Танымалдығы бойынша екінші орынды иеленетін әлеуметтік желі TikTok болып табылады. Онда 10,2 млн-ға жуық қазақстандық контент тамашалап, өздері де контент жасайды. Instagram әлеуметтік желісін қолданушылардың жас бойынша портреті:

- 6-19 жасқа дейін – 29%
- 19-25 жасқа дейін – 33%
- 25-35 жас аралығы – 28%
- 35-40 жас аралығы – 20%
- 45 жастан жоғары – 19% құрайды. {2}

{2}

Байқағанымыздай, әлеуметтік желіні пайдаланушылардың арасында 25 жасқа дейінгі пайдаланушылар басым. Ол бүгінгі Z ұрпақтың әлеуметтік желілерді белсенді пайдаланатындығын дәлелдейді. Бүгінде осы аталған әлеуметтік желілер танымалдылығына байланысты ақпарат алмасу құралы ғана емес, үлкен жарнама алаңына да айналған. Әсіресе, бұл алаңдар қысқа уақытта белгілі бір сала бойынша біліктілікті арттыруға «кепілдік беретін» курстар мен вебинарларға толы. Бір көрген адам үшін осындай қысқа курстар керемет мүмкіндік ретінде көрінгенімен, олар мектепте беретін білімді алмастыра алмайды.

Бүгінде Z ұрпақ өкілдерінің алдыңғы легі – жиырма алтыдағы жастар болса, соңғы легі – он бір жастағы мектеп оқушылары. Кристи Лонктың ұрпақтар теориясына сәйкес, әлеуметтік-цифрлық ғасыр ұрпағы атанған Z ұрпағы, аға ұрпақтың іні ұрпақты оқыту, тәрбиелеу, дамыту заңдылығы негізінде келесі – Альфа ұрпаққа білім береді. Цифрлы әлемге қабілеттілігіне байланысты Альфа ұрпақтың Z ұрпақтан басым болатындығы да белгілі. Сол себепті, қазіргі әлеуметтік ортаның жас құраушысы болып табылатын Z ұрпақты, өздерінің цифрлы қабілеттілігін шындай отырып, кәсіби саласына дайындау аса өзекті. Бұл тұста цифрлы оқыту, тәрбиелеу, дамытуды негізге алатын цифрлы педагогиканың мүмкіндіктері өте зор. Ол үшін нақты цифрлы оқыту бағдарламалары мен пәннің кешенді жоспарларын апробациядан өткізу қажет.

Ұрпақтарды қалыптастырушы кластерлер тарихи оқиғаларға тікелей байланысты. Алдағы болатын экономикалық, саяси, әлеуметтік тұрғыдан маңызды оқиғаларды және ол өскелең ұрпақтың мінез-құлық моделі мен құндылықтар жүйесіне қалай әсер ететіндігін болжау қиынға түседі. Дегенмен, болып жатқан үрдістер негізінде белгілі бір тұжырымдамалар жасай аламыз. Мысалы, 2023 жылы Қазақстан қоғамдық даму институты өткізген «Дәстүрлерді жаңғырту: қоғамдағы жаңа мінез-құлық нормалары» зерттеуінде тұрғындарға бірқатар әдет-ғұрып пен дәстүрге қатысты сұрақ қойылады. 2400 респондент қатысқан зерттеу нәтижелеріне сәйкес, ұлдардың бірі ата-анасымен бірге тұруы керек және тұңғыш немеренің есімін ата-әжесі қояды деген салттарды қолдаудың ең төмен деңгейі жастар арасында тіркелді. Тағы бір маңызды факт, салттарды қолдау ауыл халқының арасында жоғарырақ екендігі анықталды.

Осы мысал көрсеткендей, ұрпақтарды жіктеп, зерттеу тек елдің саяси өміріне, экономикасына, білім беру жүйесі, еңбек нарығы үшін маңызды емес, мәдени тұрғыдан да өзекті. Егер Z ұрпағының алғашқы өкілдері шамамен 2005 жылы дүниеге келді деп есептесек, қазіргі жасы 19-да. Демек, олар – қоғамның түрлі саласына араласып жүрген маңызды әлеуметтік белсенді азаматтар тобы. Бұл буынға тән тенденциялар алдағы 8-10 жылда болатын негізгі үрдістерді атауға болады. Google немесе Z буынынан кейінгі ұрпақ аталған тәжірибелерді әрі қарай дамытады. Сондай-ақ бұл үрдістің жаңа мінез-құлық үлгілері мен құндылықтарға әсер ететіні сөзсіз. Әр ұрпақтың ерекшелігін анықтап, түсінудің маңызы да осында.

Қорытындылай келе, менің зерттеу жұмысым Z ұрпақты кәсіби дайындауда цифрлы педагогика мүмкіндіктерінің тек кішкентай ғана бөлігін қамтиды. Дегенмен, зерттеу жұмысын жүргізуде цифрлы педагогика болашағының жарқын екендігі, сондай-ақ жас ұрпақтың болашақ мамандығына қызығушылығын оятып, кәсіби іс-әрекетін цифрландыруға мүмкіндіктің туындайтыны анықталды. Оқушылардың болашақ мамандығына цифрлы педагогика мүмкіндіктері арқылы баулу педагогтер мен IT мамандарының бірлескен іс-әрекеттерінің нәтижесінде үлкен кәсіби білімге деген қызығушылығының одан әрі артатыны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Хелен Битэм, Рона Шарп. Переосмысление педагогики для цифровой эпохи. Дизайн в обучении XXI века. – Алматы: Общественный фонд «Ұлттық аударма бюросы», 2019. – 352 с.
2. Howe, Neil; Strauss, William. Millennials & K-12 Schools. – Life Course Associates. – 2008. – p. 109-111.
3. Толстикова И. И., Игнатъева О. А., Кондратенко К. С., А. В. Плетнев. Цифровое поведение и характеристики личности поколения Z в условиях глобальной цифровизации // Информационное общество: образование, наука, культура и технологии будущего: труды XXIII международной объединенной научной конференции «Интернет и современное общество» – Спб: Университет ИТМО, 2020. – с.10-15. DOI: <https://doi.org/10.17586/2587-8557-2020-4-103-115>
4. Digital Business порталы. Сколько казахстанцев в интернете и что они там делают — цифры из исследования digital-рынка [Электрон.ресурс] – URL: <https://digitalbusiness.kz/> (дата обращения: 12.11.2024).
5. Голубинская А. В., Демарева В. А. Цифровая педагогика: учебное пособие. – Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет, 2021. – 64 с.
2. Fischer C. S. America calling: A social history of the telephone to 1940. – Univ of California Press. – 1994. – 424 p.
3. Илалтдинова Е. Ю., Беляева. Т. К., Лебедева И. В. Цифровая педагогика: особенности эволюции термина в категориально-понятийном аппарате педагогики // Перспективы науки и образования. – 2019. – Т.40. – № 4. С. 33–43. DOI: 10.32744/pse.2019.4.3.
4. Мыңбаева А.К., Әрінова Б.А. «Цифрлық ұрпақ және білім берудің этнопедагогикалық негіздері: интеграциялап оқыту» // «Вестник АПН Казахстана». – 2019. – №3. 5-13 бб. URL:

5. Дейв Г. Отчет 2014. New Horizon настаивает на использовании учителями технологий. [Электрон.ресурс] – URL: https://uqpn.uq.edu.au/files/203/LIBBY%20MARSHALL%20future_work_skills_2020_full_research_report_final_1.pdf

6. Айтбаева А.Б., Шайгозова Б.Н. Педагогиканы цифрлық дәуірде қайта зерделеу немесе оқыту дизайны мәселелері // ҚазҰУ Хабаршысы. Педагогикалық ғылымдар сериясы. 2022. – Т.71. – №2. 4-12.

ӘӨЖ: 373.2

XIX ҒАСЫР ЖӘНЕ АБАЙ ДӘУІРІ

*Урынғалиева Гульбаршин Шинбаевна
Покапиловка ЖОББМ, Теректі ауданы, Батыс Қазақстан облысы*

Аннотация: Данная статья исследует значимость XIX века и эпохи Абая Кунанбайұлы в контексте казахской истории и культуры. Акцентируя внимание на литературных и философских работах Абая, статья демонстрирует их актуальность для решения современных социальных и нравственных проблем. Абай Кунанбайұлы представлен в качестве примера человеческих и моральных ценностей, которые влияют на духовное развитие личности. Рассматриваются его идеи в области образования, науки и самосовершенствования, а также их влияние на культурное и историческое сознание современного общества. Особое внимание уделяется тому, как наследие и традиции. Статья предоставляет читателю возможность оценить богатство казахской истории и использовать уроки прошлого в настоящем и будущем.

Кілт сөздер: Қазақ тарихы, философия, рухани даму, мәдени мұра, білім және ғылым, құндылықтар, өркендеу,

XIX ғасыр – тарих сахнасында ерекше орын алған және көптеген өзгерістер мен жетістіктер әкелген уақыт кезеңі. Бұл кезеңде ғылым, мәдениет және өнер саласында көптеген жаңалықтар орын алып, көптеген танымал тұлғалар пайда болды. Сондай тұлғалардың бірі – ұлы қазақ ақыны және философы Абай Құнанбайұлы, оның шығармашылығы мен ой-пікірлері қазіргі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ.

XIX ғасыр – индустриялық революцияның қарқынды дамыған уақыты. Көптеген елдерде өнеркәсіп, техника және ғылымның алға басуы байқалды. Білім берудің дамуы және әлеуметтік реформалар көптеген қоғамдарда болған өзгерістердің негізінде жатыр. Әсіресе, Еуропадағы ағартушылық дәуірі елдер арасында жаңа идеялардың кең таралуына ықпал етті. Қазақ халқы үшін XIX ғасыр күрделі өзгерістер мен сынақтардың кезеңі болды. Бұл дәуірде қазақ жері Ресей империясының құрамына кірді, ал бұл өз кезегінде қоғамның саяси және экономикалық құрылымына айтарлықтай әсер етті. Сонымен бірге, көшпелі мал шаруашылығының әлсіреуі, жаңа әлеуметтік-экономикалық қатынастардың қалыптасуы сияқты мән-жайлар қазақ қоғамының даму бағытын өзгертті.

Мақсаты: Бұл кезеңнің жалпы тарих сахнасындағы рөлі мен өзгерістердің әсерін көрсету. Абай мұрасының бүгінгі күнгі маңызын ұғындыру. Оқырманға XIX ғасырдағы Абай дәуірінің қазақ тарихында және мәдениетінде қандай ерекше орын алатынын және бейнесінің заманауи қоғамға қандай сабақ болатынын көрсету.

Міндеттері:

1. Оқырмандарды XIX ғасырдың жалпы ерекшеліктері мен қазақ қоғамындағы тарихи өзгерістерімен таныстыру.

2. Абай Құнанбайұлының шығармашылығы және олардың қоғамның рухани дамуына әсерін талдау.

3. Абайдың философиялық идеялары мен оның шығармаларының қазіргі уақытта өзектілігін жеткізу.

Абай мұрасы мен оның бүгінгі күнгі маңызын көрсету арқылы қазақ мәдениеті мен әдебиетінің байлығын насихаттау.

Абай Құнанбайұлының рөлі мен мұрасы. Абай Құнанбайұлы (1845-1904) – қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, белгілі ақын және ойшыл. Абай өз дәуірінің күрделі мәселелерін тереңінен ұғып, өзінің поэзиясы мен проза арқылы қоғамның рухани дамуына үлкен үлес қосты. Ол адамдарды білім мен ғылымға, еңбекке және адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеуге үндеді. Абайдың шығармашылығы мен озық ойлары қазақ халқының руханиятын байытты. Оның танымал «Қара сөздері» шығармасы – адамгершілік, білім, еңбек және әділеттілік сияқты мәңгілік құндылықтарға арналған. Абайдың шығармашылығы мен философиясы қазақ мәдениеті мен әдебиетінде елеулі із қалдырды. Оның еңбектері қазіргі уақытта да өзекті болып, көптеген қоғам үшін рухани азық бола отырып, білім беру мен ағартушылық бағыттарында кеңінен қолданылады. Абай Құнанбайұлының мұрасы қазақ халқының

рухани мәдениетінің маңызды бөлігі болып саналады және ол әрбір жаңа ұрпаққа оған сүйене отырып, болашаққа қарай қадам жасауға бағыт береді. Абай Құнанбайұлының шығармашылық қызметі XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ әдебиетінің жаңа бағыттарын айқындады. Оның шығармалары қазақ әдебиетінің мазмұнын байытып, оның деңгейін жаңа биіктерге көтерді. Абай шығармашылығының басты ерекшеліктері:

Өлендері терең философиялық мазмұнмен, өмірдің мәні, адамгершілік, әділдік туралы ойларымен ерекшеленеді.

Әдебиеттегі жаңашылдық: Абай қазақ әдебиетіне жаңа түрлер мен әдістер енгізіп, оны әлемдік әдебиет деңгейіне көтерді. Ол аударма арқылы батыс әдебиетінің үздік үлгілерін қазақ оқырмандарына таныстырды.

Қоғамдық сын: Абай шығармашылығы қазақ қоғамындағы әлеуметтік әділетсіздік, надандық, жалқаулық сияқты мәселелерді ашық сынап, халықты оқу-білімге, еңбекке шақырды.

Бұл алынған кезеңдер қазақ әдебиетінің тарихындағы маңызды бетбұрыстарды бейнелейді және қазіргі қазақ әдебиетіне әсерін тигізген тарихи процестерді түсінуге мүмкіндік береді. Жалпы, қазақ халқының рухани, мәдени дамуына, ұлттық сананың қалыптасуына үлкен ықпал етті. Абай Құнанбайұлының шығармашылығы қазақ әдебиетінің жаңа деңгейге көтерілуінің символы болып табылады.

Абай шығармалары қазақ халқының рухани мұрасын, ұлттық құндылықтарын, әдет-ғұрыптарын қамтиды. Оларды зерттеу арқылы біз ұлттық дәстүрлерімізді сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізе аламыз.

Тіл мен әдебиет дамуы: Абай дәуірі қазақ әдеби тілінің қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Абайдың шығармалары қазақ тілінің байлығын, көркемдік мүмкіншіліктерін көрсетеді. Бұл зерттеу тілдің қазіргі дамуына да жаңа серпін береді.

Қоғамдық сана: Абайдың философиялық көзқарастары, этикалық ұстанымдары қазіргі қоғам үшін де өзекті. Оның шығармалары арқылы біз қоғамның дамуындағы адамгершілік, әділеттілік, білімнің рөлі жөнінде тереңірек түсінік ала аламыз.

Тарихи сабақтастық: XIX ғасыр оқиғаларын, тұлғаларын, әдеби үрдістерін зерттеу арқылы біз қазіргі заманғы мәселелерді түсініп, оларды шешуге арналған тарихи сабақтар ала аламыз.

Білім жүйесіндегі маңызы: Абайдың шығармашылығы мектеп бағдарламасының маңызды бөлігі болып табылады. Оқушылардың рухани дамуына, әдебиетке деген қызығушылығын арттыруға септігін тигізеді.

Бұл мақаланың **өзектілігі** бірнеше аспектілерге негізделеді: XIX ғасыр мен Абай Құнанбайұлының шығармашылығы туралы білімді жаңғырту арқылы тарихи санамызды тереңдетуге септігін тигізеді. Бұл өз кезегінде қазақ халқының тарихи санамызды тереңдетуге септігін тигізеді. Бұл өз кезегінде қазақ халқының тарихи мұрасын түсінуге және оны қазіргі қоғаммен байланыстыруға көмектеседі. Оның шығармашылығы арқылы қазақ мәдениеті мен дәстүрлерінің мәнін ашуға мүмкіндік береді. Бұл қазіргі жастарға өз мәдениетін мақтанышпен қабылдауға және оны бағалауға ықпал етеді. Абайдың білім мен ғылымға деген құштарлығы қазіргі заманның маңызды құндылықтарының бірі ретінде қарастырылады. Бұл қазіргі қоғамда білімге деген ынтаны арттыру және білім берудің маңыздылығын түсіндіру тұрғысынан өзекті. Философиялық ойлары мен адамгершілік құндылықтары бүгінгі күнде де әлеуметтік және рухани даму үшін маңызды үлгі болып табылады. Бұл құндылықтар қазіргі заманғы моральдық-этикалық мәселелерді шешуге көмектеседі. XIX ғасырдағы және Абай дәуіріндегі әлеуметтік және саяси өзгерістерді түсіну қазіргі қоғам үшін де өзекті, себебі ол қазіргі заманғы мәселелерді шешу жолдарын іздеуде пайдаланылуы мүмкін. Осылайша, мақала Абай Құнанбайұлының тарихи, мәдени және философиялық мұрасын қазіргі контексте қарастырып, оны көбіне рухани баю және білім жолындағы нұсқаушы ретінде көрсетеді.

Бұл мақаланың **нәтижесінде** оқырмандар бірнеше маңызды тұжырымдарға келуі мүмкін:

XIX ғасырдың және Абай дәуірінің қазақ тарихындағы маңызын тереңірек түсінеді. Бұл кезеңдегі тарихи оқиғалар мен өзгерістер қазақ қоғамының тағдырына қалай әсер еткенін ұғынады. Оның шығармашылығының қазақ әдебиеті мен мәдениетіндегі, сондай-ақ қазақ қоғамының рухани өміріндегі орасан зор орнын бағалайды. Абайдың мұрасы арқылы қазақ мәдениетінің тереңдігін және оның бүгінгі күнге дейінгі өзектілігін мойындайды. Бұл жастардың өз мәдениетін құрметтеуі мен мақтан тұтуына ықпал етеді.

Абайдың білім мен ғылымға деген құштарлығы мен оны насихаттауы қазіргі білім беру жүйесі үшін маңызды екенін ұғынады, білім мен ғылымның қоғам дамуына қосқан үлесін бағалайды. Бұл қазақ мәдениеті мен тарихын құрметтеуге жол ашады.

XIX ғасырдағы Абай дәуірі қазақ халқының тарихындағы ерекше кезең болып табылады. Абайдың шығармашылығы мен философиялық ойлары қазіргі заманға дейін өз мәнін жоғалтпай, халықтың рухани дамуына септігін тигізуде. Бұл мақала XIX ғасырдағы тарихи кезеңнің және Абай дәуірінің қазақ тарихы мен мәдениетіндегі маңызын жан-жақты қарастырады. Оның адамгершілік құндылықтары, білім мен ғылымға құштарлығы, жеке тұлғаның рухани дамуындағы рөлі қазақ халқы үшін маңызды сабақ болып қалады. Мақала барысында оқырмандар Абай дәуірінің қазақ мәдениеті мен әдебиетіне қосқан үлесін

қайта бағалап, оның қазіргі қоғамдағы рөлін түсіну мүмкіндігіне ие болады. Сонымен қатар, Абай мұрасы жастарға өз мәдениеті мен дәстүрін құрметтеуге және мақтан тұтуға шақырады.

Қорытындылай келе, Абай Құнанбайұлының рухани мұрасы қазіргі заманның әлеуметтік және моральдық қиындықтарын шешуде құнды нұсқаушы болып табылады. Мақала оқырманға қазақ тарихының байлығын сезініп, өткеннің сабақтарын қазіргі және болашақ өміріне қолдануға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы.
2. Зәки Ахметов. “Абай және қазақ әдебиеті”
3. Кәкішев Тұрсынбек. “Қазақ әдебиеті тарихы”

ӘОЖ: 50.05.13

ЦИФРЛЫҚ ДАҒДЫЛАР БОЙЫНША МҰҒАЛІМДЕРДІҢ БІЛІКТІЛІГІН АРТТЫРУ

*Шрымбай Дана Абилахатқызы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қаласы*

Аннотация: Компетентность — наличие знаний, опыта и навыков, нужных для эффективной деятельности в заданной предметной области. Различными авторами (акторами) слово «Компетентность», в сферах деятельности человека, может трактоваться по-разному и иметь различные понятия, определения и значения, ниже представлены некоторые из них. Компетентность (лат. competens — подходящий, соответствующий, надлежащий, способный, знающий) — качество человека, обладающего всесторонними знаниями в какой-либо области и мнение которого поэтому является веским, авторитетным. Компетентность — способность к осуществлению реального, жизненного действия и квалификационная характеристика индивида, взятая в момент его включения в деятельность; поскольку у любого действия существуют два аспекта — ресурсный и продуктивный, то именно развитие компетентности определяет превращение ресурса в продукт.

Ключевые слова: педагогика, цифровая компетентность, педагог, повышение, информатика.

Мұғалім жұмысының нәтижелі болуының маңызды шарты – оның кәсіби дайындығының сапасы. Болашақ мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіне дайындығының жоғары деңгейіне кепілдік беретін білім сапасы жоғары оқу орнында алған білімінің қоғам дамуының ағымдағы және болашақ міндеттеріне қаншалықты сәйкес келуімен анықталады. Көптеген зерттеушілер (П.В. Беспалов, Н.В. Бондаренко, Н.Л. Гончарова, Н.А. Гришанова, И.А. Зимняя, Ю.Г. Татур, А.В. Хуторской және т.б.) мұны білім мазмұнын сәйкестендіру әрекетімен байланыстырады.

Бұрын дәстүрлі білім берудің негізгі категориялары білім, білік және дағды болса, олар «құзыреттілік» және «құзыреттілік» ұғымдары мамандарды даярлауға қойылатын талаптармен айқындалады. Оқу кезеңінде білім берудің қажетті сапасын қамтамасыз ету үшін түлек өзінің құзыреттілігін қалыптастыруы керек, онда ақпараттық-технология құзыреттері ерекше орын алады. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды білу болашақ маманның интеллектуалдық әрекетін қолдау құралы ретінде қарастырылады. Мектептегі кез келген мамандықтағы мұғалімнің жұмысы ақпараттық технологияның мүмкіндіктерін жүйелі түрде меңгеруді және пайдалануды талап етеді. Өз кезегінде, ақпараттық технологияларды қолданудың мазмұны мен әдістерін жеткілікті жоғары деңгейде меңгеруді, осы саладағы мұғалімдердің үздіксіз кәсіби дамуын болжайды.

Жоғарыда айтылғандар қазіргі жағдайда мұғалімнің білім беру жүйесінде болашақ маманның зияткерлік қабілетін дамытуға, оның білімді өз бетінше меңгеру дағдысын қалыптастыруға бағытталған оқыту әдістемесін осы мақсатта пайдалана отырып дамыту басты міндеттердің бірі екендігін білдіреді. Заманауи ақпараттық технологиялардың барлық мүмкіндіктерін педагогикалық білімге қойылатын талаптар контекстінде ақпараттық технологиялардың мұғалімге, ең алдымен субъективті жаңа білімді синтездеу мәселелерін шешуде принципті жаңа мүмкіндіктер жасау құралы ретінде қызмет етуін қамтамасыз етуге және оның дайындық деңгейін көмектеседі.

Педагог кадрларды даярлайтын оқу орнында ақпараттық-технологияларды қолдануда қалыптасқан тәжірибені, таңдаған мамандығының қыр-сырын меңгеруге және шығармашылық даралықты дамытуға қолайлы жағдай жасау қажет. Бұл барлық мамандықтардың мұғалімдеріне қатысты, Бірақ ең алдымен, информатика мұғалімдеріне қатысты деуге болады. Ақпараттық-технологияларды енгізу және тарату міндетін өз шешімдерін іздеуді көздейтін дамудың ерекше бағыты ретінде қарастырған жөн.

Ақпараттық-технологияларды жүзеге асырудың бастапқы нүктесі информатика мұғалімдері болуы керек, олар осы мәселені шешудің стратегиясы мен тактикасын әзірлеуге, оның мүмкіндіктерін ескере

отырып, оны мазмұнды түрде жүзеге асыруға жауапты. Шындығында, мұны қазірдің өзінде мектептерде, әсіресе ауылдық жерлерде жұмыс істейтін университет түлектерінің тәжірибесі дәлелдейді, онда информатика мұғалімдері басқа пәндердің мұғалімдері мен әкімшіліктер үшін сарапшылар, ақпараттық технологиялар бойынша кеңесшілер, мамандар рөлін атқарады. Атап айтқанда, оқу орнында бар барлық компьютерлік және аудио жабдықтарды жөндеу және техникалық қызмет көрсету - бейне және көшіру техникаларын іске қосу жатады. Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-технология бойынша оқытудың жай-күйін талдау қазіргі уақытта осы және онымен байланысты проблемаларды дамытуға ерекше көңіл бөлінуде деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Білім беруді ақпараттандырудың теориялық базасын дамытуға үлкен үлес қосты, сияқты зерттеушілер П.В. Беспалов, Б.С. Гершунский, Г.Л. Луканкин, Е.И. Машбитс, В.Е. Медведев, В.М. Монахов, Е.Н. Пашин, И.В. Роберт, В.А. Стародубцев және т.б. Сонымен бірге олар білім беруді ақпараттандырудың жақын мақсаты білім беру жүйесінің аппараттық, бағдарламалық, ұйымдастыру-әдістемелік құрамдас бөліктерінің, компьютерлік желілердің жиынтығы болып табылатын ақпараттық-коммуникациялық пәндік ортаны құру деп есептейді.

Құзыреттілікке негізделген тәсілді енгізу және осы негізде білім беру процесін ұйымдастыру қажеттілігі нормативтік құжаттарда, мысалы, «Жалпы білім беру мазмұнын жаңарту стратегиясында» және көптеген белгілі мұғалімдердің еңбектерінде қарастырылған. Мысалы, В.И. Байденко, Л.Н. Боголюбов, В.А. Болотова, В.В. Серіков және т.б. еңбектерінде көрсетілген.

Құзыреттілік құбылысын түсіндіру сұрақтарын Г.А. Бордовский, В.А. Извозчиков, И.Д. Фрумин; кәсіби саладағы құзыреттілік – А.А. Дорофеев, В.А. Гуружапов, В.Г. Зазыкина, Е.Ф. Зер, Т.О. Зеленецкая, Дж.Равенный, Ю.И. Воротницкий, Н.Б. Козлова, А.И. Курбацкий, Н.И. Листопад, Г.У. Матушанский, М.Г. Рогова, Ю.В. Цвенгер және т.б. еңбектерінен көруге болады.

Ақпараттық-технология құзыреттілігін қалыптастыру мәселелеріне келетін болсақ, соған байланысты міндеттер ауқымын П.В. Беспалов, С.В. Воробьев, Л.В. Жук, И.Г. Захарова, Б.К. Коломиец, Г.А. Кручинина, Е.М. Разинкина, А.В. Райцев, А.В. Хуторской және т.б. ғалымдарды айтуға болады.

Жалпы орындалған зерттеулердің үлкен әлеуетін айта отырып, қазіргі уақытта жаңа әлеуметтік және білім беру жағдайында мұғалімнің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық негіздерін анықтау мәселесі әлі де зерттелмегенін атап өткен жөн.

Атап айтқанда, қазіргі білім беру технологияларының жағдайында информатика пәні мұғалімінің құзыреттілігінің қалыптасу деңгейі мен сипаты туралы жүйелі зерттеулер жүргізілмеген. Бүгінгі күнге дейін «ақпараттық», «ақпараттық технология» құзыреттілік ұғымдарының нақты шекарасы болған жоқ.

Соңғы жылдары математикалық, информатикалық есептеулер үшін көптеген бағдарламалық өнімдер жасалды. Нәтижесінде қазіргі математиканың жаңа саласы – компьютерлік математиканың пайда болуы туралы айтуға болады. Компьютерлік математикалық жүйелерді қолдану оқытудың тәжірибелік-бағдарлы тәсілін жүзеге асыруға ықпал етеді. Болашақ математика және информатика мұғалімдері қолданбалы математикалық есептерді шешуде компьютерлік математикалық жүйелерді пайдалануға дайын болуы керек.

Сондай-ақ компьютерлік информатикалық жүйелер математикалық пәндерді оқуды алмастыруға арналмағанын атап өткен жөн. Оқу үдерісін компьютерлік қамтамасыз ету басқа функцияны орындайды – ол оқушыны әдеттегі есептеу жұмыстарынан босатуға арналған және оқушының танымдық белсенділігін ынталандыратын осы сәтте оқытылатын материалдың мәніне назар аударуға мүмкіндік береді.

Компьютерлік информатикалық жүйелерді зерттеу оқытуда құзыреттілікке негізделген тәсілді енгізуге ықпал етеді. Біздің ойымызша, информатика мұғалімдері математикалық есептерді шешуде компьютерлік математикалық жүйелерді қолдануға дайын болуы керек, себебі: 1) бұл жүйелер студенттерді математикалық цикл пәндері бойынша сабақтарға дайындауды жеңілдетеді, ал болашақта оқытуды жеңілдетеді. мәселелерді шешудегі қиындықтарды жеңуге көмектесу; шешуге болатын міндеттер ауқымын кеңейту; есептеулердің нәтижелерін көрнекі түрде көрсетуге көмектесу; 2) компьютерлік информатика пәні бойынша берілген жұмыс әдістерін меңгеру нәтижесінде оқушының қолайсыз есептеулер жүргізу қажеттілігінен қорықпауы мүмкін; Олар бағдарламалық пакеттердің интеллектуалдық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, күрделі математикалық есептерді шешуге дайын болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бузаубакова К.Д. Қазақстан Республикасында қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ педагогтердің цифрлы-құзыреттіліктерін қалыптастырудың теориясы мен практикасы: Монография. – Тараз: «ИП Бейсенбекова А.Ж.», 2023. – 312 б.
2. Джусубалиева Д.М. Трансформация образования в условиях цифрового общества//Материалы Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы и перспективы современного педагогического образования», посвященной 70-летию юбилею доктора педагогических наук, профессора, академика МАНПО К.К.Жампеисовой. – Алматы: «Ұлағат», 2022. – С.35 – 41.

ПӘНДІК ОЛИМПИАДАҒА ОЗЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ЖАТТЫҚТЫРУ ТАПСЫРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ДАЙЫНДАУ

*Акашева Кенжеганым Нурғалиевна, педагог-зерттеуші
БҚО, Бөрлі ауданының білім беру бөлімінің
«Ақсай қаласының №6 мектеп-лицейі» КММ
Ақсай қаласы*

Аннотация: В этой статье рассмотрены задания –тренажеры и методы опережающих технологий для учащихся 8-11 классов. Так как предметная олимпиада предусматривает не только раскрытие творческих и интеллектуальных способностей одаренных учащихся, но и нацеливает их на высокие результаты, учитывая применение преемлемых форм с опережающим обучением. Выявленные результаты показывают необходимость внедрения качественной системной подготовки к олимпиаде с целью улучшения процесса.

Ключевые слова: предметная олимпиада, опережающее обучение, тренажерные задания, цельное содержательное обучение

I. Кіріспе. Білімді ұрпақ- ел болашағы. Сол ұрпақтың білімді де білікті болуы мамандығын жетік меңгерген мұғалімнің берер біліміне, интелектісіне, дүниетанымдық көзқарасына байланысты. Осы орайда, оқушының алған білімі бәсекеге қабілетті мемлекеттің тұғырын берік етері сөзсіз. Мектеп қабырғасында берілетін білім сипатының бағыты сан алуан. Соның бірі- қабілеті жоғары оқушыларды тани біліп, оларды қолдау- шығармашыл ұстаздың міндеті.

Пән олимпиадасы – жеке тұлға үшін ғылымның әуелгі баспалдағы, оқушы алғаш ғылым туралы зерделеу, пайымдау, тұжырымдауға қадам жасайтын бағдарламалық бәсеке. Шәкірт санасында ғылым негіздері туралы бастапқы түсінік осы мектеп пәндерінен бастау алатыны хақ. Оқушының таным-қабілетін, икем-дағдыларын, шығармашылық әлеуетін зерделейтін – пән мұғалімі. Пәндік олимпиада - білім бәсекелестігін қалыптастыру, оқу белсендігін арттырудың басты құралы.

Олимпиадалық тапсырмаларды әзірлеудің және оқушыларды олимпиадаға дайындаудың кейбір әдістемелік аспектілері әлі де жетілдіруді қажет етеді, бұл зерттеу тақырыбымының өзектілігін анықтайды.

II. Озық оқыту және жаттықтыру тапсырмаларының сипаты

Мектептегі мұғалім – рефлексивтік практик, үнемі білім үдерісіндегі тәжірибемен сабақ үдерісінде күн сайын бетпе-бет келеді. «Практика теориядан мың есе бай» деген қағидаға сәйкес, мұғалім қандай да бір ғылыми тұжырымдарды іс жүзінде қолданып, оларды негіздейді және дамытады. <https://m.facebook.com/groups>

Қабілеті жоғары оқушылардың жан-жақты дамуы үшін қолайлы жағдай жасау- қазіргі білім беруді модернизациялаудың негізгі мақсаттарының бірі. Осыған орай, тәжірибе барысында зерттеген қабілеті жоғары оқушыны пәндік олимпиадаға озық оқыту, «ілгері оқыту» (с опережением) және жаттықтыру тапсырмалары арқылы дайындаудың жолдарын ұсынамын.

Озық оқыту әдістемесі күрделілігі жоғары тақырыпты бағдарламада қарастырмас бұрын алдын ала зерделеуге, оқуға негізделеді. Ресейдің белгілі педагогі С.Н.Лысенкова: *«Нағыз сабақ деген не?» деген сауалға мен сабақ кезінде барлығына және әрбіріне (оқушының) уақыт жеткен сабақ дер ем. Бірақ әркез олай болмайды. Маған оқушыларға жиі қосымша сабақ өткізуге тура келеді...Сабақтың басты құндылығы - уақыт»* [1, 8-б],- деп дәйектейді. Бір сабақта үлгерімі төмен және қабілеті жоғары оқушыларды оқу тапсырмаларымен жүйелі қамту педагогтің шеберлігіне байланысты десек те, сабақ уақытында кейде мүмкіндік болмайды. Сондықтан да мен қабілеті жоғары оқушыларымды кеңейтілген тапсырмалармен қамтып, оқу-жаттықтыру тапсырмалары негізінде алдын-ала оқытамын. Білім алушыға берілетін тапсырмалар жаттықтыру сипатында, бірнеше нұсқада жасақталған.Бұл оқушылардың белгілі бір ұғым мен түсінікті терең, жан-жақты меңгеруін, талқылау-қорытындылау дағдыларын жетілдіреді, оқушының авторды, оның шығармасын жан- жақты, толық зерттеуіне мүмкіндік береді. Жеке тұлғаның белгілі бір ұғым туралы түсінігі тереңдейді және шығармашылық әлеуетін көтеруге машықтанады. [1, 4-б]

Озат оқытудың күтілетін нәтижесі қандай?

Білім алушы үшін:

- қабілеті жоғары оқушының «күрделілікке деген сүйіспеншілігін» қанағаттандыру;
- қазақ тілі мен әдебиеті бойынша дарынды оқушының интеллектуалды және шығармашылық жарыстарға деген объективті қызығушылығына қолдау;
- көлемі үлкен, терең талдауды қажет ететін шығармаларды оқушының бос уақытында оқуы оның қорқынышын жеңеді, «жеңілден-ауырға» сатылай көшуге мүмкіндік алады;
- жаңа ұғымдарды бірнеше нұсқада қайталап орындау арқылы ұғым-түсініктерін кеңейтеді, таным көкжиегін арттырады;

- бағдарламадағы оқу материалын біртіндеп және алдын ала оқушы қолданысына енгізу ойлау, зерделеу, зерттеу, тұжырымдау дағдыларын ерте дамытады;

Мұғалім үшін:

- дарынды балаларға арналған қосымша білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру;
- дарындылықты дамыту;
- оқушыны психологиялық-педагогикалық қолдау, қолайлы оқу жағдайын орнату;
- пән олимпиадасына перспективті дайындық, яки алдағы өтетін оқу материалын ертерек оқу арқылы күрделілігі бар жоғары деңгейлі тапсырмалардың қиындығын азайту, сатылай еңсеру;

III. Материалдар мен әдістерді талдау

9-11-сыныптарға арналған үлгілік-жаттықтыру олимпиада тапсырмалары қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша оқу бағдарламасы негізінде ұзақ мерзімді жоспарға сай құрылған. (16.09.2022 ж. №399 бұйрық) Мұнда бөлім тақырыптары толық қамтылып, оқу мақсаттарына сәйкес құрылған оқыту-жаттықтыру тапсырмалары жүйеленіп берілген. Құрастырылған тапсырмалар қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша 9-11-сыныптың қоғамдық-гуманитарлық, жаратылыстану-математикалық бағытын толық қамтиды. Пәндік олимпиада тапсырмаларының стандарты мен мазмұндық құрылымы сақталған. Тапсырмалар сипаты I тур – эссе жазу, II тур мәтіндік талдау, тұжырым жасау, зерделеу жұмыстарына жіктеледі. Олимпиаданың үлгілік тапсырмалары зерделеуге, талдауға, тұжырымдауға, сыни ойлауға негізделген. Үлгілік тапсырмалар «жеңілден – ауырға, белгіліден- белгісізге» дидактикалық ұстанымына сай жасақталған. Мәселен, 9-сыныпта *«Атадан қалған асыл сөз»* бөліміндегі Махамбет Өтемісұлының шығармашылығын талдауды бірнеше нұсқада ұсыну оқушының авторды жан-жақты, толық зерттеуіне мүмкіндік береді. Ілгері оқыту тапсырмалары шығармашылық (эссе, әдеби сын) және мәтін стилистикасын зерделеу, кешенді сөйлем талдау жұмыстарына жіктеледі. Ол оқушылардың өздігінен сабақтан тыс уақытында жұмыстануына, берілген тапсырмалар арқылы теориялық білімді практикамен ұштастыруына, өзінің білім деңгейін бақылауға, бағалауға мүмкіндік береді.

Оқу- жаттықтыру тапсырмалары төрт бөлімнен тұрады:

- әдеби шығарманың жанрлық ерекшелігін, сюжеті мен композициялық құрылымын, кейіпкерлер сипатын, шығарманың құндылығын тұжырымдайды;
- шығарма тіліндегі көркемдегіш құралдарды теориялық тұрғыда талдап, автор стилін зерделейді;
- мәтін стилистикасын, тілдік қолданыстар мен амал- тәсілдердің орны мен қолданылу қызметін талдайды;
- грамматикалық ережелер мен кешенді сөйлем талдау.

Ілгері оқыту тапсырмаларының құрылымы қандай өлшеммен (критерий) ерекшеленеді?

Біріншіден, білім берудегі **мазмұндық тұтастық**. Аналитикалық тұрғыдан шығарманың тақырыбы мен идеясын, композициялық құрылымын, суреткердік стилдік бедерін зерделеу, шығарманың көтерген мәселесі, т.б. талқыланса, теориялық тұрғыдан көркемдегіш құралдарды анықтау, қолданылу орны мен қызметін талдауға негізделген. Мысалы, *«Бұтаққа біткен жеміске бұлай бұлай өз бәсін өзі түсіріп, биіктен құламасқа Құдай Тағала ақыл бермеген... Ал тырмыса-тырмыса биіктен шыққан адамның өзі құлаганы – өлгені... Оны өзгенің сұқты көзі одан гөрі де жоғарырақ өрмелете түспекші..»*

- Үзіндінің авторы кім, қай шығармадан?

Талқылаңыз:

1. Шығарманың сюжеттік желісіне қысқаша шолу жасаңыз.
2. Шығарманы уақыт пен кеңістік тұрғысынан талдай отырып, тарихи құндылығына баға беріңіз.
3. Берілген үзіндідегі кейіпкердің ішкі монологін негізге ала отырып, кейіпкерге тән қасиеттерді саралаңыз. Кейіпкер характерін берудегі автор шеберлігін талдаңыз.
4. Шығарманың өн бойындағы нақыл сөздерді (афоризм), философиялық түйіндерді автор қолтаңбасымен (стиль) байланыстырып, зерделеніз. [2,68-6]

Екіншіден, жаңартылған білім беру негізіндегі **спиральді білім беру** (Д.Брунер «Білім беру үдерісі» 1960 ж.) жобасына орайластырылған. Оқушы белгілі бір тапсырманы бірнеше нұсқада қайталап орындаған сайын ақпарат кеңейеді, толықтырылып, бекітіп отырады. Сондай-ақ жеңіл идеялардан анағұрлым күрделі идеяларға қисынды ауысып, алға жылжуға мүмкіндік алады. Мәселен, мына мысалдарға назар аударайық:

1- нұсқа

ЭССЕ ТАҚЫРЫПТАРЫ

(ойыңызды эссе формасында нақты дәлелдермен қысқа етіп талдап жазыңыз)

1. С.Сейфуллиннің «Сыр сандық» өлеңіндегі авторлық идеяны жалпыадамзаттық құндылық тұрғысынан талдап жазыңыз.
2. І.Есенберлиннің «Қаһар» романындағы Кенесары ханның бейнесін Абылай жолын жалғастырушы, көшбасшы, батыр ұрпақ тәрбиелеуші өнегелі әке ретінде тұжырымдап жазыңыз.
3. «Кең болсаң, кем болмайсың». Қонақжайлық – қазақтың төл құндылығы. Тапсырманың орындалу уақыты - 120 минут

2- нұсқа

1. А.Сүлейменовтің «Бесатар» повесі туралы Р.Сыздық былай дейді: «Бестардағы» ой-сана тартысы - зиялылардың өзара таласы емес, ұлттық намыс пен империялық өктемдік арасындағы арпалыс». Шығарманың тарихи құндылығын талдап жазыңыз.

2. С.Сейфуллиннің «Сыр сандық» өлеңіндегі автордың астарлы ойындағы құндылықтарды қазіргі өмірмен байланыстырып талқылаңыз.

3. Ұлттық менталитет – «ұлттық код». Тапсырманың орындалу уақыты - 120 минут

3- нұсқа

1. І.Есенберлиннің «Қаһар» романындағы тәуелсіздікке құштарлық, ел мен жер қорғау, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып мәселесін ұлттық құндылық тұрғысынан талдап жазыңыз.

2. А.Сүлейменовтің «Бесатар» повесіндегі жазушының аллегориялық стилі мен кейіпкерлер арасындағы психологиялық диалогті талдап жазыңыз.

3. «Мен жанбасам лапылдап...» (Жаңа Қазақстанды құрудағы жастардың рөлін талдап жазыңыз) [2, 108-109-б]

Тапсырманың орындалу уақыты - 120 минут

«Түсіну және жауап беру»	9.1.1.1 әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау;	10.1.1.1 әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы идеялық мазмұнын түсіну;	11.1.1.1 - әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы жанрлық ерекшелігін түсіну
«Анализ және интерпретация»	9.2.3.1 шығармадағы әдеби тілді құбылту мен айшықтаудың (троп пен фигура) түрлерін талдай отырып, автор стиліне баға беру.	10.2.3.1 шығармадағы көркемдегіш құралдардың орны мен қызметін талдау;	11.2.3.1 - шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдау
«Бағалау және салыстыру»	9.3.3.1 шығарманың идеясын ғаламдық тұрғыдан талдап, әдеби эссе жазу.	10.3.3.1 шығарманың идеясын адамгершілік құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу	11.3.3.1 шығарманы көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу;

<https://adilet.zan.kz/kaz/>

Үйінуден, тапсырмалар олимпиаданың стандарттық өлшемдеріне сәйкес құрастырылған. Қазақ тіл мен әдебиетінен ұзақ мерзімді жоспарға сай бөлім мен бөлімшелердегі тақырыптар қамти беріледі. Оқушының олимпиадаға жүйелі дайындалуы үшін тапсырмалардың қолжетімділігі ескерілген. Сондай-ақ тапсырмаларды орындау арқылы олимпиада тапсырмаларының сипатына оқушы психологиялық әрі танымдық тұрғыда үйренеді. Алдымен, эссе жазу үшін <https://daryn.kz/> сайтындағы олимпиада кезеңінде эссеге қойылатын талаптар ұсынылады.

Тапсырмалар үлгісі:

10-сынып. Қоғамдық-гуманитарлық бағыт бойынша

I түр

III бөлім: «Аңызбен өрілген көркемсөз»

1-нұсқа

ЭССЕ ТАҚЫРЫПТАРЫ

(ойыңызды эссе формасында нақты дәлелдермен қысқа етіп талдап жазыңыз)

1. М.Мағауиннің «Шақан шері» романының идеясын жалпыадамзаттық құндылық тұрғысынан талдап, автордың көркемдік шешімін сыни тұрғыда бағалаңыз.

2. Ш.Айтматовтың «Алғашқы ұстаз» повесіндегі Дүйсен мен Алтынайдың арасындағы ұстаздық сабақтастық мәселесін талдап жазыңыз.

3. Адами капиталдың негізі – білімде. *Тапсырманың орындалу уақыты - 120 минут*

2- нұсқа

ЭССЕ ТАҚЫРЫПТАРЫ

(ойыңызды эссе формасында нақты дәлелдермен қысқа етіп талдап жазыңыз)

1. Ұ.Есдәулеттің «Біз - түркілерміз» өлеңінің идеялық мазмұнын талдай отырып, ұлттық мінезді пайымдай жазыңыз.

2. М.Мағауиннің «Шақан шері» шығармасындағы көтерілген мәселені талдаңыз. «Кек- кекке, жауыздық – жауыздыққа жетелейді» дегеннің астарлы мағынасын ашыңыз.

3. Ә.Бөкейханның: «Байлықты өнермен, шаруамен, қызметпен іздер болар» - деген пікірін негізге ала отырып, «Білім артық па, байлық артық па?» деген сауалға жауабыңызды өзіндік көзқарас тұрғысынан талдай жазыңыз. *Тапсырманың орындалу уақыты - 120 минут*

3- нұсқа

ЭССЕ ТАҚЫРЫПТАРЫ

(ойыңызды эссе формасында нақты дәлелдермен қысқа етіп талдап жазыңыз)

1. Ш.Айтматовтың «Алғашқы ұстаз» шығармасындағы кейіпкелер жүйесі, суреткер шеберлігі.
2. М.Мағауиннің «Шақан шері» романын мазмұндас туындылармен салыстырып, көркемдік және тарихи құндылығына баға беріңіз.

3. Ұлы даланың сәулет өнері. [2, 58—59-б.]. Тапсырманың орындалу уақыты 120 минут

II тур

Бөлім атаулары:

Қазақ әдебиеті: «Аңызбен өрілген көркемсөз»

Қазақ тілі: «Білім. Ғылым. Инновация. Тілдік жүйе және норма», «Қазіргі қоғам: әлеуметтік теңсіздік. Тілдік жүйе және стиль», «Сәулет өнері. Стильдік ерекшеліктер»

1- нұсқа

№	Пән атауы	Мазмұны
1	Қазақ әдебиеті	«...Отыз бес. Өзі тілеп отыз бес мәрте ажалмен беттесіпті. Отыз бесінде де жеңіп шығапты. Ойлап тұрса, ең оңайы, ең олжасылысы бүгінгі айқас екен. Істің сәті ғана емес, жігіттің еп, қайраты, әдіс, айласы шешкен. Бірақ жүйкем тітіркенбеді, кеуілім қобалжымады деп айта алмас еді...» [10,69-бет] - Үзіндінің авторын тауып, қысқаша мәлімет келтіріңіз. Шығарма қалай аталады? Шығарманың идеясы мен тақырыбын мегзерліктей 5-6 тірек сөз жазыңыз. Талқылаңыз: 1. Туындының жанрын анықтаңыз. Шығарманың тақырыбы мен идеясының өзектілігін бүгінгі өмірмен байланыстыра талдаңыз. 2. Шығармадағы көтерілген мәселені (табиғаттағы теңдік) тұжырымдаңыз, автор адамзатқа қандай өмірлік түйін айтқысы келгенін саралаңыз. 3. Шығармадағы бас кейіпкер бойындағы психологизм мен күрескерлік рухты талдаңыз. 4. Шығарманы идеялық жағынан мазмұндас туындылармен салыстырып, ойыңызды 5-6 сөйлеммен тұжырымдаңыз.
2	Қазақ әдебиеті	1. Өлеңнен ажарлау мен айшықтаудың түрлерін табыңыз, теориялық тұрғыдан түсініктеме беріңіз Көк аспандай жарқылдап, күркірерміз, Көк аспанның бұлтындай сілкінерміз, Көк бөріден туганымыз рас болса, Көк тәңірден қуат ап, бір түлерміз. [9,133-бет] 2. Мәтінді оқып, төмендегі тапсырмаларды орындаңыз. «...Талай бақтар бар, бірақ бұл теректердің бір естен кетпес қасиеті – олардың үні мүлдем басқа, бейне тілі бар сияқты.Күні-түні тынбай, әрдайым жапырақтары дірілдеп, шайқалған бұтақтары айқара құшақтаса, теректер сан алуан үнге салып шуылдайды. Бірде жиекке соққан ерке толқындайестілер-естілмес қана сыбдырлап, бірде тым-тырыс, ойға шомып, сағынышты санаға батқандай әлдене мұңдана күрсініп, жұлқынған жел бұлттарды айдап, бұтақтарын қасарыса игенде, теректер тіресе өжет қарсыласып, «бізді жыға алмайсың» дегендей өршелене, қаһарлана түседі...» [9,116-бет] 1. Шығарманың жанрын анықтаңыз. Берілген үзіндіні негізге ала отырып, көркемдік құндылығын теориялық тұрғыда зерделеніз. 2. Ойтүйін: а) Шығармадағы автор идеясы және өмір шындығы. ә) Шығармадағы рухани және материалдық құндылықты тұжырымдаңыз.
3	Қазақ тілі	Ғылым артық па, әлде мал артық па? ...Бір топ адам бірде Әзірет Әлі шешенге келіп: «Бір сұрақ берейік, егер шын саңлақ болсаң, он түрлі жауап тауып сөйле», - дейді. Сонымен жаңағылар Әзірет Әлі шешенге: - Ғылым артық па, әлде мал артық па? - деп оқыстан сұрақ қойыпты. Сол мезетте шешен: - Біріншіден, ғылым артық. Өйткені ғылым - әулие-әнбиелердің мирасы; ал мал - перғауын мен Қарынбайдың мирасы. Екіншіден, ғылым сені сақтайды, ал малды сен сақтайсың. Үшіншіден, ғылымның досы көп, ал малдың дұшпаны көп. Төртіншіден, ғылымды жұмсасаң, арта береді, малды жұмсасаң, азая береді. Бесіншіден, ғылым саған құрметті атақ береді, ал мал сараң деген атақ береді. Алтыншыдан, ғылым өзін-өзі сақтайды, ал малды үнемі бағып, қағу керек.

		<u>Жетіншіден, ғылым қиямет күні иесіне шапағатын қылғызады, ал мал иесіне қисапсыз жауап бергізеді.</u> Сегізіншіден, ғылым тозбайды, жоғалмайды. Ал мал болса, қолдың кірі, өледі, жоғалады. Тоғызыншы, ғылым көңілді нұрландырады, адамға ақыл-ой қосады, ал мал масаттандырады, болған үстіне бола берсе екен деп дүниеқоңыз етеді. Оныншы, ғылым құдайға зәһәт, тауһиық, гибадат қылады, ал мал өз иесінің көңіліне тәкаппарлық салады, - деп тапқырлық танытыпты. https://emirsaba.org/megilik-el-orta- а) Мәтіндегі астарлы ойды анықтап, маңыздылығын ғаламдық мәселелермен байланыстыра талдаңыз. ә) «Ғылым тозбайды, жоғаламайды» тақырып бойынша көркемдегіш құралдарды ұтымды қолданып, шығармашылық жұмыс(өлең, хат, әңгіме, шығарма) ұсыныңыз. б) Мәтіннің стилін тілдік амал-тәсілдері арқылы ажыратыңыз. Ойыңызды дәлел , тұжырымдармен жеткізіңіз.
4	Қазақ тілі	а) Сөз дәлдігі. Әдеби тіл нормасы. Асты сызылған сөйлемге синтаксистік талдау жасап, тыныс белгісінің қойылу себебін түсіндіріңіз. ә) Қарамен берілген сөздерге морфологиялық талдау жасаңыз. б) Мәтіннен ілгерінді, кейінді ықпалды сөздерді тауып, фонетикалық талдау жаса. (3 мысал)

Тапсырманың орындалу уақыты 90 минут [2, 72-73-б.]

IV. Қорытынды. Мектеп қабырғасында берілетін білім мен тәрбие оқушының тұлғалық қалыптасуына үлкен ықпал етері сөзсіз. Сабақ үдерісінде шығарманы зерттей оқыту, мәтін стилистикасын жүйелі талқылай оқыту, грамматикалық білім беру мақсатында кешенді талдау жүргізіп отыру – менің сабағымның басты нысанасы. Мұғалім жан-жақты ізденісте болса, оқушылар да сондай әрекетпен жауап беріп, оқу әрекетіне бейімделеді. Бұл- тәжірибелік тұжырымым. С.Н.Лысенкова: «*Озық оқыту – бұл балалардың уақытының есебінен әлсіздерді артқа қалдыратын ойсыз жарыс емес, мұқият ойластырылған, жақсы ұйымдастырылған оқу процесінің нәтижесі*» - дейді. «Ілгері оқыту» технологиясы қабілеті жоғары оқушыны бөле-жара оқытуды көздемейді , «бой емес, ой жарыстыратын заманда» білім бәсекелестігіне төтеп беретін тұлғаның білімін шыңдау, пәндік білімді тұтас меңгертудің жолы дер ем. 2023 жылы таратылған «Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен үлгілік- жаттықтыру олимпиада тапсырмалары» (9-11-сыныптар үшін) әдістемелік оқу құралымды әріптестерім оқу үдерісінде қолдануда.

Ұлт ұстазы А.Байтұрсынов: «Адамға тіл, құлақ қандай керек болса., білім де сондай керек,-деп түйіндейді. Білімді ұрпақ- білікті ұстаздан.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. С.Н.Лысенкова «Методам опережающего обучения» Москва, 1988 г.
2. К.Н. Акашева «Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен үлгілік-жаттықтыру олимпиада тапсырмалары» (9-11-сыныптар үшін) Әдістемелік құрал. Орал, 2023 ж.
3. Бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім деңгейлерінің жалпы білім беретін пәндері мен таңдау курстары бойынша үлгілік оқу бағдарламаларын бекіту туралы <https://adilet.zan.kz/kaz/>

ӘӘЖ 8

ЖАҢАНДАНУ ДӘУІРІНДЕ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ МЕҢГЕРТУДІҢ ТҮЙТКІЛДІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Хидуллина Зухра Жалғасбаевна, педагог-зерттеуші
БҚО, Бөрлі ауданы білім беру бөлімінің «Ақсай қаласының №6 мектеп- лицейі» КММ
Ақсай қаласы

Аннотация: Статъя "Деликатные проблемы изучения государственного языка в эпоху глобализации" посвящена анализу актуальных проблем и перспектив изучения государственного языка в условиях глобализации. В статье рассматриваются ключевые аспекты, влияющие на языковую политику и образовательные стратегии в многонациональных государствах. Автор акцентирует внимание на важности сохранения и развития государственного языка как средства национальной идентичности и культурного наследия. Особое внимание уделено вызовам, связанным с глобализационными процессами, такими как доминирование английского языка, миграция и цифровизация. В статье предлагаются конкретные рекомендации для эффективного продвижения

государственного языка среди молодежи и в образовательных учреждениях. Автор подчеркивает необходимость интеграции современных технологий и инновационных методов обучения для повышения мотивации и интереса к изучению государственного языка.

Ключевые слова: Глобализация, государственный язык, языковая политика, культурное наследие, национальная идентичность, инновационные методы обучения, языковая мотивация, технологии в образовании.

Кез келген ұлттың ана тілін меңгеру үшін алдымен сол ұлттың арғы заманғы шығу тарихымен сусындау керек. Сол халықтың салт-дәстүрі мен мәдениетін, этнографиясын, ауыз әдебиеті жауһарларын терең зерттеп, оқып, танысып алып ұлттың ана тіліне деген сүйіспеншілікті жүрек түкпірінен іздеп, тілді меңгеруге деген қызығушылық пен құлшынысты ояту керек. Бір сөзбен айтқанда, тілтанымнан бұрын, елтаным орын алуы керек. Сол елге, сол ұлтқа ғашық болу арқылы тілін үйренуге деген ықыластың оянуы бек мүмкін. Әлемді жаңашылдығымен бас идірткен Альберт Эйнштейн айтқандай «алға итермелейтін күш, баламасы жоқ, түсінуге көп күш керек бір нәрсе бар, ол - махаббат сезімі». Димаштың (Димаш Құдайберген)Қытай сахнасындағы жеңісі әлемге қазақ деген көркем ұлттың барын, оның салты, мәдениеті мен әдемі әуезді тілі бар екенін көрсетті. Димашқа, оның өнеріне құрмет пен махаббаттың арқасында әлем жұрты қазақ тілін үйреніп алды, қазақша ән сала бастады, кез келген әлемдік сахналарда қазақтың көк туын желбіретті, әнін әуелетті. Осы орайда өзге ұлтқа қазақ тілін меңгертуді ұлттық брендтерді жарнамалау арқылы үйрету тиімді ме деген ойда қаласың.

Мемлекеттің қалыптасып кетуі құндылықтарсыз мүмкін емес.

Халқымыздың ең басты құндылықтарының бірі - тіл және сөз өнері. Халқымыз не бір қиын - қыстау кездерде, тығырыққа тірелгенде сөз өнерін, тіл құдыретін пайдаланған.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі, қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесін алуы елімізде тілдік саясаттың маңыздылығын арттырды. Қазақ тілінің қолданылуы мен мәртебесін көтеру, оны қоғамның барлық салаларында кеңінен қолдану үшін бірқатар шаралар қабылданса да, жаһандану дәуірінде тілдік мәселелер әлі де өзекті болып отыр. Осыған байланысты, мемлекеттік тілді меңгертудің түйіткілді мәселелері еліміздегі білім беру жүйесі, қоғамдық өмір, ақпараттық кеңістік және әлеуметтік интеграция салаларында айқын байқалады.

1. Жаһандану және тіл саясатының өзара байланысы

Жаһандану — әлемнің біртұтас ақпараттық, экономикалық және мәдени кеңістікке айналуы, ол халықаралық қарым-қатынастардың, көптілділіктің, технологиялық жетістіктердің қарқынды дамуын талап етеді. Бұл үдеріс, әсіресе Қазақстан сияқты көптілді елдерде мемлекеттік тіл мәселесін өткір етеді. Жаһандану барысында ағылшын, орыс және басқа да халықаралық тілдердің маңызы артып, ұлттық тілдерге деген сұраныс төмендеуі мүмкін. Қазақстанда қазақ тілінің мемлекеттік тіл болып танылуы, оның қоғамдағы рөлін арттыру мақсатында түрлі реформалар жасалып жатыр. Алайда, жаһанданудың әсерінен қазақ тілінің мәртебесі халықаралық деңгейде төмендеуі мүмкін. Қазіргі уақытта қазақ тілі тек қазақ халқының ана тілі ғана емес, сондай-ақ барлық азаматтардың мемлекеттік тілі ретінде қарым-қатынас құралы болуы керек. Бірақ жаһандану кезеңінде бұл тілге деген қызығушылықтың төмендеуі, орыс және ағылшын тілдерінің басым болуы көптеген мәселелерді туғызады.

2. Қазақ тіліне деген қызығушылықтың төмендеуі

Қазақстанда қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде қабылданғанымен, оның қоғамдағы шынайы қолданылуы төмен деңгейде қалуда. Өкінішке қарай, көп ұлтты қоғамда мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін меңгеруге деген ынта мен қызығушылықтың азаюы байқалады. Бұл жағдай бірнеше факторларға байланысты:

- тілдің әлеуметтік мәртебесінің төмендігі: қазіргі кезде көп адамдар мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін үйренуді тек міндет ретінде қарастырады. Тілдің әлеуметтік мәртебесі көбінесе орыс тілімен салыстырғанда төмен болып келеді, бұл әсіресе ірі қалаларда байқалады. Орыс тілі қоғамдық және іскерлік салада кеңінен қолданылатынын ескерсек, қазақ тілі тек мектептер мен мемлекеттік құрылымдар деңгейінде жиі қолданылып жатыр.

- жастардың тілдік таңдау мәселесі: қазақ тілі мен орыс тілінің арасында таңдау жасайтын жастардың көпшілігі орыс тілін артық көреді. Олардың пікірінше, орыс тілінде қарым-қатынас жасау халықаралық аренада, оқу орындарында және жұмыс орындарында тиімдірек болады. Осылайша, жастар арасында қазақ тілін меңгеруге деген ынта азайып, қазақ тілі көбінесе мектеп бағдарламасымен ғана шектеледі.

3. Білім беру жүйесінде қазақ тілін оқытудың проблемалары

Қазақ тілін меңгерту мәселелері білім беру жүйесінде де өзекті болып табылады. Қазақстанда мектептерде қазақ тілін оқыту деңгейі әр түрлі. Орыс тілінде оқытатын мектептерде қазақ тілі әлі де өз дәрежесінде оқытылмайды. Бұл мәселені шешу үшін білім беру жүйесінде түбегейлі өзгерістер енгізу қажет:

- мұғалімдердің біліктілігі: қазақ тілін оқытатын мұғалімдердің сапасы мен біліктілігі жеткіліксіз. Орыс тілінде оқытатын мектептерде қазақ тілін үйрететін мұғалімдердің басым бөлігі қазақ тілін жеткілікті деңгейде меңгермеген, бұл да оқушылардың тіл меңгеру сапасына әсер етеді. Сонымен қатар,

мектептерде қазақ тілінің қолдану аясы тар болып, көбінесе тек әдебиет немесе грамматика деңгейінде ғана оқытылады.

- оқулықтар мен оқу құралдарының жетіспеушілігі: қазақ тілін оқытуға арналған оқулықтар мен әдістемелік құралдардың сапасы өте төмен. Әсіресе техникалық, жаратылыстану және гуманитарлық бағыттағы жоғары оқу орындарында қазақ тілінде оқытылатын пәндер мен кітаптар тапшы. Оқулықтардың ескіруі мен жаңартылмауы да тіл үйренуде кедергілер тудырады. Жалпыға білім беретін орта мектептердің базалық -материалдық қамтамасыз етілуі өте төмен деңгейде. Қазіргі өзін сабақ беретін сынып оқулығында берілген тарау тақырыптары ұлттық мүддеге көзделмеген, оқулық мазмұны Англиядағы «Ұлы тоқырау», жаһандық энергетикалық дағдарыс, оқу мақсаттарында публицистикалық стильде берілген шұбалыңқы мақалалар тілін талдап, көтерілген әлеуметтік мәселелерді анықтап, талқылаудамыз. Осы мәтіндердің тілін көрген оқушы тілді үйренуді қиынсынып, тек жақсы балл алудың жолын іздестіреді. Оқулықты мектепте сабақ берген практик тіл мамандары құрастырса жақсы болар еді. Тілі жеңіл, көркем безендірілген мектепте алған білімін өмірде пайдаға асыра алатындай материалды қамтыған оқулықтар қажет-ақ. Ағылшын тілінің оқулықтары осы ойыма сәйкес келетін құрал болып келеді.

- тілдік қордың шектеулігі: қазақ тілінің мемлекеттік деңгейде қолданылуына қарамастан, оқушылар мен студенттер көбінесе күнделікті өмірде қазақ тілін пайдалану мүмкіндігіне ие емес. Қазақ тілінің қолданылуы тек мектепте немесе мемлекеттік мекемелерде шектеледі, ал басқа салаларда ол толық қолданылмайды.

Мектептер: Кейбір мектептерде мемлекеттік тілді оқыту сапасы төмен болуы мүмкін. Мұғалімдердің біліктілігі жеткіліксіз болуы немесе оқыту әдістемесі ескі болуы мүмкін.

Жоғары оқу орындары: Университеттерде кейбір пәндер халықаралық тілдерде оқытылуы мүмкін, бұл студенттердің мемлекеттік тілді терең меңгеруіне кедергі келтіруі мүмкін.

4. Ақпараттық кеңістіктегі қазақ тілі

Ақпараттық технологиялар мен жаһандық медиа кеңістіктің қарқынды дамуы қазақ тілінің қолданылуына жаңа сынақтар тудырады. Қазіргі қоғамда ақпараттық ағымдардың негізгі бөлігі ғаламтор арқылы тарайды, ал ғаламтор мен ақпараттық кеңістіктің басым бөлігі ағылшын тілінде. Бұл қазақ тілінің қолданылу аясын тарылтып, оны тек ұлттық мәдениет пен дәстүрлердің сақталуы ретінде ғана қалыптастыруға әкелуі мүмкін. Қазақстанда қазақ тіліндегі ақпараттық ресурстар мен контенттің аздығы — тағы бір түйіткілді мәселе. Бұқаралық ақпарат құралдарында, әлеуметтік желілерде, электрондық кітаптар мен мақалаларда қазақ тіліндегі контенттің көлемі айтарлықтай төмен. Осының нәтижесінде, адамдар көбінесе орыс және ағылшын тілдерінде ақпарат алады, бұл өз кезегінде қазақ тілінің кең қолданылуына кедергі келтіреді.

Интернет: Интернеттегі ақпараттың көпшілігі халықаралық тілдерде, әсіресе ағылшын тілінде. Бұл мемлекеттік тілдегі контенттің аздығынан оның қолданылу мүмкіндігін шектейді.

Мультимедиа: Теледидар, радио, кино, және ойын индустриясында халықаралық тілдер басым. Бұл да мемлекеттік тілдің қолданылу аясын тарылтады.

5. Қазақ тіліне мемлекеттік деңгейде қолдау көрсету

Мемлекеттік тіл мәселесі қоғамдағы барлық салаларды қамтиды және оған мемлекеттік деңгейде нақты қолдау көрсету өте маңызды. Қазіргі уақытта қабылданған түрлі бағдарламалар мен шаралар қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде дамуына мүмкіндік береді, алайда олардың тиімділігі көбінесе орындау деңгейіне байланысты.

- Мемлекеттік бағдарламалар мен саясат: Қазіргі уақытта Қазақстанда қазақ тілін дамытуға бағытталған бірнеше мемлекеттік бағдарламалар бар. Олардың қатарында қазақ тілін үйрету үшін арнайы курстар мен тренингтер өткізу, мемлекеттік қызметшілерге қазақ тілін үйрету, сондай-ақ қазақ тіліне арналған электронды ресурстар мен мобильді қосымшаларды дамыту бойынша жобалар бар. Бұл бағдарламаларды жүйелі түрде жүзеге асыру қажет. Дәл осы жұмыстарды практика жүзінде іске асырып келген, облыс орталығында құрылған, республика көлемінде Алматы, Астана қалаларынан кейінгі орында тұрған «Ағартушы» мемлекеттік тілді оқыту орталығы, өкінішке қарай, қызметін тоқтатты.

- Мемлекеттік қызметшілер мен кәсіпкерлердің қазақ тілін меңгеруін талап ету: қазақ тіліне мемлекеттік қызметте, білім беру және мәдениет саласында ерекше мән берілуі тиіс. Бұл жағдайда мемлекеттің заңнамалық деңгейде қазақ тілін меңгеру бойынша талаптар қоюы маңызды.

6. Экономикалық факторлар

Жұмыс орны: Кейбір жұмыс орындарында халықаралық тілдерді білу талап етіледі, бұл мемлекеттік тілді үйрену қажеттілігін азайтады.

Жалақы: Мемлекеттік тілді білетін мамандардың жалақысы төмен болуы мүмкін, бұл да оны үйренуге ынталандыруды азайтады.

7. Қоғамдық және әлеуметтік факторлар

Жастар: Жастар арасында халықаралық мәдениетке қызығушылық артып келеді. Олар көбіне шетелдік музыка, кино және әлеуметтік желілерді пайдаланады, бұл мемлекеттік тілдің қолданылуын шектейді.

Ересектер: Ересек адамдардың жұмыс орнына байланысты халықаралық тілдерді қолдануға мәжбүр болуы мүмкін. Бұл да мемлекеттік тілді үйренуге уақыт пен мүмкіндік қалдырмайды.

8. Мотивация және ынталандыру

Жеке тұлғалар: Кейбір адамдар үшін мемлекеттік тілді үйренуге деген мотивация төмен болуы мүмкін. Олардың өмірінде басқа тілдер маңызды рөл атқарады.

Қоғамдық ұйымдар: Мемлекеттік тілді үйренуді ынталандыратын қоғамдық ұйымдар мен бағдарламалардың жеткіліксіздігі де қиыншылықтар туғызады.

Қорытынды. Жаһандану дәуірінде мемлекеттік тілді меңгертудің түйіткілді мәселелері еліміздің әлеуметтік, экономикалық және мәдени дамуымен тікелей байланысты. Қазақ тілін меңгеру қоғамның барлық саласында маңызды рөл атқаратынына қарамастан, бұл процесс әлі де көптеген қиындықтарға тап болуда. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру, оқулықтар мен оқу құралдарын жаңарту, ақпараттық кеңістіктегі қазақ тілінің орнын күшейту, сондай-ақ мемлекеттік деңгейде тіл саясатын қолдау арқылы ғана қазақ тілінің мәртебесін арттыруға болады. Тек осындай кешенді шаралар арқылы мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңейтіп, ұлттың мәдени құндылықтарын сақтау мен дамыту мүмкін болады.

Тіл, оның ішінде ұлтымыздың этникалық құндылықтары тұрғысынан түсініліп, қабылданған тіл мәдениеті-парасаттылық өлшемі. Тіл мәдениеті мен парасаттылыққа біз оқу, білім, білік арқылы жетеміз. Тәрбие деген тәңір бар. Біз әлемдік деңгейдегі білім берудің озық үлгілерін жоққа шығармаймыз, оны білу, зерделеу қажеттілік. Алайда әлемдік стандарт дегенді де қабылдай алмаймыз. Өйткені, дүниежүзінің ұлттары мен ұлыстары, олардың мәдениеттері мен дәстүрлері, салт - саналарын тілдері қанша өзгеше болса, білім беру мен тәрбие де өзінше өзге болуы тиіс. Әсіресе, гуманитарлық ғылымдар туралы мұны нақты да, айқын айтуға болады. Сондықтан, бүгінгі жаһандану дәуіріндегі Оксфордтық білім жүйесін білім саласына енгізу, ұлттық рухтың куәсі саналатын тілімізді меңгертуге кері әсерін тигізіп жатырғанына сын көзбен қарайтынымды жасыра алмаймын[1].

Біз төл тілімізді, мәдениетімізді мансұқ етіп, халықтық тәлімнің ақ уыз шырынынан нәр беретін текті тәрбиеге қайтадан қол жеткізе алмай отырмыз. Қазақтың ұлттық мектебінің, оқу орындарының өзімізге ең оңтайлы да, тиімді, ХХІ ғасырға лайық, әлемдік өркениет көшіне ұялмай тізе қостыратын, дамыған елдермен терезе теңестіретін үлгісін жасау ісі бір ғана ұлттың мәдениеті мен дәстүрінің шеңберінде тәрбиелейтін таза ұлттық білім ордаларының (мектеп, институт, университет, академия т.б.) тұжырымдамасын уағыздайтындар да, әлемдік мәдениеттің шашбауын көтеріп, ұлттық қазына, рухани байлық, салт- дәстүрлерді көзіне ілгісі келмейтіндер аз емес [2].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А.Тайжанов «Тағылымды танымдар»
2. Т.Ермекова «Қазақ тілін үйретуде ұлттық брендтерді қолданудың тиімділігі»

ӘӨЖ: 373.2

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫН КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК НЕГІЗІНДЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛУ

*Тлеккабулова Бағдат Таскалиевна
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
Бауыржан Момышұлы атындағы ЖББОМ
ҚР, БҚО, Бәйтерек ауданы, Щапов ауылы*

Аннотация: Коммуникативная компетенция формирует духовное развитие личности. Организация уроков казахской литературы на основе коммуникативной компетенции считается одним из эффективных способов приобщения учащихся к творчеству. В основе данного подхода лежит эффективное взаимодействие между учеником и учителем, построение диалога, совместная работа на уроке, направленная на развитие навыков мышления, анализа и свободного выражения собственного мнения.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, языковое взаимодействие, творческие задания.

Қазіргі жаһандану әлемінде қазақ тілі мен әдебиет әдістемесінің маңыздылығы жылдан жылға артып отыр. Білім беру жүйесінде қазақ тілі мен әдебиет әдістемесі ерекше әлеуметтік мәнге ие. Себебі ол оқушылардың тілдік, рухани және мәдени дүниетанымын қалыптастыруға ықпал етеді. Қазақ тілі мен әдебиетті оқыту әдістемесін дамытудың қазіргі кезеңі қазақ тілі мен әдебиетті оқытудағы тұлғаға бағытталған және коммуникативті іс-әрекет тәсілдерімен сипатталады. Коммуникация термині (латын тілінен аударғанда Communicatio - байланыс, қатынас) – араласу, ойлармен, идеялармен, деректермен бөлісу т.б. деген мағынаны береді. Коммуникативтік - танымдық қызмет, тілдің көмегімен жүзеге асырылады, еңбек ету мен танымдық процесс барысында адамдар арасында болатын қатынастардың ерекше түрі [3, 5-бет].

Коммуникативтік әдіс – оқушы мен мұғалімнің тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын, белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен әдістемелік категорияларға тән басты белгілер мен қағидалардың басты жүйесінен тұратын, тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзінде асыратын әдістің түрі.

Ал білім беру жүйесінде қазақ тілі мен әдебиетті оқытудың негізгі мақсаты – оқушылардың тілдік қарым-қатынас жасау қабілетін дамыту. Коммуникативтік әдіс оқушының тілді өмірде қолдана алатындай, яғни білім алушыларға тек құрғақ ереже жаттатқызып қоймай, оны қарым-қатынас құралы ретінде үйретілуі тиіс. Осы әдіс арқылы оқушылар тілдік нормаларды дұрыс қолдануды, өз ойын толық әрі еркін жеткізуді және түрлі тілдік жағдаяттарда дұрыс сөйлеуді үйренеді [4, 20-бет].

Қоғам мен мәдениеттің даму өзгерістеріне сәйкес әдебиет пәнінің бағдарламалары, оқулықтары, оқыту әдістемесі де жетілдіріп отырады. Қазақ әдебиеті пәні – тек көркем сөз өнерін оқытатын пән емес, ол ұлттық мәдениетті, рухани құндылықтарды бойға сіңіруге негіз болады. Осы ретте коммуникативтік құзыреттілікті дамыту білім алушылардың болашақта қоғамда өз орнын табуына, тұлға ретінде қалыптасуына мүмкіндік береді.

Әдебиет пәнін оқыту ең алдымен мұғалімнің шығармашылық әрекетінің жүйелі болуын талап етеді. Өйткені қазақ әдебиеті пәні – ұлттық құндылықтарды, елдік пен ерлікті насихаттайтын пән. Әдебиет арқылы оқушылар халқымыздың мәдениеті мен тарихымен танысып, ұлттық дәстүрлерімізді түсініп, құрметтейді. Әдеби шығармаларды оқыту арқылы оқушылардың патриоттық сезімін, адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуге болады.

Қазақ әдебиеті сабақтарын коммуникативтік құзыреттілік негізінде ұйымдастыру – білім алушылардың жан-жақты дамуына, шығармашылық қабілеттерінің ашылуына ықпал ететін тиімді әдіс. Мұндай тәсіл арқылы оқушылар әдеби шығармаларды терең түсініп қана қоймай, өз ойларын еркін жеткізуге, сын тұрғысынан ойлауға және жаңаша идеяларды ұсынуға үйренеді.

Қазақ әдебиетін оқыту, оны білім алушыларға меңгерту әр оқытушының шеберлігіне байланысты. Қазіргі таңда әдебиетті оқытатын мамандарға қойылатын талап – теориялық білімді практикамен ұштастыру арқылы инновациялық әдіс-тәсілдерді тиімді қолданып, сапалы білім беру және іздену, есте сақтау қабілеттері жетілген, алған білімдерін өмірде қолдана алатын жеке тұлға тәрбиелеу.

Қазақ әдебиеті сабақтарын коммуникативтік құзыреттілік негізінде ұйымдастыру оқушылардың шығармашылық әлеуетін ашуға мүмкіндік береді.

Коммуникативтік құзыреттілік дегеніміз – оқушының басқа адамдармен қарым-қатынас орнату, ақпаратты жеткізу, қабылдау және оны тиімді қолдану қабілеті. Бұл тәсілдің негізінде оқушы мен мұғалім арасындағы тиімді қарым-қатынас, өзара диалог құру, сабақ барысында бірлесіп жұмыс жасау арқылы ойлау, талдау, өз пікірін еркін жеткізу секілді дағдыларды дамыту көзделеді. Ал білім алушылардың шығармашылық қабілетін қалай жетілдіреміз?

Оқушының шығармашылық қабілетін дамыту үшін бірнеше шарт орындалуы тиіс:

- шығармашылық қабілетін дамытуды ерте бастан қолға алу;
- жүйелі түрде шығармашылық әрекет жағдайында болуы;
- ойлау мүмкіндігінің ең жоғарғы деңгейіне жету;
- оқушының шығармашылық іс-әрекетіне жағдай туғызу;

Сабақ барысындағы әлеуметтік өзара іс- әрекеттер оқуда маңызды рөл атқарады. «Мұғалім – оқушы» және «оқушы- оқушы» жағдайындағы қарым-қатынас түсінікті дамыту мен мағынаны ашудың елеулі бөлігін құрайды. [1, 4-бет].

Диалогтік тәсіл - баланың өз ойын нақты жеткізуге жетелейтін оңтайлы тәсіл. Диалогқа қойылатын талаптар:

- Сөйлесу мәдениетін игеру, ойын жалғастыра алу;
- Белгілі бір тақырыпта сөйлесе алу;
- Оқылған мәтін немесе шығарма туралы өз ойын білдіру.

Диалогтік әңгімеде мұғалім сұрақтар мен оларға берілген жауаптар, сонымен қатар оқушылардың да сұрақтары маңызды. Мұғалім оқушылардың жауабын олардың білім деңгейін тексеру үшін ғана емес, оларға өз ойларын анық жеткізуге, дамытуға және кеңейтуге мүмкіндік беру үшін де пайдаланады. [1, 42-бет].

Әдеби кейіпкерлердің өзара сөйлесу үлгілерін талдап, оқушыларға жаңа диалог құруды ұсынып, шығармалардағы конфликтілерді талдап, оларды шешудің балама жолдарын шешу сияқты тапсырмалар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттыра түседі.

Әдеби шығармаларды талқылау барысында оқушылардың пікірін сұрау арқылы білім алушылардың өз ойын ашық айту қабілетін дамытуға болады және бір-бірінің ойларын құрметтеуге тәрбиелейді. Мәселен, 11-сыныпта Оралхан Бөкейдің «Атау кере» шығармасын өткен кезде балаларға екі ұлт өкілінің бас қосып шаңырақ көтеруіне қатысты ой қозғау сұрақтарын қойып, осы мәселені талқылау үшін екі түрлі ұстаным ұсындым. Жақтаушы топ «Аралас некеге қарсы емеспіз. Махаббат ұлтқа қарамайды», даттаушы топ «Аралас некеге қарсымыз. Ол ұлттық ерекшеліктердің, ұлттың жойылып кету қаупін тудырады» деген ұстанымдарын қорғады. Әр топ өздерінің ұстанымдары

бойынша аргументтер келтіріп, дәлелді сөйледі. Бұның өзі білім алушылардың тіл байлығы мен зияткерлік қабілетінің дамуына өзіндік әсерін тигізеді.

Ғылыми зерттеулерге сүйенетін болсақ, оқушы шығармашылығын дамытуда «шығармашылық тапсырмалар» үлкен рөл атқарады. Рөлдік ойындар - сабақ үдерісін жандандырып, пәнге деген қызығушылықты арттырады. Мәселен, 5-сыныпта Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа», 8-сыныпта Роза Мұқанованың «Мәңгілік бала бейнесі» шығармаларын талдау барысында оқушыларға рөлдік ойын әдісін қолданып, жақсы нәтижеге қол жеткіздім. Оқушылар әдеби шығармалардың кейіпкерлерін сомдау арқылы олардың көзқарасын, сезімдерін түсінуге талпынды, қиялын дамып, шығармашылыққа ұмтылды.

Оқушы - белгілі мәліметті қабылдаушы ғана емес, сонымен бірге терең ой иесі. Сабақ барысында «Балық қаңқасы», «Пицца», «Кейіпкерлер аллеясы», «Блум түймедағы», «Қарама-қарсы бағалауға негізделген диалог», т.б. түрлі әдістер арқылы оқушының дербес ойланып, дәлелдер келтіруіне қолайлы орта туғыздырамын.

Қазақ әдебиеті сабағында өзара пікір алысу, талдау, талқылау туғызу үшін жұптық және топтық жұмыстарды ұйымдастыру өте тиімді, Оқушылар жұпта, топта жұмыстана отырып, оқушы мен оқушы, оқушы мен мұғалім арасында ынтымақтастық атмосферасы қалыптасады. Топтық жұмыстарда топ болып пікір алмасу, бір-бірінің ойын толықтыру арқылы оқушылардың тілдік және шығармашылық қабілеттерін арттыруға ықпал етеді.

Жаңартылған білім бағдарламасына сай оқушыларға тақырып бойынша шығармашылық жұмыстар ұсыну (мысалы, эссе, әңгіме, өлең жазу) олардың өз ойларын еркін білдіруіне, шығармашылық қабілеттерін ашуға мүмкіндік береді. Шығармашылық тапсырмалар түрлері: [2, 35-бет].

1. Шығарманы басқа жанрда қайта жазу (мысалы, поэзияны прозамен жеткізу).
2. Кейіпкердің күнделігін немесе хатын жазу.
3. Белгілі бір оқиғаны суреттеу арқылы сурет немесе комикс дайындау.
4. Эссе жазу.
5. Шығармашылық жобалар (белгілі бір шығарма бойынша зерттеу немесе шығармашылық жобалар дайындау арқылы оқушыларды ізденуге және жаңа идеяларды ұсынуға ынталандыру).

Осы аталған тапсырмаларды оқушыға орындатқызып, "Автор орындығы" әдісі арқылы сұрау өте тиімді. Баланың жауапкершілікті сезініп, өз-өзіне деген сенімділігі артады түседі.

Қазақ әдебиеті сабақтарында заман талабына сай мультимедиялық құралдарды қолдану, бейнежазбаларды талдау, көркем шығармалардың үзінділерін тыңдау және өз ойларын жеткізу арқылы әдебиет пәнін қызықты әрі тиімді етіп оқытуға болады. Бұл тәсіл арқылы оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігі артып қана қоймай, олардың шығармашылық қабілеттері де жан-жақты дамиды.

Қазіргі білім беру жүйесінде қазақ әдебиет әдістемесінің бір ерекшелігі – білім дайын күйінде беріле салмайды, бала тыңдаушы, мұғалім ақпарат ұсынушы емес. Керісінше, бала-зерттеуші, ізденуші, жаңалық ашушы, мұғалім сол іс-әрекетті ұйымдастырушы. Оқушыларды тек дайын ақпаратты меңгеруге емес, сол ақпаратты сыни тұрғыдан саралап, ой түюге үйрету маңызды.

Коммуникативтік құзыреттілік негізінде ұйымдастырылған сабақтарда оқушылардың жетістіктерін бағалауда шығармашылық қабілеті пен өз ойын еркін жеткізу деңгейі ескеріледі. Кері байланыс беру үшін оқушыларға олардың идеяларының құнды екенін көрсету, жетістіктерін атап өту, дамуға бағыт беретін ұсыныстар жасау өте маңызды.

Қазақ әдебиеті сабақтарын коммуникативтік құзыреттілік негізінде ұйымдастыру- оқушыларды шығармашылыққа баулудың ғана емес, олардың тұлғалық дамуы мен өмірлік дағдыларын жетілдірудің де тиімді құралы. Мұндай сабақтар оқушылардың әдебиетке деген қызығушылығын арттырып, олардың сыни ойлау, өзіндік пікір қалыптастыру, шығармашылық шешім қабылдау қабілеттерін нығайтады деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Астана, 2012ж
2. Ф. Ш. Оразбаева «Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі», Алматы, 2000ж
3. Ф. Ш. Оразбаева «Тілдік қатынас пен қатысым әдісінің теориялық негіздері» Алматы, 2000ж
4. «Қазақстан мектебі» журналдары, 2009 жыл
5. «Қазақ тілі мен әдебиеті орта мектепте», №4, 2021

МҰРАЖАЙ ПЕДАГОГИКАСЫ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨЗБЕН ШОЛУ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Тлекқабылова Толқын Қайырболатқызы,
М.Өтемісов атындағы БҚУ, магистранты, Қазақстан, Орал қ.
Ергалиева Г. А. - педагогика ғылымдарының кандидаты*

Аңдатпа: Мақалада мұражай педагогикасы арқылы бастауыш сынып оқушыларының көзбен шолу шығармашылығын дамытудың педагогикалық және психологиялық ерекшеліктері берілген. Мұражай педагогикасының білім беру үдерісіндегі рөлі мен оның оқушылардың танымдық және шығармашылық қабілеттерін арттыруға ықпалы талданады. Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық және педагогикалық ерекшеліктері ескеріліп, оларды дамытуға бағытталған әдіс-тәсілдер ұсынылады. Мұражай материалдарының шығармашылық әлеуетін тиімді пайдалану арқылы оқушылардың эстетикалық талғамын, бейнелеу өнеріне қызығушылығын арттыру мүмкіндіктері көрсетіледі.

Тірек сөздер. Мұражай, мұражай педагогикасы, бейнелік ойлау, танымдық даму, эстетикалық тәрбие, құндылық, мәдениет, көрме, өлке табиғаты.

Музей педагогикасы – мұражайтану, педагогика және психологияның тоғысқан жерінде орналасқан ғылыми пән. Ол мұражайды білім беру жүйесі ретінде қарастырады және мұражай ортасында педагогикалық процесс арқылы мәдени (көркем) тәжірибені берумен айналысады.

Мұражай ортасы – экспонаттардан, көрменің көркемдік безендірілуінен және залдардың сәулетінен жасалған ерекше дүние. Бұл ортада тарихи уақыт аурасы бар, ал мұражай экскурсиясының міндеті осылармен танысу.

Мұражай келуші мен экспонат, сонымен қатар келуші мен мұражай кеңістігі арасында диалогтар өтетін коммуникативті жүйе ретінде қарастырылады. Мұражай ғимаратының ерекшелігі қалалық ортаның құрамдас бөлігі. Мұражай ғимараттарын жобалау принциптері мен тарихи қалада мұражайлық ортаны құру әдістері эстетика мен функционалдылықты ескере отырып тұжырымдалған.

Мұражай ортасы тек білім беру ғана емес, сонымен қатар эстетикалық, шабыттандыратын және тарих пен мәдениетке толы болуы мүмкін. Мәдени құндылықтармен қарым-қатынас барысында тұлғаның дамуы мен қалыптасуына ықпал ететін музейлік коммуникацияның мәнін, заңдылықтарын және әдістерін зерттеу мұражай педагогикасының пәні болып табылады. Бұл сала сонымен қатар мұражай ортасындағы қарым-қатынастың мәдени-ағартушылық аспектілерін зерттейді.

Мұражай педагогикасының қалыптасуы мұражайлар ағартушылық және әлеуметтік-мәдени функцияларды алған кезде басталды. Мұражай педагогикасының дамуының маңызды кезеңдері ғылыми пәннің пайда болуы, екінші кезеңі және қалыптасуы болды. Бүгінгі күні мұражай педагогикасы балалар мен ересектерде гуманистік құндылықтарды және табиғатқа, әлемге және басқа адамдарға сезімтал көзқарасты қалыптастыруға көмектесетін заманауи мұражайлардың практикалық қызметінде барған сайын көрнекті орын алады.

Оның міндеттеріне мыналар кіреді:

- Өнер мен ғылымды танымал ету.
- Музейдегі көрмеге қойылған заттар арқылы идеяларды үйрету.
- Бейнелік ойлау мен оқу әрекетін дамыту.

Білім сапасын арттыруда көрнекілік ойлауды дамытудың маңызы зор. Бұл процесс оқушыларға өз түсінігін және мәселені шешуді жақсарту үшін визуализацияны белсенді пайдалануға мүмкіндік береді. Көрнекі ойлауды дамытудың кейбір аспектілерін қарастырайық:

1. Бейнелеу және көрнекі ойлау:

2. Көрнекі ойлау – ақпаратты көрнекі бейнелер, диаграммалар, диаграммалар және графиктер түрінде көрсету қабілеті.

3. Оқушыларға күрделі ұғымдарды және олардың арасындағы байланыстарды жақсырақ түсінуге көмектеседі.

2. Көрнекі жазбалар:

2.1 Көрнекі жазбалар – бұл студенттер кәдімгі мәтіндік жазбалардың орнына көрнекі жазбалар жасайтын әдіс.

2.2 Бұл әдіс жады мен ақпаратты ұйымдастыруды жақсартуға көмектеседі.

3. Топпен жұмыс:

- Көрнекі ойлау тиімді топтық қарым-қатынасқа ықпал етеді.

- «Тең-теңімен» әдісі оқушыларға пікірталасқа және мәселені шешуге бірдей үлес қосуға мүмкіндік береді.

4. Көрнекі әдістерді қолдану:

- Оқушылардың көрнекі жазбаларды дайындауы және мұғалімдердің тұжырымдама тесттерін қолдануы оқу үдерісінде көрнекіліктің тиімділігін дәлелдейді.

Оқыту нәтижелері мен сабақтардың сапасын жақсарту үшін педагогтар мен мұғалімдердің көрнекі ойлауды дамытатын жаңа құралдарды енгізуі маңызды.

Мұражай педагогикасының заманауи әдістеріне келушілермен диалог, стандартты емес құралдар, мұражай көрмелері арқылы оқыту мен тәрбиелеуге ықпал ететін технологиялар мен принциптер жатады.

Халық өнері мен тарихы баланың танымдық қалыптасу әлеміне терең әсерін беріп оның адамгершілік, эстетикалық, танымдық құндылықтарын дамытуда өзіндік орын алады. Халық шығармашылығы өзінің ерекшелігі жағынан бала бойында бейнелік-эмоциялық сезімді тудырып, қоршаған әлемнің айна көрнісін қабылдауға әсер етеді. М.С. Баданин бұл тұрғыда баланың өмірді көрген сол қалыпында, бояу, дыбыс, сезіну арқылы қабылдауында дамытындығын сипаттайды. Белгілі педагог

Е.А.Флерин халық шығармашылығының бала тәрбиесіндегі ролін алғашқылардың бірі болып сипаттап, балалар халық шығармашылығын оқыту барысында пайдалану бала бойында дағды, білік шығармашылығын дамытуға әсер ететіндігін атап өтеді. Шығармашылық бала бойында көзбен көріп бақылауға алып, сол көрністерін сөз арқылы, сурет, ән т.б. шығармашылықтар арқылы туындату маңыздылығын зерттеп өз еңбектерінде дәлелдеген. Бала көріп білгендерін, алған әсерін өз шығармашылығымен бекітеді және өз даму жолында жинақтап, дағдысына айналдырады –деп сипаттаған. Мұражай халық шығармашылығын сол күйінде сақтайтын, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші ғылыми танымдық құндылықтар институты болып табылады.

Мұражай дегеніміз оқу-тәрбие процесінде өзіндік орны бар тарихтар құндылықтарынан түзілген әлеуметтік институт болып табылады. Мұражайда халық мұраларының материалдық мәдени жалпыадамзаттық құндылықтарының түпнұсқасы сақталынып ұрпақтан-ұрпаққа халықтың шынайы мәдениетін сақтап таратып, келешекке адамзат тарихын бұлжытпай жеткізуші құралы. Мұражай арқылы тарихи қоғамдық дамудың, мәдени-этникалық рухани танымның негізі тасымалданып, сол арқылы тұлға санасы мен сезімі танымдық талғамы, ұлт туралы ойлары мен құнды пікірлері қалыптасады. Қазіргі ақпараттық жаңғыру кезеңінде адам санасы өткінші кезеңдегі жарнамалық түрлі түсті безендірілген мәліметтерден толып сыртқы бейнелермен интернет арқылы енетін ақпараттың легі арқылы тәрбиеленіп, негізгі құндылықтарымыздың қалыптасуына кері әсерін тигізуде. Сол себептен қазіргі уақытта мұражайдың оқу ақпараттық ролін көтеру мәселесін зерттеу маңызды. Негізгі мақсат мұражайдың қоғамдық мәдени институт ретіндегі ролін арттырып, оқыту үдерісіне ендіру негізінде тарихи мәдени кеңестіктегі негізгі құндылықтарды қабылдау арқылы бала бойындағы өзіндік шығармашылықтарын ояту. Мұражайдың білім беру үдерісіндегі ролін арттыру негізінде педагогиканың бір саласы ретінде мұражай педагогикасын дамыту, оның ғылыми тұрғыдағы мәні мен маңыздылығын оқу-тәрбие процесінде көтеруге қол жеткізу. Осы арқылы халықтың түпкілікті өзіне ғана тән құндылықтары, мәдениеті, әдебиеті, тілі сол күйінде келер ұрпаққа жалғасып, белгілі бір халықтың тұтастай сақталуына негіз болады. Мұражай мен мектеп саласының біріккен жұмыстары қазіргі кезеңдегі ақпараттық технологиялардың жетістіктерін пайдалана отырып, интерактивті шараларды ұйымдастыру, мұражай-педагогикалық бағдарламаларының жетілдірілген заманауи түрлерімен виртуальды саяхаттарды өткізу т.б. қамтиды. Бұл өз кезегінде білім беру міндеттерін шешуде мұражайда жаңа заманға сай жаңартылып безендірілген экспонаттардың қалыптасып көркеюіне, мұражайды жүргізу технологиясының өзіндік заманға сай жаңаруына, жаңа ұрпақ тәрбиесіне бейімделуіне жол ашады. Мұражай педагогикасын дамыту мұражайдың осы кезеңге сай ролін арттырып, ал ондағы сақталған түпнұсқадағы құндылықтардың виртуалды ақпаратқа айналып жаңаруына негіз болады. Осылай оқыту үдерісінде мұражай педагогикасының ролін арттыру арқылы өсіп келе жатқан ұрпақтың мәдени-тарихи мұраларға деген танымдық қызығушылығы мен оны танып білуге құштарлығын арттырып рухани сананың қалыптасуына негіз болады. Бұл жерде тек мұражай қызметкері емес сонымен бірге сабақ жүргізетін мұғалімнің мұражай туралы нақты жаңа білімі мен танымын мұражай педагогикалық құралдарын жетік меңгеруін қажет етеді. Сондықтан қазіргі уақытта бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау үдерісінде мұражай педагогикасының оқыту құралдарын оқу-тәрбие үдерісінде қолданудың теориялық практикалық жағын ғылыми зерттеп, жетілдіру жеткіліксіздігі орын алғандығын көруге болады. Демек, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби-педагогикалық практикаға мұражайларға мұражай-педагогикалық практикаға жолдауды енгізу қажеттілігі туындайды. Осыдан келіп алдағы уақытта болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау үдерісінде мұражай педагогикалық құралдарды оқу – тәрбие үдерісінде пайдаланудағы білімдерін арттырудың теориялық және практикалық жағын терең ғылыми тұрғыда зерттеу маңыздылығы туындайды. Мұражай құндылықтарының философиялық аспектілерін М.М. Бахтин, В. С. Библер өз еңбектерінде қарастыра келіп, мұражайдың «бүкіл жаратылыстың айнымай қайталануы» тәрбие мен жинақтаудың бірлігін сақтаудағы ұмтылысы ұрпақ сабақтастығының жүзеге асыруының тәсілі -деп сипаттайды[1-2]. Мұражайдың философиялық мәдени бағыттылығын С.И. Гессен, М.С. Каган, т.б. өз еңбектерінде талдауға алғандығын көруге болады[3].

Зерттеушілер қазіргі балалар буынының жас ерекшеліктеріне қатысты пікірлері бірдей емес: бір жағынан шығармашылық балалар санының артуы байқалса, екінші жағынан олардың шығармашылық

қиялы мен белсенділігі күрт төмендеп кеткені атап өтіледі. Бұл құбылыс ғалымдардың балалардың шығармашылық қабілеттерін диагностикалау кезінде әртүрлі көрсеткіштерге сүйенуінен туындауы мүмкін[4]. Сондай-ақ, бұл шығармашылықтың орташа деңгейі өткен онжылдықтармен салыстырғанда төмендегенімен, дарынды балалардың саны артқанын көрсетуі мүмкін.

Қазіргі бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, біз шығармашылық ойлауды дамытуға арналған мұражайлық сабақтарда келесі әдістерді қолданамыз: қозғалыс белсенділігін азайту үшін физикалық минуттар енгізу, заманауи балалардың экранға қажеттілігін қанағаттандыру үшін электронды тақтаны пайдалану, және де мұғалімнің мақтауы бастауыш сынып оқушылары үшін үлкен маңызға ие болғандықтан мадақтау әдістерін қолдану. Сонымен қатар, назар тапшылығын ескере отырып, сабақ белгілі бір түрде ұйымдастырылады[5].

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған әр түрлі оқу әдістері бар, оларды жалпы дидактикалық және арнайы пәндік әдістерге бөлуге болады. Алдымен бірінші топтың әдістерін қарастырайық.

Ю. К. Бабанскийдің классификациясында оқу әдістерінің үш тобы бөлінеді: оқу-познавалық әрекетті ұйымдастыру және өзін-өзі ұйымдастыру әдістері, оқуға ынталандыру және мотивациялау әдістері, оқу тиімділігін бақылау және өзін-өзі бақылау әдістері.

Оқу-танымдықлық әрекетті ұйымдастыру және өзін-өзі ұйымдастыру әдістері арасында автор перцептивті (әңгіме, лекция, демонстрация, практикалық жаттығулар ұйымдастыру), логикалық (индуктивті және дедуктивті материалды баяндау әдістері), гностикалық (түсіндірмелі-көшіру және ақпараттық-іздеу (бөліктей іздеу, зерттеу әдістері)), кибернетикалық (оқу-танымдық әрекетті басқару және өзін-өзі басқару әдістері: тікелей және жанама басқару, оқу барысында бөлікті немесе толықтай өзін-өзі басқару) әдістерін бөліп көрсетеді.

Оқу мотивациясы мен ынталандыру әдістері тобына танымдық қызығушылықтарды (өзін-өзі қалыптастыру) дамыту әдістері, оқудағы міндеттемелер мен жауапкершіліктерді (өзін-өзі қалыптастыру) дамыту әдістері кіреді. Ю. К. Бабанский оқудың тиімділігін бақылау және өзін-өзі бақылау әдістеріне – ауызша, жазбаша және лабораториялық, бағдарламалық және бағдарламасыз, машиналық, машиналық емес бақылау және өзін-өзі бақылауды жатқызады.

Мұражай – тарихи шындықта баланы құндылық-бағдарлайтын мәдени-тарихи құбылыс. Мұражай өзінің ерекше мүмкіндіктерінің арқасында оған мәдени-тарихи өткен туралы эмоционалды-бағалаушы білім беруге, оны құндылық қатынастар жүйесіне айналдыруға қабілетті деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бахтин ММ Эстетика словесного творчества. М: Искусство, 1979.424с.
2. Библер В.С. От наукоучения к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. М.: Политиздат, 1990. 413 с.
3. Коган Э. С. СобираТЕЛЬСКАЯ РАБОТА МУЗЕЕВ. М., 1966. 197 с.
4. Вергилис Н.Ю. Исследование деятельности и функциональное моделирование сенсорного звена зрительной системы: Автореф. Дис. канд. пед. наук, (по психологии) М., 1967. 27 с.
5. Вишина Г.В. Музейная педагогика как направление развития системы дополнительного образования. Автореф. дис. канд. пед. наук. Липецк, 1999.20 с.

ӘӨЖ: 373.2

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЕКТІНІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ- ЗАМАН ТАЛАБЫ

*Бейбитова Балжан Муратқызы
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
«Госплемстанция ЖОББМ» КММ
Юбилейный ауылы, Теректі ауданы, БҚО, ҚР*

Аннотация: Мақалада жасанды интелекті (ЖИ) қазақ әдебиеті сабақтарында пайдаланудың тиімді қолдану әдістері қарастырылды. ЖИ білім беру үрдісінде алатын орны мен қызметі көрсетілді. Мақалада ЖИ-дің әдебиет сабағында оқушыларға мәтін талдау, шығармашылық жазба жұмыстарын дамыту және интерактивті оқу әдістерін жүзеге асырудағы рөлі талданған. ЖИ құралдары ретінде ChatGPT және басқа да технологиялар пайдаланылып, сабақ жүргізудің нақты мысалдары келтірілген.

Ключевые слова: жасанды интелект, қазақ әдебиеті, білім беру технологиялары, интерактивті оқыту, әдеби талдау.

XXI ғасыр - жаңа технологиялардың озық даму ғасыры. Бүгінгі таңда технология күн сайын дамып келеді. Қазіргі таңда ақпаратты сақтау, өңдеу құралдарымен қаныққан қоғамда өмір сүруге және белсенді әрекет етуге дайын болумен қатар, мұғалімдер белгілі бір саланы зерттеудің мазмұны мен

максатына толық сәйкес келетін және қоғамды цифрландыру процесіне әсер ететін цифрлық технологияларды шебер таңдап, дұрыс қолдану керек.

Соңғы жылдары оқу процесінде жасанды интеллектті пайдалану өзекті бола бастады. Қазақ тілі мен әдебиетін оқыту контекстінде ЖИ оқу тиімділігін арттырудың бірегей мүмкіндіктерін ұсынады. Жасанды интеллекттің оқу үдерісіне енгізудің негізгі артықшылықтары мен әдістеріне тоқталуға болады. Жасанды интеллект әрбір оқушыға жеке көзқарас – табысты оқудың кепілі. Жасанды интеллект оқушылардың білім деңгейін, қызығушылықтары мен қабілеттерін талдай алады, бейімделген оқу материалдары мен тапсырмаларын ұсына алады. Бұл әр оқушының қажеттіліктерін ескеруге мүмкіндік береді және оқу процесін тиімдірек және қызықты етеді. Оқытудың көп уақытты қажет ететін аспектілерінің бірі – жазба жұмыстарын бағалау. ЖИ грамматикалық және стилистикалық қателерді автоматты түрде тексеріп, жылдам кері байланыс береді. Бұл мұғалімдердің уақытын үнемдеп қана қоймайды, сонымен қатар оқушыларға өз қателерін түсіну және оларды түзету бойынша ұсыныстар алу арқылы материалды тез меңгеруге көмектеседі. Жасанды интеллект қазақ әдебиеті классиктерінің мәтіндерін, аудиокітаптарды және бейне сабақтарды қамтитын оқу материалдарының ауқымды дерекқорына қолжетімділікті қамтамасыз ете алады. Бұл әртүрлі форматтар оқушыларға ақпаратты жақсы қабылдауға және пәнге деген қызығушылықты дамытуға көмектеседі. Чатботтар сияқты интерактивті қолданбаларды сауалнамалар, викториналар және оқушылардың оқу процесіне қатысуын ынталандыратын басқа әрекеттерді жүргізу үшін пайдалануға болады. Оқушылар нақты уақыт режимінде сұрақтар қойып, оларға жауап ала алады, ыңғайлы оқу ортасын жасайды. ЖИ күшті және әлсіз жақтарын анықтай отырып, оқушылардың үлгерімі туралы деректерді жинап, талдай алады. Бұл мұғалімдерге оқу үрдісінің сапасын арттыра отырып, оқыту әдістерін түзетуге мүмкіндік береді. Оқушылардың үлгерімін уақыт бойынша бақылауға болады, бұл проблемаларды дер кезінде анықтауға және қажетті шешімдерді ұсынуға көмектеседі. Қазақ тілі мен әдебиеті мәдени контекстпен тығыз байланысты. ЖИ Қазақстанның мәдени аспектілері, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері туралы қосымша ақпарат бере алады, бұл материалды түсінуді тереңдетеді және оны бай және қызықты етеді.

Жасанды интеллект технологиясы адамның сөйлеуіне тиімді жауап бере алады, түпнұсқа суреттер мен мәтінді жасай алады және нақты уақыттағы деректер негізінде шешім қабылдай алады. Жасанды интеллект — компьютерлер мен машиналардың адам сияқты интеллектуалды әрекеттерді орындау қабілеті. Жасанды интеллект алгоритмдері мен модельдері деректерді талдау, үйрену, шешім қабылдау, табиғи тілде сөйлесу және басқа да тапсырмаларды орындау үшін қолданылады.

Жасанды интеллекттің (ЖИ) негізгі түрлері:

1. Тар ЖИ: Белгілі бір тапсырмаларды орындауға арналған, мысалы, дауыстық көмекшілер (Siri, Google Assistant) немесе бет танып білу жүйелері.
2. Жалпы ЖИ: Адамның интеллектуалды қабілеттерін толықтай имитациялай алатын, бірақ қазіргі уақытта әлі дамымаған.

ЖИ-дің қолдану салалары өте кең, оның ішінде медицина, білім беру, қаржы, көлік және т.б. бар. Жасанды интеллект технологиялары адамдардың өмірін жеңілдетіп, тиімділікті арттыруға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект (ЖИ) қазіргі заманғы білім беру жүйесінде маңызды рөл атқаруда. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында ЖИ-ді қолдану оқушылардың білімін арттыруға, шығармашылық қабілеттерін дамытуға, және тілдік дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді. Бұл мақалада ЖИ-дің қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында қолданудың тиімділіктері қарастырылады.

1. *Жеке оқыту.* Жасанды интеллект оқушылардың деңгейі мен қажеттіліктеріне сәйкес жеке оқыту бағдарламаларын құра алады. Мысалы, ЖИ-дің көмегімен оқушылардың тілдік дағдыларына қарай тапсырмалар мен жаттығулар ұсынылады. Бұл әдіс әрбір оқушының өз қарқынында оқуына мүмкіндік береді.

2. *Тілдік дағдыларды дамыту.* ЖИ-ді қолдану арқылы оқушылардың тыңдау, сөйлеу, оқу және жазу дағдыларын дамытуға болады. Мысалы, автоматтандырылған тіл үйрету платформалары мен қосымшалары арқылы оқушылар қазақ тілінде сөйлесуді, тыңдауды және жазуды үйрене алады. ЖИ алгоритмдері грамматикалық қателерді түзетіп, дұрыс сөйлем құрастыруға көмектеседі.

3. *Әдебиетке қызығушылықты арттыру.* Жасанды интеллект әдеби шығармаларды талдауда және түсінуде көмек көрсете алады. Оқушыларға белгілі бір шығарманың мазмұнын, кейіпкерлерін және тақырыптарын түсінуге арналған интерактивті құралдар ұсынылуы мүмкін. Мысалы, ЖИ негізіндегі әдебиет талдаушысы оқушыларға шығармаларды тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

4. *Шығармашылық қабілеттерді дамыту.* ЖИ шығармашылық жазу тапсырмаларын орындауға көмектеседі. Оқушыларға тақырып берілгенде, ЖИ оларға идеялар мен шабыт бере алады. Сонымен қатар, ЖИ-дің көмегімен оқушылар өз шығармаларын бағалап, жетілдіре алады.

5. *Уақытты үнемдеу.* Мұғалімдер үшін ЖИ-дің көмегімен оқу процесін ұйымдастыру жеңілдейді. Автоматтандырылған тестілеу жүйелері мен бағалау құралдары мұғалімдердің уақытын үнемдеп, оқушылардың жетістіктерін жылдам бағалауға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект қазақ әдебиеті пәнін оқытуда жаңа мүмкіндіктер ашып, білім беру процесін тиімді әрі қызықты етеді. Оқушылардың шығармашылық және аналитикалық дағдыларын дамытуда ЖИ

технологиялары үлкен көмек көрсетеді. Дегенмен, ЖИ-ді оқыту процесінде қолданғанда оның тек құрал екенін және мұғалімнің рөлі мен педагогикалық шеберлігінің маңыздылығын ұмытпау қажет.

ЖИ – ақпаратты талдап, шешім қабылдай алатын, сонымен қатар, адам тілін түсініп, өңдей алатын технология. Қазақ әдебиеті сабағында ЖИ-дің келесідей артықшылықтары бар:

1. **Деректерді жедел іздеу және өңдеу:** Қазақ әдебиетінің шығармаларын, авторлардың өмірбаяндарын және әдеби бағыттарды бірден табуға мүмкіндік береді. Мысалы, Google Bard немесе ChatGPT платформалары арқылы Мұхтар Әуезовтің шығармашылығы туралы қысқаша мәліметтер алып, оқушыларға қолжетімді етуге болады.

2. **Тапсырмаларды жекелендіру:** Әр оқушының білім деңгейіне қарай тапсырмалар беру – білім беру сапасын арттырудың негізгі жолы. ЖИ әр оқушының жауаптарын талдай отырып, әлсіз тұстарын анықтап, сол бойынша қосымша жаттығулар ұсына алады.

3. **Интерактивті оқыту:** Әдеби шығармалар бойынша диалог құру, талдау немесе шығарманың сюжетін жаңадан құру сияқты тапсырмалар оқушылардың аналитикалық ойлау қабілеттерін арттырады. Мысалы, ЖИ қолдану арқылы Абай өлеңдеріне талдау жасау барысында оның негізгі идеяларын анықтауға болады.

Жасанды интеллект оқытушыларға оқу процесін жеңілдетуге мүмкіндік беретін құралдардың бірі. Қазақ әдебиеті пәнінде ЖИ мына бағыттарда қолданылуы мүмкін:

- **Шығармаларды талдау:** GPT-3 тәрізді тілдік модельдер арқылы әдеби мәтіндерді талдау, сюжеттік желілерді анықтау, кейіпкерлердің мінез-құлықтарын зерттеу.
- **Интерактивті оқыту:** ChatGPT немесе аналогтық құралдармен оқушылардың сұрақтарына жауап беру, шығармашылық тапсырмалар ұсыну.
- **Жеке оқыту жолы:** Әрбір оқушының білім деңгейіне қарай тапсырмалар дайындау.
- **Мазмұнды визуализациялау:** ЖИ арқылы әдеби шығармалардың сюжетін визуализациялап, оқушыларға шығарманы терең түсінуге көмектесу.

Оқушыларды әдебиетке баулу үшін заманауи технологияларды пайдалану олардың қызығушылығын арттырады. Мысалы, ЖИ арқылы:

Әдебиет әлеміне саяхат: Мультимедиа форматындағы әдеби шығармалар (анимациялар, аудиокітаптар, т.б.).

Шығармашылық тапсырмалар: ЖИ көмегімен оқушылар өз өлеңдерін немесе әңгімелерін құрастыра алады.

Қосымша ақпарат: ЖИ тарихи және мәдени контексті түсіндіріп, шығарманың мазмұнын байыта алады.

Мәтіндерді талдау

Мысал: Мұхтар Әуезовтің "Абай жолы" романындағы кейіпкерлердің мінез құлқын талдау.

ЖИ оқушыларға кейіпкерлердің іс-әрекетін сипаттап, олардың тұлғалық ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі.

ChatGPT көмегімен оқушыларға сұрақтар қойылып, жауаптары талданады: "Абайдың өміріндегі қай оқиға оның мінезін қалыптастыруда маңызды болды?"

Тарихи және мәдени контексті түсіндіру

Әдеби шығармаларды оқу барысында тарихи-мәдени жағдайларды талқылау маңызды. ЖИ шығарманың тарихи кезеңімен байланысты деректерді жылдам тауып, оқушыларға жеткізеді. Мысалы: XIX ғасырдағы қазақ қоғамы туралы мәліметтерді "Абай жолы" романымен байланыстыра түсіндіру.

Шығармашылық жұмыстар

ЖИ оқушыларға шығармашылық эссе тақырыптарын ұсына алады.

Мысал: "Абай мен қазіргі заманның жастары арасындағы ұқсастық пен айырмашылықты сипаттаңыз".

Интерактивті тесттер мен ойындар Әдебиет сабағынан кейінгі білімді тексеру үшін викторина немесе тест құру. Мысал: ChatGPT-ке қазақ әдебиеті бойынша сұрақтар енгізіп, оқушылармен бірге интерактивті ойын ұйымдастыру. Абайдың «Қара сөздерін» талдау. Абайдың «Қара сөздерін» талдау кезінде ЖИ-дің мәтінді түсіндіріп философиялық идеяларын талдауы оқушылардың түсінуін жеңілдетеді. Оқушыларға ЖИ арқылы «Қара сөздер» тақырыбына интерактивті викториналар жасауға болады.

Қиындықтар және шешу жолдары. Жасанды интеллектті оқу процесінде қолдану кезінде кейбір қиындықтар туындауы мүмкін:

• **Техникалық мәселелер:** Жабдықтардың жеткіліксіздігі немесе интернет жылдамдығының төмендігі.

• **Педагогтардың даярлығы:** Мұғалімдерге ЖИ-мен жұмыс істеуді үйрету қажет.

• **Мазмұнның сапасы:** ЖИ кейде қате немесе толық емес ақпарат беруі мүмкін.

Шешу жолдары ретінде білім беру жүйесінде ЖИ технологияларын енгізу бойынша арнайы курстар ұйымдастыру ұсынылады.

Қорытындылай келе, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жасанды интеллектті қолдану оқу-тәрбие үрдісінің жаңа көкжиектерін ашады. Жасанды интеллектті оқытуды жекелендіруге, күнделікті

тапсырмаларды автоматтандыруға, ресурстарға қолжетімділікті кеңейтуге және интерактивті ортаны құруға көмектеседі. Бұл технологияларды оқу үдерісіне енгізу оның тиімділігін арттырып қана қоймай, оны оқушылар үшін қызықты әрі мазмұнды ете алады. Болашақта интеллектіні одан әрі дамыту Қазақстандағы және әлемдегі білім беруді трансформациялауда шешуші рөл атқарады. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жасанды интеллекті қолдану білім беру процесін тиімді әрі қызықты етеді. ЖИ-дің көмегімен оқушылардың тілдік дағдылары мен шығармашылық қабілеттері артып, жеке оқу жолдары қалыптасады. Білім беру саласында ЖИ-ді қолдану – болашақтың қажеттілігі, және оның мүмкіндіктерін пайдалану арқылы біз сапалы білім алуға қол жеткізе аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. "Абай жолы". Алматы: Атамұра, 2005.
2. Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы инновациялық технологиялар: әдістемелік нұсқаулық. Астана, 2021.
3. ЖИ технологияларын білім беруде қолдану туралы мақалалар жинағы. OpenAI, 2023.
4. Қашқымбаев А. "Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі". Алматы: Қазақ универ, 2018.
5. Ахметова, Г. Т. *Білім беру технологиялары және олардың тиімділігі*. Алматы: 2021
- 6"Қазақ әдебиеті" оқулығы (9–11 сыныптар).
- 7.Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. *Цифрлық білім берусаясаты*. Алматы, 2023.

ӘӨЖ: 373.2

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ҚОЛДАНУ

Нурашева Жазира Кожасаулықызы
Эстетикалық бағыттағы гимназия,
бастауыш сынып мұғалімі, педагог-зерттеуші,
БҚО, Орал қаласы.
Кунусова Анаргүл Кобыландиевна
Ақжайық орта мектебі, бастауыш сынып мұғалімі,
педагог-зерттеуші,
БҚО, Теректі ауданы

Аннотация: Мақала қазақ тілін оқытуда жасанды интеллект (ЖИ) құралдарын пайдалану мүмкіндіктерін қарастырады. ЖИ құралдарының қазақ тілін үйрену барысына тигізетін ықпалы, олардың оқу нәтижелеріне әсері талданады. Жасанды интеллект қолданылатын құралдар – мәтіндік аударма жүйелері, грамматикалық тексеру, лексикалық көмек көрсететін бағдарламалар – тілді меңгеру сапасын арттыруда маңызды рөл атқарады. Мақалада ЖИ-дің қазақ тілін меңгерудегі дидактикалық әлеуеті ашылып, оны тиімді пайдалану бойынша ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, қазақ тілі, тіл үйрену, аударма құралдары, дидактикалық технологиялар, грамматикалық тексеру.

Кіріспе. Қазіргі қоғамда білім беру жүйесіне жаңа технологиялар қарқынды енгізілуде, соның ішінде жасанды интеллект – педагогикалық тәжірибеге тың серпін беріп отырған озық технологиялардың бірі. Жасанды интеллект көптеген салаларда, соның ішінде тіл үйренуде білім сапасын арттыру құралына айналды. Бұл мақалада ЖИ технологияларын қазақ тілі сабағында қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері, олардың білім алушылардың тіл меңгеру үдерісіне тигізетін әсері талқыланады. Қазақ тілін оқыту барысында ЖИ технологияларын қолдану қажеттілігінің негіздемесі беріледі және оның болашақ дамуы туралы болжам жасалады.

1. Жасанды интеллект: Мүмкіндіктері мен болашағы

Жасанды интеллект – үлкен көлемдегі деректерді талдайтын, оларды алгоритмдер арқылы өңдеп, нақты шешімдер қабылдай алатын бағдарламалық жүйе. Білім беру саласында ЖИ оқушылардың қажеттіліктеріне жекелеген тәсілдермен жауап беруге мүмкіндік береді. ЖИ жүйелері арқылы тілдік дағдыларды (сөйлеу, жазу, тыңдау және оқу) дамытуда тіл үйренушілерге арналған интерактивті бағдарламалар мен виртуалды көмекшілер кеңінен қолданылып келеді. Мысалы, сөйлеу тілін түсінетін диалогтық жүйелер арқылы тіл үйренушілер өз деңгейіне сәйкес әңгімелесу жаттығуларын орындауға мүмкіндігі бар.

Қазақ тілін оқытуда ЖИ жүйелерінің пайдалану бағыттары:

- **Автоматты аударма жүйелері:** мәтіндік аударма жүйелері (мысалы, Google Translate, Яндекс.Аударма) оқушыларға мәтіндерді қазақ тіліне аударуға, мағынасын түсінуге көмектеседі;

- **Грамматикалық тексеру құралдары:** Grammarly, LanguageTool сияқты құралдар оқушылардың қазақ тілінде жазу дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді;

• **Виртуалды репетиторлар:** ChatGPT сияқты ЖИ-ге негізделген модельдер арқылы оқушылар қазақ тілінде түрлі жаттығулар орындап, сұрақтар қою арқылы білімдерін тереңдете алады.

2. Қазақ тілі сабағында ЖИ құралдарын қолдану тәжірибесі

Қазақ тілі сабақтарында ЖИ-ді қолдану оқытушы мен оқушы үшін де оң нәтиже береді. Қазақ тілін үйренушілер үшін төмендегі ЖИ құралдары ерекше пайдалы:

• **Аудармашы құралдар:** Google Translate, Яндекс сияқты аударма жүйелері жаңа сөздерді, сөз тіркестерін аударып, олардың синонимдері мен мағыналық реңктерін көрсетуге көмектеседі. Сонымен бірге, мәтін мағынасын түсінуді жеңілдетеді;

• **Грамматикалық түзету бағдарламалары:** Грамматикалық тексеру құралдары жазбаша жұмыстардың дұрыс орындалуын қамтамасыз етеді, тіл үйренушілердің қателіктерін тауып, олардың дұрыс нұсқасын ұсынады;

• **Тілдік модельдер:** ChatGPT, DALL-E сияқты тілдік модельдер тілді оқытуда шығармашылық жаттығуларға, эссе жазуға және мәтіндерді талдауға көмек береді. Олар қазақ тілін оқытуда виртуалды серіктес рөлін атқара алады.

Қазақ тілінің күрделі грамматикасы мен синтаксистік құрылымын меңгеруде осындай құралдар тиімді көмек береді. Мәселен, студент жазбаша жұмыс орындағанда, ЖИ негізіндегі тексеру құралдары қателерін автоматты түрде түзетіп, дұрыс нұсқаны ұсынады. Ал аударма жүйелері арқылы жаңа сөздерді және олардың қолданысын жеңіл түсінеді.

3. Қазақ тілі сабақтарындағы ЖИ құралдарының артықшылықтары мен кемшіліктері

ЖИ құралдарының артықшылықтары:

1. **Тілді жекелеп үйрету:** ЖИ жүйелері әрбір оқушының жеке қажеттілігіне сәйкес жаттығулар мен тапсырмаларды ұсына алады.

2. **Тілдік қателерді түзету:** Грамматикалық тексеру құралдары арқылы оқушылардың жазбаша жұмыстарында кездесетін қателерді нақты көрсетеді.

3. **Тілдік орта жасау:** ЖИ құралдары арқылы тіл үйренуші кез келген уақытта қазақ тілінде сөйлесімдер жасап, жаңа сөздер үйрене алады.

ЖИ құралдарының кемшіліктері:

1. **Сөздердің мағыналық бұрмалануы:** Автоматты аударма жүйелері кейбір сөздердің мағынасын қате жеткізіп, оқушыларды қателестіруі мүмкін.

2. **Мәдени ерекшеліктердің ескерілмеуі:** ЖИ мәдениетке тән сөздер мен ұғымдарды толық түсінбеуі мүмкін.

3. **Әлеуметтік қарым-қатынастың болмауы:** ЖИ арқылы үйрену табиғи сөйлесуді толық алмастыра алмайды, бұл тілді мәдениетаралық коммуникация құралы ретінде меңгеруді шектейді.

4. ЖИ құралдарының қазақ тілі сабақтарына қосатын үлесі

ЖИ құралдары қазақ тілін үйренушілерге интерактивті және қызықты тілдік орта жасайды. Мысалы, қазақ тілі сабағында ЖИ қолдану оқушылардың:

• **Оқу және жазу қабілеттерін жетілдіреді:** ЖИ құралдары студенттердің жазбаша жұмыстарын тексеріп, түсініксіз жерлерін түсіндіреді.

• **Сөздік қорын байытады:** Жаңа сөздерді аударып, олардың қолданысын көрсетеді.

• **Тілдік жаттығуларды орындауға қызығушылығын арттырады:** Тілді ойын арқылы үйрету үшін ЖИ-ді қолдану студенттердің қызығушылығын оятып, сабаққа ынтасын арттырады.

5. Қорытынды және ұсыныстар

Жасанды интеллекттің қазақ тілін үйретудегі рөлі орасан. Оның көмегімен оқытушылар сабаққа жаңа тәсілдер енгізіп, тіл үйренушілерге материалды жеңіл әрі қызықты етіп жеткізеді. Қорытындылай келе, ЖИ құралдарын қазақ тілі сабақтарында кеңінен қолдану үшін келесідей ұсыныстар беріледі:

• **ЖИ құралдарын қазақ тіліне бейімдеу:** Қазақ тілінің ерекшеліктерін ескеретін арнайы құралдар жасау;

• **Оқытушыларға арналған курстар:** ЖИ технологияларын қолдану бойынша курстар ұйымдастырып, олардың мүмкіндіктерін кеңінен насихаттау;

• **Қолдау ортасын құру:** ЖИ құралдарын пайдаланушыларға кеңес беретін қолдау орталықтарын құру;

• **Оқушылардың сыни ойлау қабілеттерін дамыту:** ЖИ құралдарын қолданған кезде олардың нәтижелерін талдау және ой елегінен өткізуге үйрету.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қожахметова, Г. (2020). Жасанды интеллект негізіндегі тілдік модельдер. Білім және ғылым журналы, 5(1), 45–52.

2. Айдарова, Н. (2019). Қазақ тілін оқытудағы жаңа технологиялар. Қазақ тілі мен әдебиеті журналы, 4(3), 33–39.

3. Оразбаева, Ф. (2021). Тіл үйрету үдерісіндегі инновациялық әдістер. Қазақстан білім беру жүйесі журналы, 7(2), 23–31.

4. Бекжанова, Р., & Сейілханова, Ә. (2022). Қазақ тілін оқытуда ЖИ мүмкіндіктерін қолдану. Ғылым және инновация журналы, 9(1), 67–74.

5. Қабылбек, Б. (2021). Білім беру жүйесіндегі ЖИ технологияларының артықшылықтары. Тіл және мәдениет журналы, 8(4).

ӘӨЖ: 373.2

КІТАП ОҚУДЫҢ ПАЙДАСЫ

*Балгабаева Жанаргуль Женисовна
Эстетикалық бағыттағы гимназия
педагог-зерттеуші, педагогика ғылымдарының магистрі.
БҚО, Орал қаласы.*

Аннотация: *Чтение является не только основным источником знаний, но и расширяет кругозор, развивает интеллектуальные способности. Оно улучшает логическое и критическое мышление и стимулирует творческое воображение. Кроме того, чтение может увеличить языковое богатство, улучшить культуру речи человека, укрепить эмоциональный интеллект и уменьшить стресс. Также отмечается, что чтение способствует усвоению жизненных ценностей и моральных принципов. Книга описывает важную роль чтения в жизни человека.*

Ключевые слова: *чтение книг, скорочтение, виды чтения, важность чтения книг, читатель.*

**«Кітап - жан азығы, жығылғанда сүйеу болады,
адасқанда тура жолға салады»
(Абайдың 41-қара сөзінен)**

Қазіргі уақытта компьютерлер біздің қоғамның ажырамас бөлігіне айналды. Қоғам дамып, мәдениет, ғылым, технология дамуда. ХХІ ғасыр адамзат үшін ақпараттық болды. Осының барлығы қазіргі ұрпақтың кітапты аз оқуына, кітапқа деген қызығушылықтың төмендеуіне әкеледі.

Мен тандаған тақырыптың өзектілігі: ақпараттың үлкен көлемін өңдеуді қажет ететін ақпараттық ғасырда оқу қажеттілігінің күрт төмендеуі, адам бойында адамгершілік құндылықтарының төмендеуі байқалады. Біз нанотехнология дәуірінде, жылдам қарқынмен өмір сүріп жатырмыз. Біз мектепте әлемнің өзгермелі екендігіне дайындаймыз, сондықтан біз тез өзгеруді, жаңа білім алуды үйретуіміз керек. Ақпаратты алудың негізгі тәсілі-бұл адамның ойлауына мүмкіндік бермейтін, қойылған сұраққа дайын жауап беретін Интернет. Кітап-білімнің негізгі көзі. Жас ұрпақтың өскелең талабын қанағаттандыруда, рухани байлығын, жалпы ой-өрісін дамытуда, жоғары эстетикалық талап-талғамын қалыптастыруда ең үлкен де ұлы тәрбие құралы – кітап. Кітап оқу арқылы адам ақылды және мейірімді болады. Кітап оқу адамзат ойлап тапқан ең тамаша құбылыстардың бірі. Рухани жан дүниеге демеу беріп, адамның адами қасиетін арттыратын да осы кітап. Кітап оқу әр адам үшін қажет, кітап көбірек алғыр ойлауға баулып, албырт сезімді тежеуге, ішкі барлық ойлау және сезіну қабілетімізді қалыптастыратын сезім тәрізді ми гимнастикасы болып табылады. Сондықтан кітаптың құндылығын жандандыру, оны құрметтеу мен сүюді үйрену өте маңызды.

Кітаптың ең маңызды мақсаты - ғасырлар бойы жинақталған білімді сақтау және оны келесі ұрпаққа беру. Осының арқасында адамзаттың соңғы ғасырларда ғылым саласындағы қарқынды ілгерілеуі мүмкін болды. Көптеген ғылыми жаңалықтар бұрын жинақталған және жүйеленген ақпарат, әлемнің түкпір-түкпірінен алынған тәжірибелер нәтижелері негізінде жасалады. Кітаптардан алған біліміміз бізге белгілі нәрсені ашуға уақыт жұмсамай, алға жылжуға мүмкіндік береді. Кітаппен сөйлесу дамуға және жетілуге көмектеседі.

Сонымен, біз кітапты оқудан қандай пайда көреміз? **Қиялымызды шарықтата түсеміз.** Кітапты оқып отырып, автордың айтпақ ойын көз алдымызға елестетіп, оны толықтырамыз. Осылайша есте сақтау қабілетіміз жақсарады.

Кітап киноға қарағанда әлдеқайда жақсы. Оқып отырған кезде миымызда суреттер салынады. Оны өзіміздің қалауымызға сәйкестендіреміз. Тіпті Голливуд режиссерінің өзі қиялыңыздан артық айтып бере алмайды.

Адамдар жайында көп нәрсе білу. Жақсы кітап кейіпкерлердің болмысын ашып, мінезін сипаттайды. Мұнымен қатар қиындыққа тап болған кезде қандай әрекеттер жасайтынын баяндайды. Жақсы кітап қолдауға, жақсы кеңес беруге, сырласың болуға қабілетті.

Жаңа әдеттерді үйренуге көмектеседі. Кітапты өзіңіз қызығатын салаға байланысты тандай аласыз. Мұнымен қатар арнайы мамандарға барып ақша құртпай, барлығын да кітап көмегі арқылы үйреніп алу мүмкіндігі бар.

Ақылдырақ болу. Әрбір оқыған кітабыңыз жаңа білім береді. Осылайша күн сайын ақылыңыз артады. Яғни, ой өрісіңіз дамиды және зияткерлік қабілеттеріңіз артады, ойлауға және талдауға мәжбүр етеді.

Түрлі көзқараста боласыз. Бір тақырыпқа қатысты бірнеше кітап оқысаңыз, тақырыпты әртүрлі қырынан меңгеріп аласыз. Мұнымен қатар көзқарасыңыз бен пікіріңіз де өзгеріп отырады.

Пікіріңізден бас тартуыңыз мүмкін. Уақыт өте келе оқыған кітаптарыңыздың арқасында жаңа идеялар пайда болады. Мұның барлығы осыған дейін қалыптасып қалған пікіріңізді өзгертуге септігін тигізеді.

Дүниетанымыңыз кеңейеді. Әртүрлі тақырыптағы кітаптарды оқу арқылы сегіз қырлы, бір сырлы адамға айналасыз.

Қызықты әңгімелесушіге айналасыз. Көркем әдебиетті оқыған адам кез келген жанмен тіл табыса алады. Бұдан өзге романдағы қызықты оқиғаларды айтып таң қалдырады. Сол себепті, оқу қарым-қатынасты үйретеді және бос уақытты жағымды (және пайдалы) өткізуге көмектеседі.

Өзге тәжірибесін пайдалану. Авторлар көрген-білгенін, өзінің тәжірибесінен сұрыптап алғанын ғана жазады. Ал сізде ол тәжірибелерді пайдалану мүмкіндігі бар.

Теледидар мен интернетті емес, кітапты таңдау үшін бұл фактілер жеткіліксіз бе?

1. Кітап күйзелісті азайтады. «Тілдің байлығы мен ырғағы психиканы тыныштандырады және денені күйзелістен арылтады». Оқу тыныштық сыйлайды, айналадағы әлемді қуанышпен қабылдауға көмектеседі.

2. Оқу Альцгеймер ауруынан қорғайды. «Сіз оқыған кезде мидың белсенділігі артады, бұл оның жағдайына жағымды әсер етеді».

3. Оқу сенімділік береді. «Кітап оқу бізді сауатты етеді. Өзгелердің сіздің эрудицияңызды мойындауына жеке өзін-өзі бағалауға оң әсер етеді».

4. Мидың белсенділігін жақсартады. «Оқу кезінде біз көптеген мәліметтерді ұсынамыз: олардың айналасындағы кейіпкерлер. Сондықтан кітапты түсіну үшін көптеген нәрселерді есте сақтау керек. Соңын негізінде оқу есте сақтау мен логиканы жақсартады.

Балаларға кітап оқудың 9 пайдалы себебі бар

Қай бала ұйықтар алдында анасы немесе әкесі айтқан қызықты оқиғаның тыңдағысы келмейді? Бірақ көптеген ата-аналар ұйықтар алдында оқуға уақыт бөлуден көрі, балаларға бос уақытын теледидарда немесе компьютерде өткізуге мүмкіндік береді. Дегенмен, кез-келген ата-ана оқуды жіберіп алмауы керек. Міне, балаларыңызға кітап оқуға үнемі уақыт бөлудің ең күшті себептері.

1. Баланың кітаппен үнемі қарым-қатынасы өмір бойы кітапқа деген сүйіспеншілікке әкелуі мүмкін. Балаңыздың күнделікті өмірінде кітаптарды ұсына отырып, сіз оған өмір бойы оқуды әдетке айналдырасыз. Сондықтан ең алдымен ата-анасы балаға үлгі болуы керек.

2. Кітап «ата-ана» байланысын нығайтады. Ұйықтар алдында балаға кітап оқып берсе, оқу жақсы әсер қалдырады, бұл ата-аналар мен балалар арасында берік байланыс орнайды.

3. Оқу балалардың сөздік қорын жаңа сөздермен байытады. Кітапта сіз күнделікті сөйлеуде қолданбайтын сөздер кездеседі, сондықтан олар баланың сөздік қорын толықтырады. Балаңызға кітап оқу барысында жаңа сөздер кездессе, сөздің мағынасын түсіндіріңіз.

4. Балаларға кітап оқу қызықты болса, соғұрлым олар оқуды және кітаптарды жасыратын сиқырлы әлемді ашқысы келеді. Өйткені, кітаптар қиялды, жаңа нәрсені ашуға деген ұмтылысты оятады.

5. Балалар білім беру сатыларынан өтіп, табысты адамға айналады. Оқу-білім беру процесінің негізгі буыны және сәттіліктің негізі. Зерттеулер көрсеткендей, ата-аналары үнемі оқытып отыратын балалар мектепте үлкен жетістіктерге жетеді. Бірақ оқу тек мектеп жылдарында ғана емес, кәсіби жетістікке жетуге көмектеседі. «Оқитын адамдардың бәрі бірдей көшбасшы емес, бірақ барлық көшбасшылар оқиды».

6. Кітап балаларды өзін-өз оқытуға мүмкіндік береді. Балалар тіпті сиқырлы ертегілерден сабақ ала алады. Кішкентайынан жақсылықты жаманнан ажыратуды үйренеді.

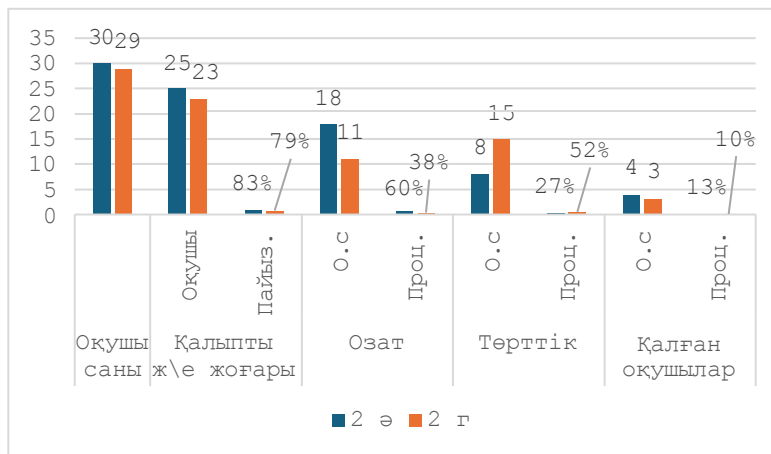
7. Оқу кезінде бала біреудің айтқанын тыңдауға үйренеді. Әңгімеге ену үшін бала барынша назар аударады және әр сөзді мұқият тыңдайды. Бұл оның концентрациясын жақсартады. Сонымен қатар, сіз ертегіні оқып жатқанда, ол біз үндемей, біреудің сөйлесуін тыңдауымыз керек деп үйренеді.

8. Оқу есте сақтау және шығармашылық қабілеттерін дамытады. Оқиғаны түсінуге тырысып, балалар миында көптеген деректерді «сақтайды». Егер сіз оқиғаны бірнеше рет оқысаңыз, уақыт өте келе сіздің балаңыз оны жатқа білетінін байқайсыз.

9. Сіз оқу үшін жасына байланысты білім мазмұны бар кітаптарды таңдай аласыз. Сіздің балаңыз ана тілін игерген кезде, сіз екінші тілді үйренуге, шетелдік әдебиеттің жеңіл материалдарын оқуға кірісе аласыз.

Мен екінші сынып оқушыларының оқу жылдамдығы мен үлгерімін талдадым. Деректер кестеге енгізілді.

Сынып	Оқушы саны	Қалыпты ж/е жоғары		Озат		Төрттік		Қалған оқушылар	
		Оқушы	Пайыз.	О.с	Проц.	О.с	Проц.	О.с	Проц.
2 ә	30	25	83 %	18	60 %	8	27 %	4	13%
2 г	29	23	79 %	11	38%	15	52%	3	10%

Кестеден жоғары оқу жылдамдығы бар оқушылардың көпшілігі сәтті оқитынын көруге болады. Айта кету керек, "үздік оқушыларда" 29 адам жоғары оқу техникасына ие. Токсан ішінде "4" және "5" жоқ балалар арасында 7 адам пән бойынша бір "3" немесе екі "3" алады. Бұл 23%. Демек, оқыту сапасын арттыру резерві бар.

Жыл сайын бүкіл әлемде ғылыми-техникалық әдебиеттің өсуі шамамен 60 миллион парақты құрайды! Және бұл шектеу емес. Ғалымдар ХХІ ғасырдың ортасына қарай ақпарат көлемі 10 есе артады деп есептеді! Ғалымдардың байқаулары көрсеткендей, әлем халқының көп бөлігі 100 жыл бұрынғыдай жылдамдықпен оқиды. Бұл минутына 250–300 сөз. Бірақ тарихта минутына 1000 немесе одан да көп сөз оқыған адамдар бар. Мысалы, Лев Николаевич Толстой, Федор Иванович Достоевский, Максим Горький, Марк Твен және басқалар оқыды. Адина Манатбекова -ерекше дарын иесі. 15 жасында қазақ қызы минутына 132 мың сөз оқи алды. Ол аз десеңіз, сол уақыт ішінде оқыған кітабының мазмұнын айтып бере алды.

Қазір де адам осындай жылдамдықпен оқи алады. Мұны жылдам оқу техникасы үйретеді. Бұл оқу жылдамдығын бірнеше ондаған есе арттыруға мүмкіндік беретін арнайы әдіс. Бұл техниканың жағымды жақтарының ішінде оның иелері арасында жұмыссыздар жоқ екенін атап өтуге болады. Жылдам оқу әдістерінің өзі оқу өрісін, ақыл-ойды дамытуға арналған жаттығулармен қызықты.

Мен оқушыларыма оқу дағдыларын дамытуға арналған жаттығуларды қолданамын.

“Төңкерілген мәтінді оқу”

Кәдімгі мәтін беті төңкеріліп, яғни 180 градусқа бұрылады. Баланың міндеті-көзді оңнан солға жылжыту, мәтінді оқу. Бала төңкерілген әлем бойынша саяхат жасайды және оны тез оқып үйрену өте қажет деп айтылады.

Бұл жаттығу ықпал етеді:

- Баланың жадында сөздер мен әріптердің тұтас бейнесін қалыптастыру.
- Сөздердің аяқталуын болжаумен әріптік талдауды біріктіру қабілетін дамыту.

Егер бұл жаттығу мәтінді 90 немесе 270 градусқа бұратындай етіп өзгертілсе, онда бұл жаттығу көздің қозғалысын үйлестіруді және қабылданған ақпаратты өңдеудің дәлдігін жақсарту үшін пайдалы болады.

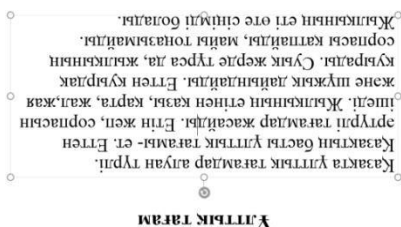
“Суретті мәтін оқу”

Мәтіндегі суреттерді сөзбен оқиды. Жылдам оқуға оң ықпалын тигізеді және суретті мәтін балаларды оқуға деген қызығушылығын арттырады, шығармашылығын дамытады.

“Спиральды оқу”

Мәтінді әртүрлі бағытта жылжыта отырып, біз оқуды тереңірек түсінуге ықпал ететін басымыздағы ақпараттың әртүрлі бөліктерін талдауға және байланыстыруға мәжбүрміз.

Алайда, спиральды оқу техникасын меңгеру үшін белгілі бір тәжірибе мен жаттығуды қажет етеді. Бастапқыда көздің стандартты емес қозғалысымен күресу қиын болып көрінуі мүмкін. Алайда, тәжірибе мен табандылықпен бұл әдіс ақпаратты оқуда және есте сақтауда тиімді болады.

яилӘ ңыдюа нїтерус
ыдлас. анидәМ юо ыдйю.
зыҚ анынро ыдрыто.
межӘ йаш піші рыто. неМ
под панийо нымрыто.

5 ереже. Үнемі жаттығулар арқылы көру қабілетін қадағалаңыз және күшейтіңіз. Жылына бір рет дәрігердің қабылдауында көру қабілетін тексеріңіз.

Жылдам оқу техникасымен жұмыс жасау өте ұзақ процесс және көп күш жұмсауды қажет етеді, көбінесе оқушы үшін. Біз үшін саналы оқу жылдамдығын дамытудың сәттілігі оның жаттығуларына арналған жаттығуларды сәтті таңдаумен байланысты болды.

- оқу жылдамдығын арттыру керек, өйткені материалдың көлемі артады;
- жұмыстың тиімділігіне жеке психофизикалық, логопедиялық ерекшеліктер әсер етеді;
- оқығанды түсіну сапасы мен оқудың дұрыстығы артты.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі

1. <file:///C:/Users/Назерке/Downloads/500.pdf>
2. <https://kk.warbletoncouncil.org/libro-70>
3. Кәрішалова К. Кітапхана жаңа ғасыр мәдениетінде (балалар әдебиеті проблемалары)// Саясат. - №3. - 2006. - 28-29б.
4. Дутбаева Н. Кітап неге оқылмайды: себеп пен салдар// Қазақ әдебиеті. - 2009. - 30 қаңтар. - 1-3б.

МОРФОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛƏЛƏРİ

Жексенғалиева Жұпар Өтеғалиқызы
Орал қаласы №42 «Ақ ниет» гимназиясы

Орта мектепте оқытудың жаңартылған бағдарламасына көшкенде, тілдің құрамдас бөлігіндегі маңызды жайттар назардан тыс қалған деп есептейміз. Сөз таптарын оқыту 5-сыныпта басталады. 5-сыныпта есім сөз таптары (зат есім, сын есім, сан есім) және олардың мағыналық түрлері, 6-сыныпта есімдік, етістік, үстеу және олардың мағыналық түрлері, 7-сыныпта етістіктің есімше, көсемше түрлері

мен шак, рай категориялары, еліктеу сөздер, шылаудың мағыналық түрлері, одағайдың түрлері оқытылады. Сөз таптары туралы мағлұмат оқулықтарда жан-жақты түсіндірілген деп айту қиын. Мысалы, 5-сыныпта «Зат есім» тақырыбын өткенде зат есімнің рең мәнін білдіретін жұрнақтары мен басқа сөз таптарынан зат есім жасайтын жұрнақтары ашып көрсетілмеген. 6-сыныпта үстеудің мағыналық түрін сегіз деп көрсетіп, топтау үстеуін қосқан. 2018 жылы «Атамұра» баспасынан шыққан 6-сыныпқа арналған қазақ тілі оқулығының 183-бетінде топтау үстеуін былай түсіндіреді: «Қимылдың, іс-әрекеттің бірігу арқылы істелетінін білдіретін үстеудің түрі **топтау үстеуі** деп аталады. Бұл үстеу қаншадан? нешеден? нешеуден? қалай-қалай? деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы, екеулеп, үшеулеп, он-ондап, бір-бірлеп, аздаған, көптеген, топ-тобымен, рет-ретімен, тең-теңімен, алды-алдына, бас-басына т.б.»

Сұрағынан да, мысалынан да үстеудің бұл түрін оның сын-бейне түрімен шатастырып алу қиын емес және нешеден? деген сұрағы топтау сан есімінде де бар болғандықтан, топтау сан есімінен ажырату логикалық тұрғыдан мүмкін болмай қалады.

Жалпы білім беретін мектептердің бұрынғы бағдарламаларында да, стандарт талаптарына сай құрылған жаңартылған бағдарламаларында да оныншы сөз табы – бейтарап сөздер (модаль сөздер), сөз тұлғасындағы нөлдік форма, омоним қосымшалар, жетекші етістік пен көмекші етістік сияқты грамматикалық ұғымдар қарастырылмаған. Морфологиядағы маңызды тақырыптарды мектеп оқулықтарына енгізетін уақыт болған сияқты. Себебі сөйлемге грамматикалық талдау жүргізу барысында осындай грамматикалық ұғымдарға кезіккендіктен, оқулықта берілмеген тақырыптарды қосымша түсіндіруге тура келеді. Мысалы, *Бүгін қамал іші әдеттегіден өзгеше жым-жырт*. Сөйлем ішіндегі қамал деген сөзде ілік септігі жасырын түр немесе – *Бәрін бүлдіріп жүрген Кәдірбайдың өзі көрінеді* деген сөйлемде көрінеді сөзі етістік қызметін атқарып не істейді? деген сұраққа жауап беріп тұрған жоқ. Модаль сөздер біздің тілімізде бұрыннан бар. Ол тек қазақ тілінде ғана емес, бірқатар түркі тілдерінде де кездеседі. Ол негізінен көмекші сөздер қатарына енетін көмекші сөз табы болып табылады. «Қазақ тілі грамматикасында»: «...қазақ тіліндегі модаль сөздер деп жүргеніміздің біразы – шын мәнінде бөтен текті, кірме құбылыстар немесе тілдің даму барысында басқа сөз таптарынан ауысқан сөздер. Сияқты модаль сөзі тарихи тұрғыдан алғанда араб тілінде «форма, вид, формальность, формула» ұғымын білдіретін *сыйах-сиакъ* зат есіміне барып саяды. Арабтық бұл кірме тұлға қазақ тілінде осы атау қалпында да, сондай-ақ дыбыстық жағынан сәл өзгерген сиық түрінде де кейде қолданылады: Сияғы ешкім келмеген.» деп түсінік береді. Ал практикалық қазақ тілінде көбінесе бұл сөз сөйлем соңында келіп, сөйлемдегі ойды аяқтауға негіз болады. Мысалы, Ол кеше ауылға барған сияқты. (күрделі етістік құрамында кездеседі) Модаль (бейтарап) сөздердің табиғатын, шығу төркінін, сөйлемде қолданылу ерекшелігін таныту сөз таптарын оқытқанда, морфологиялық талдауда ғана емес, оқшау сөздердің бірі – қыстырма сөздерді оқыту кезінде де маңызды. Өйткені шамасы, әлпеті, зады, сиқы, шындығында, бәлкі, расы, әрине, сыңайы, асылы (әсілі) т.б. сөздер қыстырма сөз қызметінде қолданылады. Мысалы, *Сыңайы, журналға жазылғаным дұрыс болар*.

Сондай-ақ оқушылардың морфологияны терең меңгеруіне, талдауды сауатты жүргізе білуіне талап қойғанда, қазақ тіліндегі көптеген омоним қосымшалардың қызметін мынадай кесте арқылы ажыратып, түсіндіру тиімді.

Омоним қосымшалар

-a1	Көсемше (етістікке жалғанса)жұрнағы	айт-а-мын
-a2	Зат есімнің рең мәнін тудыратын жұрнақ	Мұқ-а
-a3	Барыс септік жалғауы (зат есімге жалғанады)	тойым-а
-a4	Есімдерден етістік жасайтын жұрнақ	сан-а
-e1	Көсемше (етістікке жалғанады) жұрнағы	кел-е-ді
-e2	Барыс септік (зат есімге жалғанады)жалғауы	төрім-е
-e3	Зат есімнен етістік тудыратын жұрнақ	сын-а, өрт-е
-к1	Жіктік жалғауы	бар-са- қ
-к2	Етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ	ақса-қ
-к3	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	тара-қ
-н1	Табыс септігі	ана-сы-н
-н2	Өздік етіс жұрнағы (етістікке жалғанады)	тара-н
-н3	Етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ	бора-н
-н4	Ырықсыз(құрамында л дыбысы болса) етіс жұрнағы	тазала-н
-н1	Жіктік жалғауының II жағы	жеткізсе-ң
-н2	Етістіктен еліктеу сөз жасайтын жұрнақ	сыла-ң
-н3	Тәуелдік жалғауы, II жағы	ана-ң
-ты,-ті1	Табыс септігінің жалғауы (зат есімге жалғанады)	шарт-ты
-ты, - ті2	Жедел өткен (етістікке тікелей жалғанады)жұрнағы	кет-ті,кетпе-ді
-ты, - ті3	Жіктік жалғауы(көсемше жұрнағы арқылы	кет-е-ді

	жасалғанда)	
-ты, -ті4	Есімдерден сын есім жасайтын жұрнақ	атақ-ты әнші
-ір1	Етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ	бүк-ір
-ір2	Өзгелік етіс жұрнағы	кет-ір

Мектеп оқулықтарында терең қарастырылмаған мәселелердің бірі – «өлі» және «тірі» түбірлер. 1936 жылы қазақ тілі тарихи грамматикасының негізін қалаушы профессор Қ.Жұбанов бір мектеп мұғалімінің сауалына орай мынадай хат жазыпты: «...Өлі қосымша, өлі түбір V класқа ауыр соғатын сияқты», - депсіз. Сенбеймін. Меніңше, бұларды оқытпасаң, ауыр соғатын сияқты. V класқа түбір мен қосымшаны оқытпасақ ғой амалың жоқ. Оқыттың. Ал бір күні бір бала тұрып «ұят, оян деген сөздердің түбірі қайсысы?» деп сұраса, не дейсің? Ұят тұтас түбір десең, ұял болғанда –л-тің орнын, оят болғанда т келіп н-ның орнын қалай алды демей ме? Сонда ұят-тың түбірі өлі ұят; т- есім жасаушы

(киі-т, құры-т сияқты) өлі қосымша; оят-тың түбірі - өлі «оя»; мұндағы –т «қара-т» дегендегі сияқты өзгелік етістің тірі қосымшасы деп шынында айтқан оңай емес пе?». Сөз құрамын бұлайша талдау оқушылардың тілдің даму заңдылығын, тарихын дұрыс түсініп, тілдік талдау жұмыстарына қызығушылықтарын оятып, оларды шығармашылық – ізденіс жұмыстарына баули түсері сөзсіз.

Қазіргі білім беру бағдарламасы мектеп оқушыларының төрт дағдының үшеуін (тыңдалым/айтылым, оқылым, жазылым) жан-жақты меңгеруіне бағытталған, ал әдеби тілдік норма (ӨТН) екінші кезекте қалып қойғандай. Оқушының білім,білік дағдыларын тексеретін бөлім бойынша және тоқсандық жиынтық бағалау тапсырмаларының спецификасында ӨТН тапсырмалары қарастырылмаған. Бүгінгі мектеп қабырғасында отырған шәкірт – ертеңгі маман деп қарайтын болсақ, өндірістің әр саласында жұмыс істейтін мамандардың әдеби тіл нормасын жетік білуі – заман талабы. Қазақ тілінің грамматикасын меңгеруде морфологиялық білімнің болуы маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақ грамматикасы. Астана – 2002
2. Исаев С., Назарғалиева К., Дәулетбекова Ж. «Қазақ тілі» 6-сынып, Алматы: Атамұра. – 2018 ж.

ӘОЖ: 373.3

ПЕДАГОГТЫҢ ЦИФРЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ

Мырзахметова Акмарал Тлегеновна
Эстетикалық бағыттағы гимназия
Орал қаласы

Аннотация: Цифрлық педагогика – білім беру процесін заманауи цифрлық технологиялар мен құралдар арқылы жаңғыртуға бағытталған тәсіл. Ол оқушылар мен мұғалімдер арасындағы өзара әрекеттесуді жаңа деңгейге көтеріп, білім беру сапасын арттырады. Бұл тәсіл дәстүрлі әдістерді толықтырып, оқу материалдарын жеткізуді интерактивті, икемді әрі қолжетімді етеді. Цифрлық педагогикадағы негізгі үрдістерге онлайн оқыту платформалары, виртуалды және кеңейтілген шындық (VR/AR), жасанды интеллект, сондай-ақ білім беру процесін дербестендіру жатады. Сонымен қатар, цифрлық педагогика мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін жетілдіруді талап етеді. Цифрлық білім беру құралдарын тиімді пайдалану арқылы оқыту әдістерін жаңғыртып, оқушылардың оқу мотивациясын арттырып, олардың қажеттіліктеріне бейімделген білім беруді жүзеге асыруға болады.

Кілт сөздер: Цифрлық педагогика ,қашықтан оқыту онлайн оқыту платформалары, виртуалды және кеңейтілген шындық ,жасанды интеллект цифрлық құзыреттілік ,мультимедиялық оқыту құралдары, цифрлық оқыту әдістемесі ,сандық сауаттылық, электронды білім беру ресурстары ,оқытудағы инновациялар.

Цифрлық педагогика – білім беру жүйесіне жаңа ақпараттық технологияларды енгізу арқылы оқу процесін оңтайландыруға бағытталған заманауи тренд. Бүгінгі қоғамда ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы білім беру саласына да елеулі өзгерістер алып келді. Бұл өзгерістер мұғалімдерге дәстүрлі әдістерді толықтырып, білім беру процесінде цифрлық құралдарды кеңінен қолдануды талап етеді. Оқушылардың қызығушылығын оятып, оқу тиімділігін арттыруда цифрлық педагогиканың орны ерекше.

Цифрлық педагогика тек технологияларды қолданумен шектелмейді, ол – білім беру жүйесінің сапасын арттырып, оқу материалдарын жеткізудің жаңа тәсілдерін ұсынатын кешенді бағыт. Цифрлық педагогика арқылы оқушыларға ақпаратты еркін меңгеруге, шығармашылық тұрғыдан ойлануға, өзіндік ізденіске жетелеуге мүмкіндік беріледі.

Сонымен қатар, цифрлық педагогика оқытушылар мен оқушылар арасында үздіксіз кері байланыс орнатып, оқу материалын игеруді жеңілдетеді.

Цифрлық педагогикадағы негізгі заманауи трендтерге мыналар жатады:

Онлайн оқыту платформалары: Zoom, Microsoft Teams, Google Classroom, Learning, Coursera сияқты платформалар арқылы қашықтан оқыту күнделікті тәжірибеге айналды. Бұл платформалар оқыту процесін жеңілдетіп қана қоймай, оқушылардың материалды меңгеруін бақылайтын түрлі құралдарды да ұсынады. Онлайн оқыту платформаларының артықшылықтары

Қолжетімділік: Онлайн платформалар арқылы білім алу географиялық кедергілерді жойып, әлемнің кез келген нүктесінен білім алуға мүмкіндік береді.

Уақыт үнемдеу: Оқушылар мен мұғалімдер сабаққа бару қажеттілігінен босатылады, бұл уақытты тиімді пайдалануға жол ашады. Студенттер оқу кестесін өз ыңғайына қарай құра алады.

Интерактивтілік: Видеосабақтар, интерактивті тапсырмалар, чаттар, талқылау форумдары сияқты мүмкіндіктер оқушылардың білімге деген қызығушылығын арттырып, білім беру процесін жандандырады.

Оқудың икемділігі: Онлайн платформалар кез келген уақытта оқуға, қайта қарап, материалдарды өз қарқынымен игеруге жағдай жасайды.

Мобильді оқыту – оқытудың мобильді құрылғылар (смартфондар, планшеттер) арқылы жүзеге асатын түрі. Бұл тәсіл дәстүрлі білім беруді толықтыра отырып, оқушыларға сабаққа кез келген уақытта, кез келген жерде қатысуға мүмкіндік береді. Мобильді оқыту әсіресе оқушылардың оқу материалдарына қолжетімділігін арттырып, оларды икемді және тиімді меңгеруге жол ашады.

Мобильді оқытудың негізгі ерекшеліктері мен артықшылықтары:

- **Қолжетімділік:** Мобильді құрылғылардың көпшілікке қолжетімді болуы оқушылардың білім алуына ешқандай шектеу қоймайды. Олар сабаққа немесе тапсырма орындауға қай жерде жүрсе де қатыса алады.

- **Оқуды дербестендіру:** Мобильді оқытуда әрбір оқушы өзінің оқу қарқыны мен қажеттіліктеріне қарай материалды меңгере алады. Оқушыларға қажетті контентті қайталап қарауға немесе алға жылжуға мүмкіндік береді.

- **Интерактивтілік:** Мобильді қосымшалар мен онлайн платформаларда викториналар, бейнематериалдар, интерактивті тапсырмалар сияқты қызықты элементтерді қолдану арқылы оқушылардың білімге деген ынтасын арттыруға болады.

- **Ыңғайлылық пен икемділік:** Оқушылар кез келген уақытта оқу материалдарын аша алады, бұл оларға оқуды өздерінің жеке күнтізбелеріне икемдеуге мүмкіндік береді.

- **Көпфункционалды:** Мобильді оқыту әртүрлі форматтағы материалдарды қолдайды – бейнелер, аудиофайлдар, мәтіндер, графикалар мен диаграммалар, бұл оқушылардың түрлі оқу стиліне бейімделуге мүмкіндік береді.

- **Жедел кері байланыс:** Мобильді платформалар оқушыларға тапсырмаларды орындап болғаннан кейін бірден нәтижелерін көруге мүмкіндік береді. Жедел кері байланыс арқылы оқушылар өз жетістіктерін бақылап, әлсіз тұстарын анықтай алады.

- **Уақыт пен кеңістікті үнемдеу:** Оқушыларға сабаққа бару қажет емес, бұл уақытты тиімді пайдалануға көмектеседі.

- **Түсінікті әрі қызықты контент:** Интерактивті материалдар мен қызықты тапсырмалар оқу үдерісін қызықтырақ етеді.

- **Өзіндік тәртіпті қалыптастыру:** Мобильді оқыту арқылы оқушылардың өз бетінше білім алу дағдысы қалыптасады.

Мультимедиялық оқыту құралдары – оқу процесінде әртүрлі медиа элементтерін (бейне, аудио, графика, анимация, инфографика) пайдалану арқылы білім беру сапасын арттыруға бағытталған әдіс. Бұл құралдар оқушылардың материалды оңай әрі қызығушылықпен меңгеруіне ықпал етіп, оқу процесін жандандырады. Мультимедиялық оқыту дәстүрлі білім беру тәсілдерін толықтыра отырып, оқу материалының визуалды және дыбыстық қабылдануын жақсартады.

Мультимедиялық оқыту құралдарының негізгі ерекшеліктері:

- **Визуализация:** Мультимедиялық құралдар арқылы ақпаратты көрнекі түрде ұсыну материалды тезірек және жақсырақ түсінуге көмектеседі. Мысалы, күрделі түсініктерді диаграмма немесе анимация арқылы көрсеткенде, оқушыларға оны қабылдау жеңілдейді.

- **Интерактивтілік:** Мультимедиялық оқытуда интерактивті элементтерді қолдану арқылы оқушыларды белсенді қатысуға ынталандырады. Интерактивті жаттығулар, тесттер, викториналар мен ойындар оқушылардың қызығушылығын оятып, материалды меңгеруге ықпал етеді.

- **Көпқабатты оқу материалдары:** Мультимедиялық құралдар әртүрлі ақпарат көздерін бір уақытта қолдануға мүмкіндік береді. Бұл оқу процесін кешенді түрде жүргізуге, материалды бірнеше қырынан түсіндіруге жол ашады

- **Ақпаратты оңай есте сақтау:** Визуалды және аудиомәзмұн есте сақтауға оңайырақ, өйткені адамның жады көзбен көрген және естіген ақпаратты жақсы қабылдайды. Анимациялар, бейнематериалдар, дыбыстық түсіндірмелер оқу материалын есте сақтауды жеңілдетеді.

- Тақырыпқа деген қызығушылықты арттыру: Мультимедиялық элементтерді қолдану сабақтың қызықты өтуіне ықпал етеді, бұл оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырып, білімді игеру деңгейін жақсартады.

- Жылдам кері байланыс: Мультимедиялық платформаларда тесттер мен интерактивті тапсырмалар арқылы оқушылардың жауаптарын жылдам бағалауға болады. Бұл оқушылардың жетістіктерін бақылап, өз деңгейін жақсартуға бағытталған жұмыстар жүргізуге мүмкіндік береді.

- Мультимедиялық оқыту құралдарының артықшылықтары

- Қолжетімді және икемді оқыту: Мультимедиялық құралдар кез келген уақытта, кез келген жерде оқу материалдарын қайта қарауға мүмкіндік береді.

- Қиын түсініктерді қарапайым көрсету: Анимациялар, инфографика арқылы күрделі тақырыптарды түсінуді жеңілдетеді.

- Өзбетінше оқуды ынталандыру: Оқушылар өз бетінше жұмыс істеп, материалдарды қайталап, ізденуге мүмкіндік алады.

Ақпаратты визуализациялау: Қарапайым мәтіндерді визуалды материалдарға ауыстыру, деректерді инфографика немесе диаграммалар арқылы көрсету білім беру процесін түсінікті етеді және материалды жақсы меңгеруге септігін тигізеді.

- Ақпаратты визуализациялаудың негізгі ерекшеліктері.

- Түсінікті әрі жылдам қабылдау: Графикалық элементтер арқылы берілген ақпаратты тезірек және оңай қабылдауға болады. Мысалы, диаграммадағы көрсеткіштер сандық ақпараттың мән-мағынасын бірден түсінуге көмектеседі.

- Негізгі мәліметтерді бөлу: Визуализация негізгі және маңызды ақпаратты екшеп, басты идеяларды айқындауға мүмкіндік береді. Бұл артық ақпаратты алып тастап, оқырманның назарын маңызды деректерге аударуға көмектеседі.

- Үлкен деректермен жұмыс: Күрделі және ауқымды деректерді визуализациялау оларды құрылымдап, реттеуге мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл үлкен деректер жиынтығын жүйелеп көрсетуге ыңғайлы, әсіресе деректердің тенденцияларын немесе үлгілерін түсіндіруде тиімді.

- Ақпаратты есте сақтау: Көрнекі материалдар есте сақтау қабілетіне оң әсер етеді. Диаграммалар, кестелер және инфографикалар арқылы берілген мәліметтер есте сақтауға жеңіл болады, себебі визуалды ақпарат көру жадында жақсы сақталады.

- Салыстыру мен талдау мүмкіндігі: Визуализация әртүрлі деректерді бір-бірімен салыстыруды жеңілдетеді. Диаграмма, график немесе инфографика арқылы екі не одан көп көрсеткіштің айырмашылығын бірден байқауға болады.

- Қызығушылықты арттыру: Көрнекі материалдар ақпаратты қызықты, тартымды етеді. Бұл оқушылар мен оқырмандардың назарын аударып, материалға деген қызығушылығын арттырады.

- Ақпаратты визуализациялау түрлері

Диаграммалар мен графиктер: Сандық ақпаратты көрсету үшін қолданылады. Мысалы, дөңгелек диаграммалар, сызықтық графиктер және бағаналы диаграммалар деректерді салыстыруға ыңғайлы.

Инфографика: Күрделі ақпаратты біріктіріп, түсінікті және әдемі түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Инфографика мәтін мен графиканы үйлестіріп, күрделі тақырыптарды жеңілдетеді.

Карталар: Географиялық деректерді визуализациялау үшін қолданылады. Карталар арқылы белгілі бір аумақтағы өзгерістерді немесе таралуын көрсетуге болады.

Кестелер: Мәтіндік және сандық деректерді жүйелеп ұсыну үшін пайдалы. Кестелер мәліметтерді реттеп, салыстыруға мүмкіндік береді.

Анимациялар: Күрделі процестерді немесе динамиканы көрсету үшін қолданылады. Анимациялар арқылы белгілі бір оқиғалардың уақыт ішіндегі өзгерісін көрсетіп, түсінікті етеді.

Ақпаратты визуализациялаудың артықшылықтары:

- Қабылдауды жеңілдетеді: Көрнекі ақпаратты түсіну оңай, бұл ақпаратты қабылдау мен есте сақтауды жақсартады.

- Уақытты үнемдеу: Ұзақ мәтінді оқып, ақпаратты түсінуге қарағанда, визуализация ақпаратты тезірек түсінуге мүмкіндік береді.

- Салыстыру мүмкіндігі: Әртүрлі деректерді салыстыруды және олардың айырмашылықтарын байқауды жеңілдетеді.

Жасанды интеллект: Жасанды интеллект негізінде құрылған жүйелер оқушылардың оқу деңгейін анықтап, әрқайсысына жекеленген оқу материалдарын ұсына алады. Мұндай жүйелер оқушылардың әлсіз тұстарын анықтап, олардың білімін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект (ЖИ) – адам интеллектісінің белгілі бір аспектілерін имитациялайтын, машина арқылы жасалатын ақылды әрекеттерді орындайтын технологиялар жиынтығы. Жасанды интеллект адам миының ойлау, үйрену, шешім қабылдау және қорытынды жасау қабілеттерін белгілі бір дәрежеде қайталайды. Оның ерекшеліктері қазіргі замандағы сан алуан салада кеңінен қолданылуына негіз болып отыр.

Жасанды интеллекттің негізгі ерекшеліктері:

➤ Деректерді өңдеу мен талдау: Жасанды интеллект үлкен көлемдегі мәліметтерді өңдеуде жоғары тиімділікке ие. Ол деректерді талдап, үрдістерді анықтап, болжам жасау арқылы шешім қабылдауға мүмкіндік береді. ЖИ-дың бұл ерекшелігі деректермен жұмыс істеуді жылдамдатып, тиімді шешім қабылдауға ықпал етеді.

➤ Өздігінен үйрену (машиналық оқыту): Жасанды интеллект жүйелері жинақталған тәжірибелер мен деректер негізінде өздігінен үйрене алады. Бұл машиналық оқыту

➤ алгоритмдері арқылы жүзеге асады, мұнда ЖИ нақты бір мәселені шешу үшін алдын ала дайындалған деректер жиынынан үйренеді.

➤ Үнемі даму: Жасанды интеллект үздіксіз жаңарып, дами алады. Ол жинақталған мәліметтер арқылы өз жұмысын жақсартады, жаңаша тәсілдерді меңгереді және жаңа ақпаратты қосып отырады. Бұл ЖИ жүйелерінің икемді әрі уақыт өте келе жетілдіріле түсетінін көрсетеді.

➤ Жоғары дәлдік: ЖИ қателік деңгейін барынша азайтып, дәлдігі жоғары болжамдар жасауға мүмкіндік береді. Бұл медициналық диагностика, қаржы саласындағы инвестициялық болжамдар жасау сияқты дәлдікті қажет ететін салаларда өте пайдалы.

➤ Көп міндетті орындау қабілеті: Жасанды интеллект бір мезгілде бірнеше күрделі есептерді шешіп, әртүрлі міндеттерді жылдам орындай алады. Мысалы, ЖИ-ды өндіріс саласында пайдалану арқылы бірнеше процесті автоматтандыруға мүмкіндік бар.

➤ Адаптация: Жасанды интеллект жүйелері жаңа жағдайларға тез бейімделіп, күрделі жағдайларда жылдам шешім қабылдай алады. Бұл оны қоршаған ортаға бейімделуге және өзгерістерге икемді болуға мүмкіндік береді.

➤ Тілдік өңдеу (NLP): Табиғи тілдерді өңдеу арқылы ЖИ адам тіліндегі ақпаратты түсініп, өңдей алады. Бұл чат-боттар, виртуалды көмекшілер, аударма жүйелері сияқты салаларда қолданылады.

Педагогтың цифрлық құзыреттілігі:

Цифрлық педагогиканы тиімді жүзеге асыру үшін мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігі жоғары болуы қажет. Цифрлық құзыреттілік – педагогтың технологияларды меңгеру деңгейі мен оларды білім беру процесінде тиімді қолдану қабілеті. Мұғалімдер тек құралдарды қолдануды ғана емес, сонымен қатар олардың мүмкіндіктерін оқыту әдістемесімен ұштастыруды да үйренуі керек.

Цифрлық құзыреттілігі бар педагогтың негізгі қасиеттері:

1. Ақпараттық сауаттылық: Педагог ақпаратты іздеу, өңдеу және қолдану дағдыларын меңгерген болуы керек. Интернет пен басқа да цифрлық құралдарды тиімді пайдалану маңызды.

2. Цифрлық құралдарды қолдану қабілеті: Мұғалім әртүрлі онлайн платформаларда жұмыс істей алуы, мультимедиялық және мобильді қосымшаларды сабақта қолдана білуі қажет.

3. Киберқауіпсіздік негіздерін білу: Мұғалімдер өздері мен оқушылардың жеке мәліметтерін қорғауды, қауіпсіздік шараларын сақтауды білуі керек.

4. Өзіндік даму: Цифрлық технологиялар тез жаңарып отырғандықтан, педагог үнемі білімін жетілдіріп, жаңашылдықтарды үйренуге ұмтылуы керек.

Қорытынды. Цифрлық педагогика – заманауи білім беру жүйесіндегі негізгі трендтердің бірі. Ол тек оқыту процесін жеңілдетіп қана қоймай, оқушылардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Педагогтың цифрлық құзыреттілігі жоғары болуы – оқу сапасын арттырып, оқушыларға жаңа мүмкіндіктер ашатын маңызды фактор. Осылайша, цифрлық педагогиканы тиімді жүзеге асыру арқылы Қазақстанның білім беру жүйесін жаңа деңгейге көтеру мүмкіндігі туындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Куандыкова, З.Ж (2020). Цифрлық педагогика: теориясы мен практикасы
2. Махмұтова, Ж.Қ (2021). Қашықтан оқыту және электронды білім беру.
3. Қыдырша, Н.С (2018). Заманауи білім беру контекстное.

ӘОЖ: 373.3

БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІНДЕГІ «ҚҰНДЫЛЫҚТАР» БӨЛІМІН ОҚЫТУДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ЖОЛДАРЫ

*Нажмиддинова Дина Рахматиллоқызы
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің магистранты
Орал қаласы*

Аннотация: В данной статье описаны когнитивные особенности преподавания раздела «Ценности» в учебнике казахского языка для начальной школы. Будут обсуждаться теоретические основы формирования национального познания учащихся младших классов. Анализируется содержание обучения разделу «Ценности», способы организации.

Ключевые слова: Ценности, национальные знания, национальное сознание, мировоззрение, национальное наследие.

Өскелең ұрпақ білім мен ұлттық тәрбие негіздерін өзінің ұлттық мектебінен алатыны сөзсіз. Кезінде қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай: «Ұлттық мәдениеттен жүрдай рухта тәрбиеленген ұрпақтан халқымыздың қажеті мен мүддесін жоқтайтын пайдалы азамат шықпайды» деген екен. Тілдің мәдени аспектісін зерттеген ғалым Г.Н. Смағұлова: «Тіл білімінде қазақ ұлтының таным парасатын, Жарық дүниені танудағы көркемдік көк жиегін, ой-қиялын жаңа ғасыр табалдырығында тұрған жас буын, келер ұрпақ алдында ұлттық мәдени ерекшеліктерін өз жасаған тілі арқылы зерделеу – ең маңызды мәселе», – дейді [18]. Сөз арқылы ұлттық мінезге тән тәрбие беріледі, мәселен, балаға кішкене кезінен айтылып, құлағына құйылатын фольклордың тәрбиелік мәнін атасақ та жеткілікті.

Бастауыш сынып оқушыларының ұлттық құндылықтар туралы білімі ұлттық танымдық әрекеті арқылы қалыптасады. Өйткені тіл біліміндегі когнитология ғылымы адамның ой-өрісі мен тілдің арақатынасын, антропоцентристік ерекшеліктерін, сонымен қатар, индивидтің санасында жүзеге асатын танымдық әрекеттің өзіндік ерекшеліктерін зерттейді. Ғалымдардың тұжырымдауынша, бала ғаламды тіл арқылы таниды, сол арқылы ұлттық санасы қалыптаса бастайды. Орыс тіл білімінде Ю.С. Степанов, А.П. Бабушкин, Е.С. Кубрякова, В.И. Карасик, В.А. Маслова сияқты когнитивистер қалыптастырған әртүрлі деңгейдегі мектептер болса, қазақ тіл білімінде когнитивті лингвистиканың терең мәселелері Ж.А. Манкеева, Н. Уәли, А. Ислам, Э.Н. Оразалиева, Г.Е. Утебалиева, А.Б. Әмірбекова т.б. ғалымдардың еңбектерінде кеңінен қарастырылады.

Жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдарды басшылыққа алып, бастауыш мектепте зат есімді когнитивті оқытудың әдістемелік жүйесін жасап, қазақ тілін ұлттық танымдық тұрғыдан (когнитивті) оқыту жолдарын зерттеген ғалым өз пікірін былай тұжырымдайды: «Біздің пікірімізше, таным көзін құраған тілдік материалдар сол кездің өзінде таза теориялық қағидаларға ғана емес, идеялық-рухани тәрбиеге де, халықтық дүниетанымға да арқау болған. Бұдан ғалымдардың бастауыш мектептен бастап оқушыларға тілді үйретіп қана қоймай, тілді таныту қажеттілігіне, әсіресе, ұлттық ойлау мен қабылдауға көңіл бөлгенін байқауға болады» [1].

Дәуірдің қай кезеңінде болмасын білім берудің мазмұнын, әдістемесін жаңарту бағытында жасөспірімдерді ұлттық рухта, ғасырлар бойы қалыптасқан рухани құндылық негізінде жан-жақты дамыту үнемі бірінші орында тұруға тиіс. Себебі, балалар тіліндегі дүниенің тілдік бейнесінің ұлттық тағылым мен тәрбиеге, ұлттық ойлауға сай қалыптасуынан оның ұлтжанды жеке тұлғаға айналуы жүзеге асады.

Г.Қ. Джонисова «Бастауыш сынып оқушыларының ұлттық құндылық бағдарын қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері» еңбегінде: «Бастауыш сынып оқушыларының өз халқының ұлттық құндылықтарын саналы түрде түсініп, қабылдауы, сөйтіп, ата-бабасын қастерлейтін, салт-дәстүрін қадір тұтатын, елін сүйетін, рухы жоғары азамат қатарына қосылуы бастауыш мектептегі ұлттық құндылық бағдар қалыптастыруға бағытталған педагогикалық іс-әрекеттерді жүйелеп, жетілдіруге және тиімділігін арттыруға байланысты болатынын» жазады [2, 5-б.]. Ал ғалым Г.А. Ергалиева жас ұрпақтың рухани-адамгершілік тұрғыда азамат болуы мектепте ұзақ мерзімді оқу-тәрбиенің негізінде қалыптасатынын және «жалпы білім беретін орта мектептің түпкі стратегиялық нысанасы мүлде жаңаша, шығармашылық тұрғыдан ойлай алатын, танымдық мәдениеті биік адамдардың жаңа легін, дүниеге мәдени тұрғыдан жоғары жауапкершілікпен қарай білетін біліктілігі жоғары азаматтарды қалыптастыру идеясы болуға тиіс» деп, жаңаша бетбұрыс жасау керектігін айтады [3, 129-б.].

Құндылықтар – кеңістік пен уақыт шеңберінде өлшенетін, адам және қоғам табынатын идеялар, идеалдар. Ол идея – ұлттық идея. Ұлттық идея – ұлттық сананың негізі. Адам, қоғам, өркениет жоғары игілікті идеяларсыз өмір сүре алмайтыны белгілі. Сол идеялар өзінің мәнділігін мәдени байлықтан іздейді. Мәдени байлық және жеткен жетістіктер ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып, өткен дәуіріміздің құндылықтарының жиынтығы ретінде мәдени мұраға айналады.

Қазақ тілі сабағында ұлттық танымдық оқыту арқылы оқушылардың ұлттық санасын қалыптастыруды іске асыруда қолданылатын тәсілдердің бірі – құндылықтарға бағдарланған тәсіл. Әдістемелік нұсқауда құндылықтарға бағдарланған тәсіл – оқу әрекетін белгілі бір құндылықтар тұрғысынан ұйымдастыру және жүзеге асыру, нәтижелерге қол жеткізу және пайдалану тәсілі делінген. Онда құндылыққа бағдарланған тәсіл оқушы тұлғасының бойында мақсатты түрде құндылықтар жүйесін қалыптастыратынын айтады.

Қазақ тілін оқытуда қолданылатын құндылықтарға бағдарланған тәсіл қазақстандық патриотизмді, толеранттылықты, өз елінің өткен тарихына, ата-бабалардың әдебиеті, мәдениеті мен әдет-ғұрыптарына құрмет көрсетуді жүзеге асырудың мүмкіндіктерін көздейді:

1. Түрлі мәдениет пен көзқарастарға құрмет сезімін қалыптастыру. Түрлі мәдениеттер мен көзқарастарға құрмет сезімі жеке тұлғалық, тұлғааралық және мәдениетаралық құзыреттіліктердің ажырамас бөлігі болып табылады. Оқушыларға тиісті мінез-құлық ережелерін үйрету көпмәдениетті қоғамның әлеуметтік және кәсіби өміріне белсенді қатысуына мүмкіндік береді [4, 22-б.].

Бастауыш сыныптың қазақ тілі оқулығындағы «Құндылықтар» бөлімін оқытуда берілген білім материалдары арқылы адами құндылықты тәрбие берудің мазмұны мен әдіс-тәсілдеріне талдау жасайтын болсақ, бұл бөлімді оқытуда алдыңғы сыныптарда игерілген білім, білік, дағдылары басшылыққа алынады. Оқушылар бұл бөлімге дейін меңгерілген мәтінге тән белгілерді еске түсіріп, мәтіннің түрлері

мен құрылымдық бөліктерін ажырата білуі, жоспарлауы, баяндай алуы, дұрыс құрастырылмаған мәтінді өңдей алуы қажет. Тыңдалым, оқылым және аудиовизуалды материалдар негізінде мәтіннің соңын болжау, пікір білдіру, пікір алмасу, шығармашылық жұмыстар жүргізіледі. Кейіпкерлерді суреттеу арқылы жақсы мен жаманды айыра білу, рухани-адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіруге бағытталған жұмыс түрлері ұйымдастырылады.

Бұл бөлім бойынша ұсынылатын оқыту іс-әрекеттеріне талдау жасайтын болсақ, алдымен, «*Көркем мінез дегеніміз не?*» деген тақырып бойынша екі бөлік мәтін беріліп, қай бөлігі мәтін екенін дәлелдеу жұмысы беріледі. Бірінші бөлікте түрлі жай сөйлемдер берілсе, екінші бөлікте оқушы Нұрайға сипаттама берілген мәтін ұсынылады. Нұрай – ибалы, тәртіпті оқушы. Ол үздік оқиды. Сыныптастары оны үлгі тұтады. Бұл жаттығуда мәтінді ажыратып қана қоймай, Нұрайдың мінезіне тереңірек талдау жасауға болады. Нұрай секілді сыныптағы оқушыларды атап, мінездеме берген дұрысырақ болады. Оқушылар сыныптастарының жақсы жағын көре алады, байқағыш қасиеттері қалыптасады, бірін-бірі бағалай алатын болады. Нұрайға берілген мінездеме арқылы оқушыларды көркем мінезді болуға шақырады.

2-жаттығуда «*Тиін*» мәтінін сөйлемдердің өзара мағыналық байланысын сақтай отырып, құрастыруға беріледі. Бұл мәтінде оқушылардың саябаққа тиінді қызықтау үшін келіп, жаңғақпен үнемі азықтандырып, қамқорлық жасауы сөз болады. Бұл жаттығуда жануарларға қамқор болып, табиғатты сүйеге шақырады.

«*Көркем мінез дегеніміз не?*» деген тақырыптың екінші сабағында оқушылар мәтіннің тақырыбы мен ондағы негізгі ойды анықтайды. Мәтіндерге ат қою ерекшеліктерін үйренеді. Мәтін мазмұнына талдау жасайтын болсақ, 5-жаттығуда [5, 37-б.] М.Әлімбаевтың «*Ұмытшақ па әлде еріншек пе?*» және «*Кішіпейіл бала*» өлеңі беріліп, өлеңдердің аты дұрыс қойылған ба, ойынды дәлелде деген тапсырма беріледі. Бірінші өлеңде атасының шалғысын қайрасатын, әжесіне құлынын байласатын, бөлесінің алмасын терісіп, нағашысының арбасын майласатын еңбекқор, кішіпейіл балалар жайында сөз болады. Керісінше, екінші өлеңде ұмытшақ, еріншек баланың іс-әрекеті суреттеледі.

7-жаттығуда С.Сарғасқаевтың әңгімесінен үзінді берілген. Бұл мәтінде Ажар әженің Ермек немересінің әркім көшеге тастаған нандарды жинап, фермаға апаратынын естіген Дәрмен атайдың берген батасына қуанып, келіні Шәйімкүлді шақырып, құлынымыз мақтау қағазымен қоса Дәрмен атасынан бата алыпты, той жаса дегені немересінің адамгершілігі мол бала боп өсіп келе жатқанына қуанғанын білдіріп, әрі атаның ақ тілегі батаның күдіреттілігін де көрсетеді.

Атайдың Ермекке: «*Нан қадірін білген адам ғана – нағыз адам. Жаның жомарт, алақаның ашық, пейілің кең болсын! Тілеген тілегіңе жет, балам!*» деп берген батасына қуанған әже: «*Ой, жаным, ол – атаңның ақ тілегі емес пе! Ол үлкен алғыс емес пе, құлыным-ау!*» деп батаның не екенін сұраған немересіне жауап береді. Бұл мәтінде нан туралы, Ермектің өнегелі бала екендігі, бата туралы айтылады. Мәтінге ат қойылады. «*Бата*», «*Атаның ақ тілегі*» т.б. Оқушыларға бата туралы түсінік беріліп, батаны балаға қандай жағдайда берілетіні талданады. Ермек сияқты өнегелі бала болуға шақырады. Үй тапсырмасына оқушыларға бата жаттап келуге немесе жоғарыдағы мәтінге ұқсас бата әңгіме жаздыруға болады.

Осы тақырыптың үшінші, төртінші сабағында мәтіннің тақырыбы, оның құрылымы және мәтіндегі негізгі ойды анықтау жаттығулары жүргізіледі. Тыңдалымға берілген 15-жаттығуда көп ішінен шешесін көріп, соған қарай жүрген бала Абайға әуелі әкесіне сәлем беруі керектігі айтылады. Бұл жерде әкеге құрмет көрсету, үлкенге сәлем беру мәдениеті айтылады. Мәтінге талдау жасалғаннан кейін келесі жаттығуда сәлемдесу туралы мәтін беріледі. Адамдардың бір-біріне лебіз білдіруі сәлемнен басталады. Сәлемдесу – сөз басы. Сондықтан халқымыз «*Сәлем – сөз анасы*» дейді. Кішінің үлкенге сәлем беруі – оның әдептілігінің белгісі [5, 42-б.].

17-жаттығудың мәтінінде де көршілердің қарым-қатынасы, амандасуы туралы беріледі. Екінші көршінің немересі, кішкентай қыздың қабағы ашылмайтын көршісіне күнде сәлем беруінен оның көзқарасының өзгеріп жатқанын байқаймыз. Бұл мәтіндегі негізгі ойды балаларға талдата отырып, үлкендерге, көршілерге, танитын адамдарға үнемі сәлем беру керектігі үйретіледі. Бұл жаттығудан кейін тыйым сөздер арқылы оқушыларды әдептілікке, ізетті болуға үйретіледі. Мәселен, жасы үлкеннің алдын кеспе, сөзін бөлме. Бұл – әдепсіздік. Кісіге қарап есінеме. Есінегенде ауызды міндетті түрде қолмен жабу керек. Үлкеннің алдында ізетті бол. Бұл – үлкенге деген құрмет. Малды басқа ұрма, теппе. Ырысыңнан айырыласың. Бұл бөлімде ана тілінің құндылығы туралы да үйретіледі. «*Ана тілі – арың бұл*» тақырыбына тірек сөздер көмегімен әңгіме құрау жұмысы беріледі. Тірек сөздер: менің Отаным, қазақ тілі, мемлекеттік тіл, тілді білсең, көп тіл, ұлт өкілдері, көп тіл.

Бөлімнің әр тақырыбында шығармашылық жұмыстар беріліп отырады. «*Қошемет айту*» ойыны ойнатылады. Ойынның шарты: екі бала бір-бірінің келбеті, мінезі тағы басқа қасиеттері туралы сөз тіркесін кезекпен айтып, допты бір-біріне лақтырады. Мүдірмей, тез айтқан оқушы жеңімпаз атанады.

«*Әдептілік, ар-ұят – адамдықтың белгісі*» атты тақырыпта жай және құрмалас сөйлем түрлері, олардың бір-бірінен өзгешелігін ажыратып үйренеді. Тақырып бойынша берілген мәтіндер мазмұнында балаларды адамгершілікке тәрбиелеу мәселелері қарастырылады. Әлімжіттік жасаған дөрекі, тентек баланы кішкентай баланың қорықпай әшкерелегені айтылған мәтінде досқа адалдықпен көмектеспей,

оның кемшілігін бетіне айтпай, адам дұрыс тәрбиеленбейді дейді. «Ауруын жасырған өледі» деген халық мәтелімен мәтіннің негізгі ойын қорытындылап, сыныптағы тентек баладан қорықпай, керісінше, оның тәрбиеленуіне ат салысу адал достыққа жататынын уағыздайды.

Баланың қалай өсетіні: ары бар, адал да, жер бетіндегі жақсылық атаулы үшін күрескер болып шығатыны немесе керісінше өзімшіл, ұсақ, тіпті ашықтан-ашық зұлым адам болып шығатыны көп ретте мұғалімнің балалармен жүргізілетін тәрбие жұмысының мазмұны мен әдістемесіне байланысты. Сонымен бірге, балаға ұлттық тәлім-тәрбиені дер кезінде беру, меңгерту – мұғалімнің басты міндеті. «Сөз анасы – сәлем», «Көргенді бала алыстан сәлем береді» атты тәрбие сағаттарында баланы инабаттылыққа, ізеттілікке тәрбиелеуді мақсат ете отырып, сәлемдесудің маңыздылығын ұғындыруға болады. Өйткені балалар қарым-қатынас жасауының алғашқы әліппесі, қадамы амандасудан басталатынын білгені жөн. «Үлкенді сен сыйласаң, кіші сені сыйлайды. Кіші сені сыйласа, кісі сені сыйлайды», - дейді халқымыз. Немесе «Қария, қарияның ақылы дария», «Қариясы бар елдің қазынасы бар» деген екен. Олай болса, қарт және аға буын – өскелең жастарға қашаннан ақылшы, әрі мейірімді қамқоршы.

Сонымен, оқулықтағы мәтіндер бойынша оқушылардың құндылықтар арқылы ұлттық танымын қалыптастыруда ана тілін, ата тарихын, төл мәдениетін, ұлттық салт-дәстүрлерін меңгерту үрдісінде олардың ұлттық санасын, намысын, мінез-құлқын, сезімін қалыптастыруға болатынын байқаймыз. Құндылықтар арқылы ұлттық танымды қалыптастыру әр баланың бойында жастайынан мынадай қасиеттерді сіңіреді:

Біріншіден, оқушыларды отансүйгіштікке тәрбиелейді. Халқымыз кір жуып, кіндік кескен атамекенін аялап, елінің тілі мен мәдениетін, әдебиеті мен тарихын, біртуар аяулы перзенттерін мақтан тұтып, қадірлеп, қастерлеуді ұрпағына аманат еткен. Қазақ елі – біздің Отанымыз, атамекеніміз. Оны қастерлеп, қадірлеп қадір тұтқан адам ғана есейе келе туған халқы мен ел-жұртын, атамекенін шын көңілімен сүйетін болады. Өйткені халқымыз «Отан – от басынан басталады» деп бекерге айтпаған. Ата-анасын, өз үрім-бұтағын жанындай жақсы көріп сүймеген баланың ел-жұртын, халқы мен ұлтын сүйетін толыққанды азамат болуы екіталай. Ұлтжанды кісінің имандылық – адамгершілік қасиеттері, сондай-ақ, оның достарына, ата-анасына деген көзқарасынан да жақсы байқалады. Қазақ елінің кез-келген перзенті жұмыр жердің қай бұрышында жүрсе де өзінің іс-әрекеті мен мінез-құлқынан өз ұлты мен халқына деген сүйіспеншілік қасиеттерін тайға таңба басқандай айқын байқатып отыруы тиіс. Отансүйгіштікке батырлар жырлары, ертегілерді оқып-талдау, кейіпкерлердің іс-әрекетін үлгі ету арқылы тәрбиелеуге болады.

Екіншіден, фольклорлық шығармалар ертегілер, мысал, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, этикалық әңгіме арқылы оқушыларды әдептілікке тәрбиелеуге болады. Әдептілік – халқымыздың ұлттық психологиясының өзегі, имандылық пен адамгершіліктің басты белгісі, оның ғасырлар бойы қалыптасқан қоғамдық санасының практикалық көрінісі, барлық адами қасиеттердің жиынтығы. Әдеп сақтаудың экологиялық астары да бар. Әдепті адам табиғаттың досы, оны қызғыштай қорғай да біледі. Табиғаттың әсемдігі мен сұлулығына, әдемілігіне әрбір адам зиян келтірмеуге тиіс. Мәселен, суды ластау, талды кесу, қайнардың көзін ашпау, жолдағы тасты алып тастамау, көкті жұлу, құстарды ату, құдыққа түкіру – барып тұрған әдепсіздік. Әдеп сақтау – халықтық рәсімге, жол-жоралғыға, тәртіпке бағыну, еріксіз бағыну емес, бұл ата дәстүрді құрметтеу, қастерлеу, дәл айтқанда адамгершілік борышты өтеу. «Әдептілік – әдемілік» дейді халық. Яғни, әдептілік: ізеттілік, кішіпейілділік, көпшілдік деген сөз.

Оқу-тәрбие үрдісінде балалар фольклоры арқылы ұлттық танымды қалыптастыру жұмыстарын ұйымдастыру және оның тәсілдерін қолдануға тоқталатын болсақ, оның бірнеше жолдары бар. Мәселен, этикалық әңгімелер жүргізу оқушылардың сана-сезіміне, мінез-құлқына әсерін тигізеді. Балалар фольклоры арқылы ұлттық тәрбиелеу балалардың сана-сезімі мен мінез-құлқына әсер ету қажеттілігімен байланысты болып келеді. Оның жүзеге асыруда ұлттық тәрбиенің әр түрлі ұйымдастыру формалары мен амал-тәсілдері қолданылады. Оларға ана тілі, өлкетану, ел азаматтары, олардың ерлік істері, еңбектері, қазақтың салт-дәстүрлері тақырыбына арналған этикалық әңгіме, әңгімелесу, пікірталас, жарыс сияқты тәрбиелік шараларды жатқызамыз. Мәселен, мақал-мәтелдер жарысы, батырлар жыры, ертегілерден сахналық көрініс және қазақтың Наурыз мейрамын тойлауда күштартыс, арқан тарту, Наурыз аруы, асық, күрес сияқты ұлттық ойындарды өткізуге болады.

Үшіншіден, оқушыларды ұлттық мәні бар қасиет бауырмалдыққа тәрбиелеуге болады. Халқымыздың бауырмалдығы «Бала бауыр еттен жаралған» деп, оны ерекше қастерлеп, әлпештеуден бастаған. Осы туралы қасиетті кітап: ешбір адам баласы жат емес, барлық адамзат баласы бір-біріне дос, бауыр дейді. Балалардың психологиялық тұрғыдан, ерекшелігінің бірі – олар өз айналасындағы адамдардың бәрімен бауырмалдықпен қарым-қатынас жасайды. Олар барлық балалармен дос болуды қалайды. Балалардың жас кезеңіндегі осы табиғи ерекшелігін адамгершіліктің ең төл қасиетін дамытуға қалыптастыруға негіз болады. Бұл бауырмалдық адамға деген сүйіспеншілік пен елжандылық қасиетпен жалғасады. Қазақ халқының туысқаншылдық, бауырмалдық қасиеті оның жеті атасын білуді талап етеді. «Жеті атасын білген ұл жеті рулы елді біледі» деген халықтың дана сөзі бар. «Жеті атасын білген ер, жеті жұрттың қамын жер» деген тәрбие сағатында әрбір баланың өз тегін біліп келулері арқылы олардың бойында туысқандық, бауырмалдық қасиетін дамытуға ықпал жасауға болады.

Төртіншіден, қайырымдылыққа тәрбиелеуге болады. Қазақтардың басқа Азия халықтарына қарағанда, қайырымдылық, адамды аяу, қарттарға құрмет көрсету, баланы аялап, жанындай жақсы көруі – айрықша қасиет. Сондықтан қайырымдылық – кең мағыналы ұғым екенін оқушыларға түсіндіруіміз қажет. Бастауыш сынып оқушыларының бойында ұлттық құндылықтармен бірге жалпы адамзаттық қалыптармен гуманистік, моральдық (қайырымдылық, ізгілік, өзара түсіншілік, ізеттілік, кішіпейілділік, адалдық және т.б.) тәрізді жасампаз қасиеттерді сіңіріп, олардың өзара қарым-қатынас мәдениеті мен зерделік-танымдық қасиеттерін дамытуға ерекше мән беруіміз керек. Жалпы адамзатқа тән ізгілік қасиеттер өз әке-шешесін, ауылын, отанын, сүюден, ұлттық өнер мен мәдениетке, ана тіліне деген сүйіспеншілігінен туындайды. Осыларды ескере келіп, тәрбие ісінде балалардың ұлттық құндылықтарымыз арқылы дүниетанымын, өзін қоршаған әлеуметтік ортаға деген сүйіспеншілікке тәрбиелеуден бастап, әлемдік өркениетті мәдениетті меңгеруге, бағалауға тәрбиелеу оқу-тәрбие ісінің басты міндеті болып саналады.

Қорыта келе, әрбір ұстаз еліміздің жаңа әлеуметтік мәдени жағдайына орай, ұлттық құндылықтарға тәрбиелеудің мақсатына, мазмұнына, түрлеріне, әдіс-тәсілдерінің ауқымды өзгерістеріне байыптап қарап, бағамдау үшін балаларға тәрбие берудің тарихи-философиялық, педагогикалық мәселелеріне аса зор мән берген жөн деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Хасанова И.У. Бастауыш мектепте зат есімді когнитивті оқыту әдістемесі. – Орал, 2022. – 152 б.
2. Джонисова Г.Қ. Бастауыш сынып оқушыларының ұлттық құндылық бағдарын қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері. – Алматы, 2011. – 128 б.
3. Ергалиева Г.А., Кайрлиева У.Б. Бастауыш мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру. БҚМУ Хабаршысы. – Орал, 2015. – №4.
4. 2-4-сыныпқа арналған бастауыш мектеп оқу бағдарламалары. Білім беру бағдарламалар орталығы. Назарбаев Зияткерлік мектептері. – Астана, 2016
5. Жұмабаева, Ә.Е. Қазақ тілі. 4-сынып. 1,2-бөлім. Жалпы білім беретін мектептің 4-сыныбына арналған оқулық / Ә.Е. Жұмабаева, Г.И. Уайсова, Г.Т. Сәдуақас. – Алматы: Атамұра, 2018. – 128 б.

УДК 37.013

МРНТИ 14.85.51

ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ СТАНДАРТ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ

*Өтебаева Шапағат Шоханқызы
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қаласы*

***Аннотация:** в данной статье мы рассмотрим новые тенденции в сфере коммуникации и педагогики в системе образования, особенно новые темпы образования, использование искусственного интеллекта, цифровых технологий в образовательных учреждениях. Автор отмечает, что инновационные технологии играют важную роль в развитии культуры обучения и открывают новые возможности для повышения квалификации. Цифровая педагогика направлена на повышение эффективности учебного процесса, обеспечение гибкости получения знаний, повторное раскрытие потенциала и социальной роли педагогов, действующих в новых образовательных парадигмах.*

***Ключевые слова:** коммуникационные тенденции, цифровая педагогика, образовательные форматы, форматы иммерсивного обучения, геймификация, микрообучение.*

Білім беруді цифрландыру, яғни, цифрлық педагогика – мектептерде, жоғары оқу орындарында және қашықтықтан оқыту курстарында қосымшаларды, бағдарламаларды және басқа да цифрлық оқыту құралдарын пайдалану. Мысалы, студент тапсырманы дәптер емес, онлайн платформа арқылы орындайды делік. Цифрлық педагогика білім беруді ұйымдастырумен де айналысады. Мысалы, оқытушы дер қағаз журналдардың орнына электронды журналдарды пайдаланады, ал ата-аналар оқытушы дерге қоңырау шалудың немесе мектепке барудың орнына электрондық хаттар жазады. Көптеген адамдар цифрлық оқытуды қашықтықтан оқытумен шатастырады, бірақ бұл әртүрлі ұғымдар. Сандық құралдар міндетті түрде қажет емес. Білім берудегі цифрлық педагогика барлық оқу орындарында, соның ішінде мектептерде, жоғары оқу орындарында, кәсіптік мектептерде және интернет-мектептерде қолданылады.

Қазақстанды цифрлық педагогика бірнеше кезеңнен өтті:

1. кезең 1980 жылдың ортасы мен 1990 жылдың басы: алғашқы компьютерлер мектептер мен университеттерде пайда бола бастады. Сондықтан компьютерлік сауаттылықты дамыту қажет болды. Бірақ алғашында бұл технология тек информатика сабақтарында, бағдарламалау бөлімінде ғана қолданылды.

2. кезең 2000 жыл мен 2010 жылдың ортасы: білім беруді трансформациялаудың осы дәуірінде ақпараттық технологияларға қатысы жоқ барлық пәндерді оқу үшін компьютерлер мен басқа да жабдықтар енгізіле бастады. Мысалы, тарих сабақтарында деректі фильмдер көрсетілді, математика сабақтарында интерактивті тақталар қолданылды, әдебиеттерге үй тапсырмасы ретінде тесттер берілді.

3. Үшінші кезең-2010 жылдардың ортасы - қазіргі уақытқа дейін. Қазіргі уақытта ақпараттық технологиялардың оқу процесіне кеңінен енуі маңызды. Мысалы, қағаз оқулықтар онлайн-платформалармен алмастырылуда, қағаз журналдар мен күнделіктерден біртіндеп бас тартылуда - олар электронды түрде қолданылады.

Айта кету керек, 3-кезең оқу процесінің ұйымдастырылуы мен мақсаттарын толығымен өзгертті. Қазіргі уақытта негізгі міндеттердің бірі-компьютер мен қызметтерді пайдалануды үйрету. Себебі ақпараттық технологиялар барлық жерде адамдарға байланысты. Білім беру әдістері өзгерді. Электрондық оқулықтар мен платформаларды белсенді қолданатын сабақтар дәстүрліден айтарлықтай ерекшеленеді. Сонымен, балалар іс-әрекеттің көп бөлігін өз мойнына алады: оқытушы оларды тек басшылыққа алады.

Оқу үрдісіндегі өзгерістер онлайн курстарға да әсер етеді. Көптеген адамдар офлайн сабақтарға барудан гөрі онлайн режимінде оқуды жөн көреді. Бұл әлдеқайда ыңғайлы: жұмыстан кейін ешқайда барудың қажеті жоқ, оны кез келген уақытта смартфоннан үйде жасауға болады.

Классикалық білім беруде оқу процесін әр оқушыға жеке-жеке "бейімдеу" мүмкін емес. Сондықтан артта қалу сыныпта немесе топта пайда болады. Білім берудің цифрлық технологиясы бағдарламаны әр оқушының қабілеті мен жылдамдығына сәйкес реттеуге мүмкіндік береді. Мысалы, егер сізде сабақ жазуға арналған платформа болса, сіз әрқашан қиын тақырыпқа оралып, қайтадан үйрене аласыз.

Сандық оқыту құралдарын қолдана отырып, студенттер өздігінен білім алуға үйренеді. Олар ақпаратты іздейді, талдайды, қажет емес заттарды алып тастайды, ең бастысы. Басқаша айтқанда, цифрлық оқыту балықты емес, жемді қамтамасыз етеді: студенттер үйренуді үйренеді. Бұл тәсіл тек білім алуға ғана емес, сонымен қатар танымдық қабілеттерін, сыни тұрғыдан ойлауын, дербестігі мен ақпараттық дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Бұл сонымен қатар білімге деген оң көзқарасқа ықпал етеді.

Қазіргі заманғы оқулықтарды қолданатын студенттер оқу процесіне көбірек қатысады. Мұны меңгеру дәстүрлі тәсілге қарағанда оңайырақ, өйткені материал қызықты және ыңғайлы форматта ұсынылған. Мысалы, студенттер оқулықтардағы абзацтарды оқудан гөрі графиктермен, сызбалармен және қысқаша сипаттамалармен презентацияларды оқуға дайын. Білім берудегі цифрлық технологиялар оқытудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Сондықтан, егер күн жүйесінің құрылымын тек макетте немесе суретте көрсетуге болатын болса, қазір егжей-тегжейлері анық көрсетілген егжей-тегжейлі кескіндер бар. Сонымен қатар, онлайн курс тек бейне және мәтін ғана емес, сонымен қатар интерактивті тестілеу, геймификация элементі болып табылады. Цифрлық технологияны пайдаланған кезде оқулықтар, дәптерлер, қосымша құралдар мен кеңсе тауарларын сатып алудың қажеті жоқ. Барлық оқу материалдары студенттер үй тапсырмасын орындайтын бір платформада орналасқан.

Цифрлық құралдарды енгізу жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Оның 1-і-нашар әлеуметтену. Бұл әсіресе мектеп оқушыларына қатысты. Білім беруді компьютерлендіру балаларға аз қарым-қатынас жасауға және бір-бірімен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде олар нашар әлеуметтенеді, бұл жеке тұлғаның психологиялық дамуын бұзады.

Сондай-ақ баланың физикалық жағдайына байланысты проблемалар туындауы мүмкін. Компьютер экранында ұзақ тұру, қозғалыстың болмауы және пернетақтада үнемі жұмыс істеу денсаулықтың нашарлауына әкелуі мүмкін. Осылайша, көру қабілеті төмендейді, тірек-қимыл аппараты дұрыс дамымайды, ұсақ моторикасы төмендейді.

Ақырында, педагогика құбылыс ретінде зардап шегуі мүмкін. Оқытушы дер компьютерлік бағдарламаларды ішінара ауыстырады, ал студенттер өз бетінше көбірек оқиды. Көптеген оқытушы дер жұмысынан айырылады деген пікір бар.

Шындығында, бұл ақаулардың барлығын дәл айту мүмкін емес - олар жай ғана гипотезалар. Компьютерлендірудің оқу процесіне қалай әсер еткенін түсіну үшін жылдар қажет. Сонымен қатар, егер жұмыс дұрыс ұйымдастырылған болса, жағымсыз әсерлерден аулақ болуға болады. Мысалы, цифрлық оқытумен қатар, оқушылар көп қозғалатын қосымша сабақтарды қосыңыз. Топта жұмыс істеу қарым-қатынастың жетіспеушілігін өтеуге көмектеседі. Ал өз бетінше оқытудағы оқытушы дердің рөлі барған сайын маңызды бола түсуде: оқушылардың сұрақтары бар және оқытушы дер бағдарламаны алмастырмайтын нәрсені түсіндіруі керек. Ақпарат түсінікті және қызықты болуы керек. Ол үшін, мысалы, қағаз кітаптың орнына электронды платформа пайдаланылады, жұмыс кітабында есептерді шешудің орнына автоматты түрде тексерумен виртуалды тест жүргізіледі, ал ауызша түсіндірудің орнына визуалды бейне қосылады.материал. Жыл сайын жаңа интерактивті форматтар дәстүрлі форматтарды алмастырады.

Сандық ортаның артықшылықтарының бірі-сіз басқалармен, тіпті қашықтан да еркін сөйлесе аласыз. Оқушылар, тәрбиешілер және ата-аналар бір-бірімен ақпарат алмаса алады. Мысалы, оқытушы

электронды журналға баға қойды, ал ата-аналар оны бірден көрді. Пандемия кезінде барлық сабақтар онлайн режимінде өтті, оқытушы дер оқушылармен мүлдем араласпады. Білім берудің цифрлық трансформациясы ақпарат жоғары сапалы және әлемнің кез келген нүктесінен қолжетімді болуы керек деп болжайды. Мысалы, смартфоннан ашылатын электронды оқулық арқылы жаңа тілді үйренуге болады. Интернетте миллиардтаған ақпарат көздері бар: порталдар, кітапханалар, сараптамалық вебинарлар және оқу курстары.

Мазмұнды жылдам, тиімді және ыңғайлы жасауға мүмкіндік беретін арнайы бағдарламалар бар. Мысалы, қолмен сурет салатын оқытушы дер аз. Оның орнына компьютерлік бағдарламаны немесе смартфон қолданбасын пайдалануға болады.

Сонымен қатар, оқытушы шығармашылық мазмұнды толығымен цифрлық ортада жасай алмауы мүмкін. Адамдар тірі аспаптармен жаңа музыка шығаруды жалғастыруда. Немесе Фотошоп емес, бояумен бояулары мүмкін. Онлайн курстар студенттерге ұжымдағы тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді. Интернетте көптеген формулалар, қосымшалар және ынтымақтастық платформалары бар. Сыныпта оқытушы оқушыларды шағын топтарға бөлуге тырысады. Мұның бәрі цифрлық педагогиканың тағы бір қағидасы — қарым-қатынас, басқа студенттермен топтық жұмыс, үнемі өзара әрекеттесу. Цифрландыру білім беруді тиімдірек, сапалы және қолжетімді етеді. Біз сізге қол жеткізуге көмектесетін нәтижелерді тізімдейміз. Цифрлық педагогика білімге қолжетімділікті кеңейтуге мүмкіндік береді, әсіресе шалғай аудандар үшін немесе қандай да бір себептермен сабаққа тікелей қатыса алмайтындар үшін. Онлайн курстардың, вебинарлардың, электронды оқулықтардың және басқа да сандық ресурстардың көмегімен сіз кез келген уақытта, кез келген жерде оқи аласыз. Сандық құралдар мен бағдарламалық қамтамасыз ету (бағдарламалық қамтамасыз ету) интерактивті және қызықты оқу бағдарламаларын жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, автоматты түрде тексерілетін және жауаптың дереу сипаттамасы бар тест. Бұл студенттерге эксперименттер жүргізуге, мәселелерді шешуге, кері байланыс алуға және материалмен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл материалдың ассимиляциясын жақсартады. Сандық құралдар студенттер мен оқытушылар арасындағы байланыс процесін жеңілдетеді. Электрондық поштаны, онлайн форумдарды, бейнеконференцияларды және басқа байланыс құралдарын пайдалана отырып, ақпаратты жылдам және оңай бөлісуге, сұрақтар қоюға және мәселелерді жылдам шешуге болады. Цифрландыру арқылы студенттер ақпараттық, жаңа технологиялармен жұмыс істеуге, аналитикалық және сыни ойлауды дамытуға үйренеді. Бұл цифрлық технологиялар үлкен рөл атқаратын қазіргі қоғамда табысты өмір сүрудің негізгі дағдылары. Цифрлық технология оқу үлгерімін есепке алу, сабақты жоспарлау және оқушыларды бағалау сияқты күнделікті тапсырмаларды автоматтандыруға мүмкіндік береді. Мұның бәрі тәрбиешілер мен кураторларға кейбір ұйымдастырушылық міндеттерін алып тастауға және маңызды жұмыстарға уақыт бөлуге көмектеседі.

2024 жылы цифрлық білім берудің бірнеше тенденциялары бар:

1. Микро-білім беру. Бір саладағы сараптама үрдісі барған сайын тұрақты болып келеді. Бүгінгі таңда бағаланатын нәрсе-бұл бүкіл саланы терең білу емес, тар дағдылар. Мысалы, мобильді қосымшаларды жасаушыларды оқытудың орнына, онлайн мектептер iOS әзірлеушілері мен Android әзірлеушілері үшін 2 түрлі курстар жасайды. Бұл тәсіл көптеген жылдар бойы оқымай-ақ, қажетті білімді тезірек алуға және маман болуға мүмкіндік береді.

2. Жасанды интеллект оқытушы ретінде. Бұл үрдіс шамамен 5 жыл бойы дамып келеді, ал қазір ол білім берудің негізгі бағыттарының біріне айналды. Жасанды интеллект әлі оқытушы дерді толығымен алмастыра алмайды, бірақ бұл көмекшілер, көмекшілер, толықтырулар болуы мүмкін.

3. Геймификация-ойын элементтері. Салыстырмалы түрде жаңа модель-ойын-сауық + білім. Бұл сізге қызықты түрде сабақ беруге, оқушылардың назарын аударуға және оларды ынталандыруға көмектеседі. Мысалы, шет тілдері танымал фильмдерде, музыкада және мемдерде көбірек зерттеледі.

Қолданылған әдебиеттер

1. Марков Б. В. Высшее образование перед вызовами сетевого общества: философские сюжеты // Высшее образование в России. 2021. Т. 30. № 2. 6. 100–111. DOI: <https://doi.org/10.31992/0869-3617-2021-30-2-100-111>

2. Адаптивное обучение в высшем образовании: за и против / К.А. Вилкова, Д. В. Лебедев; НИУ ВШЭ, Институт образования. — М.: НИУ ВШЭ, 2020. — 36б. — (Современная аналитика образования. — № 7 (37)).

ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАДА ЦИФРЛЫ ЕСЕПТЕУ ЖЕЛІЛЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Султанова Гүлбану Абжамилқызы

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Аннотация: Цифровая педагогика заключается в использовании новых подходов и технологий для внедрения инноваций и совершенствования учебного процесса в системе образования. Вычислительные сети - один из важнейших инструментов в сфере образования, с помощью которого можно улучшить результаты обучения, повысить эффективность обучения и обеспечить активность обучающихся. В вычислительных сетях учителя осваивают возможности использования современных технологий, включая такие инновации, как искусственный интеллект, виртуальная реальность и большие данные. Применение таких технологий в учебном процессе повышает профессиональный уровень учителей и помогает им обновить свою цифровую компетентность. В этой статье обсуждается роль и эффективность вычислительных сетей в современной цифровой педагогике.

Ключевые слова: онлайн, тренд, интерактивный, мобильный, искусственный интеллект, нейронные сети.

Цифрлық педагогикада мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін арттыру — қазіргі білім беру жүйесінің маңызды аспектілерінің бірі. Есептеу желілері осы процесте негізгі рөл атқарады, себебі олар мұғалімдерге қажетті ресурстар мен құралдарды, ынтымақтастық мүмкіндіктерін, сондай-ақ кәсіби дамуы қамтамасыз етеді.

Цифрлы педагогика — бұл білім берудің жаңа тәсілі, ол технологиялар мен инновациялық әдістерді пайдалана отырып, оқу процесін жетілдіруге бағытталған. Заманауи қоғамда цифрлық құралдардың енгізілуі білім беру жүйесін трансформациялауда маңызды рөл атқарады. Цифрлы педагогиканың негізгі трендтері мен оларды енгізудің маңыздылығы талқылайық:

- Онлайн білім беру. Соңғы жылдары онлайн білім беру платформаларының көптігі
- білім алу процесін айтарлықтай жеңілдетті. Coursera, Udey, Khan Academy сияқты ресурстар білім алушыларға әлемнің кез келген нүктесінде, кез келген уақытта оқу мүмкіндігін береді. Бұл формат білім алушылардың жеке қажеттіліктеріне сәйкес келетін курстарды таңдап, өз темпінде оқуға мүмкіндік туғызады.

- Интерактивті оқыту. Цифрлы педагогика интерактивті құралдарды, ойындар мен симуляцияларды белсенді түрде қолданады. Бұл тәсіл білім алушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз етеді. Мысалы, геймификация элементтері арқылы білім алушылар сабаққа қызығушылық танытып, материалды жақсы меңгереді. Оқу ойындары мен викториналар білім алушылардың есте сақтау қабілетін жақсартады.

- Дербестендірілген оқу. Дербестендірілген оқу — цифрлы педагогиканың тағы бір маңызды аспектісі. Білім алушылар мен мұғалімдер өзара әрекеттесіп, оқу жоспарын, әдістемелерді және бағалау критерийлерін білім алушының жеке мүмкіндіктеріне қарай реттей алады. Бұл тәсіл әрбір білім алушының жеке қажеттіліктерін ескереді және олардың оқудағы жетістіктерін арттырады.

- Мобильді оқыту. Мобильді технологиялардың дамуы білім алу процесіне жаңа мүмкіндіктер ашты. Смартфондар мен планшеттер арқылы білім алушылар кез келген уақытта және жерде оқу материалдарына қол жеткізе алады. Мобильді қосымшалар мен платформалар білім алушыны ыңғайлы әрі тиімді етеді[1].

- Жасанды интеллект және білім беру. Жасанды интеллект (ЖИ) білім беру саласында да кеңінен қолданылуда. ЖИ жүйелері білім алушылардың оқу нәтижелерін талдап, олардың әлсіз тұстарын анықтауға көмектеседі. Сонымен қатар, ЖИ оқыту процесін автоматтандыру мен деректерді өңдеу үшін тиімді құрал болып табылады, бұл мұғалімдердің жұмысын жеңілдетеді.

Цифрлы педагогика заманауи білім беру жүйесінің негізін құрайды. Оның трендтері білім алушылардың мотивациясын, тиімділігін және оқу процесіне қатысуын арттыруға бағытталған. Технологиялардың жылдам дамуы мен білім беру саласындағы инновациялар білім алу тәсілдерін түбегейлі өзгертуге, ал бұл білім беру жүйесінің болашағы үшін үлкен мүмкіндік болып табылады. Цифрлы педагогиканың қызметін толық іске асыру үшін мұғалімдер, білім алушылар мен саясаткерлер арасында белсенді ынтымақтастық қажет.

1. Оқу ресурстарына қолжетімділік. Есептеу желілері арқылы білім алушылар мен мұғалімдер әртүрлі оқу ресурстарына, онлайн курстар мен платформаларға қол жеткізе алады. Бұл мүмкіндік білім алушылардың білім алуын кеңейтеді, олардың зерттеу қабілеттерін дамытады және оқу материалдарын тереңірек меңгеруге септігін тигізеді. Мысалы, ғылыми журналдарға, электронды

кітаптарға және видео дәрістерге қол жеткізу білім алушылардың өзіндік білім алуына мүмкіндік береді.

2. Ынтымақтастық пен коммуникация. Есептеу желілері білім алушылар мен мұғалімдер арасында тиімді коммуникацияны қамтамасыз етеді. Онлайн платформалар мен әлеуметтік желілер арқылы білім алушылар бір-бірімен, сондай-ақ мұғалімдермен өзара әрекеттесіп, топтық жұмыстарды орындау, пікір алмасу және тәжірибе бөлісу мүмкіндігін алады.

3. Деректерді талдау және жеке оқыту. Есептеу желілері арқылы жиналатын деректер білім алушылардың оқу нәтижелерін талдауға мүмкіндік береді. Бұл ақпарат негізінде оқыту стратегияларын жетілдіруге және әрбір білім алушының жеке қажеттіліктеріне сәйкес оқу жоспарларын жасауға болады. Деректерді талдау мұғалімдерге әлсіз тұстарды анықтап, оларға тиісті қолдау көрсетуге көмектеседі.

1. Технологиялық ресурстар мен құралдар. Есептеу желілері білім беру процесінде түрлі технологиялық ресурстар мен құралдарды пайдалану мүмкіндігін кеңейтеді. Виртуалды шындық, жасанды интеллект, оқу ойындары мен симуляциялар білім алушылардың білім алуын интерактивті әрі қызықты етеді. Мысалы, виртуалды зертханалар білім алушыларға теорияны практикада қолдануға мүмкіндік береді, ал геймификация оқуға ынталандыруды арттырады.

2. Уақыт пен кеңістік шектеулерін жою. Есептеу желілері білім алушыларға уақыт пен кеңістік шектеулерін жойып, оқу процесін өздерінің графиктеріне сәйкес ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл білім алушылардың оқу мотивациясын арттырады және оқу барысында туындайтын қиындықтарды жеңуге септігін тгізеді.

Есептеу желілері білім беру саласында тиімділікті арттыру, білім алу процесін жеңілдету және ынтымақтастықты дамыту үшін онлайн платформаларды қолдануды ұсынады. Онлайн платформалар білім алушылар мен мұғалімдердің арасында ақпарат алмасуды, интерактивті оқытуды және ресурстарға қолжетімділікті қамтамасыз етеді[2]. Онлайн платформалардың есептеу желілеріндегі рөлі мен артықшылықтары қарастыратын болсақ.

Онлайн платформалар, мысалы, Coursera, edX, Udacity сияқты ресурстар, білім алушыларға әлемнің кез келген нүктесінде сапалы оқу материалдарына қол жеткізу мүмкіндігін береді. Білім алушылар өздерінің жеке қызығушылықтарына сай курстарды таңдай алады, бұл білім алу процесін дербестендіреді. Сонымен қатар, осы платформаларда көптеген тегін ресурстар мен сертификаттар ұсынылады, бұл білім алуды қолжетімді етеді.

Платформалар интерактивті құралдар мен әдістерді, мысалы, вебинарлар, симуляциялар және ойындарды қолдана отырып, білім алушылардың белсенділігін арттырады. Интерактивті контент білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын оятады, материалды терең меңгеруге көмектеседі. Мысалы, білім беру ойындары білім алушыларға теориялық білімді практикада қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар білім алушылар мен мұғалімдер арасында тиімді коммуникацияны қамтамасыз етеді. Білім алушылар форумдарда, чаттарда немесе бейнеқоңыраулар арқылы өз пікірлерін бөлісіп, сұрақтар қойып, топтық жобаларға қатыса алады. Бұл тәсіл білім алушылардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға және топта жұмыс істеу қабілеттерін арттыруға ықпал етеді. Жиналатын деректер білім алушылардың оқу нәтижелерін бағалауға және талдауға мүмкіндік береді. Мұғалімдер білім алушылардың прогресін бақылап, олардың әлсіз тұстарын анықтап, жеке оқу жоспарларын жасауға негіз болатын ақпарат ала алады. Бұл білім беру процесін тиімдірек етуге мүмкіндік береді. Платформалар гибриді оқу форматтарын енгізуге мүмкіндік береді, онда білім алушылар дәстүрлі сабақтар мен онлайн курстарды біріктіреді. Бұл тәсіл білім алушылардың оқу тәжірибесін байытады, себебі олар теория мен практиканы үйлестіре алады. Гибриді формат білім алушылардың оқу уақытын икемді ұйымдастыруына мүмкіндік береді.

Есептеу желілерінде онлайн платформаларды қолдану білім беру процесін революциялайды. Олар оқу ресурстарына қолжетімділікті, интерактивтілікті, ынтымақтастықты және деректерді талдауды қамтамасыз етеді. Онлайн платформалардың қызметін тиімді пайдалану білім алушылардың білім алу тәжірибесін байыта отырып, олардың академиялық жетістіктерін арттырады. Заманауи білім беру жүйесінде онлайн платформалардың рөлін түсіну және оларды пайдалану — білім беру сапасын жақсартудың маңызды құрамдасы.

Сонымен қатар қазіргі таңда есептеу желілерінде жасанды интеллектті қолдану өте жоғары қарқынмен дамуда. Жасанды интеллект (ЖИ) бүгінгі таңда есептеу желілерінің дамуында маңызды рөл атқаратын технологиялардың бірі болып табылады. Есептеу желілері ақпарат алмасу, деректерді өңдеу және білім беру процесін жетілдіру үшін ЖИ-ды пайдалану арқылы тиімділікті арттыруда. Есептеу желілерінде ЖИ-ды қолданудың артықшылықтары, мүмкіндіктері және оның білім беру мен кәсіптік саладағы ықпалын қарастырайық.

Есептеу желілерінде ЖИ-ды қолдану деректерді жылдам және тиімді талдауға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект алгоритмдері үлкен көлемдегі деректерді өңдей отырып, маңызды үрдістерді, заңдылықтарды және ақпараттарды анықтай алады. Бұл білім алушылардың оқу нәтижелерін талдау, олардың күшті және әлсіз тұстарын анықтау үшін пайдалы. Мұндай деректер негізінде жеке оқу стратегияларын әзірлеуге болады.

Жасанды интеллекттің мүмкіндіктері оқыту процесін дербестендіруге мүмкіндік береді. ЖИ алгоритмдері әрбір білім алушының оқу стилін, прогресін және қызығушылықтарын талдай отырып, оларға ең тиімді оқу материалдарын ұсынуға қабілетті. Мысалы, платформалар білім алушының қажеттіліктеріне сәйкес тапсырмаларды, тесттерді немесе оқу курстарын автоматты түрде таңдай алады. Бұл білім алушылардың оқу тәжірибесін жақсартады.

Есептеу желілерінде ЖИ-ды қолдану интерактивті көмекшілер мен чат-боттарды енгізуге мүмкіндік береді. Бұл құралдар білім алушылардың сұрақтарына тұрақты түрде жауап беріп, оларға қажетті ақпаратты жылдам ұсына алады. Чат-боттар оқу процессінде мұғалімдер мен білім алушылар арасындағы байланысты нығайтуға, сондай-ақ ақпарат алмасуды жеңілдетуге көмектеседі.

Жасанды интеллект мұғалімдерге оқу әдістерін жетілдіруге мүмкіндік береді. ЖИ алгоритмдері мен модельдері оқу процесін тиімді ұйымдастыру үшін жаңа тәсілдерді ұсына алады. Мысалы, оқу материалдарының визуализациясы, геймификация элементтері мен интерактивті тапсырмаларды енгізу арқылы оқыту әдістері жаңартылып, білім алушылардың назарын аударуға мүмкіндік береді.

Есептеу желілерінде ЖИ-ды қолдану кәсіби даму мен ғылыми зерттеулерді де қолдайды. Жасанды интеллект ғылыми деректерді өңдеуде, зерттеу нәтижелерін талдауда және жаңа ақпараттарды анықтауда тиімді құрал болып табылады. Сонымен қатар, ЖИ ғылыми жұмыстарды автоматты түрде жазу мен редакциялауда да қолданылуда, бұл зерттеушілердің уақытын үнемдейді[3].

Есептеу желілерінде жасанды интеллектті қолдану ақпараттық технологиялардың дамуын жаңа деңгейге көтереді. ЖИ-ның деректерді талдауда, дербестендірілген оқу, интерактивті көмекшілер, оқу әдістерін жетілдіру және кәсіби даму саласындағы мүмкіндіктері білім беру мен кәсіптік саланы трансформациялауда үлкен рөл атқарады. Заманауи білім беру жүйесінде ЖИ-ның әлеуетін толыққанды пайдалану білім алушылар мен мұғалімдердің тиімділігін арттыруға және жаңа білім беру стандарттарын енгізуге септігін тигізеді.

Цифрлы педагогика білім беру жүйесінің жаңа кезеңіне аяқ басқан заманда, технологиялар мен инновациялардың білім беру процесіне интеграциялануы маңызды рөл атқарады. Осы контексте, ChatGPT секілді жасанды интеллект негізіндегі чат-боттар білім алушылар мен мұғалімдер үшін жаңа мүмкіндіктер ұсынып отыр. ChatGPT-нің цифрлы педагогикадағы рөлі, оның артықшылықтары және білім беру саласындағы әсері жайлы қарастырайық.

ChatGPT білім алушылар мен мұғалімдерге жедел ақпарат алу мүмкіндігін береді.

Білім алушылар кез келген уақытта сұрақ қойып, қажетті мәліметтерді, анықтамаларды немесе түсініктемелерді ала алады. Бұл оқыту процесін ыңғайлы әрі тиімді етеді, себебі білім алушылар сабақ барысында немесе одан тыс уақытта да көмек ала алады. Мысалы, математикалық тапсырмаларды шешу, ғылыми концепцияларды түсіндіру немесе тілдік мәселелер бойынша кеңес алу үшін ChatGPT-ні қолдануға болады. ChatGPT білім алушылардың жеке қажеттіліктеріне жауап бере отырып, дербестендірілген оқытуға ықпал етеді. Ол әрбір білім алушының деңгейін, оқу стилін және қызығушылығын ескере отырып, арнайы тапсырмалар мен материалдар ұсынып, оқытуды бейімдей алады. Бұл тәсіл білім алушылардың мотивациясын арттырып, оқу нәтижелерін жақсартуға көмектеседі. ChatGPT мұғалімдерге білім алушылардың жұмыстарын бағалау және оларға кері байланыс беру процесін жеңілдетеді. Білім алушылар жазба жұмыстарын, рефераттарды немесе жобаларды ChatGPT арқылы тексеріп, түзетулер мен ұсыныстар ала алады. Бұл процесс мұғалімдерге уақыт үнемдеуге және білім алушылардың жұмыстарын тиімді бағалауға мүмкіндік береді.

ChatGPT әртүрлі оқу ресурстарын ұсыну арқылы оқу материалдарын байытады. Ол білім алушыларға мақалалар, ғылыми зерттеулер, оқу құралдары мен интерактивті тапсырмалар туралы ақпарат бере алады. Бұл білім алушылардың оқу тәжірибесін кеңейтуге және олардың зерттеу қабілеттерін дамытуға септігін тигізеді. ChatGPT білім алушылар мен мұғалімдер арасында ынтымақтастықты нығайтуға көмектеседі. Білім алушылар топтық жобаларда жұмыс істеген кезде ChatGPT-ні ақпарат көздері ретінде пайдалана алады, бұл олардың бірлесіп жұмыс жасау қабілетін арттырады. Мұғалімдер де ChatGPT-ні педагогикалық әдістерін жетілдіру үшін пікір алмасу мен тәжірибе бөлісу үшін қолдана алады[3].

Цифрлы педагогикада ChatGPT-нің қолданылуы білім беру процесін революциялайды. Ол жедел ақпарат алуды, дербестендірілген оқытуды, бағалауды, оқу ресурстарын байытуды және ынтымақтастықты дамытуға көмектеседі. ChatGPT-нің қызметін тиімді пайдалану білім алушылар мен мұғалімдердің оқу тәжірибесін байыта отырып, білім беру сапасын арттыруға ықпал етеді. Заманауи білім беру жүйесінде ChatGPT секілді технологиялардың рөлін түсіну және оларды тиімді пайдалану — цифрлы педагогиканың болашағын анықтайды.

Сонымен қатар цифрлы педагогикада нейрондық желілер — жасанды интеллекттің маңызды компоненттерінің бірі, олар мәліметтерді өңдеу, тану және талдау үшін күрделі алгоритмдерді пайдаланады. Есептеу желілерінде нейрондық желілерді қолдану білім беру мен кәсіптік салада көптеген мүмкіндіктер мен артықшылықтарды ұсынады. Нейрондық желілердің есептеу желілеріндегі рөлі, олардың пайдалану салалары және тиімділіктері жайлы айтатын болсақ.

Нейрондық желілер үлкен деректер жиынтығын өңдеуге және талдауға қабілетті.

Олардың көмегімен статистикалық модельдер құру, трендтер мен заңдылықтарды анықтау мүмкіндігі туады. Мысалы, білім беру саласында нейрондық желілер білім алушылардың оқу нәтижелерін талдау үшін қолданылуы мүмкін, бұл мұғалімдерге білім алушылардың әлсіз және күшті тұстарын анықтауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, мұғалімдер әрбір білім алушы үшін тиімді оқу стратегияларын әзірлей алады.

Нейрондық желілер оқыту процесін дербестендіруге көмектеседі. Олар әрбір білім алушының оқу стилін, қызығушылығын және прогресін талдай отырып, оларға қажетті ресурстар мен тапсырмаларды ұсына алады. Мысалы, платформалар білім алушының қажеттіліктеріне сәйкес оқу материалдарын автоматты түрде таңдай алады, бұл оқу тәжірибесін жақсартады. Дербестендірілген оқу білім алушылардың мотивациясын арттыруға және оқу нәтижелерін жақсартуға ықпал етеді[4].

Нейрондық желілер визуализация және көпарналы оқу саласында да кеңінен қолданылады. Мысалы, білім алушыларға графикалық материалдар, видеолар және интерактивті контент ұсыну арқылы материалды меңгеру процесін жеңілдетеді. Нейрондық желілердің көмегімен оқу контентін автоматты түрде генерациялауға болады, бұл оқыту әдістерін жаңартып, оқу процесін қызықты етеді.

Нейрондық желілер табиғи тілді өңдеу (NLP) саласында да үлкен рөл атқарады.

Оқу платформаларында білім алушылардың жазба жұмыстарын автоматты түрде бағалау, сұрақтарға жауап беру немесе мәтінді аудару мүмкіндіктері бар. Бұл құралдар мұғалімдерге білім алушылардың жұмыстарын жылдам бағалауға және оларға кері байланыс беруге мүмкіндік береді. Нейрондық желілер интерактивті құралдар мен көмекшілердің тиімділігін арттырады. Мысалы, білім алушыларға көмек көрсету үшін әзірленген чат-боттар мен виртуалды мұғалімдер нейрондық желілердің көмегімен жұмыс істейді. Олар білім алушылардың сұрақтарына тұрақты түрде жауап бере отырып, оқу процесін жеңілдетеді.

Есептеу желілерінде нейрондық желілерді қолдану білім беру мен кәсіптік салада көптеген жаңа мүмкіндіктер ашады. Олар деректерді талдауда, дербестендірілген оқытуды, визуализацияны, тілдік өңдеуді және интерактивті құралдарды дамытуда маңызды рөл атқарады. Есептеу желілері заманауи цифрлы педагогиканың тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Олар оқу ресурстарына қолжетімділікті, ынтымақтастық пен коммуникацияны, деректерді талдау мүмкіндіктерін қамтамасыз етеді. Заманауи білім беру жүйесінде есептеу желілерінің қызметін толық жүзеге асыру үшін мұғалімдер мен білім берушілердің инновациялық тәсілдерді қолдануы маңызды.

Мұғалімнің цифрлық құзыреттілігін арттыруда есептеу желілері маңызды рөл атқарады. Олар ресурстарға қолжетімділікті, интерактивті құралдарды қолдануды, кәсіби даму мен ынтымақтастық мүмкіндіктерін қамтамасыз етеді. Есептеу желілерін тиімді пайдалану мұғалімдердің білім беру процесіндегі рөлін күшейтіп, цифрлық құзыреттілігін арттыруға ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Алиева Э. Ф., Алексеева А. С., Ванданова Э. Л., Карташова Е. В., Резапкина Г.В. Цифровая переподготовка: обучение руководителей образовательных организаций // Образовательная политика. 2020. № 1 (81). С. 54–61.
2. Антонова Д. А., Оспенникова Е. В., Спирин Е.В. Цифровая трансформация системы образования. Проектирование ресурсов для современной цифровой учебной среды как одно из ее основных направлений // Вестник Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета. Серия: Информационные компьютерные технологии в образовании. 2018. № 14. С. 5–37.
3. Иванов, В. М. Интеллектуальные системы: учебное пособие для вузов / В. М. Иванов; под науч. ред. А. Н. Сесекина. – Москва: Юрайт, 2024. – 91 с.
4. Рабчевский, А. Н. Синтетические данные и развитие нейросетевых технологий: учебное пособие для вузов / А. Н. Рабчевский. – Москва: Юрайт, 2024. – 187 с.

ӘОЖ: 373.3

DIGITAL TECHNOLOGIES FOR TEACHING ENGLISH LANGUAGE LEARNERS

*Aubakirova Anargul Izgalievna
Secondary school №12. Uralsk city.*

Аннотация: Бұл мақалада сандық білім беру технологияларының ағылшын тілін оқыту үдерісіне әсері, маңызы қарастырылған. Ағылшын тілін үйретуді арттыру үшін ақпараттық бағдарламаларды пайдаланудың түрлі аспектілері талқыланады. Автор сандық оқытудың маңыздылығын атап көрсетеді.

Keywords: digital technologies, visualization, presentation, software, videoconferencing, Technology, CALL.

Technology has always been an important part of teaching and learning environment. It is an essential part of the teachers' profession through which they can use it to facilitate learners' learning. When we talk about technology in teaching and learning, the word „integration“ is used. With technology being part of our everyday lives, it is time to rethink the idea of integrating technology into the curriculum and aim to embed technology into teaching to support the learning process. Technology becomes an integral part of the learning experience and a significant issue for teachers, from the beginning of preparing learning experiences through to teaching. Like many other teachers, I've inevitably become interested in recent years in issues surrounding the use of digital technology. I have been asking myself the question in the title of this article and trying to answer it by discussing their experiences with colleagues teaching in schools or involved in in-service teacher education, reading what the experts have written, watching YouTube, looking up the research, and spending hours experimenting with the various online tools and, more recently, AI.

Digital technologies have a crucial role to play in the teaching of foreign languages. However, to fully realise their potential and have a positive impact on foreign language learning, they need to bring an added pedagogical value to classroom practice. This chapter presents ways in which today's digital technologies, including emerging artificial intelligence (AI) tools, can be used in formal learning environments to nurture foreign language proficiency. It considers the development of linguistic knowledge, as well as students' reading, listening, speaking and writing skills. Finally, the chapter outlines some ongoing challenges to the application of digital technologies in foreign language teaching and learning and ways in which teachers can be supported to take advantage of these tools.

Results from previous studies suggest that digital technologies are being used to support different content-specific practices in the field of EFL teaching. Ding et al. (2019) found that EFL teachers employed three types of practices namely skill-based, rule-based and function-based practices, using the same digital resource which is PowerPoint, and these three types of practices may reflect different underlying pedagogies. In this study, skill-based practices referred to participants' use of digital technologies for language drills and the learning of pronunciation (e.g., using red color to highlight pronunciation features and visual aids to facilitate vocabulary learning). Teachers who leaned towards skill-based practices would perceive repetition and drilling of the target language as a key determinant in language production. Rule-based practices involved teachers using digital technologies to facilitate the learning of grammar (e.g., using PowerPoint to present grammatical structures), and were a strong indicator of grammar-focused pedagogy. Finally, function-based practices entailed teachers using digital technologies to create context-based language tasks for interaction (e.g., using a YouTube video as a prompt for further discussion). Those likely to adopt such practices would emphasize communicative competences as the most essential goal in language acquisition.

There have been several attempts to define digital technologies integration over the years. One of the earliest scholars to articulate a vision of digital technologies integration was Ertmer (1999) who emphasized that the value of digital technologies lies in their ability to effect qualitative changes in teaching and learning (e.g., allowing teachers and students to achieve more complex learning objectives). It is interesting to note that although this definition dates to the 90s, it aligns with the contemporary view of digital technologies not being a standalone element but in a dynamic relationship with pedagogy and content (Tovar Viera & Velasco Sánchez, 2020).

Later, according to Hennessy et al. (2005), digital technologies integration was understood as teachers' use of digital technologies to do familiar activities more effectively and the extent to which digital technologies transform such tasks. In a quite similar vein, Hew and Brush (2007) suggested that digital technologies integration encompasses teachers' use of computers at the low level (e.g., students use Internet searches) and high level (e.g., students create presentations or projects using multimedia). Despite highlighting the transformative capabilities of technology, these definitions both dismiss the interconnectedness between teaching and technology by leaving out factors such as pedagogy and content that are equally instrumental in the integration process (Okojie et al., 2006).

The current study has discussed the high school students' perceptions of technology-based English language learning as well as their perceptions of teacher's support in that process, with a special focus on the impact of gender, grade level and EFL achievement on both. Some general conclusions can be drawn from the obtained results, namely (1) high school students are very positive about the use of technology and teacher's support in the process of foreign language learning (2) gender has no significant effect on the students' use of technology and teacher's support in the process (3) the students' grade level significantly impacts their perceptions of teacher's support in the process of technology-based learning, while it does not significantly impact their perceived usefulness of technology (4) on the contrary, students' EFL achievement does not have a significant effect on their perceptions of teacher's support, while it significantly impacts their perceived usefulness of technology.

Still, there are some limitations in this research which should be properly addressed in any further research in this field. Firstly, the sample of only high school students limits the possibility of making in-depth comparisons with primary and university-level education. Secondly, the focus of the current study is the use of technology and teacher's support in language learning, English language learning in particular, and some of the

key factors impacting both might differ across different fields. In some other fields, different types of teacher's support might be more relevant.

English learning videos

Videos are a great way to see different cultures and hear real-life English. We have lots of great learning tips in our article: [Learn English through videos and TV](#).

But the fantastic thing about video technology is that learners can make their own. Get creative and have fun!

Learning tip. Ask each family member to shoot a silent video (your child is not allowed to talk!). Keep the videos short – 1 minute at the most. You might like to have a theme. For example, my favourite place, my favourite things. Ask each person to write 10–20 English words to describe their video.

You could ask each person to record a voiceover to their video, using as many of the words as possible from their list.

Online translation tools

Language students are using online translation tools more and more (often as a homework shortcut!). Translation tools are getting better, but they are not always accurate.

We know learners will continue to use these tools. So it's important to teach children how to use online translation tools – in the right way – and how they need to check their work.

Learning tip. Take a short English text that your child is familiar with. This could be something they've studied in class, a passage from their favourite English storybook, or lyrics from a favourite English song.

Translate it into your own language, using two different online translation tools. Ask your student to compare the original text with the translations. Are there any differences? Are there any errors? Can they suggest a better translation?

Learning English with digital storytelling

Digital tools can be a great way for learners to use their language in fun and creative ways. It gives them some control over their own learning, by giving them a chance to be in the director's chair!

Learning tip Help your students bring their stories to life. There are loads of great storytelling tools where students can create their own fairy tales, comic strips, puppet shows, 3D popup books or cartoons.

Here are some apps you could try:

- **Make your own e-book:** Create your own drawings, record your voice, add photos, music, video and text ([Book Creator](#) for iOS, Android and Windows).

- **Make your own cartoon:** Choose your characters and your setting, then move the characters around and voice your own cartoon ([Toontastic](#) for iOS and Android).

Games and apps

Our free games and apps are designed to help learners improve their English in a fun way. We provide lots of great learning tips in our article: [Learn English through games](#).

The games industry is huge – it's bigger now than the music industry or the movie box office! There are all sorts of different types of games and apps, from puzzles and quizzes to action games, to solitaire and Sudoku. We've even run some very successful pilots using apps like [dubsmash](#) where children record themselves singing in English over a pop song. Try exploring and learning together!

Learning tip Encourage the whole family to take part in an app challenge. Ask each family member to download one free language-learning app onto their tablet or phone.

You may want to provide a few key search words. For example: 'Learn English kids', 'English speaking practice'. Alternatively, check out some of these [top-rated apps that promote language and reading](#).

Ask each family member to talk about their app. They could show how it works and say what they like about it. Then have a vote to decide which app is the family favourite.

Learning English with social media

Social media provides lots of opportunities to interact in English. Find out more in our article: [Learn English through social media](#).

Learning tip for 13–18-year-olds

The [Cambridge English Facebook page](#) has daily tips, quizzes, activities and advice for learning English. It supports students from all over the world to discuss things in English.

Still feeling a bit unsure?

Technology is messy. Our main piece of advice is to embrace the uncertainty, and remember we are ALL learners. The exciting part of digital technology is that children, parents and teachers are all learning about digital technologies together, at the same time.

Technology is constantly changing and improving. It's OK to try, try and try again. Children will learn that using technology is about exploring, discovering, experimenting, creating and being open-minded to new opportunities.

This paper aims to investigate the use of digital technologies in foreign language teaching. The importance and role of technologies is analysed in the educational process with a focus on their pros and cons, but also on the ways they are implemented in a foreign language classroom. The significant role of visualisation is also stressed, as it points at individual personality variables that need to be considered to prevent the emerging

feelings of exhaustion and fatigue in the foreign language classroom. The research interest is placed around presentations as one of the crucial visual devices in the foreign language learning process. Videoconferencing is also investigated as a popular alternative in respect of their peculiarities and benefits. Digital technologies have been changing the teaching and learning process the world over since they first appeared and then became an inalienable part of our daily life. In a modern society, the quality of education is affected either by the teacher's effective intervention or the education technologies or resources used in the foreign language classroom. Hence, digital technologies not only accelerate and significantly facilitate the educational process, but also make the learning process more interactive and cognitive. Furthermore, new ways of testing and preparing such assignments can open a platform to reflect systematically upon students' acquired knowledge, thus enabling teachers to review results immediately after completing their tasks; this way they can raise the learning process to a much higher level. Consequently, applying information technologies to the learning process not only assists in resolving any problem issues (passivity, poor grades, backwardness, fatigue etc.), but also guides the creative potential of individuals through the process of selectivity, in terms of perception. Incorporating information technologies makes students more concentrated, attentive and thus contributes to the development of different memory types. Their attention is not of a contemplative nature, but mobilizes them to action, since their response is needed as a reaction to stimulus on the screen. Hardly surprising then how technologies are of great help to self-learners. Factors such as visualisation, the opportunity to change pace and forms of learning materials, and artistic licence, allow digitalization to become an indispensable and important part in reducing weariness in learners. One of the benefits of digital technologies in supporting foreign language lessons is the fact that teachers have unlimited opportunities to organize their lessons to their full potential with creativity. Technological innovations contribute to the effective organization of group and independent work at seminars and lead to better practical skills and abilities in students, thus making the learning process more individualized, while increasing students' interest in lessons.

This way teachers not only develop cognitive activity in students, but also their creative potential. Considering all the benefits of digital technologies, one needs to consider that their excessive use even misuse could also deteriorate the learning process. Even though technologies play a significant role in education, they need to be correctly integrated into the teaching process, while being accompanied by new learning models. The incorporation of digital technologies has its own specifics in foreign language teaching, but it also comes down to the ability of the teacher to choose the correct learning strategy and digital means, which in turn has an impact on the degree of the students' success in their lessons. Regarding the aims and chosen teaching strategies, there are various teaching aids supporting the learner in lessons, such as CDs, DVDs, cameras, computers, the Internet, tablets, telephones etc. The aim of the research is to show the effectiveness of various digital technologies in the foreign language classroom by conducting comparative analyses and student questionnaires. The research interest focuses on using presentations in foreign language teaching, while examining the most effective visual and communicative strategies in foreign language.

References:

1. Suhr KA, Hernandez DA, Grimes D, Warschauer M. Laptops and fourth-grade literacy: assisting the jump over the fourth-grade slump. *J Technol Learn Assess.* 2010;9(5):1–46. [Google Scholar]
2. Mahini F, Forushan Z, Haghani F. The importance of teacher's role in technology-based education. *Procedia Soc Behav Sci.* 2012; 46:1614–1618. doi: 10.1016/j.sbspro.2012.05.348. [DOI] [Google Scholar]
3. Jensen L, Price L, Roxå T. Seeing through the eyes of a teacher: differences in perceptions of HE is teaching in face-to-face and digital contexts. *Stud High Educ.* 2019;45(6):1149–1159. doi: 10.1080/03075079.2019.1688280. [DOI] [Google Scholar]
4. Ghavifekr S, Rosdy WAW. Teaching and learning with technology: effectiveness of ICT integration in schools. *Int J Res Educ Sci (IJRES)* 2015;1(2):175–191. doi: 10.21890/ijres.23596. [DOI] [Google Scholar]
5. Albert J, Blanchard MR, Kier MW, Carrier SJ. Supporting teachers' technology integration: a descriptive analysis of social and teaching presence in technical support sessions. *J Technol Teach Educ.* 2014;22(2):137–165. [Google Scholar]
6. Bartholomew S, Reeve E, Veon R, Goodridge W, Lee V, Nadelson L. Relationships between access to mobile devices, student self-directed learning, and achievement. *J Technol Educ.* 2017 doi: 10.21061/jte.v29i1.a.1. [DOI] [Google Scholar]
7. Afshari M, Ghavifekr S, Siraj S, Jing D. Students' attitudes towards computer-assisted language learning. *Procedia Soc Behav Sci.* 2013;103:852–859. doi: 10.1016/j.sbspro.2013.10.407. [DOI] [Google Scholar]

ТЕРЕНДЕТІЛГЕН СЫНЫПТАРҒА ҚАДЫР ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Байжиенова Агерке Орыновна, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің жоғары санатты мұғалімі,
педагог - шебер, Дарынды балаларға арналған С.Сейфуллин атындағы №1 Облыстық
мамандандырылған мектеп-лицей интернаты*

Өркімнің туған жері – Мысыр шаһары деген сөз бар. Кір жуып, кіндік кескен мекеннің орны биіктігін көрсететін теңеу деп осыны айтуға болады.

Туған жер, еш нәрсе жоқ сенен ыстық, себебі сенде туып, сенен ұштық - деген екі ауыз өлеңмен басталатыны белгілі. Кез келген тұлғаның адами өсіп – жетілуіне туған жерінің әсері ерекше, себебі ол осы жерде жетіліп, өсіп, дамитын болғандықтан, мен де өз кезегімде Батыс Қазақстан облысы, Жымпиты ауданында дүниеге келген Қазақстан Халық жазушысы, Қазақ К.С.Р мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Тарлан сыйлығының иегері Қадыр Мырза Әлидің елге өнеге болған өмірін ұрпағымызға үлгі етсем деймін.

Қадыр Мырза Әли - (1935ж-2011ж) – ақын, Қ.Р.Әнұранының сөзін жазған авторлардың бірі. Ақын ғұмырнамасына тоқталатын болсақ, ақынның 40–тан астам жыр жинақтары мен балаларға арналған топтамалары бар. Әдеби-сын кітаптарында халқының өткені мен бүгінгісіне, ғасырлар бойғы арман–мүддесіне, әдебиет пен мәдениеттің даму сатыларына ой жүргізіп, замандастарының тыныс – тіршілігіне үніледі. Оның 200 – дей өлеңіне ән жазылып, «Күндер – ай» деген атпен жинақ болып шықты. Драматургияда Алдаркөсе туралы «Сақалдың саудасы» атты сатиралық комедия мен Махамбеттің соңғы күндеріне арналған «Жаралы жолбарыс» драмасын жазды. Осы шығармасы үшін Махамбет атындағы сыйлыққа ие болды. Оның шығармалары әлем әдебиетінің озық үлгілерімен үндес келіп, философиялық қатесіз кітапқа айналдыру–Қадыр ақынның қолынан келетін іс. Қадыр шығармаларында кездесетін тапқыр толғамдар, үздік ойлар, афоризмдер ақын өлеңдерінің үнемі парасат әлемінің кеңдігімен, еңбегінің жанкештігімен ерекшеленеді. Ол негізінен ұлттық ақын. Ұлттық ақын болғанда, қазақ халқының ақыны. Оның өлеңдерінің барлығы қазақ халқының өмірінің көркемдік шежіресі. Алғашқы еңбек жолын балалар журналы «Балдырғаннан» бастаған ақынның балалар әдебиетіне қосқан үлесі де ерекше. Еңбектеген сәбиден еңкейген кәріге дейінгі адам өмірі ақын кітаптарында жанды бейнеленді. Ақын шығармаларының өміршеңдігі сол жас ұрпақ күнделікті өмірде пайдалана алатын тілге жеңіл жұмбақ - жаңылтпаштары, қазақтың даналық ой, қорытынды пікірге айналған афоризмдері осының нақты дәлелі бола алады. Шығармаларында балаларды сөйлетіп, маңызды жағдайларға назар аудартты. Ақын жырлары қазақ балалар поэзиясына жаңа тақырыптардың кейіпкерлер әкелді. Бұл туындылар бала психологиясын дұрыс тануға зор ықпалын тигізді және тәрбиелік, танымдық, эстетикалық қуатымен ерекшеленді. Қадыр поэзиясы шыншыл, шыншылдығымен сыршыл. Шынайы шындық пен зерделі ой – ақын поэзиясына тың әуен, соны бояу әкелген. Ақын нені жырласа да азаматтық ар тұрғысынан жырлады, оның жырлары оқырманына соншалықты жақын болды. Қазақ әдебиетінің поэзиясында ғана емес, сөз маржандарының қазынасын, қадау – қадау айтқан ерекше афоризмдердің жиынтығын жасаған тұлға. Мұндай дәрежеге өзінің ерекше талантымен, қажыр–қайраты, өзіне деген талапшылдығының, әдебиетке деген махаббатының арқасында жетті. Ұрпаққа үлгі болар тұлға кім десе, ол – Қадыр Мырза Әли дер едім.

Адам бойындағы түрлі қасиеттерді оятатын естелік дүниелері әдебиет тарихы үшін керек нәрселер. Кешегі өткен ағаларымыздың өмірін оқырманына жеткізе білді. «Иірім» - адамды әртүрлі күйге түсіретін дүние. Ондай дүниеге бейжай қарау мүмкін емес. Қадыр ағаның бұл екі кітабы әдебиетке үлкен құбылыс тудырды. Мұндай дүниелер қазынаға айналуы керек. Ал бұл қазынадан оқырманы да өз керегін алып қажетіне жаратқаны дұрыс деп ойлаймын. «Қазақтан сөз қалмаған» деп қазақ айтады. Одан кейін өмір сүрген қазақтар «Абайдан сөз қалмаған», - дейді. Ал қазіргі Қадыр оқырмандары «Қадыр Мырза Әлиден сөз қалмаған», - дейді.

Ақын, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты Оразақын Асқар: «Қадыр, ең алдымен оқымысты, оның шетел әдебиетінен оқымаған кітабы жоқ, олардан артық жазғысы келді, оның өлеңдері аударылып, басылымға шығып тұрды» - деп еске алады.

Т.Молдағалиев: «Біздің арамызда ең көп оқитын, көп білетін ақын – осы Қадыр» - деп баға берді. Қадыр ақынның ел тарихында биіктен көрінген, сый – құрметіне бөленген қайраткерлігін таныту ұстаз үшін үлкен міндет.

Ақынның мектеп бағдарламасына санаулы еңбектері енген. Алған білімін кеңейту, оқушылардың танымдық түрлендіруші іс–әрекетін шығармашылық ізденістерге жетелеу мақсатында «Қадыртану» элективті курсының бағдарламасын құрастырдым. Ақынның адал еңбек, пәк махаббат, биік адамгершілігін, Отан, дәуір, халық, қазақ мінезі, елге, жерге сүйіспеншілігі тақырыбында жазылған шығармаларын бірнеше бөлімге бөліп қарастырдым.

Бағдарламаға «Қадыр – балалар әдебиетінің атасы», «Жұмбақ – жаңылтпаштар», «Ғибратнамалар», «Афоризмдері» бөлімдерінде оқушыларды өз ойын қанатты сөздерді пайдалана отырып, көркем әдеби тілмен сөйлеуге баулитын тапсырмалармен қамтыдым. Ақынның ұлы тұлғалар туралы жазылған «Шоқ жұлдыздар» бөлімінде оқушылар ақын таныған тарихи тұлғалар бейнесімен таныса алады. Ақынның Қазақстан Республикасының Әнұраны авторы екендігі, алғашқы еңбек жолы, туған жер, ана тілі, қазақ халқының салт- дәстүрі туралы өлең – жырлары тақырыптарға бөлініп, ізденіс сабақтарының нәтижесімен қорытындыланды. Орал қаласында орналасқан Қадір Мырза Әли атындағы мәдениет және өнер орталығында «Қазақтың Қадірі» әдеби – сазды кешін жоспарлап, оқушыларды жеке тұлға ретінде ала отырып ақынның өнегелі өмірін үлгі етуді, ақынға деген құрметтің жоғары болу керектігін ұғындырдық. Елбасының Қазақстан -2030 стратегиясында айқындап бергендей, республикалық ғылым мен білім беру жүйесінің алдында тұрған жауапты міндеттердің бірі – мемлекет үшін Қазақстанның гүлденуіне, егеменді еліміздің өсіп – өркендеуіне өз үлесін қосар білімді, мәдениетті жастарды тәрбиелеу.

Бұл жолдағы жетекші күш – адамдар, олардың адамгершілік қасиеттері, ары, рухы, білімі. Қазақ халқы да осы мақсатта барымызды жоғалтпай жас ұрпақ санасына ұлттық тәрбиені, болмысымызды сіңірту үшін осы жолдағы барлық құралды, барша мүмкіндікті іздестіруіміз қажет.

Осы бағытта құрастырылған «Қадыртану» элективті курсының мақсаты да ақын жырларындағы ақынның жүрек дірілін, сезімін дәл түсініп, оны ұғына білуге бағытталған. «Ең алдымен ел қамы» деп ақын өзі айтып кеткендей елін сүйетін ұрпақ тәрбиесіне көңіл бөлу. Төмендегі «Қадыртану» бағдарламасының мақсаты да осы.

«Адамгершіліктің падишасы –ар - ождан» атты Қадыр Мырза Әли афоризмдері сайысы.

Мақсаты:

- Оқушыларға қазақ халқының ұлттық ақыны Қ.Мырза Әли өмірі мен шығармаларын, өскен ортасын, заманы терең, жан-жақты білдіру, шығармалар идеясының өміршеңдігін таныту;
- Ақын мұраларын, қанатты сөздерін жас жеткіншек бойына дарыту, жаңаша көзқарасты қалыптастыру;
- Қадыр Мырза Әли туралы зерттеушілерді, зерттеу материалдарын жинастыру, соңғы басылым материалдарымен таныстыру;
- Шығарманың эстетикалық, идеялық мәнін түсінуге дағдыландыру;

Сахнада Қадыр Мырза Әлидің өлеңдері оқылады.

Оқытындар: Ерболова Ақгүлім

«Өмірдің өзі қызық - ақ, өмірдің өзі жұмбақ қой» өлеңі;

Батырғали Риза «Домбыра» өлеңі;

Жүсіп Ақжол «Ұлы махаббат» өлеңі;

Ән: Қазақтарды шетелдік қонақтарға таныстыру

Орындайтын: Амангелді Шапағат

1-Жүргізуші: Ақын көзі жұмылмас,

Жырдың көзі жұмылмай.

Елдің туы жығылмас,

Тілдің туы жығылмай - деп ақын жырлағандай тіл қадірін-өз қадірім деп ұғынған ақын жырларын тыңдадыңыздар.

2-жүргізуші: Құрметті қонақтар, ұстаздар, сайысқа қатысушылар! Қасиетті қара сөздің құдіретін ұлы Абайдың ізімен жалғастырған, өнегеге толы ғибратты афоризмдерін «сөз сыйлайтын халқына» аманаттап кеткен, жауһар жырдың жампозы, поэзия падишасы Қадыр Мырза Әлінің афоризмдеріне арналған «Адамгершілік падишасы - ар-ождан» атты байқауға қош келдің

Амал қанша!

И Татар дәмім таусылды.

Қабірстан құшағымен қаусырды.

Жоқ!Өлмеймін!

Елім талай естиді

Лентаға жазып алған дауысымды! - деп мәңгіліктің аксиомасына айналған жыры қалған Қадыр Мырза Әлі туралы деректі фильм тамашалайық. Сайысты бағалайтын әділқазылар алқасымен таныс болыңыздар.

Әділқазылар алқасының төрағасы: Шхан Нұрлан Елемесұлы қазақ тілі мен әдебиет пәні жоғарғы санатты мұғалімі.

Мүшелері: Батырғали Риза Облыстық Әбіш оқуларының III орын жүлдегері.

Ерболова Ақгүлім облыстық Қадір оқуларының II орын жүлдегері.

2-жүргізуші: «Адамгершіліктің падишасы – ар - ождан» атты Қадыр Мырза Әлінің афоризмдері байқауы 5 тур бойынша өткізіледі.

1-жүргізуші: Топтың таныстыруы.Топ басшысы ақын өлеңдері мен афоризмдерін негізге ала өздерін таныстырады.

2-тур. *Ел дегенде емірен, Тіл дегенде тебірен!* Қадыр афоризмдерін кім көп біледі? Топ мүшесі суырған тақырыбы бойынша афоризмдерді жатқа айтудан сынға түседі.

3-тур. *Ел сөйлесе бір тілде, Сен де сөйле іркілме.* Бірінші тармағы берілген афоризмнің жалғасын табады,мағынасын ашады.

4-тур. *Ұл еліне, Елі ұлдарына лайық болу керек.* Топ көшбасшыларының сайысы. Көшбасшыларға Қ.Мырза Әлінің өмірі мен шығармашылығы жайында сұрақтар қойылады.Әр топқа 5 сұрақтан қойылады.

5-тур. *Көсемнің ойы жүйелі...* Топ мүшелерінің бірі берілген сөзге афоризм құрастырады, мәнін ашады. Оқушының сөйлеу мәнері, тапқырлығы, тіл оралымы, шешендігі бағаланады. Ендеше іске сәт!

Сайысты бастайтын командасы (Жеребе бойынша суырған командалар ретімен топтарын таныстырады).

1-жүргізуші: Озып та кетпе,
Қалыптақойма!

Ойласаң, жалғыз халықты ойла!- деген екен қадыр ағамыз. Сайысымыздың келесі кезеңі **«Ел дегенде емірен, тіл дегенде тебірен!»** деп аталады. Топ мүшесі суырған тақырыбы бойынша афоризмдерді жатқа айтуы шарт. Жатқа айтқан афоризмдердің саны ескеріледі.(Ретімен шығып, тақырыпты суырады).

2-жүргізуші: Шындық үшін таяқ жесең амал жоқ,
Бірақ, ақиқат жолында алынбайтын қамал жоқ.
Ақиқатқа көзім жетпей,
Адамзат деген атқа ие бола алмайсың, - деп ақиқат пен шындықты ерекше қастерлеген.
Ар-ұждан – байлық емес.
Ол байлықтан да құдіретті.

Аса қымбат қасиет, - деп топшылайды. Достық туған жер арман ар-ұждан ақиқат турасындағы даналық сөздердің жалғасын тауып оның мазмұнын ашатын сайысымыздың үшінші кезеңі **«Ел сөйлесе бір тілде, Сен де сөйле, іркілме»** турында топ мүшелері бірінші тармағы берілген афоризмнің жалғасын тауып, мағынасын ашу қажет. (командалар ретімен шығып афоризмдер жазылған қағазды суырады).

1жүргізуші: Қадыр акын: «Ел және мен» өлеңінде
Қуат алып шуағынан,
Суынан,
Туған жердің теңізіне жуынам.
Бөле алмайсың гербісінен мені елдің,
Бөле алмайсың желбіреген туынан!
Алақанда әлдилеген Отаным,
Көмейімді күйдіреді от - әнім!
Бұл елге мен парыздар бір перзентпін

Қазақ деген боз інгенге ботамын,- деп жырлайды. Абыз ақынның халқына деген шексіз махаббаты: Қазақ ұлы болып туған екенсің, Ендеше, қай-қай жағынан да ұлы болуың керек,- деген афоризмімен астасып. **«Ұл Еліне, Елі ұлдарына лайық болу керек»** турының кезегіне де келіп жеттік.

2-жүргізуші: Осымен байқауымыздың соңғы кезеңіне де келіп жеттік. Бұл тур **«Көсемнің ойы жүйелі»** деп аталады. Топ мүшелерінің бірі берілген сөзге афоризм құрастырады, мәнін ашады. Оқушының сөйлеу мәнері, тапқырлығы, тіл оралымы, шешендігі бағаланады.

1-жүргізуші: Міне оқушылар **«Адамгершіліктің падишасы – ар-ождан»** сайысының қорытындылайтын да уақыт жетті. Сөз кезегін Әділқазылар алқасына береміз.

Қортынды сөз: Әділқазылар алқасы

2-жүргізуші: Айтамыз біздер акын деп,

Адамды от боп маздаған.

Ақынға керек ақыл көп,

Асаулық керек аздаған, - деп афоризмдер сайысын қортындылай келіп ақынның сөзіне жазылған, жерлесіміз Ескендір Хасанғалиевтің «Атамекен» әнін хормен орындайық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қадір Мырза Әли шығармалар жинағы 18 том. 2010жылы
2. Қадір Мырза Әли «Көкейтесті» жинағы
3. Қ.Бітібаева «Әдебиетті оқыту технологиясы»
4. «Өлеңдер жинағы» 5 томдық
5. «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы.2016-2017 ж

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР АРҚЫЛЫ СЫНИ ТҮРҒЫДАН ОЙЛАУҒА ҮЙРЕТУ

Туманбаева Гүльнур Кенжеғалиевна

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің магистранты
Орал қаласы

Аннотация: В данной статье с научной точки зрения анализируются проблемы обучения младших школьников навыкам критического мышления посредством творческих задач на уроке казахского языка. Рассматривается понятие творчество с точки зрения разных ученых. Анализируются рабочие методы критического мышления.

Ключевые слова: креативность, творческие задачи, критическое мышление, умение, компетентность.

«2023-2024 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарындағы оқу-тәрбие процесінің ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хатында: «Тіл мен әдебиет» саласы бойынша бастауыш, негізгі және жалпы орта білім беру деңгейлерінде сыныптағы және сыныптан тыс жұмыстар білім алушының жас ерекшелігін ескере отырып, күрделі тапсырмаларды шешуге, өздік жұмыстарды орындауға бағытталуы қажет. Шығармашылық жұмыстар әртүрлі тапсырмаларды өздігінен орындау білігін қалыптастыруды нысана тұтып, оқытудың қай түрі болмасын білім алушы құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал етуі тиіс. Тілдік пәндерді оқытуда баланың тұлғалық ерекшелігін ескерген жөн: 1) шығармашылық қабілеті жоғары білім алушыларға әртүрлі тақырыптарда шығарма, эссе, әңгіме жазғызып, ізденімпаз, қызығушылығы жоғары білім алушыға ақпарат құралдарынан материал жинап, баспасөз, конференция сабағын өткізуді тапсыру оң нәтижесін береді; 2) оңтайлы пайдаланылған дидактикалық, сюжеттік, рөлдік ойындар да білім алушының өзін таныта алуына, сыныптастар пікірімен санасуына, шешен сөйлеу қабілетін үйренуіне және білімін жан-жақты көрсетуіне мүмкіндік береді; 3) білім алушылардың ой-өрісін дамытып, оларға тілдің ұлттық мәдени мұра, тіршіліктің өзегі, танымның көзі екендігін сезіндіру үшін ақпараттық технология ресурстарын, мультимедиялық құралдарды, ғаламтор материалдарын, бейнероликтерді, электронды оқулықтарды кеңінен қолдану тиімді делінген [1, 41-б.]

Осы тұрғыдан алғанда баланың жеке басының тұлға ретінде дамуына, оның ашылмаған қабілеттері мен жан дүниесіне үңіле білу – мұғалім міндеттерінің жаңаша қыры. Бүгінгі күні оқушыны белгілі көлемдегі пәндік білім, білік, дағдылармен қаруландыру жеткіліксіз, енді олар баланың ой-өрісін өсіріп, сыни ойлауға жетелеп, өзіндік дүниетанымын қалыптастырып, құзіреттілігін дамытатындай деңгейге алып келуі керек. Оқушылардың ойлау қызметін дамыту, ой-пікірінің еркіндігін кеңейту, олардың өз бетімен білім алуға деген ынтасын арттыру, оны өз тәжірибелерінде жаңа жағдайларға байланысты қолдана алу – күрделі мәселе болып табылады.

Оқушылардың оқу үдерісіндегі оқу-танымдық әрекетін тиімді қалыптастырудың мәселелері қазақ ғалымдары Т. Сабиrowтың, Қ. Қабдықайыrowтың, Қ.А. Әбішевтің, Ж.А. Қараевтің, А.Е. Әбілқасымованың еңбектерінде қарастырылған. Ғалым Б.А. Тұрғынбаева зерттеу жұмысында шығармашылық үдерістің кезеңдерін топтастырса, Ә.Ә. Сағымбаев шығармашылық іс-әрекетті қалыптастыруға кері әсер ететін кедергілерді топтастырады. Қ. Әбдібекқызы оқушылардың шығармашылық қасиеттерін сөз өнеріне баулуға үйрету үдерісінде қалыптастыруды қарастырады.

Шығармашылық әрекеттің негізгі сипаттамаларын, оларға сәйкес қалыптасатын қабілеттіліктерді, мүмкіндіктерді И.Я. Лернер, В.В. Давыдов, В.В. Репкин, В.И. Слободчиков, Ю.Г. Юдина, А.Н. Лук өз еңбектерінде қарастырады. Дегенмен, әлі де тәжірибе жүзінде оқушылардың сыни ойлауын, өз пікірін айта білуге, шығармашылық жұмыстарды ұйымдастыруда көп қиындықтар кездеседі. Бұл тұрғыдан алғанда, оқушылардың сыни ойлау дағдыларын қалыптастыруда шығармашылық жұмыстарды ұйымдастырудың жаңа жолдарын қарастыру қажеттілігі туындайды.

Қазақ тілі пәні – оқушылардың ұлттық дүниетанымын кеңейтетін, шығармашылық ойлауға төселдіретін, айналадағы адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасауды үйрететін, оны тұлға ретінде әлеуметтендіруге мүмкіндік беретін негізгі пәндердің бірі. Қазақ тілінің танымдық, қатысымдық және кумулятивтік қызметтерін меңгерту, оқушылардың шығармашылықпен жұмыс істеу және сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамыту басты нысана болып табылады «Қазақ тілі» пәні бағдарламасы білім деңгейі жоғары, ой-өрісі дамыған, өз ойын еркін жеткізе алатын, туындаған мәселелерді шеше білетін және шынайы өмірге бейім жаңашыл ұрпақ тәрбиелеу мәселесін жүзеге асыруға маңызды үлес қосады. «Қазақ тілі» пәнінің бағдарламасы негізгі орта мектеп оқушысына қазақ тілін ана тілі ретінде тілдік қатынас және таным құралы ретінде оқытуды, сөз, сөз тіркесі, сөйлемнің мәтін түзімдік қызметін танытуды, тілдік бірліктердің табиғатына сай мәтін құратуды, мәтін құраудағы заңдылықтарды үйретуді, тілдік жағдаяттарда ауызша және жазбаша сөйлеудің нормаларын меңгерту, әсерлі сөйлеудің лексика-грамматикалық тәсілдерін меңгертуді көздейді. Бұл жұмыстардың өзі шығармашылық бағытта

жұмыстануға мүмкіндік береді. Ал шығармашылық жұмыс жасау барысында оқушылар ойлау үдерісінде әрекет етеді. Сондықтан шығармашылық жұмыс сыни ойлаудың нәтижесінен туындайтын оқушылардың жұмысы.

Қазақ тілі сабағында оқушыларды сыни тұрғыдан ойлауға үйрететін шығармашылық тапсырмалар мазмұнына тоқталмас бұрын, шығармашылық сөзіне түсінік бергіміз келеді. Шығармашылық сөзінің төркіні, этимологиясы «шығару, ойлап табу» дегенге келіп саяды. Демек, жаңа нәрсе ойлап табу, сол арқылы жетістікке қол жеткізу деп түсіну керек. Философиялық сөздікте: ... шығармашылық қайталанбайтын, тарихи-қоғамдық мәні бар, жоғары сападағы жаңалық ашатын іс-әрекет, - деп түсіндіріледі.

Көрнекті психолог Л.С. Выготский шығармашылық деп жаңалық ашатын әрекетті атаған. Ал осы мәселені терең зерттеген психологтардың бірі Я.А. Пономарев оны даму ұғымымен қатар қояды. Өйткені әрбір жаңалық, әсіресе интеллектуалдық тұрғыдағы болса, ол баланың психикасын жаңа сапалық деңгейге көтереді деп есептейді. Бұл пікір бүгінгі күнгі педагогиканың талаптарына сәйкес келуімен көңілге қонымды.

Психологиялық сөздікте шығармашылыққа мынадай анықтама берілген: «Шығармашылық – нәтижесінде жаңа материалдық және рухани байлық пайда болатын әрекет. Өзінің негізінде мәдени-тарихи құбылыс болып саналатын шығармашылықтың психологиялық аспектісі де бар: жекелік және үрдістік. Бұл жеке тұлғада нәтижесінде өзінің жаңалығымен, бөлектігімен ерекшеленетін өнім шығаруға қажетті қабілеттердің, білімнің, икемділіктің және дағдылардың болуын талап етеді».

М.И.Махмутов шығармашылықтың келесі анықтамасын ұсынған: «Шығармашылық – эвристикалық қызмет, оның мәні тез түсінуден, негізгі идеяны, ұғымның мәнін аңғара қоядан, күтпеген жерден әрекет тәсілін тауып алудан тұрады. Шығармашылықпен ойлаудың белгісі – үйреншікті нәрседен аулақтап, одан дер кезінде қол үзе білу, басқаша емес, солай ғана ойлау – әдет күшін жеңе білу» [2]. Б.Д. Эльконин шығармашылыққа мынадай анықтама береді: «Шығармашылық – бұл ерекше тұрғыдағы жасампаздық, жаңадан жасалған нәрсе, бұрынғы нәрселердің механикалық қайталануы емес, өзінің сонылығымен, біртұмалығымен ерекшеленетін болса, өзін-өзі қуәландыратын, дәлелдейтін болса, онда бұл нәрсені туғызған шығармашылық акт туралы сөз қозғауға болады» [3].

Қазіргі уақытта білім берудегі талаптың бірі – сындарлы оқыту идеясы болғандықтан, оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға, өз бетімен оқуға деген ынтасын қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінуде. Осы тұрғыдан алғанда баланың жеке басының тұлға ретінде дамуына, оның ашылмаған қабілеттері мен жан дүниесіне үңіле білу – мұғалім міндеттерінің жаңаша қыры. Оқушыларды өз пікірін білдіруге үйрету, олардың өзіндік көзқарасын қалыптастыру, тұлғаның психологиялық дамуына жағдай жасау, оның жеке қасиеттерін ескеру секілді міндеттер мұғалім алдында үнемі тұрмақ.

Бүгінгі күні оқушыны белгілі көлемдегі пәндік білім, білік, дағдылармен қаруландыру жеткіліксіз, енді олар баланың ой-өрісін өсіріп, өзіндік дүниетанымын қалыптастырып, шығармашылығын дамытатындай деңгейге алып келуі керек. Сол себепті мұғалім өз жұмысына шығармашылық тұрғыдан қарап, оқу бағдарламасына сыни көзқараспен өзгерістер енгізуі, оқушылардың бойындағы табиғи қабілеттерді оята білуі, олардың жан-жақты, өнімді еңбек етуіне жағдай жасауы, оқу үрдісінде техникалық құралдарды қолдану мүмкіндігін кеңейтуі тиіс.

Мұғалім оқушының оқуға, білімге деген қажеттілігін, құштарлығын арттыру бағытында жұмыстануы тиіс. Оқуға қажеттілік әрекет үстінде дамиды: оқушы репродуктивті тапсырмаларды орындаудан шығармашылық әрекетке көшкенде өз бетімен келесі логикалық операцияларды орындауы талап етіледі; дәлелдеу, салыстыру, жүйелеу, талдау, тұжырымдау, сыни ойлау, т.б. Бұл операциялардың тиімді өткізілуі мынадай нәтиже береді: оқушы өз ойын топ алдында ашық айта алады, қорғай біледі, негізгі ойды анықтай біледі, құбылыстардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын таба біледі, себеп-салдарлық байланысты айқындай алады, қорытынды жасай біледі, шешімнің әр түрлі нұсқаларын ұсына алады, т.б. Шығармашылық әрекеттің мұндай әдістері оқытушы жетекшілігімен, үйретуімен жүзеге асады.

Әрине, оқушы шығармашылығын дамытуға жеке пәндердің оқу-әдістемелік жүйесімен қоса сабақтан тыс (түрлі үйірмелер, олимпиадалар), мектептен тыс жүргізілетін тәрбие шараларының да қосар үлесі мол екенін айта кеткеніміз жөн. Білім беру жүйесіндегі жаңа талаптарға байланысты мұғалім алдында әр шәкірттің өзін-өзі дамытуына, өз мүддесі мен қызығушылығын, талап-тілегін қанағаттандыруына толық мүмкіндік туғызу міндеті тұр.

Қазақ тілі сабағында оқу пәні – оқушылардың өмірлік біліктілігін қалыптастыруға бағытталған және біліммен, әрекет әдістерімен, шығармашылық әрекет тәжірибесімен қамтасыз ететін оқу құралы. Бастауышқа арналған қазақ тілі оқулықтарында оқушының шығармашылығын, өзіндік ойлау әрекетін дамытуға бағытталған тапсырмалар берілген. Мұғалімнің міндеті оқулық көмегімен өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру мүмкіншіліктерін және ойлау дербестігін қалыптастырудың тиімді жолдары мен тәсілдерін қарастыруы қажет. Ғалымдар оқулықпен шығармашылық жұмыс істеудің мынадай тәсілдерін оқушыларға бастауыш сыныптардан бастап үйрету қажеттілігін айтады:

- мәтіннің негізгі ойын көрсету;

- жоспар құра білу;
- қайталап, түсінгенді айта білу, т.б. Бұл тәсілдер ойлау заңдылығының психологиялық ерекшеліктеріне, ойлаудың даму жолдарына және ойлау әрекетінің құрылымына сүйенеді. Оқушылардың шығармашылық әрекетін ұйымдастыруда өзіндік жұмыс түріне шығармашылық ойлауға мүмкіндік туғызатын тапсырмалардың мынадай түрде беруге болады:

- мәтін бойынша сұрақтар қою; көрсетілген талаптарға байланысты бұл сұрақтарды өзгерте білу;
- берілген тапсырмаға ұқсас тапсырмалар құрастыра білу, т.б.;
- берілген мәтінді бөлімдерге бөлу, оларға ат қою;
- мәтінді сөйлемдерге ажырату; суретке байланысты әңгіме жазу;
- мазмұндамаға жоспар құру, т.б.;
- берілген сөздерді салыстыру; т.б.
- әңгіме кейіпкерінің мінез-құлпын шығарма авторының көзқарасымен бағалау.

Сондықтан, шығармашылық жұмыстарды ұйымдастырудың негізгі құралы болып табылатын оқулықта ойлау деңгейін ең жоғары дәрежеге көтеретін тапсырмалар мөлшері көбейтілуі қажет. Оқушыларды талдауға, дәлелдеуге, қорытындылауға, салыстыруға үйрететін жаттығулар оқулықтың дамыту қызметін күшейте түседі. Бастауыш сыныптан бастап оқулықтарда шығармашылық, зерттеушілік, танымдық, оқушының өз бетімен әрекет етуіне бағытталған тапсырмалар көбейгенде ғана, өз пікірін айта алатын, оны дәлелдей білетін, қоғам дамуына әлінше үлес қоса алатын, жан-жақты жетілген жас ұрпақ өкілдерін дайындауға болады.

Осы талаптарды ескере отырып, мұғалім оқулық құрылымында тақырыпты белгіленген мақсатқа сай қайта құрастыруы керек. Мұғалім сабақта қолданылатын тапсырмалардың, сұрақтардың, суреттердің, кестелердің, сызбалардың, деңгейлік сұрау-тапсырмалардың, т.б. оқушыларды өз бетінше жұмыс істеуге, ізденуге бейімдейтінін ескере отырып, оларды қайта сараптап, толықтыруы, оқушының шығармашылық әрекетін дамытатын өзіндік жұмыстар жүйесіне бағындыруы қажет.

Оқулықта оқу материалының мазмұнын ашып, толықтыратын, оқушы тілін дамытатын, сыни ойлауға жетелейтін, шығармашылық қабілетін оятатын сюжетті суреттер жиынтығы тақырыптар бойынша жүйелі берілген. Оқулықта оқушылардың әр тақырыпты саналы меңгеруіне, қызығушылығын арттыруға грамматикалық ойындар, сөзжұмбақтар, ребустар, анаграммалар, оқушыларды шығармашылық ойлауға баулитын сұраулар мен тапсырмалар жүйесі берілген. Сонымен бірге, шығармашылық сабақтардың оқушылар үшін мынадай маңызды жақтары бар:

- оқушының танымдық іздемпаздығы қалыптасады;
- сұрақтарды, мәселелерді терең талдауға үйренеді;
- шығармашылық ой - өрісі артады;
- кітаппен жұмыс, көркем және ғылыми әдебиеттер, баспа материалдарымен
- жұмыс істеу біліктерін қалыптастырады;
- ұжымдық ой - пікірлері жетіледі, топ мүшелерінің пікірлерімен ортақ тұжырым жасауға үйренеді;
- мұғаліммен оқушылардың қарым - қатынасы ынтымақтастықта болып, сенімділіктері артады;
- оқушы өз ойын еркін айтуға, сөз мәдениетіне үйренеді;
- білімін жүйелі түрде толықтыруға үйренеді;
- өз әрекетіне сын тұрғысынан қарауға үйренеді;
- тұжырым жасап қорытындылауға үйренеді;
- оқу міндеттерін тиімді шешу мүмкіндігін таниды;
- дүниетанымы кеңейіп, рухани дамиды;
- дарынды тұлға ретінде «мен» деген пікірі қалыптасады;
- бәсекелестік қабілеттері дамиды;
- мұғалімге тәуелділіктен арылып, шығармашылық жұмыстарға белсене араласуға үйренеді.

Қазіргі қолданылып жүрген 2-4-сынып «Қазақ тілі» оқулығында жазылым әрекетіне қатысты жаттығулар мен тапсырмалардың мынадай түрлері кездеседі:

- сурет бойынша әңгіме құрау;
- сөздерді қатыстырып сөйлем құрау;
- орны өзгертілген сөйлемдерді реттеп жазу;
- өлеңнің ұйқасын табу;

Мәтін бойынша мынадай тапсырмалардың түрлері кездеседі:

- мәтінге ат қою, мәтіндегі негізгі ойды табу;
- мәтін бөліктерін ажырату;
- мәтін түрлерін айыра білу;
- мәтінді өз ойынан жалғастыру;
- жоспар бойынша әңгіме құрау;

- тірек сөз бойынша мәтін мазмұнын айту;
- тірек сөз бойынша мәтін құрау;
- тақырып бойынша мәтін немесе әңгіме құрау;
- мәтінге жоспар құру [4].

Б.Т. Қабатай шығармашылық жұмыстарды ұйымдастыруға, яғни шығармашылық тапсырмаларды іріктеуге әдістемелік тұрғыдан қарай отырып, оларға қойылатын талаптарды анықтайды:

1) Шығармашылық тапсырмалар мазмұнының пән бағдарламасында белгіленген оқу материалынан асып кетпеуі керек.

2) Шығармашылық тапсырмаларды орындау үшін пән бағдарламасында көрсетілмеген ұғымдар мен заңдылықтардың қажет болмауы шарт.

3) Шығармашылық тапсырмалар мазмұны танымдық сипатта, яғни оқушының ой-өрісін, қиялын, т.б. дамытатындай, соған байланысты іс-әрекеттің түрлі амалдарын қолдана алатындай білік қалыптастыруды көздеуі қажет.

4) Шығармашылық тапсырмаларды құрастыруда оқушының дара ерекшелігін, пәнге құштарлығын есепке алу қажет.

5) Шығармашылық жұмыстарды орындау нәтижесі оқушының пән бойынша алатын білімін тереңдетуге, пәнге қызығушылығын арттыруға бағытталуы тиіс [5, 19-6.].

Сонымен, оқушылардың сыни ойлау дағдылары жеткілікті түрде дамуы үшін ойлау әрекетінің деңгейлері бірдей дәрежеде жұмыс істеп, үнемі даму үстінде болуы тиіс. Сондықтан, оқулықта ойлау деңгейін ең жоғары дәрежеге көтеретін шығармашылық тапсырмалар мөлшері көбейтілуі қажет деп есептейміз. Оқушыларды сын тұрғысынан ойлауға жетелейтін талдауға, дәлелдеуге, қорытындылауға, салыстыруға үйрететін жаттығулар, тапсырмалар оқулықтың дамыту функциясын күшейте түседі. Бастауыштың оқулықтарында шығармашылыққа, оқушының өз бетімен әрекет етуіне бағытталған тапсырмалар көбейгенде ғана, өз пікірін сын тұрғысынан айта алатын, оны дәлелдей білетін, қоғам дамуына әлінше үлес қоса алатын, жан-жақты жетілген жас ұрпақ өкілдерін дайындауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. 2023-2024 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарындағы оқу-тәрбие процесінің ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2023. – 107 б.
2. Махмудов М.И. мектептегі проблемалық оқытуды ұйымдастыру. – Алматы, 1981, 247-б.
3. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. – М., 1989. – 554 с.
4. Қазақ тілі. Оқыту әдістемесі. 2-бөлім. Ә.Е.Жұмабаева, М.Н.Оспанбекова. – Алматы, 2017. – 160 б.
5. Қабатай Т. Ана тілі сабақтарында оқушыларды шығармашылыққа баулу әдістемесі. – Алматы, 2005

ӘОЖ: 796

СТУДЕНТТЕРГЕ ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІНЕН ТЕОРИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ НЕГІЗІНДЕ ПЕДАГОГТЫҢ ЦИФРЛЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕРІ

Аға оқытушы Уразбаев Арыстан Арынбекұлы¹

Магистр оқытушы Орынбасар Парасат²

Аға оқытушы Жилисбаев Нағашбек Келісбекұлы³

Халықаралық туризм және меймандостық университеті^{1,2,3}

Түркістан қ., Қазақстан.

n.zhilisbaev@iuth.edu.kz³

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы использования цифровых ресурсов в обучении студентов теоретическим методам физической культуры. В данной публикации затрагивается единая методологическая тема обучения с использованием современных ресурсов в обучении физической культуре и физическому воспитанию. Статья посвящена изучению сути работы по профессиональной подготовке студентов специальностей физической культуры и спорта с точки зрения психологических процессов. В статье подробно проанализировано, что новые технологические системы, применяемые в учебном процессе, являются наиболее важным и надежным инструментом формирования спортивной ориентации студентов. В статье рассматриваются факторы, влияющие на высокую физическую подготовку и умственную деятельность студентов, хорошее освоение учебных дисциплин.

Ключевые слова: физическая культура, образование, цифровые ресурсы, физическая культура, спорт, физическое развитие, спортивные упражнения.

Іс жүзіндегі қызметте дене мәдениеті мен спортты оқытып, үйрету әдістерін жүзеге асыру шұғылданушы студенттердің дене дайындығы жағдайлары, дене дамуы, денсаулық жағдайы сияқты бірқатар қозғаушы күштерге байланысты болады.

Дене мүмкіндігі жағдайы дене дамуы, студенттердің дене дайындығы мен денсаулық жағдайы көрсеткіштерінің жалпы саны бойынша бағаланады.

Дене дамуы бой, салмақ, кеуде оралымы, бұлшық ет жүйесінің дамуы, сол сияқты өкпенің өмірлік сыйымдылығы, кеуде қаңқасының қозғалмалылығы, бұлшық ет күші, икемділік сияқты морфологиялық көрсеткіштерін сипаттайды. Дене дамуының деңгейі сыртқы тексеру және антропометрлік көрсеткіштерінің мәліметтері бойынша анықталады.

Денсаулық жағдайы адамның барлық органдары мен жүйелерінің дұрыс қызметі, сол сияқты аурудың болмауы, шұғылданушы ағзасындағы морфологиялық өзгерістерге байланысты болады. Бұл мәліметтерді медициналық (диспансерлік) тексеру кезінде анықтауға болады[1].

Оқытудағы жаңа технология аса қажетті педагогикалық мәселелердің шешімдерін табуға, ой еңбегін арттыруға, оқу процесін тиімді басқаруды қамтамасыз етеді. Жаңа технологияларды оқыту үрдісінде қолданудың негізгі ерекшелігі ол мұғалімдер мен оқушыларға өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасауға көп мүмкіндік береді және оны педагогикалық мақсатта пайдалану оқушылардың зердесіне, сезіміне, көзқарасына әсер ете отырып, оның интеллектуалдық мүмкіншіліктерін арттыруға көмектеседі.

Дене мәдениеті сабағын жаңа технология мен озат тәжірибені ұлттық және жалпыадамзаттық құндылық қағидаларын сабақтастыра зерттеу бүгінгі күн талабынан туындап отырған педагогика ғылымының міндеттерінің бірі. Қоғамдағы сауаттылық, дене мәдениеті мен рухани құндылықтардың табиғаты, мәні, шығу тегі және атқаратын қызметтері туралы жан-жақты зерттеу, студенттердің дене тәрбиесі сауаттылық дене мәдениеті мәселесімен байланыста қарастыру қажеттігі біздің тақырыбымыздың өзектілігін айқындай түседі.

Дене тәрбиесі өсіп келе жатқан жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру саласының бір тармағы болып табылады және ол жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, күшті де қуатты болып өсуіне, ұзақ уақыт шығармашылық еңбекке жарамды адамды қалыптастыруға, оны Отансүйгіштікке дайындауға қызмет етеді.

Суденттерге дене мәдениеті сабақтарында жаңа технологияны пайдалану оқыту мен тәрбиелеудің жалпы заңдылықтарына бағынған Сондықтан оны іске асыру барысында дене тәрбиесінің жас және жыныстық ерекшеліктерін ескере отырып, осы заңдылықтарды көрсететін жалпы педагогикалық ұстанымдарды басшылыққа алу қажет. Ол ұстанымдарға жататындар: жан-жақтылық, саналылық пен белсенділік, бірте-бірте жасалатын әрекет, көрнекілік және даралық[2].

Дене мәдениеті мамандарын кәсіби даярлау жұмыстарының мәнін психологиялық процестер тұрғысынан зерделеу, оның маңызы мен мүмкіндіктерін анықтауға негіз болды. Дене дайындығы күшті, шапшаңдықты, төзімділікті және әбжілдікті дамытатын дене жаттығуларымен жүйелі шұғылдану әсерінен жетілдіріледі.

Дене жаттығулары шұғылданушылар ағзасының қызметтік жағдайын елеулі жақсартады. Жаттығумен жүйелі шұғылданған студенттердің жүрек-қан тамыры жүйелері әртүрлі жүктемелерде қалыпты сезінеді, қан айналу жүйесі органдарының үнемді жұмысымен сипатталады. Өкпенің арттырылған көлемі қанды оттегімен жақсы қамтамасыздандырады және оның қорғаныс қасиетін арттырады, яғни басқа да ағза жүйелері мен органдарының қызметіне қолайлы әсері байқалады.

Дене жаттығулары адам ағзасындағы зат алмасу процесін жақсартады, Сонымен, бұлшық етке негізгі қуат беретін зат болып табылатын гликогеннің мөлшері артады. Гликоген үнемді жұмсалады, ыдырау өнімдерінің тотығуы толық және шапшаң жүреді, зат алмасу өнімдерінің бөлінуі жылдамдайды[3].

Ағзада басқа да қолайлы процестер жүреді, яғни денсаулықтың нығайтылуына, сол сияқты жалпы және кәсіби жұмыс қабілеттілігін жақсартуға мүмкіндік туғызады.

Жаттығулар дене дамуын жақсартады, денсаулықты нығайтады, дене жетілуінің негізгі құралы болып табылатын студенттердің жан-жақты дене даярлығы деңгейін арттырады.

Студенттердің жоғары дене даярлығы ақыл-ой қызметін дамытады, оқу пәндерін жақсы меңгеруге мүмкіндік туғызады, қолайсыз қозғаушы күштердің әсеріне ағзаның төзімділігін артырады. Студенттердің жоғары деңгейдегі дене даярлығы оларға өз қызметтерін анық, дәл орындауға, дене жүктемелері мен жүйке-психикалық күштенуін жеңуге мүмкіндік жасайды.

Дене даярлығы жақсы студенттер шаршауға, қажуға бой алдырмайды, төзімді болады, оқу материалын тез меңгереді, жақсы оқиды, болашақта жақсы кәсіби маман болады.

Оқу үдерісінде қолданылатын жаңа технологиялық жүйелер студенттердің спорттық бейімділігін қалыптастырудың барынша маңызды және сенімді құралы болып қала береді. Оның сенімділік дәрежесі әдістік, физиологиялық, ұйымдастырушылық және басқа қозғаушы күштердің әсеріне байланысты болады. Сондықтан шұғылданушылардың дене даярлығы жағдайын белгілі бір дәрежеде сүйемелдеу және жүйелі түрде арттырып отыру маңызды. Бұл дене мүмкіндігі жағдайына, әсіресе нәзік қозғалыс

үйлестігін өндіруге оңды әсер ететін ерекше өзгешелігі бар жаттығуларды жүйелі түрде орындау есебінен іске асырылады[4].

Теренажерлар залында дене күштерін шамадан тыс өсіру аз қозғалмалылықтың төмендеуіне және күштенуге әкеледі, күрделі қозғалыс дағдыларын меңгеруді қиындатады. Спорттық ойындар, мысалы баскетбол, волейбол, стол теннисі, суға жүзу, спорттық қозғалысты орындау кезінде жоғары сезімталдықты, үйлесімділікті дамытуға жағдай жасайды.

Оқытып, үйрету және жаттығу нәтижесі ретінде дене жетілдірілуі шұғылданушының морфологиялық ерекшеліктері, қызметтік мүмкіндіктері мен қозғалыс қабілеттерінің кешенді көрсеткіштерімен анықталады. Дене жетілдірілуін қалыптастыру құралдарды, әдістерді, дұрыс пайдалану, оқу қызметінің жағдайы және ұйымдастыру, сол сияқты оқытушылардың (жаттықтырушылардың) біліктілігіне, білім беру мекемесінің материалдық қорының мөлшері мен жағдайына байланысты көп қырлы үдеріс болып табылады.

ЖОО білім алу кезеңінде студенттер морфологиялық жағынан елеулі өзгереді, яғни бойы мен салмағы өседі. Бұл жылдарда мектепте қалыптасқан дағдыларын бекітеді және жетілдіреді, өз беттерімен дене жаттығуларымен сапалы түрде шұғылданады.

Бұған дұрыс ұйымдастырылған оқу үдерісі мен демалыс, тамақтану, ұйқы, қалыпты тұрмыстық жағдай, медициналық қамтамасыздандыру мен бақылау, жеке және қоғамдық гигиена ережелерін сақтау, бос уақыт мөлшері, зиянды әдеттерден аулақ болу салауатты өмір бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік туғызады[5].

Алайда денені жетілдіруге қол жеткізудің басты және тиімді құралына сипаты мен қарқындылығы бойынша әртүрлі дене жаттығуларымен жүйелі шұғылдану жатады. Дене жаттығуларымен жүйелі шұғылдану студенттердің дене мүмкіндігі жағдайына, дене дамуына, денсаулық жағдайына және дене даярлығына жан-жақты және терең әсер етеді.

Жаттығудың әсерімен кеуде қаңқасының оралымы иық және сан бұлшық еттерінің көлемі артады; тері асты май ұлпаларының қалыңдығы азаяды; жарақат алу мүмкіндіктері төмендейді; омыртқа, қол, мойын, аяқ және табан формалары өзгереді; бұлшық еттер білеуленіп бедерленеді; жүрек, тұлға және сымбат сұлуланып, үйлесімділікте болады. Мына қызметтік көрсеткіштері де елеулі жақсарады: өкпенің өмірлік сыйымдылығы мен көлемі кеуде қаңқасының қозғалмалылығы, бұлшық ет күші артады, салмақ тұрақтайды.

Бірқатар жағдайларда дене жаттығулары дене құрылысының туылғаннан және қалыптасқан кемшіліктерін түзетуге мүмкіндік туғызады.

Әсіресе бұған спорттық қозғалыс-қимылдық ойындар, гимнастикамен, жеңіл атлетикамен, шаңғы дайындығымен, жүзумен және спорттың басқа түрлерімен шұғылдану қолайлы жағдай туғызады.

Бұл міндеттерді шешуде дене мәдениеті мен спортқа оқытып, үйретудің психологиялық – физиологиялық негіздері ерекше рөл ойнайды[6].

Психология ұзақ уақыттар бойы табиғат және қоғам туралы ғылымдардан бөлек қарастырылған білім саласы болатын. Бұл елеулі шамада психологиялық ғылым өз пәніне идеалистік тұрғыдан қарастырылуынан болды. Ол өзінің алдына адамның ішкі әлемін зерттеу, оның әсерлену, қоршаған ортаның әсерінен байланыссыз ағзаның терең ішінде туындайтын бастапқы рухани тіршілігіне тән бұл ішкі дүниені ұғынуы міндеттерін қойды.

Назарды психофизиологиялық процесс, танымдық қызметтің динамикалық ерекшеліктерін сипаттайтын жағдайы ретінде анықтауға болады. Бұл басқаларды ескермей сезім органдары арқылы түсетін бір ақпаратты ойланбастан немесе спалы түрде іріктеу үдерісі.

Назардың орнықтылығы – белгілі бір нысанда ұзақ уақыт бойы оны сақтап тұру қабілеті.

Қадала назар аудару – басқа нысандардан назарды аудару барысында бір нысанда назарды шоғырландыру қабілеті.

Назарды ауыстырып аудару білу – назарды бір нысаннан екіншісіне, қызметтің бір түрінен екіншісіне ауыстыру,

Үлестіру (тарату) – бірнеше қызмет түрлерін қатар орындай отырып, маңызды кеңістікке назарды ұйыстыра білу қабілеті

Көлем – спортшы көтеріңкі назар аясында сақтауға қабілетті ақпарат шамасы.

Басқа барлық психикалық процестер сияқты, назардың төменгі және жоғарғы формалары бар. Біріншісі ерексіз назар аударумен, екіншісі сапалы түрде еркімен ұсынылған.

Дене мәдениеті мен спортта назарды дамытуға үлкен маңыз беріледі. Спортшы-студент айтылғандарды, әсіресе жаттықтырушының көрсеткен қозғалыс әдістеріне ерекше назар салып, түсініп қабылдаса, ол солгұрлым түсінгендерін тез өзінің жеке практикалық қызметіне өздігінен ендіруге кіріседі.

Спортшының қоршаған орта жағдайы жағынан бөгеттер, өзін нашар сезінуі сияқты тітіргендіргіштерге көңіл бөлмей және дене даярлығы міндеттерін орындауға назарды ұйыстыра білуі болып табылады.

Назар адамда дүниеге келген сәттен қалыптасады және бұл процесте ақылдың, зерденің және сөздің өзара байланыстағы даму процесі жүреді.

Қоршаған әлем жайлы адам әсер алады, белгілі дәрежеде із қалдырады, есте сақталады, бекиді, ал қажеттілік және мүмкіндік туындағанда көз алдына келеді, еске түседі. Бұл үдерістер жад немесе есте сақтау деп аталады.

Жад – ақпаратты ұзақ уақыт бойы сақтау және оны сапа және іс әрекет аясына көп рет ендіру қабілеттілігінің көрінетін жүйке жүйесінің негізгі қасиеттерінің бірі, яғни бұрынғы тәжірибені еске түсіру қабілеті.

Жад есте сақтау, жадында тұту, ақпаратты еске түсіру және сақтау, тану, білу, есте қалған, өз есіне түсіру процестеріне бөлінеді. Жад еркімен және еріксіз, тікелей және жанама түрдегі, қысқа уақыттық және ұзақ уақыттық болып айырмаланады, жадтың ерекше түрлері: моторлы (жад-дағды), көңіл-күйлік, сезімдік немесе аффективті (сезім жады), бейнелік және сөздік-логикалық.

Жадтың бұл түрлерінің әрқайсысы дене мәдениеті мен спорттан білім беруде кең ауқымда қамтылған. Есте сақтау процесі теориялық, сол сияқты практикалық оқытып, үйрету саласында қажет. Алынған ақпаратты еске түсіру зерде жұмысының нәтижесі ретінде алған білімді меңгеру және бекітудің күнделікті оқытып, үйрету үдерісі болып табылады. Тану, сұрастырып білу көрнекі-бейнелік ойлаумен байланысты спорттық тапсырмалардың бірін орындау бойынша сәйкес қызметті өзінің жеке жобалауына қуат беретін тәсілдері. Еріксіз назар аудару әдетте өз командасы мүшелерінің немесе басқа спортшылардың жұмыстарын бақылаумен байланысты.

Еркінше жадта сақтау спортшыға оқып, үйренетін спорттық қозғалысты барынша дәл еске түсіру және тез көңіл аударуға жәрдемдеседі.

Жадты өмірлік тәжірибені алу, сақтау және еске түсіру қабілеті ретінде анықтауға болады. Жадтың дамуы бүтіндей алғанда адамның өзіне, оның қызығушылық аясына байланысты. Дене мәдениеті мен спортта дене жаттығуларының бірін орындаумен шұғылдану барысында спортшы-студент ойланбастан, жадын жаттықтырады және одан әрі дамытады[7].

Қорыта айтқанда қазіргі білім беру жүйесі әлем картинасына тұтас көзқараспен қарайтын, осы суретті бейнелейтін құбылыстар мен процестер арасындағы байланыстардың тереңдігін түсіне отырып, жоғары білімді, интеллектуалды дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Компьютерлік технологияның дамуының жаңа кезеңі және оны оқу процесінде қолдану қазіргі заманғы компьютерлік технологияларды оқыту бағдарламаларын құруда кең қолданумен сипатталады. Лазерлік дискілерде мультимедиялық, офистік және интернет-технологиялар негізінде жасалған көптеген бағдарламалық өнімдер пайда болды. Графикалық технологиялар, анимация және бағдарламалау жүйелері де кеңінен қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байзақова Н.О., «Дене тәрбиесі сабақтарында ұлттық ойындардың қолдану әдістемесі». Оқу-әдістемелік құрал. 2019ж.
2. Сламбекова Ж. Ж., Асқарова Қ. Б., Иксанова Н. Ф. «Дене тәрбиесіндегі Заманауи білім беру технологиялары» Оқу құралы, Алматы: 2021ж.
3. Қуанышов Т. Ш., «Ұлттық спорт түрлерінің әдістемесі.- Алматы: 2002, 66 б
4. Н.Ә.Назарбаевтың 2017ж, 12-сәуірдегі жолдауынан, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000168>
5. Г.Е.Садықанова., «Дене тәрбиесі мен спорт түрлерінің физиологиялық негіздері». Оқу құралы. Алматы, 2019ж.
6. https://massaget.kz/mangilik_el/tup_tamyir/43388/
7. «National sports in the sphere of physical culture as a means of forming professional competence of future coach instructors» Omarov, B.S, Seidahmetov, E.E, Orazbaev, E.D, Nagashbek, K.Z, Khalilaev, A.N. Indian Journal of Science and Technology, 2016, 9 (5), 87605

ӘОЖ: 373.3

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ БІЛІКТІЛІГІН ДАМУ

*Хасанова Жадыра Хасановна
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университетінің магистранты
Орал қаласы*

Аннотация: В статье всесторонне объясняется значение поэтапного анализа грамматических особенностей на уроке казахского языка. Обсуждаются трудности, возникающие при грамматическом анализе. Комплексный грамматический анализ способствует систематическому обучению и личностному развитию учащихся.

Ключевые слова: Казахский язык, пошаговый комплексный анализ, грамматический анализ, орфография, правила.

Қазақ тілі сабағында грамматикалық тақырыптарды саналы түрде меңгерудің басты жолы оқушылардың ережені құр жаттамай, грамматикалық талдау жасай білу дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Грамматикалық талдаудың қай түрін орындаса да, грамматикалық талдау оқушылардың теориялық ойлай алуына, өткен тақырыпты еске түсіруіне, тапсырманы дұрыс орындауына, жүйелі сөз саптауына, тілін дамытуға үлкен септігін тигізеді. Оқушы өз бетімен еркін, сенімді жұмыстана алады.

Сабақ барысында грамматикалық талдау жұмысын жиі жүргізіп отырған жөн. Мұның өзі өтілген тақырыптарды берік есте сақтауға, өзінің білімін пысықтап отыруға көмектеседі, әрі оқушылардың есте сақтау қабілетін дамытады. Тілдік тақырыптарды қаншалықты меңгеріп, тәжірибеде қолдана алу дағдыларын анықтайды.

Грамматикалық талдаудың қай түрі жүргізілсе де, белгілі бір тәртіппен, жүйелі түрде толық, кешенді талданғаны дұрыс. Қазақ тілі сабағында оқушылардың грамматикалық талдау жасау әрекеті шығармашылық жұмыс іспеттес. Өйткені оқушылар бар білімін жинақтап, оны қолдана отырып, теориялық білімін жетілдіре алады, дәлелді талдауға үйренеді, жүйелі сөйлеуге дағдыланады. Шартты белгілермен сызу, жазу үстінде сөздің жұмбақ сиқырын тауып шешкенше жан-жақты жіліктеп, дұрыс орындап шыққанда жаңа нәрсе ойлап тапқандай қуанады.

Жаттығуларға грамматикалық талдау барысында оқушылар қазақ тіл білімінің өзіндік ерекшелігін, ғылыми негізін, мазмұны мен жүйесін, оның сөздік құрамы мен грамматикалық құрылысын, сөйлеу тілінің байлығын түсінеді. Емле ережелерге сүйене талдау барысында әдеби тіл нормасының заңдылықтарын түсініп, дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдысын меңгереді.

Оқушылардың грамматикалық жаттығуларға кешенді талдау жасау біліктілігі қалыптасқан жағдайда білім нәтижесі көріне бастайды. Грамматикалық талдау оқушылардың жүйелі білім алуына ынтасын оятып, талдау іскерлігін арттырады. Дұрыс талдаудың жолында емле, ережелерді түсіне оқып, мысалдарды салыстырады, ғылыми ізденіс үстінде болады. Дұрыс талдау үшін ережелерді еске түсіреді, ойлайды, қайталайды.

Қазақ тілі сабағында грамматикалық талдау жүргізу оқушылардың тұлғалық дамуына да септігін тигізеді, өйткені талдау барысында ойлау мен сөйлеу, есте сақтау, елестету сияқты танымдық-психологиялық қабілеттері дамиды. Тілші ғалым Н.А. Оразахынова сатылай талдаудың маңызы мен тиімділігін былай түсіндіреді: «сатылай кешенді талдау дегеніміз – оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс-тәсілдері, өзіндік ерекшелігі бар және оқушыларға білімді ғылыми негізде сатылай, жүйелі, кешенді меңгертіп, оларға ұлттық құндылықтарды бағалай, қолдана білуге машықтандыратын оқыту. Сатылай кешенді талдау оқушыларға қазақ тілі ғылымының мазмұны мен жүйесін, оның сөздік құрамы мен грамматикалық құрылысын, сөйлеу тілінің байлығын және әдеби тіл нормасын үйретіп, дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдысын қалыптастырады. Сатылай кешенді талдау технологиясының басты қағидаларының бірі – жоғары қиындықта оқыту.

Сатылай кешенді талдау – қазақ тілін оқытудан бастау алып, халқымыздың әдебиетін, тарихын, жағрафиясын т.б. пәндердің жиынтығын құрап, оқушыларға жан-жақты білім беретін, оларды өз елінде, өз жерінде ұлтының биік тұлғалы азаматы етіп қалыптастыра алатын оқыту» [1]. Ғалым сатылай кешенді талдаудың мақсаты оқушының қазақ тілінде ойын жеткізе алатын, өз ана тіліне құрметпен қарайтын, қазақтың тарихы мен мәдениетін меңгерген жан-жақты білімді, мәдени ұлттық тұлға қалыптастыру дей келіп, бірнеше міндеттерін атайды:

- тілдік материалдарды оқушының жас ерекшелігін ескере отырып ғылыми негізде меңгерту;
- әр сөйлемнің, сөздің, дыбыстың табиғатын таныту арқылы сөзді таңдап-талдап қолдана білуге дағдыландыру;
- қазақ тілінің сөз байлығын терең игерту арқылы, әр сөздің ішкі мағынасы мен қолданыстағы ерекшелігін сөз сырына бойлату арқылы оқушының танымдық дүниесін қалыптастыру;
- кез келген шаршы топта өз ойын шешен де шебер жеткізе білуге машықтандыру. Сол арқылы әр оқушының өз ана тілінің құдіретін басқаларға таныта, бағалай білуге баулу;
- жазба жұмыстарын сауатты, жоғары деңгейде, шығармашылықпен орындай білуге төселдіру;
- қазақ тілінің грамматикасын сауатты игеру;
- қазақ тілі өзге пәндердің негізін түсініп, терең меңгеруге басты құрал екенін саналы түрде түсінуге бағыт-бағдар беру;
- түрлі шығармашылық жұмыстар жүргізу арқылы оқушыларды іскерлікке, тапқырлыққа баулу;
- талдаудың он деңгейін рет-ретімен жүргізе отырып, сатылай кешенді талдаудың түрлі амал-тәсілдерін меңгерту;
- интерактивті тақта, компьютерлік талдау арқылы оқушылардың ақпараттық-коммуникациялық сауаттылығын жетілдіру;
- ана тілі негізінде екінші, үшінші тілдерді меңгерудің негізін қалау;
- пәнаралық байланысты жүзеге асыру.

Бастауыш сынып балаларын дыбыстық талдауға үйретуден бастап, сөз мағынасына, сөз құрамына, сөздердің тұлғасы мен жасалуына, қызметіне талдау жұмыстары жүйелі жүргізіліп отырса, табысты оқу

мақсатына жетуге болады. Ол үшін бастауыш сынып мұғалімі оқушыларға бағдар бере отыра, үлгі бойынша белгілі бір тәртіппен жүйелі талдауға дағдыландыруы қажет. Әрине грамматикалық талдау қиындықсыз болмайды, емле, ережеге қайшы келетін сөздер кездеседі. Мұндай кезде мұғалім қиындық тудыратын емлелерге мәселелік сұрақтар қойып, оқушыларды ойландырып, ережелерді еске түсіріп, мысалдарды салыстырғызып, дұрыс шешімін шығаруға бағдар береді, жетелейді.

Мәселен, бастауыш сынып оқушылары дыбыстық талдау барысында «и», «у» дыбыстары бар сөздерді талдауда қателесіп жатады. Қазіргі оқулықтың өзінде талдауға қайшылық тудыратын мәселелер бар. 2-сыныпта «у» дыбысының емлесі түсіндіріледі. 1-сыныптан бастап «у» дыбысын әрі дауысты, әрі дауыссыз деп оқыған балалар талдауда қиындыққа кездеседі. Тау сөзінде у дыбысы дауыссыз дыбыс болса, ту сөзінде дауысты делік. Осы ту сөзіне -ы жалғауын қосып, туы сөзін талдап көрелік. Туы сөзінде у дыбысы дауысты болатын болса, одан кейін келіп тұрған дауысты ы дыбысын оқушыларға қалай түсіндіруге болады.

Қазақ тілінде екі дауысты дыбыс қатар келмейтіні белгілі. Осы сөзді буынға бөлген кезде де екінші буын дауыстыдан басталмайтынын білеміз, уы деп бөлетін болсақ, онда бірінші буында дауыссыз дыбыс жалғыз буын құрамайды. Буын құрайтын дыбыс дауысты дыбыс, бастапқы буында дауысты дыбыс жалғыз тұрып, буын құрай алады деп үйретеміз. Бір біріне қайшы келетін ережелерге тап боламыз да, оқушыларға дұрыс түсіндірудің орнына, жай жылы жауып, қоя саламыз. Бастауыш сынып мұғалімдері бұған басын ауыртқысы да келмейді. Бұл мәселені фонетист ғалым Ә. Жүнісбек өз еңбегінде сингармонизм заңы бұзыла бастағанын айтып, мысалдармен дұрыс талдауды түсіндіреді: «и, у, я, ю таңбалары дауысты дыбыс емес, дыбыс тіркестерін белгілейтін таңба » [2]. Сондықтан бастауыш сыныпта у дыбысын тек дауыссыз дыбыс екенін түсіндіруде оқытудың проблемалық, ізденушілік, зерттеушілік әдістерін қолданған тиімді.

Оқушылардың білімін, қабылдау деңгейін, ойлау мүмкіндігін ескере отырып, деңгейлік талдау жолдарын ұйымдастыру олардың саналы түсінуіне, сапалы білім алуына жағдай туғызады. «Сатылай кешенді талдау» технологиясымен оқытуда білім берудің он деңгейі басшылыққа алынады.

Бірінші деңгей. Тілдік бірліктерді толық жазылым бойынша сатылай кешенді талдау. Бірінші деңгейде оқушы: сауатты жазып, оқып, айтуға дағдыланады. Тіл білімінің әр саласынан өтілген материалдарды жүйелі түрде түсініп, ғылыми тілде баяндауға машықтанады. Сөйлеу мәнері белгілі жүйеге түсіп, әуезді сөйлеуге үйренеді. Өзі талдап тұрған сөздің құрамын, құрылысын, буынын, дыбыстардың өзіндік ерекшелігін дұрыс ажыратып, жолдастарына, мұғалімге нанымды түрде жеткізуге бейімделеді. Тыңдаушы оқушылар да назар қойып, жолдасының жауабын мұқият тыңдауға дағдыланады.

Екінші деңгей. Тілдік бірліктерді қысқаша жазылым бойынша талдап, айтылым бойынша толық ауызша сатылай кешенді талдау. Тілдік бірліктерді қысқаша жазылым бойынша талдап, айтылым бойынша толық ауызша сатылай кешенді талдауда – айтылым, тыңдалым, жазылым түрінде жүзеге асады. Тыңдалым жайлы ғалымның пікіріне жүгінсек, тыңдалымды жете меңгеру үшін қойылатын алғы шарттар:

1. Тыңдауға ұсынылатын мәтінде әңгімеде, пікірде айтылатын басты ой түсінуге жеңіл болу керек.
2. Үннің ырғағы мен әуені дұрыс естілуі қажет.
3. Тілді жақсы үйрену үшін тыңдалым бірінші сабақтан бастап, үздіксіз жүргізілуі тиіс.
4. Оқушының тілге қатысты білімі мен дайындығы ескерілген жөн.
5. Тыңдалымға қатысты жұмыстардың бәрі бақылауға алынған дұрыс.

Үшінші деңгей. Тілдік бірліктерді жазылым бойынша ықшамдау принципімен өрнектеу, айтылым бойынша ауызша толық сатылай кешенді талдау. Тілдік бірліктерді жазылым бойынша ықшамдау принципімен өрнектеу, айтылым бойынша ауызша толық сатылай кешенді талдау. Бұл деңгейде де тілдік қатынастың бірінші – айтылым; екінші – жазылым; үшінші – тыңдалым әрекеттері қатар іске асады. Бұл талдау – күрделілігімен ерекшеленеді. Мұнда бірнеше сөз немесе сөйлем алынып, әр саты бойынша ұқсас ұғымдар жинақталып, талдау арқылы дәлелдеме жұмысы жүргізіледі. Сондай-ақ талдаудың бұл деңгейіндегі көзделетін мақсат оқушыларды ой ұшқырлығына баулу, танымдық дүниесін байыту.

Төртінші деңгей. Тілдік бірліктерді жазылым бойынша символдар арқылы өрнектеу, айтылым бойынша ауызша толық талдау. Тілдік бірліктерді жазылым бойынша символдар арқылы ықшамдау принципімен өрнектеу, айтылым бойынша ауызша толық талдау. Төртінші деңгей – оқушылардың алдыңғы игерген білім-білік, дағдыларын жинақтап, сауатты әңгіме әдісі қолданылады. Әңгіме әдісі туралы ғалым Т.А. Ильина былай дейді: «Әңгіме дегеніміз – бұл оқытудың сұрақ-жауап әдісі. Ол оқу үдерісінің барлық буындарында қолданылады».

Бесінші деңгей. Диалог арқылы талдау. Бесінші деңгейдегі талдау үлгілері көбінесе ауызша орындалады. Бұл талдау арқылы аңғарымпаздыққа, әріптесінің жауабын мұқият тыңдауға, ойын әрі жалғастырып кетуге машықтанады. Әрі мұндағы іс-әрекет көбіне ойын түрінде жүргізіледі. Ұлы педагог В.А. Сухомлинский: “Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды” дейді. Демек, оқушының ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы байи түседі. Адамның жан-дүниесінің дамып жетуі, әлеуметтік өмірге бейімделіп тіршілік етуі әртүрлі. Баланың психикалық даму үрдісінде ойын әрекетінің тағылымдық және тәрбиелік маңызы осы заманғы тәлім-тәрбиелік психологиясында өзекті мәселе болып саналады. Ойын әрекетінде баланың денесі мен ақыл-ойы дамып, өзін қоршаған ортаны тани біледі.

Алтыншы деңгей. Жат жазу. Оқушылардың сатылай кешенді талдау арқылы меңгерген теориялық білімдерін жатқа жаздыру арқылы:

- а) теориялық білімді меңгеру деңгейін;
- ә) талдауды сауатты жүргізу машығын;
- б) орфографиялық сауаттылығын;
- в) тыныс белгілерді дұрыс қою дағдысын байқаймыз, қорытынды шығарамыз, келесі сабақтарда қатемен жұмыс жасалады. Осы арқылы мұғалім әр оқушының тілдік материалдарды талдау деңгейін анықтайды. Ең бастысы, келесі уақытқа талдау деңгейіне берік негіз қаланады. Өйткені уақытқа талдаудың негізгі қағидаларының бірі – сауатты талдау.

Жетінші деңгей. Уақытқа талдау: а) Өте жылдам – 3 минутта; ә) Жылдам – 5 минутта; б) Баяу – 7 минутта.

Сегізінші деңгей. Компьютерлік талдау.

Тоғызыншы деңгей. Ашық тест. Бақылаудың бірнеше түрі бар. Солардың бірі – тест. Тест – оқушылардың білімін бақылау мен бағалаудың тиімді әдісі. Тест – белгілі бір деңгейдегі әрекетті орындауға арналған тапсырмалар жүйесі. Тест жұмысы – оқушылардың игерген білімін тексеру мен бағалау, танымдық әрекетін, ізденімпаздық деңгейін, оқу әрекетіндегі әдістер мен тәсілдердің тиімділігін анықтау жолы ретінде қарастырылады. Бұл – оқушының білімін, біліктері мен дағдыларын тексеріп, бағалауда, сондай-ақ, олардың шығармашылық қабілеттерін анықтаудағы ең тиімді әдіс.

Тест жұмысын ұйымдастыруда мына төмендегідей дидактикалық шарттар орындалып отыру керек:

1. Тест мұғалім өткен материалды оқушылардың толық меңгергендігіне көз жеткізген кезде өткізіледі. Егер тақырыпты немесе бағдарлама бөлімін толық игермеген болса, онда бақылау жұмысын алмай, оқушыларға қосымша сабақтар ұйымдастырып, бағыт-бағдар беру керек.

2. Оқушыларға тест болардан бір-екі апта бұрын хабарлап, соған байланысты дайындық жүргізіледі. Сонымен қатар, оқушының тестке дайындық дәрежесін анықтау үшін алдын-ала тексеру жұмысын өткізген пайдалы.

3. Тест өтілген материалдың негізгі мазмұнын қамтып, берілген сұрақтар олардан тапқырлық пен шығармашылық талап ететіндей болғаны өте маңызды.

4. Тест өткізу барысында оқушылардың өз бетінше орындауын қадағалап, бір-біріне көмектесуге жол бермеу керек.

5. Тест аптаның бірінші бөлігінде және екінші, үшінші сабақтарда өткізіледі. Аптаның соңғы күндері немесе соңғы сабақтарда өткізу дұрыс емес. Себебі оқушылардың сабақ соңында шаршауы тесттің төмен нәтиже көрсетуіне әкеліп соғады.

6. Мұғалім тесті сол өткізген мезетте тексеріп, оған дұрыс баға беруі керек, оқушылардың жіберген қателерін классификациялап, келесі жұмыстарда ол қателердің қайталанбау жолдарын қарастырады.

Білімді бақылауда тесттің мынадай түрлері қолданылады:

1. Қолданылу мақсатына қарай диагностикалық, прогностикалық (алдын ала қабілетін таныту) болып бөлінеді.

2. Бақылау түріне қарай күнделікті, қорытындылау, аралық болып бөлінеді.

3. Құрылысына қарай бақылаушы, анықтаушы және үйретуші болып бөлінеді.

4. Тапсырмалардың сипатына қарай күрделі және жылдам орындалатын тестілер.

5. Жүргізілу, орындалу түрлеріне қарай дербес және топтық тестілер.

6. Жауаптарын таңдау қабілетіне қарай таңдаушы және еркін жауап түрінде болады.

7. Тест мазмұнына қарай тілдік, сөйлеу, коммуникативтік болып бөлінеді.

Тәжірибеде көбірек қолданылып жүрген тест жабық және ашық тестер. Ал біздің технологиямыздың талаптарына ашық тест сәйкес келеді.

Оныншы деңгей. Шығармашылық жұмыс. Шығармашылық – бұл адамның өмір шындығын өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, адамның рухани күшін нығайтып, өзін-өзі табуына көмектеседі. Өйткені, адам туынды ғана емес, тудырушы, жаратушы да, ал өзін-өзі шынайы болмысында бастайтын жол іздеуі керек. Адам өзін-өзі жетілдіруге, сонымен қатар өзін-өзі жоюға да қабілетті болады. Адамның өз болмысын тануға ұмтылуға көмектесіп, тереңде жатқан талап-тілегін, қабілеттерін дамыту, сол арқылы оған толыққанды өмір сүру үшін жаңа рухани күш беру білімнің ең маңызды мақсаты болып табылады [1].

Сонымен, тілші ғалымдардың еңбектерінде айтылған ой-тұжырымдарды саралай келе, *төмендегідей тұжырым* жасауға болады:

- оқушыларға сапалы білім беруде нәтижелі білімге жетудің жолы кешенді грамматикалық талдау жұмысын жүйелі жүргізу;

- қазақ тілі сабағында грамматикалық талдауды үйрететін мұғалім кәсіби маман болуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Оразахынова Н.А. Қазақ тілі сабағында сатылай комплексі талдау жүргізу. – Алматы, 1997.

2. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы, 2009. – 312 б.

GLOBAL SKILLS: CREATING EMPOWERED 21ST CENTURY CITIZENS

Alimanova Rumilya Tyulyugenovna
Communal State Institution "Comprehensive School №12"
Uralsk city

The abstract: *Общепризнанно, что глобальные навыки такие как, общение и сотрудничество, креативность и критическое мышление, межкультурная компетентность и гражданственность, эмоциональная саморегуляция и благополучие, цифровая грамотность, необходимы современным учащимся для полноценного участия в жизни XXI века. Обучая наших учеников глобальным навыкам, мы вооружаем их жизненными навыками, которые выходят далеко за пределы языкового класса.*

Keywords: *Global skills, English language teaching (ELT), digital technologies, progress.*

In a dynamic, fast-evolving 21st century world, it is increasingly recognized that students need to learn the global skills that are critical for lifelong learning and success. These global skills can be understood in five broad clusters:

- communication and collaboration
- creativity and critical thinking
- intercultural competence and citizenship
- emotional self-regulation and wellbeing
- digital literacies.

Global skills can and should be accessible to every learner in every educational setting. They prepare learners for lifelong success, not only academically and professionally but also personally. Moreover, with its typical emphasis on communication, collaboration, and intercultural competence, the English language classroom is particularly suited to the development of global skills. Supportive assessment practices provide opportunities for learners to demonstrate their progress and receive ongoing and constructive feedback from their teachers. As they develop their global skills, learners can become empowered and fulfilled citizens of an increasingly globalized 21st century world.

Our key messages in this paper are that:

- global skills are open to every learner
- global skills prepare students for lifelong success
- the language classroom is an ideal place to teach global skills
- global skills can be measured and assessed.

21st century life is characterized by rapid change. With advances in digital technologies, rising global economic competition, and greater diversity and mobility, our communities are in constant flux and a corresponding pace of change can be observed in the workplace. It is increasingly recognized that education needs to cover more than traditional subjects if learners are to be equipped to flourish now and in the future. Students of all ages need to learn the skills that are critical for lifelong learning and success.

Frameworks to define and categorize these skills have been produced by organizations such as UNESCO and the OECD, and a growing number of Ministries of Education are mandating their integration as a strand in their national curricula. There is a growing recognition that these skills—referred to in this paper as **global skills**—can and should be taught and assessed in every educational setting. Transferable across subjects and to life outside school, global skills are for *all* learners, whatever their educational context.

This paper discusses the integration of global skills into English language teaching (ELT). Drawing on internationally recognized frameworks, we categorize global skills in clusters of complementary, closely related skills which can be taught in ELT settings. We argue that with its emphasis on communicative approaches and collaborative work, the ELT classroom is particularly compatible with global skills development.

It is widely accepted that global skills are necessary for today's learners to be able to fully participate in 21st century life.

By teaching our learners global skills, we are equipping them with life skills that go well beyond the language classroom.

In Section 1 of the paper, we summarize established frameworks for global skills with international standing which have relevance to ELT and we introduce our five global skills clusters for ELT. Section 2 discusses the skills clusters in more depth and explores how these skills can be integrated into ELT classroom practices. The skills that learners need to acquire are described in the learner profiles, and we outline the knowledge, skills, and attitudes of a successful global skills teacher. The emphasis is on integrating global skills at a pace that is manageable for teachers and learners and in ways that are appropriate to their learning contexts. In Section 3, we explore how the formative assessment of global skills alongside language skills can motivate learners while providing opportunities for effective feedback. We offer guidance on how teachers can select and apply global skills assessment criteria and we propose examples of ELT activities with global skills aims.

Finally, Section 4 outlines how a global skill learning environment can be created and maintained in terms of physical space, school culture, training, and ongoing support for teachers. The ‘top-down’ roles of policymakers and leadership teams need to complement the ‘bottom-up’ role of teachers, with all stakeholders committed to sustainable educational change.

Appendices are provided with teaching activities for global skills and examples of classroom assessment. Key terms in **bold** are explained in the Glossary.

The paper concludes by affirming the view that the teaching and learning of global skills is a realistic proposition for all teachers and learners of English. Global skills can be taught in the ELT classroom, with teachers incorporating them alongside language skills in their lesson aims. Assessment of global skills as well as language skills is key, both for learner motivation and for moving learning forward. Global skills acquired in the ELT classroom are transferable and will equip learners with the skills they need for lifelong learning and success in their professional and personal lives.

THE RELEVANCE OF GLOBAL SKILLS. Developing global skills can prepare students at all levels of education for active participation in our rapidly changing 21st century society. As global skills have become increasingly relevant, many educational frameworks describing them have been produced. We have grouped global skills into five interdependent skills clusters. These are all applicable to ELT settings:

- communication and collaboration
- creativity and critical thinking
- intercultural competence and citizenship
- emotional self-regulation and wellbeing
- digital literacies.

THE RISE OF INTEREST IN GLOBAL SKILLS

The current relevance of global skills is linked to global economic competition, advances in technology, and greater diversity and mobility, which are all products of an increasingly globalized world. It is now widely recognized that global skills are essential if people are to thrive not only in their schools and workplaces but also in society in general.

Many skills which are now labelled in education as ‘global skills’ are not new: concepts such as communication, collaboration, and critical thinking have existed for a long time. What is new is the recognition that these global skills can and should be taught in any subject. While they can sometimes appear difficult to teach and learn, an integrated educational approach can make global skills accessible to all learners, whatever their educational context

THE FIVE CLUSTERS OF GLOBAL SKILLS

The frameworks described above reflect a consensus about what skills are essential for today’s learner. Building on this, in this paper we have identified skills that are especially relevant to the context of the language classroom and have grouped them into five clusters of complementary skills.

1. Communication and collaboration

In ELT, communication refers to the ability to use language and non-verbal forms of communication in ways appropriate to the context, the communicative aims, and the medium of communication—face-to-face or digital. It involves successfully managing social interactions by using linguistic strategies, such as paraphrasing or use of intonation, and non-linguistic strategies, such as gesture or eye contact. Communication is

closely connected to collaboration in the way it draws on social skills such as perspective-switching and empathy.

Collaboration refers to the ability to work effectively with others towards shared goals. It requires individuals to demonstrate openness to learning from others as well as to sharing them

own resources with others. As such, it is a cornerstone of communicative ELT, which typically builds language skills through learners working together on activities designed to achieve communicative goals.

2. Creativity and critical thinking

Creativity involves thinking flexibly to generate new ideas and solutions to problems. With creativity, a person can produce various interpretations of and responses to issues, topics, and challenges.

Critical thinking is a natural partner to creativity, as it requires a creative mindset to ‘think outside the box’ or look at things differently. Critical thinking refers to the ability to analyse information and draw on problem-solving skills to form a balanced judgement. It includes the ability to evaluate the source and accuracy of information found online or offline, which is vital in any learning situation.

3. Intercultural competence and citizenship

Intercultural competence covers the social and interpersonal skills needed to manage cross-cultural encounters in respectful, appropriate, and sensitive ways. The ELT classroom can provide many rich opportunities to do this, such as online projects with learners in other countries, local community projects with diverse cultural groups, and, in some school contexts, group work in mixed-culture classrooms. Learning a language can open up new ways of thinking about and viewing the world, and teachers can encourage their learners to appreciate and understand similarities and differences in perspective.

Both intercultural competence and citizenship have respect and openness to others at their core. Citizenship involves social responsibility—individuals’ understanding of their responsibility as members of society with respect to local and global issues, such as sustainability and inclusivity.

4. Emotional self-regulation and wellbeing

Emotional self-regulation is the ability to recognize, identify, and understand one’s emotions and their functions. It includes an awareness of regulation strategies for managing emotions appropriately and it is a basis for wellbeing.

Wellbeing involves being able to find supportive social connections and a sense of purpose. It also entails awareness of and engagement in positive physical and mental health practices.

5. Digital literacies

Digital literacies encompass the individual, technological, and social skills needed to effectively navigate one’s way through a growing and ever-changing range of digital communication channels. These skills include the ability to effectively interpret, manage, share, and create meaning through these channels.

Global skills have become a key part of education for today’s learners, whose future in a fast-changing world will require skills that go beyond traditional curriculum content. We suggest that teaching global skills is accessible to everyone and that learners of all ages and backgrounds can develop the skills necessary for 21st century life. While all teachers can incorporate global skills teaching into their lessons, English language teachers are especially well placed to do so. Not only are they teaching a global language, but their teaching methodologies may already involve aspects of global skills, such as communication, collaboration, creativity, and intercultural competence. Global skills learned in ELT classes are transferable to other subjects in school and other areas of life.

There are five clusters of global skills which can be applied to the ELT classroom:

- communication and collaboration
- creativity and critical thinking
- intercultural competence and citizenship
- emotional self-regulation and wellbeing
- digital literacies.

Learner competence in each skills cluster can be described through learner profiles, and these descriptors can also form the basis of assessing progress. Teachers themselves can practise the global skills they are teaching through developing and reflecting on their own knowledge, skills, and attitudes.

However, sustainability is key. Teachers should be encouraged to ‘start small’ when implementing global skills, considering what is appropriate for their educational context and working in a way that feels manageable for them and for their learners.

Assessment of global skills has a dual role. As well as providing opportunities to track progress, it can motivate language learners to value the development of global skills alongside their language learning aims. As a set of integrated skills, global skills benefit from qualitative evaluation through formative assessment. Teachers can use regular classroom activities as assessment opportunities, through observation, dialogue and feedback, and the creation of learner evidence. Learner portfolios allow learners to build up a powerful body of evidence demonstrating their development across all global skills. Finally, the implementation of global skills teaching is a process which involves all stakeholders. Leadership teams play a vital role in creating a school environment which values teachers’ continuous professional development and learners’ active participation. Teachers need training and ongoing support

as well as time for self-evaluation and collaboration with their peers. Global skills are critical to learners’ success in their current and future education and workplaces, and in preparing them to become responsible and fulfilled members of their communities. Global skills help learners to flourish and achieve lifelong success in an increasingly globalized 21st century world.

• Global skills are open to every learner.

Global skills can sometimes appear difficult to teach and learn. However, by integrating global skills into the language classroom, they can be made accessible to everyone.

• Global skills prepare students for lifelong success.

These skills are highly transferable, and they can be applied to subject areas and situations beyond the language classroom. They prepare students for success in a globalized digital world, helping them to become responsible and fulfilled members of the 21st century community.

• The language classroom is an ideal place to teach global skills.

The communicative nature and intercultural focus of much English language teaching makes it particularly conducive to the development of global skills. These skills can be integrated into English language course curricula and teaching materials and will form an increasingly important part of teacher training programmes.

• Global skills can be measured and assessed.

Supportive assessment practices provide opportunities for learners and teachers to engage in ongoing, effective feedback. These practices can motivate learners to develop their global skills and offer powerful

opportunities for them to demonstrate their progress.

References

1. ATC21S. (n.d.). Assessment and teaching of 21st century skills. Retrieved from www.atc21s.org
2. Baker, W. (2011). Intercultural awareness: Modelling an understanding of cultures in intercultural communication through English as a lingua franca. *Language and Intercultural Communication*, 11(3), 197–214.
3. Ball, P., Kelly, K., & Clegg, J. (2015). Putting CLIL into practice. Oxford: Oxford University Press.
4. Battelle for Kids. (n.d.). P21 network. Retrieved from www.battelleforkids.org/networks/p21
5. Bloom, B. S. (1956). *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals*. New York: Longman.
6. Boud, D. (2002). The unexamined life is not the life for learning: Rethinking assessment for lifelong learning. Lecture given at Trent Park, Middlesex.
7. Brown, G., & Yule, G. (1983). *Discourse analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

ӘОЖ: 373.3

ТӘУЕЛСІЗДІК – ҚАСИЕТ ТҮНҒАН ҰЛЫ ҰҒЫМ

Нұрғалиева Айнұр Ысқаққызы
№5 орта жалпы білім беретін мектебінің зерттеуші мұғалімі
Орал қаласы

Күні: 25.04.2024 жыл.

Сынып: 6«В»

Қатысушылар саны: 22

Қатыспағандар саны: 0

Пәні: Қазақ әдебиеті

Сабақтың тақырыбы: Р.Ғамзатов «Менің Дағыстаным»

Оқу бағдарламасына сәйкес оқыту мақсаттары

6.1.1.1. Әдеби шығарманың жанрын, фабуласын, сюжетін анықтау.

6.1.2.1. Әдеби шығармада көтерілген әлеуметтік қоғамдық мәселені идеясы арқылы түсіндіру.

Сабақтың мақсаты

- Әдеби шығарманың жанрын анықтайды.

- Әдеби шығарманың сюжетін түсінеді.

Бағалау критерийлері

- Шығарманың жанры мен фабуласын анықтайды.

- Шығармада көтерілген әлеуметтік-қоғамдық мәселені түсінеді.

Сабақтың барысы

Сабақтың кезеңі / уақыты	Педагогтің әрекеті	Оқушының әрекеті	Бағалау	Ресурстар
Сабақтың басы (3 минут)	Ұйымдастыру кезеңі. Психологиялық ахуал. «Мен елімді сүйемін» тренингін ұйымдастыру.	Оқушылар өлеңнің жалғасын айтады, топқа бөлінеді.	Мұғалімнің қолпаштауы.	Презентация, өлең үзінділері.
(5 минут)	«Миға шабуыл». Өлең жолдары арқылы тақырыпты анықтау.	Оқушылар талдайды, топтарға бөлінеді.		
Сабақтың ортасы (10 минут)	Мәтін алды тапсырма. Әңгімемен жұмыс.	Оқушылар мәтінді талқылайды.	Топтық бағалау.	Әдеби мәтін.
(17 минут)	Мәтінмен жұмыс: «Уәкіл жіберу» әдісі.	Әр топ уәкілін жібереді, түсіндіреді.		

	Әңгіме 3 бөлікке бөлініп оқылады.			
	Мәтіннен кейінгі тапсырма: 1- топ – «Хикая картасы» 2- топ – «Адасқан үзінді» 3- топ – «Ашық микрофон»	Топтар тапсырмаларды орындайды.	Өзара бағалау.	Қима қағаздар.
	Саралау тапсырмалары: 1. Мәтіннен өзіңе ұнаған тұсты жаз. 2. Әлеуметтік-қоғамдық мәселені анықта. 3. «Тіл бар жерде өмір бар» эссе жазу.	Эссе жазады, үздік жұмыс «Автор орындығында» оқылады.	Өзін-өзі бағалау.	А4 қағаздары, қалам.
Сабақтың аяғы (5 минут)	Кері байланыс: «Шульманның 3 көмекшісі» әдісі.	Оқушылар стикерге сабақтан алған әсерін жазады.	Мұғалім кері байланыс береді.	Стикерлер.
Үйге тапсырма (5 минут)	ПОПС формуласы бойынша ойтолғау жазу.			

Саралау – Сіз қандай тәсілмен көбірек қолдау көрсетпексіз? Сіз басқаларға қарағанда қабілетті оқушыларға қандай тапсырмалар бердіңіз?	Бағалау – Сіз оқушылардың материалды игеру деңгейін қалай тексеруді жоспарлап отырсыз?	Денсаулық және қауіпсіздік техникасын сақтау бересіз?
Топтағы жұмыс барысында «диалог және қолдау көрсету», «жіктеу» тәсілдерін қолдану жоспарланды. «Уәкіл жіберу» әдісі, «Автор орындығы» әдісі және 1 топ «Хикая картасы», 2 топ «Адасқан үзінді», 3 топ «Ашық микрофон» әдістері арқылы жүйелі жұмыстанды. Қабілетті оқушылардың басқалардың табысқа жетуіне ықпал етуіне көмектестім.. Визуал, аудиал оқушылар қажеттіліктерін қанағаттандыру бейнероликтер көрсеттім. Барлық оқушылардың қатысуын қадағаладым. Қарқыны жылдам оқушыларға қосымша сұрақтар және тапсырмалар дайындадым.	Топтар бірін-бірі бағалайды. Сонымен қатар «Шульманның 3 көмекшісі» кері байланысы сәтті шықты. Оқушыларға мұғалім, яғни өзімнің тарапымнан қолдауды көп білдірдім. Өйткені оқушы мұғалімнің қолдауынан кейін ерекше көңіл-күйде болып, жақсы жұмыстанады.	Денсаулық сақтау педагогикасын, СЭС талаптарын сақтау. Егер зейіндері шашырап кетсе қажеттіліктеріне сәйкес ой сергек өткізу. Топқа бөлінген кезде қауіпсіздік ережелерін сақтау туралы ескертіледі.
Сабақ бойынша рефлексия. Бұл тарауды сабақ туралы рефлексия жасау үшін пайдаланыңыз. Сол бағандағы өзіңіз маңызды деп санайтын сұрақтарға жауап беріңіз.		

ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

*Шарипова Динара Сайлауовна
Ақжайық аграрлық-техникалық колледжі басшының
оқу ісі жөніндегі орынбасары,
педагог-зерттеуші, БҚО, Ақжайық ауданы
Демесинова Маржан Есболқызы
№24 мектеп мұғалімі, Орал қаласы*

Аннотация: В статье анализируются наиболее популярные методы обучения, достигшие мирового высокого уровня в системе образования. Всесторонне рассмотрены подходы и предложенные подходы к обучению известных ученых Дьюи Фрири, Карла Роджерса, Джера Брунеров в направлении пробуждения интереса учащихся. Определяет направления современных подходов к обучению.

Ключевые слова: образование, способы обучения, казахский язык, диалогическое обучение, учебный процесс

Дүниежүзілік жаһандану жағдайларына байланысты біздің Республикамыздың жалпы білім беру мектептерінің алдында оқушыларды бәсекеге қабілеттендірумен қатар, оларды ізгілікті, компетентті, толерантты, тұлғалық-бағдарлық бағытқа бейімдеу талабы тұр.

Қазіргі техниканың қарқынды даму кезінде оқу-тәрбие үдерістерін ізгілендіру-өзін-өзі дамытып отыратын бәсекеге қабілетті, жоғары сауатты шығармашыл тұлғаның құндылықтарын қалыптастыруды қамтамасыз ететін дидактикалық ұстаным ретінде басшылыққа алынуы тиіс. Өркениетті мемлекеттерде ұлттық білім жүйесін дүние жүзілік тенденциялармен байланысты жетілдіру процесі жүріп жатыр. Сапаны көтеруге, өз бетінше шығармашылық күзіреттілікті дамытудың іргелі білім жүйесінің тұтастығын жасауға негіз болатын тенденциялар қатарына мыналарды жатқызуға болады: үздіксіз білім беру жүйесіне көшу, құзыреттілікке негізделген білім, жаңа ақпараттық технологияны пайдалану, білім берудің ашықтығы, актуальдандыруы; іргелі білім беру, білімді ізгілендіру; білім берудегі инновациялық әдістер. Осы инновациялық әдістерді қазіргі таңда орта мектеп оқу үдерістерінде қолдану жаңа сипатқа ие болды.

Бүгінгі таңда білім беру мазмұнын жаңарту өте маңызды өзгерістердің сатысында жетістіктер формуласын ұсынған үлгі және оқу-тәрбиелік үрдісті жан-жақты жаңа әдіс-тәсілдермен ұштастыру болып саналады.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасында «Сапалы орта білім беруге тең қол жеткізуді қамтамасыз ету, тез өзгеріп жатқан әлемнің жағдайында зияткер, дене бітімі және рухани жағынан дамыған, табысты азаматы тұр. Білім беру мазмұнын жаңарту сапалы білім, жарқын болашаққа негіздеп, бірқатар қалыптастыру» деп атап көрсеткендей бүгінгі таңда білім беру парадигмасы «білікті адамға» бағытталған білімнен «мәдениет адамына» бағытталған білімге көшуді талап етеді.

Жаңартылған білім бағдарламасының ең бірінші ерекшелігі пән мазмұнының спиральді берілуі. Спиральділік қағидаты бойынша құрылған білім беру бағдарламасы Джером Брунердің «Білім беру үдерісі» (1960) атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияға негізделеді. Брунердің жұмысына негізделген спиральді білім беру бағдарламасының негізгі ерекшеліктері:

- оқушы мектепте оқыған кезде тақырыпты немесе пәнді бірнеше рет қайталап оқиды, мұнда тақырыптар әртүрлі деңгейде қайталанатын, кейде бір тоқсан аясында, кейде әр тоқсан сайын;

- әрбір қайталап оқыған сайын тақырыптың немесе пәннің күрделілігі арта түседі, мұнда тақырыптар әрбір келесі деңгейде алдыңғыға қарағанда анағұрлым күрделі әрі тереңдетіліп оқылуы тиіс;

- жаңа білім алдыңғы біліммен тығыз байланысты және бұған дейін алынған ақпарат тұрғысынан қарастырылады, мұнда деңгей жоғарылаған сайын, тақырыптың күрделілігі артып отыруы керек.

Екінші ерекшелігі Блум таксономиясының оқу мақсаттарының иерархиясы. Оқу үдерісінде білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау сатыларында оқушылар іс-әрекет етеді.

Білу – нақты іс-әрекетті іске асыру.

Түсіну – іс-әрекеттің мазмұнын сипаттау.

Қолдану – алған білімін күнделікті өмірде қолдана, іске асыра білу.

Анализ – әрекетті екінші әрекетпен салыстыру.

Синтез – салыстырған әрекеттің жақсы-жаман жақтарын салыстыру.

Бағалау – сарапталған бүтін дүниеге баға беру. Өз көзқарасын, пікірін айта білу.

Үшінші ерекшелігі ортақ тақырыптардың меңгерілуі. 5-7 сыныптарда қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі пәндері бойынша ортақ тақырыптардың болуы.

Төртінші ерекшелігі оқу мазмұнының ұзақ мерзімді, орта мерзімді, қысқа мерзімді жоспарларының құрылып, құрылған жоспарлардың жүйелі іске асуы.

Ұзақ мерзімді жоспарлау	· Оқу бағдарламасы · Пәннің мазмұны
Орта мерзімді жоспарлау	· Жұмыс сызбасы · Тізбектелген сабақтар
Қысқа мерзімді жоспарлау	· Жеке, дербес сабақ

Бесінші ерекшелігі оқытудың тәрбиелік әлеуетін арттыру, оқушы бойында адамгершілік-рухани қасиеттерді қалыптастыру керек.

Оқушылардың бойында қалыптастыруды қажет ететін рухани құндылықтар мен дағдылар:

Рухани құндылықтар

- шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау;
- қарым-қатынас жасау қабілеті;
- өзгелердің мәдениетіне және көзқарастарына құрметпен қарау;
- жауапкершілік;
- денсаулық, достық және айналадағыларға қамқорлық көрсету;
- өмір бойы оқуға дайын болу.

Дағдылар:

- сын тұрғысынан ойлау;
- білімді шығармашылық тұрғыда қолдана білу қабілеті;
- проблемаларды шешу қабілеті;
- ғылыми-зерттеу дағдылары;
- қарым-қатынас дағдылары (тілдік дағдыларды қоса алғанда);
- жеке және топпен жұмыс істеу;
- Акт саласындағы дағдылар

Алтыншы ерекшелігі – бүгінгі таңда Қазақстанда білім берудің деңгейі мен сапасына жаңа талаптар қойылып отыр. Қазақстан Республикасында соңғы жылдары білім беру саласындағы жүргізіліп жатқан реформалар еліміздегі білім беру сапасының әлемдік деңгейге сәйкес келуін қамтамасыз ету, сол арқылы әлемдік сұранысқа жауап бере алатын

мамандарды даярлау және бәсекеге қабілетті білім беру болып табылады. Еліміздің бірінші басшысы Н.Ә.Назарбаев қазақстандық мұғалімдердің кәсіби даму саласындағы жаңа көзқарасы олардың педагогикалық өміріндегі қосымша оң өзгерістер енгізуге мүмкіндік беруде. Сапалы білім беру – оқыту мен тәрбиелеудің үздіксіз үдерісі. Қазіргі кезде білім берудегі мақсат жан-жақты білімді, өмір сүруге бейім өзіндік ой- талғамы бар, адамгершілігі жоғары, қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру. Бұрын оқытуда оқушылар тек қана тыңдаушы, орындаушы болып келсе, ал қазіргі оқушы өздігінен білім іздейтін жеке тұлға екендігіне ерекше мән беруіміз керек. Бүгінгі білім беруде оқушыны білімділік, іскерлік, шығармашылық әдістерге баулудың жолдарын іздестіре отырып, мұғалім-шәкірт арасында рухани және сезім бірлестігін айқындайды. Қазіргі кезде оған жететін жаңа педагогикалық технологиялар да баршылық.

Соның бірі – критериялды бағалау жолдары.

Критериялды бағалау - бұл білім берудің мақсаты мен мазмұнына негізделген оқушының оқу-танымдық құзырлығын қалыптастыруда алдын-ала белгіленген жетістіктермен салыстыру үрдісі.

Критериялды бағалауды енгізудің мақсаты:

Мектепте оқыту сапасын жоғарылату

Мектеп бітірушілердің білімін халықаралық стандартқа сәйкестендіру.

Білім сапасын бағалау жүйесінде жаңарту мәселесі:

- Бес балдық жүйенің қазіргі заманға сай білім жүйесін қанағаттандыра алмауы;
- Оқушы танымындағы өзгерістер мен білім саласындағы қалыптасқан қайшылықтар;
- Әлеуметтік сұраныстардың өзгеруі

Критериялды бағалаудың басты ерекшелігі:

алдын-ала ұсынылған бағалау шәкілі;

анық, айқындылығы;

бағаның әділдігі;

өзін бағалауға мүмкіндіктің берілуі

Критериялды бағалаудың функциялары:

-Ынталандыру;

-Белсенділік;

-Түзету;
-Дамытушы.

Критериалды бағалау жүйесінің тиімділігі:

- Мұғалімге оқушының оқу жетістіктерін объективті түрде бағалауға мүмкіндік береді;
- Оқушыларға оқу үдерісі барысында туындаған қиындықтарды түсінуге, бағалауға мүмкіндік береді;

• Ата-аналар оқушының оқу жетістіктер бойынша объективті дәлелдемелермен қамтамасыз етіледі;

Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: *қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау*.

Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді. Әдістемелік материалдардың толық ресурсы: оқу бағдарламалары, оқулықтар, күнделікті сабақ жоспарлары, мұғалімдерге арналған әдістемелік нұсқаулықтар, бағалау жөніндегі ұсынымдардың бәрі де дайын. Әр пән бойынша қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмалар жинағын сайттардан пайдаланып отырмыз. Жинақ тапсырмалары оқу бағдарламасы мен оқу жоспарының негізінде дайындалған. Бағалау критерийлері мен дескрипторлары бар тапсырмалар мұғалімнің ұқсас тапсырмаларды құрастыруына, іріктеуіне, білім алушылардың оқу мақсаттарына жету бойынша сындарлы (конструктивті) кері байланыс беруіне көмектесетін үлгілер болып саналады.

Жиынтық бағалау – оқу бағдарламасындағы бөлімдер/ортақ тақырыптар бойынша белгілі бір оқу кезеңі (тоқсан, оқу жылы) аяқталғанда өткізілетін бағалаудың түрі. Жиынтық жұмыс – оқудың белгілі бір кезеңінде пән бойынша білім алушылардың оқу жетістігі деңгейін анықтауға арналған білім алушылар жұмысы. Жиынтық бағалау тапсырмаларын орындаған кезде, біз оқушыны емес, оның жұмысын бағалаймыз. Бағалау барысында біз жұмыстың кемшіліктеріне емес, жағымды жақтарына көп көңіл бөлуіміз керек. Ойлау дағдыларының деңгейлері – әрбір деңгейі ойлау дағдыларын анықтауды қалыптастыруға бағытталған оқу мақсаттарының иерархиялық өзара байланыстағы жүйесі.

Біз оқушыны емес, оның жұмысын бағалаймыз. Бағалау барысында біз жұмыстың кемшіліктеріне емес, жағымды жақтарына көп көңіл бөлуіміз керек. Ойлау дағдыларының деңгейлері – әрбір деңгейі ойлау дағдыларын анықтауды қалыптастыруға бағытталған оқу мақсаттарының иерархиялық өзара байланыстағы жүйесі.

Жетінші ерекшелігі – оқытудағы жүйелі-әрекеттік ұсыным (оқушының білім алу үдерісіне белсенді қатысуы). Белсенді оқу — оқушының мұғалімді енжар тыңдап қана қоймай, белсенді жұмысқа тартылуын көздейтін оқыту және оқу әдістерінің бірі. Бұл тәсілдер оқу үдерісі жаттығудың алдында емес, оны орындау барысында жүзеге асырылатын құбылыс екендігін түсіндіреді. Сыныпта қолданылатын бұндай тәсілдерге топтық жұмыс (Brodie, 2000), ойын «баламалары» (Bergen, 2002) және пән бойынша белгілі тақырыптағы ойындар кіреді (Peters, 1998). Бастауыш сыныптарда ойын шынайы өмірдің белгілі бір аспектілерін модельдеу және зерттеу үшін ұсынылған мүмкіндік болып табылады. Домино және карта сияқты дәстүрлі ойындар математика сабақтарындағы кездейсоқтық пен ықтималдық мәселесін қарастыруда оңтайлы болмақ. Шарада, тактада сөздерді біріктіру немесе сөздерді жіктеу сияқты ойындар – тіл үйренуді қамтамасыз етудің және оны көрсетудің бірден-бір қызықты әрі тартымды тәсілдерінің бірі. Көптеген стратегиялық ойындарды (мысалы, «Алға» («Go»)) деп аталатын ежелгі қытай ойыны) тұрғындар мен қоғамның өсуін модельдеу үшін пайдалануға болады.

Оқушыларды оқытудың ең жоғары стандарттарын қамтамасыз етуде мұғалімдердің қолданатын педагогикалық әдістемелерінің маңызы зор. Осы орайда, Дж. Хэтти [2] білім беру шараларының оқушыларға әсерін талдау үшін 9000-нан аса метаталдау әдісін пайдаланып, 60155 педагогикалық зерттеу жүргізген. Мұғалімдер пайдаланатын әдіс-тәсілдер оқудың тиімділігіне елеулі әсерін тигізеді. Педагогикалық әдістемелерді жетілдірмей тұрып, білім беру бағдарламасын өзгерту білім беру стандарттарына қатысты реформалау шараларының мүмкіндіктері мен нәтижелілігін төмендететіндігіне көз жеткізген.

Білім беру жүйесінде әлемдік жоғары деңгейге қол жеткізген анағұрлым танымал оқыту әдістемелері арасында сындарлы (конструктивті) теориялық оқуға негізделген тәсіл кең таралған (7, Hattie, 2009). Өнеркәсіптік революция аяқталғаннан кейін білім алу әр адамның құқығы болып танылды. Алайда, XX ғасырдың басында Дьюи (1990) революция нәтижесінде қоғамның өзгергеніне қарамастан мектептер сол қалпында қалғанын айтты. Осы мәселені жою үшін ол мектептерге мынаны ұсынды... “Белсенді сабақтарды жүргізу, табиғатты, жаратылыстану ғылымы пәндерін, өнерді, тарихты оқу, қарапайым бейнелеме және ауызша сабақтардан арылу және оларды екінші жоспарға ауыстыру; мектептегі рухани атмосфераны өзгерту, оқушылар мен мұғалімдерге келетін болсақ – тәртіпті өзгерту; өте белсенді факторларды, дәлдікті және өзін-өзі басқаруды енгізу – бұның барлығы кездейсоқ емес, өте ауқымды революция үшін қажетті нәрселер болып табылады [1].

Бұл шамамен бір ғасыр бұрын жазылғанына қарамастан, Дьюидің көптеген көзқарастары әлі де өзекті. Оқушы/мұғалім өзара қарым - қатынасының маңыздылығы, «мектептегі рухани атмосфераны»

өзгерту әрекеті және өзін - өзі басқаруды қолдау сыныпта демократиялық оқытуды құру үшін қазіргі таңда да маңызды. Білім беру идеясына Дьюи ықпалын білім беру саласындағы Карл Роджерс және Джер Брунер сияқты американдық психологтардың, сондай - ақ білім беру саласындағы британдық теоретик Лауренс Стенхауз зерттеулерінен көруге болады.

Диалогтік оқыту мәселесін осы уақытқа дейін бірнеше педагог ғалымдар зерттеп келген. Атап айтсам, бразилиялық педагог Фриери, орыс педагогы Выготский, француз педагогы Дьюи Фриери, әр адам оқу процесіне сыни тұрғыда қатысып, басқа адамдармен диалогтық қатысуға қабілетті екендігіне негізделген білім теориясын әзірлеген. Фриери, мұғалімнің міндеті-оқушының білімін толтыру, көбейту тенденциясымен емес, білімді тауып, дамыту арқылы тереңдетуге бағытталған көзқараспен оқушылармен диалогқа түсу, деп санайды. Фриери Выготский мен Дьюидің теорияларын анықтап, зерттеп, дамыта келе назарын ондағы үрдісі мен ол үрдістегі мұғалімге бағыттамай, негізінен оқушыларға бағыттады. Дьюи тәжірибе бір қалыпта тұрақты болмауға тиіс дейді; ол үнемі өзгеріп, бұрын болғанға сүйене отырып, ары қарай өсу үшін нақты әлеуеті болуға тиіс. Ол мұғалімнің қызметі басқа кәсіптерге қарағанда, көрегендікті көбірек талап етеді деп айтқан.

Атақты педагогтардың зерттеу жұмыстарына сүйене келе, сабақ жоспарын құру барысында аталмыш диалогтық оқыту бағытын кеңінен қолдануға тырыстым. Яғни, сабақтың басынан бастап аяғына дейін сауалдар арқылы оқушылардың тілдік барьерін азайтуға жұмыс жасадым. Сыныптың білім деңгейін анықтауда, алдыңғы сабақтарды қайталауда және негізгі бөлімде диалогтық оқыту бағыты пайдаланылды. Осы жерде сөйлеу мәдениеті туралы айтып кеткім келеді. Диалогтың ары қарай жалғасын табуы немесе таппауы сөйлеушілердің әңгімелесу барысында «егер де, ойлаймын, мен есептеймін, бірақ сіз ойламайсыз ба, сонымен сіз айтасыз ба, иә, бірақ, сіз қайдан білесіз және мүмкін» деген сияқты және де басқа осы тәрізді мәдени лингвистикалық сөз мәнерлерін қолдануына көп байланысты деп ойлаймын. Мұғалім оқушыларға тек теориялық немесе практикалық білім беріп қана қоймай, олардың мәдениетті сөйлеу нақыштарына да назар аударулары керек сияқты. Осы әрекеттер үрдіске айналғанда барып сыныптағы өзара әрекеттесу процесі толық ынтымақтастықта дамиды деп санаймын.

Ғылыми зерттеу нәтижелері сабақта диалогтік оқытудың маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Арнайы зерттеушілер диалог сабақта оқушылардың қызығушылығын арттырумен қатар олардың білім деңгейлерін өсіруге үлес қосатынын атап көрсеткен. Зерттеулерде ересектермен қарым-қатынас пен достарымен бірігіп жүргізілген жұмыстың нәтижесі балалардың оқуына және коллективті дамуына әсер ететінін көрсетеді. Оқушының білім алуын қолдау үшін сұрақ қоюдың түрткі болуы, сынақтан өткізу және қайта бағыттау сияқты әртүрлі техникаларын пайдалануға болады. Түрткі болу дегеніміз сұрақтар бірінші жауап алу үшін және оқушының жауабын түзетуге көмектесу үшін қажет.

Америкалық психолог Карл Роджерс 1960 жылы жарияланған өз зерттеулерін «жеке тұлғаға бағдарланған» терапияда қолданды және Дьюи оқыту кезінде қатысушы ретінде тәжірибе алу маңыздылығын мойындағандығымен тығыз байланыста болатын бірқатар қағидаттарды әзірлеумен айналысты. Оқушылардың білім алу қажеттіліктері туралы Роджерстің тұжырымдамалары бүгінгі таңда «оқушыға бағдарланған» оқыту және «тәжірибелі» оқыту ретінде әйгілі болған тұжырыммен, білім беру саласындағы үдемелі қозғалысқа күшті ықпал еткен тұжырымдамалармен мәндес болды. Жеке қағидаттарына адал болған ол өз қорытындыларын бірқатар мәселелер бойынша оқушылармен орнатқан тікелей кері байланысқа негіздеді. Оның теорияларында сыныпта аса белсенді және жағымды жағдайды жасағысы келетін мұғалімдерге арналған мәселелер толық жазылады. Келесі ақпарат Роджерс (1994) оқушылар тарапынан айтылған басты тілек ретінде нені анықтағандығына жалпы шолу жасаудан тұрады: Өзінің еңбектерін 1960 жылдары жарыққа шығарған, оқыту саласындағы когнитивтік психолог және теоретик Джером Брунер бұл іске «экспериментальды» оқыту немесе «жаңалық ашу жолымен оқыту» идеясын әкелді. Ол Дьюидің оқушының тәжірибесі сыныпта қолданылуға тиіс екендігі туралы түсінігіне жаңа маңызды ой қосты. Брунер оқу үдерісі мен оқу пәнін бөлуге болмайтындығын атап өтті [2]. 20 ғасыр тәжірибесінде Брунер оқушының жеке мүддесінің шеңберіне қамтылған, оқытудың идеалистік, оның пікірінше, аса «мейірбан» қағидаттарын сынайды және де «білім беру оқушылардың қызығушылығымен шектелуге тиіс деу аз, қызығушылықтардың өздері де құрылуға және ынталануға тиіс» деп айтқан Мұғалім осындай белсенділікті қолдау үшін өте маңызды рөл атқарады және бұл мәселеде Брунер оқытудағы маңызды тәжірибені дамыту бойынша бірнеше өте маңызды кеңестер ұсынады.

Джон Дьюи білім беру саласында осындай зерттеуді бастаған алғашқылардың бірі болды. Ол оқушылардың ойлау дағдысын қалыптастырудың білім беру бағдарламасын тек оқушылар үшін ғана емес қоғам үшін тиімді болуына бағыттау керек екенін мойындатты [3].

Оқытудың тәсілдері бірнеше бағытта қарастырылып келді.

-философиялық бағытта: М.М.Бахтин, В.С.Библер [4], С.Ю.Курганов, Ә.Нысанбаев т.б.

-Психологиялық бағытта: Л.П.Якубинский, М.Н.Станкин, Б.Д.Парыгин

Педагогикалық бағытта: А.В.Мудрик, В.В.Сериков, С.В.Белова, А.М.Матюшкин, Н.Н.Хан, Ғ.Н.Көшербаева, К.А.Абдуреимова және т.б.

Аталған ғалымдар диалогтік оқытуды талқыланып отырған мәселеге әр түрлі көзқарас болған жағдайда және субъект пен субъектінің өзара байланысының формасы болғанынан әр түрлі сөйлеушілер арасында әрбірді, бұл – сыртқы диалог немесе бір адамның өзімен іштей сөйлесуі болса, онда бұл – ішкі диалог деп көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік // Қазақстан мектебі, №4, 2006.
2. Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А., 2004
3. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008.
4. Библер В.С. Нравственность. Культура. Современность: философские размышления о жизненных проблемах. – Москва: Б.и., 1988. - 57с.

ӘОЖ: 373.3

**ОРТА СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ
ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ**

*Шайхиева Сандуғаш Габдисиховна
«Сәулет» мектеп-лицейінің қазақ тілі мен
әдебиеті мұғалімі, БҚО, Тасқала ауданы
Бекентаева Айғаным Қалесқызы
«Сәулет» мектеп-лицейінің қазақ тілі мен
әдебиеті мұғалімі, БҚО, Тасқала ауданы*

Аннотация: В статье проанализированы пути повышения познавательного интереса учащихся 5-6 классов на уроках казахского языка в средних школах. На уроках казахского языка раскрываются виды работ, которые необходимо организовать в направлении пробуждения интереса обучающихся.

Ключевые слова: средняя школа, средний класс, казахский язык, познание, интерес

Қазіргі уақытта білім беру үдерісін дамытудағы негізгі тенденциялар арасында жеке тұлғаға бағытталған оқыту жетекші орын алады. Әлбетте, білім берудің мақсаты білім көлемі немесе ақпараттың мөлшері емес, оқушының бұл ақпаратты қалай пайдалана алатындығы, яғни оны іздеуі, мағынасын табуы, өмірде қолданудың ең жақсы тәсілін таңдауы. Осыған байланысты сабақтың жаңа формаларын іздеу барған сайын өзекті бола түсуде. Оқытуды тұлғаға бағытталған тәсілге айналдырудың бір тәсілі – сыни ойлауды дамыту технологиясы». Ақыл-ойдың сыншылдығы – адамның өзінің және басқа адамдардың ойларын объективті бағалау, ұсынылған барлық ережелер мен қорытындыларды мұқият және жан-жақты тексеру қабілеті. Сыни тұрғыдан ойлау адамға жеке және кәсіби өмірдегі өз басымдықтарын анықтауға көмектеседі, таңдау үшін жеке жауапкершілікті қабылдауды қамтиды, ақпаратпен жұмыс істеудің жеке мәдениетінің деңгейін арттырады, тәуелсіз қорытынды жасау және талдау қабілетін қалыптастырады, шешімдерінің салдарын болжайды және олар үшін жауап береді. Дәл осы қатынасты негізгі білім беру деңгейінің құрамына кіретін 5-7-сынып оқушыларына қатысты айтуымызға болады. Дәл осы жаста балалар қоршаған әлемді жеткілікті дәрежеде танып-білуге ұмтылады, өзіндік ой қорытады. Әдіскер-ғалым Р.Рахметова өз мақаласында атап көрсеткендей, «5-7 сынып оқушыларында «ер жетудің» түрлі белгілері әртүрлі формада көрініс табады. Яғни, тәуелсіз болуға деген ұмтылыс, біреудің көмегінен бас тарту, қадағалау мен бақылауды қажет етпеу. Бұл жастағы балалар оларды қоршаған әлемді тек көріп қана қоймайды, өздері көрген және білетін құбылыстың барлығына өз көзқарастары қалыптаса бастайды. Осы топтағы оқушылардың қызығушылықтары тұрақты болып, кәсіптік бағдар қалыптаса бастайды және ол жоғары сыныптарда нақтылана түседі. Олар көп ойлануға бейім болады, өздерін белгілі бір тілдік және мәдени қауымдастыққа жататын тұлға ретінде сезіне бастайды» [1, 400]. Сол себепті дәл осы кезеңде оқушының оқуға деген белсенділігін арттыру, оқу мотивациясын тудыру және пәнге деген қызығушылығын арттыру мақсатында түрлі әдіс-тәсілдер мен технологияларды қолданған жөн.

Жалпы қазіргі оқыту жүйесінде сабақты тиімді әрі сапалы жүргізуге бағытталған бірнеше интербелсенді әдіс-тәсілдер мен технологияларды қолдануға болады. Себебі, баланың пәнге деген қызығушылығы, оқуға деген мотивациясы бірнеше факторларға байланысты. Оны сызба түрінде былай көрсетуге болады:

Сызба-1. Орта сынып оқушыларының пәнге деген танымдық қызығушылығы.

Әр мұғалім сабақты меңгеруде өнімді және тұрақты нәтиже беретін, оқушылардың танымдық іс-әрекетіне түрткі болатын іс-әрекеттің оңтайлы жолдарын іздейді. Біз өз тәжірибемізде сабақты нәтижелі жүргізуге бағытталған бірнеше интербелсенді әдіс-тәсілдерді пайдаландық. Атап айтқанда, «Редактор» әдісі, «Екі жақты түсініктеме», «Төрт сөйлем» тәсілдері, «ПОПС» формуласы, синквейн, ВЕНН диаграммасы, т.б. Дегенмен, алдыңғы ойымызда атап өткеніміздей, нәтижелі мақсатқа жету үшін «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясын пайдалануды жөн көрдік. Бұл технология Қазақстанда 2000 жылдардан бері белгілі. Еліміз білім берудегі Болон үдерісіне енгелі бері аталған технология кеңінен қолданылды. Қазіргі уақытта ол әлемнің көптеген елдерінде, соның ішінде Қазақстанда да жүзеге асырылуда. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы қарым-қатынас тұрғысынан да, оқу үдерісінде туындайтын білімді құрастыру тұрғысынан да мұғалім мен білім алушының тең серіктестігін болжайды. Сонымен қатар, сын тұрғысынан ойлау технологиясы режимінде жұмыс жасау жеке тұлғаның өсуіне мүмкіндік туғызады. Өйткені ол бірінші кезекте оқушыға, оның даралығына бағытталған. Д.Халперн «Сыни тұрғыдан ойлау психологиясы» еңбегінде сыни тұрғыдан ойлауға келесідей анықтама береді: «Бұл – жүйелі ой, оның ерекшелігі қисындылығы мен мақсаттылығында. Оны қажетті нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік беретін когнитивті дағдылар мен стратегияларды сәтті қолданатыны ерекшелеп тұрады» [2, 9]. Д.Халперннің пікірінше, сыни ойлауды қолданатын адамға келесі қасиеттер тән: іс-әрекетті жоспарлауға дайын болу; шешім қабылдаудағы сабырлылық пен табандылық; ой жұмысын барынша жүйелі жүргізу, оқушының жақсы нәтижеге жетуіне көмектесу; жіберілген қателіктерді түзетуге дайын болу; ақыл-ой әрекеті процесінде өзін-өзі бақылау, пайымдау барысын қадағалау мүмкіндігі; ымыралы шешімдер іздеу.

Сонымен сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолданатын сабақ моделі білім беруде оқушыға бағытталған тәсілді практикалық іске асыру тәжірибесін білдіреді екен. Бұл педагогикалық технологияның ерекшелігі – барлық әрекетті оқу үдерісінде оқушының өзі жасайды, нақты және айқын мақсаттарға сүйене отырып, ол өзінің даму бағыттарын өзі қадағалап, соңғы нәтижені анықтайды. Технологиялық әдістерді қолдану ақпарат пен мәтінмен ойлы жұмыс істеу дағдыларын дамытуға бағытталған. Қарастырылып отырған тәсілдерді көркем шығармаларды талдау жұмысы кезінде де, ғылыми, ғылыми-көпшілік, публицистикалық немесе әдеби сыни мазмұндағы мәтіндерді оқуда да қолдануға болады.

Қазіргі мектептің басты мақсаты – оқушының шығармашылық дағдысы мен белсенді тұлға қалыптастыру. Бүгінгі таңда білім алушы білімді өз бетінше игеріп, оны әртүрлі мәселелерді шешу үшін практикада қолдана білуі, әр түрлі ақпараттармен жұмыс істеуі, талдау, жинақтау, өз бетінше сын

тұрғысынан ойлау және мәселені шешуде ұтымды жолдар іздеуі керек. Мұғалімнің міндеті оқушыларды белсенді шығармашылық еңбекке үйрету. Мұнда оқу үдерісіне қатысушылар бір-бірімен қарым-қатынас жасайды, диалогтар құрып, өз бетінше білім алады. Жоғарыда аталған дағдыларды қалыптастыруда мұғалімге *«Ақыл-ой картасы»* әдісі көмектеседі. Ақыл-ой картасы дегеніміз – ойлау үдерісінің графикалық көрінісі. Ақыл-ойды бейнелеу әдісін американдық психолог Тони Бузан ұсынған. Карталардың тиімділігі ақпаратты өңдеу үшін жауап беретін адам миының құрылымымен байланысты. Сол жақ жартышар логикаға, анализге, ойлардың реттілігіне жауап береді. Оң жақ жартышар – ырғақ, түс қабылдау, қиял, бейнелеу, өлшем, кеңістіктегі қатынастарға арналған. Оқушылар ақпаратты игере отырып, негізінен мидың сол жақ жартышарындағы ақыл-ой қабілеттерін пайдаланады. Бұл мидың суретті толық көру қабілетін, ассоциативті ойлау қабілетін тұмшалайды. Ақыл-ой картасы екі жартышарды да қамтиды, оқушылардың білімдік және танымдық құзыреттіліктерін қалыптастырады, олардың ойлау және шығармашылық қабілеттерін дамытады. Сондықтан олар ақпаратты қабылдаудың, өңдеудің және есте сақтаудың, сөйлеуді дамытудың ең маңызды құралы болып табылады. Ақпаратты өңдеудің дәстүрлі тәсілдері көп уақытты қажет етеді және тиімділігі төмен. Әдіскер-ғалымдар дәстүрлі жазбалар уақытты ысырап етуге әкеледі, көптеген қажет емес ақпараттар жазылады, бұл қажет емес ақпаратты кейінірек оқып-талдау үшін көп уақыт кетеді деп түсіндіреді. Ақыл-ой картасының ақпаратты ұсынудың дәстүрлі, сызықтық түріне қарағанда бірқатар артықшылықтары бар:

- парақтың ортасына жарқын графикалық кескін түрінде орналастырылса, негізгі идеяны бөліп көрсету оңайырақ;
- назар кездейсоқ ақпаратқа емес, маңызды мәселелерге бағытталған;
- әр идеяның салыстырмалы маңыздылығы айқын көрінеді. Негізгі маңызды идеялар орталыққа жақын болса, ал онша маңызды емес ойлар периферияда болады;
- ақпарат көп түсті және көп өлшемді презентация арқасында тезірек және анық есте сақталып, көбейтіледі;
- картаның құрылымдық сипаты оны жаңа мәліметтермен оңай толықтыруға мүмкіндік береді (өшірмесіз, кесусіз, кірістіресіз және т.б.) [3, 101]. Сонымен қатар, ақыл-ой карталарын құру процесі оқуды шығармашылық және көңілді етеді.

Ақыл-ой карталарын жасау барысында, яғни ой салу арқылы оқушылар ақпаратты қабылдаудың, өңдеудің және ұсынудың жеке тәсілін көрсетеді. Белсенділік байқалатын болады. Сонымен қатар оқушыларда іс-әрекет барысында қалыптасатын дағдылар байқалатын болады.

Ақыл-ой картасы әдісі:

- топтық іс-әрекет процесінде коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыруға;
- ақпаратты қабылдау, өңдеу және алмасумен байланысты жалпы білім беру дағдыларын қалыптастыру (ескерту, аннотация, пікірталасқа қатысу, есептер дайындау, рефераттар, мақалалар, аналитикалық шолулар жазу және т.б.);
- оқушылардың есте сақтаудың барлық түрлерін (қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді, мағыналық, бейнелік және т.б.) жетілдіру;
- оқу үдерісін жеделдету сияқты дағдыларды қалыптастырады. Ой карталарды дәстүрлі түрде (түрлі-түсті қарындаштармен), презентация немесе ConceptDraw арнайы бағдарламасының көмегімен салуға болады [3, 105].

Бұл әдісті қолдану білімді жүйелеуге және жалпылауға, білім мен білік деңгейлерін тезірек тексеруге, ал ең бастысы оқушылардың өздері үшін тиімді етуге мүмкіндік береді. Мектеп оқушыларын оқытуда ақыл-ой карталарын қолдану тек оң нәтиже береді, өйткені балалар негізгі ақпаратты таңдауды, құрылымдауды және есте сақтауды, сонымен қатар оны көбейтуді үйренеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Рахметова Р.С., Рустемова М.Е. Оқушылардың айтылым дағдысын дамытудың маңызы. Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы. / «Филология ғылымдары» сериясы, №4(74). – 493 бет.
2. Халперн Д. Психология критического мышления. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.
3. Бершадская Е.А. Способы введения метода интеллект-карт в начальной и основной школе. Современные образовательные технологии. Теория и практика: Сборник научных статей и методических материалов/ под ред. В. В. Ефимовой. – Новокузнецк, 2011. – С.101-114.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВЕСНЫХ ТОВАРНЫХ ЗНАКОВ КОНДИТЕРСКОЙ ПРОДУКЦИИ

*Жардемова Айсауле Бауыржановна
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
город Уральск*

Аннотация. В статье рассматриваются лингвистические особенности словесных товарных знаков кондитерской продукции. Анализируются основные тенденции в наименованиях, их фонетико-морфологическая структура, семантические характеристики и прагматические аспекты.

Ключевые слова. Лингвистика, товарный знак, кондитерская продукция, номинация, брендинг, языковая игра, заимствования.

Современный рынок кондитерских изделий отличается высокой конкуренцией, и название играет важную роль в продвижении бренда. Оно не только выполняет идентификационную функцию, но и становится мощным маркетинговым инструментом, влияющим на восприятие потребителей.

Удачно выбранное название должно быть:

- Запоминающимся — легко произносимым и ассоциирующимся с приятными эмоциями.
- Выразительным — вызывать аппетит и интерес, передавать особенности продукта.
- Ориентированным на целевую аудиторию — учитывающим предпочтения потребителей (детские, премиальные, традиционные сладости и т. д.).

Лингвистический анализ товарных знаков позволяет выявить ключевые закономерности в их образовании. Чаще всего в названиях используются языковые игры, звуковая гармония, отсылки к традициям, премиальности или экзотичности. Изучение этих стратегий помогает понять, какие приемы делают бренды успешными и востребованными среди покупателей.

1. Фонетико-морфологические особенности названий кондитерских изделий формируют их выразительность, запоминаемость и эмоциональную привлекательность. Помимо уже упомянутых моделей, можно выделить дополнительные закономерности:

- Уменьшительно-ласкательные формы (например, «Конфетти», «Сластена», «Пломбирчик») создают ощущение домашнего уюта, тепла и нежности.
- Созвучные ассоциации (например, «Тик-Так», «Чупа-Чупс») — использование рифмующихся и повторяющихся звуков делает названия мелодичными и легко запоминающимися.
- Использование редких или экзотических буквосочетаний (например, «Твикс», «Баунти», «Милки Вэй») — необычные фонетические сочетания создают эффект оригинальности.
- Аллитерация и ассонанс (например, «Сникерс», «КитКат», «Бон Пари») — сочетание одинаковых или похожих звуков придает названиям ритмичность и приятное звучание.
- Метафорические и образные конструкции (например, «Золотой ключик», «Сладкая жизнь») вызывают положительные эмоции и ассоциируются с чем-то приятным и желанным.

Эти особенности помогают создавать привлекательные и запоминающиеся названия, повышая их маркетинговую эффективность и эмоциональное воздействие на потребителей.

2. Значение товарного знака должно отражать суть продукта, вызывать приятные ассоциации и привлекать внимание целевой аудитории. Чаще всего используются следующие семантические стратегии:

- Прямая отсылка к сладости и вкусу — названия, напрямую связанные со вкусом и гастрономическим наслаждением (например, «Сладкоежка», «Медовый рай», «Шоколадный восторг»). Такие названия сразу дают понять, что продукт связан с удовольствием и сладостями.
- Ассоциации с традициями и натуральностью — подчеркивают качество, аутентичность и использование натуральных ингредиентов (например, «Домашний пряник», «Бабушкино угощение», «Русская нуга», «Крестьянский сахар»).
- Экзотические мотивы и отсылки к высокой кухне — добавляют ощущение эксклюзивности и премиальности (например, «Тирамису», «Моцарт», «Пraliне де Пари», «Тропикана»).
- Романтические и эмоциональные образы — названия, вызывающие ассоциации с удовольствием, счастьем и особой атмосферой (например, «Сладкая мечта», «Райское наслаждение», «Карамельное облако»).
- Игровые и фантазийные названия создают эффект волшебства и сказки, что особенно привлекательно для детей (например, «Конфетландия», «Шоколандия», «Чудо-карамель»).
- Динамичные и молодежные названия ориентированы на современную аудиторию, часто используют сленг и звучат модно (например, «Choco Boom», «Сладкий драйв», «Candy Rush»). Они

могут включать элементы игровой лексики, ритмичные конструкции и англицизмы, подчеркивающие трендовость и инновационность продукта.

- Классические и элегантные названия (например, «Золотая линия», «Royal Chocolate», «Grand Praline») ориентированы на премиум-сегмент и ассоциируются с утонченным вкусом, высоким качеством и эксклюзивностью.

- Домашние и уютные названия («Бабушкин пирог», «Медовый уголок», «Сладкий домик») вызывают теплые, ностальгические ассоциации, создавая ощущение уюта, традиций и натуральности.

- Игровые и креативные названия («Веселый боб», «Чудо-шоко», «Хрум-Хрум») строятся на языковой игре, рифме, звукоподражании и юморе, что делает их более запоминающимися и привлекательными для детей и семейной аудитории.

- Этнические и региональные названия («Казахский рахат», «Итальянский десерт», «Французский шоколатье») подчеркивают происхождение продукции, добавляя ей национальный колорит и эксклюзивность.

- Эти стратегии помогают сделать бренд более узнаваемым, усиливают его эмоциональную привлекательность и формируют у потребителей позитивные ожидания от продукта.

Языковая игра делает названия более выразительными, запоминающимися и эмоционально привлекательными. Использование различных стилистических приёмов помогает создать уникальный бренд, вызывающий положительные ассоциации.

К основным приемам относятся:

- Аллитерация и ассонанс — повторение одинаковых или похожих звуков делает названия мелодичными и легко запоминающимися («Кит-Кат», «Тик-Так», «Мамба», «Баунти»).

- Каламбуры и игра слов — забавные или неожиданные сочетания слов вызывают интерес и улыбку («Шокобум», «Карамелька», «Конфетти», «Сладость»).

- Использование уменьшительно-ласкательных суффиксов добавляет теплоту, уют и ощущение домашнего угощения («Конфеточка», «Плюшка», «Пряничек», «Печенька»).

- Создание вымышленных слов и неологизмов — необычных названий, напоминающих реальные слова, но звучащих оригинально («Сникерс», «Орео», «Твикс», «Барни»).

- Рифмованные конструкции делают название ритмичным и приятным на слух («Чоко-Локо», «Сласти-Шмасти», «Круто-кекс»).

- Звукоподражательные элементы — названия, передающие звук или ощущение, связанное с продуктом («Хрустик», «Хрумка», «Бум-Бон»).

Эти приёмы помогают бренду выделиться среди конкурентов, делая название не только привлекательным, но и легко запоминающимся для потребителей.

4. Заимствования и культурные ассоциации Иностранные элементы в названиях подчеркивают премиальность или современность продукции. Например:

Французские мотивы в названиях продуктов и брендов создают ассоциации с элегантностью, роскошью и высоким качеством. Это связано с тем, что Франция традиционно считается родиной высокой кухни, моды и эстетики.

Например: «Эклёр», «Мильфей» отсылают к классическим французским десертам, вызывая ощущение утончённого вкуса. «Vanille», «Château Chocolat» — намекают на изысканные ароматы и гастрономическую утонченность. «Délíce», «Gourmand» — часто используются в названиях сладостей, подчёркивая их изысканность и премиальность.

Подобные заимствования не только делают бренд или продукт более привлекательным для потребителей, но и вызывают эмоциональную связь с образом Франции как страны вкуса и стиля.

Англоязычные заимствования («Sweet Life», «Candy Bar»), привлекающие молодежную аудиторию.

Англоязычные заимствования в названиях продуктов и брендов подчёркивают их современность, динамичность и глобальную популярность. Английский язык ассоциируется с молодёжной культурой, инновациями и трендами, что делает такие названия особенно привлекательными для молодой аудитории.

Например: «Сладкое настроение», «Счастливые угощения» — создают ощущение легкости, радости и удовольствия. «Choco Boom», «Crunchy Time» — подчеркивают энергичность, динамичность и удовольствие от еды. «Свежее и готово», «Вкусняшки» — намекают на удобство и современный стиль жизни. «Сахарная лихорадка», «Десерт мечты» — вызывают ассоциации с наслаждением и гастрономическим удовольствием.

Использование английских слов делает бренд более узнаваемым, международным и модным, что особенно важно в условиях глобализации и цифрового маркетинга.

Лингвистические особенности словесных товарных знаков кондитерской продукции играют ключевую роль в формировании имиджа бренда. Успешные наименования должны быть фонетически благозвучными, семантически емкими и прагматически эффективными. Языковая игра, использование заимствований и культурных кодов способствует привлечению внимания потребителей и укреплению позиций брендов на рынке. Кроме того, в процессе создания словесных товарных знаков учитываются

морфологические и синтаксические особенности языка, ассоциативные связи и эмоциональная окраска слов. Использование уменьшительно-ласкательных суффиксов, аллитерации, рифмованных или ритмически организованных конструкций делает названия более запоминающимися.

Лексическое наполнение товарного знака также играет важную роль: оно должно вызывать положительные эмоции, ассоциироваться с вкусом, качеством и уникальностью продукции. Некоторые бренды прибегают к интернационализмам, чтобы подчеркнуть престижность, а другие — к народным или диалектным формам, создавая ощущение традиционности и домашнего уюта.

Кроме того, психологический аспект восприятия словесных знаков важен для целевой аудитории. Названия, вызывающие доверие, аппетит и положительные воспоминания, способствуют повышению лояльности потребителей. В условиях высокой конкуренции успешное наименование становится стратегическим инструментом продвижения, формируя уникальный образ бренда и влияя на выбор покупателей.

Список литературы:

1. Иванова Т. Ю. Лингвистический аспект брендинга. – Москва: Изд-во РУДН, 2019.
2. Петрова Е. А. Лингвокреативные стратегии в рекламе. – Санкт-Петербург: Наука, 2021.
3. Барышев А.В. Семантика товарных знаков в современной коммуникации. – Казань: Казанский университет, 2020.

ӘОЖ 338.1

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ САНДЫҚ ЭКОНОМИКА

Мухамбеткалиева Фарида Кабдығалиевна

М.Өтемісов атындағы БҚУ

Бизнес, басқару және туризм білім беру бағдарламасы

Орал қаласы

Түйіндемe: Сандық экономика – ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы арқылы экономикалық, әлеуметтік және мәдени салаларды қайта құру процесі. Білім беру жүйесінде сандық экономика ұғымы технологияларды енгізу арқылы оқытудың сапасын арттыруға, білімге қолжетімділікті кеңейтуге және еңбек нарығының заманауи талаптарына бейімделуге бағытталған. Сандық экономика білім беру жүйесін дамытудың маңызды факторы болып табылады. Ол тек технологияларды енгізумен шектелмей, білім беру мазмұнын жаңартуды, мұғалімдердің біліктілігін арттыруды және оқытудың жаңа тәсілдерін іздеуді талап етеді. Сандық экономикаға бейімделген білім беру жүйесі болашақ ұрпақтың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Тірек сөздер: Сандық платформалар (Coursera, Khan Academy, EdX), IT, Soft skills, Цифрлық теңсіздік, Жасанды интеллект, Онлайн-платформалар (Coursera, EdX, Udemy).

Сандық білім беру ресурстарын оқытушылар сабақ жүргізу үшін де, оқушылар, студенттер оны өз беттерімен сабаққа дайындалу үшін және анықтамалық материалдар ретінде пайдалана алатын болады. Цифрлық білім беру ресурстары мұғалімге оқытудың әр түрлі мақсаттары үшін оқу материалын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Цифрлық сауаттылық-білім алушылардың қазіргі өмірдегі қабілеттерінің маңызды элементі, ал оқытушының цифрлық сауаттылығы-қауіпсіздіктің негізгі шарты.

Мақаланың мақсаты: цифрлық білімдік ресурстар оқушылардың, студенттердің пән бойынша үлгерімінің артуына; дербес өнімді іс-әрекет дағдыларын қалыптастыруына; әр оқушыға табысқа жету үшін ықпал жасауға; сабақтарды қызықты және мотивациясын дамытатынын ұғындыру. Сол арқылы оқушылар, студенттер ерекше шығармашылықпен жұмыс жасап, өз-өздеріне сенімді бола бастайды.

Бүгінде цифрландыру процесі әлемдегі барлық елдерге әсер етіп отыр. Сонымен қатар әрбір ел цифрлық дамудың басымдықтарын өзі айқындайды. Әлемдегі 15-тен астам мемлекет қазіргі уақытта ұлттық цифрландыру бағдарламаларын іске асыруда. Қытай, Сингапур, Жаңа Зеландия, Оңтүстік Корея және Дания ұлттық экономикаларды цифрландыру бойынша алдыңғы қатардағы елдер болып табылады. Қытай өзінің «Интернет плюс» бағдарламасында цифрлық индустрияны дәстүрлімен біріктірді, Сингапур драйвері АКТ болып табылатын «Ақылды экономиканы» қалыптастырды, Оңтүстік Корея «Креативті экономика» бағдарламасында адами капиталды, кәсіпкерлікті дамытуға және АКТ саласындағы жетістіктерді таратуға бағдарланды, ал Дания мемлекеттік секторды цифрландыруға баса назар аударуда. Ал еліміз өзінің ішкі «Ақылды» қалаларын (Астана мен Алматы) 2012 жылы паш еткен болатын. «Тіршілік қызметін кешенді қамтамасыз ету жүйесі» жобасы іске асырылып, оның шеңберінде бейнебақылау жүйелерін дамыту, құқық бұзушылықтарды фото-бейне тіркеуді енгізу, деректерді өңдеу орталығын, жедел басқару орталығын және зияткерлік байланыс орталығын құру сегменттері жұмыс істеп жатыр. «Smart мектеп» (88 мектептің 29-ы қосылды), «Smart көше жарығы», «Smart емхана» (10 емхананың 8-і қосылды) бағыттары бойынша бастамалар іске асырылуда. Алматы қаласында құқық

бұзушылықты фото-бейне тіркеу жүйесі енгізілді, ал 2015 жылы «Оңай» қоғамдық көлікте электрондық билет беру жүйесі іске қосылған болатын. Сондықтан «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасы тұрғындары өмірінің барлық салаларын қамти отырып, мемлекетіміздің әрбір азаматының өмір сүру деңгейін көтеруді мақсат тұтқандықтан бағдарлама пайдасын халық, кәсіпкерлік субъектілері және Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары байқап жатыр деп ойлаймын.

«Цифрлық Қазақстан» атты мемлекеттік бағдарламада білім беру жүйесінде тыс қалмады. Заманауи технологияларды пайдалану — заман талабы. ХХІ ғасыр — озық технологиялар ғасыры болғандықтан білім беру жүйесінде жаңа технологияларды тиімді пайдалану заман талабына айналып отыр. Мектеп оқушылары, студенттер үшін озық технологияларды сабақ кезінде дұрыс пайдалану бұл мұғалім шеберлігіне байланысты. Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білімін, білігі мен дағдысын ғана емес, оның жеке бас тұлғасын, білім алу арқылы азамат ретінде дамуын қойып отыр.

Оқыту процесін оның барлық кезеңдерінде арнайы цифрлық жүйеге көшіру процесі білім беру ортасы маңызды бағыттардың, тенденциялардың, векторлардың бірі болып табылады. Сандық білім беру ресурсы - қазіргі заманғы білім берудің мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыруға бағытталған графикалық, мәтіндік, цифрлық, сөйлеу, музыка, бейне, фото және басқа да ақпаратты қамтитын ақпарат көзі. Білім беруге сандық білім беру ресурстарын енгізудің мақсаты қандай? деген сұраққа жауап іздеп көрейік. Ең алдымен, бұл интеллектуалдық қабілеттердің әлеуетін арттыру жолы. Сандық білім берудің басты мақсаты - әр оқушыға, студентке оның қызығушылықтары мен бейімділіктеріне сәйкес сапалы білім беру, оқушыларды дамыту және тәрбиелеу, білім беру процесінде олардың белсенді позициясын қалыптастыру, сонымен қатар оқушылардың заманауи ойлауын, танымдық қабілеттерін қалыптастыру. Жоғарыда айтылған мақсатқа жету үшін, цифрлық ресурстарды пайдалану процесіне дейін білім беру ресурстары мынадай міндеттерге ие:

-Пәндер мазмұнына кіріктіру, оқушылардың оқу үдерісіне деген ынтасын арттыру, пәнаралық байланысты дамыту, ақпаратты іздеу, алмасу және игеру процестерін жеделдету; оқушылардың танымдық процестерін белсендіру;

- Оқушылардың, студенттердің жеке тұлғасын белсенді түрде дамыту, оларды практикалық жұмысқа кезең-кезеңімен дайындау жағдайларда алған білімдерін одан әрі дербес іс-әрекетте қолдану тиімділігін арттыру, қарым-қатынас дағдылары, әртүрлі ақпарат түрлерімен жұмыс істей білу, қажеттіліктер өзін-өзі жүзеге асыру және өзін-өзі тәрбиелеу, тұлғаның эстетикалық жағын тәрбиелеу.

Сандық білім беру ресурстары пән бойынша типтік оқу бағдарламасына сәйкес нақты оқу тақырыбына арналған дидактикалық материалдар болып табылады. Олар оқу пәнінің белгілі бір тақырыбы бойынша мультимедиялық түсіндіруді, интерактивтік тапсырмаларды және тестілік сұрақтарды қамтиды. Сандық білім беру ресурстарының құрылымын мұғалім оқыту үдерісі кезінде (жаңа материалды түсіндірген кезде, материалды бекіту және меңгеру деңгейін бағалау кезінде, өз бетімен оқу, орындау және өз-өзін бағалау кезінде) қолдана алады. Сандық білім беру ресурстарымен үй тапсырмаларын орындау кезінде жұмыс істеуде терең ойлау, өткен эпизодтарға қайта оралу мүмкіндіктері тән – бұл материалды толық түсіну мен есте сақтауға көмектеседі.

Сандық білім беру ресурстарын қолдану сабақты түрлендіруге, оны мазмұны жағынан қанықтыра түсуге, оқытудың көрнекілігін қамтамасыз етуге, сабақтың қарқынын арттыруға, оқуға деген уәждемені туындатуға, оқушылардың дербес жұмыстарын жаңа ұйымдастырушылық деңгейде басқаруға, оқытудың дараландырылуын арттыруға; оқушылардың жұмыс нәтижелерін компьютерлік тестілеудің көмегімен бағалауға, жауаптарды тексеру үдерісін автоматтандыруға, мұғалімнің субъективті пікірін барынша азайтуға мүмкіндік береді.

Сандық экономика білім беру жүйесіне елеулі әсер етуде. Оның негізгі аспектілері төмендегідей:

1. Жаңа технологияларды енгізу. Цифрлық инфрақұрылым

Оқу орындарында заманауи компьютерлік техника, интернетке қосылу және сандық платформаларды пайдалану – білім беру сапасының негізі. Цифрлық дағдыларды қалыптастыру арқылы оқушылар мен студенттерді сандық сауаттылыққа үйрету, заманауи технологияларды меңгеруге бағытталған курстар енгізу. Онлайн-білім беру: Сандық платформалар (Coursera, Khan Academy, EdX) студенттер мен оқытушыларға білімге кез келген уақытта және кез келген жерден қол жеткізуге мүмкіндік береді. Виртуалды және кеңейтілген шындық: Бұл технологиялар оқыту процесін интерактивті және көрнекі етеді (мысалы, виртуалды зертханалар, тарихи оқиғаларды қайта құру). Қашықтан оқыту- Онлайн платформалар мен электронды ресурстардың көмегімен білімге қолжетімділікті қамтамасыз ету. Бұл әсіресе шалғай аймақтарда өзекті.

2. Дағдылардың өзгеруі

Сандық дағдылардың басымдылығы: IT, бағдарламалау, деректер талдауы, киберқауіпсіздік секілді салалардағы білімге сұраныс артты. Soft skills маңызы: Шығармашылық, сын тұрғысынан ойлау, командада жұмыс істеу сияқты қабілеттер қажетті болып отыр, себебі технологиялар рутиналық жұмыстарды автоматтандырады. Деректерді талдау арқылы білім беру үдерісінде үлкен деректерді қолдану арқылы оқыту нәтижелерін болжау, оқушылардың үлгерімін бақылау және тиімді шешімдер қабылдау.

3. Дербестендірілген оқыту, жеке тәсіл

Жасанды интеллект пен машиналық оқыту технологиялары арқылы оқытуды әрбір оқушының қажеттіліктеріне бейімдеу. Жасанды интеллект: Студенттердің қажеттіліктеріне бейімделген оқыту жүйелері қолданылады. Мысалы, оқыту контенті әр студенттің қабілетіне сай ұсынылады.

Big Data: Студенттердің үлгерімі мен қажеттіліктерін талдау арқылы білім беру сапасын жақсарту мүмкіндігі бар.

4. Білім беру мекемелерінің рөлі

Университеттердің цифрлық трансформациясы: Көптеген университеттер гибриді форматқа ауысуда. Бұл студенттерге өз оқу бағдарламаларын икемді түрде жоспарлауға жағдай жасайды. Әлемдік бәсекелестік: Сандық экономика жағдайында университеттер халықаралық деңгейде бәсекеге түсуде, бұл оқытудың сапасын арттыруға итермелейді.

5. Мәселелер мен қауіптер

Цифрлық теңсіздік: Технологиялар барлық аймақтарға бірдей қолжетімді емес, бұл білімге тең қолжетімділікті қиындатады. Кибер қауіпсіздік: Студенттер мен оқытушылардың жеке деректерінің қорғалу мәселесі өзекті болып тұр.

Сандық экономика білім беру жүйесін модернизациялауға ықпал етсе де, оның табысты жүзеге асырылуы үшін технологияға қолжетімділік пен педагогикалық әдістермен жаңарту маңызды.

Сандық экономика білім беру жүйесіне айтарлықтай әсер ететіні сөзсіз. Жоғарыда аталған негізгі аспектілер осы процестің қалай жүзеге асатынын нақты және жан-жақты көрсетеді. Бұл бағыттағы негізгі ойлар мыналарды қамтиды:

Технологиялардың интеграциясы: Жаңа платформалар мен технологиялар білімге қол жеткізу әдістерін өзгертіп қана қоймай, оқыту сапасын арттырады.

Жаңа дағдыларға қажеттілік: Студенттерге тек техникалық емес, сонымен қатар креативтілік, бейімделу қабілеті сияқты жұмсақ дағдыларды дамыту қажет.

Икемділік және дербестік: Оқыту процестері студенттердің жеке қажеттіліктеріне бейімделуде. Мұндай өзгерістерді тиімді жүзеге асыру үшін барлық аймақтарда тең қолжетімділікке, киберқауіпсіздікке және цифрлық сауаттылыққа ерекше назар аудару маңызды. Бұл білім беру жүйесін тек технологиялық емес, сонымен қатар әлеуметтік тұрғыдан да нығайтады.

Білім беру жүйесіндегі сандық экономиканың рөлі қоғамның технологиялық және экономикалық трансформациясында ерекше маңызды.

Сандық экономика білім беру жүйесін жаңғыртуға және оның тиімділігін арттыруға бағытталған бірнеше бағытта әсер етеді:

1. Білімге қолжетімділікті кеңейту

Онлайн-платформалар (Coursera, EdX, Udemy) арқылы білім алуға жаһандық қолжетімділік қамтамасыз етіледі. Ауылдық және шалғай аймақтардағы оқушылар мен студенттер әлемдік деңгейдегі білім мен ресурстарға қол жеткізе алады.

2. Сандық дағдыларды дамыту

IT-білімнің маңызы: Сандық экономика жағдайында цифрлық сауаттылық, бағдарламалау, деректерді талдау және киберқауіпсіздік секілді дағдылар сұранысқа ие.

Жаңа кәсіптерге дайындық: Білім беру жүйесі болашақ экономика талаптарына жауап беретін мамандарды даярлауға бағытталуда.

3. Инновациялық оқыту әдістері

Жасанды интеллект: Оқыту материалдары студенттердің қажеттіліктеріне бейімделіп, оқудың тиімділігі артады. Виртуалды және кеңейтілген шындық: Практикалық білім беруде, әсіресе медицина, инженерия және тарих салаларында, интерактивті құралдар қолданылады.

4. Білім беру жүйесінің икемділігі.

Гибриді оқу жүйелері (дәстүрлі және онлайн оқытудың үйлесімі) оқыту процесін икемді және тиімді етеді. Әр студентке өз білім алу траекториясын жоспарлауға мүмкіндік беріледі.

5. Экономикалық дамуға ықпал ету.

Білім беру жүйесі сандық экономикаға дайын мамандарды даярлау арқылы елдің экономикалық өсуіне ықпал етеді. Университеттер мен зерттеу орталықтары инновация мен кәсіпкерлікті дамыту алаңына айналады.

6. Мәселелер мен шешімдер.

Цифрлық теңсіздік: технологияға қолжетімділік деңгейі әртүрлі болғандықтан, бұл мәселені шешу үшін инвестиция мен мемлекеттік қолдау қажет. Оқыту әдістерін жаңарту: мұғалімдер мен оқытушылардың цифрлық біліктілігін арттыру маңызды.

Білім беру жүйесіндегі сандық экономиканың негізгі артықшылықтары:

Білімге қолжетімділіктің артуы; Уақыт пен шығындардың үнемделуі; Заманауи нарық талаптарына сәйкес келетін мамандарды дайындау.

Білім беру жүйесіндегі сандық экономиканың негізгі қиындықтары:

Техникалық ресурстардың жетіспеушілігі; Педагогтардың сандық сауаттылығының жеткіліксіздігі; Ақпараттық қауіпсіздік мәселелері.

Қорытындылай келе, ақпараттандыру отандық білім беру жүйесін жаңғыртудың басым бағыттарының бірі болып табылады және оны ақпараттық – коммуникациялық технологиялар (АКТ) құралдарымен байыту негізінде инновациялық білім беру ортасын қалыптастыруды, білім берудің қолжетімділігі мен сапасын арттыру міндеттерін шешу, оқытуды саралау мен дараландыруды күшейту үшін оларды біртұтас білім беру процесіне белсенді қосуды көздейді.

Сандық экономика білім беру жүйесін тек техникалық жағынан емес, сонымен қатар мазмұндық тұрғыдан да өзгертуге ықпал етеді. Ол болашақтың мамандарын даярлауда шешуші рөл атқара отырып, қоғамның дамуына жаңа серпін береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Филипп Т. Котлер Гари Армстронг Маркетинг негіздері Нұр-Сұлтан, 2018ж.
2. Куртланд Л. Бове, Джон В. Тилл Қазіргі бизнес-коммуникация Нұр-Сұлтан, 2017 ж.
3. Чарльз У. Л. Хилл, Г. Томас М. Халт Халықаралық бизнес: Жаһандық нарықтағы бәсеке Нұр-Сұлтан, 2018 ж.
4. Дональд Ф. Куратко Кәсіпкерлік: теория, процесс, практика Нұр-Сұлтан, 2016 ж.
5. Клаус Мартин Шваб Төртінші индустриялық революция Нұр-Сұлтан, 2017 ж.
6. Гэмбл Джон, Питерф Маргарет, Томпсон Артур, Стратегиялық менеджмент негіздері: Бәсекелік артықшылыққа ұмтылу Нұр-Сұлтан, 2017 ж.
7. Меллиса А. Шиллинг, Технологиялық инновациялардағы стратегиялық менеджмент Нұр-Сұлтан, 2017 ж.
8. Патрисия Уоллейс Интернет психологиясы Нұр-Сұлтан, 2016 ж.
9. В.Д. Маркова. Цифровая экономика: учебник/ - М.: ИНФРА-М, 2018. - 186 с. [Электронный ресурс]
10. Цифровая логистика: Учебник для вузов Афанасенко И.Д, Борисова В.В., 2019 г., 320 с
11. Основы цифровой экономики: учебное пособие / коллектив авторов; под ред. М.И.Столбова, Е.А.Бренделевой. — М.: Издательский дом «Научная библиотека», 2018. — 238 с. ISBN 9785604021514
12. https://moodle.enu.kz/pluginfile.php/181416/mod_resource/content/1/%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F.pdf
13. https://ust.kz/word/sandyq_bilim_bery_resyrsy_qazirgi_zaman_talaby-323305.html

ӘОЖ: 81'367.62

**ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІ БОЙЫНША ЦИФРЛЫ ПЕДАГОГИКАНЫҢ
ЗАМАНАУИ ТРЕНДТЕРІ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ**

Досали Ляззат Кенжигалиевна
А.Байтұрсынов атындағы №10 ЖОББМ мұғалімі
Орал қаласы

Түйіндемесі: Қазіргі білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының бірі — цифрлы педагогика, ол ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) оқу үдерісінде пайдалану арқылы білім сапасын арттыруға бағытталған. Бұл бағыт қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытуда да маңызды рөл атқарып отыр. Заманауи цифрлы педагогиканың трендтері, атап айтқанда, интерактивті және мобильді технологияларды қолдану, геймификация, виртуалды және кеңейтілген шындық (VR/AR), сандық оқулықтар мен электронды ресурстар, жасанды интеллект (AI) сияқты құралдар оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың шығармашылық және тілдік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Цифрлы технологиялар қазақ тілі мен әдебиетінің грамматикасы, лексикасы, фонетикасы, әдеби шығармаларды талдау және оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруда тиімді нәтижелер көрсетуде. Бұл баяндамада қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша цифрлы педагогиканың негізгі трендтері мен олардың оқу үдерісіне ықпалы қарастырылған.

Кілт сөздер: Цифрлы педагогика, қазақ тілі мен әдебиеті, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ), интерактивті технологиялар, геймификация, виртуалды шындық (VR).

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) ықпалымен қарқынды дамуда. Әсіресе, цифрлы педагогика мен білім беру технологияларының жаңа мүмкіндіктері ұстаздар мен оқушыларға сапалы әрі тиімді білім берудің жаңа әдістерін ұсынды. Бұл процесте қазақ тілі мен әдебиеті пәні де назардан тыс қалмады. Заманауи цифрлы технологиялар қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытудағы көптеген дәстүрлі әдістерді жаңартып, оқушылардың тілдік дағдыларын жетілдіру, әдеби шығармалармен жұмыс істеу үдерісін жеңілдету және тереңдету мақсатында жаңа құралдар мен әдіс-тәсілдер ұсынады.

Цифрлы педагогиканың мүмкіндіктерін зерттеу — білім беру саласындағы заманауи талаптар мен трендтерді түсінуге мүмкіндік береді. Бұл баяндамада қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша цифрлы педагогиканың негізгі трендтері, оларды оқу үдерісіне енгізу тәсілдері және олардың тиімділігі

карастырылады.

Цифрлы педагогика дегеніміз — ақпараттық-коммуникациялық технологияларды оқу үдерісінде пайдалану арқылы білім сапасын арттыруға бағытталған жаңа әдістемелер мен технологияларды қамтитын сала. Ол дәстүрлі оқыту әдістерін жаңартып, білім алушылардың мотивациясын арттырады, оқытудың тиімділігін жақсартады. Бұл үрдістің басты мақсаттарының бірі — білім беру процесін сандық ресурстар мен құралдар арқылы жаңғырту.

Цифрлы педагогикадағы заманауи трендтер көпқырлы және бірнеше бағытта дамуда. Олардың кейбіреулері қазақ тілі мен әдебиеті пәніне тікелей қатысты болып табылады:

Мобильді қосымшалар мен онлайн платформалар бүгінгі күні оқыту процесін жаңа деңгейге көтерді. Қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша интерактивті әдістерді қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырады. Мұндай әдістердің тиімділігі оқушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуында, олардың шығармашылық ойлау қабілетін дамытуында жатыр.

Интерактивті тақталар, «Google Classroom», «Edmodo», «Kahoot», «Quizlet» сияқты платформалар оқытушыларға оқу материалдарын біркелкі таратуға және оқушылардың білім деңгейін тиімді бағалауға мүмкіндік береді. Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінде бұл платформалар арқылы әдеби шығармаларды талқылап, грамматикалық тапсырмалар мен әдеби талдаулар жасауға болады.

Геймификация — ойын элементтерін оқу процесіне енгізу әдісі. Бұл тәсіл оқушылардың оқу үдерісіне қызығушылығын арттырып, оларды белсенді түрде оқуға ынталандырады. Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінде геймификацияны қолдану арқылы оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуға, шығармашылық тапсырмаларды орындауға және әдеби шығармаларды талдауға қызығушылығын арттыруға болады.

Мысалы, «Kahoot» және «Quizizz» сияқты платформалар арқылы қазақ әдебиеті пәнінен сұрақ-жауап ойындарын өткізу, әдеби кейіпкерлермен байланысты тапсырмалар мен кроссвордтар жасау оқушылардың білімін тексерудің қызықты әрі тиімді тәсілі болар еді. Бұл тәсіл оқушыларды шығармашылық тұрғыдан ойлауға және қазақ тілінің құрылымын меңгеруге ынталандырады.

Виртуалды шындық (VR) және кеңейтілген шындық (AR) технологиялары білім беру саласында кеңінен қолданылуда. Бұл технологиялар оқушыларға әдеби шығармалар мен тарихи деректерді оқытуда жаңа мүмкіндіктер ұсынады. Қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша осы технологияларды пайдалану арқылы қазақ әдебиетінің классиктерінің өмірі мен шығармашылығын зерттеуге болады.

Мысалы, қазақ әдебиетінің ұлы өкілдері Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығын виртуалды түрде танып, олардың өмірінің маңызды кезеңдерін кеңейтілген шындық арқылы зерттеуге болады. Бұл технологиялар оқушылардың әдебиетке деген қызығушылығын арттырып, пәнге деген терең түсінік қалыптастыруға көмектеседі.

Цифрлы оқулықтар мен оқу материалдары — бүгінгі білім беру процесінің маңызды құрамдас бөлігі. Сандық оқулықтар өз алдына интерактивті және мультимедиялық материалдарды қамтиды, бұл оқушылардың оқу материалын жақсы меңгеруіне ықпал етеді. Қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша электронды оқулықтарды пайдалану оқушыларға әдеби шығармалармен жұмыс істеу барысында жаңа мүмкіндіктер ұсынады.

Мысалы, қазақ әдебиеті пәнінде оқушыларға электронды нұсқада әдеби шығармаларды ұсынып, оларды онлайн талқылау, интерпретация жасау және шығарманың тақырыбы мен идеясы туралы пікірталас ұйымдастыруға болады. Сонымен қатар, цифрлы ресурстар арқылы қазақ тіліне қатысты грамматикалық, лексикалық және синтаксистік жаттығуларды орындау тиімді.

Жасанды интеллект (AI) технологиялары білім беру саласына да еніп, оқытуды жекелендіруге мүмкіндік беруде. AI технологиялары оқушылардың білім деңгейін, қажеттіліктерін және қызығушылықтарын ескере отырып, оқыту процесін жеке дара бейімдеуге көмектеседі. Бұл технологиялар арқылы оқушылардың оқу қабілеттері мен мүмкіндіктерін анықтап, олардың жеке дара тапсырмаларды орындауына мүмкіндік туады.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінде AI технологияларын қолдану арқылы оқушылардың жазу дағдыларын тексеріп, қателерді түзетуге және шығармашылық қабілеттерін дамытуға болады. Сонымен қатар, бұл технологиялар қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша жеке сабақтарды тиімді ұйымдастыруға ықпал етеді.

Цифрлы педагогика қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытуда маңызды рөл атқарады. Әсіресе, қазақ тілінің грамматикасын, лексикасын, фонетикасын үйретуде және әдеби шығармаларды талқылауда цифрлы құралдарды қолдану оқу үдерісінің сапасын арттырады.

1. **Қазақ Тіліне Қатысты Цифрлы Ресурстар.** Цифрлы платформалар мен мобильді қосымшалар арқылы қазақ тілінің әртүрлі аспектілерін үйренуге болады. Мысалы, «Duolingo», «Quizlet», «Kahoot» сияқты қосымшалар арқылы оқушылар қазақ тілін үйрену процесін ойын түрінде қызықты әрі тиімді өткізе алады.

2. **Әдебиет Сабақтарында Цифрлы Құралдарды Қолдану.** Әдебиет сабақтарында электронды оқулықтар мен бейнемазмұндарды пайдалану оқушыларға шығармаларды терең түсінуге және талдауға мүмкіндік береді. Әдеби шығармаларды оқу кезінде сандық құралдарды пайдалану, оқушылардың шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Қорытындылай келе, қазіргі замандағы білім беру жүйесінде цифрлы педагогика маңызды рөл

атқарып, дәстүрлі оқыту әдістерін жаңартып, оқу үдерісінің тиімділігін арттырып отыр. Қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша цифрлы педагогика заманауи трендтерін пайдалану оқушылардың білім алу процесін қызықты әрі тиімді етіп, олардың шығармашылық және тілдік дағдыларын дамытуға зор мүмкіндік береді.

Интерактивті технологиялар, мобильді қосымшалар, геймификация, виртуалды және кеңейтілген шындық (VR/AR) технологиялары, сандық оқулықтар мен электронды ресурстар, жасанды интеллект сияқты құралдар қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда жаңа әдіс-тәсілдер ұсынып, оқу материалдарын тереңірек меңгеруге, талдауға және шығармашылық қабілеттерді дамытуға ықпал етеді. Бұл технологиялар оқушылардың тілге деген қызығушылығын арттырып, оларды пәнге тереңірек баулуға көмектеседі.

Цифрлы педагогиканың басты артықшылығы — ол оқу үдерісін жекелендіру мүмкіндігін береді. Оқушылардың жеке қажеттіліктерін ескере отырып, оларға арнайы тапсырмалар мен жаттығулар ұсынылуы, оқытудың нәтижелерін тиімді бақылау және бағалау үрдістерін оңтайландырады. Сонымен қатар, цифрлы құралдар арқылы оқушылар қазақ тілі мен әдебиетінің бай мұраларымен танысып, оларды тереңірек талдап, шығармашылықпен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыра алады.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытудың сапасын арттыру үшін ұстаздар цифрлы ресурстар мен инновациялық технологияларды тиімді пайдалану арқылы оқушылардың білім деңгейін көтеріп, оларды білім алу үдерісіне ынталандырады. Осылайша, цифрлы педагогика білім беру жүйесін жетілдіру мен қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың сапасын жаңа деңгейге көтеруде маңызды рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Рахимов С. С. Цифрлы педагогика: теориясы мен практикасы. — Алматы: «Білім», 2020
2. Құдайбергенова, Ж. (2020). Цифрлық педагогика: қазіргі заманғы білім беру технологиялары. — Алматы: Қазақ университеті.
3. Шарипова, М. (2021). Цифрлы оқыту әдістері: мектептегі қазақ тілі мен әдебиеті сабағында қолдану. — Астана: Фолиант.
4. Азаматова, Қ. (2019). Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында интерактивті әдістерді қолдану. — Шымкент: Көкжиек.

ӘОЖ: 81'367.62

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ТАБИҒАТ ПЕН ЭКОЛОГИЯ ТАҚЫРЫБЫ

Алтысбай Айназ Айбекқызы

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал қаласы*

Аннотация: В статье анализируется тема природы и экологии в современном казахском детском литературе. Рассматриваются, как экологические проблемы отражаются в детских рассказах, место природы в жизни человека и её роль в экологическом воспитании. Исследование направлено на выявление развития темы экологии в детской литературе и её воздействия на читателей.

Ключевые слова: Природа, ценности, экология, детская литература.

Қазақ балалар әдебиетінде табиғатқа деген махаббат, оны қорғау мен сақтау қажеттілігі баяндалатын шығармалар көптеп кездеседі. Бала кезінен бастап балаларды табиғатқа жақындатып, оның қазынасын бағалауға, қоршаған ортаға қамқорлықпен қарауға үйрету – маңызды тәрбие жұмысы. Қазіргі қазақ балалар әдебиетінде табиғат пен экология тақырыбы әртүрлі формада көрініс тауып, экологиялық мәселелердің балалар санасына әсерін арттыруға бағытталған. Бұл мәселелер тек әдеби шығармаларда ғана емес, балалардың мінез-құлқы мен дүниетанымында да өзгерістер әкеледі.

Қазіргі уақытта экология және табиғат қорғау мәселелері әлемдік ауқымда өзекті болып отырғаны белгілі. Қоршаған ортаға деген жауапкершілік, экологиялық тепе-теңдікті сақтау және табиғатты қорғаудың маңыздылығы қоғамның барлық деңгейінде, оның ішінде білім беру саласында да жиі айтылып келеді. Осы тұрғыда балалар әдебиеті – жас ұрпаққа экологиялық тәрбие беру мен табиғатқа деген сүйіспеншілікті қалыптастырудың тиімді құралдарының бірі. Қазақ балалар әдебиеті де бұл мәселеден тыс қалмай, шығармаларында табиғат пен экологияны өзекті тақырып етіп көтеруде.

Осы мақалада қазіргі қазақ балалар әдебиетінде табиғат пен экология тақырыбының қандай дәрежеде қамтылып жатқанын, осы тақырыптың балаларды экологиялық тәрбие беруге қалай ықпал ететінін қарастырамыз. Зерттеу барысында қазақ балалар жазушыларының шығармалары негізінде табиғат пен экологияның бейнеленуі, олардың тәрбиелік маңызы, сондай-ақ балалардың осы мәселелерге деген көзқарастары талданады.

Бала кезінен бастап экологиялық тәрбиені қалыптастыру маңызды, себебі бұл кезеңде балалардың дүниетанымы мен құндылықтары қалыптасады. Табиғат пен экология тақырыбы балаларға экологиялық жауапкершілікті, табиғатқа деген сүйіспеншілікті, қоршаған ортаға құрметпен қарауды үйретуге мүмкіндік береді. Осылайша, балалар әдебиеті арқылы экологиялық сауаттылықты арттыру – болашақ ұрпақ үшін қажетті қадам болып табылады.

Қазақ балалар әдебиетінде табиғат пен экология мәселелері әр кезеңде әртүрлі түрде көрініс тапқан.

Ескірмейтін әрі балаларды қызықтыратын тақырыптардың ауқымдысы – табиғат пен экология. Осы тақырыпты көркем тілмен қаузап жазып жүрген прозашыларымыздың бірі – бүгінгі таңда жасы сексеннен асқан Тұрдақын Жексенбай. Оның әңгімелері тартымды жазылуымен көзге түседі. Жазушының «Бала бүркіт» әңгімесі бұл тақырыпты толықтай ашады.

Табиғат құндылығына байланысты Ә.Файзуллаевтың «Ақ қар», «Ақ көбелек», «Қара дәнек», «Жаратылысты жете білу» әңгімелері, Табиғатты аялау керектігін қайындарды суреттеу арқылы жеткізген Т.Әбдірайымның «Қайыңның көз жасы» әңгімесі мен Ә.Табылдының «Ақ қайыңның ажалы» әңгімелері, М.Базарбайқызының «Су – тазалық» әңгімесі, Ш.Мұртазаның «Бұршақ» әңгімесі сондай-ақ тәуелсіздік жылдары соны тақырыбымен дараланатын жазушы – Айгүл Кемелбаеваның «Құс» әңгімесі, Тырнақалды туындыларын соңғы он жылдықта жарыққа шығарып жүрген Қанағат Әбілқайырұлының «Аққұлақ пен Ұялас» әңгімесі, Сәбит Дүйсенбиевтің «Шырша», Ділдер Мамырбаеваның «Жетім қозы», «Жетім құлын» бәрі-бәрі адамзатқа берілген аса құнды байлық – жер ананы, ондағы тіршілік иелерін аялауға үйретеді.

Б.Ыбырайымның «Апат белгісі», Асқар Алтайдың «Дегелеңдегі қызыл күн» әңгімелерінде ХХ ғасырдың қасіретіне айналған Семей ядролық палигонының халыққа тигізген зияны кішкентай балалардың трагедиясымен әсерлі бейнеленген.

Бұл зерттеу үшін қазақ балалар әдебиетінде жарық көрген соңғы онжылдықтардағы әңгімелер талданды. Зерттеу барысында әртүрлі авторлардың шығармалары негізінде экология мен табиғаттың бейнеленуі қарастырылды. Сонымен қатар, осы шығармалардағы табиғат пен экологияның тәрбиелік маңызы, сондай-ақ олардың балалардың санасына ықпалы талданды. Ғылыми мақаланың алдына қойған мақсаттары мен міндеттеріне байланысты зерттеу әдістері айқындалды. Ғылыми мақала жазу барысында талдау, зерттеу, салыстыру әдістері негізге алынды.

Табиғатпен етене жақын болу, оның алуан түрлі құбылыстарын танып білу баланың танымдық қасиетін ғана дамытып қоймай, оны ізгілендіреді, жақсылыққа тәрбиелейді. Табиғат лирикасы баланың, біріншіден, көркемдік-эстетикалық талғамын қалыптастырады және табиғаттың сұлу суретінен эстетикалық ләззат алуға үйретеді; екіншіден, бала санасына өзін қоршаған табиғат-анаға мейірімділікпен, жанашырлықпен қарап, оны қорғау қажеттігін сіңіреді, яғни экологиялық тәрбие береді. Үшіншіден, табиғат – туған жердің бір әрі бірегей көрінісі, оның бөлінбес бөлшегі, ендеше табиғатты сүю – туған жерді, Отанды, өз халқыңды сүю дегенге саяды. Демек, пейзаж – балалар бойына отансүйгіштікті сіңіру құралы; төртіншіден, табиғатты суреттеу барысында қолданылған бейнелер мен сөз қолданыстары баланың танымын кеңейтіп қана қоймай, ана тілін жетік меңгертуде де өз септігін тигізеді. Бесіншіден, ғалым М.Н.Эпштейннің: «Табиғат құбылыстарының мәнін меңгерген туынды философиялық...болып саналады» [1, 20], - деген пікірін және жалпы балалар өлеңдеріне қойылатын талаптарды ескерсек, балаларға арналған табиғат лирикасының ойлылығы деген мәселе туындайды. Бір сөзбен айтқанда, табиғат құбылыстарын сипаттайтын бұл «ойлылық» баланың логикалық ойлауын дамытып, өзі білмеген, жете түсіне алмаған табиғат құбылыстарына үңіліп, олардың тереңіне бойлай, сырын ашуға, өзіндік көзқарас қалыптастыруға әсер етеді.

Ә.Файзуллаевтың «Ақ көбелек» әңгімесінде көркімен көз тартатын тіршілік иелері көбелектерді әдемі суреттей отырып, табиғат ананың берген сыйын жете түсіне білген ауыл баласы Бақыттың ақ көбелекке жанашырлығын көрсетеді. Көз тойғысыз әсем жәндікке қызыққан қала баласы Мейрамбек таяғын оңды-солды сілтеп, жазықсыз көбелекті құлатпақшы болады. Мейрамбектің бұл қылығын ұнатпаған Бақыт оған бөгет боламын деп Мейрамбек аяғын жарақаттап алады. Автор екі кейіпкердің бейнесін алғашқыда қарама-қарсы суреттеу арқылы оқырманды мейірімділікке жетелейді. Оқиға қала баласының өз қатесін түсінуімен, өзенге қарай бет алған балалардан қалыспай қатарласып ұшып бара жатырған көбелекті суреттеуімен аяқталады.

– Жә, енді қуаламайтын шығарсың?!

– Әрине, қуаламаймын.

«Өне естідің ғой » дегендей Бақыт ақ көбелекке мейірлене қарап еді, ол ұшып барып Мейрамбектің иығына қонды [2, 39]. Әңгіменің тәрбиелік мәні – балаларды табиғатты сүюге, ондағы тіршілік ететін жануарлар мен жәндіктерді қорғауға, аялауға шақыру.

Ә.Файзуллаев өзінің «Ақ қар» әңгімесінде балаларға жаратылысты жете білу керектігін түсіндіре отырып, ақ қарды әңгімеге арқау етеді. Әңгіме тақырыбы жапалақтап жауған аппақ ұлапа қарға тамсанған Айдың досы Дарқанның «Егер аспаннан қара қар жауса қызық болар еді» [2, 94] деген сөзінен бастап өрбиді. Оқырман шығарманы оқи отырып жер бетіндегі әрбір жаратылыстың асқан даналықпен жасалғандығын, уақыт бөліп оған назар салса небір кереметтердің куәсі болатынын түсінеді.

Автордың табиғат құндылығына байланысты тағы бір ой саларлық әңгімесі – «Қара дәнек». Аталған әңгіменің де басты кейіпкерлері алғыр бала Айдын мен Дарқан. Бұл жолы тақырыпты ашатын тағы да Дарқанның сөзі. «Қарбыз дәнексіз болса ғой» [2, 97]. Жемістердің дәнегімен жаратылуы, адамдардың мол астық жинап, қуанышқа кенелуі үшін жауынның жаууы бәрі-бәрі асқан шеберлікпен жасалған. Ал әңгімені зейін сала оқыған оқырман бұл шеберлікті, бұл нығметті жете түсіне біледі.

Т.Әбдірайымның да табиғат құндылықтары жайында қалам тербеген туындылары аз емес. Солардың бірі – «Қайыңның көз жасы» әңгімесі. Қапан есімді бала қайыңның бұтағын сындырып алады да атына мініп, ауыл шетіне қарай бет алады. Ал Қапанның бұл ісін көрші қария бақылап отырды. Жазушы осы тұста көрші қарияның баланың санасына табиғатты аялаудың қаншалықты маңызды екендігін түсіндірген сәтін әсерлі жеткізе білген. Оны мына бір диалогтан көре аламыз.

- Ата, айтыңызшы. Неге су тамшылап тұр? - деді.

- Су емес. Қайыңның көз жасы ол. Біреу бұтағын сындырған. Сондықтан жылап тұр. Ұялған Қапан қызарып, іштей «Енді сындырмаймын деді» [3, 79]. Оқыған бала оқырманға қарияның бұл сөзі әсер етпей қоймайды. Жазушы бұл туындысында ата бейнесін де аша білген. Көрші қарияның даналығын Қапан енді бұл істі қайталамау үшін оған айтқан сөздерінен бірден байқауға болады. Балаға бірден түсіндірмей, мәселені сабырмен, ұстамдылықпен шеше білді. Демек, қария қайыңға обал болатындығын, табиғат ананың берген сыйын қолдан келгенше сақтап қалу керектігін тек Қапанға ғана емес, оқырман қауымның санасына жеткізе білді.

Т.Әбдірайымның «Қайыңның көз жасы» әңгімесі мен Ә.Табылдының «Ақ қайыңның ажалы» әңгімесімазмұндас келеді. Әңгіме кейіпкердің оқиғаны өзі баяндап отыруымен ерекшеленеді. Бас кейіпкер төртінші сынып оқушысы. Достарымен ауладағы ағаштарды күтуге келісіп, ол ақ қайыңды күтімге алады. Ақ қайыңның жапырақтары жел соқса сылдыр қағып, ән салғандай болады. Самал соқса, Тепеннің терегінің жапырақтары жапырлап «қол соғады». Бірақ Бақай есімді көршінің баласы, күн сайын қайыңның шырынын алып жүргендіктен қайың әуелі жапырақтары тастап, кейін біржола солып қалды.

Екі әңгімеде ұқсас диалог кездеседі. Алғашқы әңгімеде қария мен Қапанның диалогы:

- Ата, айтыңызшы. Неге су ағып тұр? – деді.

- Су емес. Қайыңның көз жасы ол. Біреу бұтағын сындырған. Сондықтан жылап тұр [3, 79]. – деп берілсе, бұл әңгімеде кейіпкер мен көршінің бұзық баласы Балпақтың диалогы былай беріледі:

– Міне, былай нетіп, біз сұғып, ол жерге түтік қойсақ, қайың шырын береді... Міне! Былай ішіп көрші...

- Әй, мұның не? Ақ қайың жылап тұр ғой! Мен қайыңның көз жасын ішпеймін [4, 36]!

Екі әңгімені салыстырып қарайтын болсақ, екеуінде де қайыңның көз жасына себепкер болатын – кішкентай балалар. Бірінде Қапан болса, екіншісінде Бақай есімді бала. Т.Әбдірайымның шығармасында көрші қарияның ақылының арқасында Қапан өзінің қаттесін түсініп, енді қайталамауға бел буса, Ә.Табылдының «Ақ қайыңның ажалы» әңгімесінде Бақан өз қателігін түсінбейді.

Алдыңғы әңгімелердің авторлары обал деген ұлттық таным түсінікті кейіпкер сөзімен жеткізсе, Әлсейіт Ақпанбетұлы «Ақ қайыңның көз жасы» әңгімесінде өрттен жапа шеккен кәрі қайыңды сөйлетеді. Жапырақ-желегі желбіреп тұратын әсем қайыңдардың орманды өрт жалмағандағы шарасыз күйлерін әсерлі жеткізеді. Әңгіме басында жайқалған ну орман-тоғайдың қарасаң көз тоймайтын сұлулығын, оның саф ауасын айта келіп, ормандағы лүп еткен желге сыбдыр қағатын, бұтақтарында бұлбұл құс сайрайтын қайыңдардың басына туған қиын заманды баяндай бастайды. Ол қиын заман тоғайға көңіл көтереміз деп келген бір топ бүлдіршіндердің от жағып, қайтарда сол күйі отты сөндірмей кеткен сәттен басталды. Балалар кеткен соң алапат дауыл басталып, олай-бұлай ұйтқи соққан жел шоқты жан-жаққа шашып қайыңдар өртке оранады. Сондағы шарасыз қайыңдардың жай-күйін қаламгер былай жеткізеді. «Аңдар бет-бетіне қашты. Құстар ұшып кетті. Біз адам не аң емеспіз, зыта жөнелетін. Біздің қанатымыз да жоқ. Тұрған орнымыздан тапжыла алмадық. Амал не? Тәңір солай жаратқан. «Нағыз бейшара біз екенбіз» дедік. Зар еңіредік, көз жасымыз көл болды» [5, 20].

Ә.Ақпанбетұлының тақырыпты аша білгендігін «зар еңіреу», «көз жасы көл болу» сынды тұрақты тіркестеді орынды қолданғандығынан әрі «Ақ қайыңның отқа күйген қара қошқыл бетін тарам-тарам болып жас айғыздады» [5, 21] – деп, өз сөзімен аяқтаған тұстан байқаймыз.

Оқиғаны баяндап отырған жаралы қайың жас шыбықтарға алаңдап «Тек олар біз көрген қияметті көрмесе екен...» [5, 21] деуінің үлкен мәні бар. Жазушы қайыңның бұл сөзі арқылы балаларға табиғат ананы аялап, жан-жануар, аң-құсқа, өсімдіктерге қиянат жасамау керектігін ұғындырғысы келді. Демек жоғарыда талданған әңгімелерден бір нәрсені түюге болады. Ол – табиғатты аялау, қиянат жасамау.

М.Әлімбаевтың «Табиғаттың сыйы» әңгімесі* табиғат құндылығы мен экологиялық тәрбиені насихаттайтын шығармалардың бірі ретінде ерекше орын алады. Бұл әңгіме табиғаттың адам өміріндегі маңызын және оны қорғаудың қажеттілігін өте қарапайым, бірақ терең оймен жеткізеді.

Әңгімеде табиғаттың сыйы ретінде адамзатқа табиғаттың өзі берген көркемдік, тыныс алу мен өмір сүру үшін қажетті барлық жағдайлар сөз болады. Басты кейіпкер - жас ұл балалардың бірі, ол табиғатта таза ауамен тыныстап, өсімдіктерді, құстарды сүйіп қарайды. Табиғатқа деген махаббат пен құрмет туралы ойлары әр баланың жанына жетіп, адамзатқа табиғатпен үйлесімді өмір сүруді үйретеді.

Әңгімеде балаларға арналған ең басты ой - бұл тек адамның өз игілігі үшін емес, табиғаттың да өз заңдары мен жүйесі бар екендігі және оған жауапкершілікпен қараудың маңыздылығы. Әңгімеде табиғаттың адамға беретін сыйын бағалауға, оған құрметпен қарауға шақыру мен табиғаттың жаны бар екендігіне сендіреді.

Қазіргі қазақ балалар әдебиетінде экология тақырыбының кеңінен қамтылуы балаларға табиғатқа деген жауапкершілікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Әсіресе, балалардың экологиялық білімін арттыру, табиғатқа деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу тұрғысынан бұл шығармалар үлкен мәнге ие. Табиғаттың әсемдігі мен құндылығы, экологияның маңызы туралы әңгімелер балаларды табиғатты қорғауға үндейді, бұл орайда жазушылар өз шығармаларында табиғаттың адам өміріндегі орнын жоғары бағалап, оның ұлылығын көрсетеді.

Жалпы алғанда, қазіргі қазақ балалар әдебиетінде табиғат пен экология тақырыбының кеңінен қарастырылуы – балалардың санасына экологиялық білімді сіңіру мен табиғатқа деген құрметті тәрбиелеуде маңызды қадам болып табылады. Алайда бұл тақырыптың толыққанды әрі жан-жақты қарастырылуы үшін әдеби шығармаларда экология мәселелері тек табиғат сұлулығы мен қорғаумен шектелмей, адамдардың экологиялық жауапкершілігін арттыру мәселесіне де назар аударылуы керек.

Қазіргі қазақ балалар әдебиетінде табиғат пен экология тақырыбының маңызы артып келеді. Жазушылар бұл тақырыпты өз шығармаларында балалардың экологиялық сауаттылығын арттыру және табиғатты қорғауға деген жауапкершілігін тәрбиелеу мақсатында кеңінен пайдаланады. Балаларға табиғаттың сұлулығын түсіндіріп қана қоймай, оларды экологиялық апаттар мен климаттық өзгерістерге қатысты саналы түрде ойлануға шақырады. Осылайша, қазіргі қазақ балалар әңгімелерінде табиғат пен экология тақырыбы маңызды тәрбиелік функция атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Эпштейн М.Н. Природа, мир, тайник вселенной...: Система пейзажных образов русской поэзии. М.: Высшая школа, 1990. – 303 с.
2. Файзуллаев Ә. Ақылыңа ақыл қос. – Алматы: Таймас, 2016. – 192 б.
3. Әбдірайым Т. Жалқаулыққа кім үйір. – Алматы: Баур, 2008. – 228 б.
4. Табылды А. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Балалар әдебиеті, 2008. – 240 бет.
5. Ақпанбетұлы Ә. Үш мақтаншақ. Ә. – Алматы, 2011. – 160 б.

ӘОЖ: 373.3

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫҚ ПЛАТФОРМАЛАРДЫҢ РӨЛІ: ТӘЖІРИБЕЛЕР МЕН НӘТИЖЕЛЕРДІ ТАЛДАУ

*Баянғали Кәусар Жақсыатқызы
М.Өтемісов атындағы БҚУ магистранты,
Қазақстан, Орал қаласы*

Аннотация: В статье рассматривается роль цифровых платформ в обучении казахскому языку, анализируется их эффективность в городских и сельских школах. Исследование выявило, что платформы Bilimland, Tilqural.kz, Kazakh Grammar способствуют развитию языковых навыков, но их применение ограничивается инфраструктурными и техническими факторами. Особое внимание уделяется влиянию цифровых инструментов на мотивацию учащихся, а также необходимости повышения цифровой грамотности педагогов. Автор подчеркивает значимость интеграции цифровых технологий с традиционными методами обучения для повышения качества образования.

Ключевые слова: казахский язык, цифровые платформы, Bilimland, Tilqural.kz, мотивация обучения, цифровая грамотность, языковые навыки.

XXI ғасырда цифрлық технологиялар барлық салаға еніп, білім беру үдерісінде де үлкен маңызға ие болуда. Әсіресе, қазақ тілін оқытуда цифрлық платформаларды қолдану оқытушылар мен білім алушылар үшін оқыту әдістемелерін жаңғыртуға мүмкіндік береді. Бұл құралдар білімді интерактивті, қызықты және қолжетімді етіп, тіл үйрену процесін жеделдетеді. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесі оны меңгеру міндетін күшейтіп, оқыту процесіне жаңа талаптар қойып отыр. Сондықтан оқыту үдерісін жақсарту үшін цифрлық технологиялардың тиімділігін бағалап, оның негізінде оқытудың жаңа тәсілдерін ұсыну өзекті мәселе болып табылады. Алайда, осы бағыттағы зерттеулердің шектеулілігі, қолданыстағы платформалардың кемшіліктері мен оқыту процесіндегі нақты нәтижелердің жеткіліксіздігі бұл тақырыпты тереңірек зерттеуді қажет етеді. Қазақ тілін цифрлық платформалар арқылы оқытудың нақты әдістері мен стратегиялары жүйелі түрде зерттелмеген. Кешенді талдаудың жоқтығы: цифрлық платформалардың оқытудың нәтижелілігіне әсері туралы жүйелі, ұзақ мерзімді зерттеулер аз. Цифрлық платформалар туралы кешенді зерттеулер Айтқожина Г. (2020) «Мультимедиа құралдарының қазақ тілін оқытудағы рөлі» еңбегінде, Бекмағанбетова Ж. (2021) «Онлайн оқытудың

мотивацияға әсері» зерттеуінде, Есентайұлы Д. (2022) «Tilqural.kz қосымшасының сөйлеу дағдысын дамытудағы рөлі» еңбегінде нақты жазылған.

Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Тілді меңгеру деңгейін арттыру үшін заманауи оқыту әдістері мен цифрлық құралдарды қолдану қажеттілігі туындап отыр. 2023 жылғы статистика бойынша, қазақ тілін еркін меңгергендер саны Қазақстан халқының 80%-ына жеткенімен, бұл көрсеткіш негізінен ауылдық жерлерде басым. Қалалық аудандарда қазақ тілін үйренуге сұраныс артып келеді, ал цифрлық платформалар осы қажеттілікті қамтамасыз етудің тиімді жолы. Цифрлық технологиялар білім беру процесін жеңілдетіп, оқу материалдарын әр адамға жекелендіріп ұсынуға мүмкіндік береді. Қазақ тілін цифрлық платформалар арқылы оқыту студенттердің қызығушылығын арттырудың және оқу сапасын жақсартудың бірден-бір құралы. UNESCO мәліметтері бойынша, цифрлық оқыту әдістерін қолданған студенттердің 75%-ы дәстүрлі әдістермен оқыған студенттерге қарағанда материалды тез әрі сапалы меңгерген.[1, 36] Қазақстанның ауылдық аймақтарында білім беру сапасы қалаға қарағанда төменірек. Цифрлық платформалар ауылдық мектептерге жоғары сапалы оқу материалдарын жеткізіп, оқушылардың білім деңгейін көтеруге көмектеседі. Bilimland платформасы арқылы 2022 жылы ауылдық 50 мектепте интерактивті сабақтар өткізіліп, оқушылардың қазақ тілін меңгеру деңгейі 20%-ға артқаны байқалған. Қазақ тілін оқытуда цифрлық платформаларды пайдалану тәжірибесі көп болғанымен, ғылыми зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Әсіресе, бұл платформалардың нақты нәтижелері, әдістемелік аспектілері және аймақтық ерекшеліктері аз зерттелген. Цифрлық платформаларды қолдану туралы көптеген мақалалар жалпы сипатта жазылған, бірақ олардың нәтижелілігін көрсететін нақты эксперименттер мен деректер жетіспейді. Қазіргі жастар цифрлық құралдарды қолдануға бейім болғандықтан, оқу процесін цифрлық платформаларға ыңғайлау оқыту тиімділігін арттырады. 2023 жылғы сауалнама нәтижелері бойынша, студенттердің 85%-ы оқу барысында цифрлық құралдарды қолданғанды қолдайтынын көрсеткен. Қазақ тілін оқытуда цифрлық платформаларды зерттеу – тіл үйрену процесін жетілдіруде маңызды қадам. Бұл зерттеу оқытудың тиімді әдістерін анықтауға, аймақтық ерекшеліктерді ескеруге және тіл үйретудің сапасын арттыруға бағытталған. Тақырыптың өзектілігі мемлекеттік тілдің рөлін күшейтуге, цифрландырудың артықшылықтарын пайдалануға және аймақтар арасындағы білім беру теңсіздігін азайтуға негізделген. Бұл зерттеулер болашақта қазақ тілін оқыту жүйесін жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

Қазақ тілін цифрлық платформалар арқылы оқыту қазіргі білім беру жүйесінің ең маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл салада зерттеу жүргізу үшін тиімді тәсілдер мен материалдар қажет. Мақалада цифрлық платформалардың оқыту үдерісіне әсерін зерттеу үшін қолданылатын материалдар мен тәсілдер нақты қарастырылады. Зерттеу барысында қолданылатын материалдардың бірі – қазіргі уақытта қазақ тілін оқытуда кеңінен қолданылып жүрген цифрлық платформалар. Бұл платформалар арқылы білім алушыларға қазақ тілін үйренудің интерактивті тәсілдері ұсынылады. Олардың ішінде Bilimland, Tilqural.kz, Kazakh Grammar және Qazaq Resmî Test сияқты платформалар маңызды орын алады.

Цифрлық платформаларды қолдану қазақ тілін меңгеру жылдамдығы мен нәтижелілігіне айтарлықтай әсер етеді. Платформалар арқылы оқыту студенттерге тілдік дағдыларды жылдам әрі тиімді меңгеруге мүмкіндік береді. Bilimland платформасы арқылы оқыған студенттердің 70%-ы грамматикалық және лексикалық дағдыларды дәстүрлі әдіспен оқығандарға қарағанда 30%-ға жылдам меңгерген. Бұл көрсеткіш студенттердің платформалар арқылы жеке бақылауға негізделген тапсырмаларды орындауы, сондай-ақ тапсырмалардың интерактивтілігі мен қызықтылығының арқасында мүмкін болды. Зерттеу барысында екі топ салыстырылды: бір топ цифрлық платформалар арқылы оқыса, екінші топ дәстүрлі оқыту әдістерін қолданды. Қорытынды бойынша, цифрлық платформалар арқылы оқыған студенттердің орташа нәтижесі дәстүрлі әдіспен оқығандарға қарағанда 25%-ға жоғары болды. Bilimland платформасы – Қазақстанның білім беру жүйесінде кеңінен қолданылатын білім беру құралы. Бұл платформа мектеп оқушыларына арналған интерактивті тапсырмалар мен бейнемазмұндарды ұсынады. Оның ерекшелігі – оқу процесін қызықты әрі тартымды ету, оқушының жеке қабілеттеріне сәйкес материалды ұсыну. Алматы қаласы мен Қарағанды облысының бірқатар мектептерінде жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде бұл платформаның қазақ тілін оқытуда тиімді екендігі анықталды. Қалалық мектептерде цифрлық платформаларды қолдану оқушылардың 75%-ында тіл үйренуге деген қызығушылығын арттырды. Алматы қаласында 2023 жылы Bilimland платформасын қолданған 200 оқушының арасында сөздік қорын арттыру мен грамматикалық дағдыларды дамытуда айтарлықтай прогресс байқалды. Оқушылардың 65%-ы өз білімдерін жоғарылатты. Қарағанды облысындағы ауыл мектептерінде Bilimland арқылы қазақ тілі пәнінен тест тапсырмаларының нәтижесі 20%-ға жақсарды, бірақ ауылдық аймақтарда интернеттің жылдамдығы мен тұрақсыздығы кейбір оқушыларға қиындықтар туғызды. [7] Бұл тәжірибе Bilimland платформасының өз деңгейінде нәтиже бергенін көрсеткенімен, ауылдық аймақтардағы цифрлық инфрақұрылымның жетіспеушілігі басты кедергі болып отыр.

Tilqural.kz қосымшасын қолданған студенттердің 85%-ы оқуға деген қызығушылығының артқанын атап өтті. Студенттер тапсырмаларды орындау барысында өзін-өзі тексеру мүмкіндігіне ие болғаны, әрі нәтижелерін бірден көруі олардың мотивациясын арттырды. Оқушыларға сауалнама жүргізу нәтижесінде, платформаларды қолдану арқылы оқыған студенттердің 90%-ы өздерінің оқу

мотивациясының артқанын білдірді. Дәстүрлі оқыту әдістерін қолданған студенттер арасында бұл көрсеткіш тек 60%-ды құрады. Tilqural.kz – қазақ тілін сөйлеу дағдыларын дамытуға арналған арнайы платформа. Қостанай облысында жүргізілген тәжірибелер барысында бұл платформа сөйлеу мен тыңдалым дағдыларын арттыруда айтарлықтай нәтиже көрсетті. Tilqural.kz платформасын қолданған студенттердің 90%-ы сөйлеу дағдыларын жақсартты. Олардың көбісі тілдің ауызша қолданылуында тәуелсіздікке қол жеткізді. Сонымен қатар, тіл үйренушілердің 70%-ы грамматикалық қателерді жиі жіберсе де, ауызекі сөйлесу деңгейінде өз ойларын еркін жеткізе алды. Платформаның тиімділігі мен қолдану жиілігі арасындағы байланысты зерттеу барысында 85%-ға дейінгі студенттер Tilqural.kz қолданғаннан кейін өздерінің ауызша қарым-қатынас дағдыларын жетілдіргенін білдірді.[8] Бұл тәжірибе сөйлеу дағдыларын дамыту үшін цифрлық платформалардың ерекше маңызға ие екенін көрсетеді. Дегенмен, Tilqural.kz платформасы грамматикалық және жазылым дағдыларын дамытуда толыққанды нәтиже бермегендігін айта кеткен жөн.

Qazaq Resmi Test платформасы арқылы студенттердің қазақ тілін меңгеру деңгейі бағаланды. Платформаны қолданған студенттер тіл меңгеруде айтарлықтай жетістіктерге жетті. Қарағанды қаласында 300 студент қатысқан зерттеуде тест нәтижелерінің орташа көрсеткіші 40%-дан 70%-ға дейін көтерілді. Платформаны қолданған топтың нәтижелері дәстүрлі оқыту әдістерін қолданған топтың нәтижелерінен 30%-ға жоғары болды. Тестілеу нәтижелері статистикалық тұрғыда талданып, цифрлық платформаларды қолданған топтың оқушыларында жазбаша және ауызша сөйлеу дағдыларының айтарлықтай жақсарғаны анықталды. Бұл тестілеудің нәтижелері цифрлық платформалардың тіл үйренушілерге әсері мен тиімділігін дәлелдейді. Qazaq Resmi Test қазақ тілін оқытуда тестілеу нәтижелерін анықтауға бағытталған цифрлық құрал болып табылады. Бұл платформа арқылы қазақ тіліндегі грамматикалық дағдылар мен лексика бойынша онлайн тесттер өткізіліп, нәтижелер студенттердің тіл меңгеру деңгейін анықтауға көмектесті. Платформа қолданылған 500 студенттің ішінде 75%-ы тесттерден жоғары ұпай жинады, бұл олардың тіл деңгейін арттырғанын көрсетеді. Бұл көрсеткіш дәстүрлі әдістермен оқыған студенттерге қарағанда 20%-ға жоғары болды. Qazaq Resmi Test платформасының студенттер үшін үлкен артықшылығы – оның қарапайым және қолжетімділігі. Алайда, тестілеу формаларының біркелкілігі мен тапсырмалардың күрделілігіне байланысты, кейбір студенттер үшін бұл платформаның дағдыларды тереңдетуге жеткіліксіз болуы мүмкін.

Цифрлық платформаларды қолдану тиімділігі аймақтық айырмашылықтарға байланысты өзгереді. Зерттеу барысында ауылдық және қалалық аймақтардағы мектептерде цифрлық құралдардың қолданылуының ерекшеліктері анықталды. Алматы қаласында 75% мектептер цифрлық платформаларды тиімді пайдаланса, Түркістан облысында тек 40%-ы осы құралдарды қолдана алды. Бұл айырмашылық инфрақұрылым мен техникалық қолжетімділікке байланысты болды. [3, 86-89] Ауылдық мектептерде білім алушылар цифрлық платформаларды қолдану барысында оқу процесінде интернет байланысы мен техникалық құралдардың жетіспеушілігінен қиындықтарға тап болды. Бірақ, ауыл мектептерінде Bilimland платформасын қолданудың арқасында оқушылардың үлгерімі 20%-ға жақсарды. Аймақтар арасындағы айырмашылықтарды ескере отырып, цифрлық платформаларды қолданудың тиімділігін арттыру үшін өңірлік инфрақұрылымды жақсарту, оқу материалдарын жергілікті ерекшеліктерге бейімдеу және оқушылардың түрлі тілдік дағдыларын дамыту қажет.

Қазақ тілін оқытуда цифрлық платформалардың рөлі мен олардың тиімділігіне байланысты жүргізілген зерттеулер білім беру үдерісіндегі жаңа бағыттардың мүмкіндіктерін айқын көрсетті. Бұл зерттеу цифрлық платформалардың тек оқыту әдістерін жаңғырту ғана емес, сондай-ақ білім алушылардың мотивациясын арттыру, тіл үйренуге деген қызығушылығын көтеру және оқу нәтижелерін жақсарту тұрғысынан да маңызы зор екенін көрсетті. Бірақ, зерттеу барысында кейбір мәселелер мен қиындықтар анықталды, олар цифрлық платформалардың толыққанды тиімді қолданылуына кедергі келтіріп отыр.

Зерттеу барысында цифрлық платформалардың қазақ тілін оқытуда оқушылардың тілдік дағдыларын дамытудағы рөлі айқын болды. Мысалы, Bilimland және Tilqural.kz платформаларын қолданған білім алушылардың тілдік деңгейі айтарлықтай жақсарғаны байқалды. Bilimland платформасының тапсырмалары интерактивті және әртүрлі деңгейде ұсынылғандықтан, студенттер өздеріне сәйкес материалдармен жұмыс істеуге мүмкіндігі болды. Бұл әсіресе тілдің лексикасы мен грамматикасын терең меңгеруге көмектесті.

Tilqural.kz платформасы арқылы қазақ тілінде сөйлесу дағдыларын дамытуға бағытталған тапсырмалардың тиімділігі де айқын болды. Мұнда студенттер жаттығуларды орындап, тапсырмаларды шешу арқылы қазақша сөйлеу деңгейін көтерді. Есентайұлы Д. (2022) зерттеуінде көрсетілгендей, платформаны жүйелі түрде пайдаланған студенттердің 90%-ы сөйлеу дағдысын елеулі түрде жақсартты. Бұл цифрлық платформалардың тіл үйренуде өздігінен жұмыс жасауға мүмкіндік беретін тиімді құрал екенін көрсетеді. Дегенмен, ауылдық аймақтардағы тәжірибелерде платформалардың тиімділігі біршама төмен болды. Ауылдардағы оқушылардың цифрлық сауаттылығының төмендігі және интернетке қолжетімділіктің шектеулігі оқыту нәтижелеріне әсер еткенін байқауға болады. Бұл жағдай платформалардың толыққанды тиімділігін төмендетеді және аймақтық теңсіздік мәселесін тудырады. Мысалы, Bilimland платформасы ауылдық мектептерде 20%-ға дейін тиімді нәтиже көрсетті, бірақ бұл көрсеткіш қала мектептерінің нәтижелерінен айтарлықтай төмен. Цифрлық инфрақұрылымды жақсарту,

интернет сапасын арттыру және ауылдық аймақтардағы мұғалімдерге арнайы оқыту курстарын ұйымдастыру қажет. Цифрлық платформалар оқыту әдістемелерін жаңғыртуда маңызды рөл атқарады. Оқытушылардың 45%-ы интерактивті тапсырмаларды қолдануда арнайы дайындықтан өту қажеттігін айтты.[5, 47-79] Бұл цифрлық құралдарды тиімді қолдану үшін мұғалімдер арасында кәсіби даму бағдарламаларын ұйымдастыру қажеттігін көрсетеді. Қазіргі таңда мұғалімдердің цифрлық сауаттылығы әртүрлі деңгейде, сондықтан платформалардың тиімділігі тек технологиялардың сапасына ғана емес, сондай-ақ оқытушылардың оларды қолдану деңгейіне де тәуелді.

Қазақ тілін оқытуда цифрлық платформаларды қолдану оқу үдерісін неғұрлым жан-жақты әрі тартымды етеді. Мысалы, Kazakh Grammar платформасындағы грамматикалық жаттығулар мен тапсырмалар оқу процесін жеңілдетіп, оқушылардың теориялық білімдерін тәжірибемен ұштастыруға мүмкіндік береді. Цифрлық материалдар арқылы оқушыға жеке тапсырмалар ұсынылады, бұл өз кезегінде оның жеке қажеттіліктеріне жауап береді. Дегенмен, тек цифрлық құралдармен шектеліп қалу дәстүрлі оқыту әдістерін алмастыра алмайды.[4, 25] Қарапайым тілмен айтқанда, тіл үйренушінің сөйлеу дағдысын дамыту үшін жеке қарым-қатынас пен дәстүрлі оқыту әдістері де маңызды. Сондықтан, цифрлық платформаларды дәстүрлі әдістермен үйлестіру арқылы оқыту сапасын арттыруға болады.

Цифрлық платформалардың тиімділігі мен нәтижелілігін арттыру үшін бірнеше ұсыныс жасалады. Біріншіден, Qazaq Resmi Test сияқты платформалардың қолданылуын кеңейту қажет. Бұл платформа қазақ тілінің мемлекеттік емтихандарын дайындауға арналған тестілер мен жаттығуларды ұсынады. Тест жүйесі мен бақылау механизмі оқу нәтижелерін бағалауға мүмкіндік береді. Платформаға жаңа контент қосу арқылы оның тиімділігін одан әрі арттыруға болады. Екіншіден, платформалардың оқушылардың түрлі деңгейлеріне сәйкестігіне назар аудару қажет. Мысалы, Bilimland платформасында орта деңгейлі оқушыларға арналған тапсырмалар жақсы дамығанымен, жоғары деңгейлі оқушылар үшін тапсырмалардың күрделілігі жеткіліксіз болып шықты. Бұл мәселені шешу үшін платформаларда әртүрлі деңгейдегі оқушыларға арнайы тапсырмалар мен жеке оқу траекториялары ұсынылуы тиіс.

Қазақ тілін оқытуда цифрлық платформалар үлкен мүмкіндіктер ұсынады, бірақ олардың тиімділігін арттыру үшін бірқатар мәселені шешу қажет. Оқытушылардың цифрлық сауаттылығын арттыру, платформаларды әртүрлі деңгейдегі оқушылардың қажеттіліктеріне сай бейімдеу, сондай-ақ инфрақұрылымдық мәселелерді шешу — бұл платформалардың тиімділігін арттыру жолындағы басты қадамдар. Сонымен қатар, аймақтық айырмашылықтарды ескере отырып, ауылдық аймақтарға арнайы қолдау көрсету қажет. Бұл зерттеу қазақ тілін оқытуда цифрлық платформалардың тиімділігін арттыру үшін қажетті іс-шараларды айқындап, болашақта қазақ тілін оқыту жүйесін жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Бектұрғанова Р. Қазақ тілін оқытудағы заманауи әдістер мен технологиялар. Алматы: Мектеп, 2021.
2. Әліпбекова Ш. Цифрлық платформалар арқылы тіл үйрету тәжірибесі. Астана, 2020.
3. Қосымова Г., Мұсаева К. Қазақ тілін шетелдіктерге оқыту әдістемесі. Алматы: Рауан, 2018.
4. Құлмағамбетова Б. Электрондық оқулықтар арқылы қазақ тілін оқыту технологиясы. Педагогикалық журнал, 2019.
5. Сейілхан А. Қазақ тілін оқытудағы мультимедиялық ресурстардың рөлі. Жоғары білім журналы, 2022.
6. Жетпісбаева Б. А. Цифрлық білім беру ортасында қазақ тілін оқытудың инновациялық әдістері. Білім және ғылым журналы, 2021.
7. Назарбаев Зияткерлік мектептерінің Bilimland платформасы: Қазақ тілін оқытуға арналған цифрлық ресурстар.
8. Tilqural.kz – қазақ тілін үйренуге арналған интерактивті құрал.

ӘОЖ 82-313.1

ҒАЛЫМ ӘДЕБИЕТТАНУ АРНАСЫНДА

Қадырова Арнагүл Талғатқызы
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал қаласы

Аннотация: В данной статье рассматривается творческий путь и научные труды выдающегося деятеля казахской литературы Мухтара Магауина. В статье подробно анализируются его путь в литературу, особые способности и значимость его трудов. Особое внимание уделяется вкладу Мухтара Магауина в исследование истории литературы, в частности его монографии «Кобыз сарыны» и антологии «Алдаспан», которые сыграли важную роль в казахской духовной культуре. Высоко оценивается его заслуга в возрождении творчества поэтов-жырау XV–XVIII веков и смелый шаг в продвижении истоков казахской литературы на три века назад. Также в статье упоминается влияние

его наставника Бейсембая Кенжебаева и его научное наследие.

Ключевые слова: Мұхтар Мағауин, казахская литература, «Кобыз сарыны», «Алдаспан», литературоведение, поэты-жырау, эпоха Казахского ханства, Бейсембай Кенжебаев, история литературы, казахская духовная культура.

Көркем шығармашылыққа әркім әрқалай жолмен келеді. Біреулердің өмірде бастан кешкені, көрген-білгені көп болып, есейе келе сол қазынасын жұртпен бөлісуге талпынады. Енді біреулер ұзақ жыл баспасөз маңында қоңсы қона жүріп, қалам қызметіне бірте-бірте машықтанып, бойы үйрене келе әдебиеттің қонақжай ауылына ат басын бұра салады... Ал, Мұхтар Мағауиннің жөні бөлек. «Ол – әдебиетке көлденеңнен қосылған көк атты емес, көркем сөз құдіреті үшін, қаршадайынан басын бәй тіккен, бүкіл тағдыр талайын қалам қызметіне табыстаған, әдебиеттің нағыз қолтума, бел баласы» деп жазады Қабдеш Жұмаділов [1, 318].

Белгілі қазақ жазушысы Мұхтар Мағауин шығармашылығы сан қырлы. Соның бірі әдебиетші, ғалым ретіндегі тұлғасы. Белгілі бір кезеңнің әдеби процесін ғалымдарымыз бүгінгі уақыт биігінен қарап, таразылап, қорытындылап жатқан болса, оның ішінде әдебиеттану ғылымыда қамтылу керек. Онсыз сол кезеңнің әдеби процесін түгел қамтып, тұтас тану мүмкін емес.

Әдебиетші, ғалымның сонында қалдырған сала-сала еңбектерінің қайсысы болса да бүгінгі ғылым үшін көкейкесті. Бұл ретте «Кобыз сарыны», «Ғасырлар бедері» монографияларымен қатар «Алдаспан» антологиясы, «Поэты Казахстана», «Бес ғасыр жырлайды» жинақтарын құрастыруы ұлттық әдебиетімізде үлкен мәнге ие болды. Міне, ғалымның бұл еңбектерінен ерекше мол ізденіс аңғарылады. Мұхтар Мағауин шығармашылығы өзінің батыл жаңалығымен, ғылыми тереңдігімен әдебиет жұртшылықтың назарын бірден аударды.

Жазушы-халық өмірінің шежірешісі ғана емес, бақылаушысы әрі барлаушысы. Қайратты қаламгер қай тақырыпқа қолартса да, өзінің идеялық-эстетикалық мұратын бейнелеуге ұмтылады. Өнердің өмірмен өзектестігінің, ілгерішілдігінің бір тармағы осы болар. Байсалды проза туындысының көркемдік деңгейі оның жұрт көзіне көп шалына бермеген тақырып, иә объектіге із салуында емес, қайта соны фон ретінде пайдаланып, терең тұжырымды тосын сипатта толғап, толыққанды тұлғалар арқылы таныта алуында. Екінші жағынан ғалым ретінде қазақ әдебиетінің сан ғасырлық тарихын бір жүйеге түсірді.

Жазушының бұлайша ерте қанаттануына сенімді себептер бар. Қаламгердің туған жері – бұл күнде әдебиетіміздің меккесіне айналған Абай ауылымен қоныстас Бақанас бойы, шежірелі Шыңғыс тауының күнгейі. Бұл туралы М.Мағауиннің өзі былай дейді: «Мен Абай дем алған ауамен тыныстап, Абай су ішкен өзеннен нәр алдым, арада қаншама заман өтсе де, сол қалпында тұнып тұрған Абай рухы, Абай туралы әңгімелер, Абайдың ықылас батасы мені әлпештеп өсірді, Абай өлеңімен тілім шықты. Менің жұмыс бөлмеде, жазу столымның сыртында кітап сөресімен астасқан Абай суреті тұр. Мен үшін сурет емес – тірі тұлға. Күн сайын, қолыма қалам аларда мейірлі көзіне, шапағатты жүзіне қараймын. Медет тауып, өз мойнымдағы қарызымды өтеуге ала қағазға жүгінемін. Атамның төбемнен төніп, арқамнан демеп отырғанын айқын сезінемін. Өзімде жоқ қуат құйылады. Қазақ тілінің білгірі, дарыны да зар заман қыспағы мен еншілі биігіне жете алмаған үлкен жазушымыз кісілігі күшті Ғабдол аға Сылановтың 1968 жылы қайтадан басылып шыққан «Дөңасқан» романын: «Ғылымның тереңіне бет түзеген үміткер інім Мұхтар, атына да, ата даңқына да муэфик болғайсың!» деген қолтаңбамен сыйлап еді. Атымның Мұхтар қойылуы да осы есім арқылы Абайға құрмет екенін көкірегіме түйдім».

«Мұхтар Абайды шығарды ғой ... Мұхтар Абайды жазды ғой ...» – деп сөйлейтін ақсақал Құрымбайұлы Мағауия. Мені түнектеп алып шыққан, жарық дүниеге нұсқаған – Абай; Бұдан соңғы оқылған он сан әдебиет, көрген мың бұрау хикмет, өмірдегі барлық түйгенім – осы кітапқа тіркелсе, ал қырық жыл қалам ұстағандағы бар жазғаным – тұлғаның жаңғырығы ғана. Абай болмаса, мен де болмас едім [2, 5].

Қазақ университетінің қабырғасындағы ізденіске толы студенттік жылдар, аспирантура, кандидаттық диссертация, оның ара-арасында қалам ұстарту, баспагерлік, педагогтік жұмыстар. Міне, былай қарағанда төте жолдай көрінетін, бірақ ізденіске толы жазушы соқпағы осындай.

Әдебиет табалдырығын аттар-аттамастан-ақ М.Мағауин екі айрық жолды қатар ұстауға тура келді. Әйтсе де ол алдымен жұртқа әдебиет тарихшысы ретінде танылды. Қаламгер небәрі жиырма алты жасында кандидаттық диссертация қорғады. М.Мағауин «Мен» роман эссесінде: «Маған ғылымға жол ашқан – он сегіз жасымда танып, бата берген, бұдан соң университет аспирантурасына алып қалған, бар қиындықтан жолымды тазартып отырған, қамқор әке болған – профессор Бейсембай Кенжебаев», – дейді [2, 41].

Ұстазы Б.Кенжебаевтың жетекшілігімен диссертация тақырыбын Мұхтар Мағауин «XV-XVIII ғасырларда жасалған қазақ ақын, жыраулары» деп алады. Зерттеуші ғалымдарымыз көп жылдар бойы қазақ әдебиетінің тарихын Бұқар жыраудан әрі асыра алмай табандап жатып алған кезде, Мағауин сол шекті үш ғасыр ары жылжытып Қазтуған мен Асан қайғы, Доспамбет пен Шалкиіз сынды жауынгер заман жырауларын әдебиетке әкелді. Әрине, қаламгер бұл тарихты жоқтан жонып жасаған жоқ. Ұзақ жылдар бойы академия архивінде шаң басып жатқан, соның тозаның сілкілеп, қатпарын ақтарғанынан туындаған еңбек. Бұл туралы «Мұндайда, Әлкей ақсақал Марғұлан

айтқандай, көп білгеннің пайдаға асады. Менің көз ашқаннан бері оқып, тоқығаным, зердеге түйгенім, Түрік-Монғол, Алтын Орда-Ресей, Қырым-Қапқаз-Османлы, Ислам әлемі, бүкіл Евразияның мыңжылдық тарихы мен саяси, қоғамдық өмірі, мемлекеттік, әлеуметтік жағдайы торабындағы барлық білік пен дерек іске қосылды» деп жазады [2, 356].

Осы ғылыми жұмыс негізінде үлкен тақырыпты «Қобыз сарыны» деген монография жарық көреді. Бұл еңбек ғылыми ортада ғана емес, халық арасында да жоғары баға алды. Мұхтар Мағауин аталмыш еңбегінде былай деп жазады: «Қобыз сарынының» сол кездегі тарихы әдебиетке әсер етуі, сонымен қатар, жұртшылыққа кеңінен танылуы, аса жоғары бағалануынан ашылған тұтас бір дәуірді жүйелеп бекітуді ғана емес, жаңа тұрғыдағы тарихи көзқараста жатқан. Ал менің өзімнің барлық кітабым осы «Қобыз сарынынан» нәр алды...» [2, 201].

Шындығында, аталған зерттеудің қазақ руханиятындағы маңызы ерекше еді. Өйткені қазақ әдебиеті тарихының XV ғасырдағы жыраулар мұрасы, олардың ғажайып поэзиясы ұлтымыздың төл тума сөз өнерін жаңа қырынан танытты.

Анығырақ айтсақ, монографияның басты лейтмотиві – XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген есімдері жұртшылыққа белгілі, белгісіз ақын- жыраулар шығармашылығы еді. Ғалым жаугершілік, ұлы жиын, той-думан күндерінде, ел абыржыған, халық толқыған, хан дағдарған кездерде жұрт алдына шығып, көсемдік танытқан жыраулардың жыршылық өнерін саралай зерттеп, толғаулардың ойшылдық, сыршылдық сипатына барынша кең тоқталады. Жыраулардың ерте кездегі халық поэзиясын дамытушы өнегелі ақын, әрі елдің ақылгөй ақсақалы ретіндегі бейнесін алып көрсетеді. Бұл еңбектен біз қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиеттің ең озық үлгілерін көреміз. Қазақ жыраулары XV-XVIII ғасырлар шегінде бүкіл әлемдік мәні бар аса құнды әдеби мұра жасады.

Жалпы, Мұхтар Мағауиннің ерлігі – XV-XVIII ғасырларда жасаған баба жыраулар есімін жаңғыртып, ғажайып поэзиясын танытуында ғана емес, қазақ тарихының тұтастай ұлт мәдениетінің бастауын үш ғасырға ілгерлетіп, ұзартуында еді. Осы тұрғыдан келгенде, «Қобыз сарыны» деген деректі зерттеуі сол кездегі одаққа аты мәлім ғалымдар назарын «Қазақ әдебиетін қай дәуірден бастаймыз» деген дилеманың тұңғышына батырып жібереді.

Қазақ әдебиеттану ғылымында қазақ әдебиеті тарихының ғылымдық тұрғыдан зерттелуі, оны дәуірге бөлу, белгілі әдебиет өкілдерінің шығармаларына баға беру, әдебиет тарихынан алатын орнын белгілеу – үлкен проблемалық мәселелердің бірі. Қазақ әдебиетінің тарихын қай дәуірден бастау сөз ету мәселесі ғылымдарды көптен бері толғанып келеді. Жалпы қазақ әдебиеттану ғылымының тууы, қалыптасуы туралы азды-көпті пікір айтқан М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Т.Кәкішев, Р.Бердібаевтар бізде әдебиеттану ғылымы Ұлы Қазан революциясынан кейін, яғни 20-30 жылдары туа бастады деп санайды [3, 234].

Жалпы, ғалым Бейсембай Кенжебаевтың қазақ әдебиетін дәуірлеуінде XV ғасырдан бастауы ғылыми тұрғыда шындыққа жанасымды болды. Бірақ нақты дерек дәйегі аз еді. Сондықтан осы мақсатта «Қазақ әдебиеті» кафедрасының аспиранттарын, яғни өзінің шәкірттерін, дарынды жастарды осы мәселеге жұмылдырды. Мәселен, М.Жолдасбеков «Орхон-Енесей» ойма жазуларын, Қ.Сыдиқылы ақын-жыраулар поэзиясын, Алма Қыраубаева «Қисса-сүләнбия», «Мұхаббатнамені»; Х.Сүйіншалиев қазақ әдебиетінің қалыптасу, даму жүйесін қарастырса, ал М.Мағауин хандық дәуір әдебиетін зерттеді. Аталмыш әдебиет зерттеушілері өз салаларында көптеген еңбек сіңірді [4, 22].

Қаламгер М.Мағауин үлкен ізденіс нәтижесінде хандық дәуір әдебиетін зерттей отырып, дәйекті деректер келтіріп, қазақ әдебиетін қай дәуірден бастауын бір жолата өз арнасына қойды.

«Көркемөнер мен әдебиеттің даму қарқыны қоғамның өндіргіш күштерінің өресімен сәйкес келе бермейді». Ғалым К.Маркстың осы пікірін еңбегінде негізге ала отырып, қазақ даласында өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастар дамымағанымен сөз өнерінің орта ғасырлық заманда дамығандығын дәлелдеп шыққан. Қай халықтың болмасын әдебиетінің пайда болуы және қалыптасуы өте күрделі құбылыс. Қазақ әдебиеті де өзінің бүгінгі биігіне, қазіргі өрісіне бір күнде жете салған жоқ. Талай асу-қиылардан, талай бел-белестерден өтті. Өлденеше жүз жылдар бойы сан қилы тарихи оқиғалардың сәулесін бойына сіңіріп, өткен күн, озған дәурен, көне заманның шежіресі болды. Қаламгер «Алдаспан» антологиясында: «Қазақ әдебиетінің түп негізі қадым ғасырлар – түрік қағанттары дәуіріне тіреледі. Заманына сай біршама мәдениеті болған, сөз өнерін ерекше қастерлеген, төл жазуы болған ата-бабаларымыз VII-VIII ғасырдың өзінде мәңгі өлмес мұралар жасады. Ғылымда «Орхон-Енесей жазулары» деп аталатын, түрік тайпаларының байырғы қоныс, мекендерінен табылған бұл ескерткіштер қазіргі адамзат мәдениетінің даму тарихындағы ең елеулі жәдігерліктердің бірі деп саналып отыр. Өйткенмен де қадым заманда – түріктер, татарлар, қазақтар, қырғыздар, түркмендер, әзірбайжандар, өзбектер, қарақалпақтар өз алдарына отау көтеріп, жеке халықтарға айналмай, аралас-құралас жүрген кезде жасалған ескерткіштер тегіс осы түрік тектес халықтардың бәріне ортақ мұралар болып саналады. Қазақ әдебиетінің түп тамыры сонау VII-VIII ғасырлардан басталады дегенде осы жағын да естен шығармауымыз қажет» - деп ой тастайды [5, 6]. Осындай тұжырымдар жасай келіп М.Мағауин қазақ әдебиетінің тарихи даму белесін XV ғасырдың орта шеңінен бастады. «Қобыз сарыны» кітабында: «Бұған себепкер болған жай – 1456 жылы Шу бойында қазақ халқының аренаға шығуы», – дейді [6, 13].

Бұдан көретініміз халық тағдыры мен әдебиет тағдыры ортақ, олар тікелей тарихи байланыста

және оларды бөле қарауға келмейтініне көзіміз жетеді. Әдебиет – халық тарихының көркемдік көрінісі. Осыған сәйкес қаламгердің «әдебиетіміздің тарихын әріден, яғни XV ғасырдан қазақтың халық болып қалыптасқан дәуірінен бастаймыз» деген концепциясын дұрыс тұжырым деп білеміз. Соның нәтижесінде ұлттық әдебиетіміздің тарихы хронологиялық тұрғыдан алғанда ежелгі дәуірдегі әдебиет, XV-XVIII ғасырдағы әдебиет, XIX ғасырдағы әдебиет, XX ғасыр басындағы әдебиет, қазіргі қазақ әдебиеті деген дәуірлерге жүйеленді.

Қол кісеннен, ауыз қақпақтан босағаннан кейін белгілеп берген сызықтың ішінде жүріп жазуға Мағауиннің жаны көндіге алмайтындықтан, түйсігі мен сезімі қалай қабылдап тұрса, солай айтып солай жазатындықтан, әдебиеттегі жалғандықпен келіспейді. Себебі өзі ғалым болса да, жазушы болса да, қолына ілінгенін шикі қалпында қалдырмай татымсыз тақырыптың өзегіне жан салып беретінін өзі де біледі. Бүкіл айтпақ ойымызды Мұхтар Мағауиннің өз сөзімен түйіндегіміз келеді: «Жаман адам жақсы жазушы бола алмайды, жақсы адам жаман жазушы болуы мүмкін».

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Жұмаділов Қ.М. Мағауин туралы сөз // Қазақ әдебиеті, 2008, №15. 7 наурыз.
2. Токбергенов Т. Аймүйіз: Портреттер, Эсселер. – Алматы: Жалын, 1990. -298 б.
3. Мағауин М. Мен: Ғұмыр баяндық хамса. – Алматы: Жалын, 1998. – 325 б.
4. Сүйіншалиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу, даму кезеңдері (ертедәуірден XIX ғасырдың аяғына дейін) Ред. басқарған Ә.Х.Марғұлан. –Алматы: Қазақстан, 1967. – 387 б.
5. Сартаева Д.Қ. Бейсембай Кенжебаев – қазақ әдебиеті тарихын зерттеуші. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2009. – 21 б.
6. Алдаспан. Көне қазақ поэзиясының антологиясы. Құрастырып, баспаға әзірлеген, алғы сөзін, түсініктерін жазған Мұхтар Мағауин. –Алматы: Жазушы, 1971. -347 б.

ӘОЖ 82-313.1

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫ: ҰЛТТЫҚ МҮДДЕ МЕН ҰЛТТЫҚ ЖАД

*Сұлтанғалиева Айгерім Нұрханқызы
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал қаласы*

Аннотация: *Начало XX века вошло в историю значительными событиями, которые потрясли общество. Эти события не могли оставить равнодушными поэтов и писателей. Именно этот период стал временем, когда казахская проза поднялась на новый уровень, открывая жаңатақырыптар және горизонты.*

Цель статьи — выявить отражение национального интереса и национальной памяти в художественной литературе через изучение казахского общества и прозы начала XX века.

Другие значимые работы включают труд Ы. Дүйсенбаева «Сұлтанмахмұт Торайғыров» (1967), исследования Б. Шалабаева «История казахской прозы», З. Бисенғалиева «Казахский роман начала XX века» (1997), тағы да «Казахская проза начала XX века: на пути к новому роману» (2010).

Важными вехами в преподавании литературы осы кезеңдегі жұмыс С. Муқанова «Казахская литература XX века» (1932), Е. Смайылова «Казахская литература XX века» (1941), Р. Нұрғали «Әуезов және Алаш» (1997), Ө. Әбдіманұлы «Казахская литература начала XX века» (2002), учебное пособие «Первый этап казахской литературы XX века (1900-1940)» (2010). Однако особое место в преподавании литературы начала XX века занимает учебник Б. Кенжебаева «Казахская литература начала XX века» (1976).

Ключевые слова: *национальный интерес, проза начала XX века, национальная память, казахское общество, художественные особенности.*

Кіріспе

Жиырмамыншы ғасыр басындағы қазақ прозасы ұлттық әдебиеттің жаңа белесін көрсеткен ерекше кезең болды. Бұл уақыт қазақ халқының әлеуметтік-саяси, мәдени және рухани өміріндегі күрделі өзгерістермен сипатталады. Дәстүрлі өмір салтының жаңаруымен бірге, ағартушылық идеялар кеңінен таралып, жастарды білім алуға, заманауи дүниетанымды меңгеруге үндейтін шығармалар жарық көрді. Осы кезеңдегі прозаның басты ерекшелігі - оның тақырыптық әртүрлілігі және ағартушылық бағыттағы негізгі идеялары. Олай болуына басты негіз қоғамдық-саяси өмірдегі өзгерістердің күн көріске де әсер етуімен байланысты.

Поэзия көшпелі халықтың басты өнері болып, ақын жыраулар легін өз заманының шаруашылығына сай байытып отырса, империяның қол астына кіру отырықшылықты қарқынды

дамытып, тұрмыстық қарама-қайшылықтарға қарамастан көлемді әдеби жанрларды өмірге алып келді. Бұл құбылысты академик С. Қирабаевтың сөзімен түсіндірер болсақ «...тарихи оқиғалар легінің қабаттасуы, адам өмірі мен тағдырының күрделілігі, өлеңнің ауқымына сыймастай өзгерістердің молдығы прозаның дамуын жеделдетті» (Қирабаев, 2003, 20).

Осылайша прозаның бастауы тірлік көзінің физикалық және мәдени контекстінде ғұмыр кешеді.

Мақаланың мақсаты мен өзектілігі

Мақаланың мақсаты жиырмасыншы ғасыр басындағы қазақ прозасының тақырыптық ерекшеліктерін анықтау және сол кезеңдегі білімге шақыратын шығармалардың маңыздылығын ғылыми тұрғыдан талдау.

Жиырмасыншы ғасыр басындағы қазақ прозасы ұлттық әдебиетіміздің дамуындағы маңызды кезең болып табылады. Бұл кезеңде әдебиетте жаңа тақырыптар мен идеялар пайда болып, халықтың рухани өмірінде үлкен өзгерістер әкелді. Әсіресе, білім мен ағартушылықты насихаттайтын шығармалар ұлттық жаңғырудың басты құралдарының бірі болды. Осыған байланысты, бұл мақаланың тақырыбы қазақ әдебиетінің тарихи және мәдени құндылығын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мақаламызда А.Жандыбаев пен Байбатыр Ержановтың шығармаларын негізге ала отырып жиырмасыншы ғасыр басындағы қазақ прозасының тақырыптық ерекшеліктеріне тоқталатын боламыз.

Нәтижелер мен талдау

XX ғасырдың бас кезі Қазақ әдебиеті тарихында түрлі ізденістер мен жаңалықтар кезеңі болды. Осы тұста әртүрлі әлеуметтік-саяси оқиғалар тізбегінің әсерінен қазақ прозасы жедел дамып, көптеген шығармалар жазылды. Дегенмен де прозаның қарқынды дамуына ықпал ететін факторлар легіне әлем әдебиетінің үлгісімен үңіліп көрелік.

Әлемдік әдебиеттегі проза жанрлары әлеуметтік жағдайлардың, қоғамның қажеттіліктері мен әлемді қабылдаудың өзгеруіне ықпал еткен көптеген тарихи және мәдени факторлардың арқасында дамыды. Прозаның дамуы адам санасының эволюциясымен, тілдің дамуымен және баяндау формаларымен, сондай-ақ маңызды әлеуметтік және мәдени өзгерістермен байланысты. Прозаның әдеби жанр ретінде дамуында маңызды рөл атқарған бірнеше негізгі тарихи факторларды атауға болады. Прозаның дамуына әсер еткен маңызды тарихи кезеңдердің бірі-адам мен әлемді қабылдауда айтарлықтай өзгеріс болған Ренессанс (14-17 ғасырлар). Ортағасырлық схоластика мен феодалдық жүйеден алыстап, адамзат адамды адам ретінде зерттеуге қайта бет бұрған дәуір басталады. Адам психологиясына, жеке тәжірибеге және әлеуметтік қатынастарға қызығушылық пайда болады. Осы уақытта көптеген шығармалар пайда болады, онда авторлар сыртқы оқиғаларды ғана емес, кейіпкерлердің ішкі тәжірибесін де сипаттайды. Проза жанр ретінде белсенді дами бастайды, ал әдеби шығарма адамның мәнін түсінудің маңызды құралына айналады. Италияндық жазушы Джованни Боккаччоның шығармашылығында және оның "Декамерон" (1353) шығармасында адам кейіпкерлеріне, олардың әлеуметтік рөлдеріне және ішкі мотивтеріне деген қызығушылық байқалады. Бұл жанр — баяндау прозасы-бұл прозаның дамуы үшін негіз болады. 17-18 ғасырларда ақыл, ғылым және прогресс құндылықтары басым болған кезде дәуірлік оқиға — ағартушылық орын алады. Бұл жаңа жанр — реализм дами бастаған әдебиетке әсер етеді. Реализм шындықты объективті түрде бейнелеуге тырысады, мұнда адамдардың күнделікті өміріне, олардың әлеуметтік ортасына, сондай-ақ әртүрлі әлеуметтік мәселелерге назар аударылады. Реализмнің жарқын өкілдерінің бірі Федор Михайлович Достоевский болды, ол өзінің "Қылмыс пен жаза" (1866) сияқты шығармаларында өз кейіпкерлерінің психологиясын терең зерттейді, бұл прозаның адам жанын зерттеудің маңызды жанры ретінде қалыптасуына ықпал етеді. 19 ғасырдың басынан бастап Еуропада және әлемнің басқа бөліктерінде индустрияландыру және урбанизация процесі басталды, бұл қалалардың тез өсуіне және қоғамның әлеуметтік құрылымының өзгеруіне әкеледі. Бұл өзгерістер әдебиетке жаңа мүмкіндіктер ашады, өйткені өмірдің жаңа шындықтары шындықты бейнелеуге жаңа көзқарасты қажет етеді. Осы кезеңде проза жанрлары адамның ішкі әлемін ғана емес, сонымен бірге адамның қоғаммен өзара әрекеттесуін, оның өзгермелі әлемдегі орнын белсенді түрде зерттей бастайды. Натурализм, модернизм сияқты жаңа әдеби ағымдар пайда болады, олар адамның өмірін жаңа жағдайда мүмкіндігінше дәл және егжей-тегжейлі сипаттауды мақсат етеді. Чарльз Диккенстің шығармашылығында (мысалы, "Оливер Твист" романында) индустриалды қалаларда тұратын кедей және езілген адамдардың бейнелерін көруге болады, бұл өсіп келе жатқан әлеуметтік теңсіздікті көрсетеді.

Осылайша, прозаның әлемдік әдебиеттегі жанр ретінде дамуы әлеуметтік құрылымдағы өзгерістер, Индустрияландыру, жаңа мәдени және философиялық ағымдардың пайда болуы, даралық пен қоғамды қабылдаудағы өзгерістер сияқты тарихи процестермен тығыз байланысты. Әрбір тарихи кезең прозаның жанр ретінде қалыптасуына өз үлесін қосты, ол бүгінде реализмнен постмодернизмге дейінгі көптеген бағыттар мен формаларды қамтиды. Қайта өрлеу, ағарту, индустрияландыру және урбанизация сияқты тарихи оқиғалар және бұқаралық мәдениеттің пайда болуы прозаның адам тәжірибесін білдіру мен түсінудің маңызды және күшті құралына айналуына ықпал етті.

Қазақстандағы прозаның дамуына келер болсақ. Қазақ прозасының дамуы, басқа елдердегідей, өңірде болып жатқан тарихи, әлеуметтік және мәдени процестермен байланысты екені айтпаса да түсінікті. Осылайша Қазақ прозасының пайда болуы мен қалыптасуын Қазақстанда XIX және XX ғасырларда болған қоғамдық және мәдени өмірдегі өзгерістер тұрғысынан қарастыруға болады.

Біріншіден, Қазақстанда прозаның дамуы XX ғасырдағы саяси өзгерістерден, ұлт-азаттық қозғалыстардан, сондай-ақ тұтастай алғанда жазбаша әдебиеттің дамуымен ажырамас болғанын айтуға болады. Проза пайда болғанға дейін Қазақстанда эпостар, айтыс және жыр сияқты әдебиеттің ауызша түрлері басым болды. Екінші жағынан проза, жанр ретінде, жазбаша сөзді сақтау және тарату қажеттілігін түсіну аясында дами бастады. XIX ғасырда Ислам мәдениеті Орталық Азияның білімі мен мәдениетіне айтарлықтай әсер еткен кезде жазбаша шығармаларға қажеттілік пайда болды. Б.Кенжебаев, З.Бисенғали, Қ.Ергөбек зерттеушілер 20 ғасыр басындағы әдебиетті барлық қырынан зерттегені мәлім. Қазақ прозасы туралы

Бұл кезеңдегі қазақ прозасының басты ерекшелігі - оның халықтың рухани және әлеуметтік өміріндегі маңызды мәселелерді қозғауы. Жазушылардың шығармаларында білім алудың маңызы, әйелдер құқығы, ұлттық бірегейлік, отаршылдықтың әсері сияқты тақырыптар кеңінен көрініс тапты. Сонымен қатар, ағартушылық идеялар жазушылардың негізгі мақсатына айналды. Бұл жөнінде Б.Кенжебаев: «XX ғасырдың бас кезінде қазақ ұлты екі түрлі қыспаққа ілініп тұрды. Бірі – ұлттық мектептің мәні жойылуы (мұның өзі жаппай сауаттылықты шектеді), екіншісі – қалың бұқараның сауат ашуына жол берілмеуі. Ал сауатсыздық – халықтың ой-санасын тұмшалаған тор. Өз халін ұғынып, күңгірт тірліктен бостандықтың боз ала таңына ұмтылу үшін білімнің кәусар бұлағы қажет еді. Аталмыш кезеңдегі ой толғантқан үшінші мәселе және ең басты мәселе қазақ еліндегі адамдық құқық, ұлттық мүддені табанға таптаған патшалық өкімет отаршылдығының шынжыр бұғауы – басқару жүйесі еді.» (Б.Кенжебаев., 19 бет, 2012)

Осыдан келіп қазақ жазушылары ауызша әдебиет дәстүрлерін жазбаша түрде жалғастыра бастауы бір негіз болса, сол кездегі тарихи-әлеуметтік оқиғалар да бұл дәстүрді жалғастыруға себеп болды. XIX ғасырдағы патшалық Ресейдің Қазақстанға әсері әлеуметтік-саяси құрылым мен мәдени өмірде айтарлықтай өзгерістерге әкелді. Отарлау және жаңа әлеуметтік, экономикалық және білім беру құрылымдарын енгізу халықтың өміріндегі өзгерістерді, оның тәуелсіздік үшін күресін және жаңа жағдайларға бейімделуін жеткізе алатын әдебиеттің жаңа түрін талап етті. Осы кезеңде проза пайда болады, ол халықтың тағдыры, оның дәстүрлері мен мәдениеті сияқты ұлттық мәселелерге бағытталған. XX ғасырдың басында революциялық оқиғалар мен ұлт-азаттық қозғалыстардың жандануы аясында Қазақ әдебиеті ұлттық өзін-өзі анықтау және отаршылдық биліктен босату үшін күрес нысаны ретінде дами бастады. Проза ұлттық бірегейлікті білдірудің, мәдени және әлеуметтік мәселелерді зерттеудің маңызды құралына айналды және осы фонда халықтың тәжірибесін, оның қайғы-қасіреті мен үмітін жарықтандыратын шығармалар пайда бола бастады. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ ағартушылары мен ақын жазушылары аңсаған ілім-білімді үйренуге үндеу XX ғасырдың бас кезінде біршама нәтижесін біршама нәтижесін беріп, алдыңғы қатардағы қазақ азаматтарын ұлттық сананы «ояту» арқылы азаттыққа қол жеткізу мақсатына жетеледі. Сол көш бастаушылардың алдыңғы қатарында қазақ ақын-жазушылары болды. (Ө.Әбдиманұлы, 2010, 6)

Халқын ғылым мен өнер кумаққа шақырған қаламгерлердің шығармалары өмірге келді. Оған бірден-бір себеп отарлау күшіне ұшыраған елдердің ілгері басқан елдердің тарих сахнасынан ығыстыруға ұмтылуын көзі ашық қаламгерлердің ұғынуы еді. Шындығында, тарихтың сахнасында биік мінберде білімі ілгерілеген ел қалатынын табиғи сұрыпталудың бір қағидаты деп ұққандықтары көрінеді.

Қазақстандағы сол ғасыр басындағы оқиғаларға тоқталатын болсақ, патшалық Ресейдің қазақ жеріндегі ықпалы күшейе түсіп, отаршылдық саясат етек жая бастады. Сол кезеңде қазақтың бірқатар көзі ашық жандары бұның соңы қайда апаратынын жақсы түсінген. Даламыздағы хал ахуалды ашық жазған алғашқы газеттердің бірі Қазақстан газетінің №2 санында «Тіршілік таласы» деген мақала жарық көреді. Ол мақалада өзге ұлт өкілдерін қазақтың даласына қоныстандыруды, ғылымы мен білімі ілгерілеген елдердің ығыстыруының алғышарты деп ұққандар зиялы қауым өкілі «Ғылым өнер иесі адамдар йаки халықтар тіршілік таласында үстем болыб , надан, өнерсіз қалғандар йәм түрлі реттен кемшілікте ғұмыр кешірумен жарлылық басыб, су құйылмаған теректей болыб, құрыб, ахырында дүния жүзінде өзі түгілі атағы да қалмайды деп жазады». (Қазақстан газеті, 2 саны, 1911)

XX ғасырдың басында қазақ даласында мұсылманша білім алу, араб әліпбиін оқу қажеттілігіне күмәнмен қарау күшейе түсті.

Мысалы, А. Жандыбаевтың шығармаларында жастарды медресе шеңберінен шығып, заманауи білім алуға үндейтін мазмұн анық байқалады. Бұл көзқарас сол дәуірдегі қоғамның прогрессивті бөлігінің пікірімен үндес болды.

Жандыбаев А. Жас ғұмырым яки ғафлатта шығармасында автордың бірнеше молдадан дәріс алғанын, ешқандайда ілгері басушылық болмағанын сынға алады.

«Бұл молдадан Әбжатқа түсу қадетін де бітіре алмадық. Өзі болмақшы надан, қыстай бізді сабаймын деп оншақты сыпыртқы, саны жоқ талшыбық сақтады. Біздер де мұнан алғанымыз сол шыбыртқы мен тал шыбық санынан басқа ешбір пайда ете алмадық.» Жандыбаев А., 1907

Романдағы «жастықта ғафлат» ұғымы — адамның жас кезінде өз өмірінің мәнін, мақсаттарын толық түсінбей, бейкам болуын білдіреді. Жастықтың қызығы мен қуаныштарына берілген адам көбіне болашақты дұрыс пайымдай алмайды. Бұл кезеңде адамның әлемді түсінуі, өз міндеттері мен жауапкершіліктерін ұғынуы қалыптасқан жоқ, әрі кейде өмірдің қателіктерін жиі жіберіп жатады.

Жандыбаев өз романы арқылы адам жастық шақта қаншалықты рухани есею мен жетілу үшін кейде уақытты дұрыс пайдаланбайтынын, қателіктердің жасалатынын көрсетеді. Бірақ жас адам қателескен сайын, ол өмірдің мәнін, өз болашағын түсіну жолына бір қадам жақындайды. Бұл романның философиялық мәні осында, адам жастық шақтағы адасушылық пен қателіктер арқылы өзіне жаңа жол салып, есею процесінен өтеді.

Ең бастысы, роман жастықтың өтіп кеткенін, уақыттың ұшқанын, адамның сол кезеңде маңызды нәрселерді ұмытқанын, бірақ сол арқылы одан сабақ алғанын терең түсіндіреді. Ол адамның өсу жолында жіберілген қателіктердің өмірде қалай маңызды рөл атқаратынын да көрсетеді.

Жандыбаевтың романы жастарды өз болашағы мен өмірін терең ойланып, жауапкершілікпен қарауға шақырады. Жастық шақтағы ғафлат — бұл тек адасушылық ғана емес, сонымен бірге білім мен тәжірибе арқылы толыққанды адам болып қалыптасу жолындағы уақыттың бір бөлігі.

Жалпы алғанда, «Жас ғұмырым, яки жастықта ғафлат» романының философиялық мәні терең, себебі ол тек жастық шақтың қызығы мен қуанышын ғана емес, оның рухани тұрғыдан жетілудің, есеюдің маңызды кезеңі екенін көрсетеді.

Жиырмамыншы ғасыр басында осы сарындас қалам тербеген тағы бір жазушы Байбатыр Ержанов та өз шығармаларында ағартушылықты басты тақырып ретінде қарастырды. Оның шығармаларында білім алудың тек жеке адамның ғана емес, бүкіл ұлттың дамуы үшін маңызды екені айтылады. Автор медреседегі білім жүйесінің шектеулілігін сынай отырып, заманауи ғылым мен технологияларға негізделген оқудың артықшылығын дәлелдейді.

«Оқуға махаббат» шығармасының негізгі идеясы — білімге деген махаббат, яғни оқу мен білім алу адамның рухани және интеллектуалды өсуіндегі маңызды кезең. Байбатыр Ержанов білім мен оқудың қоғамдағы, адам өміріндегі орнын көрсету арқылы жастарға осы жолда болашақтарын қалыптастыруды, білімнің өмірлік қажеттілік екенін түсінуді мақсат тұтады.

Шығармада білімнің құндылығы ашылып көрсетіледі. Автор оқудың тек білім алу ғана емес, адамның тұлғалық тұрғыдан жетілуіне, адамгершілік қасиеттердің қалыптасуына ықпал ететіндігін, оқу арқылы адам өз өмірін жақсы жаққа өзгерте алатындығын айтады.

Байбатыр Ержановтың шығармасы білім мен оқудың мәнін терең түсінуге шақырады. Ол оқуға деген махаббат адамның ішкі дүниесімен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Кедергілер мен қиындықтар арқылы оқу мен білім алу адамның жетілуіне, қоғамда орын алуына себеп болады. Автордың осы шығармасы жастарға білімнің өмірдегі маңызын, оның адам болашағына әсерін түсіндіруге бағытталған.

XX ғасырдың басындағы қазақ прозасы ұлттық сананың қалыптасуы мен халықтың рухани жаңғыруындағы маңызды кезеңдердің бірі болды. Бұл дәуір қазақ қоғамының әлеуметтік, саяси және мәдени өзгерістерімен қатар жүрді, нәтижесінде әдебиетте жаңа тақырыптар мен идеялар пайда болды. Қазақ прозасы дәстүрлі ауызша әдебиеттің жалғасы бола отырып, жаңа көркемдік тәсілдермен толықтырылды және ұлттық мүдде, отаршылдық саясаттың әсері, ағартушылық идеялар секілді маңызды мәселелерді көтерді.

Жиырмамыншы ғасыр басындағы қазақ жазушылары өз шығармаларында ұлттық жадты жаңғыртуға, халықтың тарихи санасын оятуға ұмтылды. Прозадағы ағартушылық бағыт қазақ қоғамының модернизациялануына ықпал етіп, әлеуметтік теңсіздік, білім алу, ұлттық болмыс секілді мәселелерді көтерді.

Қорыта айтқанда, XX ғасырдың басындағы қазақ прозасы ұлттық руханияттың жаңғыру кезеңі болып қана қоймай, қазақ әдебиетінің кейінгі дамуына да негіз қалады. Осы кезеңдегі прозалық шығармалар ұлттық мүддені қорғаудың және отаршылдыққа қарсы тұрудың көркемдік айшықталған үлгілері болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кенжебаев Б. *XX ғ. Басындағы қазақ әдебиеті*, - Алматы, 2012.-19 б.
2. Қирабаев С. *Кеңесдәуіріндегі қазақ әдебиеті*. – Алматы: Білім, 1998. – 224 б.
3. Бисенғали З. *Қазақ прозасы. XX ғасыр басы: Жаңа роман жолында. 2-кітап. Зерттеу*. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. – 62–63 б.
4. Әбдиманұлы Ө. *XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті*, 2012–310 б.
5. «Қазақстан» газеті, 1911 жыл, 2 саны
6. Әбдиманұлы Ө. *XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің алғашқы кезеңі*, Алматы, Қазақ университеті, 2010.- 6 б.
7. Жандыбаев А. *Жас ғұмырым яки ғафлатта*, Қазан, 1907.- 31 б.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ	
Н.С. Серғалиев	3
ПРОФЕССОР О.БҮРКІТ ЖӘНЕ ТҮРКІ ӘЛЕМІ ИНТЕГРАЦИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
М.Б. Сабыр	4
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНЕ ЖАМПОЗДЫҒЫМЕН ЖОЛ САЛҒАН ҒАЛЫМ	
Б. Сағындықұлы	7
ҒАЛЫМНЫҢ ҒЫЛЫМДАҒЫ ҒҰМЫРЫ	
Б.Қ. Мұратбек	9
ПРОФЕССОР ОТАРӘЛІ БҮРКІТ – ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚАЙТАЛАМАЛАРДЫҢ ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ЗЕРТТЕУШІ	
Ғ.Қ. Хасанов	11
ОТАРӘЛІ БҮРКІТ ЖӘНЕ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ СТИЛЬ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
С.А. Бекқұжиева	13
ПРОФЕССОР ОТАРӘЛІ БҮРКІТТІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ	
К.Д. Избасарова	17
ПРОФЕССОР ОТАРӘЛІ БҮРКІТТІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ ПАРАДИГМАСЫ	
Г.Д. Ажусова	20
ПРОФЕССОР ОТАРӘЛІ БҮРКІТТІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ	
Г.У. Құсмұрзиева	22
ОТАРӘЛІ БҮРКІТТІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ «ҚАЗАҚ СТИЛИСТИКАСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
А.Б. Тажмұханова	24
ОТАРӘЛІ БҮРКІТОВТЫҢ ТҮРКІТАНУ САЛАСЫНА САЛҒАН ДАРА ЖОЛЫ	
А.К. Тұрғаналиева	27
ПРОФЕССОР ОТАР ӘЛІ БҮРКІТ ЖӘНЕ ДЫБЫСТЫҚ ҚАЙТАЛАМА	
Н.А. Садуақас	29
ПРОФЕССОР ОТАРӘЛІ БҮРКІТТІҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ҚАЙТАЛАМАЛАРДЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ	
Г.Х. Батырғалиева	32
PROFESSOR OTARALI BERKUT IS A SCIENTIST WHO OCCUPIES A SPECIAL PLACE IN KAZAKH LINGUISTICS	
К.М. Gazezova	35
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚАЙТАЛАМАЛАРДЫҢ ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ЛИНГВОСИНЕРГЕТИКАЛЫҚ АСПЕКТІДЕ ТАНУ	
Ж.А. Манкеева	38
ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЗООМОРФТЫҚ ФРАЗЕМАЛАР СЕМАНТИКАСЫ	
Р. Авакова	41
ЛИЧНОСТЬ ИДЕНТИФИКАЦИОННЫЙ НОМЕР КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ДИЗАЙНЯ	
А.В. Караева	50
AĞBABA-ŞÖRƏYEL ŞİVƏSİNDƏ İŞLƏNƏN ŞİFƏTLƏRİN QURULUŞU, LÜĞƏVİ MƏNA NÖVLƏRİ VƏ DƏRƏCƏLƏRİ	
А.А. Bayramova	54
CƏDİDÇİLİYİ TÜRKÜSTANDA YAYANLAR	
А.А. Aliyeva	58
ИЗМЕНЕНИЕ СМЫСЛОВ КОГНИТИВНОЙ МОДЕЛИ «РУКА – ВЛАДЫКА» В РУССКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ В ДИАХРОНИИ	
Е.В. Демидова	59
РОЛЬ БЛАГОПОЖЕЛАНИЙ В НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКЕ БАШКИР	
З.А. Хабибуллина	63
ТРАНСФОРМАЦИЯ РУССКОЙ СВАДЕБНО-ОБРЯДОВОЙ ТРАДИЦИИ В УСЛОВИЯХ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА	
Н.Г. Құльманова	66
ҚАЗАҚ ТАРИХИ ЖЫРЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ («ЖАНҚОЖА БАТЫР» ЖЫРЫ НЕГІЗІНДЕ)	
Г.Т. Тлеубердина., С.С. Маканова	69
КҮРДЕЛІ СӨЗДЕР МЕН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ	
Д.С. Исапова	73
ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ЭТНО-МӘДЕНИ КОННОТАЦИЯ	

Ә.Қ. Жүнісқали	75
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ТІЛДЕРІНДЕГІ «КЕДЕЙЛІК» КОНЦЕПТІСІ: ЛИНГВОМӘДЕНИ ШОЛУ	
А.С. Мырзағалиева	78
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӨСІМДІК АТАУЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Л.Ғ. Есқалиева	80
М.ЕСЛАМҒАЛИҰЛЫНЫҢ «ТҰМАН ІШІНДЕГІ КӨШ» РОМАНЫНДАҒЫ ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ	
А.С. Сабырбаева	84
ЗАМАНБЕК ЖӘКЕНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ	
Г.А. Достанғалиева	87
ҚАЗАҚ СТИЛИСТИКАСЫ ТУРАЛЫ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР	
Г.З. Бекбосинова	90
ӘДЕБИ КЕЙІПкерлерді Ішкі және Сыртқы Аспектiлер бойынша талдау	
Н.С. Асқарова	92
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ГИДРОНИМДЕРІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Ә.Ә. Сайлауова	95
ГЕНДЕРЛІК ПРОБЛЕМАЛАР ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР	
А. Жалелова	98
ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ МӘНІ	
Ж. Аманбекқызы	102
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ГИДРОНИМДЕРІНІҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ «АҚ, ҚАРА» СӨЗДЕРІНІҢ СЕМАНТИКАСЫ	
Ә.Ә. Сайлауова	105
РЕСЕЙ ЗЕРТТЕУШІСІ ПЕТР СИМОН ПАЛЛАС ЕҢБЕГІНДЕГІ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ТОПОНОМИКАСЫ	
Е.С. Орынова	108
ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА РИТОРИКАЛЫҚ СҰРАҚТАР АРҚЫЛЫ КӨРКЕМДЕЛГЕН ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ	
Ә.Б. Арыстанова	111
ТҮРКІТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХ	
К.Ж. Бегежанова	114
ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАР АРҚЫЛЫ ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫСЫН ДАМУ	
С.Б. Жардемғалиева	118
ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Н.Қ. Гумарова	121
ӘБІШ КЕКІЛБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ШЕШЕНДІК ДӘСТҮРДІҢ БЕЙНЕЛЕНУІ	
А.К. Джумағалиева	124
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘЙЕЛДЕР БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ РӨЛІ	
С. Ж. Борашиева	127
ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ТҰРМЫСТЫҚ ЗАТ АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ КӨНЕ СӨЗДЕР	
А.Ж. Нахуанова	129
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ДҮНИЕТАНЫМЫ: САКРАЛДЫ ГЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ МӘДЕНИ-ТІЛДІК КӨРІНІСТЕР	
К.А. Умарова	132
АЙТЫС – ТӘЛІМ ТӘРБИЕ МЕКТЕБІ	
М.Ә. Мустафина., Қ.Х. Смағұлова., Р.Ж. Каримбаева	134
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАЙЛАНЫС АРНАЛАРЫ	
М.А. Топанов	137
М.МАҒАУИННІҢ «ШАҚАН-ШЕРІ» РОМАНЫНДАҒЫ ОТАРШЫЛДЫҚҚА ҚАРСЫЛЫҚ: ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАНЫМНЫҢ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ ТАБУЫ	
Г.А. Ажкеева., Л.Т. Ақболатова	139
ФОРМИРОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ СТИЛЯ КАК НОВОГО ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СТИЛЯ РЕЧИ	
А.Н. Акказиева	143
КОНЦЕПТЫ «СЫН/ҰЛ БАЛА» И «ДОЧЬ/ҚЫЗ БАЛА» В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА	
А.Б. Амангос	146
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДРОСТКОВОГО СЛЕНГА	

Д.А. Битикова	148
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ПРАГМАТОНИМДЕРДІҢ СЕМАНТИКАСЫ	
Қ.М. Файзуллина	151
БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ «МӘДЕНИ МҰРА» БӨЛІМІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
З.С. Айтқұлова	153
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИИ ДЛЯ ДОСТИЖЕНИЯ НАИЛУЧШЕГО ЭФФЕКТА В ПРЕПОДАВАНИИ.	
А.У. Абдрахманова	155
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ БІЛІМІН БАҒАЛАУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	
А.Б. Оңғарбай	158
БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЕСІМ СӨЗДЕРДІ КОГНИТИВТІ ТҰРҒЫДАН ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ	
Қ.Д. Аяпбергенова	162
ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ ПӘНІ БОЙЫНША СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ДАМУ	
Н.Р. Темешова	165
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЗДІКТЕРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ	
Қ.Қ. Байтенова	167
ГЕОГРАФИЯДАН ЦИФРЛЫҚ ПЕДАГОГИКА:ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР МЕН ӘДІС ТӘСІЛДЕРІ	
Г.Б. Утегалиева	171
БОЛАШАҚ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕСІ	
М.С. Дайрабаев., А.А. Уразбаев., Н.К. Жилисбаев	173
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ОҚЫТПАЙТЫН МЕКТЕПТЕРДЕ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ҚАТЫСЫМ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ МЕҢГЕРТУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ	
С.А. Қажсереева	176
ЦИФРЛЫ ПЕДАГОГИКАНЫҢ ЗАМАНАУИ ТРЕНДТЕРІ ЖӘНЕ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР	
Д. Е. Уразалиева	178
СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚАТЕЛЕР МЕН ОЛАРДЫҢ ТІЛ МӘДЕНИЕТІНЕ ӘСЕРІ	
Ж.Б. Искалиева	180
ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ ТРЕНДТЕР	
Л.Ж.Балмуханова	183
CEFR талаптары аясында қазақ тілін оқыту әдістемесін жетілдіру	
Н.Ж.Даулеткереева	188
ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ ТРЕНДТЕРДІ ҚОЛДАНУ	
Г.Ө. Жексенгалиева	191
ОҚУ ДИАЛОГЫ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ДАМУ	
Ф.Н. Амантай	192
АНАЛИТИКАЛЫҚ ОҚУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ	
А.К. Қуатова	196
ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ	
А.Т. Калиева	199
АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ЦИФРЛЫҚ ПЕДАГОГИКАНЫҢ ЗАМАНАУИ ТРЕНДТЕРІ	
Н.У. Жангалиева	201
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНСАУЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ	
В.М. Сагинбаева	203
ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ САБАҒЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ МЕН ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ	
Н.У. Сыдыкова	206
МЕКТЕПТЕГІ ЛИРИКАНЫ ОҚЫТУДА ОҚЫРМАН ҚАБЫЛДАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДЕБИ НЕГІЗДЕРІ	
С.Ж. Тәшімбаева	210
БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ДАЙЫНДАУ	
Д.Г. Хабиева	213
USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE CAPABILITIES IN ENGLISH LANGUAGE	

LESSONS

A.Zh. Akhtarov	217
БҰЛТТЫҚ ЕСЕПТЕУЛЕР (CLOUD COMPUTING)	
Б.Б.Алтынбекова., К.М.Кулжатаева., Г.П.Одаман	219
МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ- САПАЛЫ БІЛІМ КЕПІЛІ	
В.Г. Бактигалиева	221
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ЫНТАСЫН АРТТЫРУДА ИНТЕРАКТИВТІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ	
К.А. Куржакова., Г.А. Ергалиева	223
ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ	
А.Г. Ихсанова	226
БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	
М.С. Тыныштыбаева	230
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ	
А.Б. Шошаева	233
ПЕДАГОГТИҢ ОҚУШЫ БОЙЫНА ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ДАРЫТУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫНЫҢ РӨЛІ	
А.О. Таскенова	235
ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ: НА ПРИМЕРЕ АКТИВНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ	
Э.А.Алпамысова	238
ОҚУШЫЛАРДЫ КӨРКЕМ ШЫҒАРМА ОҚУҒА БАУЛУДЫҢ ЖОЛДАРЫ	
А.А. Айшикова	244
ОРЫС СЫНЫПТАРЫНДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ	
И.Б. Базарова	246
ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ, ӘДІС- ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Р.Ж. Бахтиярова	248
ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ЗАМАНАУИ ЦИФРЛЫҚ ТРЕНДТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЖОЛДАРЫ	
А.М. Дуйсмаганбетова	251
АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ БАЙЛАНЫСЫ	
Г.К. Измуханова	254
САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСЫН ISEAZY AUTHOR ОНЛАЙН ПЛАТФОРМАДА ДАЙЫНДАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ	
К.М. Кулжатаева, Г.П. Одаман, Б.Б. Алтынбекова	256
ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ҮШІН ЖАҢА ӘДІСТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІ	
Н.Ш. Қажимова	259
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ	
Н.Н. Қожахметова	262
ШЕШЕН-ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ	
И.Т. Масбаева	264
ТІЛ САБАҚТАРЫНДА АЙТЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН ДАМУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ҚОЛДАНУ	
Д.Ф. Туралиева	267
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СӨЗДІКПЕН ЖҰМЫС ЖАСАУҒА ҮЙРЕТУ ЖОЛДАРЫ	
Н. Ш. Мустафиева	269
УДОБА АШЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАР КОНСТРУКТОРЫНДА ОНЛАЙН ОҚЫТУ РЕСУРСЫН ЖАСАУ ӘДІСТЕМЕСІ	
Г.П. Одаман., К.М. Кулжатаева., Б.Б. Алтынбекова	271
ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Ж.Х. Сембі	276
ЦИФРЛЫҚ ПЕДАГОГИКА – Z ҰРПАҚТЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУ НЕГІЗІ	
А.Б. Умбеталиева	279
XIX ҒАСЫР ЖӘНЕ АБАЙ ДӘУІРІ	
Г.Ш. Урынғалиева	283
ЦИФРЛЫҚ ДАҒДЫЛАР БОЙЫНША МҰҒАЛІМДЕРДІҢ БІЛІКТІЛІГІН АРТТЫРУ	

Д.А. Шрымбай	285
ПӘНДІК ОЛИМПИАДАҒА ОЗЫҚ ОҚИТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ЖАТТЫҚТЫРУ ТАПСЫРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ДАЙЫНДАУ	
К.Н. Ақашева	287
ЖАҒАҢДАНУ ДӘУІРІНДЕ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ МЕҢГЕРТУДІҢ ТҮЙІТКІЛДІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
З.Ж. Хидулли	291
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫН КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК НЕГІЗІНДЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛУ	
Б.Т. Тлеккабулова	294
МҰРАЖАЙ ПЕДАГОГИКАСЫ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨЗБЕН ШОЛУ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Т.Қ. Тлеккабылова	297
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЕКТІНІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ- ЗАМАН ТАЛАБЫ	
Б.М. Бейбитова	299
ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ҚОЛДАНУ	
Ж.К. Нұрашева., А.К. Құнусова	302
КІТАП ОҚУДЫҢ ПАЙДАСЫ	
Ж.Ж. Балғабәева	304
МОРФОЛОГИЯНЫ ОҚИТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Ж.Ө. Жексенғалиева	307
ПЕДАГОГТЫҢ ЦИФРЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ	
А.Т. Мырзахметова	309
БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІНДЕГІ «ҚҰНДЫЛЫҚТАР» БӨЛІМІН ОҚИТУДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ЖОЛДАРЫ	
Д.Р. Нәжмиддинова	312
ОҚИТУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ СТАНДАРТ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ	
Ш.Ш. Өтебаева	316
ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАДА ЦИФРЛЫ ЕСЕПТЕУ ЖЕЛІЛЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	
Г.А. Султанова	319
DIGITAL TECHNOLOGIES FOR TEACHING ENGLISH LANGUAGE LEARNERS	
А.І. Аубакирова	322
ТЕРЕҢДЕТІЛГЕН СЫНЫПТАРҒА ҚАДЫР ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚИТУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	
А.О. Байжісенова	326
ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР АРҚЫЛЫ СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУҒА ҮЙРЕТУ	
Г.К. Тұманбаева	329
СТУДЕНТТЕРГЕ ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІНЕН ТЕОРИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ НЕГІЗІНДЕ ПЕДАГОГТЫҢ ЦИФРЛЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕРІ	
А.А. Уразбаева., П. Орынбасар., Н.К. Жилисбаев	332
ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ БІЛКІЛІГІН ДАМУ	
Ж.Х. Хасанова	335
GLOBAL SKILLS: CREATING EMPOWERED 21ST CENTURY CITIZENS	
Р. Т. Аліманова	339
ТӘУЕЛСІЗДІК – ҚАСИЕТ ТҮНГАН ҰЛЫ ҰҒЫМ	
А. Ы. Нұрғалиева	342
ОҚИТУДАҒЫ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ	
Д.С. Шарипова, М.Е. Демесинова	344
ОРТА СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ	
С.Г. Шайхиева., А.Қ. Бекентаева	348
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВЕСНЫХ ТОВАРНЫХ ЗНАКОВ КОНДИТЕРСКОЙ ПРОДУКЦИИ	
А.Б. Жардемова	351
БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ САНДЫҚ ЭКОНОМИКА	

Ф.К. Мухамбеткалиева	353
ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІ БОЙЫНША ЦИФРЛЫ ПЕДАГОГИКАНЫҢ ЗАМАНАУИ ТРЕНДТЕРІ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ	
Л.К. Досали	356
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ТАБИҒАТ ПЕН ЭКОЛОГИЯ ТАҚЫРЫБЫ	
А.А. Алтысбай	358
ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫҚ ПЛАТФОРМАЛАРДЫҢ РӨЛІ: ТӘЖІРИБЕЛЕР МЕН НӘТИЖЕЛЕРДІ ТАЛДАУ	
К.Ж. Баянғали	361
ҒАЛЫМ ӘДЕБИЕТТАНУ АРНАСЫНДА	
А.Т. Қадырова	364
XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫ: ҰЛТТЫҚ МҮДДЕ МЕН ҰЛТТЫҚ ЖАД	
А.Н. Сұлтанғалиева	367

Көлемі 45,3 б.т. Таралымы 500 дана. Офсет қағазы. Тапсырыс № 39

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің редакциялық
баспа орталығы.*

Орал қаласы, Н.Назарбаев даңғылы, 162